

Eiendom, makt og statsdannelse

Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder

Frode Iversen • 2004

Forside: myntportretter av konger, ca. 990–1040. Fra toppen:

Sigtrygg Silkeskjegg
Svein Tveskjegg
Olav Skøtkonung
Sigtrygg Silkeskjegg
Knut den store
Anund Jakob
Olav Tryggvason
Knut de engelskes konge
Olav Haraldsson

Tegninger H. Trætteberg

Forord

Det er fristende å dra paralleller til dagens globaliseringsdebatt når en drøfter statsdannelse i tidlig middelalder, om enn på ulike nivå. Prosessene synes å ha til felles at eldre territoriale enheter deles eller svekkes og at et nytt og sterke nivå etableres. I dag får "regionene" økt innflytelse og autonomi, kanskje på bekostning av nasjonalstater, og til fordel for overnasjonale institusjoner. I tidlig middelalder ble sammenhengende jordegodsområder splittet som ledd i statsdannelsen. Det er i det minste hypotesen som skal undersøkes i denne avhandlingen, og da knyttet til den tidlige kongemakten. Norges forskningsråd har finansiert prosjektet i perioden 2000–2003.

Professor Ingvild Øye ved arkeologisk institutt i Bergen har vært min veileder for avhandlingen, og tidligere også under hovedfagsoppgaven. Tusen takk for godt samarbeid, utallige innspill og gjennomleste manuskripter gjennom snart 10 år. Du har inspirert meg til å yte maksimalt og vært en uvurderlig støtte i alle fasene i arbeidet med denne avhandlingen.

Mine medstipendiater skal ha særlig takk. Vidar Trædal for utallige debatter, korrekturlesning, feltinnstats og dataassistanse. Ingunn Holm og Asbjørn Engevik for korrektur (Seim) og Gitte Hansen for assistanse i gjennomgangen av materialet for Bergen. Også professor Bergljot Solberg og Arne Larsen, Bergen Museum, har lest og kommentert deler av manus og Rory Dunlop og Alf Tore Hommedal på NIKU takkes for mange oppklarende svar, særlig i forbindelse med analysen av bergensmaterialet. Ole Jørgen Johannessen på nordisk institutt har kommentert mine stadnavnsutlegninger. De gjenværende feil og mangler står fullt og helt på min regning.

Tidligere hovedfagsstudenter ved arkeologisk institutt takkes for deltakelse i felt, Marit Skrede, John Olsen, Gunhild Berge Stang og Kristine Holme Gabrielsen, og Hordaland Fylkeskommune ved Kjell-Arne Valvik for et bra samarbeid på Seim. Etne og Lindås kommune, samt grunneierne på de aktuelle gårdene i Etne og på Seim takkes for hjelp, tillatelser og praktisk bistand i forbindelse med arkeologiske utgravninger.

Min arbeidsplass har gjennom hele perioden vært arkeologisk institutt, med kontorplass på Bryggens museum. Takk til alle ansatte både på "Høyden" og på Bryggen for et godt og inspirerende arbeidsmiljø.

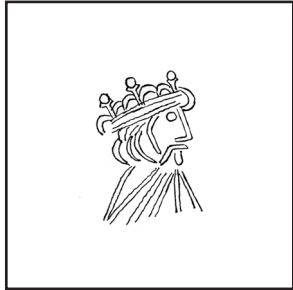
I forbindelse med ferdigstilling av avhandlingen har Terje Jacobsen og Adam Horwood lagt ned stort arbeid med lay-out og oppsett.

Til sist skal familien takkes, mor og far for de mange bidrag underveis, og en spesielt stor takk til min samboer Merete Lyngstad som har støttet og holdt ut med meg i denne perioden.

1	Innledning	6
1.1.1	Hovedhypoteser og problemstillinger	9
1.1.2	Valg av undersøkelsesområde	11
1.1.3	Perspektiv og den europeiske kontekst	12
1.1.4	Hovedlinjer i kildematerialet og tilnærming	15
1.2	Kongs- og lendmannsgårder som administrativt system på 1000-tallet	18
1.2.1	Identifisering av kongsgårdene på Vestlandet	20
1.2.2	Lendmannsgårdene	27
1.3	Byer, kirker og sysselmenn som administrativt system på 1200-tallet	30
1.4	Hovedgård og gods – en begrepsavklaring	33
1.5	Drift og mulige veitsler belyst ved gårdsnavn	35
2	Tidligere jordeiendomsstudier	38
2.1.1	Samfunnsbrudd, germanistene og den historiske materialismen	39
2.1.2	Kontinuitet i eiendomsstruktur – et nasjonalt og nordisk perspektiv	42
2.1.3	Norm, eiendom og et europeisk perspektiv	45
2.1.4	Arkeologi og eiendom i spesifikke kontekster	47
3	Gods og strukturell varighet – teoretiske og metodiske perspektiver	50
3.1.1	Strukturell varighet	51
3.1.2	Avgrensningen – valg av perspektiv	53
3.2	Struktur og gods i lys av Braudels tids- og endringsforståelse	54
3.2.1	Aktører, hendelser og godsstrukturer	55
3.2.2	Generasjonsvise konjunkturer og godsstrukturer	57
3.2.3	Gods, seige strukturer og jordbruk	60
3.3	Metodiske konsekvenser	60
4	Tilnærming og kildemateriale	64
4.1	Gravmaterialet – tolkningsperspektiver	65
4.1.1	Odel, råderett og gravhaug	66
4.1.2	Odel og gravhaug på makronivå	71
4.1.3	Gravhaug og odel på gårdsnivå	72
4.1.4	Gravminnenes beliggenhet	74
4.1.5	Gravminnenes form	75

4.1.6	Gravminnenes størrelse og rikdom	76
4.1.7	Gravminner – representativitet og fullstendighet	78
4.2	Eiendomskildene	89
4.2.1	Et helhetlig bilde av eiendomsforholdene	91
4.2.2	De store eierne	93
4.2.3	Munkeliv kloster	94
4.2.4	Nonneseter kloster	98
4.2.5	Jonsklosteret	99
4.2.6	Bispegods (stigtsgods)	99
4.2.7	Prebende, alter- og fellesgods	100
4.2.8	Halsnøy kloster	104
4.3	En agrararkeologisk tilnærming	105
4.3.1	Metodens anvendelsesområder	106
4.3.2	Identifisering av den historiske bosetningsstrukturen ved bruk av kart	107
4.3.3	Identifisering av arkeologiske undersøkelsesobjekter	110
4.3.4	Datering og sammenblandet trekull i dyrkingskontekster	112
4.3.5	Det agrararkeologiske materialet	114
<hr/>		
5	Alrekstad	118
<hr/>		
5.1	Fra kongsgård til Nonnesetergods	119
5.1.1	Hovedgården i historisk tid	123
5.1.2	Hovedgården i forhistorisk tid	135
5.1.3	Endringer i organiseringen av hovedgården	147
5.2	Jordegodset til Alrekstad	148
5.2.1	Eiendomsforholdene rundt Alrekstad belyst ved forhistoriske gravminner	148
5.2.2	Eiendomsforholdene rundt Alrekstad belyst ved skriftlige kilder	158
5.2.3	Endringsprosesser i middelalderen og forsøk på rekonstruksjon av et opphavelig krongods	179
5.2.4	Hovedtrekk i godsutviklingen omkring Alrekstad	197
<hr/>		
6	Seim	200
<hr/>		
6.1	Fra kongsgård til adelsgård	201
6.1.1	Hovedgården i historisk tid	205
6.1.2	Hovedgården i forhistorisk tid	208
6.1.3	Endringer i organiseringen av hovedgården	227
6.2	Jordegodset til Seim	229

6.2.1	Eiendomsforholdene rundt Seim belyst ved forhistoriske gravminner	229
6.2.2	Eiendomsforholdene rundt Seim belyst ved skriftlige kilder	237
6.2.3	Endringsprosesser i middelalderen og forsøk på rekonstruksjon av et opphavelig krongods	247
6.2.4	Hovedtrekk i godsutviklingen omkring Seim	258
<hr/>		
7	Fitjar	262
<hr/>		
7.1	Fra kongsgård til forlent krongods	263
7.1.1	Hovedgården i historisk tid	267
7.1.2	Hovedgården i forhistorisk tid	276
7.1.3	Endringer i organiseringen av hovedgården	283
7.2	Jordegodset til Fitjar	286
7.2.1	Eiendomsforholdene rundt Fitjar belyst ved forhistoriske gravminner	286
7.2.2	Eiendomsforholdene rundt Fitjar belyst ved skriftlige kilder	297
7.2.3	Rekonstruksjon av et opphavelig krongods og endringsprosesser i middelalderen	310
7.2.4	Hovedtrekk i godsutviklingen omkring Fitjar	317
7.3	Oppsummering kongsgårds-godsene	318
<hr/>		
8	Gjerde	326
<hr/>		
8.1	Fra stormannsgård til klostergods	330
8.1.1	Hovedgården i historisk tid	334
8.1.2	Hovedgården i forhistorisk tid	338
8.1.3	Endringer i organiseringen av hovedgården	348
8.2	Jordegodset til Gjerde	350
8.2.1	Eiendomsforholdene rundt Gjerde belyst ved forhistoriske gravminner	351
8.2.2	Eiendomsforholdene rundt Gjerde belyst ved skriftlige kilder	351
8.2.3	Godset opphav – de agrararkeologiske undersøkelsene	355
8.2.4	Endringsprosesser i middelalderen og forsøk på rekonstruksjon av et eldre stormannsgods	373
8.3	Hovedtrekk i godsutviklingen omkring Gjerde sammenlignet med kongsgårdene	376
<hr/>		
9	Eiendom, makt og statsdannelse	380
<hr/>		

En

Innledning

Nyere historieforskning har framhevet Vestlandet og da særlig Hordaland og Rogaland som det geografiske kjerneområdet for et rikskongedømmet alt på 900-tallet (jf. Einarsdóttir 1971; Helle 1982, 72; 2001, 28f; Krag 1990, 181ff; 1993, 34f; 1995, 84, 102; Bjørkvik 1999, 30–39). Kongedømmet her utgjorde likevel bare ett av flere regionale kongedømmer i Skandinavia som konkurrerte om overherredømme over landområder omkring Nordsjøbassenget i yngre jernalder og tidlig middelalder (Sawyer 1993). I forskningen har rurale kongsgårder vært ansett som viktige støttepunkter for slike småskala kongedømmer både i Norge, Skandinavia og Nord-Europa. Også under skiftende geopolitiske konstellasjoner, som omkring år 1000 da Vestlandet var styrt av vasaller under danekongenes overherredømme, synes kongsgårdene fortsatt å ha utgjort ryggraden i en maktpolitisk styringsstruktur her (Hkr, Olav Tryggvasons saga, kap. 15 bd. 1, 130; Hertzberg 1893, 295f). Temaet for denne avhandlingen er hvordan dette systemet var organisert på Vestlandet i yngre jernalder og hva som skjedde med det da utviklingen gikk mot en mer permanent overregional statsdannelse i Norge på 1100- og 1200-tallet. Hvilket samspill var det mellom utbyggingen av et institusjonalisert kongedømme med feste i byene og organiseringen av kongsgårdene og deres gods når det gjaldt fysisk omfang og struktur?

Statsoppkomst kan i denne sammenheng oppfattes som en utviklingen mot et sentralisert institusjonalisert hierarki av autoritetsrelasjoner, med større eller mindre grad av monopolisert makt innen et gitt territorium (Reynolds 1994, 27; Østerud 1993, 396). I statsbegrepet ligger også en forutsetning om økt

arbeidsdeling mellom ulike institusjoner, i tidlig middelalder særlig konge og kirkemakt. I Skandinavia innebar en slik prosess at eldre og mindre politiske enheter og regionale kongedømmer og deres ledere mistet helt eller delvis selvstyre og ble underlagt en sentralmakt (Cohen 1978, 3ff; Tøtlandsmo 1996, 23). Vi har likevel svakt empirisk grunnlag for å avgjøre om hvordan kongs- og lendmannsgårder med deres gods utviklet seg i overgangen fra et forstatlig til et statssamfunn i disse sentrale delene av Vestlandet. Området dannet en viktig kime for mer omfattende sentralmakt, og utgjør dermed et spredningsområde for statsdannelsen i Norge som er interessant å studere nærmere.

Som utgangspunkt for denne undersøkelsen forutsetter jeg at både kongsgårder og andre stormannsgårder på Vestlandet senest i yngre jernalder kunne omfatte store godseiendommer, som på ulikt vis har dannet økonomisk, politisk og administrativt grunnlag for kongemakten. Til et visst punkt er dette alt sannsynliggjort innen senere års forskning av krongodset (Bjørkvik 1958; 1960; 1964a; 1967; 1968; 1970), av stormannsgods både i Nord- og Øst-Norge (Berglund 1995; Skre 1998), og dessuten Trøndelag (Røskaft 2003, 80), samt i mine egne studier av lendmannsgårder i Hordaland og Sogn og Fjordane (Iversen 1999a (1997)). Kongsgårdene i Hordaland har imidlertid ikke vært studert ut fra et slikt perspektiv.

Emnet berører sentrale forskningstema knyttet til sosial, økonomisk og politisk samfunnsutvikling i perioden ca. 800–1200. Nederst i samfunnshierarkiet ble trelldomsinstitusjon utviklet mot slutten av perioden, samtidig utviklet det seg en hoffkultur på et sosialt toppnivå. Økonomisk gikk utviklingen fra et naturalia-basert veitslesystem til større grad av direkte skattlegging og organisert penge- og myntvesen alt fra Harald Harrådes tid (Gullbekk 2003), og administrativt fra en desentralisert "rural" styreform, basert på underhold og inntekter fra gårder i distriktene til et sentralisert administrativt system med basis i byer og kirkelig institusjoner. Endringene ser ut til å henge nøye sammen med jordeiendomsutviklingen til gods og storgårder knyttet til kongsmakten som dels sto i sentrum for disse prosessene.

I begrepet kongsgård (gno. *konungsatseta* f, *konungsbú* n, *konungsgarðr* m. og *konungssetr* n.), i sagamaterialet også omtalt som *stórbú* n, legger jeg en gård som kongen rår over og henter inntekter fra, og som på permanent basis tjener som residens for kongen og hans følge for kortere eller lengre perioder og som inngår som et administrativt, sosialt og økonomisk knutepunkt for å utøve makt over større geografiske områder. Kongsgårdene skiller seg slik fra det øvrige krongodset (gno. *konungseiga* f, *konungsjörð* f. og *konungslanð* n.) og såkalte "gjesting"-gårder med overnatting- og bevertningsplikt for kongen (gno. *konungsherbergi* n. og *konungshús* n.). Tilsvarende fungerte en lendmannsgård som setegård for en lendmann. Den kunne være forlent ham av kongen, som veitslejord (gno. *veizlujorð* f., slik at

lendmannen ikke selv nødvendigvis hadde en direkte form for eiendomsrett. En lendmann har tradisjonelt vært forstått som en mann som kongen hadde overlatt land eller landeiendom mot at denne påtok seg visse forpliktelser for kongen.¹

Et gods oppfatter jeg som en samling av gårder knyttet til én eier, og mer eller mindre fysisk samlet omkring eierens hovedgård. Trass i omfattende jordeiendomsanalyser mangler det kunnskap om slike eldre jordegods i Norge forut for høymiddelalderen. Det gjelder så vel omfang og avgrensing som struktur i både en etablerings- og driftsfase, mens avviklingsfasen i tidlig- og høymiddelalder er bedre dokumentert. Slike problemstillinger står sentralt i den internasjonale forskningen omkring gods og eldre eiendomsstruktur (Verhulst 1966; 1995; Jones 1976; Davies 1978; 1988; Faith 1997; Reynolds 1994; 1997; Ulsig 1996). Her benyttes gjerne termen *multiple estates*, etter Glanville R. Jones (1976), for å beskrive et gods dannet av flere avhengige enheter eller landsbyer med mangesidig ressurstilfang omkring en ledende bosetning (*caput*). Slike gods kan å ha vært etablert på De britiske øyer alt lenge før de er omtalt i skriftlige kilder i 1080-årene (Jones 1976, 26; Aston 1998, 32–43).²

Hovedgårder og gods som på ulikt vis var knyttet til den tidlige kongemakten, kan ha dannet en militær, økonomisk, administrativ og sosial grunnstruktur for holde politisk kontroll over Vestlandet. Disse er prinsipielt neppe ulike hovedgårder og gods i f.eks. Tyskland, Frankrike og England på samme tid, men kan hende i en annen form og mindre skala, ut fra bl.a. naturtopografiske forhold.³ Det er dette fenomenet jeg vil undersøke nærmere ut fra et arkeologisk ståsted og med særlig vekt på kongs- og lendmannsgårdenes fysiske og romlige organisering over tid. Jeg forutsetter at disse strukturene til en viss grad lar seg etterspore, og ikke var statiske, men interagererte med skiftende makt- og samfunnsforhold.

Emnet for denne avhandlingen er de historisk belagte kongsgårdene i Hordaland og deres tilhørende godsområder, med særlig vekt på endringsprosesser fra yngre jernalder til høymiddelalderen, på terskelen til statsdannelsen da de mistet noe av sin opprinnelige funksjon, og kanskje også var en forutsetning for denne. Forholdet mellom kongelige hovedgårder og gårder hvor det satt personer med delegert kongelig myndighet, såkalte lendmannsgårder, er også et tema som kaster lys over dette spørsmålet. Her tar jeg utgangspunkt i og bygger videre på min tidligere studie av lendmannsgårder i Hordaland og Sogn og Fjordane som jeg utførte som ledd i mitt hovedfagsarbeid (Iversen 1997/1999). Jeg har likevel valgt å trekke fram og studere et av de antatt eldste av disse lendmannssetene mer i detalj for mulig å se om det

| 1 | Etter P.A. Munch definisjon fra 1838 (jf. KLN M X, 498) og Munch (1873, 77–101).

| 2 | For en nyere kritikk av Glanville Jones' modell, se Hadley 2000, 84–86 m/ref.

| 3 | Se særlig Jørn Sandnes (2000) som legger avgjørende vekt på naturtopografi med hensyn til ulike betingelser for godsdannelse i Norge sammenlignet med andre land i Europa.

forekommer strukturelle forskjeller i organiseringen av gods og eiendom mellom disse maktutøverne. Gjennomgikk stormannsgodsene i form av lendmannsgårder samme utvikling som kongsgårdene, eller var det unike trekk ved sistnevntes utvikling som gav kongen et fortrinn for å sentralisere makt? Gjerde i Etne utgjør et spesielt godt sammenligningsgrunnlag, fordi stormenn knyttet til denne gården også utfordret kongemakten og oppnådde denne gjennom kroningen av Magnus Erlingsson i 1163/64. Hvordan nedfelte dette seg konkret i eiendomsutvikling og den fysiske organiseringen av landskapet?

Målet er å avdekke gårdenes og godsenes struktur med vekt på å få fram endringsprosesser for slik å gi et klarere bilde av det tidlige regionale kongedømmet og dets grunnleggende maktstrukturer, og hvordan dette eventuelt endret seg med statsdannelsen. Som arkeolog er mitt utgangspunkt og anliggende særlig godsenes fysiske og romlige struktur. Problemstillingen og emnefeltet krever likevel en bred kildemessig tilnærming og drøfting der alle tilgjengelige kildekategorier, ikke bare arkeologiske, men hvor også skriftlige, toponymiske, kulturgeografiske og topografiske kilder trekkes inn i analysen.

Hovedhypoteser og problemstillinger

1.1.1

Når det gjelder etableringen av en godseiendom kan en tenke seg to hovedalternativer: (1) den kan ha vært et resultat av en primær eiendomservvelse, som f.eks. utvides i form av styrt nydyrking fra en storgård med naturgitte ekspansjonsmuligheter; (2) eller den kan være et produkt av en sekundær ervervelse i form av konfiskasjon, oppkjøp eller makeskifter av allerede eksisterende eiendommer som var i drift. Disse to formene ville gi to grunnleggende ulike godsstrukturer, hvor den første representerte en samlet og godt arrondert eiendom i form av en sammenhengende eiendomsstruktur, mens den andre ville være mer delt i sin oppbygging og bestå av spredte gårder og gårdparter (strøgoods). Tilsvarende kalles samlede stordrifteenheter i tyskspråklig forskning for *Gutswirtschaft*, i motsetning til såkalt *Rentenwirtschaft*, med annen sosial struktur og hvor eier i større grad baserte driften på landskyldinntekter fra eiendommer spredt i store områder (Helmfrid 2000, 11). Et tredje alternativ er også sannsynlig, i form av kombinasjoner av de to foregående idealtypene. Mitt utgangspunkt er at det antakelig er knyttet kronologiske forskjeller til disse to hovedstrukturene, hvor fysisk samlede gods kan avspeile en eldre driftsform, hvor fysisk kontroll over folk og landskap var en forutsetning.

Vi vet likevel lite om hvordan tidlige gods i Vest Norge ble til og drevet, og i hvilken grad de utgjorde samlede økonomiske og sosiale driftsenheter i en eldre fase, slik det er kjent f.eks. i England. En har tenkt seg at sosiale frigivningsprosesser i kombinasjon med styrt nydyrking kan ha ført til en framvekst av gods og

godssamlinger, "... gårder som sto i en viss type avhengighet til en eldre gård." (T. Iversen 1995, 175). En vanlig hypotese er at det skjedde ulike former for overføringer mellom hovedgårdene og tilliggende agrare bosetninger, f.eks. i form av arbeidskraft og krigertjeneste. Også håndverksprodukter og naturalia kan ha blitt overført som ledd i et veitslesystem (av *veizla* f, yting, gave), hvor kongen hadde rett på opphold, mat og drikke for seg og sitt følge.

Det er også vanlig å regne med at kongsgårdene med deres jordegods utgjorde hoveddelen av kongedømmets finansielle grunnlag alt i yngre jernalder. Som ledd i en kongelig donasjonspolitikk ble de i tidlig middelalder brukket opp og i særlig grad omfordelt til sentralkirkelige institusjoner (Bjørkvik 1964a, 424). Et resultat kan ha vært at en ny type godsstruktur oppsto, hvor kirkelige institusjoner under kongelig kontroll nå tok landskyldinntekter, som gjorde at de kunne administrere mer spredte og mer omfattende gods, og et eldre mer fysisk avgrenset og sosialt bundet system gikk i oppløsning. Det er likevel usikkert hvilken rolle høymiddelalderens godsdannelser spilte i samfunnsutviklingen (Helle 1974, 33). En hovedhypotese i dette arbeidet er at fragmentering, dvs. oppsplitting av eldre gods, førte til ekspansjonsmuligheter for de nye godsherrene, som ikke lenger hadde samme ambulerende karakter. I nært samvirke med kongemakten kunne kirkelige institusjoner vokse utenfor eldre godsområder gjennom økt eiendomservervelse av bondegods. En slik eventuell fragmenteringsprosess av eldre gods kan dermed ha vært en viktig forutsetning for sentralisering av makt og statsdannelse på 1100- og 1200-tallet.

Det er denne prosessen jeg ønsker å belyse ved å studere kongs- og lendmannsgårdenes struktur i Hordaland – en sentral del av landet i tilknytning til både rikssamlingen og etableringen av en av landets viktigste byer, Bergen, som overtok mange av de gamle styringsfunksjonene. Ved å kombinere arkeologiske og skriftlige kilder omkring fysisk organisering og eiendomsforhold, supplert med egne arkeologiske feltundersøkelser, kan jeg følge utviklingen i et lengre tidsperspektiv enn tidligere undersøkelser. Ved hjelp av landskapsmodeller som metodisk utgangspunkt og bruk av visuelle kilder, i form av utskiftningskart og flyfoto, har jeg samlet kunne utnytte et bredt kildemateriale som hittil ikke har vært benyttet i slike studier.

I 1100-årene utviklet Bergen seg som et økonomisk, administrativt og kulturelt sentrum. Byen ble bispesete for Vestlandet og dessuten en viktig residensby for kongedømmet med egen befestet kongsgård på Holmen fra 1100-tallet. Det markerer samtidig slutten for det eldre rurale styringssystemet – et "ambulerende kongedømme", et "reiskongedømme" eller et "flokkingedømme", som dette gjerne benevnes i litteraturen. Per Sveaas Andersen (1977, 89f.) tenker seg to geografiske nivå knyttet til styringen av et slik ambulerende kongedømme i denne perioden: (1)

hvor rikets sentralområde styres ved direkte kontroll gjennom et kongsgård/årman-system ("ríki-prinsippet"), (2) mens omkringliggende landskaper kontrolleres ved formelt overherredømme gjennom allianser med lokale høvdinge ("allianseprinsippet") eller ved større grad av reelt herredømme ved av overkongen innsetter sønner eller slektninger i topp-posisjoner ("dynastiprinsippet").

Det er kongenes sentrale administrative og økonomiske grunnlag i det preurbane Vestlandet, og hvordan dette endret seg i tid og rom, som særlig fanger interessen i denne studien. Hovedmålsettingen er å belyse hvordan slike jordegods var fysisk organisert i ulike faser, med særlig vekt på yngre jernalder til høymiddelalder. Hvilken rolle hadde kongs- og lendmannsgårdene med deres tilhørende gods i den tidlige rikssamlingstiden før byene overtok som administrative sentra?

Valg av undersøkelsesområde

1.1.2

Jeg har valgt å avgrense undersøkelsen av kongsgårdene og deres gods i ett av vestlandsfylkene, Hordaland, med sikte på å kaste lys over et av kjerneområdene for rikskongedømmet på 900-tallet. Det er også her det er kjent flest eldre kongsgårder i landet før ca. 1100, med en særlig konsentrasjon i Nordhordland. Det var også her Bergen overtok som tyngdepunkt i det nye styringssystemet, basert på urbane kongsgårder som regionale støttepunkt. Utvalget tar utgangspunkt i de kongsgårdene som tradisjonelt har vært oppfattet som sikkert belagt i middelalderkildene: Seim, Alrekstad og Fitjar med tilliggende jordegods. Dessuten vurderer jeg som nevnt også det eldste kjente lendmannssetet i Hordaland, Gjerde i Etne i Sunnhordland, i en slik sammenheng. Når det gjelder Lygra, Herdla og andre mulige kongsgårder i Hordaland er det noe større usikkerhet omkring deres tilknytning til kongen i en tidlig fase. Jeg har valgt å konsentrere meg om de som er sikrest belagt. Undersøkelsen omfatter da to jordegodssamlinger i Nordhordland og to i Sunnhordland, inkludert et lendmannssete (jf. Figur 1). Hver hovedgård er studert innen rammen av sin skipreide, slik disse er dokumentert i etterreformatorisk tid (1647) (Seim i Alenfit, Fitjar i Våg og Gjerde i Etne), unntatt Alrekstad, hvor jeg pga. omfattende godsstrukturer har funnet det nødvendig å utvide undersøkelsesområdet til å omfatte Bergenshalvøya sør til Os.⁴ Selv om kongs- og lendmannsgårdene er antatt å ha spilt en nøkkelrolle i utøvelse av politisk kontroll over Vestlandet i yngre jernalder og tidlig middelalder, har de i liten grad vært analysert i sammenheng og i forhold til hverandre. For å kunne belyse spørsmålet om hvordan slike gods kan ha vært var organisert, har jeg som nevnt også valgt ut ett av godsområdene, Gjerde, lengst sør i undersøkelsesområdet, for en mer detaljert arkeologisk tilnærming, hvor tidfesting av

---

[4] For nærmere begrunnelse og avgrensning av undersøkelsesområdene se innledningsdel til de enkelte analyseområder (kap. 5–8).

---

eldre jordbruksstrukturer har stått sentralt. I tillegg har jeg også foretatt arkeologiske feltstudier på Seim i nord. (Figur 1)

I Rogaland er det alt sannsynliggjort at det lå store godseiendommer både til kongsgårdene på Utstein og på Avaldsnes (Bjørkvik 1958; Fyllingsnes 2000), og at disse hadde et førstatilig opphav. Særlig er Avaldsnes trukket fram som kan hende som det viktigste senteret av dem alle (f.eks. Krag 1995, 87; Bjørkvik 1999, 30ff.) også i eldre jernalder (Solberg 2000, 119f.). Her finnes, også i en europeisk målestokk, store rikholdige skipsgraver, *Storhaug*, trolig fra 700-tallet og *Grønhaug* fra begynnelsen av 900-tallet (Hernæs 1997; Opedal 1998, 65, 75), i tillegg til den enda eldre og rike *Flagghaugen*. Kongsgårdene med tilhørende gods i Hordaland er tidligere ikke undersøkt på tilsvarende måte.

1.1.3

Perspektiv og den europeiske kontekst

Avhandlingens avgrensning i tid representerer i grove trekk tidsrommet for "den føydale perioden" i europeisk middelalderhistorie, slik dette er beskrevet som politisk system av F. L. Ganshof (1969 (1968)) og som samfunnssystem av J. Calmette (1947) og Marc Bloch (1962 (1939–40)). Det europeiske systemet karakteriseres av en personrettslig underordning (*hommagium/commendatio*) mot en tinglig velgjøring (*beneficium*), og på et politisk topplan da ofte i form av et forlent jordegods, embeter eller annen avlønning. Personlig over- og underordning gjennomsyret alle samfunnsnivå, og i et i hovedsak agrart samfunn var eiendomsretten til jord tilsvarende oppstykket i et hierarki av rettigheter, som gav alle til underhold, men ulikt fordelt (Ganshof 1969 (1968), 13). Med utbygging av stater i Nord-Europa fra 900–1000-tallet fulgte en fase med geografisk oppsplitting, hvor len og lensherrer med stor grad av autonomi kunne utgjøre både grunnlag og fare for kongemakten, som fiender eller forbundsfeller (Davies og Fouracre 1995, 7). Endringer i styrkeforholdet mellom konge og aristokrati, og dessuten bonde- og etter hvert kirkemakt, utgjør også sentrale spørsmål i norsk forskning, særlig innen rammen av den eldre forskningens klasseperspektiv. Skandinaviske forhold er lite behandlet i selv nye sentrale europeiske oversiktsverk. Språkbarrierer og liten kunnskap om regionen oppgis som grunn, til tross for at perspektivene og forskningsspørsmålene framheves som like relevante her (jf. Reynolds 1997, 9).

I norsk sammenheng framtrer trekk av føydal karakter i forbindelse med gruppen av såkalte håndgangne menn, *handgegnir menn*, lendmenn i en tidlig fase, og kan hende særlig de senere sysselmenn (Andersen 1972b, 654). Det kan også være vanskelig å se et reelt skille mellom disse to gruppene. En har tradisjonelt benyttet aksentuerte termer som "ætte-aristokrati" og "tjeneste-aristokrati" for å beskrive forskjellene, men studier av f.eks. sosialt rekrutteringsgrunnlag viser likevel at også at

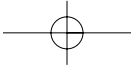
Figur 1. Kongsgårder og gods som vil bli nærmere undersøkt

dette er problematisk (jf. Bjerkaas 1975). Sosial og politisk underordning skjedde ved et seremonielt håndgangsritual og *sverðtaka*, hvor en person lovet sin herre troskap, tjeneste og følge. Dette tilsvarte den felleseuropeiske hommagiumakten (Imsen 2000, 41). Samtidig rådde disse personene for eiendom og landets hærmakt som gav dem en maktpolitisk nøkkelstilling innen sine regioner. Kongens håndgangne menn hadde på 1200-tallet og sannsynligvis før, plikter, særlig administrative og militære, i forhold til rang, embete og størrelsen på veitslene de mottok fra kongen. Ifølge hirdskråen fra 1270-årene skulle de stille en væpnet mann i tre måneder for hver tredje mark veitsle, og 15 merker var minstemålet for lendmannsveitslen (Hirðskrá kap. 31 (36)).

Den viktigste sosiale og økonomiske betingelsen for et føydalt samfunnssystem er nettopp eiendomsbesittelse (Calmette 1947; Bloch 1962 (1939–40)). Slike gods sto i et komplementært forhold til det politiske systemet, og gav også et økonomisk grunnlag for hird og væpnet følge. Som grunnlag for makt kunne godsene nyttes direkte av kongen, eller som ledd i forleninger som potensielt kunne utvikle seg i retning av arvelige maktbastioner til ulempe for kongemakten. Nyere historisk og arkeologisk forskning har vist at det er meningsfylt å diskuterte graden av føydale trekk også ved skandinaviske samfunn i denne perioden, særlig om en legger vekt på eiendomsforhold og jordegods (jf. Klackenbergh 1986; Gelting 1988; Lindkvist 1988; T. Iversen 1995, 1996, 1997; Wallerström 1995; Skre 1998; 1999; 2001; F. Iversen 1999a; Tollin 1999; Berg 2003). Likevel har en i liten grad studert konkrete gods i en arkeologisk kontekst, med noen viktige unntak, bl.a. i Ystad og Barknåre i Sverige (Andersson og Anglert 1989; Windelhed 1995), og dessuten Tjøttagodset på Helgeland (Berglund 1995). Nylig har kulturgeografene Clas Tollin og Johan Berg i sine doktorgradsarbeider undersøkt eldre godsforhold i Småland og Östergötland. De drøfter oppkomst og alder på slike samlede gods, og åpner for forhistorisk opphav (Tollin 1999 200–205; Berg 2003, 233). Der hvor gods fra tidlig middelalder kan rekonstrueres, framtrer et karakteristisk romlig grunnmønster: Sentralt i et mer eller mindre avgrenset skogsområde ligger en setegård med små underliggende bosetninger (torper) (Tollin 1999, 195). Kongsgårdene på Vestlandet er i liten grad undersøkt i et slikt perspektiv.

Tendensen i skandinavisk middelalderforskning går i retning av å se godsene her i lys av et europeisk mønster (f.eks. Rahmqvist 1996; Ulsig 1996; Tollin 1999; Berg 2003). Bare i liten grad er deres mulige opphav i jernalderen og endringsprosesser drøftet (Sawyer og Sawyer 1993, 46), slik jeg vil gjøre. Heller ikke i de nye svenske studiene er alderen på omkringliggende bosetninger undersøkt mer detaljert i form av agrararkeologiske undersøkelser. En arkeologisk studie av kongs- og lendmannsgårdene i Hordaland vil forhåpentlig utdype dette bildet i form av ny empiri og metodiske innfallsvinkler som kan kaste lys over alder, opphav og strukturell utvikling av slike jordegods. På Vestlandet er kildematerialets art og sammensetning godt egnet for en slik analyse, med kobling av arkeologisk gravmateriale og yngre skriftlige eiendomskilder.

Hovedlinjer i kildematerialet og tilnærming

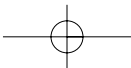
1.1.4

Av skriftkilder er det særlig sagamaterialet – i fremste rekke Heimskringla (Hkr.), Morkinskinna (Msk.), Ágrip (Ágr.), Fagerskinna (fgk.) og Egilssaga (Egs) – som gir det historiske utgangspunkt for min undersøkelse.⁴ Disse tekstene som først er nedtegnet på slutten av 1100- og begynnelsen av 1200-tallet, gir opplysninger om bestemte gårder som hovedgårder til konger og stormenn langt tilbake i tid. De bygger imidlertid på eldre forelegg, kilder og tradisjoner og beskriver spesifikke forhold som var lett kontrollerbare i samtiden. I overveiende grad anser jeg det som sannsynlig at det er grunn til å stole på at sagaforfatteren kjente disse personene og slektene, deres hjemstavn og genealogi gjennom muntlig tradering og andre og nå tapte kilder. Bare i heldige tilfeller er gårdene nevnt direkte i eldre skaldekvad i sagaene. Tekstene har altså vært bestemmende for mitt utvalg av undersøkelsesområder.

Det finnes ingen samtidige skriftlige kilder som belyser eiendomsfordelingen og dens struktur før tidligst på 1100-tallet, og da bare spredt og unntaksvis. Det arkeologiske materialet må derfor trekkes inn. Sammenlignet med det kristne Europa i sør og vest ble det her i nord praktisert en norrøn hedensk gravskikk som avtok fra midten av 900-tallet og opphørte tidlig på 1000-tallet i mitt undersøkelsesområde. Av kanskje over 23 000 kjente forhistoriske gravminner i Norge opp til Nordland er kan hende så mange som 60 prosent anlagt i yngre jernalder.⁵ Særlig rikholdig er materialet fra det siste tidsavsnittet av denne perioden, vikingtiden, dvs. perioden fra ca. 800–1050, hvor Norge har flest våpen og våpengraver i Europa (Solberg 1985; Martens 2003). De markerte røysene og haugene, runde som avlange, store som små, utgjør majoriteten av gravmaterialet, kanskje omkring 80 prosent (se nedenfor). Det er likevel store romlige variasjoner i utbredelsen av gravmaterialet, både mellom kyst- og innlandsbygdene, men også innad i de enkelte bygder er det store forskjeller. Nettopp disse fordelingsmønstrene er av vesentlig betydning

[4] Sagabruk: Jeg har brukt kildeutgaver og oversettelser parallelt. For norsk oversettelse av Heimskringla (Hkr), Sverressaga (Ss), Sagaen om baglere og birkebeinere (Sbb) og Håkon Håkonsonssaga (HH) har jeg benyttet den såkalte jubileumsutgaven (Norges kongesagaer 1–4) fra 1979 (henvisning til bind, kapitelnummer og sidetall). Norrøn tekstgjengivelse fra Heimskringla og Egilssaga (Egs) er fra den nye Islandske digitale utgaven (nettutgaven Nettutgaven (Netútgáfan) (www.snerpa.is/net) (henvisning til kapitelnummer). For kildeutgaver av Fagerskinna (Fgk), Ágrip (Ágr), og Morkinskinna (Msk) har jeg brukt Finnur Jónssons (1902–3; 1929; 1932) standardutgivelser; i tillegg til oversettelser av Gustav Indrebø (Ágrip) (rev. utg. 1973), Johan Schreiner (Fagerskinna) (1926) og Kåre Flokenes (Morkinskinna). Historia Norvegiae (Hist Norv.) er brukt i Peter Fishers (2003) kildeutgivelse og engelske oversettelse, samt Halvdan Kohts (1921) norske oversettelse. Theodricus monachus' Historia de antiquitate regnum Norwagiensium er benyttet i Eiliv Skards (1932) norske oversettelse fra latin.

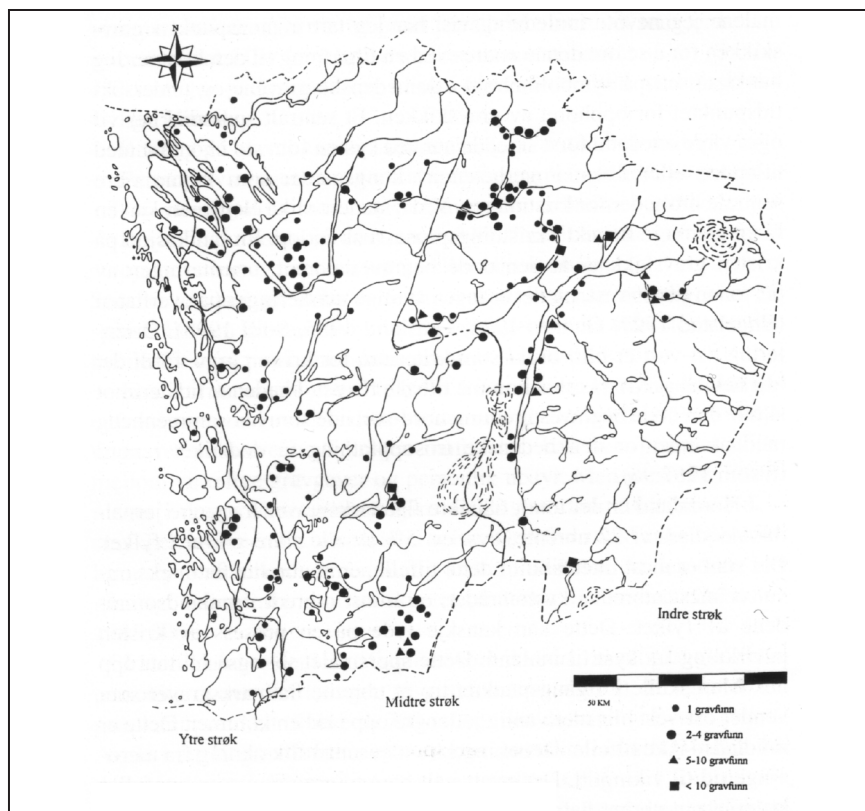
[5] Tallet 23 000 er et estimat basert på at gravminner som er datert til yngre jernalder utgjør ca. en femdel av det totale antallet kjente gravminner (jf. note 58). For Norge opp til Nordland var det per 1985 registret 4629 slike graver, inkludert løsfunn ($x \cdot 5 = 23145$) (Solberg 1985). For deler av Østlandet (Viken) forsvinner gravminnene alt før midten av 900-tallet og beregningsgrunnlaget er dermed usikkert. I tillegg opplyser Povl Simonsen om "tallrike" gravminner etter en norrøn befolkning i Nordland til Vest-Finnmark (Simonsen 1991, 22). For landet som helhet ligger tallet trolig et sted mellom 25 000 og 30 000. Når jeg videre antar at ca. 60 prosent er anlagt i yngre jernalder bygger det på det innbyrdes forholdet mellom daterte gravminner, slik det er beregnet for Vestlandet (jf. note 59).

i en studie av eldre territorielle retter og eiendomsforhold, fordi fordelingen ikke kan være tilfeldig. Det er kjent forhistoriske gravminner fra om lag en firedel av de ca. 2900 gårdene i Hordaland, men det er store variasjoner i distribusjonen med flest gravminner i indre og midtre strøk av fylket, og minst ved kysten (jf. kap. 4.1.2). Antallet såkalt "sikre" gravminner fra yngre jernalder teller likevel ikke mer enn ca. 500 i dette fylket, i tillegg til et stort antall løsfunn (jf. Figur 2; Gellein 1997; 1998, 9).

Både skriftlige middelalderkilder, i form av lover og diplomer, og distribusjonen av forhistoriske graver sett i forhold til senere eiendomstruktur, tyder på at de markerte gravminnene sosialt og eierrettslig var knyttet til et sjikt av frie personer (jf. kap. 3.1.1). Antallet graver fra bevarte ødegårdsanlegg fra eldre jernalder indikerer dessuten at bare var få mennesker som fikk en slik begravelse, trolig personer med spesiell eiendoms- og råderett (jf. 3.1). Innen rammen av et samfunn hvor eiendomsrett kanskje ikke var absolutt, men sannsynligvis sosialt differensiert i form av ulike retter (T. Iversen 1997; 2001), ser det ut til at den markerte begravelsen ha vært forbeholdt personer øverst i et bestemt sosialt hierarki. I en

Figur 2. Distribusjon av "sikre" gravfunn fra yngre jernalder i Hordaland (N= 502) (etter Gellein 1998, 9)

vanlig gårdssammenheng vil det si husbonden, eventuelt husfruen, dersom disse ikke selv var underordnet en jordherre. For det vestnorske gravmaterialet tegner det seg et mønster i plasseringen av gravhauger ved at de i all hovedsak er lokalisert nær bosetningen på den enkelte gård, og sjeldent er samlet på store fellesgravfelt for hele bygder eller bygdelag. Dette forekommer bare relativt få steder i indre fjordstrøk, og særlig ved kommunikasjonsknutepunkter for ferdsele øst-vest (f.eks. Sognnes 1973; 1979; Fønnebø 1988; A. Jenssen 2001). Hovedmønsteret indikerer likevel at gravminnene i stor grad kan knyttes til bestemte eiendomsenheter. Ved å koble eiendomsforhold til senere matrikelgårder kan de indirekte antyde en slags råderett, muligvis ikke ulikt det som fra yngre kilder er definert som odelsrett. Et systematisk fravær av gravminner i forhold til senere kjent godsstruktur kan indirekte også sees som uttrykk for mangel på slik rett for brukeren og tyde på former for overherredømme, sider monumenter i form av gravhauger trolig ble oppfattet nettopp som synlige symboler på råderett over jord.

Norske jordebøker når bare unntaksvis tilbake til 1100-tallet, og da i forbindelse med klostereieendom. Det foreligger noen oppteignelser fra middelalderen, ikke minst Bergens kalvskinn (BK) som gir oversikt over kirkelig jordegods i Bergen bispedømme (ca 1330–1360), og Munkelivs jordebøker, hvor de eldste er fra 1180-årene og omkring 1330. Likevel er de langt fleste fra 1500–1600-tallet og nært knyttet til framveksten av eneveldet og et behov for bedre oversikt over landets skattegrunnlag. For Vestlandets vedkommende byr likevel den desentraliserte hedenske gravskikken en spesielt god mulighet til å studere mulige endringsprosesser i eiendomsforholdene ved å sammenligne gravminnene, særlig fra yngre jernalder, med eiendomskildene fra middelalder og senere. På grunn av de skriftlige eiendomskildenes overveiende unge alder må godsenes struktur analyseres ut fra en retrospektiv tilnærming, hvor begreper som heleie/deleie - heleieområder/deleieområder står sentralt.

I studiet av gods- og eiendomsstruktur som rekker forut for skriftlige kilder, er det behov for å tidfeste både bosetning og drift innen de aktuelle områdene mer presist for å kunne belyse utvikling over tid. Jeg har derfor foretatt mindre arkeologiske undersøkelser av fossile dyrkingsspor for å få holdepunkter for drifts- og indirekte bosetningsutvikling på godsene. Slik kan en, så langt det er mulig innen rammen av et doktorgradsprosjekt, oppnå et sikrere utgangspunkt for å forstå den komplekse kronologien i et jordbrukslandskap, enn via tradisjonelle og indirekte metoder. Også her er situasjonen på Vestlandet gunstig sammenlignet med sentrale og hardt oppdyrkede jordbruksdistrikt lenger sør og øst i landet og på kontinentet. På grunn av et i dag i hovedsak vestnorsk småskalajordbruk, ofte i ulendt topografi som ikke egner seg for moderne maskinelt jordbruk, er det bevart relativt mye fossilt og tradisjonelt jordbrukslandskap på Vestlandet. Det finnes en rekke områder og lommer av intakte eldre dyrkingsspor også innen

undersøkelsesområdet. Dette er en situasjon jeg bevisst har utnyttet med sikte på å belyse kronologien i jordbrukslandskapet (jf. kap. 4.2.8).

1.2 Kongs- og lendmannsgårder som administrativt system på 1000-tallet

Som bakgrunn for undersøkelsen vil jeg innledningsvis skissere noen hovedtrekk som karakteriserer kongs- og lendmannsgårdenes rolle i det politiske systemet i tidlig middelalder, slik dette er forskningsmessig belagt gjennom skiftkildene. De viser at gårdene var økonomiske og administrative knutepunkter i en rural økonomi, der jord var utgangspunkt for makt. Foruten plikter som gårdsforvalter på kongsgården utøvde årmannen, i likhet med lendmannen, delegert kongelig myndighet, og hadde såkalt *yfirsókn* muligvis i et større eller mindre geografisk område, en sysle (G 3; 271; 301). Et slikt område, eller egentlig selve årmannsstillingen, ble i samtiden også kalt *ármennning* (Andersen 1976, 449; Krag 1982, 109). Den tyske rettshistorikeren Karl Lehmann søker i sine grunnleggende rettshistoriske studier imidlertid opphavet til syslebegrepet i en kongelig praksis med å sende betrodde menn med kongelige særoppdrag til perifere og tilgrensende deler av riket (Lehmann 1888). Ifølge denne tolkningen, som har festet seg i norsk forskning, betegner "sysla" i en tidlig fase et personlig ombud/myndighet, og ennå ikke et definert geografisk administrasjonsområde. Det er likevel uklart når sysla også betegnet en administrativ geografisk enhet på Vestlandet, selv om inndelingen i sysler åpenbart er yngre i andre deler av landet (Andersen 1972a, 646). Sysselmannsombudet er også først kjent fra 1100-tallet og tok gradvis over oppgaver som lendmenn og årmenn tidligere utførte, slik Lehmann tydelig har vist. Dette er imidlertid ikke nødvendigvis ensbetydende med at inndelingen i sysler på Vestlandet er tilsvarende ung. Opplysninger i Gulatingsloven kan tyde på en geografisk sysleinndeling senest på 1000-tallet, og at denne var nært forbundet med et eldre system av kongs- og lendmannsgårder gjennom årmannen og lendmannen (jf. Krag 1982, 117f.).

AM 315 f fol er et av de eldste fragmentene av Gulatingsloven og inneholder bare Olavstekst. Håndskriftet er nedskrevet på slutten av 1100- eller begynnelsen av 1200-tallet, og siden det ikke inneholder Magnustekst tyder det på et forelegg med høy alder (Eithun, Rindal og Ulset 1993, 114f, 23). Her framgår det at årmannens og lendmannens myndighetsområde kunne omfatte både større og mindre områder enn en åttung, altså en åttendedel av et fylke (G 301, linje 30, 31). ⁶ Denne viktige opplysningen gir en tydelig kobling mellom geografisk størrelse og årmenn og lendmenns myndighetsutøvelse i en tidlig fase, slik også Claus Krag har påpekt (Krag 1982, 120).

---

[6] Teksten lyder (om lendmann og årmann) "...fa er attong hevír at ivír fokn. oc eigj míhna" ("som minst har yfirsókn i en åttung"). Jeg kan ikke se at Lehmann har tatt stilling til denne passusen.

Også G 3 gir en viktig opplysning som tyder på en eldre geografisk sysleinndelingen innen Gulatingslagen. Det aktuelle kildestedet sies dessuten uttrykkelig å være Olavstekst, og kan dermed tilhøre et eldre sjikt i loven (jf. Steinnes 1929, 61f.). Her heter det at kongens årmann og lendmann hadde ansvar for å kreve inn bestemte bøter for kongen "hver i sin sysle". sysle synes her brukt som en geografisk benevnelse, og ikke om et ombud. Det kan derfor være grunn for å anta at både årmenn og lendmenn utøvde delegert kongelig myndighet innen mer eller mindre sikkert avgrensede geografiske enheter senest på 1000-tallet (jf. G 3; 301), selv om sysselmannsombudet som nevnt er yngre.

Hvilke delegert myndighet utøvde lendmenn og årmenn i så fall innen sine sysler? Etter antatt eldre deler av Gulatingsloven hadde de mange sammenfallende oppgaver, særlig i hærstellet (G 301; 308; 309; 311; 314), men også i forbindelse med forbrytelse og straff (G 152; 187; 213; 253; 256). Begge skulle avholde våpenting om våren (G 309), begge skulle sørge for at seilene på leidangfartøy var i orden (G 308), var det fare for krig skulle de gi varsel om vetevakt (G 311). Begge skulle reise sak i forbindelse med slagsmål o.l. (G 187). De fikk selv bøter om de nektet å ta imot en fanget tyv (G 253) eller drapsmann (G 152). Også disse sammenfallende funksjonene i Gulatingsloven kan etter mitt syn tyde på en bakenforliggende romlig differensiert administrativ struktur, hvor lendmenn og årmenn hadde myndighet i ulike områder. Som motytelse fikk særlig lendmenn betaling i form av inntekter av kongens jordegods (veitsle, rike, sysle, len) og gaver, særlig gull og våpen (Syvertsen 1997, 43). ⁷ Ifølge Grethe Authén Blom, som har studert kongelig privilegiepolitikk fram til 1387, kunne de tidlige kongene, fra Harald Hårfagre til Harald Hardråde, legge opptil halve kongsinntekten fra store distrikter til herredskonger, herser, jarler og lendmenn i slike sammenhenger (Blom 1967, 45, 53–60). Hirdskråen sonder senere mellom lén og sysle, hvor sysle betegner det geografiske området, og lén et økonomisk aspekt ved embetet (Imsen 2000, 91).

Årmannen inntok en annen stilling, som blant annet avspeiles i bøtebestemmelser (G 152). Som kongens underordnede stedlige representant var normen at boten fra årmannen gikk uavkortet til bøndene, mens lendmannen svarte halv bot både til konge og bønder, noe som kanskje vitner om en mer uavhengig posisjon. Vi vet ikke hvor gammelt et slikt syslesystem er, men også berettende sagalitteratur inneholder en rekke referanser til sysler som geografiske enheter (jf. Lehmann 1888; Krag 1982).

Vi kan altså ane et eldre romlig maktfordelingsprinsipp mellom kongen og de menn som styrte på hans vegne. Det kan i korte trekk beskrives som at kongen gav fra seg

---

| 7 | Syvertsen (1997) har undersøkt gavens betydning med utgangspunkt i Heimskringla. Flest gaver av kongen fikk stormenn og hirdfolk, med gull som det vanligste gaven (nevnt 36 ganger), dernest forleneringer (28) og forskjellige våpen (24).

(delvis) råderett (*yfirsókn*) til en håndgangen mann eller en årmann i et mer eller mindre avgrenset geografisk område (*sysla*). Som motytelse fikk kongen militær støtte, lojalitet og troskap, samt en representant i distriktene. Foruten i lovtekstene har Ebbe Hertzberg (1893), og før ham Konrad Maurer (1879), vist at begrepet *yfirsókn* i sagalitteraturen er nært knyttet til kongelige forleninger.⁸

At det likevel skulle finnes et slikt landsomfattende administrasjonsapparat alt under Harald Hårfagre, vil de færreste forskere i dag mene. Allerede Gustav Storm (1882) pekte på misforholdet mellom Heimskringlas opplysninger (Harald Hårfagres saga, kap. 6) og det antall lendmenn som ellers nevnes i denne og annen sagalitteratur. Knut Helle karakteriser det noe mekaniske hierarkiske systemet av herser, jarler og lendmenn i over- og underordningsrelasjoner som et produkt av Snorre Sturlasons "formidable historiske ordenssans" (Helle 1993, 150). Trolig rådde Harald først og fremst over Vestlandet, men kan ha hatt indirekte herredømme over andre landskap (Krag 1993, 39; Helle 1993). Det er særlig argumentert for at mangel på en utviklet politisk organisasjon gjorde det mindre sannsynlig at han kunne utøve noen form for langvarig direkte kontroll over andre landsdeler.

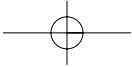
Spørsmålet er likevel om dette systemet er en fiksjon også for Vestlandets – og Hordalands del, selve kjerneområdet for Haralds rike? Er det en kjerne av sannhet i prinsippene om over- og underordning, økonomiske og militære overføringer/ytelser mellom ulike administrative nivå? Jeg vil se nærmere på dette spørsmålet ved å analysere den geografiske fordelingen av kongs- og lendmannsgårder på Vestlandet, fra Agder til Sunnmøre, før jeg foretar en dybdeanalyse i Hordaland.

1.2.1

Identifisering av kongsgårdene på Vestlandet

Jeg regner en gård som kongsgård når kildene eksplisitt sier at kongen tok veitsler eller bodde der, eller når det framgår at det var kongsårmann der. Identifiseringen av kongsgårder er basert på tidligere forskning (Bjørkvik) i tillegg til egen gjennomgang av de aktuelle kildedsteder i Morkinnskinna, Fagerskinna, Ágrip, Egilssaga og Heimskringla. Jeg har på enkelte punkter funnet grunnlag for å korrigere Halvard Bjørkviks upubliserte liste over kongsgårder, og har også sjaltet ut usikre gårder (gjengitt i Andersen 1977, 295). Jeg har derimot sett vekk fra Asgaut Steinnes (1955) sin velkjente, men høyst usikre hypotese om at Husebygårdene var del av et tidlig kongelig styringssystem. Hypotesen er i alle tilfeller mindre relevant for Vestlandet sin del, da det bare forekommer få slike gårder her (for kritikk se f.eks. Låg 1999; Brink 2000 m/ref; Olausson *et al.* 2000). Gjennomgang av lendmannsgårdene på Vestlandet er basert på Gustav Storms artikkel fra 1882 og Hans Jørund Kleivanes

[8] Eksempelvis gav kongen Hákon Jarl "yfirsókn i Firðafylki". Det finnes mange lignende eksempler i sagaene (jf. Hertzberg 1893, 296f. m/ ref.).

hovedfagsoppgave fra 1981, slik jeg tidligere har gjort rede for i min egen hovedfagsoppgave fra 1997 (publisert i 1999).

Sagaopplysninger nedskrevet på 1200-tallet forteller at kongene på 900-tallet eide flere sentralt beliggende gårder på Vestlandet. Disse kongens storgårder, såkalte "stórbúar", utgjorde i en tidlig fase trolig viktige støttepunkter i rikene til herskere som Harald Hårfagre (858–928), Eirik Blodøks (928–933), Håkon den gode (933–959) og Eriksønnene (959–974).⁹ Harald Gråfell omtales gjerne i kildene som "Hordalandskongen"(jf. Koht 1931a, 454). Også for ham og andre konger med base på Vestlandet på 900-tallet kan kongsgårdene ha vært viktige for både å sikre territoriell kontroll og hirdens underhold innen rammen av et ambulerende kongedømme. Vasallene på 900- og 1000-tallet synes tilsvarende å ha tatt inntekter og benyttet kongsgårdene, etter berettende kilder (se Hertzberg 1893, 295f). Claus Krag peker på at steds- og landsdelsnavn i skaldekvadene om Olav Tryggvason synes å indikere at også hans korte kongedømme på slutten av 900-tallet var avgrenset til Vestlandet og Trøndelag (Krag 1995, 102). Trolig benyttet alle disse herskerne de samme kongsgårdene som styringssentra.

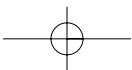
Opplysningene om Haralds fem storgårder i Hordaland og Rogaland regnes som noe av det mest troverdige i den usikre tradisjonen om Harald Hårfagre (Helle 1993, 149f.). Det gjelder gårdene Seim, Alrekstad og Fitjar i Hordaland og Utstein og Avalsnes i Rogaland (Egs 36; Hkr, Harald Hårfagressaga kap. 38, bd. 1, 74),¹⁰ og hvor Utstein dessuten er direkte nevnt som kongens bosted i Haraldskvadet (900-tallet) (strofe 9). Den tidligste beretningen finnes i det anonyme verket *Historia Norvegie*, den eldste bevarte sagaen om Norge, trolig skrevet en nordmann i 1170-årene. Her blir Fitjar omtalt som *oppidum* (lat.),¹¹ som Koht oversetter med *landsby* (Hist. Norv, 37) og Fisher med *town* (Hist. Norv, XIV), men som kan ha vid betydningen i retning av et befestet sted eller en tettbebyggelse (gods, storgård, leilendingsgods) (Johanssen *et al.* 1998, 455).¹² Også Alrekstad er nevnt i dette verket som kongsgård (Hist. Norv, 37, 38). Likevel var det trolig flere kongsgårder enn disse fem på Vestlandet, selv om det er usikkert hvor langt tilbake i tid disse eventuelt går, og hvilken status de hadde i forhold til de fem kjente (jf. Tabell 1).

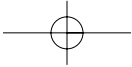
| 9 | Årstallene for kongens regjeringstid følger her den nå alminnelig aksepterte kongekronologien til Ólafía Einarsdóttir (1964).

| 10 | Snorre sier "En er Haraldur konungur tók að eldast þá settist hann oftlega að stórbúum er hann átti á Hörðalandi, á Alreksstöðum eða Sæheimi eða Fitjum, og á Rogalandi, að Útsteini og á Ögvaldsnesi í Körmt." Hkr, Harald Hårfagressaga kap. 39). Egilssaga har en noe annen formulering, som muligvis kan indikere at også Lygra i Nordhordland var blant disse eldre kongsgårdene, her heter det "... Haraldur konungur hafði löngum aðsetu sína á Hörðalandi eða Rogalandi að stórbúum þeim, er hann átti að Útsteini eða Ögvaldsnesi eða á Fitjum, á Alreksstöðum eða á Lygru, á Sæheimi (Eg kap. 36, Netútgáfan). Olsen (1913, 69) leste dette likevel som Seim i Lygra, men åpnet for at det kan dreie seg om seks kongsgårder; og ikke fem. Lygra er eksplisitt nevnt som veitslegård for Olav Haraldsson og det er ikke utenkelig at det dreier seg om en eldre kongsgård (se note 14).

| 11 | "...oppido nomine Fittium..." (Hist. Norv, XIII, linje 7).

| 12 | I en nær samtidig engelsk kilde (1142) betegner *oppidum* en borg eller et slott (castle) (Latham 1965, 323).

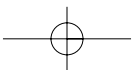

De eldste delene av Gulatingsloven gir et nærmest selvfølgelig inntrykk av at det var kongsgårder i alle fylker på Vestlandet. Ved tingsamling i Gulen var det lovlig forfall for en årmann om kongen kom til et fylke og ba år mannen sin i det "neste fylket" om å gjøre i stand veitsler for ham (G 3). Yngre deler av Gulatingsloven antyder mer usikkert at systemet med kongelige år menn var under gradvis avvikling i tidlig middelalder, for på 1100-tallet regner ikke loven det som vanlig lenger med kongsårmenn, og dermed kongsgårder, i alle fylker (G 271). ¹³ Vurdert etter lovverket virker det rimelig at det var kongsgårder i de fleste fylkene på Vestlandet forut for 1100-tallet. Det utelukker likevel ikke at systemet kan ha vært mer utbygd i noen regioner.

Ifølge sagaene var det i alt sju mulige kongsgårder i Hordaland, hvorav de tre nevnte Seim, Alrekstad og Fitjar er sikkert belagt, senere, under Olav Haraldsson, kan også Lygra i Nordhordland ha vært kongsgård. ¹⁴ Når det gjelder det omdiskuterte "á Kvinnum" i Haraldskvedet (vers 5) holder jeg det som lite sannsynlig det dreier seg om en gård, men snarere en kjenning for et skip, slik Hallvard Lie har sannsynliggjort (Lie 1982 (1956), 330). ¹⁵ Egilssaga er alene om en opplysning om at Herdla var en stor kongsgård (Egs, kap. 57, 143). ¹⁶ Snorre forteller at gården i 1139 hørte til Einar, sønn av Lakse-Pål (Hkr, Haraldssonenes saga kap. 7, bd. 2, 289). Arkeologisk er det også påvist at det lå store fiskerier og værboetninger til Herdla i yngre jernalder og tidlig middelalder (jf. Johannessen 1998a). Senere, fra 1160–70 årene fram til 1180, var Herdla lendmannsgård under Fillipus Arneson (Ss kap. 48; Hkr. Haraldssonenes saga kap. 16, bd. 2, 295; Storm 1882, 154). Da det heller ikke er kjent slektskap og arv mellom Einar Pålsson († 1155) og Fillipus († 1180), sønn av Arne på Stårheim, kalt kongsmåg, er det det vel mest sannsynlig at Herdla var kongelig forleningsgods så tidlig, slik Bjørkvik også framhever som aktuelt i senmiddelalderen (Bjørkvik 1970, 46f.). Herdla inngikk i min undersøkelse fra 1997, hvor jeg kunne sannsynliggjøre at det antakelig tidlig lå et stort jordgods til gården, senere under Bergenhus kongsgård og Apostelkirken (Iversen 1999a, 37–41). Et diplom fra 1180-årene viser at den var

-
- | 13 | Schreiner (1936, 177f.) daterer G 271 til samkongedømmetiden for Øystein, Sigurd og Olav ca. 1103–1115.
- | 14 | Snorre opplyser at Olav Haraldsson tok veitsler på Lygra i 1020-årene – "þá var Óláfr konungr á veizlu í Lygru" (Hkr, II, kap. 135, 237). Det må trolig tolkes slik at Lygra var kongsgård, noe også senere eiendomsforhold støtter opp om.
- | 15 | I vers 5 i Haraldskvedet blir det sagt – jeg tror du kjenner kongen er som "á kvinnum býr" (som bor på kvinnar). Dette har avfødt diskusjon om hva som menes med *á kvinnum* (bl.a. Olsen 1913; Lie 1982 (1956); Fidjestøl 1993; Bjørkvik 1995a). Både vers 5 og 6 handler om skip og Harald som sjøkriger, og Hallvard Lie påpeker det paradoksale i at skalden skulle begynne vers 5 med å si at Harald bodde på en bestemt gård (Lie 1982 (1956), 329ff.). Lie mener *kvinnum* er en kjenning for skip og at det dreier seg om en avskriverfeil av *knúum*. Hans tolkning, som tar hensyn til kvadets komposisjon og kontekst, er at Harald er den "som bor på skipene", et bilde som så males ut. Jeg støtter Lies tolkning og anser ikke *Kvinnum* som et gårds- eller et stedsnavn, slik det er hevdet i tidligere forskning, verken Skåla i Kvinnherad (Bjørkvik 1995a, 61f.) eller i Omviksdalen i Kvinnherad (Steinnes 1955, 210), eller som en feilskrivning av Kormt (Karmøy) (Olsen 1913).
- | 16 | Herdla, "þar var konungsbú mikið" (Egilssaga kap. 57, 143; Netútgáfan kap. 58). Også Bjørkvik holder det som sannsynlig at Herdla var kongsgård på et tidlig tidspunkt, og at den på 1100-tallet kom over i Munkelivs eie (Bjørkvik 1967, 60).
-

munkelivgods, men da kan hende forlent (jf. kap. 3.2.3 og note 83). Det kan også ha vært en kongsgård i Hardanger, hvor Harald Gráfells brødre ifølge Snorre ofte satt, uten at denne lar seg identifisere nærmere. ¹⁷ Egilssaga har dessuten en opplysning om at Harald Hårfagre tok veitsler på en gård nær et vann på Voss, ventelig Vangsvatnet, og at det etter disse usikre opplysningene også kan ha vært en kongsgård her (Egs kap. 25, 60).

I Rogaland var det minst tre sannsynlige kongsgårder hvorav Avaldsnes og Utstein regnes som sikre. Snorre omtaler indirekte en kongsgård til på Jæren (Hkr, Magnussønnes saga kap. 25, bd. 2, 255f.). Den skal ha hørt til kong Sigurd Magnusson, og det var også årmann her. For andre kongsgårder er opplysningene usikre, da beretninger føres svært langt tilbake i tid, og gårdene ikke nevnt i skaldekvad. Jeg finner det likevel riktig å ta med de usikre gårdene i oversikten videre, fordi disse likevel kan antyde eldre kongsgårder når de oppfattes som slike i tradisjonen på 1200-tallet. På Sunnmøre kan Skuggen, nabogården til kaupangen i Borgund, ha vært kongsgård. Her skal Håkon Jarl og sønnen angivelig ha vært på veitsler ifølge Fagerskinna (fgk, 93). Usikre er også opplysningene i Fagskinna om at Harald Hårfagre hadde veitslerrett hos Atle Jarl, som visst nok var forlent Sogn (og Fjaler) og hadde hovedgård på Gaular i Sogn (fgk, 10). Dette kan muligvis indikere en kongsgård der. Med tanke på at nær samtlige andre kongsgårder på Vestlandet hadde maritim tilknytning, er det mulig at denne lå i bunnen av Dalsfjorden, det eneste området i Gaular som er forbundet med sjøen. Ved munningen av Dalsfjorden, ca. 35 km unna, ligger Atløy, hvor kong Eirik Haraldsson Blodøks ifølge Egilssaga hadde en stor gård et lite stykke opp fra sjøen. Den var angivelig styrt av Atløy-Bård, som er omtalt som en mektig sysselmann og "stordriver" ("sýslumaður mikill") (Egs kap. 43, 95). ¹⁸

Olav Haraldsson skal ha tatt veitsler i Agder, og følgelig er det sannsynlig med en eller flere kongsgårder her uten at slike er nevnt med navn (Hkr, Olav den helliges saga kap. 115, bd. 1, 320). For Firdafylkes del opplyser Snorre at kong Vemund, en av Harald Hårfagres motstandere, oppdiktet eller ikke, visst nok tok veitsler på gården Naustdal i Sunnfjord (Hkr, Harald Hårfagres saga kap. 12, bd. 1, 56). Vi kan ikke uten videre avvise at Snorre tidlig på 1200-tallet hadde opplysninger om at denne gården tidligere hadde vært kongsgård. Det er påfallende at det i Håkon Håkonssons saga (319, 326, 328) blir nevnt en lendmann fra Naustdal, sannsynligvis i Sunnfjord. ¹⁹ Muligvis er

---

| 17 | "Þeir sátu oflega í Harðangri." (Hkr I, Harald Gráfells saga kap. 7). Det er ikke mulig å identifisere en eventuell kongsgård i Hardanger nærmere på dette grunnlaget. Muligvis kan en gjette på en sammenheng med Kinsarvik, hvor det senere lå en markeds plass og dessuten en fylkes- eller fjerdingskirke.

| 18 | Jf. Krag's kommentar til oversetting (Krag 1982, 111).

| 19 | Lokaliseringsproblemet knyttet til denne gården har jeg diskutert utførlig tidligere (Iversen 1999a). Til forskjell fra Naustdal i Nordfjord hadde Naustdal i Sunnfjord middelalderkirke (i stein) og dessuten et stort jordegods. Middelalderkirke er et typisk trekk for lendmannsgårdene på Vestlandet. I Nordfjord satt det dessuten lendmenn på Stårheim i samme periode, og det er lite sannsynlig med to samtidige lendmannsseter så tett.

Fylke	Gård	Status
Agder	Ukjent	Mulig
Rogaland	Ukjent gård på Jæren	Sannsynlig
	Utstein	Sikker
	Avaldsnes	Sikker
Hordaland	Fitjar	Sikker
	Ukjent gård i Hardanger	Mulig
	Ukjent gård på Voss	Mulig
	Alrekstad (Årstad)	Sikker
	Herdla	Sannsynlig
	Seim	Sikker
	Lygra	Sannsynlig
Sogn	Ukjent gård i Gaular	Mulig (?)
	Atløy	Sannsynlig
Firda	Naustdal i Sunnfjord	Mulig
Sunnmøre	Skuggen	Mulig (?)

Tabell 1. Sikre, sannsynlige og mulige kongsgårder på Vestlandet for ca. 1100

det en sammenheng i disse forholdene, og Naustdal kan ha hatt funksjon som kongsgård eller lendmannsgård også tidligere. Omkring Naustdal har jeg tidligere påvist et omfattende senmiddelaldersk bispegods på over 70 gårder, som utgjorde et tyngdepunkt i bispeeien i Sunnfjord som biskopen hadde i forlening på 1400-tallet (Kvamme 1981; Iversen 1999, 56–59). Jeg kommer dermed fram til 10 mulige eller sannsynlige kongsgårder, i tillegg til de fem sikre, innen 1100-tallets Gulatingslag (unntatt Valdres og Hallingdalen), fra Rygjarbit i sør til øyen Midja (Mien) på grensen mellom Sunnmøre og Romsdal i nord (jf. Tabell 1). ²⁰

Etter disse opplysningene ser det ut for at kongsgårdssystemet på 1000-tallet hadde størst omfang i Hordaland, med sju mulige kongsgårder, hvorav tre må regnes som sikre. I Nordhordland synes kongsgårdssystemet å ha antatt et særlig omfang med fire storgårder i bare få kilometers avstand. ²¹ Rett nord for denne konsentrasjonen av kongsgårder lå også Gulatinget, som ble flyttet til Bergen på slutten av 1200-tallet (Helle 2001). ²² I Rogaland var det et visst omfang med to sikre og én mulig kongsgård. Mindre utbygd ser systemet ut til å ha vært i andre deler av Gulatingslagen. Lovverket tyder likevel på at det var vanlig med kongsgårder i de fleste fylker forut for 1100-tallet. Sagalitteraturen ser ut til å støtte opp under dette ved at det blir nevnt eller antydnet slike i samtlige av Gulatingslagens kystfylker.

| 20 | Gulatingslagen ble gradvis utvidet og skal på 900-tallet ha omfattet Hordaland og Sogn og Fjordane, senere også Rogaland og Agder, og dernest Sunnmøre og indre fjellbygder (Helle 2001).

| 21 | Grensen mellom Sunn- og Nordhordland gikk mellom Os og Skjold skipreider (jf. Iversen 1998b). Midthordland er en nyere regional inndeling

| 22 | Gulen ble fram til 1773 regnet som del av Nordhordland (KLNMV, 556).

Kongsgårdene på Vestlandet i skandinavisk sammenheng

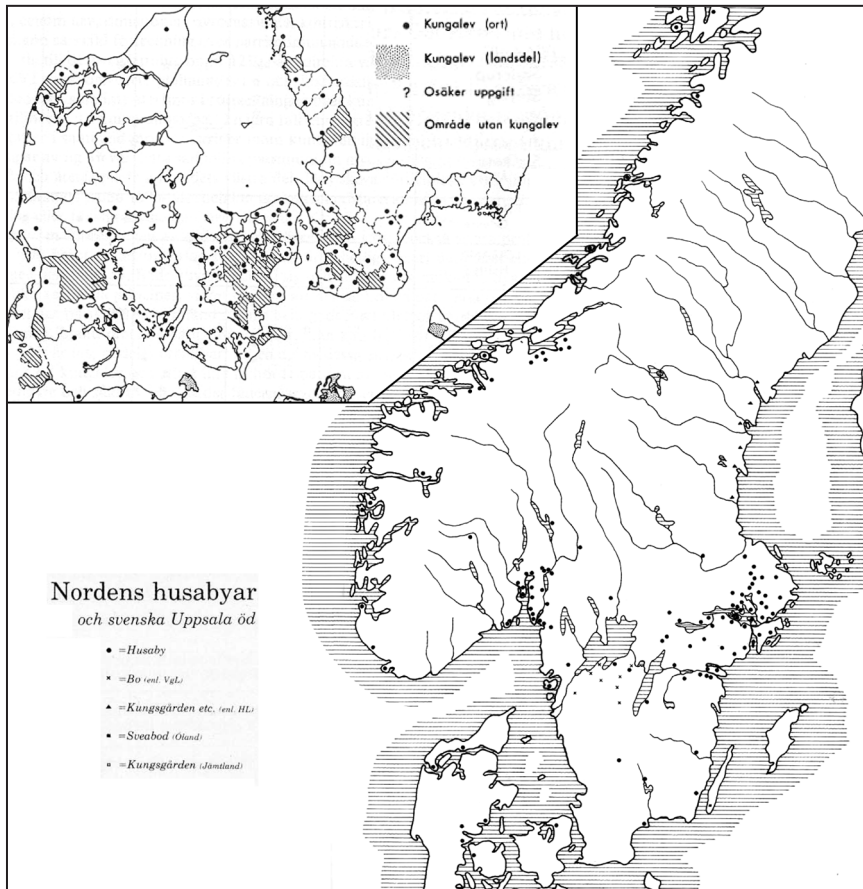
1.2.1.1

Også i andre deler av Skandinavia forekommer kongsgårder i tidlig- og høymiddelalder. Som kontekst for kongsgårdene på Vestlandet vil jeg kort sammenligne med tilsvarende systemer i Skandinavia, med hensyn til omfang og representativitet.

I Trøndelag var det minst åtte kongsgårder før ca. 1130, ²³ etter berettende kilder – og flere av dem med fylkeskirker (Krag 1995, 155; Brendalsmo 2001). Øst i landet, inkludert Båhuslen, finner Bjørkvik sju kongsgårder. ²⁴ Også i Romsdal (Hustad) og på Nordmøre (Birkestand) nevner kildene kongsgårder. Videre utgjorde Uppsala ød et omfattende system av kongsgårder og gods i det sentrale Sverige (Schück 1914). Disse synes i en tidlig fase å ha inngått i et fast administrativt system som kongen neppe kunne avhende (*regalia*), men som senere ble brukket opp og omfordelt som ledd i en kongelig donasjonspolitik (Rosén 1949). Det er uklart om systemet på Vestlandet var tilsvarende fast i sin struktur. Langs den såkalte Norrstigen i Norrland ved Østersjøen omtaler Hälsingelagen (ca. 1320) i alt seks slike kongsgårder (Grundberg 2000, 77), ²⁵ og også årmann (*konungs ari*), som eneste sted utenfor Norge (KLN IX, 97), og landskapsloven i Västergötland nevner tilsvarende sju Uppsala ød-kongsgårder her. ²⁶ Disse skulle ikke byttes, selges eller forlenes som veitslegods, ifølge lovene (ca. 1300) (Rosén 1949, 70; Bjørkvik 1968, 44; Grundberg 2000, 77). Omkring Uppsala, i Viken og i Trøndelag forekommer dessuten mange såkalte husebygårder (125 i Skandinavia) (jf. Figur 3). Opplysninger i svensk materiale viser at disse kunne være krongods i høymiddelalderen, og termen *husaby* benyttes i 1233 om kongelige eller biskopelige gårder (Rosén 1949, 75ff; 1962, 94; Olaussen *et al.* 2000).

Nedtegnelser i kong Valdemars jordebok fra 1231 vitner om et omfattende system av kongsgårder i Danmark. Nærmere 90 slike inngikk i det såkalte *bona regalia*, som var kongelig embetsgods, hvor monarken hadde begrenset råderett (jf. Aakjær 1926–1942, bd. 2, 188–213; Figur 3), og 26 av dem er også omtalt i kilder før 1231 (Andrén 1983, 37f. og note 36). Muligvis er det en sammenheng mellom eldre administrative inndelinger og forekomst av kongsgårder i Danmark (Andrén 1983), slik også landskapsloven antyder for Vestlandet, og Bjørkvik (1964b) hevder for

-
- [23] Mære, Sakshaug, Haug, Alstahaug, Vernes, Lade, Melhus og Gjølme (Bjørkvik 1964b, 517). I tillegg kommer trolig også Rein i Rissa og Hernes på Frosta (Andersen 1977, 295).
- [24] Vettaland i Vetteherad og Håkeby i Tanum (Ranrike) hvor Olav Kyrre døde, og Åker i Vang (Hedemark), Tingelstad i Brandbu (Hadeland), Stein i Hole (Ringerike), Tofte på Dovre og Seim ved Tønsberg (Andersen 1977, 295).
- [25] Det dreier seg om tre Hög-gårder i henholdsvis Norrala, Sunded og Jättendal i tillegg til Näs i Selånger, Norrstig i Säbrå og den noe mer omdiskuterte Kutuby, lengst nord.
- [26] Ökull, Vartofta, Gedhem, Lung, Hullsjö, Ås og Skalanda (Rosén 1949, 70).
-

Figur 3. Nordens husabyar (etter Brink 2000, 67) og bona regalia i Danmark etter kong Valdemars jordebok ca. 1230 (etter Andrén 1983, 37)

Trøndelag. Et stort antall kongelige hovedgårder (ca. 100), nevnt i kilder før 1230, var dessuten avhendet, eller av andre grunner ikke omtalt i kong Valdemars jordbok (*ibid*, fig. 7 note 60). I tillegg hadde kongen et stort eget gods, *bona patrimonalia*, med full disposisjonsrett. Det veldige omfanget av kongelige hovedgårder i Danmark, hvor kildesituasjonen for krongodset er best i Skandinavia, antyder at kongsgårdssystemene i Norge og Sverige kan ha vært mer omfattende enn kildene viser her.

Opphav og alder til slike rurale kongsgårdssystemer i Skandinavia er uavklart (jf. f.eks. Rosén 1949, 91; Andrén 1983, 50–52). En av Vestlandets kongsgårder, Utstein, er som nevnt omtalt som kongebosted i Haraldskvadet, vanligvis antatt å være diktet på 900-tallet. Det gir i så fall det eldste rimelig sikre belegget for en

kongsgård i Skandinavia. Denne gjennomgangen viser at en nærmere studie av de sikre kongsgårdene i Hordaland griper inn i selve kjerneområdet for kongemakten på Vestlandet i yngre jernalder/tidlig middelalder.

Lendmannsgårdene

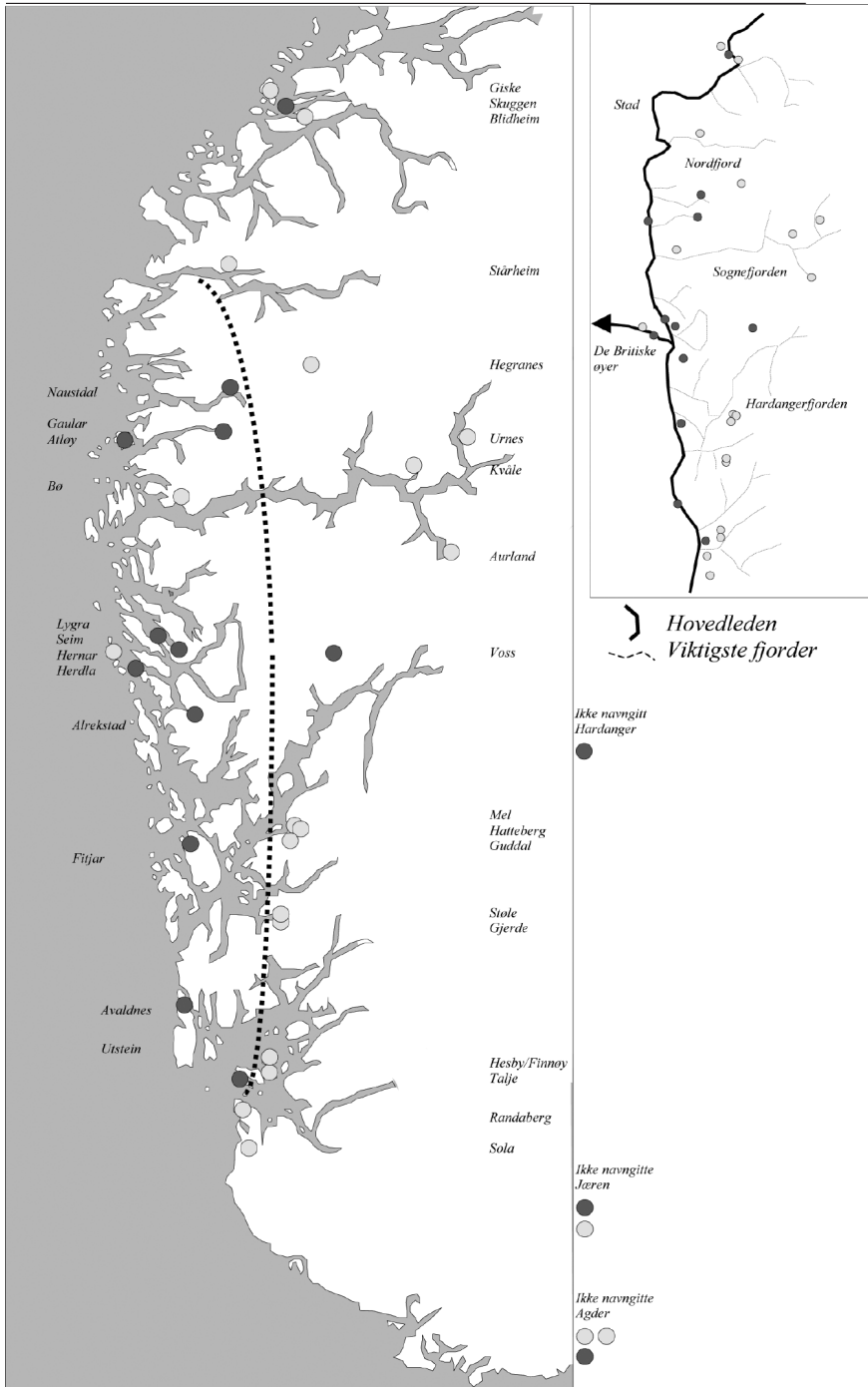
1.2.2

Kongen utøvde ikke territoriell kontroll og makt alene ut fra kongsgårdene. Parallelt med kongsgårdssystemet fantes det eller utviklet det seg et nett av lendmannsgårder. For perioden 1015–1308 nevner kildene i alt 78 lendmenn på Vestlandet, inkludert Møre og Agder (jf. Tabell 2, s. 56). Vel 70 av dem kan på et mer eller mindre sikkert grunnlag plasseres geografisk innenfor et fylke, en bygd eller til en gård (Iversen 1999a). De som er nevnt, kan indirekte eller direkte knyttes til ca. 21 gårder/bygder, blant annet på grunnlag av slektsforhold. Bare åtte av lendmannssetene hører 1000-tallet til, om vi legger sagatradisjonen til grunn. Vi må trolig regne med flere lendmenn enn det som er belagt i kildene, og kan hende også flere lendmannsgårder. At kongen kunne utnevne lendmenn og lønne dem med veitslejord, indikerer at kongen fritt rådde over bestemt krongods (jf. G 101; 206; 264). Gulatingsloven sier at dersom en mann hadde land i veitsle av kongen og mistet dette, skulle han likevel ha rettsbot som lendmann (G 206).²⁷ Lendmanns sønn skulle ha hauldsrett om han ikke fikk land (G200). Veitslejord var i regelen kongsjord som lendmenn satt med (Robberstad 1952a, 349) og mange lendmannsgårder kan ha vært krongods. Også senere kongelig inndragelser av lendmannsgårder og gods (Nordfjordgodset²⁸ og Hesbygodset) – såkalt *aptrkall* – tyder på det (se også Hamre 1962, 524). Det er likevel omdiskutert hvorvidt veitslejord i en tidlig fase skal regnes som *bona patrimonalia* (jf. todelingen i krongodset i Sverige og Danmark), en tolkning særlig Bjørkvik avviser (Bjørkvik 1968; 1975, 634; se også kap. 2.1.2). Ifølge Absalon Taranger var kongens frie disposisjonsrett over krongodset særlig betinget om det var kronodel eller ikke (Taranger 1904, 311).

Hvordan systemet med lendmenn fungerte før 1000–1050 er uklart. Den første personen som er titulert som lendmann i Heimskringla er Roe den kvite, angivelig "lends mann" i Grenland omkring 970 (Hkr, Håkon Jarls saga kap. 6, bd. 1, 115). Før denne tid er det i beretningene alltid tale om herser. Begrepene herse og lendmann synes i en overgangsfase å ha blitt oppfattet synonymt av skaldene. Sigvat Tordarsson (Skald) omtaler på begynnelsen av 1000-tallet Erling Skjalgsson som "lendra manna", mens Tord Kolbeinsson på om lag samme tid kaller ham for den fremste av alle "hersar" (Hkr, Olav Tyggvason saga kap. 113, bd. 1, 205; Olav Helliges saga kap. 22,

[27] "Ef maðr hafðe lond at veiðzlu konongs oc er af hanom tekín þa skal hann taca þo at hvaro rétt slíkan sem lendr maðr" (G 206).

[28] For oversikt over Nordfjordgodset se Nedrebø *et al.* 2002, 126–131.

Figur 4. Kart over kjente kongs- og lendmannsgårder på Vestlandet før ca. 1300. Øverst til høyre er kystledene og de viktigste fjordene tegnet inn

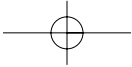
bd. 1, 218). Det er omdiskutert, og i det hele tatt svært usikkert, om hersene tidligere hadde noe av den samme rollen som de senere lendmenn (se Storm 1882, 134; Sogner 1961, 512f; Krag 1995, 148f). Etymologisk synes herse å være avledet av en germansk grunnform **harisia* som kan bety en verdslig og religiøs høvding over en hæravdeling (Falk og Torp 1991 (1903–06), 286), og et lignende ord *hariso* er kjent fra runeinnskrifter, bl.a. fra Sjælland, tilbake på 200–300-tallet (DR 232; Syrett 1994:141ff.). Illerupfunnene i Danmark har avdekket hele germanske hæravdelinger fra romertiden, antakelig med store kontingenter fra det nåværende Norge og Vestlandet (Ilkjær 1994; 2000; Solberg 2000, 174). Det er likevel usikkert om disse har sammenheng med senere omtalte *sveiter* (krigerfølge) eventuelt ledet av herser. Sammenlignet med andre deler av landet hadde de senere lendmennene spesielt mange lovpålagte militære og administrative oppgaver innen Gulatingslagen, hvor lendmannsvesenet sto særlig sterkt. Selv om dette systemet kan ha dype røtter er det likevel vanskelig å si noe sikrere om forholdet mellom lendmenn og herser, og deres relasjon til kongemakten i en tidlig fase.

Det synes klart at lendmannsgårdene ofte var blant de største gårdene i sin region. Jeg har tidligere kommet fram til at 10 av 12 sikre og sannsynlige lendmannsgårder i Hordaland og Sogn og Fjordane i perioden ca. 1000–1300 var blant de 10 prosent største gårdene innen sine respektive skipreider, målt etter landskyldverdiene i 1647. Ni av 12 setegårder for lendmenn hadde middelalderkirke, 11 om vi regner med nabogården, og ca. halvparten av kirkene (6 av 11) var (sekundært) bygget av stein. Til over halvparten av lendmannsgårdene (7 av 12) synes det å ha vært knyttet store jordegods, og det er klare indikasjoner på at disse hadde røtter i forhistorisk tid. Det gjelder Gjerde i Sunnhordland, Herdla i Nordhordland, Bø i Hyllestad og Kvåle i Sogn (noe usikkert), Naustdal og Hegranes i Sunnfjord, og muligvis Stårheim i Nordfjord (Iversen 1999a). Godsområdene synes å ha variert i størrelse fra 10–15 til over 60–70 tilgrensende gårder. Dette vitner om hvilket omfang maktpotensialet til lendmenn kunne ha, selv om både Herdla og Naustdal, som var blant de mest godsrike, kan ha vært forlent krongods. I Agder, Rogaland og på Møre har jeg ikke utført lignende undersøkelser, mens andre studier f.eks. av Giske-godset tyder på tilsvarende store maktkonsentrasjoner (Holmsen 1980; Dybdahl 1998). Mot denne bakgrunnen vil det derfor være interessant å foreta en jevnføring med kongsgårdene, med hensyn til både romlig utbredelse av jordeiendommer og utvikling av godsene over tid.

Vurdert etter sagalitteraturen var de eldste lendmannssetene på Vestlandet Sola og Finnøy i Rogaland, Gjerde og Fitjar ²⁹ i Hordaland, Aurland i Sogn og Giske på Møre, samt to ukjente i Agder. Alle er omtalt i tilknytning til hendelser før ca. 1100

| 29 | Fitjar var som vi skal se forlent krongods i middelalderen og etterreformatorisk tid.

(jf. Storm 1882; Kleivane 1981; Iversen 1999a med referanser). Kan hende utgjorde disse lendmannsgårdene i en tidlig fase en del av en fastere kongelig styringsstruktur på et lokalt plan, sammen med kongsgårdene. I 1308 ble lendmannstittelen avskaffet, men systemet var alt under avvikling på 1200-tallet, og mange lendmenn, særlig de med tilknytning til hirden, ble rekruttert til det nye sysselmannsombudet. Ennå under Håkon Håkonsson ble over halvparten (12 av 22) av lendmennene rekruttert fra Vestlandet, av de som lar seg plassere geografisk (Eimhjellen 1970, 117).

Vurdert etter de lendmennene som saga- og diplommateriale faktisk knytter til Vestlandet, var det i praksis sjelden mer enn to samtidige lendmannsseter i hvert fylke. Det er forbundet noe usikkerhet til dette, også fordi identifisering av enkelte setegårder er vanskelig.³⁰ For noen områder, f.eks. Agder, Hardanger og Voss, har vi dessuten liten og usikker kunnskap om både lendmanns- og kongsgårder.³¹

Utbredelsen av lendmannsgårder som administrative sentra må sannsynligvis sees i sammenheng med hvor kongsgårdene på Vestlandet var lokalisert. Trolig utelukker kongs- og lendmannsgårder hverandre i geografisk plassering, da de ivaretok mange av de samme administrative funksjonene, slik jeg har vist ovenfor. I Hordaland, hvor det var mange kongsgårder langs kysten, var det tilsvarende få lendmannsgårder, som lå trukket noe mer inn i fjordarmene. Systemet med kongs- og lendmannsgårder ser ut til å ha hatt en særlig sterkt kysttilknytning over hele Vestlandet. Dette har trolig sammenheng med militærstrategiske aspekter og kontrollen over ferdsel og forsvar over landsdelen. Spørsmålet er hvordan dette endret seg mot 1200-tallet, og hvilke konsekvenser et nytt styresett fikk for de eldre jordegodsene og deres fysiske organisering, og om godsene samtidig gav grunnlag for nye institusjoner som ledd i en sentralisering av makt.

1.3

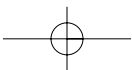
Byer, kirker og sysselmenn som administrativt system på 1200-tallet

Et ambulerende kongedømme ble gradvis avviklet til fordel for et geografisk sett større og mer institusjonalisert kongedømme med basis i egne kongsgårder i byene, og med et annet bredere inntekstgrunnlag, i form av bl.a. utvidede skatter og kan hende indirekte mer jordeiendom. Spørsmålet er hvilke konsekvenser dette fikk for de gamle kongsgårdene, og om de fortsatt opprettholdt noen av sine funksjoner i den nye styreform, og i tilfelle hvilke. Fra 1100- og 1200-tallet utgjorde kongsgården på Holmen i Bergen det verdslige

[30] Det gjelder Bø, Naustdal og Urnes (se Magerøy 1991 (1988); Iversen 1999a) og dessuten setegårdene i Agder (se Låg 1999, 362).

[31] I en genealogi hos Snorre heter det bl.a. at Bodvar Herse var sønn av Viking-Kåre, lendmannen på Voss "... Vikinga-Kåra, londs manns á Vörs, ..." (i siste halvdel av 900-tallet) (Hkr; Olav den helliges saga kap. 69, bd. 1, 254). I perioden 1015–1300 kjenner kildene ingen lendmenn verken fra Voss eller Hardanger; mens lendmennene i Agder ikke kan henføres til bestemte gårder (jf. Låg 1999).

[32] I skriftlige kilder fram til ca. 1700 er det nevnt 32 navn på kirker og kapell i Bergen. For nærmere oversikt se

maktsentret i et rike som også favnet videre enn dagens Norge. De nye kongsgårdene i dette riket var i større grad knyttet til byene, Nidaros, Bergen, Tønsberg, Oslo, Borg og Kongshelle – 1130-årenes *civitates*, ifølge Ordericus Vitalis' oppteignelse. Det var færre, mer utbygde og hadde en annen karakter enn de rurale kongsgårdene.

I omlag 200 år var Bergen det verdslige maktsenteret for riket, og ble dessuten et viktig religiøst senter for Vestlandet og Vesterhavsoyene. Kjernen i riket ble på 1300-tallet omtalt som *Norges konges feirdsle* og siktet til områdene som ikke ble forlent vekk, men sto under direkte kongelig administrasjon (Kolsrud 1921, 13ff). I løpet av 1100-tallet ble det bygget 11–12 kirker og tre klostre i byen (Lidén og Magerøy 1990, 11; Lidén 1993), mange av dem i regi av kongen, og i høymiddelalderen var det omkring 20 kirker og klostre her, i tillegg til bispegården, kongsgården og Sverresborg.³² Til sammenligning hadde erkebispesetet Lund, med flest kirker i Skandinavia, i alt 22 på 1100-tallet (Andrén 1985, 52). Mange av kirkene og klostrene i Bergen fikk jord og eiendom fra kongen, deriblant Øystein Magnusson (1103–23), men også senere konger. I denne sammenheng står særlig 1100-tallets klostre sentralt som mottakere av kongelig jordegods. Gjennom disse institusjonene ble avkastning og naturaliainntekter fra jordegods nå trukket inn til byene, i motsetning til før hvor kongens rurale sentra dannet utgangspunkt for oppebørselen. Dette fikk stor betydning for byenes vekst på sikt.

I Bergen by ble den første kongsgården antakelig reist av Øystein Magnusson (Helle 1982, 115f.). Veitslesystemet, dvs. at kongen og krigerfølge tok opphold og fikk underhold på gårdene sine på landet, ser ennå ut til å ha vært i funksjon også under Øystein; han døde da han var på veitsle på storgården Stim i Hustad på Nord-Møre i 1123 (Hkr, Magnussønnes saga kap. 23, bd. 2, 254; Ringstad 1996, 38ff.). Under Håkon Håkonssons regjeringstid (1217–63) ble Holmen bygd ut til et befestet anlegg i stein. Det var nettopp Håkon som i en rettarbot i 1260 formelt opphevet bøndenes alminnelige veitsleplikt (L III 1; X 1, 6). I Jemtland, som var eget lovområde, fortsatte systemet utover 1300-tallet, og bøndene skulle blant annet holde kongen og følge med fisk som gjenytelse for not og nettfiske (DN III nr. 271). Det er imidlertid usikkert om det påhvilde vanlige bønder veitsleavgifter i en tidlig fase, eller om det utelukkende var en ordning knyttet til bønder på de eldre kongsgårdene og deres gods (Bjørkvik 1964a; 1964b).

Helle antyder at alt Harald Hårfagre etablerte et mer omfattende veitslesystem, og påla vanlige bønder slike avgifter til underhold av hirden, med blant annet lovhåndheving og rettsvern som gjenytelse (Helle 2001, 46). En eldre

Norges kirker, Bergen bd. I (Lidén og Magerøy 1980, 134ff).

[33] Dette innbefatter 15 mulige kongsgårder (jf. Tabell 1) og dessuten 8 mulige lendmannsseter før ca. 1100 (to

veitsleinstitusjon, knyttet mer direkte til kongsgårdene, hadde trolig opphav forut for rikssamlingen som en fast og innarbeidet del av et ambulierende kongedømme (Bjørkvik 1961a, 13f.; 1975, 632). Dette eldre systemet, som er nedfelt i Gulatingsloven (G 3), ble trolig avviklet i siste halvdel av 1100-tallet eller på begynnelsen av 1200-tallet. I Sverres saga, som dekker tidsrommet 1151–1217, er veitsleinstitusjonen knapt nevnt, og da bare når kong Sverre befinner seg i rikets ytterkanter, som på Jemtland og i Østerdalen. Ett unntak utgjør opplysningen om at Sverre i 1177 tok veitsler på gårdene sine i Valdres og på kongsgården Steig i Sør-Fron (Ss. kap. 21, 48). Systemet ble tydeligvis gradvis uthult og avviklet.

Sysleinndelingen ble nå muligvis fastere, og syslene geografisk sett større. På 1300-tallet var fylkene på Vestlandet delt inn i to til fire sysler, med 15–16 sysler totalt fra Agder til Sunnmøre (Andersen 1972a, 647), mot det kan ha vært flere tidligere, på 1000-tallet, vurdert etter antall antatt samtidige kongs- og lendmannsgårder og forutsatt at det lå sysler til disse (jf. Figur 4). ³³ De yngre syslene fungerte som forleninger hvor sysselmannen trådte mer direkte i kongens sted, sammenlignet f.eks. med den eldre årmannen som først og fremst hadde kongelig tilsyns- og disposisjonsrett (Andersen 1972b, 652). Særlig hvor sysselmenn overtok tidligere kongssysler kan det tenkes at et kongelig maktvakuum gav grunnlag for en nærmest føydal posisjon for sysselmannen. Samtidig ble kongens personlige rett til å gi *aldarmål*, dvs. evige donasjoner og privilegier som bandt framtidige regenter, redusert. I 1347 slo en riksrådsdomstol fast at kongen ikke hadde rett til å gi evige len og veitsler, og da konkret for Borgar-syslen øst i landet (DN I, nr. 303; NgL IV, 377; Bjørkvik 1968, 48). Slike geografiske oppsplitningstendenser og lendmennenes selvstendige stilling innen sine distrikt i eldre tid er mer uklar og omdiskutert (jf. Hertzberg 1893; F. Iversen 1999a m/ref.).

De rurale kongsgårdene hadde omkring 1200 trolig utspilt sin rolle i den direkte styringen av land og rike; en sentralisering eller urbanisering av kongsgårdsfunksjonen hadde funnet sted. Kongen flyttet sin virksomhet til byene og overlot distriktene til nye sysselmenn, ofte rekruttert fra de tidligere lendmannsættene. Disse kan ha styrket sin posisjon i enkelte områder, muligvis med en ny konkurrent i sentralkirkelige institusjoner med kongelig bakgrunn.

Denne endringsprosessen kan kanskje beskrives som en utvikling fra et desentralisert til et sentralisert styringssystem på et administrativt og politisk topp-plan. Tilsynelatende gikk en slik prosess hånd i hånd med utbyggingen av riket, konsolideringen av kongens makt og dermed selve statsutviklingen, kanskje særlig fra

---

ukjente i Agder, Sola og Finnøy i Rogaland, mer usikkert Voss (jf. note 31) og dessuten Gjerde i Hordaland, Aurland i Indre Sogn og Giske på Sunnmøre).

[34] Danmark er begrepet belagt allerede i 1148 (DD I rk. II nr. 101), og da i forbindelse med arbeid for kongen

1100-årene. Men hvordan var de eldre kongsgårdene organisert før de ble avviklet eller endret? Det er denne fysiske basisen for det politiske systemet som er hovedtemaet for avhandlingen.

Hovedgård og gods – en begrepsavklaring

1.4

Både kongs- og lendmannsgårdene var altså sete- eller hovedgårder, og med større eller mindre grad av tilhørende godseiendom. Skillet mellom hovedgård og gods ser ut til å korrespondere med det den hollandske godsforskeren Adriaan Verhulst trekker for karolingiske gods, såkalt *bipartite* ("to deler"). Det beskriver en todeling av jorden mellom hovedgården (*domene*, tysk *Salland*) og avhengige bønder med former for arbeidsplikt (*mansus indominicata*, tysk *Fronhof*) innen rammen av det såkalte *Villikationssystemet* (Verhulst 1966; 1995, 16 m/ref; Ulsig 1996, 19).

Snorre omtaler i 1230-årene fast arbeidsplikt på hovedgårder for *dagsverk* n. ³⁴ Han beskriver systemet på gården Sola i Rogaland under stormannen Erling Skjalgsson på 1000-tallet. I dette enestående eksemplet framkommer trolig sentrale prinsipper ved godsdriften på Vestlandet i tidlig middelalder. Etter å ha utført et fast dagsverk kunne trelleene dyrke eget åkerland. De fleste klarte derfor å løse seg ut i løpet av 1–3 år, ved overskudd fra egen dyrking, og pengene investerte godsherren i nye tjenestefolk ("annað man"). Løysingene var fremdeles bundet til godsherren, og kunne bli sendt på sildefiske, eller delta i andre næringer. Noen ryddet også skoger og bygde der, og alle hjalp de herren til framgang på et vis (Hkr, Olav den helliges saga kap. 23, bd. 1, 218).

I norske middelalderkilder benyttes termen *höfuðból* n. og *höfuðbær* m, og er definert som en gård "som tjener en Jordegodseier til Bolig og er hans egentlige Hjem" (Fritzner I, 168). Slik synes begrepet å være brukt i 1244 om gården Kvåle i Sogndal, hvor lendmannen Brynjulf Jonsson "átti höfuðból at Hváli" (Sturlunga saga II, 106), trolig til atskillelse fra et tilliggende jordegods (Iversen 1999a). Snorre anvender begrepet likelydende om Tjøtta i Nord-Norge, hvor Hårek Øyvindsson angivelig etablerte en "höfuðbæ" etter å ha ryddet unna andre småbønder på øyen (Hkr, Olav den Helliges saga kap. 104, bd. 1, 309).

Det motsatte av en hovedgård synes å være en *búgarðr*. Storbonden Håkon Håreksen i Viken i Norge var angivelig så rik "...at hann átti 12 búgarða fyrir utan þann höfuðbæ, er hann sat á sjálfr" (FMS 11, 422). Bugård betegner her en bosatt tilliggende gård (jf. Fritzner I, 211), og er tilsvarende brukt om gårder under Lyse kloster i Hordaland, omkring 1350 (DN II nr. 307). ³⁵

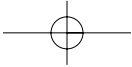

(Ulsig 1977, 200).

| 35 | Jf. også Kong Christian I bekreftelse av klosterets privilegier i 1450 (DNVI nr. 534).

| 36 | Jf. en fortegnelse fra Island på midten av 1400-tallet hvor hovedgården Reykhólar er oppført med 32

Norsk odelslovgivning fra 1100- og 1200-tallet trekker et skille mellom *hovedbol* og *utjord* (G 87; L V, 7. 3). Utjord/utland kan oppfattes som jordeiendom som ligger fjernt fra hovedgården, bebodd eller ubebodd. Det heftet ikke odel på utjord, som kvinner uten odelsrett også kunne arve. Andreas Holmsen så landslovens bestemmelse i relasjon til et godseieraristokrati og mente *hovedbol* betegnet gården til jordherren og *utjord* tilliggende jordeiendom (Holmsen 1966 (1947), 110f). Dette er i samsvar med begrepsbruken i Sverige og Island, hvor utjord i senmiddelalderen ble brukt om selvstendige bosetninger under en hovedgård. ³⁶ Samtidig synes det klart at termene i Norge også betegnet enkeltgården med tilhørende utmark (Ormøy 1984, 39; Øye 2002). Det framgår av samme lov at en jordherre kunne ha flere hovedbol.

I latinske kilder om skandinaviske forhold på 1200-tallet brukes termer som "villa", "curia", "curia principales", "curia residentiales" og "mansio" om hovedgård, og "cum colonis" og "inquilini" om mindre underliggende bosetninger, særlig på hovedgårdenes vald. ³⁷ I svensk forskning kalles slike for "torper", på dansk "gardssæder" og på islandsk "hjáleigur" (= "til-ligge/hjá-ligge") (jf. Lárusson 1960, 643f; Ulsig 1977, 199f; 1996; Rahmqvist 1996). Torpene lå gjerne i små lommer av dyrkbar jord i utmark, eng, våtmark, dalganger eller på skogkledde berg mer perifert på hovedgården og kunne være skilt ut som selvstendige inngjerdede gårder (Rahmqvist 1996, 9, 13). ³⁸ Erik Ulsig peker på lignende forhold i Danmark, hvor han regner "gardsædene" som unge bosetninger fra 1200-tallet, og Olafur Lárusson tilsvarende for Island. Torp, gårdssete og hjå-ligge kan trolig oppfattes synonymt med de norske utjordene, forutsatt at disse var bosatt.

Før 1277 oppnådde lendmenn leidangsfritak for seg og to personer i sitt hushold (Helle 1974, 202; Imsen 2000, 37f.). Dette er tolket slik at de ikke betalte leidangsskatt av sine setegårder (Bjørkvik 1961b, 707), men at fritaket ikke omfattet leilendingsgods. Den beskjedne setegårdsfriheten har vært oppfattet som et "norsk adelsmerke" som angivelig skilte seg fra et vanlig mønster i Skandinavia og Vest-Europa, hvor adelen hadde langt større immunitetsprivilegier (Imsen 2000, 38 note 71 m/ref). En udatert rettarbot av Håkon VI (regjeringstid 1343–80) omtaler "hofgardh" for biskoper, riddere og andre (NgL III, 205), og i Fredrik Is norske håndfesting fra 1524 (Art 45) framgår at det disse fremdeles skulle ha skattefritak. Ved reformasjonen forsvant kirkens skattefritak, og i 1639 kom også

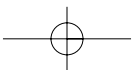
---

bebodde "útjardir" (DI IV, 684 ff.). Utjordene var atskilte juridiske enheter, men hadde felles eier med hovedgården (Lárusson 1961, 708).

| 37 | "cum colonis" synes å ha betydningen "med koloni" eller "med bonde" og betegner helst en liten selvstendig jordeiendom, mens "inquilini" direkte oversatt tyder leieboer (jf. Johanssen *et al.* 1998).

| 38 | For typeeksempel på en hovedgård med torper fra 1200-tallet se Skällnora i Fresta sogn i Uppland (Rahmqvist 1996, 8 ff.).

---

et skjerpet krav til verdslige setegårder. Nå måtte de ha vært i 40 års uavbrutt adelsleie for å beholde skattefritaket og dette året var det 75 adelige setegårder i landet (Eliassen 1997, 12). ³⁹

Det var egenskaper ved jordegodset (størrelse og beliggenhet) som konstituerte setegården, og ikke egenskaper ved denne som sådan. På 1600-tallet skilte en innen en dansk/norsk sfære mellom komplette og ukomplette setegårder. En komplett setegård skulle ha jordegods på minst 200 tønner hartkorn ("hardt korn" = rug/bygg) innen to mils (22 km) omkrets, altså ca. 100 lauper smør (ls.) i en vestlandsk målestokk. ⁴⁰ Slike privilegier ble gradvis avvirket, særlig etter 1658 (Eliassen 1997, 19), og forsvant endelig med Adelsloven av 1821 (Salemonsens konversationsleksikon 1927, bd. XXII, 947f).

Hvordan forholdene var i tidlig middelalder og yngre jernalder har vi liten kunnskap om. I denne undersøkelsen inngår både hovedgårder, med eventuelle bosetninger innen gårdsvaldet, og tilhørende gods. Slike kan blant annet ha nedfelt seg i gårdsnavn, hvor f.eks. endelser på *-land* og *-tveit* har vært tolket som yngre delinger, og andre navn kan vitne om unge sekundære bosetninger innen hovedgården. Også gårdsgrenser og bosetningens fysiske lokalisering er viktige i en slik sammenheng. Ved å studere endringsprosesser knyttet til bosetning og eiendomsforhold på og omkring kongsgårdene håper jeg dermed å kunne belyse mine hovedproblemstillinger knyttet til endringer i godsorganisering og maktutøvelse.

Drift og mulige veitsler belyst ved gårdsnavn

1.5

Ifølge Fagrskinna hadde Harald Hårfagre i fredstid et følge på 60 hirdmenn når han tok veitsler, og i krigstid kunne kongsfølget være langt større (fgk, 22; Holmsen 1977 (1939), 94). Det var årsmannen som var ansvarlig for innsamling av varer og landskyld på krongodset som ble ytt i slike sammenhenger (G 3). Det er som nevnt alminnelig antatt at veitsleinstitusjonen var en fast og innarbeidet del av et ambulerende kongedømme forut for rikssamlingen (Bjørkvik 1961a, 13f.; 1975, 632). En kan trolig skille mellom to ulike veitslesystemer, det ene knyttet til gjesting, det andre til avgifter fra krongodset. Det første systemet er kjent i alle landene i Skandinavia i middelalderen. I Danmark er ordningen særlig godt belyst i den såkalte Hallandslisten i kong Valdemars jordebok fra 1231, hvor gjestingsplikten bl.a. er omtalt som *servitium noctis* (jf. natthold) (Runquist 1961; Skyum-Nielsen 1961, 7).

[39] Undersøkelser for Hordaland viser 39 privilegerte setegårder i løpet av 1500–1600-tallet bare i dette fylket, inkludert minst tre privatiserte kloster- og kongsgårder (Drange 1993, 49, 438). Muligvis er tallet enda høyere (jf. *Adelsprosjektet* på Internett, Tore H. Vigerust). Bare sju eller åtte sikre setegårder er kjent i Hordaland i tidlig- og høymiddelalder; vurdert etter antallet lendmannsgårder (jf. Tabell 2). Sannsynlig har det vært flere privilegerte setegårder; kan hende mange av de samme som senere.

[40] I 1661 ble f.eks. Finnegodset på Voss taksert til 369,5 tønner hartkorn og i matrikkelen er skylden for de 69 gårdene oppgitt til 163 laup 20 mark.

Det er en vanlig tolkning at Huseby-gårdene (*husabyar*) i Sverige var såkalte *visthus* hvilket innbar gjestingsplikt (Palme 1958; Theliander 2000, 170). Husebynavnet kan i flere tilfeller dokumenteres som sekundært (Hoel 1985; Brink 2000, 68 m/ref), kan hende fordi gårdene sekundært fikk gjestingsplikter for konge eller biskop. Gulatingsloven kaller jordeiendom donert som vederlag for slik bevertning for "drikkelønn" (gno. *drekkulaun*), som mottakeren fikk odelsrett til (G 270; Fritznar I, 263; KLN M IX, 27). Tilsvarende funksjoner kan såkalte ølhus ha hatt, hyppig omtalt i Gulatingsloven. Ålhus i Jølster (= ølhus jf. NG XII, 317; NS, 356f.) inngikk fremdeles i 1320-årene i et omfattende gjestingssystem når biskopen var på visitasreise i Sogn og Fjordane (DN VII, 98). Slike rasteplass-systemer var særlig aktuelle for konger, biskoper og stormenn langs viktige ferdselsårer (jf. KLN M VI, 1–19). Normalt var både antallet gjester og matseddelen avtalt og regulert. I Danmark innbefattet kongens vintergjesting omkring 1230 rett til full bevertning for opptil 400 personer (2 netter). Utover middelalderen ble gjestingsplikten omgjort til en fast årlig avgift (Steinnes 1953). På Odenshov (Onsrud) i Ullensaker hadde f.eks. sysselmanen på Romerike rett til fullt underhold i et døgn, mellom jul og kyndelmesse (2 februar), for seg og et følge på 20 menn. Da dette ble bevitnet i 1331, hadde ytelsen lenge blitt utlignet som skyldveitsle i havremalt (DN I nr. 213; KLN M III, 610). ⁴¹

På Vestlandet kan det ha vært et tilsvarende system av ytelser og produkter som de kongelige hovedgårdene hadde krav på fra omkringliggende og underordnede bosetninger. Vi har mindre kunnskap om et slikt indre veitslesystem omkring kongsgårdene i Norge. I utgangspunktet forutsetter jeg at store mengder naturalia må ha blitt oppsamlet her, og at slike overføringer dannet det økonomiske fundamentet for den tidlige kongemakten. Lignende er kjent for kongsgårdene i Nord-Jylland hvor oppsamling av naturalia under oppsyn av kongelig bestyrer er omtalt i 1086 (KLN M VI, 7). ⁴² Sagaene har utallige eksempler på kongelig gjesting. Håkon Håkonsson lot også oppføre veitslehaller (gno. *veizluhöll*) på sju navngitte gårder mellom Oslo og Nidaros (HH kap. 333), kan hende for oppsamling av naturalia (Bjørkvik 1961a, 13), eventuelt som *visthus* for reisende (Bø 1960, 702). I mangel på kildeutsagn som belyser slike overføringer direkte, vil jeg undersøke om en slik praksis eventuelt kan ha festet seg i navnematerialet omkring kongsgårdene. I så fall forutsetter dette at bestemte ytelser fra avhengige bosetninger også kan ha dannet utgangspunkt for navngivningen av disse. I England har en funnet eksempler på en slik praksis og dette gir også utgangspunkt for min undersøkelse (Fatih 1997).

Innen skandinavisk forskning har en så vidt også vært inne på en slik tanke om en

| 41 | Det framgår at sysselmanen på Romerike, Herr Havtore Jonsson (ca. 1275–1320) av Sudrheimsætten fulgte en praksis hvor den gamle ytelsen ble utlignet i en årlig avgift. Så lenge Herr Havtore hadde sysla skulle dessuten avgiften bringes til Sørheim.

| 42 | Med henvisning til *Vitae sanctorum Danorum*, 106.

mulig sammenheng mellom gårdsnavn og ytelser. Et navn som *Smørbøl* er f.eks. satt i sammenheng med at skatt eller landskyld ble utlignet herfra som et bøl smør (NG III, 282; KLNVI XVI, 319). Som en generell forklaring har en likevel ikke funnet det rimelig at enkelte gårder skulle å ha navn etter en slik praksis, til forskjell fra andre i samme område (Ståhl 1971, 317 m/ref). De er imidlertid ikke forsøkt sett i sammenheng med veitsler og overføringer til kongelige hovedgårder. I nordisk navneforskning er det helst tradisjon for å studere gårdsnavnenes andreledd i forhold til mulige bosetningshierarkier, og hvor særlig Magnus Olsens (1926) arbeid danner et viktig utgangspunkt. Slik som på Island kan en da differensiere mellom selvstendige gårder (*lögbýli*) på den ene siden, og gårder som er skilt fra (*hjáleigur*) på den andre. Gårder med endelser på *-staðir* eller *-bær* skal i hovedsak representere *lögbýli*, mens gårder med endelser på *-kot*, *-gerdi*, *-sel*, *-hús* og *-búð*, derimot skal betegne antatt avhengige og yngre *hjáleigur* og godssystemer (Lárusson 1960, 643f. m/ref). Lignende tolkninger er også gjort gjeldene for norske forhold.

I mindre grad har en i Skandinavia og Norden studert forleddenes betydning i denne sammenheng. I England er navn sammensatt med naturaliaprodukter analysert i lys av godssystemer, f.eks. *Linacre*, *Halifax*, *Rycote* og *Latton*, og sett som ytelser og overføringer fra underordnede bosetninger til godsherren (Keynon 1991; Faith 1997, 47f, m/ref.). Det er argumentert for at en godsherre hadde behov for et bredt spekter av varer til eget og andres underhold, og dessuten at det var en fordel med regional spesialisering mellom forskjellige gods, om en fyrste først disponerte flere slike.

Jeg vil her undersøke om gårdsnavnmaterialet omkring de kongelige hovedgårdene i Hordaland skiller seg ut i navnemønsteret sett i en lokal kontekst, og dessuten om det er regionale forskjeller for om mulig å kaste lys over potensielle eldre tilknytningsformer og et mulig system med ytelser fra gårder til en kongelig hovedgård. Som metodisk grunnlag bygger jeg i hovedsak på Oluf Ryghs etymologiske tolkninger i verket *Norske Gaardsnavne*, supplert med tolkninger framsatt av Johan Fritzner og Leif Heggstad. Siden et gårdsnavn kan ha flere mulige forklaringer har jeg inkludert alle navn som *potensielt* kan være avledet av bestemte ytelser, særlig knyttet til dyr og animalske produkter eller jakt av dyr. Ut fra dette har jeg foretatt enkle frekvensanalyser innen de rekonstruerte godsområdene, sammenlignet med områdene utenfor. Bare få navnetyper forekommer så hyppig at det gir mening å undersøke dem som gruppe. Et unntak utgjør "hauk-navne" (f.eks. Haukeland), og disse har jeg studert mer samlet i lys av middelalderens eiendomsforhold. Innen klassisk onomastikk vil en nok legge større vekt på indre språklige forklaringer enn jeg har evnet. Mitt bidrag er først og fremst å etablere en romlig og sosial kontekst for navnene, og forsøke å se dem i lys av gods- og eiendomsstrukturer.

To

Tidligere jordeiendomsstudier

En aktuelt problemfelt innen senere års norsk forskning har vært knyttet til hvordan samfunnet i jernalder og tidlige middelalder var organisert. Særlig er det blitt fokusert på graden av føydale trekk og godssamlinger i jernalder og middelalder, sammenlignet med vesteuropeiske forhold (T. Iversen 1995, 1996, 1997; Lunden 1995; Skre 1998; 1999; 2001; F. Iversen 1999a; Stylegar 1999a; 1999b; Sandnes 2000). En nærmere studie av kongsgårdene kan kanskje belyse flere sentrale problemstillinger knyttet til denne debatten. Lå det større jordegods til dem, hvordan var de eventuelt drevet og når ble de i så fall avvirket? For å sette temaet inn i en videre sammenheng vil jeg gi et innledende riss av tidligere jordegodsstudier i Norge, og med utsyn mot Skandinavia, med spesiell vekt på krongodset.

Det er sannsynlig at det lå store jordegods i tilknytning kongsgårdene i Hordaland i middelalder og tidligere, slik f.eks. Magnus Olsen hevdet for Seims del alt i 1926. I studien "Ættegård og Helligdom" hadde Olsen en todelt målsetting: (1) på den ene siden å datere ulike gårdsnavneklasser og (2) på den andre å fortolke dem i lys av sosiale nivåer og bosetningshierarkier. Han argumenterte for at et titalls gårder med *-land*-endelser som lå samlet omkring Seim måtte være et eldre jordegods under kongsgården. Disse "ringere" *-land*-gårdene var utskilt fra Seim og sto i et avhengighetsforhold til den som underliggende jordegods (Olsen 1926, 129). Dette var det typiske eksemplet på et vestnorsk høvdingsete og *-land*-gårdene var selve betingelsen for Seims storhet. Slik mente Olsen å ha "... opdaget jordegodset ved den nordiske historiens begynnelse..." (Olsen 1926, 130).

I dag representerer Seim fortsatt et klassisk eksempel i studiet av hjemlige godssamlinger (se Sandnes 2000, 198). Grunnlaget for Olsens analyse var imidlertid avgrenset til bare å omfatte gårdsnavn og studien inkluderte ikke hele settet av bevarte kildetyper, slik jeg vil gjøre. ⁴³ Spørsmålet om endringsprosesser i lys av statsdannelsen og grunnleggende forandringer i kongelig maktbasis, har tidligere vært lite vektlagt. Det skyldes kan hende i stor grad at forskerne har stilt seg tvilende til eksistensen av slike eldre gods i jernalderen, og helst ansett dem som middelalderske. Derfor har det også vært vanskelig å drøfte eventuelle endringsprosesser, slik jeg er opptatt av. Jeg skal derfor kort gjøre rede for hvilke forskningsspørsmål av relevans for min undersøkelse som har stått sentralt innen forskningen.

Samfunnsbrudd, germanistene og den historiske materialismen

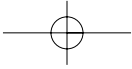
2.1.1

Interessen for å studere denne type jordegods med utgangspunkt i skriftlige eiendomskilder tok seg opp i den radikale kretsen omkring *Institutt for sammenlignende kulturstudier* i 1930- og 40 årene, ⁴⁴ likevel uten at kongs- eller lendmannsgårder ble underlagt spesielle undersøkelser. Etter Edvard Bulls død i 1932 ledet den senere riksantikvar Asgaut Steinnes programmet "Sammenlignende undersøkelser over bondesamfundets utviklingsformer", etablert i 1927. Et hovedtema var hva de eldste kildene kunne fortelle om jordeiendomsrett og jordegodssamlinger (Amundsen 1972, 111). Det var særlig historikeren Alfons Dopsch i Wien sine merknader til Edvard Bulls plan for programutformingen som førte til at "die Frage der Grundeigentumsverhältnisse" etter hvert ble et sentralt tema. Gjennom en klargjøring av middelalderens mål, vekt og verdisystemer i doktoravhandlingen "Leidang og landskyld" hadde Steinnes (1927) selv lagt viktige premisser for utnyttelsen av det middelalderske kildematerialet (Holmsen 1940, 27ff; Dybdahl 1989, 15f.). Problemstillingen omkring jordeiendomsforholdene inngikk som en kritikk av en tysk retthistorisk tradisjon, de såkalte germanistene. Denne retningen tok alt form ved delingen av den tyske historiske skolen i 1840-årene, og kom til å påvirke norsk forskning i stor grad, også på 1900-tallet, slik blant annet John Ragnar Myking nylig har vist i sin doktorgradsavhandling om jordeie og jordleie (Myking 2002, 15).

Myking har påpekt at germanistene søkte å rekonstruere en opprinnelig germansk rett. Den yngre romerretten anså de nærmest som et fremmedartet "virus" som hadde hindret en eldre germansk rett i å utvikle seg (jf. også Kroeschell 1986, 8). De nordiske lovene innholdt mer privat- og statsrett enn eldre germansk lovgivning, med fokus på strafferett og prosess. Forskere som K. V. Amira (1882–95; 1913), Heinrich

| 43 | Jeg har drøftet Olsens hypotese mer utførlig i en artikkel i Heimen nr. 3/2002.

| 44 | For eldre forskningshistorie omkring jordeiendomshistorie se Audun Dybdahl (1989, 13ff).

Brunner (1906–28; 1931) og Alfred Schultze betonte en særskilt form for delt eiendomsrett i det germanske bondesamfunnet forut for middelalderen (luul 1940 m/ref). ⁴⁵ Dette satte de i sammenheng med en opprinnelig form for slektskapsbasert formuesfelleskap uten individuell eiendomsrett og framhevet slik en idé om allmenn frihet ("Gemeinfreie") og indirekte en egalitær samfunnsstruktur blant germanerne i jernalderen ("Agrarkommunismus"). Deres tilnærming og samfunnssyn blokkerte dermed i praksis en idé om godsherrer og godsdannelser i germanske samfunn før middelalderen, og i alle fall i Norden som kanskje hadde den "reneste" germanske kulturformen i Europa.

I tråd med dette hevdet godsforskere som G. von Maurer, K. Lamprecht og K. T. von Inama-Sternegg for tyske områder, hvor det før angivelig hadde hersket allmenn frihet, at framveksten av de virkelige storgodsene først skjedde på 800–900-tallet (jf. Herlihy 1975 (1958), 236f; Rösener 1995, 12). Ekspansjonen utgikk riktignok fra alt etablerte storeiendommer ("Grundherrschaften"), men disse ble reorganisert og kraftig utvidet i regi av klostrene. ⁴⁶ Prosessen var dessuten støttet og dels styrt av karolingiske herskere som skjøv klostrene foran seg. Med den nye godstypen fulgte også en innstramning i godsherrenes effektive eiendomsrett, som før hadde vært mer formell og løselig, noe som førte til at den frie bondestanden nærmest ble utslettet fra den tyske landsbygden. ⁴⁷ Dette er en problemstilling vi også kjenner igjen innen norsk forskning; spørsmålet om bondestandens stilling og fall ned i leilendingsforhold og dermed indirekte spørsmålet om gods og godsstrukturer i Norge i jernalder og middelalder. Senere er det også pekt på at germanistene var sterkt påvirket av ideologiske og politiske samtidsstrømninger, og i mindre grad basert på en kildekritisk tilnærming (Kroeschell 1986, 7–14; T. Iversen 1997; 2001; Skre 1998, 30ff; Myking 2002, 14f.).

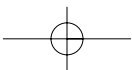
I 1930-årene utviklet Andras Holmsen den retrospektive metoden, tilpasset den norske kildesituasjonen, influert av Marc Bloch og fransk historisk strukturalisme (Holmsen 1940, 27–45; 1948, 221, 224). ⁴⁸ Holmsen sto i en historisk materialistisk tradisjon, hvor økonomi, sosial variasjon og klasseperspektiv utgjorde sentrale fortolkningsrammer, inspirert av marxistisk orienterte forskere som Halvdan Koht og Edvard Bull. Eiendomsrett til produksjonsmidlene er et sentralt emne innen historisk

| 45 | For kritikk se særlig Stig Luul (1940) som på rettshistorisk grunnlag har vist at den såkalte "Amira-Brunner'ske" tesen om slektskapsbasert felleseie hadde alvorlige kildekritiske brister (Luul 1940, 29, 135f).

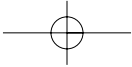
| 46 | For en nyere gjennomgang av spørsmål omkring Grundherrschaft se Verhulst 1995, 18–21.

| 47 | Særlig skulle Dopsch i 1920-årene bestrikk dette synet, og hevde at de "karolingiske" godsene i Tyskland var formet gjennom en langsom og kontinuerlig prosess med dype historiske røtter, og ikke som følge av en relativt hurtig omveltning på 800–900-tallet (Amundsen 1972, 111).

| 48 | Alt i 1931 hadde Marc Bloch skissert hovedtrekkene i "la méthode régressive" (Bloch 1966 (1931), jf. også Stang 1931, 41, 167f.). For Holmsens egne kommentarer omkring fransk innflytelse på norsk metodeutvikling, se tillegg i Jørn Sandnes "Totalhistorie og mentalitetshistorie" (Sandnes 1981, 569).

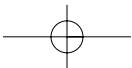
materialisme, og nettopp hvem som eier jorden utgjør da et naturlig fokus i utforskningen av agrare samfunn. Et slikt underforstått klasseperspektiv aktualiserte også studier av jordeiendomsituasjonen i Norge i middelalder og jernalder.

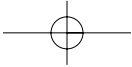
I en programformulering fra 1940 gav Holmsen den retrospektive metoden en teoretisk forankring, og banet med det veien for moderne eiendomsstudier, basert på et agrarhistorisk massemateriale som regnskaper, jordebøker og skattematrikler. Ved samme anledning tok han også avstand fra en germanistisk forskningstradisjon og avviste den på flere punkter som et "... omfangsrikt vev av nasjonalromantiske spekulasjoner..." (Holmsen 1940, 34, 37). Samtidig som den strukturalistiske Annales-skolen slo gjennom innen fransk historieforskning på 1940–50-tallet, ⁴⁹ ble den retrospektive metoden så og si enerådende i Norge når bildet av bosetting og sosial struktur i middelalderen skulle tegnes. ⁵⁰ Til tross for Holmsens (1940, 34) grunnleggende positive syn på både arkeologi og tverrfaglighet ble ikke det arkeologiske kildematerialet i særlig grad integrert i den retrospektive metoden, annet enn som en bosetningshistorisk indikator. ⁵¹

Med sin klare avstandtaking fra en germanistisk skole er det et tilsynelatende paradoks at den unge Holmsen i sin Norges historie fra 1939 framholdt en "opprinnelig" samfunnstilstand med utbredt selveie i kontrast til høymiddelalders mer spaltede samfunnsforhold (Holmsen 1977 (1939), 71, 216). Kanskje hang det også sammen med et bakenforliggende historisk materialistisk evolusjonsskjema. Den "germanske produksjonsformen" kunne ifølge Marx erstatte slaveproduksjonsmåten forut for et føydalt system i middelalderen i Nord-Europa. Det er hevdet at Marx i utformingen av den "germanske produksjonsmåten" var influert av de tyske retthistorikerne, og den såkalte "Gemeinfreie-doktrinen" (T. Iversen 1997, 287).

Holmsens hypotese om et sjikt av selveiere som på 1100–1200-tallet ble redusert til leilendinger pga. befolkningsvekst og manglende muligheter for utvidelse av næringsgrunnlaget, falt dermed inn i et radikalt historisk materialistisk evolusjonsskjema, og sto heller ikke i et motsetningsforhold til mer konservativ, retthistorisk og tyskpåvirket forskning. Økte sosiale skiller gav et bedre fundament for en framvoksende aristokratisk overklasse. Dermed avskrev Holmsen også muligheten

-
- [49] Det strukturalistiske perspektivet til Annales-skolen vant også stor oppslutning utenfor Frankrike, og er kanskje den av 1900-tallets historieretninger som har hatt størst gjennomslagskraft i internasjonale forskersamfunn (D. Jenssen 2001, 6). Både Marc Bloch (1966 (1931), XXIII) og Lucien Febvre (1966, XVIIIf) peker på Institutt for sammenlignende kulturforskning som en særlig viktig inspirasjonskilde, særlig for Blochs tidlige arbeider.
- [50] Jf. Bjørkvik (1960) forsøk på å rekonstruere krongodset i tidlig middelalder, etter Holmsens metodiske anbefalinger (Holmsen 1948, 231; Bjørkvik 1960, 202). Også den norske delen av det store nordiske ødegårdsprosjektet i 1970-årene var i stor grad tuftet på den retrospektive metoden, særlig i beregningen av høymiddelalders bosettingsmaksimum (Sandnes og Salvesen 1978). Metoden vant stor utbredelse i blant bygdebokforfattere og har langt på vei formet det bildet vi i dag har av middelalders bosetningsmønstre.
- [51] Jf. også Lars Pilø drøftning av premissene for den bosetningshistoriske metoden (Pilø 2002, 71f.).
-

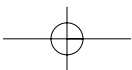

for at middelalderens eiendomsstruktur hadde et direkte opphav i jernalderen. I tråd med denne hypotesen forklarte han den todelte eiendomsstrukturen han påviste i sin studie av eiendomsforholdene på Eidsvoll. Ved utgangen av høymiddelalderen var det omfattende bondegods på østsiden av bygden og kirke- og klostergods på vestsiden, ifølge Holmsen et resultat av at kongen i tidlig middelalder angivelig hadde konfiskert store mengder eiendom på vestsiden (Holmsen 1961 (1936–41), 217). Det var der ferdselsveiene gikk, og; "... naturligvis der både rikssamlings- og borgerkrigs-kongene fór frem" (Holmsen 1961 (1936–41), 220f.). Postulatet om konfiskert bondeeiendom var altså selve kjernen i forklaringsmodellen om den todelte eiendomsstrukturen på Eidsvoll. Holmsen inntok dermed en posisjon, hvor han sterkt framhevet et brudd i eiendomsstrukturen fra yngre jernalder til middelalder.

2.1.1.2 Kontinuitet i eiendomsstruktur – et nasjonalt og nordisk perspektiv

Halvard Bjørkvik arbeidet mye langs de samme linjer som Holmsen, med utgangspunkt i en retrospektiv tilnærming. Hans studier er særlig relevante i forhold til mitt prosjekt siden Bjørkvik arbeidet spesielt med krongods i Norge, og i særlig grad Sørvestlandet. Sammen kartla Holmsen og Bjørkvik eiendomsforholdene på landsbasis med utgangspunkt i jordebøkene til landkommisjonen fra 1661 (Bjørkvik og Holmsen 1978 (1952–54)). Grove rubriseringer på skipreidenivå viste stor geografisk variasjon i graden av bondegods og selveie, med særlig forskjell i indre og ytre bygder. I Ryfylke studerte Bjørkvik eiendomsforholdene i detalj, og fant mye bondeie i indre strøk (Bjørkvik 1958, 74). I et 8–10 km stort område omkring kongsgården Utstein kunne han derimot påvise massiv kirkelig heleie, og tilsvarende ved Avaldsnes. Hans konklusjon var at mye av dette kunne peke tilbake på godssamlinger forut for rikssamlingen (Bjørkvik 1960, 227). Bjørkvik konkluderte slik annerledes enn Holmsen gjorde for den østnorske innlandsbygden Eidsvoll, og framhevet kontinuitet i eiendomsstrukturen sterkere. Siden skisserte Bjørkvik et opplegg for kartlegge det eldre krongodset på landsbasis. Målsettingen var å belyse det økonomiske fundament for det tidlige rikskongedømmet (Bjørkvik 1960, 213).

Det metodiske opplegget viste seg imidlertid å ha svakheter på viktige punkter, som Bjørkvik selv pekte på. Det generelle postulatet om at *heleide enkeltgårder*, særlig i sentralkirkelig eie, hadde kongelig bakgrunn var problematisk (Andersen 1977, 296). Kirken kunne erverve hele gårder også på andre måter (gaver, makebytte mm). Metodisk sett var det sikrere at de fleste mindre eiendomsparter var kommet til som sjelemessegaver, provent osv, eiendom kirke og klostre selv hadde ervervet fra bønder og adel. Bærebjelken i rekonstruksjonsforsøkene var likevel kirkelige heleie-gods, og slik kunne kongens opprinnelige finansielle grunnlag studeres forut for donasjonene i tidlig middelalder.

Et annet hovedproblem som ble drøftet, var nyansene mellom ulike typer av krongods i en tidlig rikssamlingsfase. Var det f.eks. et skille mellom kongedømmets jordegods (*bona regalia*) og kongens private jordegods (*bona patrimonalia*), slik som i Sverige og Danmark (Bjørkvik 1968)? Her omfattet *bona regalia* (da, *kongeleiv*) kongsgårder og kongelige administrasjonsgårder, i Sverige kanskje Husebyene og eiendomskomplekset *Uppsala öd* i hjertet av Svitjod, foruten rikets rettigheter (*lura regni*) til allmenninger, gårder ryddet i allmenning og ressurser andre ikke eide (Schück 1914, 4; Rosén 1949, 71; Hamre 1962; Bjørkvik 1968, 43ff. m/ref; Andrén 1983; Brink 2000, 70). En rekke navngitte gårder med administrative funksjoner var bygd inn i det gamle statssystemet og kunne ikke avhendes, etter den yngre Västgötalagen og Hälsingelagen (ca. 1300). I motsetning til eldre rettshistorikere som Absalon Taranger (1904, 311) og Fredrik Brandt avviste Bjørkvik (1968) et statsrettslig skille i det norske krongodset forut for 1200-tallet. Det var unødvendig på grunn av arvekongedømmet; kongsemnet måtte være av Hårfagre-ætten og kunne ikke velges fra ulike ætter, som i Sverige og Danmark. Skillet fantes i Landsloven av 1274 (L II 7), men var først fra en tid da det ble sondret klarere mellom kongen som fysisk og juridisk person (Bjørkvik 1968, 45). Dette ledet fram til et viktig poeng for Bjørkvik, hvor monarken i tidlig middelalder sto friere til å donere krongods (Bjørkvik 1968, 48). For Taranger la derimot kronodel begrensninger på kongens disposisjonsrett, i tråd med alminnelig odelslovgivning.

Bjørkvik opprettholdt dermed en argumentasjon om at store mengder krongods i tidlig middelalder ble overført til kirkelige institusjoner, og viste til konkrete donasjoner nevnt i sagaer og diplomer (jf. Bjørkvik 1992). Det beskjedne krongodset omkring 1350 (4 prosent) avspeilte derfor ikke en førstetlig situasjon. Krongodset hadde vært betydelig større tidligere, noe som det store kirkegodset ca. 1350 (40 prosent) også vitnet om. Et eldre konglig eierskap ble fremdeles forklart med konfiskasjon og rikssamling, eventuelt de såkalte borgerkrigene (ca. 1130–1217). ⁵² Særlig aktuelt var dette i Trøndelag hvor rikssamlingskongene fór hardt fram og 15 av 16 gårder omtalt i sagaene som mulige sentra for motstand, senere var kirke- og krongods (jf. Krag 1995, 155f.). Forskjellen var at selve eiendomsstrukturen ble ansett som førstetlig, "... vi må tru at godssamlingane i desse områda har utgamle røter." (Bjørkvik 1958, 74). Motivene for slike donasjoner ble imidlertid i liten grad drøftet. Det ble likevel påpekt at kongen, særlig Olav Haraldsson, brukte kristendommen som del av en maktpolitisk samlingsstrategi. Kongene på 1000- og 1100-tallet så det slik at de styrket kongedømmet ved å bygge opp kirken; derfor la de ut sentrale gårder for kirkebygging og doterte store mengder

---

[52] Audun Dybdahl har pekt på at konfiskasjonsteorien trolig har oppnådd en ufortjent sterk stilling innen forskningen (jf. Dybdahl 1989, 18).

---

jordegods til opprettelsen av bispestoler og klostre. Kirken var sammenvevd med det gamle kongedømmet, men donasjonspolitikken fikk katastrofale følger på sikt. I høymiddelalderen var jordeiendommen i praksis bundet opp for kongedømmet, og den universalorienterte kirken utviklet seg i større grad til å bli en selvstendig maktfaktor. Likevel fortsatte donasjonene – den gamle kirkepolitikken nærmest bandt de senere konger, også på 1200-tallet. I en studie av fragmentene til landets eldste jordbok, over Munkelivs eiendom i 1180-årene, søkte Bjørkvik (1967) å påvise prosessene i praksis. Han pekte bl.a. på at klosteret hadde mest konsentrert eiendom i Nordhordland og på Kvitsøy. Dette måtte være grunnstammen i en eldre kongelig donasjon (Bjørkvik 1967, 60ff.). Den øvrige klostereiendommen var derimot løsere sammensatt, og ble regnet som tilvekster etter at gaverettsreglene ble endret på midten av 1100-tallet.

Bjørkvik tok i liten grad opp et nøkkelspørsmål om hvilken geografisk sammensetting et eldre krongods hadde, og hvordan dette hadde kommet til. Konfiskasjonsteorien lå klart til grunn for provenienssspørsmålet, om hvordan kronen fikk hånd om godseiendommen i utgangspunktet. Han skilte i liten grad mellom kronodel og annet krongods f.eks. gårder ryddet i allmenning (jf. G 145) og forbrutt eiendom (jf. alleigemål, G 20; 32; Hirðskrá kap. 14 (19); Riisøy 2002, 78). Bjørkvik synes slik å ha kartlagt viktige trekk ved utviklingen ved den kongelige donasjonspolitikken, sett i et helhetlig perspektiv. Det foregikk trolig en massiv overføring av eldre krongods til kirkelige institusjoner i tidlig middelalder. Utfordringen var å følge dette på et mer presist nivå. Han forutsetter i større grad enn Holmsen kontinuitet i selve eiendomsstrukturene. Jeg støtter i utgangspunktet Bjørkviks synspunkter og anser dette som et sentralt poeng å forholde seg til i min egen studie.

I 1970-årene reviderte Holmsen sitt historiesyn på enkelte punkter, deriblant eldre jordeiendomshistorie (Holmsen 1976a). Med støtte i Bjørkviks analyser fra Ryfylke anså han det nå som sannsynlig at det omkring f.eks. Utstein og andre høvdingseter langs kysten på Vestlandet fantes store godskonsentrasjoner med leilendingsbruk alt i vikingtiden (Holmsen 1976a, 75–81), hvor godsene tjente til hirdens underhold og var bygd opp omkring et veitslesystem. Holmsen gav seg også i kast med konkrete godsstudier, blant annet av Giske-, Bjarkøy- og Sørheimsgodsene (Holmsen 1980). Selve opphavet ble likevel ikke nærmere diskutert.

Ifølge Helle var det både "vingefang og medrivende fantasi" over Holmsens reviderte framstilling av den eldste rikshistorien. Han kunne godt ha truffet rett, men manglet belegg i kildene (Helle 1977, 513). Likevel aksepterte også Helle ideen om slike godskonsentrasjoner omkring eldre storgårder, fortrinnsvis kongsgårdene, "... selv om kildeforholdene ikke tillater særlig mer enn begrunnende gjetninger om så tidlige jordeiendomsforhold." (Helle 1977, 511). I verket "Stavanger fra våg til by" hadde han

selv bl.a. studert grunnlaget for bispestolen og anså det som sannsynlig at det opprinnelig lå en kongelig donasjon bak det store jordegodset bispen hadde i senmiddelalderen (Helle 1975, 56–64). Blant historikere var det nå nærmest konsensus om at de heleide kjernene i godsområder kunne ha svært høy alder (f.eks. Sandnes 2000, 207). ⁵³

1960-årene innledet en fase innen jordegodsforskningen med større spesialisering og mer avgrensede studier knyttet til særskilte eierkategorier, men med fokus på forholdene i høy- og senmiddelalder, med studier av enkelte jordegods med utgangspunkt i bestemt eierskap (Benedictow 1970; Sandberg 1970; Kvamme 1981; Ringstad 1994; Weidling 1998; Inntjore 2000 (1998)). Den førststatlige jordeiendomsstrukturen ble imidlertid i liten grad forsøkt drøftet, og er bare berørt i enkelte av studiene (Låg 1976; Vigerust 1991, 142ff). Heller ikke i Jørn Sandnes' doktorgradsarbeide om eiendomsfordeling i Trøndelag fra høymiddelalder til 1600-tallet sto dette sentralt (Sandnes 1971, 302–307). Han pekte likevel på at det også kunne være til dels store og unge tilvekster i krongodset, hvor hele ødedaler og områder som følge av ødekrise ble lagt til krongodset i senmiddelalderen (Sandnes 1971, 253f). Opphavet til de eldste kjente eiendomsforholdene i mer sentrale områder ble i liten grad drøftet. Den argrarhistoriske retningen beveget seg nå mot problemstillinger knyttet til senmiddelalder og ødekrise. Innen ødegårdprosjektet (1968–1978) lå hovedfokus på demografisk og økonomisk utvikling i senmiddelalder ikke på eldre eiendomsstruktur i seg selv (Sandnes og Salvesen 1978). Audun Dybdahls (1989) omfattende eiendomsstudier for Trøndelag tok også utgangspunkt i geografisk helhet, men var i mindre grad opptatt av å tidfeste strukturelle trekk i jordeiendomsforholdene bakover i tid. Med Hilde Inntjores 2000 (1998) undersøkelse av Nonneseter kloster i Oslo ble også et mer kvinnehistorisk perspektiv introdusert i jordeiendomsstudiene.

Norm, eiendom og et europeisk perspektiv

2.1.3

Den historiske og arkeologiske forskningen på 1990-tallet har framholdt at flere trekk ved samfunnet i yngre jernalder virker uforenlige med en eldre og mer ideologisk begrunnet hypotese om et utstrakt selveierjordbruk i yngre jernalder/tidlig middelalder (T. Iversen 1997; Skre 1998; F. Iversen 1999a).

I sin doktorgradsavhandling fra 1994 peker Tore Iversen på at trelldomsvesenet i Norge kan ha hatt et større strukturelt omfang enn tidligere antatt (T. Iversen 1997). I sentrale deler av Vest-Europa ble en eldre form for storgårdsdrift, det såkalte "manor-

| 53 | Dybdahl har imidlertid pekt på at enkelte kjerner i geistlig og adelig og eie i Trøndelag var resultat av bevisst arronderingspolitikk i senmiddelalderen. Han viste til at erkesetet hadde bygd sin sterke stilling på Ytterøya over flere hundre år, og at Rømer-slektens adelsgods omkring Austrått var vesentlig forskjellig i 1500 og 1661 (Dybdahl 1989, 258ff, 340). Dybdahl har likevel ikke arbeidet med disse godskjernene mer i detalj.

systemet" gradvis avviklet fra 900-tallet. Disse storgårdene, hvor slaveriet hadde vært en integrert del av driften fra senest 600-tallet, ble nå omorganisert (Duby 1974). I de europeiske randsone fantes den samme grunnleggende produksjonsform, men reorganiseringen kom senere. Innen jordbruket i England forsvant trellene fra manorsystemet først på 1100-tallet, og ble utover på 1200-tallet erstattet av frie *bovarii* (plogmenn) og *cottars* (kotkarer, husmenn), bosatt på såkalt *slaveland*, jord utstykket av domenet nær herrens gård (Postan 1956, 1–14). I enkelte distrikter utgjorde slavene om lag en firedel av den estimerte befolkningen, og en tidel av totale populasjonen, etter Domesday Book (Pelteret 1995). Tilsvarende sen var avviklingen av de samlede stordriftsenhetene i Bayern. Helt fram til ca. 1100 var disse intakte, men ble da gradvis oppløst. Godsenes enkeltdele ble nå forpaktet vekk, og utviklingen gikk mot strøgods-systemer (Dollinger 1982 (1949); T. Iversen 1997, 23 m/ref). Tore Iversens studier av det hjemlige kildematerialet kan antyde en lignende utvikling, og i min sammenheng blir det derfor viktig å kartlegge hvorvidt dette er en aktuell problemstilling for områdene omkring kongsgårdene.

I forlengelsen av Iversens arbeid fulgte også en fornyet debatt og problematisering av selve eiendomsbegrepet i tidlig middelalder. Med utgangspunkt i Gulatingsloven, Frostatingsloven og Landsloven, mente Iversen å se en kronologisk utvikling i middelalderlovenes begreper omkring fast eiendom (*immobila*) (T. Iversen 2001, jf. også Dørum 1995; 1999; Myking 2002). En analyse av lovenes termer knyttet til jordeie/leie antydet et vagere og mindre absolutt eiendomsbegrep i Gulatingsloven enn i de yngre lovene. Det kunne knytte seg flere retter til én og samme eiendom, fordelt på flere personer og på ulike nivå. Et slik eldre sedvanebasert eiendom- og rettighetssystem kunne i større grad defineres som "... et knippe av rettigheter av forskjellig karakter...", i kontrast til et yngre og mer absolutt og tinglig eiendomsbegrep nedfelt i lovene fra 1200-tallet (T. Iversen 1997, 50; 2001, 80). Utviklingen gikk i retning av et mer veldefinert skille mellom jordeie (*dominium directum*) og jordleie/bruksrett (*dominium utile*) i pakt med romerrettens lære om de to typer av eiendom (*directum/utile*).

Det var også et spørsmål hvorvidt en slik eventuell endring avspeilte samfunnsmessige realiteter, eller heller hadde sammenheng med en økende profesjonalisering blant tidens jurister, hvor en eldre lokal sedvanerett på 1200-tallet ble løftet inn i og tilpasset et mer stringent universelt romerrettslig begrepsapparat. Iversen understreker derfor at det er et behov for å studere disse forholdene i en samfunnsmessig kontekst, og ikke bare ut fra normative kilder. Han antyder likevel at utviklingen i lovene kan avspeile en gradvis endring mot et mer utviklet leilendingsvesen i høymiddelalder, hvor saklige økonomiske relasjoner dominerte forholdet mellom eier og leier, i motsetning til et mer personlig basert system

tidligere. Leilendingen fikk økt rettsbeskyttelse bl.a. i form av klarere leiekontrakter og utvidet minimum leietid (T. Iversen 2001, 107ff). Han ser dette i sammenheng med avviklingen av trelldomsinstitusjonen, og et eldre og mer differensiert system av ufrie og former for leilendinger. I en studie av kongs- og lendmannsgårdene, slik jeg legger opp til, er disse perspektivene svært relevante med hensyn til å forstå eventuelle endringsprosesser i jordegodsenes romlige organisering.

Mens Tore Iversen først og fremst tar utgangspunkt i retthistoriske kilder og i mindre grad søker å påvise disse "normative" systemene i en romlig geografi, vil jeg derimot undersøke dette spørsmålet ut fra et bredere kildemateriale. På et mer generelt grunnlag er det blitt advart mot en forenklet bruk av analogier fra europeiske forhold når det gjelder gods- og samfunnsutvikling i yngre jernalder og middelalder i norsk sammenheng (Sandnes 2000, 198). Mye tyder likevel på at den rettstilstanden Iversen peker på, står i særlig nær sammenheng med større eiendomsenheter og storhushold (T. Iversen 1997, 134ff.) og kan derfor ha strukturelle fellestrekk med godsstrukturer av den "heleide" typen som lenge har vært kjent. Dette danner et sentralt utgangspunkt for min undersøkelse.

Arkeologi og eiendom i spesifikke kontekster

2.1.4

Spørsmål knyttet til eiendomsforhold er i de senere år også blitt et arkeologisk interessefelt, og trekkes inn som en viktig tolkningsramme for arkeologisk materiale (Christophersen 1982; Berglund 1996; Skre 1998; Iversen 1999a; Furnes 1999; Lillehammer 1999; Økland 2000; Baug 2002 (2001); Skrede 2002; Martens 2003; Stang 2003). På Vestlandet ble store jordegods f.eks. framholdt som en primær sosial kontekst for de omfattende steinbruddene i Hyllestad i Sogn, hvorfra det yngre jernalder og middelalder ble produsert og eksportert steinkors og særlig kvernstein til store deler av Skandinavia (Baug 2002 (2001)), for utnytting av ressurser i utmarken (Skrede 2002) og for de mange fiskeværene i Hordaland som var i bruk fra yngre romertid til høymiddelalder da de ble nedlagt, bl.a. ved kongs- eller lendmannsgården Herdla (Johannessen 1998a). Også i flere arkeologiske oversiktsveker ble et slikt tolkningsperspektiv innarbeidet (Opedal 1998; Solberg 2000; Myhre 2002; Øye 2002). Langt på vei er det nå akseptert at de middelalderske godsene, eller deler av dem, kan ha høy alder.

I en mindre artikkel drøftet Axel Christophersen i 1982 mer overordnende spørsmål knyttet til jordegods og føydale samfunnstrekk i Skandinavia og Norge i yngre jernalder og middelalder. Selv om han i liten grad kunne belegge slike trekk empirisk, anså han delingen av jordeiendom som ujevn i vikingtid og pekte på at benevnelser på runesteiner i Sverige og Danmark antyder et system med godsforvaltere i et hierarkisk system (Christophersen 1982, 127).

I sin doktorgradsavhandling om Tjøtta forsøker Birgitta Berglund (1996) å trekke inn skriftlige kilder omkring eiendomsforhold i sin arkeologisk analyse, som var basert på arkeologiske punktundersøkelser. Hun er først og fremst opptatt av spørsmål om kontinuitet versus brudd i maktstrukturene på Helgeland og i Nord-Norge i forbindelse med rikssamlingen, og hvordan dette slo ut for lokale maktsentra (jf. også Berglund 1998; 2002). Likevel mangler undersøkelsen en grunnleggende metodikk som forbinder ulike kildekategorier. For Trøndelags del har nylig historikeren Merete Røskaft (2003) i sin doktorgradsavhandling tatt opp samme grunnleggende problemstilling. Også hun stiller spørsmål om hvilken betydning rikssamlingen fikk for de lokale sentraene i Trøndelag, og hvorvidt det var brudd eller kontinuitet i maktstrukturene i perioden 800–1200. Hun har studert et 30-talls såkalte "sentralgårder" med en arkeologisk og historisk, eller "flerfaglig" tilnærming, men i mindre grad analysert eiendomsforholdene omkring dem (jf. Iversen 2003).

Med Dagfinn Skres doktorgradsavhandling fra 1996 om bosetning og besittelse på Romerike fra 200-tallet til senmiddelalderen, og min egen hovedfagsoppgave fra 1997 om middelalderske lendmannsgårder på Vestlandet, fikk studier av godssystemer et mer konkret arkeologisk innhold. Skres analyse av eldre jordeiendomsforholdene på Romerike fulgte et vanlig retrospektivt opplegg, men i tillegg innarbeidet han et arkeologisk kildemateriale i analysen. Omkring (hoved)gården Veien på Ringerrike fant Skre et sammenfall mellom tilgrensende heleiegods og fravær av forhistoriske gravminner, som han tolket som underliggende gårder (Skre 1998, 247ff). Han påviste dermed et spesielt mønster mellom gravminner og eiendomsforhold, noe som også jeg har identifisert på Vestlandet.

I hovedfagsoppgaven utviklet jeg en mer presis modell for å spore forhistoriske godsdannelser på Vestlandet, bl.a. inspirert av på Tore Iversens arbeider. Her argumenterer jeg for at gravhauger, særlig våpengraver fra yngre jernalder var knyttet til en form for odelsrett og et sjikt av selveier bønder. Fravær, eller forekomst av få gravhauger/røyser innen et godsområde, med unntak av hovedgården, parallelt med en høyere frekvens i deleie- og bondeeieområder utenfor, kunne som nevnt antyde at et gods var forhistorisk. Ifølge modellen hadde et sjikt av selveiere tilhold utenfor godset, og gravhauger her symboliserte også råderett. Modellen bygger altså på en dikotomi, hvor fravær/nærvær av gravhauger kombinert med nærvær/fravær av heleieområder, tolkes og ses i sammenheng med fravær/nærvær av ulike sosiale sjikt som former for bønder med selvråderett og ufrie jordbrukere.

Med denne tilnærmingen undersøkte jeg 11 lendmannsgårder i Hordaland og Sogn og Fjordane, som ble analysert i forhold til 930 gårder og distribusjon av noe over 1500 forhistoriske gravminner. Det omfattende arkeologiske og skriftlige kildematerialet viste stor samstemmighet. I stedet for å trekke et prinsipielt skille

mellom gårder i heleie og deleie, anså jeg blokker av større heleiegårder med felles eier som et sikrere utgangspunkt, siden én og to tilgrensende gårder med felles eier kunne være tilfeldig. Målet var å studere tendenser og var ikke et forsøk på å avdekke et én til én forhold mellom situasjonen i jernalder og i senere eiendomskilder, siden det også er grunn til å regne med endringer over tid. Modellen tok likevel i mindre grad hensyn til at jordegods kunne ha blitt splittet i eldre tid, både gjennom arvedeling og bevisst oppstyking. Innen rammen av en hovedfagsoppgave var det heller ikke mulig å undersøke alderen på de underliggende bosetningene nærmere, annet enn ut fra foreliggende resultater fra pollenanalyser, stedsnavn o.a. (Iversen 1999a).

Undersøkelsen kunne derfor ikke tidfeste godsstrukturene mer presist. Holdt sammen med det arkeologiske gravmaterialet, ble det likevel sannsynliggjort at flere av lendmannsgårdene hadde gods med forhistorisk opphav, senest fra yngre jernalder. I denne undersøkelsen vil jeg gå et skritt videre og undersøke alder på jordbruksorganisering og bosetting innen mer presist definerte godsområder, så langt det er mulig på grunnlag av utvalgte punktundersøkelser og agrararkeologiske metoder.

Utfordringen her består i å danne et sikrere og mer presist empirisk grunnlag, også i forhold til en annen gårdstype, kongsgårdene. I det følgende vil jeg derfor gjøre rede for de teoretiske og metodiske forutsetningene som ligger til grunn for analysen.

Tre

Gods og strukturell varighet

teoretiske og metodiske perspektiver

"Let us then agree, since we have no choice, to follow the trail backwards, one careful step at a time, examining irregularities and variations as they come, avoiding the all too common error of trying to leap at a bound from the eighteenth century to the Neolithic age."

(Marc Bloch 1966 (1931), XXX)

Den retrospektive metoden har to bærebjelker, én i tid og én rom. Langs tidsaksen er metoden best egnet til å belyse strukturer som "... har holdt seg uforandret i det tidsrom en slutter bakover gjennom..." (Holmsen 1976b, 4), eventuelt at endringene har skjedd etter et mønster som er kjent for forskeren. Med utgangspunkt i kildemateriale fra 1500- og 1600-tallet kan en identifisere strukturelle trekk og føre disse bakover i tid, til høymiddelalderen eventuelt tidligere. Opplysningene skal korrigeres i annet eldre kildemateriale, hvor dette finnes.

Metodens andre pilar er kravet om såkalt topografisk individualisering. En skal studere særskilte områder, enten det gjelder den enkelte rettskrets, administrasjonsenhet, de enkelte gårder, grender eller gods. Generaliseringer utover et "lokalhistorisk" nivå skal skje ved systematiske sammenligninger av topografisk individuelle enheter. Målet er å oppnå slutninger av en mer allmenn karakter (Holmsen 1940, 32f). Jeg har i stor grad trukket veksler på disse metodiske prinsippene.

Jørn Sandnes har pekt på de mange parallellene mellom en Norsk agrarhistorisk-lokalhistorisk tradisjon og franske middelalderforskningsmiljøer fra 1930-tallet av, den såkalte *Annales-skolen*, og hvor Institutt for sammenlignende kulturforskning dannet et slags felles utløp (Sandnes 1981, 561ff). I internasjonal arkeologi blir det jevnlig pekt på hvor velegnet et strukturelt perspektiv med utgangspunkt i Annales-skolen er, når en arbeider med lange tidspenn som i arkeologi (jf. Barker 1995, 2 m/ ref; Dark 1995, 180; Vandkilde 1998; Carelli 2001, 17ff; Thurston 2001, 21f.). Det teoretiske og metodiske rammeverket for denne studien er særlig inspirert av den franske annales-historikeren Fernand Braudels (1902–1985) differensierte tidsbegrep, hvor han sonderer mellom tre nivåer som påvirker hverandre gjensidig. Dette perspektivet som er åpent for strukturer med stor tidsdybde i samspill med strukturer av kortere varighet, er særlig relevant når en som jeg skal for å bygge bro mellom kilder som spenner over en periode på nærmere 800 år. ⁵⁴ Braudel er framhevet som en særs aktuell teoretiker innen middelalderarkeologi, hvor rikdom på kilder også kan gi et fortrinn for å belyse endringsprosesser på ulike tidsnivå mer presist (Gerrard 2003, 229).

Strukturell varighet

3.1.1

Braudel satte i 1949 fram en hypotese om såkalt *strukturell varighet* (*durée*). En struktur oppfattet han som en noenlunde fast ordnet forbindelse mellom mennesket og landskap, som også ble dannet på grunn av sykliske handlingsmønstre (Braudel 1980 (1969), 31).

Han skiller mellom tre nivåer, et geohistorisk, et sosialt og et politisk nivå, forbundet med hver sine tidslengder; et langt, et middels og et kort, som virker i samspill med hverandre. *Longue durée* betegner seige, kollektive strukturer, hvor endring skjer over lang tid, som f.eks. i jordbruket eller landskapet. Mellomnivået – "konjunktorene" – karakteriseres av oppkomst og avvikling av sosiale og økonomiske institusjoner, som i mitt tilfelle, et jordegods eller en politisk styringsstruktur. Andre eksempler er priskonjunkturer, svingninger i økonomien, ofte ikke av lenger varighet enn en mannsalder. Det tredje nivået (*l'histoire événementelle*) hendelser i et korttidsperspektiv, har en mer individuell karakter, gjerne assosiert med politisk historie. Likevel var det de små dagligdagse hendingene med repetitiv eller syklisk karakter som dannet basis for de seige strukturene, i samspill med grunnleggende materielle strukturer. Slike seige strukturer danner stabile rammer gjennom generasjoner (Braudel 1980 (1969), 31).

| 54 | Braudel har en omfattende skriftlig produksjon som favner vidt i tematikk og tid. Jeg har først og fremst benyttet meg av hovedverket hans *La Méditerranée et le monde méditerranéen* utgitt i 1949, revidert i 1966 og oversatt til engelsk i 1972–73 (*The Mediterranean*), samt hans essaysamling "On History" utgitt i 1969 (oversatt 1980). Av kommentarlitteratur er særlig Stuart Clarks (1999) "The Annales school - critical assessments" viktig, hvor sentrale kritiske bidrag er samlet i bind 3. To artikkelsamlinger fra begynnelsen av 1990-tallet, som diskuterer et Annales-perspektivet mer spesifikt i en arkeologisk sammenheng, har også vært nyttig (Bintliff 1991; Knapp (red) 1992).

Forenklet kan en si at dess flere personer som gjentar en handling, og jo oftere den gjentas, dess mer kollektiv og bestandig blir strukturen den former i samspill med sine fysiske omgivelser. Dess mer unik og spesiell en handling er, dess mer individuell og "døgnflueaktig" blir den. Gjentakelse er dermed strukturdannende. Av dette kan det kanskje utledes en tid- og endringsforståelse hos Braudel som verken er syklisk eller lineær, men mer formet som en spiral. Handlinger med syklisk preg og med ulik gjentakelsestakt inkorporeres kontinuerlig som premisser for ny handling. Rytmen i dette komplekse samspillet kan i prinsippet bli fullstendig skiplet ved at en unik handling bevisst eller ubevisst plutselig gir en dramatisk kursendring. Likevel er det sjelden at slike handlinger får varig påvirkning på dype strukturer.

Et vesentlig poeng for Braudel er at hendelser og handlinger har tidsdybde utover hendelsesøyeblikket som del av en dypere struktur (Braudel 1980 (1969), 28). I enhver hendelse er prinsipielt hele historien inkorporert (*ibid*). På et teoretisk nivå er det derfor et innebygd dynamisk og vekselvirkningsforhold mellom handling og struktur. Braudel understreker hvordan strukturer av ulik tidslengde virker på hverandre med ulik kraft og på samfunnet og dets individer. For Braudel er det likevel viktigere å studere strukturer enn hendelser, ettersom den likevel vil inngå i og forme strukturen den springer ut av. Imidlertid er det en forståelse hos Braudel at også store enkelthendelser kan ha strukturell påvirkning (Braudel 1972–73 (1949), II, 901). Endring kan dermed være et resultat av menneskelige handlinger som overskrider rammene som mentale og materielle strukturer setter.

Etter mitt syn er Braudels tredeling av "strukturell varighet" likevel å oppfatte som idealtyper på en glidende skala og et for skarpt skille kan lett bli kunstig (Braudel 1980 (1969), 27). Han beveger seg i realiteten mellom to ytterpunkter. Enkelte forskere har ment at den klare tredelingen som preger flere av hans arbeider i virkeligheten er et "poetisk svar" på det å skrive sosialhistorie, underforstått at det er mer en litterær måte å strukturere stoffet på enn en historisk realitet (Bailyn 1999 (1951)). Andre har pekt på at både det geohistoriske, sosiale og politiske nivået er virksomme i alle tre tidslengdene samtidig, og at et for tydelig skille lett kan bli ahistorisk (Santamaria og Bailey 1999 (1984)), og ikke minst er hans deterministiske posisjon, hvor individet har mindre betydning, hyppig kritisert (Duke 1996, 242 m/ref). Den britiske sosiologen Anthony Giddens (1984) har styrket det individuelle nivået i Braudels perspektiv og vektlegger i sterkere grad en dualisme mellom hendelse og struktur, og individuelle mulighetsbetingelser for å påvirke (se bl.a. Hansen 2000).

Siden midten av 1970-tallet har en innen Annales-skolen dreid vekk fra Braudels noe "deterministiske" geohistorie, mot mentalitetshistorie, hvor ideologi og religion i større grad danner handlingsrammer (Clark 1999, X). I dette perspektivet utgjør

kollektive tenke- og handlingsmønstre, mentaliteter samfunnets mest stabile og statiske nivå. De forandres som alt annet, men langsomt (Le Goff 1978, 249; Sandnes 1981, 565; Hagen 1984).

Avgrensningen – valg av perspektiv

3.1.2

Et gods er i utgangspunktet mer enn en eiendomsstruktur. Det har en fysisk utforming, knyttet til lang tids dyrking preget av repeterende og sykliske handlinger, mens topografien ligger mer fast. Samtidig er det et organisatorisk nivå knyttet til eierskap, og et nivå av enkeltaktører og sosiale grupper i stadig påvirkning og ulikt styrkeforhold. Over tid vil disse nivåene gjennom et indre samspill påvirke godset strukturelle utvikling. Jeg ønsker i utgangspunktet å kombinere et aktør- og strukturperspektiv, for å oppnå en bedre forståelse av dynamikken og utviklingen av de aktuelle godsene. Aktørene og deres påvirkning er synlige når kildene gir muligheter for det, og det kan være spørsmålet om hvilke *handling*er som danner, vedlikeholder og til slutt bryter ned godsenehetene på Vestlandet. Likevel ligger mitt fokus særlig på strukturell utvikling.

Tre klassiske komponenter står sentralt i Braudels tese om strukturell varighet: rommet, tiden og mennesket. Det geografiske rommet forsto Braudel som økosystemer påvirket av mennesker; tiden som et mangfold av nivåer som virker i samspill med hverandre med ulike rytmer, og mennesket som handlingsaktøren i tid og rom. Dess større utbredelse et fenomen eller en næringsstruktur, som f.eks. jordbruk, hadde i tid og rom, dess mindre betydning tilla Braudel handlingen til den enkelte aktør. Han mente at innvirkningen det enkelte individ hadde, framsto som mer virkningsfull (for forskeren), jo mer forskeren avgrenset sitt undersøkelsesobjekt. Den vitenskapelige begrunnede avgrensning i tid og rom var for Braudel dermed et valg av historiefilosofi, og som påvirket alt det øvrige (Braudel 1972–73 (1949), I, 18). Underforstått var det da i prinsippet et valg mellom et "flatt", synkront aktørperspektiv eller at "dypt" diakront strukturperspektiv.

Jeg vil nyttegjøre meg av alt tilgjengelig kildemateriale i avgrensede lokale kontekster, for deretter å sammenligne områdene med hverandre. Analyseenheter på størrelse med skipreider, eventuelt moderne kommuner, synes å være egnet for å bygge bro mellom individuelle mikrostudier og overgående nasjonale studier, som kan bli for grovmaskede og kamuflere regional variasjon og konflikt (jf. Gerrard 2003, 187f). Med en slik topografisk individualisering ønsker jeg særlig å belyse overgangen fra et desentralisert ruralt styresett til et mer sentralisert og institusjonalisert styresett med byer som administrative sentra. Med bakgrunn i de sammensatte problemkompleksene dette reiser, og et uensartet kildemateriale både kvalitativt og kronologisk, kan Braudels tanker omkring endringsprosesser til en viss

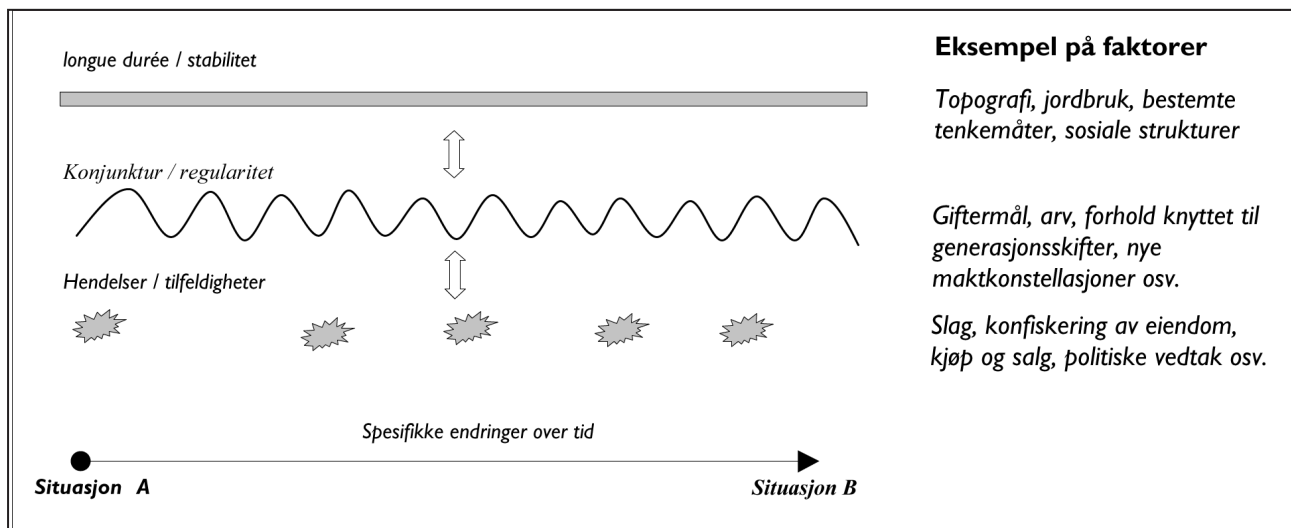
grad være et nyttig analyseredskap, eller i det minste stimulere til refleksjon omkring kompleksiteten i en slik studie.

3.2 Struktur og gods i lys av Braudels tids- og endringsforståelse

Mye tyder som nevnt på at en agrar produksjonsform som krevde fysisk samlede godsenheter, gradvis ble en mer avleggs utover i middelalderen. En godsdrift basert på fikserte landskyldinntekter framsto åpenbart som mer velegnet, og kan gradvis ha avløst en eldre type godsdrift mer basert på direkte kontroll over arbeidskraft og landskap. Endringene henger sammen med kompliserte og sammensatte prosesser, som bl.a. demografi, økonomi, ideologiske og mentale forhold, knyttet til religionsskiftet, urbanisering og nye handelssystemer. Et gods, i betydningen hovedgård med tilhørende jordbruksenheter, er ingen statisk struktur, men synes likevel å være preget av stabilitet av lang varighet på visse områder, f.eks. i jordbruksdriften. Eiendomsstrukturen og den fysiske organiseringen kan både være stabil, og utsatt for omskiftelige forhold, f.eks. knyttet til livsfaser som giftermål og arvedeling eller mer utenforliggende forhold som skiftende maktkonstellasjoner. Konfiskasjon av eiendom under riksdannelsen og senere, og omfordeling av jordegods, kan på denne måten ha hatt konsekvenser for eiendomsstrukturene. Andre prosesser må sees i lys av samfunnsutviklingen i middelalderen, hvor oppkomst av nye politiske, religiøse og økonomiske institusjoner står sentralt. Nedenfor har jeg prøvd å konkretisere noen faktorer som hypotetisk kan tenkes å ha en mer direkte innvirkning på en jordegodsstruktur i lys av Braudels tredelte tese (jf. Figur 5).

Ifølge Braudel virker de tre nivåene av tid og endring i et komplisert samspill med hverandre. Interaksjonen mellom nivåene kan forsterkes eller svekkes av konkrete historiske forhold, som må studeres i sin spesifikke kontekst. Kritikere har pekt på at det vanskelig å vise den reelle gjensidige påvirkningen mellom ulike tids- og endringsnivåer, særlig forholdet mellom hendelser og *longue durée* (Hexter 1999 (1972), 74; Bintliff 1991, 8).

Et hovedpoeng er likevel at endringer på et nivå innvirker i større eller mindre grad på de andre nivåene. Samlet blir endringene inkorporert som premisser for en videre utvikling, hvor nye påvirkninger skjer om igjen og om igjen, men hele tiden med et noe annet utgangspunkt enn forrige gang. Slik framstår utvikling og endring som et inkluderende eller ekspanderende kontinuum med mange og samtidig vekselvirkende bevegelser på ulike nivåer og i ulikt tempo. Utvikling og endring følger dermed f.eks. ikke et lineært skjema, men er spesifikk og egenartet for det fenomen en måtte studere, i dette tilfellet gods.

Figur 5. Forenklet fremstilling av Braudels modell om strukturell varighet, og et utvalg faktorer som kan ha innvirkning på et jordgods struktur over tid. Nivåene hos Braudel virker i et samspill med hverandre

Aktører, hendelser og godsstrukturer

3.2.1

Knut Helle (1977, 518) har stilt seg kritisk til et rent strukturelt perspektiv, hvor politiske aktører og deres handlinger blir betraktet som "overflatekrusninger" uten egentlig betydning. I tradisjonell forstand kan makt oppfattes som mulighet for å transformere sosial struktur (Foucault 1989, 118). En nærmere presisjon av et slikt maktbegrep på individnivå finner vi i triangel handling, struktur og sosialt nivå. En kan med Holmsen si at dess høyere "en stiger op i samfundsorganismen", dess "større strukturell rekkevidde får både individene og de begivenheter de tar del i" (Holmsen 1940, 28), altså ikke ulikt Giddens "allokative" og "autoritative" ressurser. I min sammenheng vil det si at en godsherre naturlig nok hadde større potensiell innflytelse på den sosiale strukturen enn en vanlig jordbruker eller trel, som var uten myndighet i det hele. Det er dermed naturlig å fokusere på godseiers handlinger med tanke på at disse kan ha større påvirkningskraft på godssamlingenes struktur. I min sammenheng er det kjent 78 lendmenn kjent fra perioden ca. 1000–1300 og dessuten nærmere 40 konger eller vasalljarler, regnet fra 900-tallet (jf. Nagel 1979, 169ff.), som sto i spissen for sosiale hierarkier som omfattet tusener av nå ukjente mennesker. Disse samfunnstoppene representerer aktører med særlig stor påvirkningskraft på godsenes struktur.

Handlingsperspektivet kommer først og fremst til syne i skriftkildene, særlig i sagalitteraturen, og dels i diplomaterialet. De enkelte godsherrne opptrer som aktører på en politisk arena på ulike geografiske nivå, fra det regionale til det rikspolitiske.

Nr	Fylke	Region	Bygd	Gård	Lendmann	Storm	Kleiv.	Lendmann i tidsrom			
1	Øst Agder	Ukjent	Ukjent	Ukjent	Sigurd Sneis	s. 143	35	ca. 1093–1103*, †1098			
2					Solmund Sigurdsson	11	36	pr. 1127, † e. 1150			
3					Kale Sæbjørnsson	s. 143	32	1093–1103*, † 1099.			
4	Vest Agder	Ukjent	Ukjent	ukjent	Kol Kaleson	12	33	pr. 1099 per 1130–35.			
5					Kale Kolsson		34	†1158			
6	Rogaland	Jæren	Sola	Sola	Erling Skjalgsson	s. 139		1015–28*, † 1028			
7					Skjalg Erlingsson	s. 141		1045–66*			
8					Aslak Erlingsson	s. 141	s. 164	pr. 1030, 1045–66*			
9					Svein Askelsson	s. 143		1093–1103*	LM?		
10					Knut Sveinsson	s. 145	s. 166	pr. 1128, 1130	LM?		
11					Håkon Mage	21	100	† e. 1140			
12					Ivar Håkonsson	42	101	† 1159			
13					Randaberg	Randaberg	Jon Torbergsson	70	144	1161–84*, † 1179	
14					ukjent	Aslak	s. 139		1015–28*, † 1028		
15		Ryfylke	Finnøy	Hesby	Bård	139	198	pr. 1263, kanskje 1253			
16					Talgje	Gaute Erlingsson	148	205	før 1273, † 1288		
17					Isak Gautsson	159	206	før 1287, † e. 1302	Baron		
18					Fitjar	Fitjar	Aslak	15	97	1015–28*, † 1028	
19		Hordaland	Sunnhord.	Etne	Gjerde	Erlend	s. 139		1015–28*		
20						Svein Erlendsson	s. 141		1045–66*	LM?	
21						Svein Sveinsson	s. 143	37	1093–1103*	LM?	
22						Kypring Orm	s. 145	38	pr. 1127, 1142		
23	Ogmund Dreng					14	39	pr. 1150, † 1153–55			
24	Mel					Gaut Jonsson	105	128	pr. 1217, † 1270		
25	Rosendal			Finn Gautsson	134	131	før 1247, † e. 1288				
26	Hatteberg			Gaut Gautsson (Unge)	158	132	pr. 1287–88, † før 1306	Baron			
27	Øygarden			Hernar	Aslak Erlendsson	15	97	pr. 1135, † 1159?			
28	Askøy			Herdla	Fillipus Arneson	77	114	1161–84*, † 1180			
29	Sygnafylket			Ytre Sogn	Hyllestad	Bø	Isak	127	193	pr. 1239, † 1247	
30		Brynjuv Helgeson	s. 141					1045–66*	LM?		
31		Indre Sogn	Aurland	Ukjent	Serk Brynjulvsson	s. 143	41	1093–1103*, † 1102			
32					Peter Serksson		42		LM?		
33					Jon Petersson	16	43	pr. 1127, † 1154			
34					Gaut	61	125	1161–84*			
35			Årdal	Urnes	Jon Gautsson	88	126	pr. 1181			
36					Munan Gautsson	89	127	† 1184			
37					Ambjørn Jonsson	113	129	utn. 1218?, †1240			
38					Jon stål	111	165	utn. 1218–19, † e. 1225			
39					Brynjuv Jonsson	126	166	pr. 1232, † 1278			
40					Jon Brynjulvsson	155	167	pr. 1280, † e. 1295	Baron		
41			Firdafylket	Sunnfjord	Naustdal	Naustdal	Eiliv	142	201	pr. 1263, † 1277	
42				Nordfjord	Jølster	Hegranes	Audun Hugleiksson	151	208	pr. 1263, † 1302	Baron
43							Vigleik Audunsson (?)	152	209	utn. 1277, † 1280	
44					Eid	Stårheim	Arne Kongsmåg Ivarss.	51	112	pr. 1155, † e. 1177	
45	Nikolas Arneson	78					113	pr. 1180, † 1225			
46	Andres Simonsson						115	† 1218			
47	Gregorius Andreson	130					116	utn. e. 1240, † 1246			
48	Andres Pott Gregoriuss.	141					117	pr. 1263, † e. 1273			
49	Torberg Arneson	s. 139						1015–28*			
50	Øystein Orre	s. 141					"43,5"	1045–66*			
51	Ogmund Torbergsson		44								
52	Skofte Ogmundsson	s. 141	45	1093–1103*							
53	Pål Skofteson	19	46	etter 1150							
54	Skofte Skofteson		47								
55	Ogmund Skofteson		48	†1103							
56	Tord Skofteson		49	†1103							
57	Finn Skofteson		50	† 1103							
58	Sunnmøre	Romsdalen	Borgund	Giske	Nikolas Kuvung	58	51	pr. 1168, † 1217			
59					Pål Flida	103	52	før 1217, † e. 1223			
60					Peter Pålsson	116	53	pr. 1221, † 1254			
61					Nikolas Petersson	135	54	før 1235, † 1265			
62					Bjarme Erlingsson	149		før 1273, † 1313			
63					Halkel Huk Jonsson	20	66	Lm. e. 1128, † e. 1158			
64					Simen Skalp	30	68	1134–55*, †1161			
65					Jon Hallkelson	31	67	1134–55* † e. 1192			
66					Halkel Jonsson	90	69	pr. 1184, † 1194			
67					Ragnvald Hallkellsson		72	† 1217			
68					Ragnvald Jonsson	91	70	† 1184			
69					Gregorius Jonsson	98	71	før 1197, † 1228			
70					Øystein Ragnvaldsson	99	73	før 1197			
71	Ifølge Storm et sted nær Bergen				Eidride Unge.	18	99	før 1150, † 1163			
72	Nevø til Eling Skakke Sunnhordland eller Rogaland				Bjørn Bukk Nikolaiisson	54	119	pr. 1160, † 1179			
73	Forlent halve Ryfylke og Indre Sogn, Jarl i 1240				Knut Håkonsson	120	177	før 1232 †1261			
74					Ragnvald Urka	140	200	før 1262, † 1277–80			
75	Fra Hålogaland, regnes i 1223 til Gulatingslagen				Ivar Nev	112	170	1217–18, † e. 1243			
76	Fehirde i Bergen før 1273. En av formynderne				Andres Plyt	146	202	1273, † 1281			
77					Arne Sturla Sæbjørnsen	36		pr. 1157			
78					Arne Sturla	106	162	før 1217, † 1217–23			

Tabell 2. Kjente sentrale aktører: Lendmenn fra Agder til Sunnmøre på Vestlandet (1015–1308). Listen bygger på Storm (1882) og Kleivane (1981) og omfatter samtlige lendmenn som kan plasseres geografisk innenfor fylke, bygd eller gård. I tillegg er det åtte lendmenn som hadde tilhold på Vestlandet, men på ukjent sted

* = lendmann under konge med denne regjeringstiden
 utn. = utnevnt til lendmann dette året
 Lm? = lendmannsstatus usikker

Generasjonsvise konjunkturer og godsstrukturer

3.2.2

Et gods kan ha utgjort en sentral handlingsramme for de menneskene som var tilknyttet det. Wendy Davies (1978, 1988) som har studert walisiske gods- og landsbysystemer i yngre jernalder, kaller dem for "small worlds" eller mikrokosmos. Et gods er en romlig kategori som har gitt mening til samtidens mennesker. Det er også sosialt sett en relativ kategori. En godsherre vil se sitt gods med andre øyne enn bondens og trellens, og godset vil som handlingsramme være fylt av normer og regler knyttet til sosial posisjon, kjønn og alder (Harrison 1996, 1).

Et spørsmål blir hvorvidt det er mulig å dokumentere en sammenheng mellom de sosiale systemene vi mener å kjenne i middelalderen, og det materielle og mentale *longue durée*-nivået knyttet til jordbrukssamfunnet. Er det et samspill, en dialektikk mellom disse to nivåene av strukturell varighet, slik Braudel hevder, eller er nivåene mer frikoblet?

Når det gjelder godsenes eierskap og utviklingen av dette, anser jeg et generasjonsperspektiv som fruktbart. Hvilke type endringer inntraff, f.eks. ved giftermål og arvedeling, og står disse i vekselvirkning med dypere materielle og mentale strukturer? Valg av alliansepartnere kan f.eks. ha vært betinget størrelse på jordeiendom. Bygging av monumentale gravminner i form av hauger av ulik størrelse i yngre jernalder, kan hende og så eldre jernalder, uttrykker som nevnt trolig en ideologi knyttet til frie personer og samfunnets elite, og ser nettopp ut til å være koblet til arveskifter og overføring av eiendom. Avskaffelsen av trelleholdet, og endringer i synet på menneskeverd i tidlig middelalder kan dermed ha fått store konsekvenser for den fysiske organisering av godsene.

Når en godseiendom først var etablert, var den trolig underlagt de samme arve- og odelslovgivning som annen eiendom. Det er mer usikkert hvordan dette eventuelt slo ut for kongsætten, og hvilke arverettsregler som gjaldt i en tidlig fase. Tronfølge bygde på rettsmomentene arv og valg i alle germanske områder så langt dette kan følges bakover i tid (Imsen 1974, 689ff). Innen norsk forskning har *arv* og *valg* vært vektlagt ulikt i tolkningen av kongelegitimitet i yngre jernalder og tidlig middelalder. Særlig framholdt 1800-tallets historikere et opprinnelig arvekongedømme, mens rettshistorikeren Absalon Taranger snudde om på dette (Taranger 1934, 112). Han

hevdet et opprinnelig valgkongedømme med elementer av arv. Utviklingen gikk derimot i retning av et arvekongedømme, endelig nedfelt i tronfølgeaven av 1273, og hvor Sverre-ættens arverike, i alle fall formelt, besto fram til 1450. I yngre jernalder og tidlig middelalder synes kongens legitimitet å ha hvilt på tingallmuen aksept, ved såkalt *konungstekja* på alltingene, også for eventuelle erobringskonger og nye kongeslekter. ⁵⁵ Når pretendenten ble hyllet, ble han også dømt til land og tegner, og arvet kongedømmet og kongeættens odelsgoods (*ibid*). Mellom 1045 og 1157 er det kjent seks styringsperioder med samkonger i Norge. Denne vanskelige styringsformen, som framstår som et alternativ til enekongedømme og overkongedømme, gir ifølge Narve Bjørge likevel inntrykk av å ha vært et elastisk fellesstyre som i liten grad førte til regional føydal oppsplitting (Bjørge 1970, 18). Samkongene arvet hverandre inntil den siste var død, ikke deres sønner. Trolig tok de veitsler av de samme kongsgårdene, eventuelt etter en viss regional inndeling, uten at krongodset eller riket ble delt av denne grunn (*ibid*).

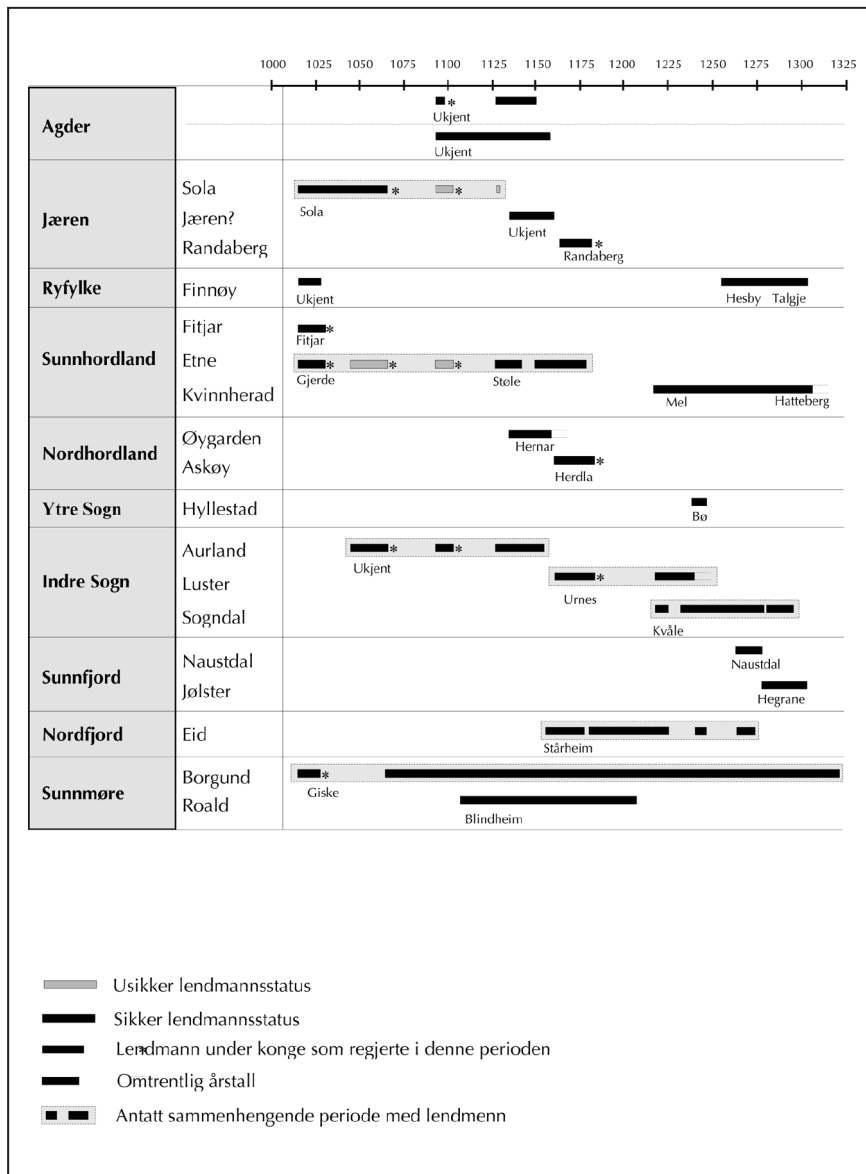
Også for et jordeiende aristokrati ville det være i klar disfavør at deres maktgrunnlag over tid smuldret hen, pga. donasjoner, deling ved arv, og det kan ha vært mekanismer som motvirket dette. I et samfunn hvor slekten regnes ut fra individet og gjennom både mor og far, synes likevel overføring av jordeiendom i tidlig middelalder å følge patrilineære strukturer, men f.eks. gruppetilhørighet og allianser regnes bilateralt (Opedahl 2004, 75 m/ref.). Giftermål og arveskifte representerer handlinger med strukturell konsekvens for en godssamling på et konjunktturnivå, som gjentok seg for hver generasjon. Ønsket om å holde en godseiendom samlet over tid, var trolig viktig i forbindelse med arveoppgjør og valg av ektefelle innen et sjikt av jordeiere (L. I. Hansen 1994, 110). Mer usikkert er dette for krongods og større godssamlinger, og dette er et spørsmål jeg vil ha in mente i analysedelen.

Lendmennenes setegårder var trolig også del av en geografisk styringsstruktur, sammen med kongsgårdene. Av Figur 6 framgår at det var et én til to samtidige gårder med slike funksjoner innen hvert halvfylke på Vestlandet. Samtidig synes det å ha blitt etablert nye lendmannsseter i Agder, Nordhordland, Ytre Sogn, Sunnfjord og Nordfjord i perioden fra ca. 1100–1150, mens det i de andre områdene, muligens også Agder, trolig var lendmannsseter allerede på 1000-tallet. Kan hende er det en forbindelse mellom nyetablering av lendmannsseter og eldre kongsgårder som mistet administrative funksjoner. En slik hypotese kan i så fall sees som ledd i sentralisering av kongelig makt og statsdannelse, og framvekst av en ny type politisk og administrativ organisasjon på et strukturelt "mellomtidsnivå".

---

[55] Det fremste hyllingstinget synes å ha vært Øyratinget i Nidaros, men også Borgarting og Haugating i Tønsberg, er omtalt som dette i sagalitteraturen (KLN M XVIII, 353, 380).

Figur 6. Tidsmessig og geografisk fordeling av lendmenn på Vestlandet, innen 1100-tallets Gulatingslag

3.2.3 Gods, seige strukturer og jordbruk

Kongsgårdene på Vestlandet er forbundet med kystnært jordbruk. Et karaktertrekk ser ut til å være en orientering til kystsonen med gode kommunikasjoner. For å oppnå mer kunnskap om godsene må det etableres mer presis kunnskap om hvordan jordbruket har vært organisert innad på godset til ulike tider. Viktig i en slik sammenheng blir å kartlegge å undersøke eldre jordbruksspor. En agrararkeologisk tilnærming, dvs. undersøkelse av selve driftssporene, står derfor sentralt i undersøkelsen for å kunne si noe mer presist om bruken av et gods i et langtidsperspektiv.

3.3 Metodiske konsekvenser

Mitt utgangspunkt er at ethvert område må studeres i sin særlige kontekst og ut fra regionale forutsetninger. Det innebærer detaljstudier av områder, hvor særlig romlige kontekster blir tatt hensyn til. Jeg forutsetter at det kan ha vært variasjoner og individuelle trekk både mellom de enkelte gods og eiendomssamlinger, men også forskjeller i sosial struktur mellom ulike landsdeler og regioner. Likevel er det også sannsynlig med fellestrekk i både struktur og organisering som ikke minst kan ha sammenheng med endringer av maktpolitisk karakter, både lokalt, regionalt og overregionalt.

Å "rekonstruere" et gods er ikke et mål i seg selv. Rekonstruksjoner representerer ofte statiske tidsutsnitt av mer komplekse prosesser. Samtidig kan det å rekonstruere føre til bevissthet omkring de prosessene som skapte akkurat denne situasjonen, og slikt sett være verdifull. Selv har jeg valgt å arbeide etter en tredelt metodisk tilnærming for å identifisere og dernest undersøke og belyse mulige forhistoriske godssamlinger, deres opphav og utvikling som grunnlag for et politisk og administrativt system. Tilnærmingen kombinerer (1) tradisjonelle arkeologiske kilder, (2) supplert med egne arkeologiske feltstudier med vekt på å undersøke og datere eldre jordbruksstrukturer, og (3) skriftlige kilder som også inkluderer et yngre kameralt materiale. De skriftlige kildene, særlig jordebøker, matrikler og diplomer, blir analysert med utgangspunkt i en retrospektiv tilnærming. Det er flere kritiske aspekter knyttet til bruk av denne metoden. Særlig gjelder det premisene for det som ofte framstår som statistisk projisering av yngre forhold bakover i tid, nemlig en idé om et stabilt bondesamfunn som bare gjennomgår langsomme endringer over lang tid (Widgren 2000). En slik idé har preget norsk forskningshistorie omkring agrare spørsmål i svært lang tid (se Øye Sølvberg 1976 m/ref). For meg er derfor den retrospektive tilnærmingen bare én av flere metoder, og særlig anvendt med sikte på å skille ut såkalte heleieområder, dvs. konsentrasjoner eller samlinger med flere tilgrensende gårder med én og samme eier, for å kunne identifisere de sannsynlige rammene for de tidligere kongsgodsene. Slik

konsentrert eiendom er antatt å avspeile gamle strata, selv om disse kildene ofte er relativt unge, først fra 1500–1600-tallet. De kan derfor ikke brukes alene uten støttepunkter i eldre materiale, noe som også er i tråd med metodens grunnprinsipper.

Som arkeolog er mitt særlige bidrag å koble skriftlige kilder til et samtidig arkeologisk materiale og kartlegge den romlige distribusjonen av forhistoriske gravhauger og analysere disse i forhold til den senere kjente eiendomsstrukturen. Slik kan jeg trekke linjer bakover i tid, og tilnærmingen blir både komparativ og retrospektiv. Utbredelsen av forhistoriske gravminner, samt fravær av slike, er indirekte en viktig indikator på alderen til heleieområdene som eiendomsenheter (Iversen 1999a). Mange forhistoriske gravhauger kan som nevnt trolig avspeile former for odelsrett, eller arvelig råderett slik det er kjent tradisjoner for i middelalderen, både i lovverket og i flere diplomer, og det er også en omfattende forskningstradisjon for å koble sammen odelsrett og gravhaug som også går tilbake på 1800-tallet (Munch 1838; Nicolaysen 1863; Storm 1875; Olrik 1909; Taranger 1913, 1934). Denne diskusjonen og vurdering av kildegrunnlaget, som har fått fornyet aktualitet, kommer jeg nærmere inn på i neste kapitel (3.1).

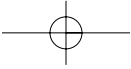
Selv om gravhaugen slik framstår som et visuelt uttrykk for en gitt eiendom- eller råderett, har forskere tidligere i liten grad forsøkt å knytte utbredelsen av dem opp mot senere kjente eiendomsforhold, for å spore stabilitet, eventuelt endringsprosesser i eiendomsforholdene i en gitt region; en metode som først ble utnyttet i mitt hovedfagsarbeid. Når jeg foretar dette metodiske grepet, framkommer det prinsipielt to tidsbilder: en før-situasjon, tuftet på utbredelse av forhistoriske gravminner som uttrykk for former for eiendomsrett, og en etter-situasjon, tuftet på middelalderens og senere eiendomsilder. Mellom de to tidsbildene kan både stabilitet og endringer i eiendomsstrukturen avleses. Også Braudel arbeidet i samsvar med slike komparative idealer, hvor han pekte på nødvendigheten av tidsavstand mellom to situasjoner, for å kunne se endringsprosesser som igjen gir grunnlag for nye problemformuleringer (Braudel 1980 (1969), 37). Dersom en mangler et eldre tidsbilde som grunnlag for komparasjon, er det åpenbart vanskelig å spore graden av endringer over tid. Den største faren ligger imidlertid i å tegne et bilde av et for statisk samfunn, hvor det forutsettes at bare mindre strukturendringer inntreffer over lange tidsrom.

Bruken av gravhaugene som kilder til eldre eiendomsforhold, og grunnlag for komparasjon, reiser flere kildekritiske aspekter. Selv om materialet pga. sitt omfang synes å ha "struktureregisterende" kvaliteter, gjelder det ikke minst hensynet til representativitet. Dette kommer jeg nærmere tilbake til i neste kapittel (jf. kap. 3.1.7). En hovedforutsetning etter min modell er imidlertid at gravminnene er lokalisert på gårder, hvor bøndene selv i hovedsak rådde. Tilsvarende kan heleieområder med få gravminner (unntatt på setegårdene) avspeile forhistoriske godsstrukturer, hvor f.eks.

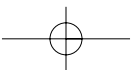
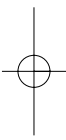
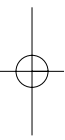

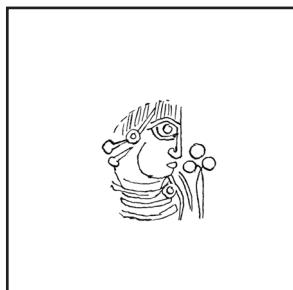
ufrie eller andre jordbrukere uten selvstendig råderett og derfor trolig ikke rett til markert begravelse på gården, drev jorda. På hovedgården, kjernen i godssamlingen, finnes derimot ofte noe av det rikeste arkeologiske gravmaterialet. Romlige variasjoner i distribusjonen av markerte gravminner i forhold til senere kjente eiendomstrukturer kan dermed bidra til å kaste lys over ulike sosial organisering og bosetningshierarkier. Et slikt analyseredskap hvor gravminnene også benyttes "ex silentio", dvs. på negativt grunnlag, må likevel anvendes med varsomhet, fordi det også kan være uttrykk for yngre bosetning i et område. Som kjent skjedde det en omfattende nyrydding i tidlig- og høymiddelalder, men det er usikkert i hvilken grad det gjaldt godsområdene jeg skal studere. Dette forholdet må derfor også trekkes inn i vurderingen. Tilnærmingen kan likevel avdekke og synliggjøre viktige tendenser innen større områder. Vurdert mot et samlet kildemateriale, bærer den i seg en forståelse av at fravær/nærvær av gravminner i større grad uttrykker sosial differensiering innad i et agrart samfunn enn de uttrykker fravær/nærvær av bosetning, slik gravmaterialet tradisjonelt har brukt i bosetningshistoriske studier. Ved å kombinere fravær/nærvær av gravminner med de eldste kildene om eiendomsforhold er det derfor mulig å skille ut konkrete områder, hvor det er mer eller mindre sannsynlig at det har forkommet former for godsdrift i eldre tid. Metoden har jeg, som nevnt tidligere, anvendt da jeg studerte lendmannsgårdene som kjerner i eldre godsstrukturer i Hordaland og Sogn og Fjordane. I denne studien går jeg et skritt videre for å eliminere mulige feilkilder både ved å foreta arkeologiske undersøkelser og i større grad vurdere representativiteten for gravminnene. Dessuten har jeg også ønsket å høyne presisjonsnivået ved å gå dypere inn i eiendomsbildene for å avdekke endringer som er yngre enn det mitt problemfelt dekker.

Det tredje metodiske nivået i analysen knytter an til spørsmål om jordbruksorganiseringen, bosetning og sosial organisasjon innen mulige godssamlingene skiller seg fra områder med annen eiendomstruktur. Slik jeg ser det, er det ingen enkle veier til innsikt i disse forholdene uten å koble dette til agrararkeologiske feltstudier innen de enkelte middelaldergodsene. Innen prosjektets rammer har dette bare kunne skje i form av begrensende punktundersøkelser, for å belyse godsenes utvikling i grove trekk. De innbærer kartlegging av eldre åker- og gjerdesystemer, bosetningsområder, former for jordbruksdrift, inn- og utmarksbruk, i tråd med metoder skissert og anvendt i det såkalte Vestlandsgårdsprosjektet (1995–1998) (Julshamn 1998; Valvik 1998; Åstveit 1998; Valvik og Åstveit 1999; Austad, Øye *et al.* 2001; Øye 2002 (red)). Jeg har imidlertid et klarere fokus på sosiale strukturer. Jeg har derfor villet studere likheter/forskjeller innad og utenfor en godsstruktur når denne først er identifisert, og se f.eks. gårdsnavnmateriale i et romlig og sosialt perspektiv.

Kapitel 3 63

Fire

Tilnærming og kildemateriale

Denne studien er preget av en åpenhet til bruk av et mangfold av kilder, arkeologiske som skriftlige. De relaterer seg på ulikt vis til de spørsmål som reises og kildeverdien vurderes ut fra dette. En slik åpenhet har særlig fra 1990-årene karakterisert den historiske arkeologien i Skandinavia (bl.a. Øye 1992; Andréns 1997, 16f; Solli 2002, 46–69). ⁵⁶ I utgangspunktet betrakter jeg kildene som "likeverdige", i den forstand at de ikke står i et hierarkisk forhold til hverandre, f.eks. tuftet på fagtilhørighet. Det ville jeg i så fall oppfatte som konstruksjoner knyttet til akademiske diskurser og hegning om tradisjonelle fagdomener. Samtidig er flerfaglig forskning en risikabel disiplin som krever at en behersker kilder og metoder knyttet til forskjellige fagområder (jf. Mundal 2003, 139ff.), i mitt tilfelle særlig arkeologi og historie. Som arkeolog har jeg imidlertid et hovedfokus på de fysiske aspektene ved godsene og deres romlige organisering over tid.

Ny kunnskap kan oppstå i møtepunktet mellom skriftlige- (tekst), materielle- (ting) og visuelle- (kart/foto) kilder, sett i forhold til hverandre, altså i skjæringspunktet mellom ulike fagdisipliner (Øye 1992, 55). Kildene kan både være komplementære og de kan vise diskrepans og korrigere hverandre (Olsen 1997, 175). En samlet utnyttning og sammenligning av kildekategoriene kan skape et nytt og mangefasettert bilde. Det er gjerne i "mellomrommet" mellom ting og tekst den historiske arkeologien tar form

---

| 56 | For diskusjon av historisk arkeologi som forskningsdisiplin i Norge se Meta 1992 nr. 4 med bidrag bl.a. fra Reidar Bertelsen, Axel Christophersen, Jørn Sandnes, Ingvild Øye m. fl. Jf. også Anders Andréns (1997) mer inngående drøfting av historisk arkeologi, dens forskningshistorie, utbredelse og anvendelse.

---

som egen forskningsdisiplin og vitenskapelig diskurs (Andrén 1997, 141). Utfordringen består i å få kildene til kommunisere, og ta hensyn til grunnleggende forskjeller i selve materialet.

Jeg vil redegjøre for den metodiske bruken av kildene i forhold til de problemstillingene som er reist omkring kongsgårdene og lendmannsgården Gjerde i Hordaland, langs en tredelt framstilling: (1) gravminnenes kildemessige bærekraft med hensyn til representativitet og fullstendighet, (2) metodiske problemer knyttet til en retrospektiv behandling av eiendomskildene, og (3) ut fra en kritisk gjennomgang av agrararkeologiske kilder, knyttet til både bruk av historisk kartmateriale og arkeologiske undersøkelser av fossile jordbrukselementer for å komme fram til egne valg av metoder.

Gravmaterialet – tolkningsperspektiver

4.1

Både i skandinavisk (f.eks. Ringstad 1991; Zachrisson 1994; Skre 1998, 199–213) og britisk arkeologi (Bonney 1972; 1976; Morris 1991; Dark 1995, 99f. m/ref) er det påpekt en mulig sammenheng mellom forekomst av forhistoriske gravminner og rettigheter til land. Også i min studie er dette et viktig premiss. Innen Bergen museums forvaltningsområde er det kjent nær 1500 gravminner som er datert til yngre jernalder (Solberg 1985, 62). ⁵⁷ Disse utgjør anslagsvis omkring 20 prosent av det samlede materialet, vurdert etter fordelingen av udaterte/datere gravminner i 13 forskjellige områder i Hordaland og Sogn og Fjordane (Iversen 1999a). ⁵⁸ Materialet omfatter ca. 7200–7500 forhistoriske gravminner, hvorav det meste (98 prosent) ventelig skriver seg fra jernalder, og ca. 60 prosent fra yngre jernalder. ⁵⁹ Statistisk sett er det altså relativt stor sannsynlighet for at en grav er fra yngre jernalder, selv om den ikke er direkte datert. Derfor er det også naturlig å inkludere udaterte graver i min undersøkelse. Det dreier seg altså om et stort materiale, ofte flere hundre anlegg i hver kommune.

I denne analysen inngår noe over 10 prosent av dette materialet, i alt 862 forhistoriske gravminner. Minst 80 prosent er hauger eller røyser, og bare få kan med sikkerhet defineres som flatmarksgraver (48 stk). For de øvrige er overbygging og form ukjent, på grunn av manglende dokumentasjon av funnomstendigheter. Samlet har ca. 36 prosent av 464 undersøkte matrikulerte gårder per 1647 forhistoriske gravminner. ⁶⁰ Av disse er 248 gravminner datert til enten yngre (126) eller eldre jernalder (116) eller begge deler

| 57 | 1429 per 1985.

| 58 | Dette er et estimat basert på hovedfagsundersøkelsen min og gravminnene i denne undersøkelsen. Det gjelder 13 områder (ca. 17 skipreider) med til sammen 1321 gårder og 1820 graver hvorav 378 er fra yja, 218 fra eldre jernalder og ca. 30 fra bronsealder.

| 59 | Tallene framkommer på grunnlag av det innbyrdes forholdet mellom daterte anlegg fra ulike tidsavsnitt (jf. note 58).

| 60 | For nærmere begrunnelse for bruk av 1647-matrikkelen i min sammenheng se kap. 3.2.1.

Område	Antall gårder 1647	Antall gårder med gravminner	Antall graver	Grav fra y. ja	Grav fra e. ja	Y. ja/ e. ja	Br. a	Grav Udat	Haug/ røys	Flat- mrk.	Annet ukjent
Bergen	209	56 (28%)	113	27 (24%)	29 (26%)	3	-	54	60 (53%)	10	43
Alenfit	84	34 (40%)	71	21 (30%)	11 (15%)	2	1	35	44 (62%)	7	20
Våg	98	29 (30%)	116	17 (15%)	11 (9%)	1	13	76	94 (81%)	7	15
Etne	76	46 (61%)	562	61 (11%)	65 (12%)	?	4	432	488 (87%)	24	50
Sum	464	165 (36%)	862	126 (15%)	116 (13%)	6	18	597	686 (80%)	48	128

Tabell 3. Gravmaterialet i undersøkelsesområdet

(6), 18 til bronsealder, mens nær 600 er udatert. I snitt har over en tredel av gårdene i undersøkelsesområdene gravminner (36 prosent). Etne skiller seg ut med høyest andel gårder med gravminner (61 prosent), mens det største undersøkelsesområdet, som i dag utgjør Bergen kommune, har lavest andel (28 prosent).

Jeg har kartfestet samtlige funn med utgangspunkt i opplysninger i Per Fetts registreringshefter "Forhistoriske minne" (Fett 1963; 1965a; 1965b; 1968; 1969a; 1969b; 1970a; 1970b; 1971; 1973a; 1973b), Økonomisk Kartverk (ØK) og topografisk arkiv ved Bergen museum. De enkelte gravminner er lagt inn på ØK-kart 1:5000 og deretter overført til et større oversiktskart. Bruksnumrene hos Fett er i en del tilfeller feil i forhold til ØK-kartene, noe som har vanskeliggjort arbeidet. De fleste gravminnene har til slutt latt seg kartfeste med rimelig grad av sikkerhet (for kartbruk og metode se kap. 4.3.3).

Når det gjelder grunnlag for datering, og hvordan materialet har vært behandlet innen forskningen, vises det til analysen for hvert av områdene. Likevel skal arbeidene til Anne- Brith Hatleskog (yngre jernalder, Sunnhordland), Kristin Gellein (yngre jernalder, Hordaland), Terje Hovland (eldre jernalder, Nordhordland), Arnulf Østerdal (bronsealder-jernalder, Fitjar) og Ole Madsen (yngre jernalder, Etne) framheves som særlig viktige grunnlagsarbeider for dateringen av de enkelte gravfunn. Felles for disse er at de bygger på den samme grunnleggende typologi og kronologiske prinsipper med bruk av yngste daterbare element som utgangspunkt for datering, og da særlig Jan Petersens ennå gjeldene standardarbeider (Petersen 1919; 1928; 1951).

4.1.1

Odel, råderett og gravhaug

Et sentralt aspekt ved de markerte gravminnene fra jernalderen, og et viktig premiss for undersøkelsen, er deres mulige tilknytning til odel- og eiendomsrett i middelalderen, og kan hende tidligere. Etymologisk tyder odel (oldnordisk "oðal", oldhøytysk "uodal", oldsaksisk "odil") "det beste av en ting". I meningsinnhold synes begrepet å være synonymt med stamgods, fedreland, fedregods og arvegods (Robberstad 1967, 494; Falk og Torp 1991 (1903–06), 565), og da med særlig referanse til den beste delen av en jordeiendom, altså den oppdyrkede innmarken (Skeie 1920, 1; Gjerdåker 2001,

11). Odel var likevel ikke bare knyttet til innmark, slik det ofte er hevdet og da med tanke på at utmarken angivelig lå i kollektivt eierskap i form av allmenning. Det var også odel på spesielt verdifulle utmarksressurser, som for eksempel fiskevann og laksevarp. En runestein (ca. 1000–1050) fra gården Li vitner indirekte om odel- eller fiskerett i Raudsjøen i Austre Gausdal, knyttet til utsetting av fisk, mens en innskrift fra Sele i Rogaland (ca. 1100) mer direkte forteller om odel og eie til et halvt laksevarp i Figgjoelva (NlyR 1, 118ff; III, 192; KLNIV, 331; Robberstad 1967, 493). I middelalderen ble begrepet i lovgivningen nyttet om jord som det var knyttet spesielle slektsretter til, og da særlig forkjøp- og løysingsrett til fast eiendom etter bundne tidsfrister. Lignende ordninger fantes i nær sagt alle germanske land i høymiddelalderen. I fransk lovgivning på 1200-tallet omtales slektsinnløsning for "retrait lignanger" og i tysk forskningsterminologi for "Familienvorkaufsrecht" eller "Rektraktrecht". I Sverige finner vi den såkalte "bördsrätten", som er en parallell til den norske odelsretten, og i Danmark prinsippet om lovbydelse. Som rettsinstitutt er odelsrett fremmed for romerretten. I England, hvor romerretten sto særlig sterkt gjennom "the common law", ble eldre odelsprinsipper fortrent allerede på 1100-tallet (Norseng 1991, 275f.; Reynolds 1994, 393f). Odel var en kvalifikasjon som ikke tilkom andre, og i norsk middelalderlovgivning sto odelsjord i motsetning til "lausjord" og "kaupjord". Odelsrettens alder og opphav er ukjent. Per Norseng peker på at den "representerer et stadium i samfunnsutviklingen, der kjøp og salg av jord var blitt vanlig" (Norseng 1991, 278).

Uten å foreta noen inngående studie av odelsretten her, vil jeg kort gjøre rede for hovedprinsippene i ordningen i lys av nyere forskning og som har relevans for min studie. Odel var en rett som tilfalt de såkalte "haldene" (odelsbårne) i motsetning til vanlige bønder (fribårne), leilendinger, løysinger og treller (G 185). Etter Gulatingsloven oppnådde en person hauldsretter etter fem generasjoners eie. Disse slektsleddene var det derfor viktige å kunne dokumentere. Åseteretten, det at en arvelater (eldste sønn) fikk hovedbolet eller hovedgården udelt, er et prinsipp som først ble lovfestet i Landsloven i 1274. Etter Gulatingslovens arveprinsipper hadde barn av samme kjønn likt krav i avdødes jordegods (G 129; Gjerdåker 2001, 15; Kleven 2001, 64–71). Sønner arvet jord, kvinner løsøre. For å unngå oppstyking av en gård var det kan hende likevel vanlig at en av arvingene innløste de/den andre. Når to brødre skiftet odelsjord ble det avgjort ved å kaste lodd hvem som fikk forkjøps- og borett. Den andre ættegrenen beholdt odelsrett så langt ut i slekten som giftermålforbudet gjaldt (G 282; Robberstad 1967, 495). Bare om den første grenen falt ned i fattigdom eller døde ut, skulle den andre ha innløsningsrett. Studier av familiestrukturen i Norge i middelalderen tyder på at kjernefamilien var det alminnelige (L. I. Hansen 2000, 38–42; Øye 2002, 255). Over tid ville et system som unngikk fysisk gårdkløyving lettere kunne opprettholdes om det var et begrenset

antall arvinger, helst ikke mer enn to. Et jevngodt giftermål med tilhørende medgift kunne da gjøre en arvelater i stand til å løse ut en annen. En praktisk konsekvens av et slikt innløsningssystem kan i så fall ha vært at det parallelt kan ha eksisterte et kjøpejordsmarked, hvor utløste medarvinger kunne etablere seg.

I høy- og senmiddelalderen ble forhistoriske gravhauger benyttet som dokumentasjon på odel og eiendomsrett i eiendomsvister. I en rettarbot om odelsløsning fra 1316 forventes det at en i odelsaker skal kunne utrede eierforholdene tilbake til "haughs ok till heiðni" (NgL III, 121). Landsloven nytter begrepet haugodelsmann (gno. *haugsóðalsmaðr* m.) (L VII 16). Rettshistorikeren Absalon Taranger tolker det som mannen som nedstammet fra den hauglagte (Taranger 1915, 107). Muligens er dette da å forstå som en person med utvidede odelsretter til forskjell fra andre odelsmenn, og kan da usikkert ha sammenheng med en form for åseterett.

Skikken med å gi odelsretten en rettslig forankring i gravhauger sto muligens spesielt sterkt på Vestlandet. Samtlige av de få kildene som direkte eller indirekte viser til praksis er herfra (AM 22b; DN II nr. 694; DN III nr. 122; DN X nr. 257). I svensk lov materiale fra omkring 1350 finnes også en lignende kobling mellom gravhaug og eiendomsrett (Östgötalagen, Jordabalken § X). Her søkte man å forby at noen hjemlet sitt arvekrav i gravhauger, som nå skulle dokumenteres på annet vis. ⁶¹ Taranger (1913; 1934) har studert haugens betydning i forbindelse med kongevalg og odelsrett i eldre tid. Han formulerte det slik: "Før brevsaker og jordebøker kom i bruk var "odelshaugen" så å si odelsættens "hjemmelsbrev" på odelsgodset" (Taranger 1934, 125). Både ifølge Ynglingesaga (kap. 36) og G 115 skulle arvetaker, konge som odelsbonde, etter visse ritualer tiltre høysetet, og dermed komme i full arv etter faren. Taranger viste til sagaberetninger, hvor "Kongshauger" angivelig ble brukt som høysete (Taranger 1934, 120–124 m/ref). Også Knut Robberstad har framhevet koblingen mellom odel og haug, og framholder at kongene ifølge Ynglingatal alt før Harald Hårfagre holdt rede på odelsaugene på kongsgårdene "... og disse gravhaugene må vera nemnde til prov" (Robberstad 1967, 494), og da underforstått som dokumentasjon på odelsrett til kongedømmet. I prologen til Heimskringla framgår at Ynglingatal, trolig fra 900-tallet, opprinnelig regnet opp 30 av Ragnvald Heidumhære forfedre og anga hvor disse var gravlagt. Ifølge Taranger kan diktet ha vært bestilt for å "bevise" at Ragnvald hadde like god hjemmel til kongedømmet som Harald Hårfagre (Taranger 1934, 126). ⁶²

| 61 | Takk til den svenske arkeologen Aadel V. Franzén som har undersøkt dette for meg i svensk lov materiale.

| 62 | For en nærmere diskusjon av Ynglingatals alder, se Claus Krag 1991, hvor han stiller seg kritisk til den tradisjonelle dateringen til 900-tallet, og argumenterer for at kvadet er fra 1100-tallet. Se Sandnes (1994, 230) kritiske anmeldelse i Historisk tidsskrift. Heller ikke Fidjestøl støtter Krags argument om en så sen datering på grunnlag av en påstått kristen elementlære i diktet (Fidjestøl 1994, 197).

Å telle forfedre fra haugen forekom i praksis. På gården Indre Hundeide i Eid i Nordfjord i 1321 ble Ingrid Erlingssdatters forfedre talt tilbake til haugen i åtte slektsledd for å dokumentere retten til en omtvistet part (DN III nr. 122). ⁶³ Odelsvitnene sto sentralt i denne prosessen. Seks lokale haulder hadde hørt sine fedre si det samme, og støttet dermed Ingrids sak. Selv om man neppe visste hvem som faktisk lå i haugen, ble den og haugbuen ansett som utspringet for eiendomsforholdet, og haugens alder forankret selve odelskravet. Hagen bidro slik å legitimere odelsretten for den senere slekt. ⁶⁴

Den mest omfattende kilden omkring gravhaug og odel er imidlertid den såkalte "Sunnmøreættelleggen" (AM 22b), trolig fra 1200-tallet. Slektene som omtales her, hører i hovedsak angivelig hjemme på Sunnmøre på 1000–1200-tallet, bare noen få personer kan knyttes til Fjordane og Nordmøre. I alt dreier det seg om 13 slektstavler som omfatter vel 150 personer og deres innbyrdes slektskap. Sosialt plasserer slektene seg i et øvre midtsjikt, "hauldsætter", noen ganger med aristokratiske innslag. Flere av tavlene redegjør for hvor ulike eiendommer stammer fra, og vitner også om hvordan en større godseiendom er blitt dannet gjennom giftermål. Eiendomsretten til de bestemte gårdene, hvor det også skilles mellom odel og eie, er i flere tilfeller forankret i navngitte personer som er angitt å være begravd i bestemte forhistoriske gravminner (Munch 1838; Nicolaysen 1863; Storm 1875; Taranger 1934; Sulebust 1994, 61–65). Ættelleggen er nærmest å oppfatte som en form for jordebok, som også ivaretar de rettslige kravene til å forankre odel- og eie i nedarvede rettigheter og hauglagte person. I Gulatingsloven, representativ for midten av 1100-tallet, heter det: "Dei skal telja upp sine 5 langfedrar som har ått (garden), og dertil den sette, som åtte både til eige og til odel" (G 266). Det er mulig at dette speiler skikken med å føre eiendomsforholdet tilbake til gravhaugen.

Spørsmålet er om skikken har sitt opphav i jernalderen eller er en senere tilskivning av haugens betydning. Var det personer med odelsrett som ble hauglagt eller var gravhaugen bare et egnet symbol i høymiddelalderen for å legitimere en da tilsynelatende arkaisk rett? Det har også vært pekt på at både Frosta- og Gulatingslovens odelsrett synes å være influert av kristent tankegods. Det kanoniske giftermålforbudet, først til sjuende slektsledd og etter 1215 til femte ledd, synes å ligge til grunn for hvor langt ut i slekten odelsretten gjaldt. Flere forskere har derfor hevdet at odelslovgivning var en nyvinning, nærmest til forsvar for et jordeiende sjikt

| 63 | Jf. også Anne Brit Vihovdes omtale av denne odelsaken (Vihovde 1989, 49ff, 56).

| 64 | Så sent som på 1400-tallet refereres det til gravhauger i eiendomssaker i Vest-Norge, f.eks. i en tvist mellom Halsnøy kloster og bonden på Utbjøa i Ølen i 1482 (DN X nr. 257). I 1427 ble noen utjorder i gården Espeland i Froland Sogn i Nidardal betalt som bot for drap. Utjordene hadde hørt til slekten "fra heidnomo haaugh" (DN II nr. 694). Selv om frasen nå hadde fått betydningen "gamle dager" er referansen til haugen neppe tilfeldig. Den er kanskje et uttrykk for en eldre og utdøende tradisjon.

fra en periode da kjøp og salg av eiendom ble vanligere og kristne gaverettsregler førte til en økt overføring av eiendom til kirken (Helle 1974, 154f; Norseng 1991, 278; Gelting 2000). Gaverettsreglene i Norge, og et visst "frislipp" av jordegaver til kirken, ble først vedtatt i 1152/53. Odelsrettens muntlige form i Gulatingsloven, med "eg" og "han", viser at den tilhører den eldste delen av loven (Helle 2001, 40). Slik den foreligger i Gulatingsloven kan den pga. av kristen påvirkning likevel ikke være eldre enn den eldste norske kirkeorganisasjonen fra tiden omkring 1020 (Robberstad 1967, 495; Øye 2002, 226).

Det har vært pekt på at det ikke var odelsrett på Island i landnåmstiden. Det er uvisst hvordan dette skal tolkes. En mulighet er at odelsinstituttet ikke var sterkt utviklet i distriktene landnåmsfolkene forlot på slutten av 800-tallet, altså særlig Vestlandet. En annen tolkning er at odel var assosiert med flere generasjoners hevd at det var unaturlig å betrakte det nye landet med "odelsøyne" (Gjerdåker 2001, 12). Med utgangspunkt i *Landnámabók* fra omkring 1100 har imidlertid Sveinbjörn Rafnsson pekt på at senere generasjoner av jordeiere på Island henviste til forfedre land og gravhauger, trolig for å opprettholde sine rettigheter til land. Rafnsson argumenterer derfor for at gravhaugene i praksis fungerte som legitimering av en form for odelsrett (Rafnsson 1974, 200–215). Den islandske lovboken *Grágás*, som hentet modell i Gulatingsloven, inneholder bestemmelser om såkalt *aðalból*, som synes å ha hatt samme beskyttede særstilling som det senere hovedbol eller hovedgård hadde. I flere tilfeller sees det at slike store gårder gikk udelt i arv i mannslinjen innen samme familie (Lárusson 1967, 499ff). Formelt ble imidlertid odelsretten likevel først innført på Island i 1622, etter norsk mønster.

Den svenske navnegranskeren Stefan Brink har nylig pekt på to svenske runesteiner, Malasteinen fra Hälsingland og Sandsjösteinen fra Småland, hvor det er ført opp fem forutgående generasjoner i forbindelse med arv og krav på eiendom (Brink 2002, 103ff.). Steinene ble trolig reist på 1000-tallet, og Brink omtaler dette som en "five generation rule", som han også finner spor etter i svenske landskapslover, i likhet med Gulatingsloven. Dette tyder nokså klart på at odelsretten virkelig har forhistorisk opphav.

Retthistorikere og historikere har i liten grad trukket inn det arkeologiske materialet i denne debatten. Arkeologene Torunn Zachrisson (1994) og Dagfinn Skre (1998, 199–213), til dels også Bjørn Ringstad (1991), har drøftet hvilke materielle uttrykk odel fikk innen en forhistorisk ramme da i særlig i relasjon til gravhauger. Det har vært pekt på at den siste staven i den eldre runerekken heter "odel" (Robberstad 1967, 493), og at denne runen har opphav i romertiden (Eriksson og Strid 1991, 24; Zachrisson 1994, 219). Flere runesteiner fra 1000- og 1100-tallet, henholdsvis fra Uppland og Södermannland i Sverige, og Vest-Agder og Rogaland i Norge nytter ordet odel direkte (*upal*, *opli*) (NlyR 3, 76–99, 192, 225; Zachrisson 1994, 223f; Øye 2002). Det har også vært pekt på at på ca. 90 prosent av de ca. 2000 kjente

skandinaviske runeinnskriftene fra perioden 900–1100 klarlegger relasjonen mellom den som reiste steinen og den avdøde. Dette er en sterk indikasjon på at runeinnskriftene avspeiler arv og arverettigheter (Sawyer 1988; 1992; 2000, 63). Birgit Sawyer har pekt på at individuelt reiste runesteiner, i motsetning til de kollektivt reiste, slik det finnes mange av i Uppland, kan avspeile ulike typer arvegods og arvesystemer. Mens de individuelt reiste steinene kan avspeile arv til jord og titler, og arv som ikke kunne eller burde deles, kan de kollektivt reiste steinene gjelde etterlatenskaper hvor flere personer var arveberettigede (Sawyer 1992, 28).

Det er samlet grunnlag for å se sammenheng mellom gravhaug og en eldre form for odelsrett. Dette ytterligere belyses ved å sammenligne forekomster av gravminner med senere eiendomsstruktur innen gitte områder. Jeg har som nevnt lagt dette premisset til grunn i flere studier omkring eiendomsforhold på Vestlandet i yngre jernalder og middelalder (Iversen 1998a; 1999a; 1999b; 2000; 2002a; 2002b). Jeg vil her gjøre rede for og utdype forutsetningene for å kunne benytte gravminnene i en analyse av gods- og godsstrukturer omkring kongsgårdene i Hordaland, og lendmannsgården Gjerde i Etne.

Odel og gravhaug på makronivå

4.1.2

Egne undersøkelser i Hordaland og Sogn og Fjordane viser at det er systematiske variasjoner i forekomst av forhistoriske gravminner og yngre eiendomsforhold, på så vel på makronivå (fylke) ⁶⁵, mellomnivå (skipreide) og mikronivå (gård). Bare en liten del av bondegodset opptrer som selveiergods, i den forstand at bonden som eide gården også drev den. I Hordaland var f.eks. hele tre firedeler av det såkalte odels- og pantegodset bortbygset i 1661 (jf. Bjørkvik og Holmsen 1952–54). Denne utregningen gjelder imidlertid både bonde- og borgergods, hvor sistnevnte i større grad var bygslet til leilendinger. Mer detaljerte utregninger for Ryfylke, som bare gjelder bondegods, tyder på 40/60 fordeling mellom selveid- og bortbygset bondegods (Bjørkvik 1958, 50). Kåre Lunden hevder at det ikke har foregått radikale endringer i bondegodset på Vestlandet i senmiddelalderen, slik at vi må tro at 1600-tallets bondeie i alle fall delvis avspeiler en høymiddelaldersituasjon (Lunden 1978, 19).

Om lag en firedel, dvs. 684 av 2918 (24 prosent) av matrikulerte gårder i Hordaland omkring 1900, etter NG, har forhistoriske gravminner, etter oppføringene i Per Fetts "Førhistoriske minne". Det er store regionale variasjoner

| 65 | Jf. min studie fra 1998, 45–47.

| 66 | Jeg har her sett meg nødt til å bruke kommuneinndeling som sammenligningsgrunnlag og ikke f.eks. eldre skipreideinndeling. Dette skyldes at dataene i det digitale Førhistoriske minne (som egentlig følger prestegjeldsgrenser) enklere lar seg føre tilbake til kommuner enn skipreider; og dessuten at Sigrunn Kvammes upubliserte utregninger av bondegodset i 1647 følger kommuneinndeling.

med flest gårder med gravminner i indre og midtre strøk av fylket, og minst ved kysten. I kommunene ⁶⁶ Etne, Kvinnherad, Granvin, Ulvik og Ullensvang har mellom 40 og 60 prosent av gårdene gravminner fra jernalderen. Det samme gjelder for en kystkommune som Stord. Gjennomgående er det likevel langt færre gårder med gravminner i kystområdene. Det gjelder under 10 prosent av gårdene i Austrheim, Askøy, Fjell, Masfjorden, Radøy, Øygarden, Bergen, og mellomliggende kommuner, som Samnanger og Fusa. Også i brukbare jordbruksområder som Fitjar og Os har bare i underkant av 20 prosent av gårdene kjente gravminner (F. Iversen 1998a, 46). ⁶⁷

Sammenlignet med fordelingen av bondegodset i 1647, er det et påtakelig sammenfall. Mest bondeie finner vi i indre strøk i Hordaland, og minst langs kysten, et mønster som i grove trekk sammenfaller med fordelingen av de forhistoriske gravminnene. ⁶⁸ Over 35 prosent av jorden i indre områder som Odda, Fusa, Ullensvang, Eidfjord, Granvin og Ulvik var i bondeie. Under 10 prosent av jorden var i bondeie i kystnære kommuner, som Austrheim, Askøy, Austevoll, Sund, Modalen, Radøy, Fjell, Vaksdal, Os, Meland og Bergen. Sett i et makroperspektiv er en hovedtendens at områdene med mest bondeie på 1600-tallet også har flest gårder med forhistoriske gravminner (F. Iversen 1998a). Disse grove sammenligningene viser en tendens som kan antyde at det nettopp er en sammenheng mellom eiendomsforhold og utbredelse av gravminner (jf. Figur 7). At dette er uttrykk for et reelt forhold, legges derfor til grunn for min videre undersøkelse.

Som et generelt trekk kan en merke seg at kongsgårdene som skal undersøkes nærmere, er lokalisert i områder med jevnt over lite bondeie i etterreformatork tid, og at disse områdene også har relativt få kjente gravminner fra jernalderen. Lendmannsgården Gjerde i Etne ligger derimot i et område med mange gravminner og en del bondeie. Hva dette skyldes, vil jeg diskutere nærmere i kapitel 8.

4.1.3

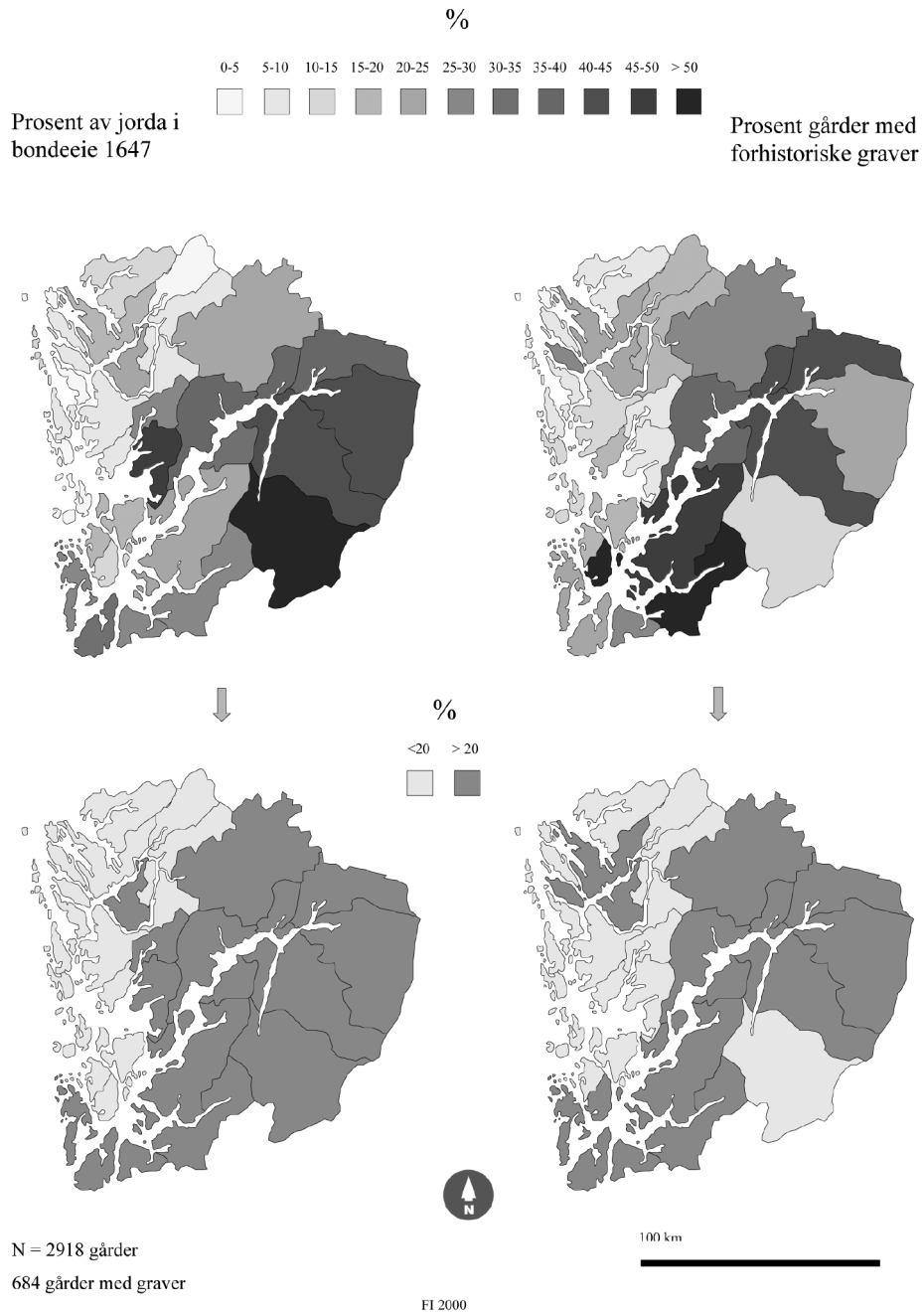
Gravhaug og odel på gårdsnivå

Arkeologiske undersøkelser av forhistoriske gårdsanlegg og gårdsgravfelt har vist at bare én, og sjeldnere to personer, per generasjon ble hauglagt per gård, både i eldre og yngre jernalder (Hagen 1953; Solberg 1995; 2000; Skre 1997; 1998). Dagfinn Skre har undersøkt dette forholdet på seks gravfelt fra yngre jernalder på Romerike for et materiale som omfatter nær 100 graver (Skre 1998, 205). På bakgrunn av gravfeltenes brukstid og antall gravminner beregner han en frekvens for haugbygging

| 67 | Når tallet for Fitjar senere angis som noe høyere skyldes det at både "Førhistoriske minne" og NG fører opp 73 matrikkelgårder i Fitjar. Flere av de matrikulerte gårdene er yngre husmannsplasser og ikke middelalderiske navnegårder. Dette blir det siden korrigeret for.

| 68 | Utregningene er gjort av Sigrunn Kvamme, hun har vennligst stilt tallene til min disposisjon.

Figur 7. Prosentvis fordeling av bondeie i 1647 kommunevist fordelt, sammenlignet med prosentvist antall matrikulerte gårder (i Norske Gaardnavne) som etter Per Fetts "Forhistoriske minne" har forhistoriske gravminner

til mellom ca. 14 og 29 år, og argumenterer for at haugbygging skjedde ved arveskifter. Som Skre selv understreker, er det daterte materialet lite og dateringsrammene vide, slik at slutningene er noe usikre (Skre 1998, 208). Undersøkelser i Norrland i Sverige tyder likeledes på et hovedmønster med én grav for hver generasjon i rometid og folkevandringstid (Baudou 1989, 40). Anders Hagens utgravninger på 1950-tallet av ødegårdsanlegget Sostelid i Åseral i Vest-Agder fra folkevandringstid kan antyde at dette også har vært praksis i Norge. Sostelid ble forlatt omkring 600. På grunnlag av husstørrelsen mener Hagen at gården var bebodd av 12–15 personer (Hagen 1953). Dersom alle hadde fått haugbegravelse over en bosetningsperiode på minimum 200 år skulle det alene gi nærmere 100 begravelser, mens det bare er påvist 8 eller 9 gravhauger på Sostelid. Det er derfor sannsynlig at det først og fremst var husbonden og eventuelt husfruen som ble hauglagt (Solberg 1995, 24).

Et liknende bilde gir ødegårdsanlegget Modvo i Hafslø i indre Sogn. Her er det kjent 7 gravhauger med til sammen 10 eller 11 begravelser. Langhuset på 40 m antyder en forholdsvis stor bosetning og var i bruk mellom ca. 300/350 til 450/475. I løpet av en 100–200 års periode ble ca. 10 personer hauglagt. Dette utgjør sannsynligvis bare en liten del av gårdens beboere. Det kan tyde på at hauglegging helst var knyttet til gårdeieren også i eldre jernalder (Solberg 2000, 149). Dette er godt forenlig med de middelalderiske tradisjonene som kobler gravhaug og odelsretter sammen. Disse eksemplene inngår i et felles mønster, og som blir del av min videre tolkningsramme i selve analysen.

4.1.4 Gravminnenes beliggenhet

Det kan synes som at bestemte steder på en gård i særlig grad kunne symboliserte odels- og råderett. Dette illustreres særlig godt i Gulatingslovens bestemmelser om jordskjøting (G 279; 292). En symbolsk overføring av rettene fra en eier til en annen skjedde ved at man helt konkret laget et såkalt "moldskjæta". "Riktig tatt mold" ble tatt fra fire bestemte steder på gården og lagt i et skaut eller tøyestykke: (1) fra hvert av de fire hjørnene i åren, (2) fra setet ved vegg (høysetet), (3) der åker og eng møtes, og 4) der som holt og hage møtes. Disse områdene kan kanskje representere spesielt symbolladende punkter for å markere råderett.

Lars Hamre ser skikken som et uttrykk for en svært gammel *pars pro toto* symbolikk, dvs. at delen representerer helheten (Hamre 1971, 156ff.). Den nye eieren fikk overlevert et konkret objekt, altså et moldskjøte, som symboliserte selve eiendommen og dermed også råderetten over den. Taranger mente at salg til skjøting også innebar salg av selve odelsretten "... skeyting is the form of

transferring that right." (Taranger 1913, 167). Hamre stiller seg tvilende til Tarangers tolkning angående overføring av odelsrett, og peker på at tilsvarende form for "primitiv" rettssymbolikk også var vanlig ved overføring av fast eiendom i annen germansk lovgivning (Hamre 1971, 160). ⁶⁹

De fire punktene, åren og høysetet innendørs og de to grenselinjer i dyrket mark, kan muligens være spesielt egnede steder å markere råderett til en eiendom på Vestlandet. Spørsmålet er om dette til en viss grad kan overføres til lokaliseringen av forhistoriske gravminner? Det finnes utallige eksempler på gravhauger som ligger svært tett opptil tun og tufter på forhistoriske gårdsanlegg. Det er også kjent sagaeksempler på at gravhauger tjente direkte som høysete ("sitja á haugi") (Olrik 1909, 8; Taranger 1934, 122; Ringstad 1991, 142). Gravhauger kan, som vi skal se, også være lokalisert på eller nær gårds- og innmarksgrenser. Muligens kan graver nær tun og grenser symbolisere råderett over en eiendom i særlig grad. Likevel synes det vanskelig å gjøre en for skjematisk klassifisering av det forhistoriske gravmaterialet med henblikk på dette. Det kan f.eks. være problematisk å skille ut eldre ressurssoner på en gård, ikke minst pga. endringer i arealbruken bl.a. med senere deling i flere enheter. Likevel vil jeg ha slike romlige lokaliseringsfaktorer in mente i analysedelen, særlig nærhet til tun og grensesoner mellom inn- og utmark og eiendomsgrenser mellom gårder.

Gravminnenes form

4.1.5

Spørsmålet er likevel om alle gravminner symboliserer råderett eller en form for odelsrett. Gravminner opptrer i mange former. Et hovedskille går ofte med "rundhauger" og "langhauger". Byggematerialet er gjerne stein eller jord, ofte i kombinasjon, altså såkalt røys og haug. Langhauger har muligens en spesiell sosial preferanse, da de i høy grad synes å være assosiert med kvinner (Løken 1974; Høgestøl 1983; Lillehammer 1985; Gustafson 1993; Tsigaridas 1998). Langhauger er kjent fra bronsealder til yngre jernalder. Undersøkelser, blant annet fra Kvassheim-feltet i Rogaland, tyder likevel på at formen var vanligst på 300-tallet, for så å avta på 400–500-tallet. I Nordhordland, hvor dette er undersøkt for eldre jernalder, kan bare tre personer gravlagt i langhaug kjønnsbestemmes, hvorav to var kvinner og én sannsynligvis mann (Hovland 1996, 28). Ifølge Trond Løken (1974, 206) er langhauger ofte lokalisert nær husene og gjerne orientert som disse. Zanette Tsigaridas (1998, 16) har foreslått at de begravde kan være kvinner med arverett til hele eller deler av familiens eiendom, ikke ulikt den senere "baugrýgr" i Gulatingsloven (= ugifte

| 69 | En overføring av råderett kunne f.eks. symboliseres ved et spydkraft, en hatt eller hanske, eventuelt ved spesielle ritualer som seremoniell slokking og tenning av åren m. m. Felles var at skikkene utspilte seg på åstedet, ikke på tinget, og at vitner sikret rettskravet (Hamre 1971, 156ff.).

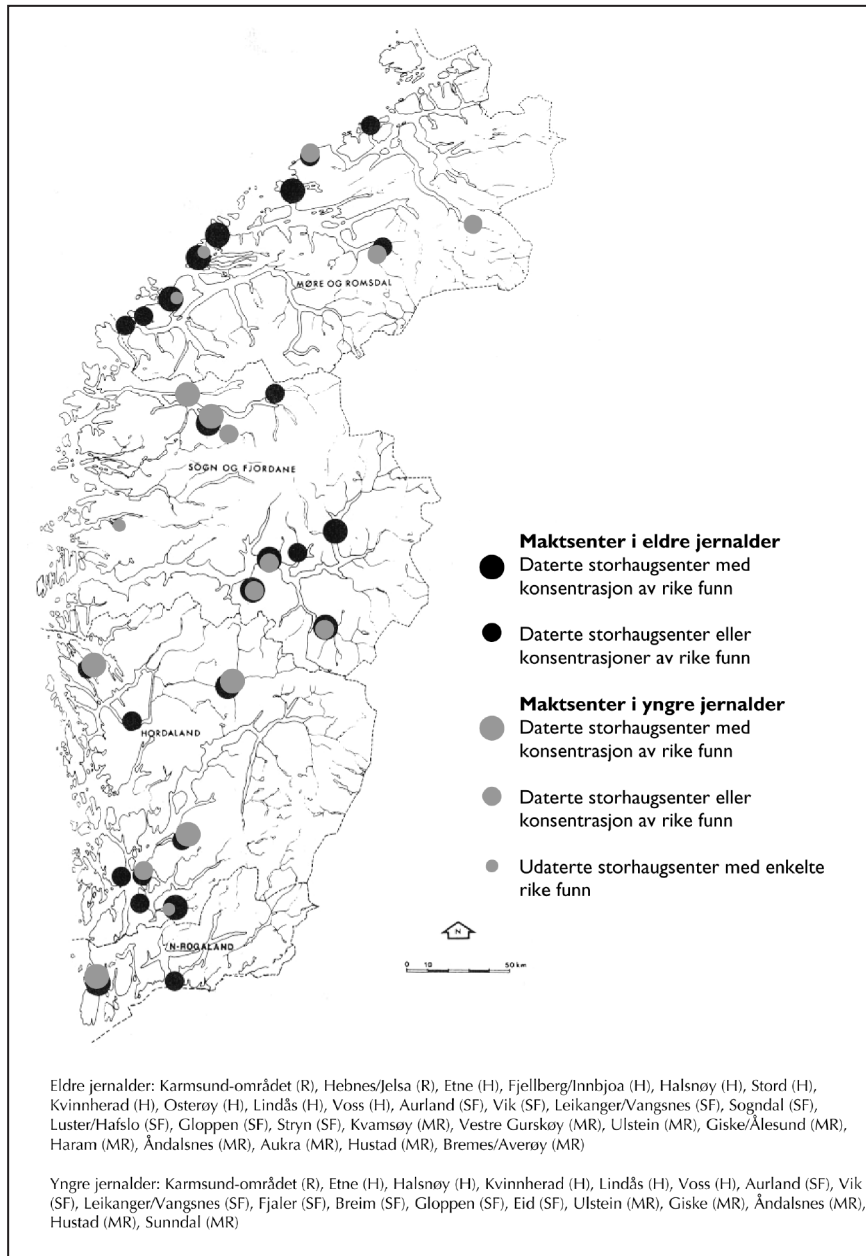

odelskvinner) (G 275; Hertzberg 1895, 93). Dette er likevel ikke mer enn en hypotese. For rundhauger synes det ikke å gå et spesielt skille på kjønn, selv om det totalt sett i gravmaterialet er en klar overvekt av både rundhauger og mannsgraver. I min sammenheng er det derfor viktig å foreta en mer kvalitativ tilnærming både med hensyn til datering, sosial status og kjønn når jeg senere skal studere gravminnene på og omkring kongsgårdene og Gjerde.

4.1.6 Gravminnenes størrelse og rikdom

Innen arkeologi er det tradisjoner for å skille ut maktsentra på grunnlag av prestisjevarer i gravfunn, særlig importgjenstander og edelmetall, eventuelt storhauger, på Sør-Vestlandet (Sognnes 1979; Myhre 1987a; 1987b; 1991; Ringstad 1986; 1992; Opedal 1998) i Trøndelag (Sognnes 1988; 1998; Stenvik 1996) på Østlandet (Myhre 1992; Gansum 1995), og i Nord Norge (Storli 1985; Munch, Johansen og Larsen 1987; Johansen 1989; Munch 1991; Berglund 1995). For nærmere oversikt over rikdomskriterer for eldre jernalder se Solberg (2000, 93f). Tradisjonelt har storhauger blitt tolket som uttrykk for makt og råderett i et nokså direkte én til én forhold (Ringstad 1986). Det er kjent ca. 300 storhauger på Vestlandet (over 400 m³), og vel 20 av 120 daterbare er fra yngre jernalder. Bjørn Ringstad skiller på denne bakgrunn, i tillegg til bestemte rikdomskriterier, ut 26 økonomiske og politiske maktsentra i eldre jernalder, og 18 i yngre jernalder (Ringstad 1991, 146; 1992, 126). Bare få kongsgårder har slike rike eller store graver (Avaldsnes, og dessuten Hustad utenfor undersøkelesområdet), mens de er vanligere nær lendmannsgårdene (Etne, Kvinnherad, Aurland, Sogndal, Luster/Hafslo, Giske) i områdene Ringstad har undersøkt. (Fig.8)

I Vestfold synes imidlertid storhaugene å endre landskapsmessig plassering fra eldre til yngre jernalder, slik at det ikke uten videre er gitt at de representerer sentrum. Storhaugene fra eldre jernalder ligger i gårdskontekster, f.eks. på gårdsgravfelt, mens de enda større haugene fra yngre jernalder har en mer strategisk beliggenhet og forholder seg til større landskapsområder. Terje Gansum tolker en økt strategisk monumentalitet i yngre jernalder som utslag av endrede politiske maktstrukturer i Vestfold, hvor haugene nærmest fungerer som symbolske fysiske rettsdokumenter og markerer råderett for større territorier (Gansum 1995, 228f.). Det er altså en kultur-stressteori som ligger til grunn for tolkningen hvor politisk press fra danske områder kan ha aktualisert denne formen for symbolsk markering. Også i min sammenheng er det relevant å studere storhaugene omkring kongsgårdene og Gjerde nærmere med tanke på deres beliggenhet i et større landskap og i forhold til yngre gods- og eiendomsstrukturer. For å skille ut spesielt rike funn kommer også jeg til å

Figur 8. Storhaug- og rikdomssentra på Vestlandet i eldre og yngre jernalder. Bearbeidet etter Ringstad 1992, 123–126

fokusere på edelmetall (gull, sølv) og importgjenstander, og vurdere hvordan dette eventuelt korresponderer med maktstrukturene knyttet til kongsgårdene.

4.1.7 Gravminner – representativitet og fullstendighet

En usikker faktor knyttet til bruken av gravminner som kilde gjelder spørsmålet om representativitet og bevaringsgrad. I hvilken grad er fravær av gravminner et reelt uttrykk for områder med lav sosial status og knyttet til godsområder? Eller kan gravminnene i stor grad være fjernet i nyere tid uten at fagfolk har fått kunnskap om dette?

For å belyse dette forholdet har jeg valgt ut et testområde med forholdsvis stor representasjon av gravminner for å vurdere *representativiteten* og dernest *fullstendigheten* i de arkeologiske registrene per 2003 for å se om det er systematiske skjevheter i hvordan det forhistoriske gravmaterialet har kommet for dagen. På denne måten vil jeg se om det er noen type gårder eller deler av bygden som er over- eller underrepresentert i de arkeologiske registrene (sentrale/mindre sentrale, store/små, utskiftede/ikke utskiftede). Jeg har her tatt utgangspunkt i Etne med stor gravrepresentasjon for å undersøke om de forhistoriske fordelingsmønstrene har forhistorisk relevans, noe som er en grunnleggende metodisk forutsetning i min studie.

Mellomkrigstiden var den store perioden for nydyrking i Norge. Per 1939 var mellom 20 og 40 prosent av dyrket areal i Hordaland nydyrket siden 1918, med mest nydyrking i ytre strøk (Sømme 1949, 28f; 1954, 278). Etne er en av bygdene med flest forhistoriske gravminner i Hordaland, og hadde sammen med Voss og Lindås også størst nydyrking i Hordaland i 1920-årene (Hellesnes 1967, 431). Her vil en dermed kunne undersøke hvilke konsekvenser omstillingen i landbruket har for representativiteten i de arkeologiske registrene. Vi må kanskje regne med en større grad av fjerning i Etne enn ellers, nettopp pga. en kombinasjon av stor forekomst av gravminner og omfattende nydyrking. Ved å studere forholdene i Etne kan en kanskje komme på sporet av tendenser knyttet til representativitet som også har gyldighet for de andre undersøkelsesområdene og Vestlandet forøvrig.

Gravplyndring (haugbrot) forekom allerede i middelalderen (Brendalsmo og Røthe 1992; KLN M VI, 244ff). Både Gulatingsloven og Landsloven av 1274 har bestemmelser om deling av jordfunnet gravgods (G 148; L VII 16). Likevel er det vanlig antatt at selve gravhaugen, plyndret eller ikke, stort sett fikk ligge i fred før utskiftningene så smått tok til i 1820-årene. ⁷⁰ Det er bl.a. pekt på at folk hadde en viss iboende respekt eller frykt for gravhauger og de "underjordiske", og ikke minst at driftsformen i jordbruket i liten grad ennå var mekanisert (Schetelig 1911a; Trøim 1999, 19f. m/ref.).

For å sikre meg at kilder er brukbare i min sammenheng vil jeg ta utgangspunkt i når antikvarene første gang fikk kunnskap om forhistoriske gravminner på en gård. Ved å kartlegge dette for samtlige gårder i bygden kan vi få klarlagt i hvilke områder antikvarene kjente gravminner til gitte tidspunkt, og hva som tilsvarende var "terra inkognita". Dette vil jeg bl.a. holde opp mot tidspunktet for offentlige utskiftninger av innmarken, gårdenes beliggenhet og størrelse. Jeg har valgt å undersøke status i en 120 års periode fra 1866 til 1986, med 40 års mellomrom som kontrollpunkter.

I 1866 forelå Nicolay Nicolaysens "Norske Fornlevninger" som den første faglige oversikten over fornminner i Norge. ⁷¹ Den avspeiler i hovedsak situasjonen før de offentlige utskiftningene for alvor tok til etter at "Lov om Jords og Skovs Utskiftning af Fællesskab" trådte i kraft i 1859. I 1875 lå fremdeles ca. 90 prosent av brukene (10486 av 11614) i Hordaland i en eller annen form for teigblandet eierskap (Hellesnes 1967, 249; jf. note 102). I 1906 hadde den nye "Lov om Fredning og Bevaring af Fortidslevninger" av 13/7-1905 smått begynt å virke, hvor den viktige § 2 gav faste fornminner som gravhauger automatisk vern. Loven sikret dessuten staten automatisk eierskap av jordfunne saker mot en viss erstatningssum (Trøim 1999, 124ff.). Denne prosessen fra privat antikvitert til statlig kulturminne kan muligens ha ført med seg en reduksjon i rapporteringer fra gårdbrukerne og hatt konsekvenser for representativiteten i de arkeologiske registrene.

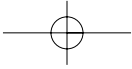
Perioden 1946–1986 representerer en omtrentlig avgrensning av den store systematiske registreringsfasen innen nåværende Bergen museums forvaltningsområde. Idéen om en slik registrering av fornminnene – "... gaard efter gaard sogn efter sogn" – ble på nasjonalt hold framkastet av Gabriel Gustafsson allerede i 1901 (Fasteland 2000, 14). Til tross for Wilhelm Frimann Koren Christie og biskop Jacob Neumann iherdige gründerarbeid i perioden 1825–50 og skolestyrer Bendix E. R. Bendixen registreringer i 1880–90 årene skulle det likevel gå lang tid før Gustafssons visjon ble realisert for Vestlandet. Det skjedde med Per Fetts omfattende registreringsprosjekt "Førhistoriske minne", da han i 1942 satte han i gang med årlige feltregistreringer av arkeologiske løsfunn og faste fornminner, i tillegg til arkivgjennomgang i hele museumsdistriktet. Første bind av registeringsheftene var ferdigstilt i 1950 og siste hefte utkom i 1976. Etne ble registrert i årene 1956–57, altså relativt tidlig sammenlignet med resten av Sunn- og

---

| 70 | I Hordaland ble det fortatt en god del skifter etter 1821-loven. Det foreligger imidlertid ikke noen samlet statistikk over disse. I løpet av tre år, fra 1852–54 var det totalt 71 skifter i Hordaland (jf. Hellesnes 1967, 138ff.).

| 71 | Alt i 1743 sendte Det danske kanselli ut en forespørsel til stiftamtmenn og amtmenn i Norge, hvor det som ledd i en større undersøkelse også ble spurt om det fantes antikviteter, "curiositeter og merkværdigheder" i deres forvaltningsområde (spørsmål nr. 30 og 41). Undersøkelsen representerer det første brede systematiske forsøket på å kartlegge kulturminner i Norge.

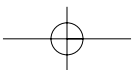

Nordhordland, men senere enn både Voss og Hardanger (Fasteland 2000, 14). I 1964 bestemte dessuten Stortinget at faste synlige fornminner skulle kartfestes på Økonomisk Kartverk (ØK). Arbeidet ble koordinert av De arkeologiske museers registreringstjeneste (DAMR) og utløste omfattende arkeologiske registreringer på landsbasis fram til 1991 (Holme 2001, bd. 2, 58). På Vestlandet tok registreringsarbeidet til i 1970. Etne er imidlertid en av ti kommuner i Hordaland som ennå ikke er ØK-registrert, selv om Hordaland fylkeskommune nå har kartfestet automatisk fredede kulturminner her. For de andre undersøkelsesområder, Bergen kommune, samt Alenfit og Våg skipreide gjelder at "Førhistoriske minne" representerer den grundigste kartleggingen av fornminnene, og at ØK-registreringene i større grad fungerer som en statusrapport et ti år etter eller så.

Hvor stort avvik er det da mellom jordskifteverkets og antikvarenes registreringer av hauger og røyser? For å belyse fullstendigheten trekker jeg i tillegg veksler på utskiftningsdokumenter, hvor kart og boniteringslister ofte gir den første pålitelige oversikten over synlige gravminner på en gård, og hvor innmålingene er gjort med stor nøyaktighet. Boniteringslistene ble likevel ikke utarbeidet med tanke på å registre gravminner som sådanne, men snarere for å bringe klarhet i de ulike brukenes aktiva, sett i et jordbruksperspektiv. Selv om det er vanskelig ut fra boniteringslistene alene å skille mellom f.eks. rydningsrøyser og gravrøyser, vil jeg likevel forsøke å benytte dette materialet som et supplement for å vurdere fullstendigheten i Fetts registreringer.

I dag er det kjent 562 gravminner fordelt på 46 av 76 gårder i Etne. Forut for 1866 var det bare spredte registreringer av kulturminner i Etne. ⁷² Først med Nicolaysens verk "Norske Fornlevninger", utgitt i årene 1862–66, får vi som nevnt en mer systematisk anlagt oversikt over datidens kjennskap til fornminner i Norge. ⁷³ Opplysningene om Etne fyller vel tre og en halv av 850 sider i verket (Nicolaysen 1866, 360–363, 810). Foruten egne befaringer i Etne i 1845 og 1860, baserte Nicolaysen framstillingen på den såkalte "tilvekstkatalogen" på daværende Bergens Museum og eldre antikvaropplysninger. ⁷⁴ Nicolaysen viste om forhistoriske gravminner på ni gårder i Etne (Støle, Sørheim, Austrheim, Vad,

-
- [72] Tidligst ute var Jonas Andersen som allerede i 1626 registrerte steinkors, rune- og bautasteiner på Grindheim og Gjerde som del av et større oppdrag for den danske professor Ole Worm (Steinnes 1972; Lidén 1991, 12ff). Med topografen Jens Kraft (1830) trer fornminnene i Etne noe klarere fram, men opplysningene er upresise (Kraft 1830, 671f).
- [73] I 1845 gjorde presten Brostrup J. Müller (1806–1870) et forsøk på å lage en "Fortegnelse over Oldtidsminner i Etne Præstegjeld", men fører bare opp gravminner på tre gårder (Grindheim, Støle og Austrheim) (TA 040615). Ufullstendige er også sivilingeniør H. P. Schreuders notater fra 1857 om sagn og fornminner i Etne, nedtegnet i forbindelse med hans geografiske oppmålinger av området (TA 040617).
- [74] Tilvekstkatalogen ble fra 1820-årene ført av W. F. K. Christie og senere Peter Hysing. Christian Henriksen katalogiserte i sin tid på museet ca. 1450 nye funnlokaliteter. I 1866 omfattet dermed katalogen ca. 1800 B-numre, mot ca. 15000 i dag (per 1997).
-

Hovland, Høyland, Grindheim, Gjerde, og Osvåg). Av Tabell 5 framgår det at det i hovedsak dreier seg om store gårder sentralt i bygden, hvor åtte er på eller over gjennomsnittet etter landskyldverdiene i 1647 (hvor gjennomsnittlig relativ verdi (RV) = 1). Med unntak av Høyland gnr. 48 ligger samtlige i sentrum av bygden. Store sentrale gårder synes dermed å være klart overrepresentert i de arkeologiske registrene i den tidlige fasen.

Mens det i 1866 var kjent gravminner på ni gårder i Etne, var tallet kommet opp i 20 ⁷⁵ i 1906, trolig fordi driften mange steder ble lagt om i forbindelse med utskiftningene. ⁷⁶ Nydyrkning på de nye driftsenhetene førte til fjerning og skadeverk på fornminner (Trøim 1999, 20), slik tilfellet også var i Etne. Siden en sto fritt til å selge gjenstandene på et åpent antikvitetsmarked og faste fornminner heller ikke hadde automatisk vern, var det liten grunn for å holde eventuelle funn skjult for antikvarene. Snarere tvert om, gjenstandene representerte en omsettelig ressurs (*ibid*, 23). Trolig fikk derfor fagfolkene kunnskap om de fleste funn som ble gjort i denne perioden. Totalt ble det registrert gravminner på ytterligere 11 gårder i Etne i 1866–1906. På 8 av 15 gårdene med offentlig skifte av innmark i denne perioden (jf. Fladby *et al.* 1982, 63ff.) ble det gjort gravfunn. ⁷⁷ Åtte av de 11 nye gårdene med gravminner var på eller over gjennomsnittet for Etne, etter eldre landskyldverdier i 1647. De nye gårdene lå som en krans utenfor de sentrale gårdene, hvor det var kjent gravminner før 1866. Det er ut fra dette sannsynlig at gårder som ble utskiftet i siste halvdel av 1800-tallet, er overrepresentert i de arkeologiske funnregistrene fra denne perioden.

I perioden fra 1906–46 var det mer tilfeldig hva som ble registrert av faste fornminner rundt om i bygdene. Den nye loven av 1905 gav nå faste fornminner automatisk vern. En ny generasjon av arkeologer hadde tilsynelatende større vitenskapelig interesse av å undersøke allerede kjente anlegg. Etter at Haakon Schetelig tiltrådte konservatorstillingen ved historisk-antikvarisk avdeling ved Bergens Museum i 1901, gjorde han flere arkeologiske undersøkelser i Etne, fortrinnsvis på de store gravfeltene på Grindheim og Rygg (1904–1909) og på Støle (1912) (jf. også Schetelig 1904). Utover dette ble det ikke foretatt noen form for systematisk kartlegging av gravminner verken i Etne eller på Vestlandet

-
- | 75 | Jeg har regnet Haugen, Skjensvoll, Dyngebakken og Sæbø som gårder under Gjerde. Funnene fra Fishaug på Skjensvoll og diverse gravfunn fra Haugen som var kjent hos Bendixen i 1898 inngår i de tjue gårdene under Gjerde.
- | 76 | Enkelte nyregistreringer ble gjort av skolebestyrer B. E. Bendixen etter feltstudier i Etne i 1890-årene. Han publiserte sine resultater i foreningens årbok i 1898 under tittelen "Fornlevninger i Søndhordland". Over 38 sider redegjør han grundig for funn og funnomstendigheter i Etne. Det er en kombinasjon av bredt utsyn og stor detaljrikdom i Bendixens observasjoner; og han har gitt mange verdifulle opplysninger bl.a. om Gjerdeområdet (Bendixen 1899, 23–60).
- | 77 | Gårder hvor utskiftningene skjedde i minnelighet er ikke medtatt.
-

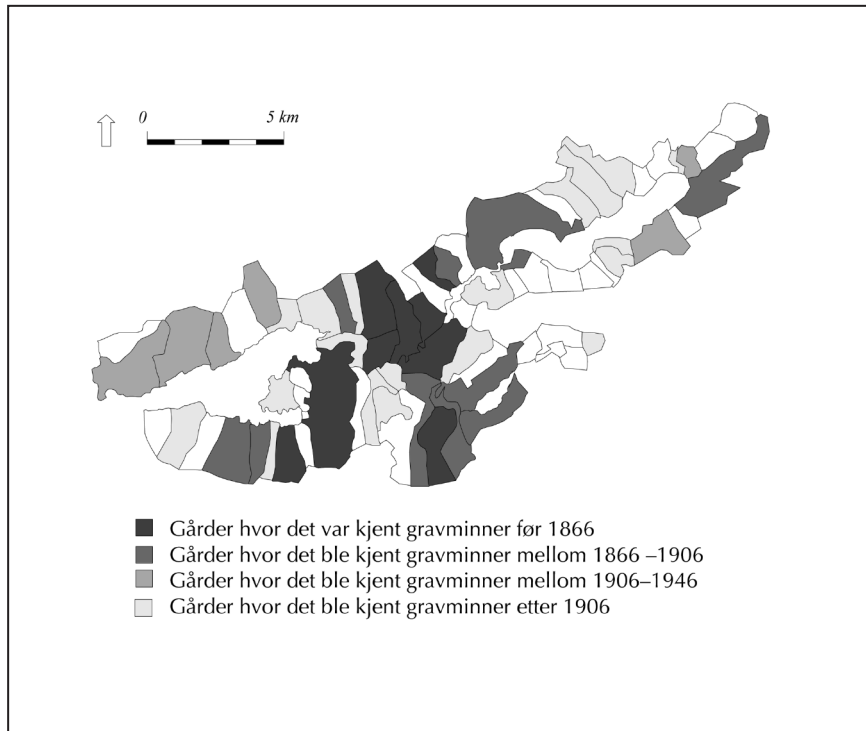
generelt. Lokale støttespillere rapporterte derimot flittig til museet. Trygve Vinje i Etne meldte f.eks. fra til museet hele 51 ganger i perioden 1928 til 1972. Museet hadde en "meldebok" hvor nye opplysninger om faste fornminner suksessivt ble ført inn. I perioden 1906–1946 kom 20 nye gravfunn for dagen i Etne. Mer enn halvparten av disse skrev seg fra Scheteligs undersøkelser, som gjaldt mange gravminner, men fra bare få gårder. Undersøkelser førte likevel til en "skjev" tilvekst i selve gjenstandsmaterialet, og dermed også forekomsten av daterte gravminner i Etne. I 1946 var det kjent 27 gårder med gravfunn her. Det var en økning på bare sju gårder siden 1906. (fig.9)

Det som karakteriserer gårdene hvor det ble gjort førstegangsregistrering av gravminner i perioden 1906–46, er at de er små. Seks av sju gårder er godt under gjennomsnittet i Etne, etter eldre landskyldverdier, og er lokalisert i de ytre delene av bygden. På tre av 13 gårder som skiftet innmark i perioden 1906–46, var det kjent gravminner fra før. Fra de ti resterende ble det ikke meldt fra om funn, til tross for at Egil Bakka ved museet på midten av 1950-tallet fikk opplysninger om funn på samtlige gårder. Det er derfor sannsynlig at det i liten grad ble meldt fra om fjernede og skadede gravhauger etter at fredningsloven trådte i kraft. En sammenligning med perioden før (1866–1906), viser at på 11 av 15 utskiftede gårder var det ikke kjent gravminner før utskiftingene. På åtte av disse det ble meldt inn funn like etter utskiftingene. I minst fire eller fem tilfeller ble innrapporteringene gjort av gårdbrukerne selv. Dette står i kontrast til den påfølgende perioden hvor gårdbrukere ikke meldte fra om nye funn til de antikvariske myndigheter. Det kan i praksis ha sammenheng med at fjerning av gravminner per definisjon nå var et lovbrudd. At fornminnene virkelig ble fjernet og skadet i det stille, framgår også av registreringer i Etne på 1950-tallet, som delvis fanget opp denne virksomheten. Spørsmålet er om det ville vært tilfellet om registreringen hadde funnet sted 10–15 år senere.

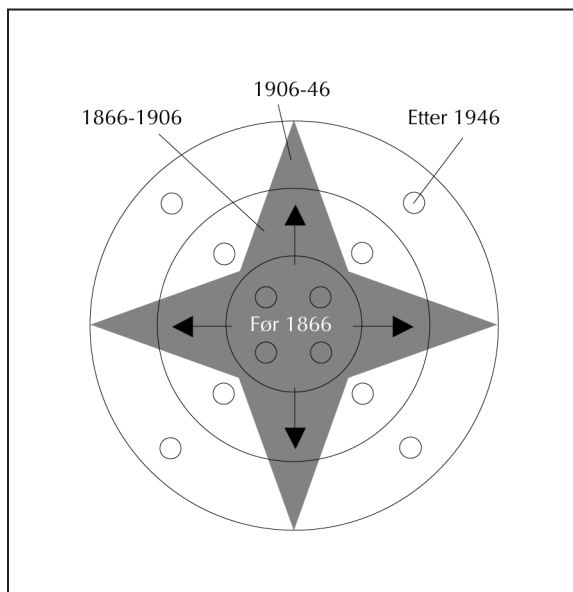
I 1953 kom det til stridigheter mellom Historisk museum (nå Bergen museum) og lokalpolitikerne i Etne om uttak av grus i de store morenene i bygden og dertil skade på fornminner. Interesser knyttet til kulturminner og økonomi sto steilt mot hverandre. Lokalpolitikere hevdet at gårdbrukerne i Etne hadde vært

Periode	Nye gårder med gravminner	Nye gårder med gravminner hvor innmarken ble utskiftet i perioden	Totalt antall gårder hvor innmarken ble utskiftet i perioden
1866–1906	11	8	15
1906–1946	7	0	13

Tabell 4. "Nye" gårder med gravfunn før og etter at gravminnene ble automatisk fredet. Det ble førstegangsrapportert om gravfunn fra flere gårder som ble utskiftet før 1906 enn etter

Figur 9. Modell for registreringstakten av gårder med forhistoriske gravminner i et romlig perspektiv på bygdenivå. I den eldste fasen kjente antikvarene i hovedsak gravminner på store gårder sentralt i bygda, senere i stadig større deler av bygda (skravert område). Etter krigen ble det utført systematiske arkeologiske registreringer, og det ble da kjent nye gårder med gravminner i alle deler av bygda (små ringer). Modellen er basert på forholdene i Etne i Sunnhordland (øverst)

lojale mot fredningsbestemmelsene, eller ville det ikke ha vært bevart et så stort antall gravminner i bygden (Bergens Arbeiderblad 21/11-1953). Kort etter, i 1956–57, ble Etne registrerte i forbindelse med "Førhistoriske minne". Bakka som sto for feltregistreringene, registrerte gravminner på 14 nye gårder, i tillegg til en rekke enkeltanlegg ellers i bygden. Etter at "Førhistoriske minne" for Etne ble publisert i 1963 har det kommet til gravfunn fra bare to eller tre nye gårder. ⁷⁸

Samlet ser vi da en utvikling hvor fagfolkene oversikt om gravminnene bredte seg "naturlig" utover fra store gårder sentralt i bygden til stadig mindre og mer marginale gårder. Omleggingen av jordbruket og utskiftningene begynte på de største og beste gårdene i det sentrale jordbrukslandet i bygden, og hvor det ble gjort mange nye funn. Det ser altså ut til at store gårder sentralt i bygden er overrepresentert per 1866. Tilsvarende synes gårder som ble utskiftet i siste halvdel av 1800-tallet å være overrepresentert per 1906. Det nye lovverket fra 1905 kan se ut til å ha hatt en utilsiktet virkning ved at gravminner ble fjernet uten å bli rapportert. Gårder som skiftet innmark i denne perioden, kan derfor være underrepresentert sammenlignet med foregående periode. Museets folk fikk likevel inn slike opplysninger når de oppsøkte gårdene. Etter 1946 synes det klart at gårdene hvor det ble gjort førstegangsregistrering av gravminner ligger i alle deler av bygden, og at det dreier seg om både små og store gårder. Forskjellen var at registreringen nå ble gjort systematisk. Gangen i denne utviklingen tyder på at dess lengre tid det gikk fra en gård var utskiftet etter 1906 til Fetts registrarer sto på tunet, dess mer sannsynlig er det at opplysninger om fjernede gravminner gikk tapt med den generasjonen som fjernet dem.

Denne innsikten om registreringspraksis over tid har trolig relevans for de øvrige undersøkelsesområdene. Forutsetter vi at utskiftning av innmark ofte var en utløsende faktor for fjerning av fornminner, og at gårdbrukerne i mindre grad meldte fra om slikt etter forbudet i 1905, blir særlig to spørsmål viktige for å vurdere gravminnernes romlige representativitet: (1) Når ble området første gang systematisk registrert, og (2) og hvor omfattende var utskiftningene i første halvdel av 1900-tallet? Trolig er det ved å se disse to forholdene i sammenheng at en får best innblikk i om områder kan være underrepresentert i de arkeologiske registrene slik de per i dag framtrer. Statistikk for Hordaland viser at over 60 prosent av utskiftet innmark per 1948 var skiftet før 1906 (Grendahl 1959, 389). ⁷⁹ Ved å kartfeste områdene som ble utskiftet sent, dvs. etter at gravhauger ble automatisk fredet, kan det være mulig å danne seg et visst bilde av til hvilke deler av undersøkelsesområdet det potensielt kan hefte seg

| 78 | De nye er Enge, Kambe og kanskje Vettestø. Et spinnhjul fra Vettestø er muligens fra yngre jernalder og kan i så fall skrive seg fra en grav eller en boplass. Funnet ble gjort nær det vestre gamletunet på Vettestø som ble fjernet med bulldoser i 1969 (pers. med. fra forpakter).

| 79 | Grendahl oppgir tall per 10-år, og status per 1909. Jeg har trukket fra ca. 8500 dekar per år fra 1906–1908, som representerer de årlige gjennomsnittsverdiene for utskiftet innmark i perioden 1889–1908.

Kjent per 1866	Gnr	RV	Nye per 1906	Gnr	RV	Nye per 1946	Gnr	RV	Nye per 1986	Gnr	RV
Støle	35	2, 6	Audastad (1878)	45	1, 6	Vinja (1892)	59	1, 6	Håland (1928)	52/53	2, 3
Austrheim	37	2, 1	Frette (1899)	63	1, 6	Aksdal	26	0, 8	Rame (1941)	73	2, 1
Vad	38	1, 1	Nernes	50	0, 6	Flote	65	0, 8	Fjøsna (1860)	30	1, 4
Hovland	40	1, 0	Norheim	49	0, 8	Rivåsen	27	0, 5	Mo	4	1, 3
Høyland	48	0, 9	Rygg (1875)	44	1, 1	Ramsviken	74	0, 5	Fitja (1926)	31	1, 3
Grindheim	75	3, 2	Tessdal (1875)	46	2, 9	Byrkjenes	25	1, 4	Steine	43	1, 3
Gjerde	9	7, 7	Ve (1888)	20	1, 0	Øvstebø	28	0, 6	Osnes (1921)	14	1, 0
Osvåg	16	1, 2	Skjeldal (1887)	41	1, 5				Berge (1896)	76/77	0, 8
Sørheim	36	1, 2	Silda (1886)	33	1, 2				Laugareid	55	0, 8
			Kaldheim (1878)	47	1, 1				Øvernes (1929)	54	0, 7
			Meland	19	0, 5				Bjørk	58	0, 5
									Håheim (1910–11)	66/67	0, 5
									Fossa (1946–47)	3	1, 4
									Eikanes	17	0, 1
									Hårland	82	0, 6
									Enge (1931)	32	1, 6
									Kambe (1927)	34	0, 6
									Vettestø (1874)	22	1, 0
9			11			7			18		

Tabell 5 viser på hvilke gårder i Etne det var kjent gravminner per 1866, 1906, 1946 og 1986.

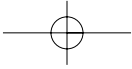
Gårdsstørrelsen er angitt med en relativt verdi (RV), hvor 1 representerer en gjennomsnittlig gård etter landskyldverdi i 1647. Tallene i parentes angir når innmarken ble utskiftet

Område	Berørte prestegjeld	År for feltregistrering	Registrant
Alenfit	Alversund	1966–67	Tryggve Fett/Per Fett
	Manger (del av Sæbø sogn)	1969	Sissel Vabø
	Hamre (gnr. 1–32)	1969	Geir Helgen
	Lindås ("Myksvollkrinsen")	1963	Einar Lygre
Bergen	Åsane	1969	Per Fett
	Bergen by	ikke felt reg. (1973)	
	Laksevåg	1967–68	Per Fett/Arvid Gjæringen
	Haus (unntatt Osterøy)	1959	Egil Bakka
	Fana	1967–69	Inger Kellmer
Våg	Fitjar	1970	Tore Bjørgo/Geir Helgen
	Austevoll	1966–67	Per Fett
Etne	Etne	1956–57	Egil Bakka

Tabell 6. Tidspunkt for systematisk registrering av undersøkelsesområdene i forbindelse med "Forhistoriske minne"

Område	Antall gårder med førstegangsutskiftning av innmarken 1906–46	Antall gårder totalt i området	Prosent
Alenfit	19	84	22%
Bergen	42	211	20%
Våg	39	98	40%
Etne	13	76	17%

Tabell 7. Andel gårder hvor innmarken ble skiftet mellom 1906–46. Tall fra Fladby et al. 1982. Muligvis ble det i mindre grad rapportert om funn fra disse gårdene etter at fredningsloven trådte i kraft i 1905. Minnelige skifter er ikke innarbeidet i tabellen

representativitetsproblemer til. Dette vil jeg senere i analysen holde opp mot eldre eiendomsstruktur og dernest vurdere disse forholdene mot hverandre for å sikre at det ikke blir tegnet et skjevt bilde av antatt eldre eiendomsstrukturelle trekk.

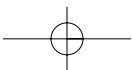
Av Tabell 6 framgår at fornminnene i undersøkelsesområdene med bare få unntak først ble systematisk kartlagt i siste halvdel av 1960-årene. Bare Etne og Haus ble arkeologisk registrert på 1950-tallet, og Fitjar først i 1970, og undersøkelsene ble delvis utført av arkeologistudenter og utdannede arkeologer. Andelen gårder som skiftet innmark for første gang mellom 1906–1946 varierer i undersøkelsesområdene. For Alenfit, Bergen og Etne ligger tallene mellom 17 til 22 prosent, altså grovt sett omkring en femdel (jf. Tabell 7). Våg-området står seg ut med at hele 40 prosent av gårdene ble skiftet sent. Dette kombinert med en sen arkeologisk registrering kan indikere at det er et større potensielt representativitetproblem i det arkeologiske materialet for Våg-området enn for de øvrige undersøkelsesområdene, men uten at det trenger å være tilfelle. Dette vil jeg først kunne ta stilling til ved å sammenligne med eldre bakenforliggende eiendomsstruktur senere i analysen.

Neste spørsmål det må tas stilling til, er hvor fullstendig det registrerte materialet er, også for gårder som ble utskiftet før 1906. Dette er særlig relevant når jeg skal foreta en mer kvalitativ analyse av gravmaterialet omkring kongsgårdene og Gjerde. Her er boniteringsfigurene knyttet til utskiftningskart en viktig kilde. En boniteringsfigur er den takserte enheten som er inntegnet og nummerert på et utskiftningskart. I listen som hører til, framgår det gjerne hvordan arealet ble nyttet, f.eks. som åker, eng, bråte, torvmyr, grustak, tomter, gårdsplass e.l. I min sammenheng er det særlig interessant at også røyser og hauger ofte er spesifisert. Hvordan disse listene ble ført, varierer imidlertid over tid og med ulike jordskiftmenn. I Sunnhordland og Hardanger jordskiftedistrikt var det før ca. 1900–1910 vanlig at "jordstykkets beskaffenhed", dvs. arealbruken, ble spesifisert. Senere begrenset boniteringen seg til en økonomisk tallverdi. Sammenlignet med Sunnhordland og Hardanger, synes derfor boniteringslistene fra Nordhordland å ha mindre verdi i en arkeologisk sammenheng da det her ble brukt "tallføring" allerede i siste halvdel av 1800-tallet. ⁸⁰

Som et eksempel vil jeg trekke fram gården Rimbereid i Fitjar i Sunnhordland, en stor og sentralt gård innen sin bygd, med innmark som ble utskiftet i 1884. I 1970 var det kjent 8–9 gravminner her, samtlige var registrert alt før 1908, med ett unntak som først ble registrert i 1970. Men hvor godt ble gravmaterialet på Rimbereid egentlig registrert av de eldre antikvarene, og hvor mange gravminner kan ha forsvunnet i

| 80 | Opplysningene baserer seg på et gjennomsyn av et utvalg protokoller på Statsarkivet i Bergen samt diskusjoner med arkivar Knut Geelmuynden. Materialet er ikke systematisk gjennomgått.

| 81 | Det gjelder oppføringerne "Røis" (nr. 9, 19, 36, 52, 164, 223, 412, 430, 439, 484, 549, 684, 693), "Stenrøis" (nr. 105, 124), "Stenhøje 2 steder" (nr. 342), "stenrøiser" (nr. 420), "røiser" (nr. 457), "stenhoug" (nr. 468), "Røis 2 steder" (nr. 487, 508). I tillegg kommer to potensielle gravhauger, "haug" (nr. 129, 200).

mellomtiden? Boniteringslisten fra 1884 fører opp 738 boniteringsfigurer, nummerert i stigende rekkefølge (Statsarkivet i Bergen; Forhandlings og beregningsprotokoll nr. 7 1883–1886, s. 42–50). Numrene gjenfinnes på utskiftningskartet som ble tatt opp i 1883 (Ho 379). Hele 23 innførsler i protokollen kan representere minst 28 mulige gravrøyser/hauger, altså mer enn tre ganger det antikkvarene selv registrerte (jf. Tabell 8). ⁸¹ At det i mange tilfeller virkelig dreier seg om forhistoriske gravanlegg, og ikke rydningsrøyser, bekreftes f.eks. ved at bronsealderrøysen Rimsvarden er oppført som "røis" (nr. 19) og at flere andre gravhauger/røyser fra "Førhistoriske minne" er inntegnet på kartet. Det er likevel sannsynlig at flere også er rydningsrøyser, men dette er det uråd å ta presis stilling til ut fra det foreliggende materialet.

Selv om vi ikke kan trekke et sikkert skille mellom eventuelle rydningsrøyser og gravrøyser i dette materialet, er det altså en betenkelig forskjell på 8–9 registreringer per 1970 (de fleste før 1908) mot minst 28 potensielle gravminner registrert av jordskifteverket i 1884. Gravfeltet på Rimbereid kan ut fra dette ha omfattet flere gravminner før utskiftningene enn det de arkeologiske registreringskildene har fanget opp. Det er likevel usikkert hvor representativt dette eksemplet er. I andre utskiftningsprotokoller har jeg ikke funnet tilsvarende store forskjeller. I "Førhistoriske minne" er det f.eks. oppført 24 røyser/hauger på Gjerde i Etne, mens boniteringslistene fra 1872–74 fører færre røyser/hauger og dermed potensielle gravminner, men likevel minst 11. Det er heller ikke de samme røysene/haugene som er registrert i de to kildene. På Silda i Etne er det derimot ført inn 11 røyser/hauger i boniteringslistene fra 1886 mot bare to hos Fett, slik at her minner situasjonen mer om den på Rimbereid. For Sørheim i Etne fører boniteringslisten fra 1862 opp bare fem potensielle gravminner, deriblant Sjonarhaugen (nr. 40), mens det innen det utskiftende området er registrert 13 anlegg i "Førhistoriske minne" (jf. Figur 10). ⁸²

En totalt gjennomgang av utskiftningskart og boniteringslister med tanke på hva som finnes av arkeologisk interesse kunne derfor være ønskelig, men en alt for omfattende og urealistisk oppgave i min sammenheng. Uten supplerende feltundersøkelser lar det seg heller ikke etterprøve hva som var/er rydningsrøyser i forhold til gravrøyser og hauger. Denne undersøkelsen viser at en ikke kan stole blindt på Fetts registreringer med hensyn til fullstendighet i det noterte materialet. Denne usikkerheten er en faktor som knytter seg til gravmaterialet slik det er kjent per i dag, og som jeg forsøker å ta hensyn til i den videre analysen. Denne undersøkelsen har dermed vist at gravmaterialet neppe er fullt ut representativt på bygdenivå eller fullstendig registrert på gårdsnivå, og at mange gravminner trolig også er blitt fjernet. Det er likevel et stort og omfattende materiale som er innsamlet og dokumentert, og hvor tidligere "sosiale skjevheter" i undersøkelsesområdet delvis er blitt rettet opp ved

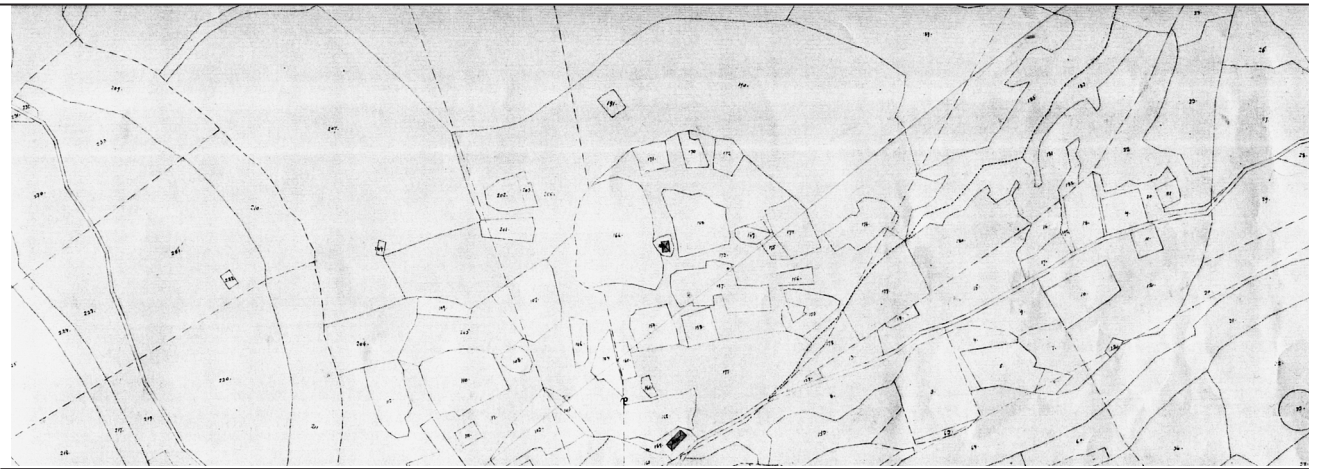

| 82 | Det er langt flere gravminner på Sørheim men disse ligger i eldre utmark.

Gård (utskiftet)	Antall boniteringsfig.	Spesifikasjon	Nr. på kart	Antall
Gjerde (1872–74)	1003	Haug	520	1
		Hauger	468, 696, 776, 796	minst 8
		Røys	559, 570	2
Silda (1886)	497	Hauger	147, 299	minst 4
		Røys	91, 92, 130, 257, 410	5
		Røyser	404 (2 stk)	2
Sørheim (1862)	244	Haug	33, 40,	2
		Røys	43, 56, 108	3
Rimbereid (1884)	738	Haug	129, 200	2
		Røys	9, 19, 36, 52, 164, 105, 124, 223, 412, 430, 439, 468, 484, 549, 684, 693	16
		Røyser	342 (2 stk), 420, 457, 487 (2 stk), 508 (2 stk)	minst 10

Tabell 8. Potensielle gravminner registrert i utskiftningsprotokoller, eksemplifisert med fire gårder i Hordaland

Figur 10. Utskiftningskart Sørheim i Etne 1862. Legg merke til de fire gravhaugene til høyre

senere registrering. Jeg anser derfor materialet som tilstrekkelig representativt til å belyse mine problemstillinger.

Min analyse omfatter ca. 850 forhistoriske gravminner, og koblingen mellom synlige gravminner og eiendomsforhold har jeg gjort rede for tidligere i dette kapitlet. Dette åpner for systematiske sammenligninger med senere kjente eiendomsforhold, og hvor særlig fravær og nærvær av graver fra både eldre og yngre jernalder og deres romlige plassering på gården blir viktige indikatorer. Et slikt analyseredskap, hvor fravær av gravminner benyttes på et negativt grunnlag vil måtte anvendes med varsomhet, og holdes opp mot både eldre eiendomsstruktur, men også yngre endringsprosesser i jordbruket og da særlig innmarksutskiftningene etter 1905. Siden vi må forvente at utbredelsen av gravminner har hatt et noe større omfang enn det vi kjenner i dag, avspeiler rekonstruksjon av eldre bondegods med basis i gravene derfor minimumssituasjoner. Tilnærmingen kan likevel synliggjøre viktige tendenser i større områder, og bærer i seg en forståelse av at fravær/nærvær av gravminner i større grad uttrykker sosial differensiering innad i et agrart samfunn enn de uttrykker fravær/nærvær av bosetning. Ved å studere mer kvalitative trekk ved gravene, vil en ytterligere sosial differensiering framtre, både med hensyn til form og innhold.

Eiendomskildene

4.2

Et stort kunnskapspotensial vil kunne forløses ved å foreta systematiske analyser av den innbyrdes relasjonen mellom blokker av heleide gårder innen avgrensede områder. Særlig kan tilgrensende heleieblokker tolkes som indikasjoner på eldre oppløste gods, og det er spesielt disse som er viktige å identifisere her. Nettopp omkring kongsgårdene kan en slik "blokkanalyse" være fruktbar. Etter Bjørkviks syn er det her vi kan forvente at eldre krongods ble donert og delt på en eller flere kirkelige institusjoner. Også jeg anser dette som en sannsynlig utvikling, og inngår som et premiss i min egen undersøkelse, og en forutsetning for å kunne rekonstruere eldre samlede gods. Eiendomsforholdene omkring de tre kongsgårdene og lendmannsgården Gjerde i middelalderen må klarlegges og rekonstrueres via en retrospektiv analyse.

For å fange de eldste strukturelle strekkene i eiendomsforholdene omkring de utvalgte gårdene vil jeg forsøke å skille ut "blokker" av heleieområder. I noen tilfeller kan det være tvil om et eiendomsområde skal karakteriseres som et heleieområde. Jeg har derfor valgt å definere et heleieområde som minst tre eller flere tilgrensende gårder med samme eier, eventuelt dersom landskylden i 1647 av to tilgrensende gårder med felles eier overstiger tre ganger størrelsen av en

gjennomsnittsgård i skipreiden. Dette er imidlertid å betrakte som en teknisk grense og et metodisk verktøy for å fange inn strukturelle trekk ved eiendomsforholdene. Som jeg tidligere har vist, gav odelslovgivningen i middelalderen et sjikt av haulder forkjøpsrett av eiendom før den eventuelt gikk ut av slekten, og gaverettsreglene innført av pavens legat, Nikolaus Breakspear, i 1152/53 tillot bare begrensede gaver av odelsgoods. Selv om en etter dette sto fritt til å gi selververvet eiendom (uten odel) må vi i utgangspunktet anta at det var vanskelig for en person eller institusjon å samle større blokker med tilgrensende eiendom uten at lovbyding og forkjøpsrett kom inn i bildet. Det ville i alle fall være problematisk å bygge opp store gods av flere titalls gårder i områder hvor det i utgangspunktet var mye odelseiendom. Om ikke "synden" var særskilt konsentrert i deler av bygden, er det kanskje også mest nærliggende å anta at "forbrutt" bondeeiendom (senere kron- og bispegods) hadde spredt struktur.

Dersom f.eks. Munkeliv kloster eide tre gårder som lå samlet vil dette i min sammenheng gi en "blokkverdi" på tre, eide klosteret fem tilgrensende gårder gir det verdien fem, osv. En slik skjematisk "blokkanalyse" kan forhåpentligvis få fram viktige aspekter ved eiendomsstrukturen i undersøkelsesområdene. "Løse enkeltblokker" kan være et resultatet av bevisst arrondering fra jordherrens side, men når flere blokker ligger side og side er det mer sannsynlig at det f.eks. dreier seg om et større gods som er blitt splittet i mindre enheter. En blokkanalyse kan dermed muligens få fram dynamiske trekk ved utviklingen i krongodset i en overgangsfase fra et "ruralt" til et "urbant" kongsgårdssystem. Målet er å vise at prosessen det eldre godssystemet gikk gjennom kan "reverseres" ved en slik rekonstruktiv tilnærming. Ved å sammenholde slike eiendomsblokker med hverandre og dessuten utbredelsen av gravminnene som uttrykk for former for bondeie, vil dette samlet kunne gi et mer presist bilde av eiendomsutviklingen omkring kongsgårdene og se denne i lys av forholdene på en annen godstype, innen lendumssystemet.

Sentralt i studien står jordegodset til de fem klostrene Munkeliv, Nonneseter, Jonsklosteret, Lyse, og Halsnøy, i tillegg til bispe- og kannikgodset, som potensielt kan ha vært kongsjord tidligere. De tre første institusjonene var lokalisert i Bergen, sammen med biskop og domkapittel, mens Lyse og Halsnøy er "distriktsklostre". Det er disse sentralkirkelige institusjonene vi finner som store jordherrer omkring kongsgårdene i Hordaland. En hypotese er at dette har sammenheng med at kongen selv donerte jordegods til dem, kanskje særlig de "urbane" institusjonene som var tett knyttet opp mot kongens nye styringssentra. For å kunne utlede noe mer sikkert om dette vil jordeiendomsstrukturen måtte analyseres mer i detalj. I 1247 fikk kong Håkon pave Innocens IVs bekreftelse

på kongelig patronatsrett til kirker ved tre av sine kongsgårder, og dessuten til kirker han i framtiden ville bygge på andre av sine gårder, forutsatt at han gav dem tilstrekkelig gods av egen lomme, og i 1308 omfattet kongens eget kirkesystem i alt 14 kapell (DN I nr. 43; nr. 113; RN I nr. 801). Likevel var de kongelige kapellene mindre dominerende som eiere i mine undersøkelsesområder, selv om kongskapellene Allehelgen- og Fana kirke hadde enkelte større eiendomsblokker i bergensområdet (Bjørkvik 1970, 54, 72f.). De lokalkirkelige prestebordene spilte bare en underordnet rolle som jordeiere omkring kongsgårdene i Hordaland. Unntaket er i Fitjar, hvor det er noen større konsentrasjoner av prestebordsgods, som kan ha relasjon til kongsgården. Også omkring lendmannsgården Gjerde var det en konsentrasjon av yngre prestebordsgods som muligens skal sees i sammenheng med en eldre godsenshet her (F. Iversen 1999a; 1999b; 2000). Bare i ett tilfelle, omkring Seim i Nordhordland, virker det sannsynlig at private eiere som senere adel og bønder hadde ervervet eldre krongods. Imidlertid kan også tomter sentralt i middelalderbyen Bergen ha vært på private hender svært tidlig. Muligens dreier det seg om grunn fra Alrekstad utlagt av kongen (Helle 1982; Erslund 1989; 1994). Bare én av kongsgårdene fra yngre jernalder synes å ha vært krongods ennå på 1600-tallet (Fitjar). Ellers er det få spor i de yngre eiendomsbildene etter eldre krongods nær kongsgårdene. Det kan tyde på at det har foregått omfattende overføringer av eldre krongods til kirkelige institusjoner, en modell Bjørkvik har argumentert ut fra. I denne sammenheng er særlig dominansen av kloster, bispe- og domkapittelgods nær kongsgårdene interessant. Bjørkvik (1968) peker på en kronologi, hvor de eldste donasjonene nettopp gjaldt disse institusjonene. Tidlig på 1200-tallet, under Håkon Håkonsson, stoppet trolig overføringene til bispestolen, mens donasjonene til klostre og domkapitler derimot fortsatte, og etter hvert også til de nye kongelige kapellene (Bjørkvik 1968, 48f.). Kronologien i disse forholdene er likevel uklar, og er et av spørsmålene jeg vil se nærmere på.

Et helhetlig bilde av eiendomsforholdene

4.2.1

Eiendomsforholdene omkring de undersøkte kongsgårdene må sees i lys av eiendomsstrukturen i sine respektive områder som helhet. For å få et felles referansepunkt har jeg brukt skattematrikkelen av 1647 som utgangspunkt, vurdert mot bevarte middelalderkilder. Grunnen er at den representerer den eldste kilden som gir samlet oversikt over eiendomsforholdene som danner grunnlag for sammenligning. For gårder som mangler i denne matrikkelen har jeg brukt opplysninger fra andre noenlunde samtidige matrikler (1661, 1665).

For Seim og Alenfit har lokalhistorikeren Nils Hjelmtveit (1968) foretatt en detaljert gjennomgang av de eldste eiendomsforholdene, deriblant lensregnskapene fra 1519 og utover, og odelsskattemantallene fra 1617, 1620 og 1627. Hjelmtveits gjennomgang av eiendomskildene er gjennomgående solid, men for Munkeliv-, prebende- og stigtsgodset har jeg funnet det nødvendig å foreta en ny gjennomgang.

I bergensområdet er det bygdebøker for alle de tidligere kommunene, med unntak av gamle Årstad kommune. Tidligere statsarkivar Just Bing (1922) har skrevet en omfangsrik artikkel om Alrekstad, som også kaster lys over den øvrige landbrukshistorien i Årstadbygden. Torbjørn Låg (1976) har dessuten studert den eldre landbruksbosettingen og eiendomsforholdene i hele bergensområdet ut fra mer metodisk oppdaterte prinsipper, inkludert Årstad. I gjennomgangen av eiendomsforholdene bygger Låg i hovedsak på leidangslisten fra 1624/25, korrigert for eldre kildematerialet hvor dette finnes (Låg 1976, 93). Det har likevel vært nødvendig å gå dypere inn i primærkildene, særlig for de eierkategoriene hvor det har vært foretatt nye undersøkelser etter hans gjennomgang. Det gjelder særlig for Munkeliv-godset, hvor arbeider av Ole Jørgen Johannessen (1979) og Hallvard Bjørkvik (1967) åpner for en mer dynamisk utvikling av klosterets eiendomshistorie. I tillegg har Johannessen (1996, 2000) nylig publisert domkapitlets jordebøker fra 1600 og 1618/24. Dette er et svært krevende materiale å analysere, og jeg har bl.a. med støtte i Morten Beyers hovedfagsoppgave (1970), sammenlignet innførsler i BK med det senere prebendegodset, også for å få fram et mer dynamisk bilde av dette jordegodset.

Jacob T. Larsens bygdebøker for Fana (1980, 1984) har vært særlig nyttige, ikke minst hans omfattende arbeid med å kartfeste eldre tunområder. Hans grundige gjennomgang av de skriftlige kildene har dessuten oppklart flere misforståelser og feilføringer i Norske Gaardnavne (NG). I de andre bygdebøkene, for Arna (Andersen 1999), Åsane (Rinde 1975), Laksevåg (Fossen 1984) dekkes eiendomshistorien i mer varierende grad og av ulik dybde.

Når det gjelder eiendomsforholdene i Bergen by har jeg særlig benyttet Helles (1982) byhistoriske framstilling "Kongssete og kjøpstad", som jeg også har brukt som veileder og oppslagverk for å nærme meg detaljerte problemer knyttet til de eldre kildene. De yngre helhetlige kildene til byens eiendomshistorie er behandlet av Geir Atle Ersland (1989; 1994) med utgangspunkt i bl.a. "Grundeboek for Bergen" fra 1686.

Bygdebøkene for Fitjar (Aaland 1933; Steinsbø 1986) og Austevoll (Tufteland 1978; 1981; 1991) har vært til god hjelp, men er likevel ikke av samme kvalitet som de før nevnte. Jeg har derfor søkt å korrigere for opplagte feil og misforståelser i tillegg til å gå gjennom kildematerialet for de store jordeierne på nytt.

I Etnesoga bygger Ståle Dyrvik i prinsippet på «alt tilgjengeleg materiale» (Dyrvik 1968, 460 ff), og han har bl.a. redegjort for brukere av de enkelte gårder i Etne før 1660. I bind II fra 1972 i samme verk har Dyrvik identifisert hvilke bruk brukere før 1660 kan knyttes til. I de videre bind er det redegjort for brukerne etter ca. 1660. Materialet er presentert slik at en kan følge de enkelte bruk tilbake til 1500- og 1600-tallet og dermed gjort det mulig å nøste opp brukerforholdene på de aktuelle gårdene, noe som ikke minst har vært nyttig i en feltarkeologisk sammenheng.

De store eierne

4.2.2

Flere klostre, biskop og domkapittel, og muligens kongelig kapell overtok som alt nevnt eldre krongodseierdom omkring de undersøkte gårdene. Bjørkvik har tidligere redegjort for hovedkildene til de ulike klostrene som også står sentralt i min analyse (Bjørkvik 1995b, 153ff.), men har i liten grad drøftet kildekritiske problemer til utnyttelsen av materialet. Jeg skal se nærmere på noen av mulighetene og begrensningene her, med utgangspunkt i de fem klostrene i Hordaland (Munkeliv, Nonneseter, Jonsklosteret, Lyse kloster og Halsnøy), og dessuten biskop- og domkapittel i Bergen. Halsnøy kloster var det rikeste klosteret, også i landet, etter kilder fra 1600-tallet (Bjørkvik 1995b, 148). Minst av klostrene i Hordaland var Jonsklosteret, hvor jordegodset kastet av seg under en tredel av Halsnøys (jf. Tabell 9). Sigrunn Kvamme har i sin hovedfagsoppgave gjort detaljerte utregninger for stigtsgodset, dvs. tidligere bispegods, innen Bergen bispedømme og finner at dette totalt omfattet ca. 1000 ls. etter verdien i 1567 (Kvamme 1981, bd. 1, 94). Også de kongelige kapell med sete i Bergen satt med betydelig eiendom, Allehelgen med Katarinakirken 320 ls. (1647) og Apostelkirken 680 ls. (1647). Min analyse kommer bare til å berøre deler av disse institusjonenes jordegods, men særlig i bergensområdet nær selve klosteranleggelsene var eien særlig omfattende. Jeg vil derfor, foruten en vurdering av kildematerialets fullstendighet, også se nærmere på spørsmålet om hvem som grunnla disse institusjonene.

Institusjon	Landskyld av jordegodset, ls.	Registreringsår
Halsnøy	729	1614
Munkeliv	590	1591
Lyse	473	1626
Nonneseter	400	1535
Jonsklosteret	220	1591
Bergen bispestol	970	1567
Apostelkirken	680	1647
Allehelgen m/Katarinakirken	320	1647

Tabell 9. Landskyldverdien av jordegodset til de største kirkelige godseierne i Hordaland, slik det er registrert på 1500–1600-tallet, etter Bjørkvik 1970, 70, 73; 1995b, 153–157, Kvamme 1981, bd. 1, 94

4.2.3

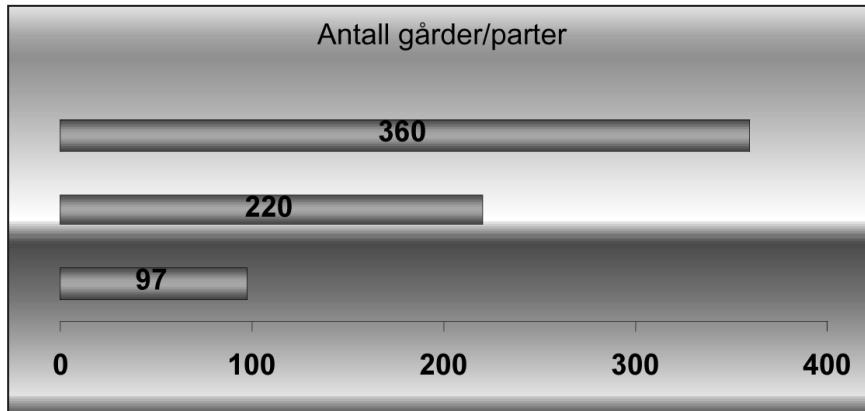
Munkeliv kloster

Ifølge Theodoricus monachus og andre sagaforfattere ble Munkeliv grunnlagt av kong Øystein (1103–22) (Lidén og Magerøy 1980, 150 m/ref.). Et pavelig vernebrev fra 1146 nevner at konger og fyrster skjenket klosteret eiendommer, derunder selve klosteret med alle tilliggelser (DN XII nr. 1). Et senere vernebrev fra 1290 forteller at Øystein Magnusson grunnla klosteret og tilførte eiendom av "kongedømmets odel" (DN XII nr. 12), noe som harmonerer bra med sagaberetningene. I alt er det seks kongelige vernebrev fra perioden 1264–1382 (DN XII nr. 3, 12, 23, 71, 102, 114). Inne i klosterruinen ble det i 1853 dessuten funnet et marmorhode med inskripsjonen "Eystein rex" på kronehjelmene, trolig et stifterportrett (Lidén og Magerøy 1980, 150) fra omkring 1125–50 (Helle 1982, 114). Det er liten grunn til å tvile på at det virkelig var kong Øystein som grunnla og gav jord til Munkeliv kloster. 70–80 år etter grunnleggelsen eide klosteret 97 gårder, mot ca. 220 gårder/parter i 1328 og ca. 360 i 1427 (jf. Figur 11). Det kan altså synes som en tilvekst i jordegodet på over 100 gårder i hundreåret var normalt.

Kildematerialet for Munkeliv klostres eiendommer er unikt i norsk sammenheng. Fra 1492–3 er det bevart en viktig liste over eiendommene, skrevet sammen på grunnlag av eldre kilder (DN XII nr. 257). Listen åpner for å studere klosteres eiendomshistorie helt tilbake på 1100- og 1200-tallet. Den ble trolig laget i forbindelse med en søknad til pave Alexander VI om stadfesting av klosterets fortsatte privilegier (Johannessen 1979, 141f.). I tillegg er Munkelivs brevbok bevart i avskrift fra 1427, altså året etter at Munkeliv formelt ble tatt opp som birgittinerkloster under Vadstena og trolig på initiativ herfra. Brevboken er mer eller mindre fullstendig fra slutten av 1200-tallet med hensyn til adkomstbrevene for eiendommene, mens det er mer tilfeldig hva som har kommet med av brev eldre enn dette (Bjørkvik 1967, 64f). Til brevboken hører også et register som gir en samlet oversikt over eiendommene i 1427 (DN XII nr. 190).

Listen fra 1492–3 er tredelt (Hægstad 1909, 4; Bjørkvik 1967, 53–56; Johannessen 1979, 128), hvor del 1 (s. 222–25) er avskrift av et forelegg fra 1180-årene.⁸³ Det finnes en delvis bevart original av dette forelegget, som fører opp klosterets gårder fra Borgund i nord til Skare i Nordhordland i sør (DN XVI nr. 1). Originalens andre halvdel mangler imidlertid, men da første del er identisk med avskriften fra 1492–3, har en ment å kunne rekonstruere klosterets besittelser i 1180-årene videre mot sør, til Lista, på bakgrunn av denne (Bjørkvik 1967). Forelegget for del 2 av 1492–3-listen,

[83] Fragmentet er tradisjonelt datert til tiden omkring 1175 (Hægstad 1909), men er sannsynlig noe yngre, fra 1180-årene. Et argument for dette er at lendmannen Fillipus Arnensson trolig hadde hånd om Herdla fram til sin død i 1180 (Storm 1882, 154), og at gården tilfält Munkeliv etter dette. Herdla ble dernest makeskiftet til Bergen bispestol før 1190 (DN VIII nr. 2; RN I nr. 212). Da Herdla er med i del en av 1492–3 listen kan det etter mitt syn indirekte tyde på at det eldre jordebokfragmentet helst hører hjemme i 1180-årene.

Figur 11. Veksten i Munkeliv-godset, 1180-90, 1328 og 1427

den såkalte Vossalisten (s. 225), er vanskeligere å datere. Den representerer trolig en ufullstendig sammenskriving av Allehelgen- og Munkeliv-gods på Voss, og er muligens forfattet i siste halvdel av 1400-tallet (Johannessen 1979, 158, 161f). Ole Jørgen Johannessen har videre sannsynliggjort at del 3 (s. 225-33) av 1492-3-listen er avskift av et forelegg fra 1328-32 (Johannessen 1979, 153). Dette har han gjort ved å sammenholde listen med adkomstbrevene i Munkelivs brevbok, og om eiendommer ervervet på ulike tidspunkt er med i listen eller ikke. Han finner da at gårder klosteret fikk hånd om før 1328 er med, men senere ervervelser mangler.

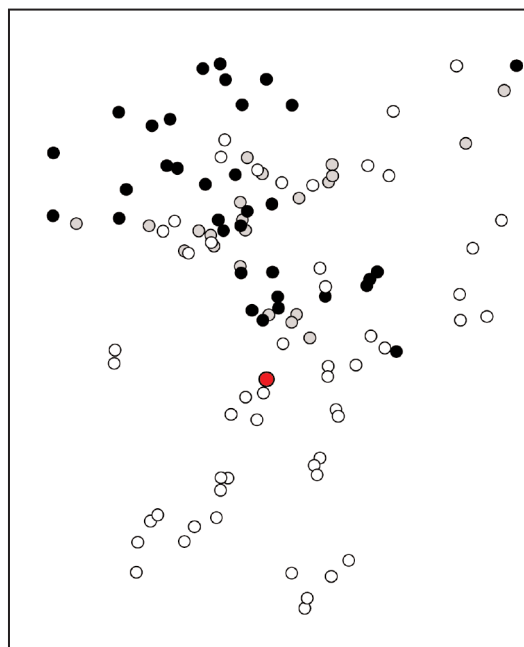
Det er likevel noe usikkert om eiendomslistene fra 1180-årene, 1338 og 1427 gir en fullstendig oversikt over alle gårdene i klosterets eie på de respektive tidspunkt. Sannsynligvis er registeret fra 1180-årene fullstendig, og det er liten tvil om at Bjørkviks (1967) rekonstruksjon er riktig. Det er også sannsynlig at forelegget fra 1328-32 gir en fullstendig fortegnelse, om enn noe uklart. Det finnes en gruppe gårder i Nordhordland som er dokumentert som Munkelivgods i 1427 (DN XII nr. 190), men hvor adkomstbrevene mangler i brevboken. Dette kan gi en mistanke om at forelegget fra 1328-1332, eventuelt brevboken, ikke er fullstendig. I tillegg til de nevnte kildene kommer et register fra 1463 (DN XII nr. 232) og en jordebok fra 1591, samt diverse fragmenter fra 1500-tallet med spredte opplysninger om Munkeliv-gods (jf. Johannessen 1979, 126 m/ref.). Jordeboken fra 1591 inneholder også Jonsklosterets jordegods og vil bli nærmere omtalt nedenfor.

Da Bjørkvik i 1967 skrev sin viktige artikkel om klosterets eiendom i 1180-årene, kunne han peke på stor dynamikk i høy- og senmiddelalder, med tilflyt av gaver og oppkjøpt av eiendommer, henholdsvis 44 og 63 før 1427, i tillegg til 10 makeskifter. Han kunne også vise at hele 46 av klosterets gårder omkring 1180 dvs. nær halvparten, forsvant ut av

klosteret eie, og etter Johannessens (1979) datering av del 3 av 1492-listen synes det nå klart at dette skjedde før 1328. I Hordaland gjaldt dette 22 av 59 gårder, og det er knapt spor i brevboken etter makeskifter for de aktuelle eiendommene, med unntak av for Herdla. De nye eiere som overtok det tidligere Munkelivsgodset i Hordaland var Nonneseter kloster (6), domkapittel (6), biskop (4), Allehelgen-kirken (3), Herdla prestebord og muligens adel (1) (Rosenkrantz?) (jf. Bjørkvik 1967 vedlegg 2). Den veldige utskiftningen i jordegodset må hovedsakelig ha skjedd i de første 70–80 årene av 1200-tallet, i perioden før brevboken er mer eller mindre komplett. En kan mistenke eiendomsregisteret fra 1180 for også å innbefatte forlente gårder, altså eiendom som ikke var del av klosterets permanente eie, men snarere krongods. Det er i alle fall påfallende hvordan dette utgjorde en tyngdepunktforskyvning i eiendommene, fra nord til sør for Bergen (jf. Figur 12), og hvor andre sentralkirkelige aktører overtok godset i nord. Kanskje lar dette seg forklare ved at kongen overførte en eventuell tidsavgrenset forlening nord for Bergen til andre kirkelige institusjoner, og hvor klosteret da bare beholdt eiendom de selv hadde ervervet i disse områdene. En slik usikker hypotese innebærer i så fall at den opprinnelige stammen av krongods helst skal søkes blant gårdene som gikk tapt for klosteret i løpet av 1200-tallet. I min sammenheng utgjør dette kildematerialet et viktig inntak for å vurdere når donasjonene omkring kongsgårdene fant sted, og kan dermed gi et kronologisk holdepunkt for når eventuelle eldre krongods ble oppsplittet og overført til nye institusjoner.

Figur 12. Munkeliv klostres eiendom omkring Bergen til ulik tid. Det skjer en tyngdepunktforskyvning i godset fra sør til nord i perioden 1180–1328. Kartunderlag Sverre Mo

◆ Abstrahert fra kartet til høyre

Sort og grått = eiendom ca. 1180

Sort = tapt per 1328

Uten fyll = ny eiendom per 1328

Mørkegrå = Munkeliv kloster

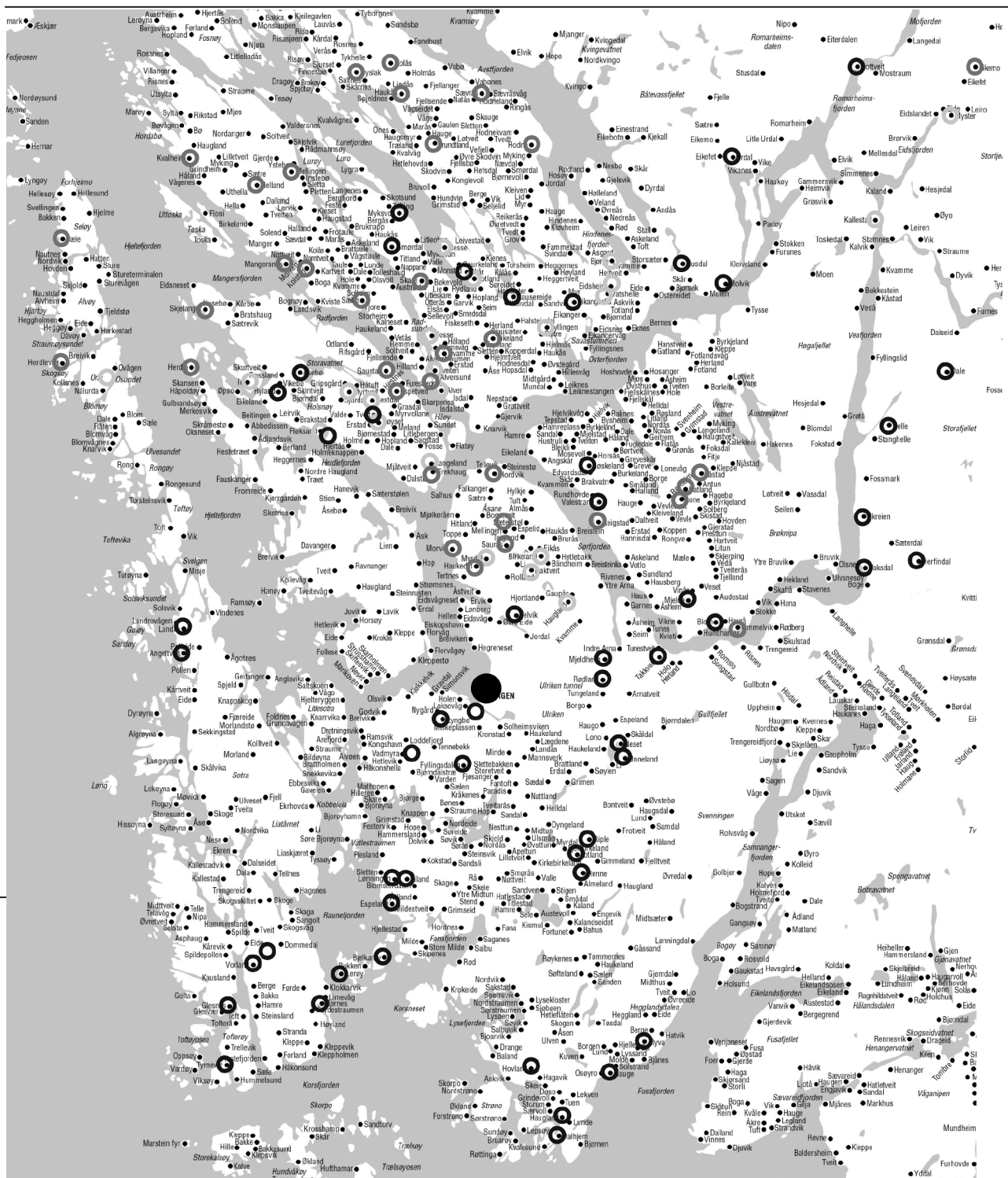
Kommuner i Hordaland som ikke er med på kartet, men hvor klosteret hadde eiendom : Fusa, Ullensvang, Granvin, Jondal, Kvam, Kvinnherad, Tysnes, Stord, Samnanger og Austevoll.

○ Tapt 1180 – 1328

● Både 1180 og 1328

● Nye per 1328

4.2.4 Nonneseter kloster

De viktigste kildene til Nonneseter-godset i middelalderen er et diplom fra 1507 (DN XXI nr. 700), Vincens Lunges jordebok fra 1535 (NRJ IV, 470ff.) og en jordebok fra 1624–25 (RA, stattholderarkivet, D IX, 4²). I 1647 var det meste av det meste av dette godset registrert på arvingene etter Vincens Lunge; adelsættene Bildt, Juel og Galle. Vincens Lunge fikk Nonneseter jordegods i gave av Fredrik I i 1528 og omfattet klosteret "... med al sin rette Tilliggelse løst og fast, Ager, Eng, Fiskevand, Skov, Mark, "Lagiord" og alle de Gaarde og Gods, som dertil nu ligge og af Arilds Tid dertil ligget haver, ..." (NRR I, 16). Klosteret skal etter samme kilde ha vært grunnlagt av "fremfarne" konger og dronninger, uten at eldre skriftlige kilder kan bekrefte dette.

Ut fra arkitekturen i det bevarte klosteranlegget kan vi likevel indirekte kaste lys over alder og grunnleggelsen. Nonneseter var et cistercienserkloster og i Norge ble denne ordenen etablert på biskoplig initiativ. Ordenes regler tilsa imidlertid at klosterkirkene ikke skulle ha vesttårn. Den bevarte tårnfoten (forhallen) for Nonneseter klosterkirke vitner likevel om at dette var tilfelle. Utformingen av hvelv og profiler tyder dessuten på at tårnfoten ble bygget før ca. 1150, og at den dermed er eldre enn selve klosterkirken (Lidén 1969, 98f; Lidén og Magerøy 1980, 164ff.). Da klosteret er nært geografisk knyttet til Alrekstad, antyder Hans Emil Lidén at det opprinnelig ble stiftet av kongen, f.eks. som benediktinerkloster. Siden kan det ha blitt reformert, kanskje av biskopen, som i så fall kan ha fått det i gave.

Ifølge kildene fra klosterets slutfase, fra 1507 og 1535, hadde klosteret et omfattende jordegods. Lunges jordbok fra 1535 fører 272 gårder. Mye var tidligere Nonneseter-gods, noe også Lunge og hans hustru fru Magretes privatgods. Legger vi til fire forsvunne ødegårder nevnt i 1507 og sju gårder i 1624/25, deriblant Årstad også nevnt i 1507, kan Nonneseter-godset i senmiddelalderen ha omfattet 283 gårder, minus det nevnte privatgodset. Eiendommene i Nordhordland kan med stor sikkerhet regnes som eldre Nonneseter-gods, mens dette er mer usikkert for andre områder på Vestlandet (jf. Sandberg 1970, 94). I tillegg kom leieinntekter av diverse bytomter og kvernsted, samt andre ressurser, f.eks. et bakstehellebrudd i Fugleberg i Hatteberg, og en hvalvåg i Tellvik på Sotra (NRJ IV, 474). Godset hadde et klart tyngdepunkt på Vestlandet, særlig i distriktene omkring Bergen.

Lunges jordebok synes å ha hatt eldre forelegg fra middelalderen ut fra språklige indiser (NG XI, 274). Det samme gjelder for 1507-kilden, som inneholder enkelte gårdsnavn som siden enten er forsvunnet helt, eller som gikk av bruk allerede tidlig på 1500-tallet. Likevel synes jordeboken å være oppdatert med hensyn til

makeskifter og eiendomstvister, muligens fram til 1484, slik at det er vanskelig å datere eventuelle forelegg ut fra disse (jf. DN II nr. 686; XII, 7; X 44).

Et spesielt problem ved Lunges jordebok er at førstesiden er skåret ut. Nettopp her skulle vi forvente at hovedgården Lungegården, Alrekstad, samt andre gårder i umiddelbar nærhet sto oppført. ⁸⁴ I en rettsstrid om Årstad gård i 1660-årene ble det nemlig lagt fram et dokument som viste at den "... forfaldene Aarestad Kierche, med dessen Vnderliggende Aarestadtz gaard och Møllere..." var del av kongsgaven i 1528 (DN XXI nr. 754). Det framgår også indirekte av jordeboken fra 1624–25 at det mangler sju "kjernegårder" i 1535-listen: Årstad, de tre Våkendalsgårdene (Kobbelteveit, Frortveit (Hardbakke) og Tarlebø) og Hunstad, Haukeland og Lungegården. Muligens er det denne kjernen det siktes til med begrepet "Lagiord" i 1528. ⁸⁵ For å få fram et klarere bilde av denne førreformatoriske godskjernen har jeg derfor foretatt en mer detaljert sammenligning av listene fra 1507 og 1535 (kap. 4.1.1).

Jonsklosteret

4.2.5

Omkring 1558 ble jordegodset til Jonsklosteret og Munkeliv slått sammen (Johannessen 1979, 130), og i 1591 ble jordegodset for begge klosterne ført i en felles jordebok (Bjørkvik 1967, 53, 66). Ved å skille fra gårder som er unevnt som Munkeliv-gods tidligere, er det mulig å identifisere eiendom som i middelalderen trolig lå til Jonsklosteret (jf. Låg 1976).

I 1425 og 1436 synes Jonsklosterets jordegods å ha ligget mer eller mindre øde (Helle 1982, 685 f.). Klosteret regnes vanligvis for å ha vært jordfattig med lite eiendom utenfor byen (Helle 1982, 336). Likevel synes det nå klart at klosteret har hatt noe eiendom bl.a. i Nordhordland (se f.eks. Låg 1976; F. Iversen 1999a, 74). Bjørkvik (1995b) har beregnet avkastningen av jordegodset per 1591 til 220 ls.

I kongsgårdssammenheng forkommer Jonskloster-gods bl.a. omkring Seim. I Åsane i Bergen var det en eiendomssamling på 14 gårder, hvor Munkeliv- og Jonsklosters gårder var vevd inn i hverandre (annenhver gård). Siden Munkeliv hadde ervervet sine eiendommer i Åsane allerede før 1180–90, tyder det indirekte på at også jordegodset til Jonsklosteret i dette området var svært gammelt. Ellers er det få kronologiske holdepunkter i eiendomsmassen til Jonsklosteret i mitt materiale.

Bispegods (stigtsgods)

4.2.6

Når det gjelder bispegodset er det bare bevart bruddstykker av den senmiddelalderiske jordeboken til Bergen bispestol fra tiden omkring 1470–80 og

| 84 | Jf. jordebokens føremåte for andre hovedgårder og gods, særlig "Brødhenn hoffid gord med sytt gotz" (NRJ IV, 488).

| 85 | Det er usikkert hva som menes jf. likevel "laadrs iord" i DN XI nr. 23, muligens med betydningen odelsjord.

ca. 1500 (DN X nr. 255, DN XV nr. 128). Sigrunn Kvamme har tidligere (1981) behandlet bispegodset med utgangspunkt i lensregnskapene i forbindelse med arbeidet om bispestolen i Bergen ved utgangen av middelalderen. Oversikten over bispegodset foreligger først i regnskaper fra 1566/67 (NLR 4). Da omfattet det ca. 530 gårder/parter i drift, i tillegg til et ukjent antall ødegårder. I 1590 utgjorde godset til Bergen bispestol ca. 700 gårder/parter. Tilveksten på 170 gårder skyldes at en rekke ødegårder var tatt opp i den mellomliggende fasen, 1563–1590 (Kvamme 1981 bd. 1, 8). Kvamme mener at forholdene omkring 1590 i hovedsak avspeiler det middelalderske bispegodset for Bergen stift (Kvamme 1981 bd. 1, 3). Til sammenligning satt biskopen i Oslo i 1396 med 450 gårder/parter, ifølge biskop Øysteins "Røde bok", mens erkebiskopen i Nidaros eide i hele 2780 gårder i 1430-årene, etter Aslak Bolts jordebok. Bergen bispestol synes slik å ha vært landets rikeste, men likevel et stykke unna det antakelig rikeste bispesetet i Skandinavia, Roskilde, med hele 2600 gårder/parter i 1370 (jf. KLNMI, 622).

Likevel er det en gruppe ødegårder hun ikke har tatt hensyn til. Det dreier seg middelaldersk bispegods som lå øde til etter 1590. Som hun selv påpeker, ble slike gårder da ført som krongods, og lar seg ikke uten videre skille fra som eldre bispegods (Kvamme 1981, bd. 1, 85ff). I områder hvor gjenryddingen etter ødegårdskrisen skjedde sent, etter 1590, kan derfor det middelalderske bispegodset ha vært noe større en det Kvamme kommer fram til.

I min studie er denne problemstillingen særlig relevant omkring Fitjar og godssamlingene på Austevoll. Det er klare indikasjoner på at biskopen bl.a. eide en stor eiendomsblokk på ca. 20 gårder her. Halvparten av disse ble imidlertid først gjenryddet etter 1590 og fanges dermed ikke opp i kildene som eldre bispegods. Bare ved å studere den lokale sammenhengen og eiendomsstrukturen gårdene inngår i, samt de spesielle landskyldforholdene, og dessuten gjenryddingstidspunktet kan det sannsynliggjøres at det dreier seg om eldre bispegods. Det er usikkert hvor stort dette problemet utgjør i andre deler av Vestlandet.

4.2.7 Prebende, alter- og fellesgods

Domkapitlet ved Kristkirken i Bergen var etablert senest i 1180-årene, kan hende alt i første halvdel av 1100-årene (jf. Helle 1982, 148). Til kapitlets jordegods knytter det seg helt spesielle og kompliserte utfordringer i en retrospektiv sammenheng. Korsbrødrene eller kannikene fikk sitt underhold både fra et fellesgods (kommunegods) og egne prebende- og alterstiftelser, lagt til den enkelte korsbror. Samlet danner dette domkapittelgodset. I tillegg rådde òg domkapitlet over flere

såkalte kannikkirker. ⁸⁶ I BK fra omkring 1330–60 er det innført nær 2100 gårder/parter med kirkelig jordegods (2083), deriblant korsbrødrenes prebende- (65) og altergods (92), samt Olavskirken i Bakkane og Marialteret i Mariakirken (35) (BK 26–31; Steen 1965, 129). Etter opplysningene i denne jordeboken synes det klart at de tolv prebendene med fast plass i koret hadde gjennomgående færre eiendommer enn de åtte øvrige alterstiftelsene uten fast plass, med ett unntak (jf. Figur 13). I snitt tok de faste kor-brødrene landskyld av 5–6 gårder hver, mens "alterbrødrene" tok inntekt av det doble, 11–12 gårder. Det lå enda flere eiendommer til de to kannikkirken, til sammen 35, og disse prebendene kan ha fungert som "rekrutteringsplasser" til domkapitlet. ⁸⁷ I denne sammenheng er prebendegodset viktig i Alenfit og særlig Bergen og Etne, hvor det er større eiendomsblokker som kan ha relasjon til eldre godsstrukturer omkring kongsgårdene og Gjerde.

Brødrenes fellesgods kjenner vi først fra jordebøker fra ca. 1600, 1618 og 1624, publisert av Ole Jørgen Johannessen (1996; 2000). Før det ble splittet i 1617 omfattet det 136 gårder/parter. Vi har mindre kunnskap om hvordan fellesgodset utviklet seg i middelalderen, men det synes klart at det også her må ha foregått omfattende makeskifter.

I senmiddelalderen fant det sted en omfattende makeskifting i prebendegodset (Beyer 1970, 88). Det kan ha sammenheng med at antallet prebender ble redusert fra 22 ca. 1330–60 til 15 omkring 1600, hvorav tre trolig også var nystiftet. ⁸⁸ Til tross for en liten nettovest på ca. 30 gårder/parter i senmiddelalderen, hadde prebendene omkring 1600 jevnt over nær det samme antall eiendommer som i 1330–60, vurdert etter hvilke prebender som ble slått sammen. ⁸⁹ Likevel hadde ca. halvdelen av eiendommene forsvunnet ut og blitt erstattet av nye (98 av 192

| 86 | Beyer (1970, 56–84) lister opp 13 kannikkirker i Bergen bispedømme i perioden 1450–1536, hvorav de fleste i Hordaland; Voss, Lindås, Manger og Hamre, samt bykirkene St. Martinskirken, Korskirken, St. Halvardskirken og Mariakirken, og dessuten Stedje og Leikanger i Sogn og Eid i Nordfjord. I 1271 skjenket biskop Askatin inntektene av Peterskirken til kannikene (DN V nr: 8). Både Voss, Hamre, Stedje og Eid var dessuten hovedkirker.

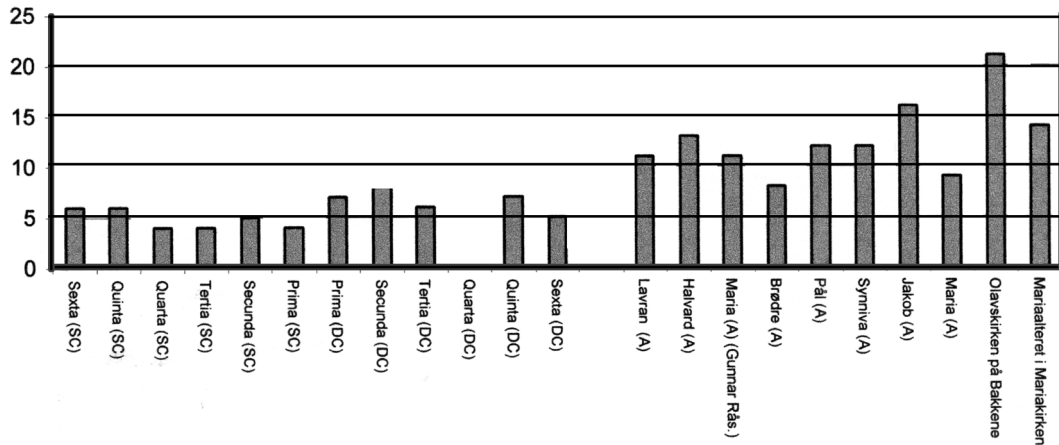
| 87 | Logikken i denne tilsynelatende merkelige fordelingen, hvor de fornemste korsbrødrene hadde minst prebender; kan etter mitt syn være at de hadde tilsvarende større andel i fellesgodset. På 1600-tallet var fellesgodset ulikt fordelt mellom brødrene, avhengig av type kapitteljeneste (Beyer 1970, 114ff.). Korsbrødre med fast plass i koret hadde trolig også på 1300-tallet en større andel i fellesgodset enn de uten. Det harmonerer bra med fordeling av prebendegodset i BK. Om dette holder stikk, kan vi gjette at de to kannikkirken ikke hadde andel i fellesgodset i det hele, og at dette forklarer hvorfor jordegodset her var så stort.

| 88 | De nystiftede prebendene var S. Andræ og Dolorum Mariæ og muligens Cathrina.

| 89 | Tilveksten i prebendegodset i senmiddelalderen kom i hovedsak i prebendene Trinitatis og Blasii, med henholdsvis 20 og 9 gårder/parter. For Trinitatis' del er det mulig at f.eks. jordegods til en av kannikkirken gikk inn i prebendet (Beyer 1970, 90, vedlegg s. 15). Mange av de nye eiendommene lå i Nordfjord og Nordhordland. Tilveksten i Blasii-prebendet, det tidligere Pålsalteret, er mer sannsynlig et resultat av aktiv godspolitikk og spredte ervervelser. Flere av Blasii prebendets nye ervervelser ligger som vi snart skal se i vårt undersøkelsesområde (jf. Beyer 1970, 88; Larsen 1980, 265f; Steen 1965, 138–145).

$N = 192$

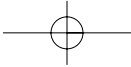
Figur 13. Fordeling av prebendegods 1330 i antall eiendommer etter Bergen kalvkinn. Brødre med fast plass i koret (til venstre) hadde gjennomgående færre eiendommer enn brødre uten fast plass og med inntekt av alterstiftelse (A). De to prebendene til høyre kan ha vært "rekrutteringsplasser" til domkapitlet. Muligvis avspeiler fordelingen indirekte at brødre med fast plass i koret hadde større andel i fellesgodset

per 1330–60). Bare tre prebender satt med de samme eiendommene i 1600 som i 1330–60, og at det ellers var liten tilvekst eller tap i godsmassen.⁹⁰ Jeg har forsøkt å synliggjøre disse forholdene i Tabell 10 som viser graden av tilvekster, tap og makeskifter i de forskjellige prebendene i senmiddelalderen. Tilnærmingen forutsetter at jordegodset fra de "gamle" prebendene i sin helhet gikk inn i de "nye" prebendene, slik Moten Beyer har sannsynliggjort (Beyer 1970, 88). Unntakene er Quinta (SC) og brødrealteret hvor begge jordegods ble fordelt på to prebender (jf. tall med * i Tabell 10). Det er ukjent hvor de tre nystiftede prebendene fikk sitt jordegods fra, men kanskje kom det fra brødrenes fellesgods eller biskopen, eventuelt fra andre donatorer.

Ved å kontrollere eiendomsforholdene for det utgåtte prebendegodset i BK har det til en viss grad vært mulig å komme på sporet av med hvem makeskiftene fant sted. Fra undersøkelsesområdet er det kjent makeskifter med både bønder og adel,

| 90 | Det gjelder Jacobi (= Prima (DC)), Magni (= Prima (SC)) og Nicolai prebende (= Sexta (SC)).

men trolig var det vanligere å bytte eiendommer mot andre kirkelige institusjoner. ⁹¹ Jeg har også undersøkt fellesgodset med utgangspunkt Johan Steens (1965) bearbeiding av den delen av fellesgodset som tilfalt lektoren og rektoren ved Bergen Katedralskole i 1617 (32 av i alt 136 gårder), med tanke på å klarlegge omfanget av makebytter her. ⁹² Gjennomgangen viser at en må utvise stor forsiktighet når en arbeider retrospektiv med dette jordegodset.

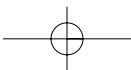
4.2.8

Halsnøy kloster

Den eldste kilden til Halsnøy kloster jordeiendom er en jordebok fra 1614 (Robberstad 1952b, 44). ⁹³ Etter reformasjonen ble Halsnøy-godset gjort om til et kongelig len, sammen med inntektene av Hardanger. ⁹⁴ I 1569/70 gav denne forleningen en inntekt på 807 daler (NRJ IV, 645). Jordeboken lister opp 255 gårder/parter, i tillegg forskjellig grunnleie av sager i Sunnhordland og tomter i Bergen. Alt dette var gammelt klostergoods.

Det er nærliggende å anta at en kjerne av eiendommer i Halsnøy-godset skriver seg fra grunnleggelsen i 1160-årene. ⁹⁵ Ifølge den ukjente forfatteren av Bergens Fundas fra 1559/60. ble klosteret grunnlagt av Erling Skakke. ⁹⁶ Forfatteren som hørte til i kretsen omkring Christoffer Valkendorf (1525–1601), lensherre på Bergenhus, synes å ha hatt rikelig tilgang på kilder som i dag er tapt. Eksempelvis er et brev fra ca. 1217–19 om Halsnøy klostets handelsprivilegier på Island overlevert i Bergens Fundas som eneste sted (Storm 1898, 426; Sørli 1957, 7f, 44f., 92 f; RN I nr. 430). Det styrker også troverdigheten om fundasens beretning om Erling Skakke som grunnlegger av Halsnøy kloster (Storm 1898, 426). ⁹⁷ Kjernen i godset var trolig nær forbundet med Etne og nærliggende bygder, hvor Erling Skakke hadde sitt arvegoods.

-
- [91] I hele 9 av 15 prebender er det sannsynlig at det forekom makeskifter. Noen få makeskifter er dokumentert i brev og diplomer, f.eks. mellom Crucis Halduarj og bønder i 1420 (DN IX nr. 229) og mellom prebenda Corporis Christie og Erik Rosenkrantz i 1561 (Beyer 1970, vedlegg 2.).
- [92] Ifølge Steens liste (nr. 92–123) hadde 11 av 32 fellesgodsgårder tidligere ligget under diverse lokalkirkelige institusjoner og prestebord, samt Munkeliv kloster (Steen 1965, 169ff.). Dette viser at brødrene også drev aktiv makeskifting av fellesgoods.
- [93] Jordeboken er publisert i Sunnhordland Tidsskrift bd. XXXIII 43–54.
- [94] Klostereiendommen ble i 1539 forlent Jens Pallelsen Spild, i 1553 Erik Valkendorf, i 1606 Jørgen Brockenhus, i 1634 Erik Otteson Orning, i 1646 Otto Krag, i 1651 Jørgen Rosenkrantz, senere Peder Juel og Dorte Sehested og i 1659 Christoffer Urne. I 1664 ble lenet omgjort til et futedømme under amtmannen på Bergenhus (Robberstad 1952b, 44).
- [95] Det er ikke kjent oppkjøp eller salg av klosterets eiendommene i Etne. Det har imidlertid forekommet andre steder i Sunnhordland slik blant annet en dom i herredagen i 1599 viser. Flere brev som omhandlet jordeiendomsspørsmål var ikke innført i den jordeboken som da ble lagt fram (Robberstad 1952b, 43).
- [96] I et avsnitt i Bergens Fundas om kroningen av Magnus Erlingsson i Bergen i 1163/64 heter det "Wdi samme Cronnelse loffude Erlanndt skacke, Kongenns Fader, adt opbygge sin Sønn till en Heider Hal(SS)nø Closter, Och Sancto Augustiono till Loff och Erre" (Sørli 1957, 34).
- [97] Edvard Bull mente å kunne se et eldre forelegg for fundasens beretning om kroningen og klostergrunnleggelsen. I AM 333 og tre andre overleveringer av Bergens Fundas opptreer formen "bønnehold" i stedet for "Heider". Edv. Bull mente formen bønnehold ikke var vanlig før slutten av 1500-tallet og at termen trolig var hentet fra et eldre brev (etter Sørli 1957, 34 m/ref.).
-

Nær Fitjar eide klosteret en gård som heter Kongsvik, og tilsvarende Kongstun i Granvin, noe som også indikerer bakenforliggende krongodsdonasjoner (jf. kap. 6.2.2.3).

Bare få diplomer som gjelder klosteret, dreier seg om jordeiendomssaker. Når en arbeider med Halsnøy-godset er det naturlig å ta utgangspunkt i strukturen i eiendomsmassen, og det er vanskelig på bakgrunn av eiendomskildene å tegne et mer dynamisk bilde. I Etne er det et spesielt forhold mellom prebende-godset og Halsnøys eiendommer som har interesse i denne sammenheng, siden eiendommene er vevd inn i hverandre og muligens kan ha sammenheng med delingen av en eldre gods enhet omkring Gjerde. Dette vil bli nærmere drøftet i selve analysen (kap. 7).

For å oppsummere; eiendomskildene omkring kongsgårdene og lendmannsgodset Gjerde skal analyseres med utgangspunkt i en retrospektiv metode, hvor det å skille ut eldre heleieblokker står sentralt. Omkring kongsgårdene var særlig klostrene, biskopen og domkapitlet store eiere. Både for Munkeliv- og Nonneseter- og muligens også Jonsklosteret kan det sannsynliggjøres at kongen var grunnlegger, mens Halsnøy kloster trolig ble grunnlagt av en stormann med "kongstanker". Det knytter seg ulike muligheter til kildematerialet omkring eiendomsforhold i undersøkelsesområdene. Best kildedekning har Munkeliv-kloster, hvor en kan følge godsutviklingen fra slutten av 1100-tallet. Flest vanskeligheter hefter seg til domkappelgodset som gjennomgikk store forandringer i senmiddelalderen.

En agrararkeologisk tilnærming

4.3

Den historiske gården på Vestlandet karakteriseres blant annet ved at det i sonen mellom utgarden og intensivt gjødslede åkre nær tunet kan ha vært et rotasjonsbruk med veksling mellom dyrking, slått/beite og dyrking. ⁹⁸ Skillet mellom hovedåkrene og engarealer kan likevel ha vært nokså stabilt på Vestlandet, i alle fall på 1100-tallet om ikke før, slik Gulatingsloven antyder (G 292, Øye Sølvsberg 1976, 80). Ifølge Rønneseth utgjorde "gamleåkeren" den viktigste delen av den "historiske" gården (Rønneseth 2001 (1974), 105). Kanskje er det først og fremst ved å undersøke og datere sentrale åkre nær tunene, både på hovedgårdene og det underliggende jordegodset, at det er mulig å vinne ny kunnskap om hvordan driften og indirekte bosetningen utviklet seg over tid. Ved å undersøke hovedåkre på flere gårder som ligger i tilknytning til et gods bør det derfor være mulig å belyse sentrale trekk ved bosetningsutviklingen mer presist. Det er dette jeg vil gjøre.

Hensikten med de arkeologiske punktundersøkelsene er å identifisere sentrale gårdstrukturelle trekk på bakgrunn av historisk kartmaterialet, med særlig vekt på

[98 | Fra senere tid vet vi at gjenlagte åkre nyttet som eng ofte har navn som trod, trede og ekre, navn som finnes på mange gårder (Øye Sølvsberg 1976; Øye 1998, 34).

strukturer som spesifikt knytter seg til den fysiske organiseringen av et godsområde. Det innebærer kartlegging av eldre åker- og gjerdesystemer, bosetningsområder, former for jordbruksdrift, inn- og utmarksbruk. Dernest vil jeg ved egne feltundersøkelser undersøke og tidfeste et utvalg av slike elementer nærmere. Jeg vil særlig fokusere på faste åkre nær de historisk kjente tunene innen godset, da disse ofte kan belyse viktige trekk ved utviklingen for den aktuelle gården. I min sammenheng utgjør altså den historiske gårdsstrukturen rammen for en agrar og kulturgeografisk tilnærming hvor nettopp datering av eldre bevarte (fossile) dyrkingslag ved hjelp av C14-metoden, står sentralt. På et mer detaljert nivå innebærer punktundersøkelser inngrep i åkerreiner og dyrkingslag knyttet til slike faste åkre.

4.3.1 Metodens anvendelsesområder

En agrararkeologisk tilnærming er brukt og videreutviklet innen prosjektet "Den tradisjonelle vestlandsgården" (Julshamn 1998; Valvik 1998; Åstveit 1998; Valvik og Åstveit 2001; Austad, Øye *et al.* 2001; Øye 2002 (red)), og i andre arbeider knyttet til samme forskningsmiljø (Diinhoff 1999; Skrede 2002; Stang 2003). Metodene er også utprøvd og anvendt på Østlandet (Pedersen 1989 (1982); Holm 1995; Jerpåsen 1996), i Rogaland (Myhre 1972a; Rønneseth 2001 (1974)), i Romsdal (Solli 1996), i Trøndelag (Jensås 1998; Stomsvik 1998; Berge 1999) og over mange år blant svenske kulturgeografer og arkeologer (f.eks. Carlsson 1979; 1989; Widgren 1983; 1997; Gren 1997; Lindmann 1991; Windelhed 1992; 1995; Petersson 1999a; 1999b). Jeg skal kort skissere mitt metodiske opplegg.

Felles for flere av de nyere vestnorske studiene er at de omfatter topografisk avgrensede enkeltgårder som fortsatt er i drift, og hvor ressursutnyttelsen i rom er studert i et langt tidsperspektiv med utgangspunkt i gamle strukturer i dagens landskap. Også annen nyere gårdsforskning på Vestlandet har i stor grad vært vinklet mot enkeltgårder, men da særlig ødegårder fra et mer avgrenset tidsavsnitt, "folkevandringstidsgården" "vikingtidsgården" eller "middelaldergården" (Bakka 1965; Hagen 1953; Kaland 1979; Myhre 1980; Randers 1981; Opedal 1994; Larsen 1995; Ingebretsen 1997). Min undersøkelse skiller seg fra disse ved at jeg behandler et større bosetningsområde som består av flere gårder, men da bare i form av punktundersøkelser.

Nyere agrarforskning har indirekte vist at de tradisjonelle begrepene "historisk" og "forhistorisk" gård både er problematiske og for sterkt polarisert innen eldre forskning. ⁹⁹ Slik forskningen står i dag tyder mye på at gårdsstrukturen i jernalder og middelalder ikke var så vesensforskjellig, men at det dreier seg om en gradvise utviklingsprosesser og regional variasjon (Myhre 2002, 194; Øye 2002).

---

[99] Begrepene er nært assosiert med diskusjonen omkring gårdsbosetningen på Jæren i Rogaland i jernalder og middelalder (Myhre 1972a; 1974; Rønneseth 1966; 2001 (1974); Øye Sølvberg 1976; Lillehammer 1979).

Identifisering av den historiske bosetningsstrukturen ved bruk av kart

4.3.2

For å identifisere og klarlegge gårdsstrukturen i undersøkelsesområdene har jeg kombinert ulike visuelle kilder som eldre gårdskart, boniteringskart, økonomisk kartverk (ØK), topografiske kart, kart med gårdsgrenser og flyfoto med egne registreringer i felt. For hvert undersøkelsesområde har jeg utarbeidet følgende temakart til hjelp i analysen.

- Et topografisk kart som viser gårdene per 1647 og gårdsgrensene innenanalyseområdet
- Kart med gårdsgrenser og moderne gårdsnumre
- Kart over den historiske gårdsstrukturen innen et avgrenset område omkring kongsgårdene og Gjerde. Her er også forhistoriske gravminner og annen relevant informasjon, som f.eks. bygdeboger og kirkesteder kartfestet
- Kart med gårdsgrenser som viser distribusjon av forhistoriske gravminner i hele analyseområdet
- 5–8 kart som viser de eldste kjente eiendomsforholdene for de største eierne samt bondeeien
- Kart som viser alle heleieblokker på tre eller flere gårder
- Kart som viser gravminner og eiendomsblokker på tre eller flere gårder
- Kart som viser et rekonstruksjonsforslag for et eldre godsområde før eventuell ombrekking

De fleste kartoverlegg er gjort i GIS-programmet Map-info, eventuelt i annen programvare (photoshop) når jeg har funnet det mer hensiktsmessig. Det viktigste er å velge fleksible dataløsninger slik at kartene lett kan roteres og skaleres i forhold til hverandre, og dermed settes sammen for større områder omkring de undersøkte gårdene. I bunnen av temakartene ligger i hovedsak fire ulike og supplerende karttyper:

(1)Gårdskart omfatter både utskiftningskart og åstedskart. Hovedtyngden av materialet er likevel utskiftningskartene, og de jeg har benyttet er i hovedsak fra perioden ca. 1860–1920 (jf. gamle norske kart, red. R. Fladby *et al.*). ¹⁰⁰ I "Lov om Jords og Skovs Utskiftning af Fællesskab" av 12. oktober 1857 ble det nedfelt at det ved offentlig skifte skulle utferdiges kart for området som var planlagt utskiftet (Grendahl 1959; Hellenes 1967; Geelmuyden 2002). ¹⁰¹ Loven trådte i kraft i 1859, og samme år ble det opprettet tre jordskiftedistrikt i Hordaland. Fra den tid ble produsert en rekke utskiftningskart i Hordaland, som har best dekning i landet av kart eldre enn år 1900, sammen med Nordland (Jerpåsen *et al.* 1997,

| 100 | Per 2003 er de originale utskiftningskartene overført fra Ås til Riksarkivet, men finnes i kopi på Jordskifteverkets kontorer i de enkelte fylker (omorganisert fra 2003).

| 101 | Man hadde fremdeles adgang til å utføre minnelige skifter, og følgelig ble det heller ikke nå tegnet kart over alle utskiftede områder. Opplysninger om skifter som fulgte den eldre loven fra 1821 finnes i pante- og tingbøker, men er av mindre interesse i min sammenheng.

18f.). ¹⁰² For samtlige av de undersøkte gårdene finnes utskiftningskart over innmark, med unntak av for Alrekstad. Her ble det imidlertid laget et gårdskart i forbindelse med en åstedssak (grensetvist) i 1779 (Harris 1991). For meg har gårdskartene vært særlig nyttige for å identifisere eldre strukturer, som ferdsselsveier, tunbeliggenhet, grenser for innmark og utmark, som representerer trekk av lang strukturell varighet.

Gårdskartene har stor nøyaktighet, særlig for innmark. Kombinert med boniteringslister er det mulig å identifisere konkrete objekter for arkeologiske feltundersøkelser på kartene, som åkre, åkerreiner, tufter, hauger, røyser, mm. ¹⁰³ Gårdskartene har også fungert som tolkningsgrunnlag på gårdsnivå for forhistoriske gravminner. Ofte er det slående sammenheng mellom gravminnenes plassering og områdets daværende bosetningsstruktur. Røysene ligger gjerne langs nå forsvunne ferdsselsveier, naustplasser, tun, grenser for innmark/utmark eventuelt på eller ved matrikelgrenser og vitner i mange tilfeller også om at den historiske gårdstrukturen har svært gammel opphav. Samtidig kan gravminnenes romlige plassering i forhold til den historiske kjente gårdsstrukturen i noen tilfeller også indikere omstrukturering og endring i bosetningen i yngre jernalder/middelalder.

For Alrekstad (Årstad) og nabogårdene har jeg bl.a. benyttet gårdskart og skisser fra perioden 1730–1779, i tillegg til yngre kart og prospekter. Kartene for Årstad (1779) og Haukeland (1776) er utført av landmåler W. H. Christie og er blant de eldste gårdskartene som er laget på Vestlandet (Harris 1991, 84). Også for andre nærliggende gårder (Håstein (Damsgård), Solheim, Lille Sanviken) finnes eldre kartmateriale, og for Årstad prestegjeld har jeg kunnet sammenligne eldre gårdskart med et detaljert kart fra 1901 (NGO kat. A XIII, 24), hvor agrare strukturer, som steingjerder m.v, er kartfestet. Selv om enkelte gårdskart ikke er utpreget nøyaktige og detaljrike, er de likevel såpass bra at en med kartoverlegg kan identifiseres eldre strukturer og at disse kan overføres og identifiseres rimelig presist på moderne ØK-kart.

Omkring Seim har jeg kunnet sammenstille tre utskiftningskart over innmarken fra

---

| 102 | Den store kartproduksjonen må sees på bakgrunnen av at Hordaland, Nordland og Sogn og Fjordane var det historiske kjerneområdet for klyngetun-bosetning og teigblanding (Rønneseth 2001 (1974), 211). I 1875 lå ikke mindre enn 90 prosent av gårdsbrukene (10486 av 11614) i Hordaland i en eller annen form for blandet eierskap (Hellesnes 1967). Hele 2060 matrikelgårder hadde i 1875 teigblandet innmark og utmark, 747 i utmark og 182 hadde sameie i fjellmark. Fram til 1875 hadde det vært offentlige skifter i 339 gårder i Hordaland, det meste gjaldt innmark (*ibid*, 249). I siste halvdel av 1950-tallet var 89 prosent av innmarken i Hordaland utskiftet, dvs. nær en halv million dekar, og tilsvarende 15 prosent av utmarken (inkludert areal over skoggrensen), dvs. ca. 2,4 millioner dekar (*ibid*, 442f). Fra den første utskiftningsloven kom i 1821, tok det altså mer enn 130 år å gjennomføre storparten av den enorme omstruktureringen av innmarken i Hordaland og med en fortløpende kartproduksjon fra 1859.

| 103 | Boniteringslistene er enten ført inn i de såkalte forhandlingsprotokollene eller ligger separat i mappene for jordskiftesaker. Det dreier seg om et stort materiale. På Statsarkivet i Bergen har man omlag 200 hyllemeter med jordskiftedokumenter fra Hordaland og Sogn og Fjordane.

1890-åra. Kartene dekker daldraget for bebyggelsen, og omfatter gårdene Hopland, Seim og Votno. På 1930-tallet utførte daværende Bergens Museum en kulturgeografisk registrering på Seim. I den forbindelse ble det laget detaljert kart av selve tunområdet, delvis som en bearbeiding av utskiftningskartet fra 1892, men med flere og mer presise opplysninger (KGR:4, 1:20, Fylkesarkivet, Hordaland fylkeskommune).

Omkring Fitjar er dekingen av eldre utskiftningskart god. Det har derfor vært mulig å lage en nær komplett kartsammenstilling av et større landskapsområde før utskiftningene, bestående av ca. 10 gårder med både innmark og utmark. Dette har vært et svært nyttig redskap i analysen av det arkeologiske materialet på Fitjar.

I 1950-årene samlet Institutt for sammenlignende kulturforskning inn tradisjonsstoff om eldre gårdsdrift **på Gjerde**, Sæbø, Haugen, Skjensvoll, Flote og Dyngjebakken i Etne. Instituttets arkiv oppbevares i dag på Riksarkivet (Privatarkiv (PA) 424). Materialet fra Gjerde er tett knyttet opp til en avtegning og bearbeiding av det nevnte utskiftningskartet fra 1872–73 (PA 424 / 4A 054 25 / pakke 188). Også et militærkart fra 1869 har vært til hjelp for å rekonstruere den eldre bebyggelsesstrukturen i Etne (Riksarkivets kartsamling, Hordaland, Etne GS 181 (1869) 4b 133d), supplert med en mengde utskiftningskart.

(2) **Bonitetskart.** Dette er en kartserie som er utarbeidet av Norsk institutt for Jord- og Skogkartlegging (NIJOS) på 1970-og 80-tallet (M 1: 20 000), basert på nedfotograferte ØK-kart. Det er så godt som fullstendig kartdekning for samtlige av mine undersøkelsesområder (jf. statusoversikt per 1. 1. 89 med kartbladinnledning). Boniteringskartene differensierer i farge mellom ulike markslagsgrenser. For innmark tegner dette seg som grader av gult, hvor særlig skillet mellom fulldyrket og ikke fylldyrket mark er viktig i min sammenheng. Ved å kombinere bonitets- og utskiftningskart kan en identifisere tradisjonelt og fossilt jordbrukslandskap, slik jeg har gjort i Etne. En velger da ut objekter i områder som ikke er fulldyrket, og dermed mindre sannsynlig ødelagt i en agrararkeologisk forstand. Gro Jerpåsen har påpekt at markslagsgrensene på NIJOS kartene ofte er foreldet, da kartene ikke blir oppdatert fortløpende (Jerpåsen *et al.* 1997, 23). Kartene for mine undersøkelsesområder er ajourført i perioden 1976–85, men erfaringene fra felt viser at mye mark er blitt fulldyrket siden.

(3) **Relieffkart med gårdsgrenser.** Relieffkartene har jeg utviklet i nært samarbeid med Statens kartverk ved Tore Tønning (MAD 12002-SF01/07) og viser landskapet uten moderne bebyggelse. Kartene gir et godt inntrykk av de topografiske forholdene, særlig når de benyttes som et digitalt arbeidsredskap. Rådataene til gårdsgrensene er hentet fra Geovekst, en database utviklet av Statens Kartverk. Søkene i Geovekst er gjort av Morten S. Andersen, Fylkesmannen i Hordaland. Jeg har korrigert resultatet

for mindre "flatefeil" og dessuten fjernet grensene for yngre ikke-middelalderiske gårder, med utgangspunkt i bosettingen i 1647.

(4) **Økonomisk kartverk (ØK)**. Sist, men ikke minst har jeg benyttet meg av Statens kartverks ØK-kart 1:5000 (serie fra 1968), hvor jeg har hatt samtlige ØK-plater for Vestlandet tilgjengelig digitalt (raster). For hvert analyseområde har jeg utarbeidet et oversiktskart med gårdsgrenser, basert på data fra Geovekst-basen. Dette kartet er overført til Word hvor jeg har lagt et rutenett med kartbladinndeling over de enkelte ØK platenes dekningsområde. I hver rute har jeg satt inn en såkalt hyperkobling til den aktuelle kildefilen for det digitale ØK-kartet. Slik har jeg utviklet et effektivt kartsystem som har fungert etter hensikten. Tilsvarende har jeg gjort med skannede bonitets- og utskiftningskart når dette har gitt praktiske fordeler. ØK-kartene er et uvurderlig hjelpemiddel når en arbeider med eldre gårdshistorie, særlig i kombinasjon med de andre karttypene.

4.3.3

Identifisering av arkeologiske undersøkelsesobjekter

Innen kulturlandskapsforskningen skiller man gjerne grovt mellom "fossile", "tradisjonelle" og "moderne" jordbrukslandskap. Innenfor disse vil det være en kompleks tidsstratigrafi med *fossile*, *relikte* og *resente* landskapselementer (Gaukstad 1990). Et fossilt element betegner en struktur som har mistet sin opprinnelige funksjon og brukes i prinsippet ikke lenger bevisst til et formål. Et relikte elementene har derimot bevart sin ytre form, men har gjennomgått en endring i funksjon, og er regulert til annet formål (fra åker til eng, en eldre geil markerer ny grense mellom to gårder). Et resente element, f.eks. en åker som fortsatt er i drift, har kontinuitet i horisontal funksjon, men kan likevel ha gjennomgått en vertikal fossilisering f.eks. pga. jordakkumulasjon. I min sammenheng er dette relevant i forhold til å identifisere optimale punkter for agrararkeologiske undersøkelser. Det tradisjonelle jordbrukslandskapet skiller seg fra det moderne ved at det ikke har vært gjenstand for maskinell drift. Til forskjell fra det fossile landskapet er det tradisjonelle førmaskinelle landskapet fortsatt i drift, eller har vært i drift inntil de siste 50–100 årene. I praksis forekommer imidlertid disse tre landskapstypene side om side horisontalt og dessuten vertikalt oppå hverandre i stratigrafisk sammenheng. Selv om det i et moderne jordbrukslandskap også kan identifiseres fossile elementer under den moderne markoverflaten, er det likevel en klar fordel for en agrararkeologisk undersøkelse å ta utgangspunkt i fossilt eller tradisjonelt jordbrukslandskap når en skal undersøke alder av dyrking og bosetning.

Et karakteristisk trekk ved eldre dyrkingspraksis er at åkerjord ble tilført trekull (Hatt 1937, 94; Hagen 1953, 237; Holm 1995). Kull inneholder kalium og fosforsyre som er viktige næringsstoffer med tanke jordforbedring. Muligens har kull fra trær, busker,

ris og torv blitt tilført jorden som del av en generell dyrkingspraksis både i forhistorisk og historisk tid (Øye Sølvberg 1976, 85), noe som også er blitt tydelig arkeologisk påvist, bl.a. på Lurekalven utenfor Lygra. Her ble skogsjord trolig blandet med trekull/aske og tilført åkrene i vikingtid (Kvamme 1982, 121–126). Også Vestlandsgårdsprosjektet avdekket slike jordlag. På grunnlag av dette er det i gitte kontekster mulig å datere dyrkingsfaser ved hjelp av C14.

Åkerreinen og åkerterrassen er kan hende den sikreste konteksten å ta ut kullprøver fra når en ønsker å datere selve dyrkingen nær et bosted. En åkerrein består av dyrkingsjord, men starter i prinsippet der dyrkingen stopper. Den har normalt den fordel at den avspeiler aktiviteten i åkeren uten selv å ha blitt dyrket i. I en åker i hellende terreng vil dessuten jordbearbeiding og jordsig føre til akkumulering av jord i nedkant, hvor åkerterrassen og den nedenforliggende reinen dannes (Hagen 1953, 246, 251; Øye Sølvberg 1976, 98; Gren 1997, 114). ¹⁰⁴ Pløying vil normalt føre til en raskere og større reindannelse enn arding, spade- eller hakkebruk, da ploegen påvirker en større mengde åkerjord (Stomsvik 1998, 59). De enkelte stratigrafiske lag i reinen må analyseres og dateres for seg og da ved hjelp av trekull. Mektigheten på åkerreiner varierer med dyrkingens varighet, grad av gjødsling eller jordsig og terrengets helling. Mens dyrkingsjorden på en flate f.eks. kan være omkring en halv meter pluss minus, kan dybden på reinen være opptil 3 m (Myhre 1972a, 178). Jordsiget i en hellende terreng tynner jordsmonnet i øvre del av åkeren ("åkerhaket"). Det har derfor vært vanlig dyrkingspraksis å flytte jord fra nedre til øvre del av åkeren (jf. Visted og Stigum 1971, 191f.). Reinens verdi som vitenskapelig undersøkelsesobjekt reduseres dersom jorden er fraktet tilbake i åkeren i bakken, slik det altså har vært tradisjoner for. Ved en arkeologisk undersøkelse vil det ofte være mulig å fastslå hvorvidt en slik tilbakeføring av jord har foregått, blant annet dersom dyrkingslagene er brutt og stratigrafien i reinen er uklar. Normalt vil imidlertid ikke jord fra selve nedkanten flyttes da denne kanten var stabiliserende og hindret ytterligere jordsig, noe som også er blitt dokumentert i Vestlandsgårdsprosjektet.

En åkerrein vil i motsetning til en dyrkingsflate ofte gi gode betingelsene for å datere dyrkingslag ved C14. På en åkerflate skjer fossileringen av jordsmonnet som følge av jordakkumulasjon, dvs. en vertikal fossilering. I en åkerrein skjer fossileringen i større grad ved jordtransport horisontalt, altså ved *overleiring* og ikke en *avleiring*, slik som på en åkerflate. Dermed vil det ofte være mulig å dokumentere flere dyrkingsfaser i en åkerrein enn på en dyrkingsflate, også som følge av at fossileringsprosessen har gått hurtigere og mer uforstyrret og at jordsmonnet er dypere. Dette er også kommet

---

| 104 | På større slake flater som f.eks. er inndelt i flere åkre uten klare brudd i terrenget framstår reinen gjerne som en tversgående strimmel av torv og jord mellom åkrene, eventuelt grøftet i oppkant. Denne type merkerein kan også ha tjent som bruk- og eiergrenser, og er nevnt både i middelalderlovgivningen og påvist på gårdsanlegg fra eldre jernalder (Øye 2002, 309).

---

tydelig fram under Vestlandsgårdsprosjektet (Øye 2002 (red)). Da jorden i reinen likevel representerer tilsig fra åkeren, kan trekullet som avleires være sammenblandet fra flere tidsperioder, slik også Linda Julshamn har påpekt i forbindelse med sin undersøkelse i Vestlandsgårdsprosjektet (Julshamn 1998, 49ff.). Nedenfor skal jeg se nærmere på hvor stor denne dateringsmessige feilkilden er. I min sammenheng kan reinen altså gi informasjon om dyrkingen i en hovedåker som igjen kan belyse trekk ved den aktuelle gårdens utvikling, som forhåpentligvis, sammen med flere slike undersøkte åkre, kan danne grunnlag for å trekke slutninger om selve godsutviklingen omkring kongsgårdene og Gjerde.

Mellom dyrkingsjorden og undergrunnen, også i reinen, vil det ofte være spor etter et mer eller mindre rent trekullag. Dette er vanligvis tolket som et *rydningslag* eller *avsviningslag* (Øye 2002 (red)). Rydningslaget viser tilbake på en bestemt hendelse, og da vanligvis *brannryddingen* av et område. En brannrydding innleder normalt en lang og varig utnyttelse, enten for beite- eller åkerbruk (Julshamn 1998, 45). En datering av et rydningslag vil fortelle når den første jordbruksutnyttelsen av området tok til. Dersom brannryddingen bare omfattet et avgrenset areal, kan åkerreinen i noen tilfeller dannes utenfor det engang brannryddede område. Rent feltarkeologisk er det derfor et poeng å grave sjaktene lange nok slik at de både går gjennom reinen og inn i åkeren for å sikre at alle faser er representert. Andre ganger strekker rydningslaget seg godt utenfor det senere dyrkede åkerarealet, slik at også et enkelt prøvestikk i reinen vil fange opp alle faser.

Dyrkingsjorden i reinen kan bestå av flere stratigrafisk atskilte *dyrkingslag*. Forskjeller mellom lagene framtrer ved ulik farge, jordsammensetning, konsistens, steinnhold osv. Selv om det har foregått kontinuerlig dyrkingen på stedet over svært lang tid, kan stratigrafiske skiller oppstå som følge av endret dyrkingspraksis, og trenger ikke nødvendigvis å representere et brudd i dyrkingen. En gradvis fargeendring fra svart/grått i nedre del av dyrkingsjorden mot brunt i øvre del kan f.eks. tyde på en økt tilførsel av husdyrgjødsel. Stratigrafiske skiller kan også oppstå som følge av lang tids brakklegging. I motsetning til et rydningslag representerer et dyrkingslag en langtidsprosess, ikke én enkel hendelse (Åstveit 1998, 25).

4.3.4 Datering og sammenblandet trekull i dyrkingskontekster

En datering prøves C14-verdi representerer tiden som har gått fra opptaket av biogent kullstoff opphørte. Et materiale med høy egenalder, som f.eks. furu og eik kan derfor utgjøre en potensiell feilkilde dersom trevirket som dateres skriver seg indre deler av treet, hvor C14-opptaket stoppet tidlig (Gulliksen 1979, 70). Man forutsetter at halveringstiden av C14 er 5570 år. Jeg har benyttet OxCal versjon 3. 5 for å kalibrere prøvene. Programmet er utviklet av Bronk Ramsey (2000) ved Oxford universitet, og

kalibreringsdataene bygger på Stuvier *et al.* (1998). Jeg angir alle dateringer med tre sigma (Σ), slik at usikkerheten skal komme tydeligere fram, og ikke bare innen ett Σ , dvs. innenfor en ramme av 68, 2 prosent sannsynlighet.

Jeg har til sammen 33 daterte prøver fra åkerkontekster i Etne. Av disse er 26 prøver datert ved Radiologisk laboratorium i Trondheim og Uppsala (reg. nr. DF 3265). Fjorten er målt ved akselerator i Uppsala (= TUa), mens de øvrige 12 er målt konvensjonelt i Trondheim (= T). De sju prøvene fra tilsvarende kontekster på Seim er også datert i Trondheim. Treartsbestemmelser er gjort av pollenbotaniker Helge Irgens Høeg, og dette kan bidra til å skille mellom intensjonell rydding og naturlig skogbrann. Statistiske undersøkelser viser at naturlig skogbrann oftest oppstår i barskog, forekommer i blandingsskog, mens sjelden bryter ut i ren løvskog fordi bladene har høyt vanninnhold (Lindmann 1991, 18 m/ref). Unntaket er kraftige såkalte kronebranner. En treartsbestemmelse kan dermed bidra til å skille rydning fra skogbrann.

Et annet prinsipielt problem vi møter når vi baserer datering av åker på C14 er som nevnt at trekullet fra en og samme prøvehorisont er sammenblandet fra flere tidsperioder. Dateringsresultatet representerer en snittverdi av det analyserte trekullet. Linda Julshamn har i sin hovedfagsoppgave om jordbruksutviklingen på gården Havrå på Osterøy i Hordaland, knyttet til Vestlandsgårdsprosjektet, utviklet en modell for hvordan trekull fra rydningslag transporteres oppover i dyrkingslagene ved jordbearbeiding (Julshamn 1998, 48f.; Øye (red) 2002). Forståelsen av denne prosessen står helt sentralt med tanke på kildekritikk ved bruk av C14 for å datere dyrkingslag (jf. Figur 14).

Hun tenker seg en hypotetisk situasjon hvor jordsmonnet årlig øker med 1 mm. pga. gjødsling og jordbearbeiding, samtidig som det er et konstant aktivt dyrkingslag på 10 cm. ¹⁰⁵ Mengden trekull i det aktive dyrkingslaget vil da avta med 1 prosent årlig som blir avsatt eller fossilert i jordsmonnet under det aktive dyrkingslaget. Etter 100 år er nær to tredeler (63 prosent) av den opprinnelige kullmengden fossilert i jordsmonnet, mens 37 prosent fortsatt befinner seg i det aktive dyrkingslaget. Etter 300 år, og 30 cm økning i jordsmonnet, er mindre enn fem prosent av en opprinnelig kullmengden fremdeles i det aktive dyrkingslaget, resten er fossilert.

Det vil også oppstå en kompleks situasjon hvor trekull fra mange tidsperioder både transporteres oppover og fossileres samtidig. Hvor ofte trekull tilføres jorden vil imidlertid variere med driftsform. Mengden trekull i jorden kan være en indikator på beite eller åkerbruk, og jeg har derfor målt trekullmengden (gram per liter) i uliklag som grunnlag i slike overveielser. Dette vil jeg komme tilbake til i analysen.

| 105 | Pløyedybden på 1700-tallet var omkring 10–15 cm, og neppe dypere i forhistorisk tid (Øye Sølberg 1976, 99).

Holder vi fast ved Julhamns tenkte tilfelle som betinger en årlig tilvekst i jordsmonnet på 1 mm, samt et 10 cm aktivt dyrkingslag, og legger til at jordbrukeren i et forsøk på å opprettholde jordas bonitet jevnlig tilfører trekull tilsvarende tapet som oppstår ved fossileiring og nedbryting av trekull, kan vi utlede at en datering av et dyrkingslag ved C14 gir normalt høyere alder enn det faktiske tidspunktet da trekullet ble avsatt pga. sammenblanding av eldre og yngre trekull i det aktive dyrkingslaget (jf. Figur 14). ¹⁰⁶ Differansen mellom tidspunktet for fossilering og prøvens resultat avgjøres flere faktorer: (1) hvor mye trekull og hvor ofte trekull er tilført jorden og (2) hvor hurtig akkumuleringen av jordsmonnet, og dermed fossileringsprosessen har skjedd. I praksis er det knyttet usikkerhet til begge punktene, men i det overforstående og kan hende noe teoretiske eksemplet ble dateringen ca. 100 år for gammel, selv etter lang tids dyrking. Dette betyr at vi som en tommelfingerregel bør være oppmerksom på at C14-dateringer av dyrkingslag normalt viser for høy alder i forhold til det stratigrafiske tidspunktet.

4.3.5

Det agrararkeologiske materialet

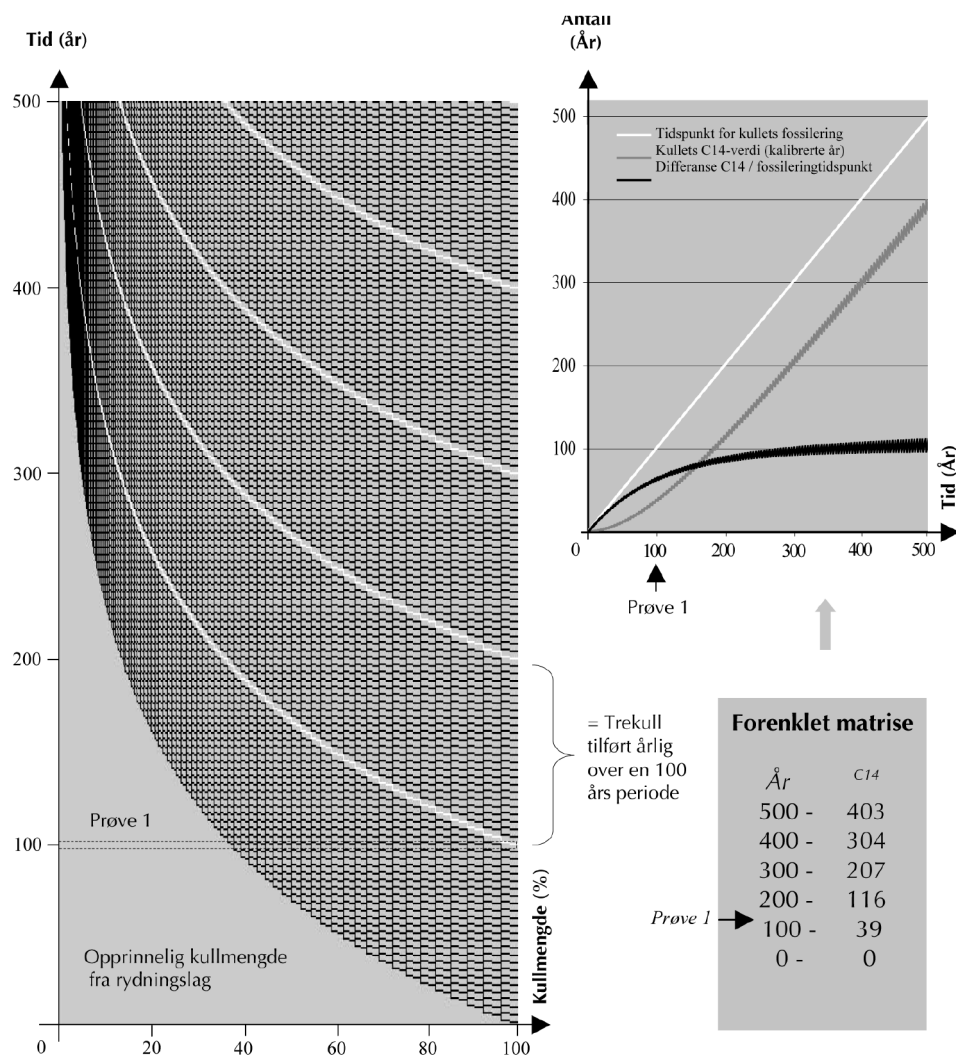
Det agrararkeologiske dateringsmaterialet i denne undersøkelsen har framkommet både ved egne feltundersøkelser og andres utgravninger. Størst omfang har materialet for Etnes del hvor jeg har utført eget feltarbeid både på hovedgården Gjerde, men også på fem mindre omkringliggende bosetninger (Gravelseter, Matskår, Vågen, Engelsgjerd og Vettstø). Også på Seim har jeg utført eget feltarbeid, i samarbeid med Hordaland fylkeskommune ved Kjell Arne Valvik. For de andre kongsgårdene foreligger det noe spredt agrararkeologisk dateringsmateriale. Det varierer hvem som har gravd fram materialet, og det er heller ikke tatt ut med tanke på å belyse mine problemstillinger, knyttet til drift- og gårdsbosettingen omkring kongsgårdene. Jeg vil likevel søke å benytte også dette materialet så langt det rekker i min sammenheng, for å utelukke at områdene ennå ikke var bosatt og i drift, en mulighet jeg ikke helt kunne utelukke i forrige undersøkelse.

Dateringsmaterialet omfatter ca. 50 C14-prøver fra ulike dyrkingskontekster på ni gårder, samt seks områder i bygrunnen i Bergen. Av disse er 26 prøver tatt ut fra

---

| 106 | I en situasjon hvor trekull som fossileres pga. jordakkumulasjon erstattes vil dyrkingsjorden ha jevnt trekullinnhold i alle strata, om vi ser vekke fra naturlige nedbrytningsprosesser. I et 1 mm. tykt strata 30 cm opp i profilen vil 4,9 prosent av trekullet skrive seg fra en 300 år eldre opprinnelig kullmengde fra brannryddingen. Det øvrige 95,1 prosent trekull vil skrive seg fra samtlige av de 299 siste årene, med størst andel fra siste år og minst andel fra 299-ende året tilbake. Ettersom en C14-prøve gir en middelverdi av prøvematerialet blir det viktig å forsøke å klargjøre hvor stor feilkilden dvs. differansen mellom kulletts C14-verdi (kalibrert) og tidspunktet trekullet ble fossilert. Tar vi utgangspunkt i eksemplet ovenfor vil trekull fra en 1 mm. tykt strata avsatt 30 cm opp i profilen dvs. etter 300 kalenderår gi 207 kalibrerte C14-år som resultat, slik som vist i Figur 14. 500 kalenderår etter brannryddingen vil resultatet bli 403 kalibrerte C14-år. Matematisk sett vil differansen mellom fossilerings-tidspunktet (kalenderåret) og kulletts C14-verdi etter en tids dyrking ligge omkring 100 år; forutsatt at det hele tiden tilføres trekull.

Figur 14. Prinsippet for hvordan sammenblanding av trekull fra ulike tid i åkerkontekster gjør C14-dateringen eldre enn den er. Modellen bygger videre på Julshamns modell (1998, 49). Til venstre sees prinsippet for hvordan trekull tilsatt dyrkjingsjorden til ulike tid gradvis fossiliseres pga jordakkumulasjon, samtidig som resten transportereres oppover pga. jordbearbeiding. I dette eksemplet blir det tilført trekull tilsvarende mengden som hvert år går tapt (1 prosent) pga. fossilisering og jordakkumulasjon på 1 mm. Mengdeforholdet mellom trekull fra ulike tidsperioder i et og samme strata blir da avgjørende for dateringsresultatet. Prinsippet for dette er forsøkt illustrert øverst til høyre, hvor trekullets C14-verdi i kalibrerte år er sammenlignet med tidspunktet trekullet ble avsatt etter kalenderår. Ettersom det jevnlig tilføres nytt trekull vil differansen mellom C14-år (kalibrert) og fossiliseringstidspunkt flate ut over tid og ende på omkring 100 år

Undersøkelses område	Antall dateringer, totalt	Berørte gårder (områder)	Dateringsprøvenes lokale kontekst	Utgraver
Alenfit	7	Seim	<ul style="list-style-type: none"> • 5 prøver fra storåker nedenfor gamletun. • 2 prøver fra liten åker nær gamletun. 	Hordaland Fylkeskommune/eget feltarbeid
Bergen	ca. 10	Bygrunnen	Prøver fra diverse dyrkingsspor.	NIKU
Fitjar	9	Fitjar	<ul style="list-style-type: none"> • 5 prøver ved heimstøl like utenfor utgard. • 4 prøver fra åker ved gamletun. 	Anette Overland (1999)
Etne	26	Gjerde Gravelseter Matskår Vågen Engelsgjerd Vettestø	<ul style="list-style-type: none"> • 7 prøver fra åker ved gamletun. • 5 prøver fra åker nedenfor gamletun. • 2 prøver ved utgard. • 3 prøver fra eng/åker nær utgard. • 3 prøver fra Storåker ved gamletun. • 6 prøver ytterste del av gammel innmark + utvidet innmarksområde og forlenget geil. 	Eget feltarbeid
Sum	52			

Tabell 11. Det agrararkeologiske materialet i avhandlingen

åkerkontekster nær gamletun, fortrinnsvis i "storåkeren", 11 prøver fra dyrkingslag tett ved utgard og 5 prøver nær heimstøl like utenfor utgard. For prøvene fra bygrunnen er det problematisk å angi primærkontekst nærmere, siden bybebyggelsen gjør at en ikke kjenner den eldre gårdstrukturen for dette området.

For Fitjar og Bergen foreligger det pollenanalyser utført av henholdsvis Anette Overland i forbindelse med hennes hovedfagsoppgave i botanikk og Kari Loe Hjelle i forbindelse med arkeobotaniske undersøkelser i byen. Mitt fokus er likevel ikke selve vegetasjonsutviklingen, men rettet mot dyrkingen og spørsmålet når hovedåkrene ble etablert. I en tørr åkerprofil vil pollen i liten grad være bevart. Selv om pollenprøver hadde vært ønskelig også fra de andre stedene med tanke på å belyse hva som faktisk ble dyrket, er det usikkert om her ville vært gode nok bevaringsforhold i åkrene jeg har gravd. Jeg anser selve konteksten som et tilstrekkelig utgangspunkt i min sammenheng.

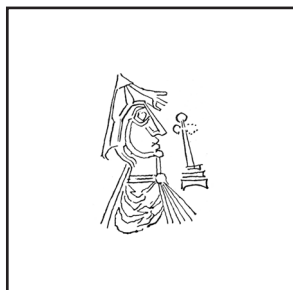
Feltarbeidet i Etne ble utført i april og mai 2000, og resultatene foreligger også i en egen arkeologisk rapport (Iversen 2001). Det ble nedlagt ca. 20 ukeverk i felt utført av fem deltakere. ¹⁰⁷ Målsettingen ved de arkeologiske punktundersøkelsene i

[107] En stor takk til arkeologene Marit Skrede, Kristine Holme Gabrielsen, Gunhild Berge Stang, John Olsen og dessuten kunsthistoriker Vidar Trædal for deltakelse på feltarbeid.

Etne var å kartlegge når gårder knyttet til det middelalderske "Gjerde-godset" ble dyrket opp, og indirekte hvordan bosetningen på godset utviklet seg over tid. Disse undersøkelsene vil det bli gjort nærmere rede for i analysen (kap. 8). På Seim omfattet feltarbeidet ca. tre ukeverk i september 2000 og mai 2001 fordelt på fem personer. **108** Også her var målsettingen å belyse kartlegg alder og opphav på åkrene nær det eldste kjente tunet på gården.

For å oppsummere: Ved å kombinere tre ulike tilnærminger vil jeg forsøke å belyse endringsprosesser knyttet til kongsgårdene og lendmannsgården Gjerde. Endringsprosessene vil jeg analysere på to nivåer; (1) på hovedgården og nærliggende gårder og (2) på selve den omkringliggende godsmassen. Første ledd i undersøkelsen blir å forsøke å identifisere hvorvidt det har foregått en oppdeling av hovedgården i mindre enheter, og dernest søke å tidfeste denne prosessen. Spørsmålet er om dette kan sees i sammenheng med en eventuell omorganisering av gårdene. Andre ledd består av en identifikasjon av det tilhørende jordegodset. Dette vil jeg gjøre ved å studere heleieblokker som eventuelt grenser til hverandre, samt å sammenholde dette med utbredelsen av forhistoriske gravminner tolket som eiendomsmarkører knyttet til et sjikt av odelsbønder med råderett over gården. Spørsmålet her er når et eventuelt større gods ble delt opp i mindre enheter. De agrararkeologiske undersøkelsene står sentralt i tidfestingen av gårdsstrukturelle trekk som kan belyse endringsprosesser. Ved å nærme meg materialet på denne måten håper jeg å kunne si noe mer presist om utviklingen av en eldre rural styreform basert på eiendomsbesittelse og et ambulerende kongedømme.

Fem

Alrekstad

Da Bergen ble anlagt, skjedde det der konsentrasjonen av kongelige hovedgårder og gods synes å ha vært størst på Vestlandet før ca. 1100. Foruten Alrekstad, som grenset til byen, gjelder det muligens også den nevnte Herdla og dessuten Seim og Lygra i Lindås. Tradisjonen forteller at Olav Kyrre lot "setja kaupstað i Bjørgyn" i sin kongstid (1067–93) (Hkr, Olav Kyrres saga kap. 2, bd. 2, 221; Bjørgo 1971, 68). Verbet *setja* kan i denne sammenhengen tyde å *gi rammer til noe som alt eksisterer*, og ikke nødvendigvis være synonymt med å *grunnlegge fra bar bakke* (Bjørgo 1971, 71). Ny forskning viser mulige spor etter tomter ved Veisan alt i 1020–30-årene (Hansen 2003). I forskningen er det likevel stor enighet om at kongen spilte en avgjørende rolle i utviklingen av den tidlige byen, som også kan gå forut for Olav Kyrres tid (Lorentzen 1952; Herteig 1969; Bjørgo 1971; Helle 1982; Kaland og Kryzywinski 1984; Hjelle 1986; Erslund 1989; 1994; Hansen 2003). Et viktig spørsmål i min sammenheng er hvorvidt de middelalderske eiendomsstrukturene i bergensområdet var "preurbane", slik også Torbjørn Låg tidligere har antydnet (Låg 1976, 96). Utgjorde de tidligere et samlet jordegods som ble oppløst og omorganisert, eller var de et resultat av en ekspansiv godspolitik fra nyetablerte kirkelige institusjoner i byen, eventuelt en mellomting? Kan alt dette jordegodset settes i forbindelse med kongemakten, eller var det andre stormenn som sto bak? Dreier det seg eventuelt om konfiskert jordegods overført til kirken.

Hvilke områder omfattet hovedgården Alrekstad i tidlig middelalder og før? Var Alrekstad en storgård med flere mindre underbruk, og omfattet den i så fall mer enn den senere kjente Årstad-gården? Jeg vil drøfte disse spørsmålene med utgangspunkt i Årstads nærområder, dvs. gårdene Haukeland, Hunstad, Våkendalsgårdene, samt

hele eller deler av bygrunnen (Bjorgvin/Vågsbotn/Lungegården). På et tidspunkt gikk Alrekstad av bruk som kongelig hovedgård. Hvilke konsekvenser fikk det, ble den omorganisert til én eller flere leilendingsgårder i regi av Nonneseter kloster. Hvordan var kongsgården organisert tidligere og hvilke endringsprosesser er det mulig å påvise her?

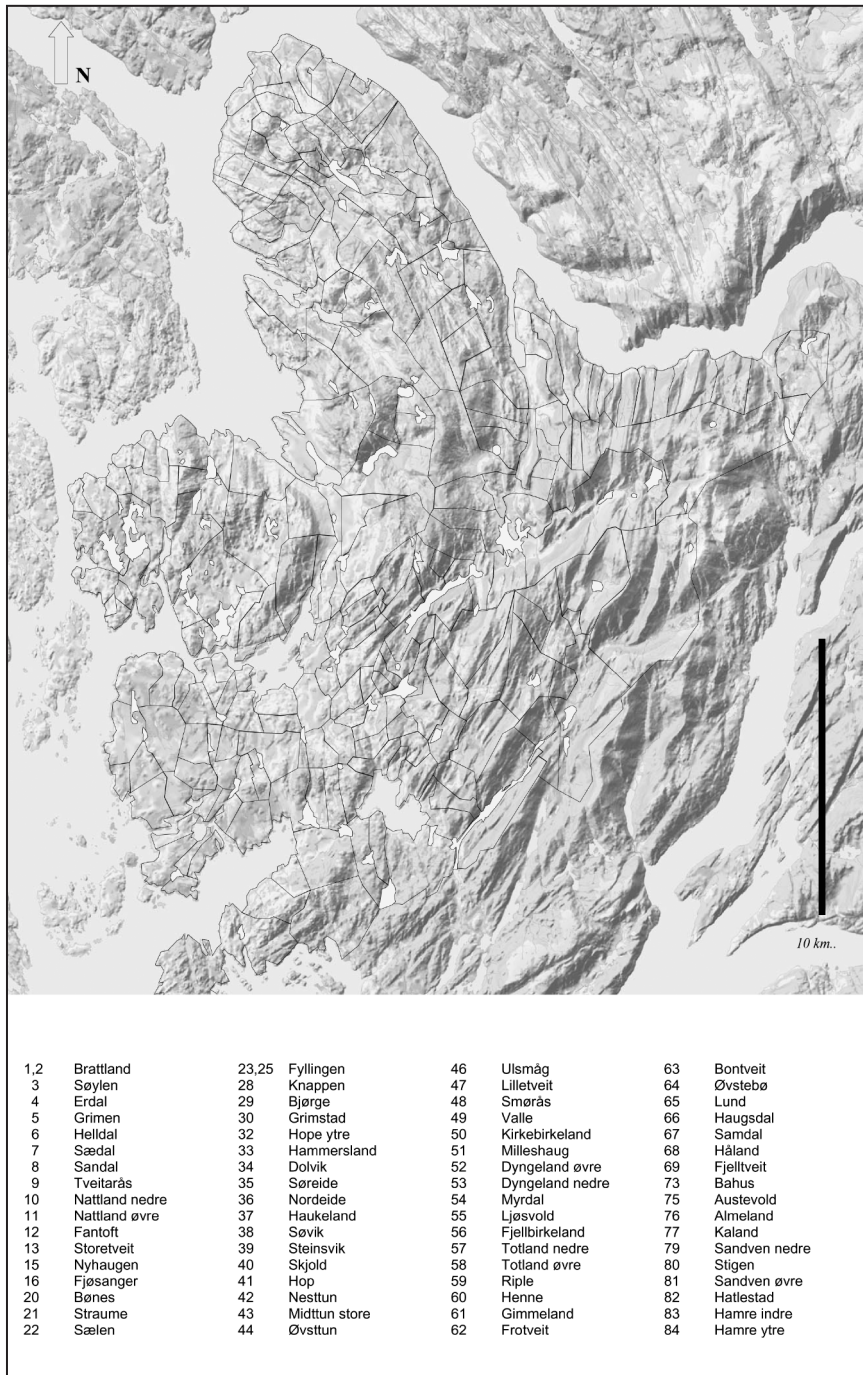
For å belyse dette blir det også nødvendig å analysere jordeiendomstrukturen omkring Alrekstad med utgangspunkt i både arkeologisk og skriftlige kilder. Jeg har valgt å avgrense analysen av eiendomsforholdene til Bergenshalvøya, sør til Os kommune, i en omkrets av ca. 16–17 km rundt Alrekstad. Undersøkellesområdet omfatter totalt 209 sannsynlige middelaldergårder i det tidligere Skjold skipreide, Arna skipreide øst til Vaksdal, og dessuten sju gårder i nordre del av Os skipreide (jf. Figur 15). I tillegg kommer ca. 10 ødegårder som vil bli særskilt omtalt hvor dette er relevant i forhold til problemstillingene. På grunn av til dels svært kompliserte eiendomsforhold her, har jeg funnet det riktig å analysere et såpass stort område for om mulig å kunne fange inn eldre godsstrukturer som i utgangspunktet kan ha sammenheng med Alrekstad. Ideelt sett burde studien også ha dekket Os i sør, og dessuten Fjell kommune mot vest, siden det også her er eiendom som kan ha sammenheng med Alrekstad. Store deler av Os lå til Lyse kloster, og klosterets eiendom og len strakk seg også inn i undersøkelsesområdet. Eiendomsforholdene i Fjell utgjør også fortettet sentralkirkelig gods og lite privateie i middelalderen og kan opprinnelig ha vært et eldre krongods (Fyllingsnes 1996, 213). ¹⁰⁹ Det er altså sannsynlig at et eldre heleid krongodsområde i Bergen var så omfattende at det også strakk seg utenfor undersøkelsesområdet, slik jeg har avgrenset det. Det har likevel vært nødvendig å foreta en slik avgrensning for at arbeidet skulle kunne gjennomføres innen de gitte rammer.

Fra kongsgård til Nonnesetergods

5.1

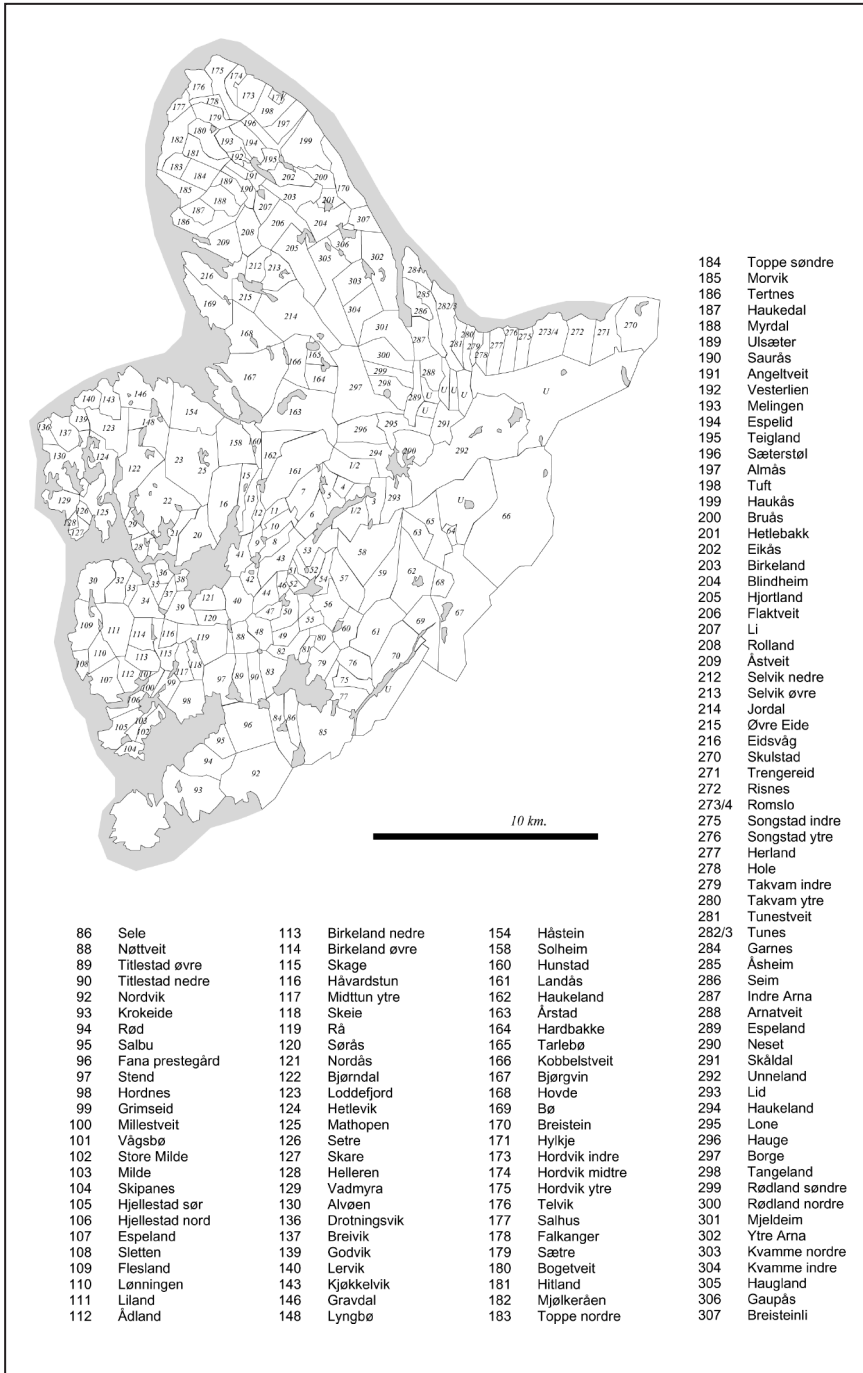
Chr. C. A. Lange mente, med støtte i Harald Hardrådes saga, at Alrekstad var blant eiendommene Olav Kyrre skjenket til sin fostersønn Skule omkring 1067 (Lange 1856, 316). Senere skulle Magnus Lagebøte ha arvet Alrekstad etter sin mor Magrete Skulesdatter, og igjen testamentert gården til Nonneseter, over 100 år etter klostergrunnleggelsen. Alrekstad skulle slik ha vært i "Skuleættens" besittelse da Snorre forfattet sagaen, kort etter 1237. At den aktuelle donasjonen virkelig omfattet Alrekstad, er likevel høyst usikkert (Bjørge 1971, 80), i og med at ingen av kildene denne hypotesen bygger på, nevner Alrekstad med navn. I testamentet til Magnus Lagabøte fra 1277 ble Nonneseter kloster i Bergen betenkt med et

| 109 | Det er dessuten få forhistoriske gravminner i Fjell, bare 14 potensielle - de fleste fra eldre jernalder - fordelt på bare 7 av 59 antatte middelaldergårder (jf. Geber 1996, 154–160). Også dette styrker trolig en hypotese om større godseiendom i Fjell, med lite privat eie i yngre jernalder og før.

Figur 15. Alrekstad og omkringliggende gårder i Bergenshalvøya sør til Os i Nordhordland. Relieffkart Frode Iversen/Tore Tonning (MAD 12002-SF01/07). Gårdsgrenser etter kart utarbeidet av oppmålingsseksjonen, teknisk utbygging, Bergen kommune, per 1/1-1992 og Torbjørn Låg 1976. Bearbeidet og satt sammen av Frode Iversen

uspesifisert jordegods til en verdi av 70 ls. skyld, i tillegg til pengegaver på 40 mark sterling (DN IV nr. 3). Det framgår også at det dreier seg om Magnus' "mødregods", slik Lange pekte på, og Magrete Skulesdatter (1210–70) arvet trolig store deler av "Skuleættens" jordegods.

En svakhet ved denne hypotesen er at det ikke er mulig å avgjøre om donasjonen lå i bergensdistriktet eller andre steder på Vestlandet (Låg 1976, 96). En landskyldverdi på 70 ls. i 1277 kan ha tilsvart 7–8 gjennomsnittlige gårder på 1500–1600-tallet ¹¹⁰, og Nonneseter eide ved utgangen av senmiddelalderen altså over 280 gårder, og mange av dem (46 stk.) i bergensområdet (jf. kap. 4.2.2.1). Dermed er Langes hypotese å betrakte som høyst usikker.

Knut Helle framholder dessuten at samtidssagaene gir inntrykk av Alrekstad fremdeles var kongsgård under Sverre og Håkon Håkonsson (Helle 1982, 107). Ingen av kildene sier imidlertid dette eksplisitt, men synes likevel indirekte å indikere en slik sammenheng fremdeles på 1100–1200-tallet. I Håkon Håkonsons saga framgår at kongen pleide å ri til Alrekstad om søndager (HH kap. 144). Opplysningen har vært forstått slik at Alrekstad fremdeles var kongsgård i 1226, og en kan anta at steinkirken på Alrekstad tjente som privatkirke for Håkon på denne tiden. ¹¹¹ Nettopp kirken kan være nøkkelen til å forstå eiendomsforholdene for Alrekstad. Både kirken og gården lå før 1499/1507 til Nonneseter (jf. DN II nr. 1009; XXI nr. 700). Om kirken hadde vært en vanlig sognekirke burde den imidlertid ha vært oppført i BK (61–63), som gir oversikt over disse i Bergen bispedømme omkring 1330–60 (Tryti 1987). ¹¹² At kirken er unevnt i denne kilden indikerer at den sto utenfor det biskoplige sognekirkesystemet. Den var heller ikke blant de 14 kongelige kapellene i 1308 (DN I nr. 113; NgL IV, 364ff), men også kirker på andre kongsgårder sto utenfor denne ordningen (jf. Bjørkvik 1970, 50ff), og fungerte gjerne som sognekirker. ¹¹³ Nonneseter var derimot cistercienserkloster, og denne ordenen hadde full *exempte* alt fra 1180-årene, og sto dermed utenfor biskopens myndighetsområde. Nonneseter kan, i likhet med de tre andre norske kvinneklostrene, opprinnelig ha vært et benediktinerkloster, også fordi klosterkirken hadde vesttårn i strid med cisterciensernes arkitekturregler (Lidén 1969, 98f). Kan

[110] Med utgangspunkt i et senmiddelaldersk landskyldfall til ca. 20–25 prosent av tidligere verdi, og en "normalgård" på ca. 2 ls. som var gjennomsnittet i bergensområdet i 1647.

[111] Den nå forlengst forsvunne kirken på Årstad er første gang nevnt i 1395, men er sannsynligvis eldre, trolig reist som høgendeskirke på kongsgården (Lidén og Magerøy 1980, 142). På Geelkercks upresis kart fra 1653 er kirken, ifølge Grimnes beregninger, lokalisert ca. 100 m sørøst for tunet og ca. 70 m fra Møllendaleven (Grimnes 1936, 12).

[112] BKs oversikt over kirkegodset i Nordhordland (BK 50–63) mangler blad 54 og 55. Av registeret og sammenhengen framgår at denne lakunen berører områder lengre nord, mellom Eivindvik og Lygra (Hødnebo og Johannessen 1989, 13). Om en hadde fulgt den geografiske malen BK bygger på, burde Årstad kirke ha vært oppført mellom Haus eller Gjerstad sogn og Birkeland sogn i Fana (BK 61–63).

[113] Dessuten er to av de tre kongelige kapell i Bergen bispedømme nevnt i BK, utenom kapell i byen. Det gjelder Tyssøy og Herdla (BK 50b, 51a), mens Fana er unevnt.

hende ble Nonneseter først reformert til cistercienserkloster etter 1326, da biskopen fremdeles hadde myndighet over det, og kanskje var det ved en slik anledningen at Nonneseter fikk Alrekstad, kirken og eventuelt annet jordegods fra kronen. ¹¹⁴

Samlet er det altså lite sannsynlig at Alrekstad ble skjenket Skuleætten alt i 1060-årene, og forble "adelsgods" over 200 år før den i 1277 ble testamentert til Nonneseter, slik Lange hevdet. Trolig var Alrekstad fremdeles kongsgård under Håkon. Sannsynligvis lå Alrekstad til Nonneseter omkring 1330–60, basert på en indirekte slutning (BK) og cistercienserordenes uavhengige posisjon av biskopen. Lite tyder derfor på at overføringen skjedde senere, slik f.eks. tidligere statsarkivar Just Bing har hevdet (Bing 1922, 25ff.). Dermed er det mest sannsynlig at Nonneseter ervervet Alrekstad etter Håkon Håkonssons tid og før 1330–60. I 1507 var Alrekstad eid av antonittene og tidligere Nonneseter gods, og muligens oppstykket i flere parter og med andre navn. Spørsmålet om endring i hovedgårdens status er avgjørende for å kaste lys over når et eventuelt krongods ble avhendet i bergensområdet.

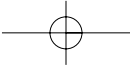
Hovedgården i historisk tid

5.1.1

P.A. Munch argumenterte tidlig for at navnet Alrekstad hadde sammenheng med fjellnavnet Ulriken (Munch 1852, 299). Tolkningen har siden fått støtte av navneforskeren Øystein Frøysadal (1967, 57ff). Han tolker *Alrekr som todelt, med førstestavelen *Al* som et mulig forsterkende prefiks, i betydningen hel eller fullstendig, og andrestavelen *Rekr* i betydningen rik, mektig, som i gotisk *reiks* m, konge. Etymologisk tyder førsteleddet noe som "helt eller fullstendig konge", og viser som fjellnavn helst til en ruvende og mektig formasjon. Denne tolkningen er likevel omstridt, og andre navneforskere vil helst se et personnavn "Alrekr" ("all konge") i førsteleddet (jf. Tveitane 1979, 93–102). Med utgangspunkt i Frøysadals tolkning av førsteleddet kan Alrekstad bety "stedet ved Ulriken".

I siste halvdel av 1600-tallet hevdet Edvard Edvardsen at Årstad var synonymt med Alrekstad (Edvardsen I udat, 33), og alt i 1564 omtalte Absalon Pederssøn både sognet og gården som "Aarestad" (AB, 68, 98f.). Formen "Aarisæde" (1507) er overlevert i avskrift av kopi fra 1715 og har derfor vært ansett som en avskriverfeil for "Aaristæd(e)" (jf. Bendixen 1900, 33; Bing 1922, 22f; Tveitane 1976, 97). Andre gårdsnavn i denne kilden er imidlertid middelaldernavn som

| 114 | 1326 var Nonneseter fremdeles underlagt biskopens myndighet (DN I nr. 185; DN III nr. 119; DNVII nr 93). Klosteret er først omtalt som cistercienserkloster i 1494 (Hommedal 1999, 153). Svenske kvinneklostrene av samme orden var ikke underlagt biskoplig myndighet (jf. Lange 1856, 31), og det er liten grunn å anta at Nonneseter skulle ha vært det, siden det var kvinnekloster, slik det har vært antydnet av Lilli Gjerløw (KLNMI, 569). Derimot kan biskopens myndighet ved abbedissevalgene tyde på at Nonneseter ennå var benektiner-kloster i 1326.

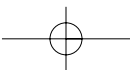

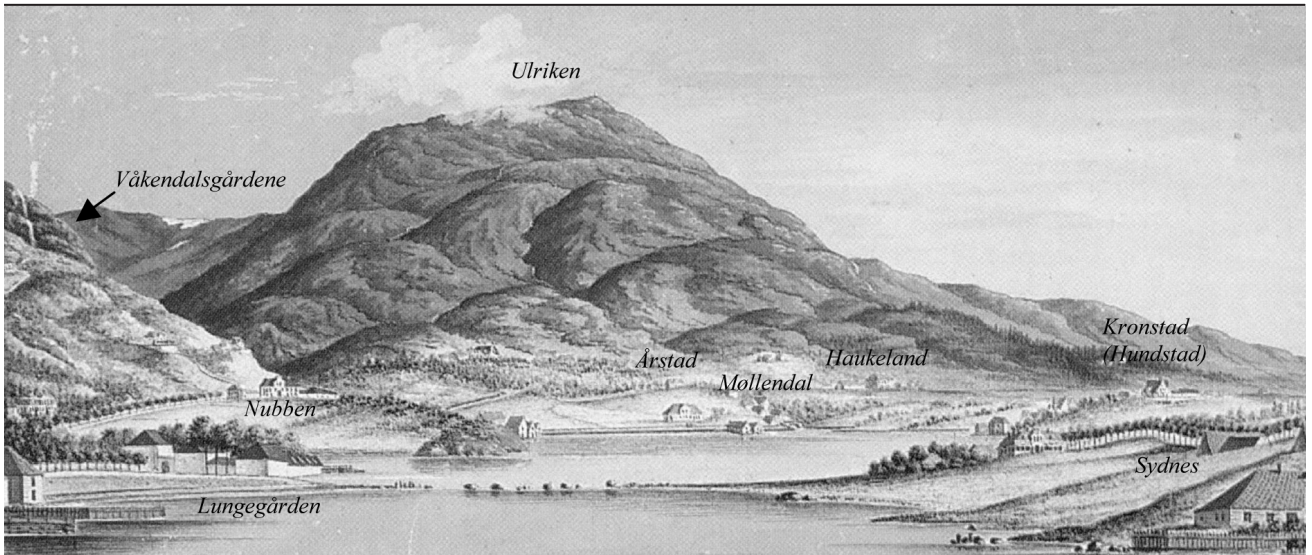
var tapt på 1700-tallet (Larsen 1980, 107ff). ¹¹⁵ Årstad/Årset-navnet synes å ha vært etablert senest i 1507, og dermed i bruk samtidig som Alrekstadnavnet. Likevel er navneforskere enige om at det dreier seg om en lydutvikling hvor Årstad representerer en ny muntlig form, mens Alrekstad levde videre som en skriftform i lærde kretser. ¹¹⁶ Det utelukker i så fall at Årstad opprinnelig var navnet på et av brukene av en større Alrekstadgård.

På 1500- og 1600-tallet, da Vincens Lunge hadde overtatt Nonneseter-godset, var Årstad, Møllendal, Haukeland, Hunstad og Våkendalsgårdene tett vevd sammen med Lungegården. I 1665 hadde brukere på Tarlebø, Hunstad og Møllendal fremdeles arbeidsplikt på Lungegården (Bing 1922, 42). Systemet med arbeidsplikt var nå i ferd med å bryte sammen, bl.a. fordi det generelle skattefritaket for ukedagstjenere ble opphevet i 1662. Ukedagssystemet synes imidlertid å ha strukket seg langt utover nærområdene til Lungegården, da også leilendinger i Åsane hadde slik tung arbeidsplikt på hovedgården i 1661, ifølge landkommisjonens jordebok D (jf. Rinde 1975, 94ff.). Også Kobbeltveit (Kolltveit), Bildøy, Kårtveit og Angeltveit på Fjell, ca. 20 km fra setegården, synes tidligere å ha hatt direkte arbeidsplikt, som i 1661 var erstattet med arbeidspenger og en såkalt fôrnavtsavgift (Fyllingsnes 1996, 285f.). Årstad og bruket Nobis kro ("Nubben") ¹¹⁷ ble formelt og juridisk derimot regnet som del av den adelige setegården Lungegården, og hadde derfor skattefritak til litt ut på 1700-tallet, da de ble seksjonert ut og solgt (Bendixen 1898, 29; Bing 1922, 47). Derfor er det også grunn for å anta at en eldre Alrekstad-gård minimum omfattet området for den senere Lungegården.

Det er påfallende at verken Årstad, Haukeland, Hunstad, Våkendalsgårdene eller selve Lungegården er med i Lunges jordebok fra 1535, men først dukker opp som Lungegods i et adelsregnskap fra 1624–25. Foruten hovedgården med underbruket Årstad er det altså de tilgrensende gårdene som mangler i jordeboken. Kanskje hadde disse en spesiell status under Lungegården allerede i 1535, og ført på den manglende siden framme i jordeboken (jf. NRJ IV, 470; Bing 1922, 40; kap. 3.2.4). Jeg vil heller ikke utelukke at disse gårdene har hatt helt eller delvis skattefritak. ¹¹⁸

-
- [115 | Det gjelder "Nedræhiel, mæland" i Fana sogn. Bendixen kjente ingen slike gårder og mente derfor at kilden var upålitelig. Siden har Jacob T. Larsen vist at dette egentlig dreier seg om én og samme gård, nemlig "Nedre Hjemmeland" som var det middelalderiske navnet på Nesttun i Fana (Larsen 1980, 107ff).
- [116 | flere testamenter etter tyske bergensfarere omtales Årstad kirke som "Hilgen Cruse to Ølriksteden" (1395), "to Olrikstede" (1427) og "to Olriksteden" (1476) (Bruns 1900, 36, 59, 119). Som sognenavn er Alrekstad ("Alrickstadæ Sogenn") belagt i VL i 1535 (NRJ IV 473). Absalon Pedersen Beyer bruker navnet "Alreichstadselff" om Møllendalselven i 1564 (AB, 65; Nilsen 1970, 264), og Edvard Edwardsen kaller i siste halvdel av 1600-tallet Svartediket for "Øldrikstad vandet" (Edwardsen II, udat, 352).
- [117 | Nubben er lokalisert mellom Lungegården og Årstad, se kart fra 1730 (gjengitt i Harris 1991, 81), og er nevnt første gang i 1604 (Nicolaysen 1886, 130; NG XI, 293).
- [118 | Likevel er det klart at noen brukere innen dette området betalte skatt både i 1563 og 1567 (NLR III, 104, 108, 112; NRL IV, 72). I 1519 var det derimot bare en bruker på Møllendal (møller?) og kanskje to på Haukeland som svarte skatt herfra (NRJ II, 509). Også Gravdal, Fjøsanger og Fyllingen synes å ha hatt skattefritak på 1500-tallet (Larsen 1980, 304f), mens Loddefjord, Håstein og Solheim etter kongelige brev hadde fritak i 1647 (SM XI, 251, 255).
-

Figur 16. Alrekstad, gårdene ved foten av Ulriken, sett fra Lille Lunggårdsvann. Utsnitt av prospekt av J. F. L. Dreier, 1814, gjengitt i Ormhaug 1998, 43

Spørsmålet er om den indre kjernen av gårder tidligere utgjorde Alrekstad (jf. Figur 16). Navneformene Hunstad, Haukeland og Kobbeltveit er tradisjonelt oppfattet som yngre jernalders navn og kan representere delingsprodukter. Det er også påfallende at gårdsgrensene innen dette området først ble klart definert gjennom en rekke rettsaker på 1700-tallet, hvor gårdene etter hvert framsto som avgrensede eiendommer. Grensetvistene oppsto da Lungegodset gradvis falt fra hverandre utover på 1600-tallet og gårdene fikk nye og forskjellige eiere (Bing 1922, 41, 43f. m/ref. til tingbøkene). Så sent som i 1784 ble Årstads grense mot Lungegården fastlagt ved dom (Låg 1976, 82).

Få år etter at Nonneseters drift tok slutt før 1499 fikk antonittene i 1507 deler av klosterets jordegods, med en samlet skyld på 100 ls. etter nye skyldsatser. Gaven omfattet eiendommer utenfor byen, i alt 24 gårder, men også selve godskjernen, inkludert klosteret (jf. Tabell 12). Godset ble siden inndratt og gitt til Vincens Lunge i 1528. I VL fra 1535 er de fleste gårdene utenfor byen oppført med både ny og gammel skyld. Vi kan trekke fra verdien av dette jordegodset, og dermed sitte igjen med avkastningen av godskjernen som kan kobles til en opprinnelig Alrekstadgård og som mangler i Lunges jordebok. Dette kan kaste lys over en eldre hovedgård Alrekstad og ressursene som lå til denne, men forutsetter stabile landskyldforhold i perioden 1507 til 1535. ¹¹⁹

| 119 | Følgende omregningsverdier er brukt: lauper smør 1:1, pund smør 1:3, huder 1:1, bukkeskinn 1:2, fisk (tønne) 1:1, sau 1:2, Ge (gylde) 1:1 og bergensgylde? 1:1 (jf. Larsen 1980, 319).

Tekst i DN XXI nr. 700 fra 1507, etter avskrift 1715	Identifisering	VL	Gml skyld	Ny skyld 1535	Andre skyldopplysninger	Omregnet Is.
Ithem ær theris,	likeledes er deres (St. Anton brødrene)					
først Eng och Aker ued Cløstret saa mykith som førre hafr telliget	Først åker og eng ved klosteret, så mye som lå til fra før				Lungegården 1,5 ls. (1661)	1,5
och helfften Sunnæsz	og halve Sydnes				1 ls. (estimat)	1
*Aarisæde Kierckio	Årset/Årstad kirke				8 ls, tiende prest og kirke	8
och Gard med allom luthom och lundom	og gård med alle parter og lunner				4 ls. (1610)	4
och Quernm som ther hos ligger	og kvern som ligger til der				Grunnleie 1622, 50 riksdaler 1:2	25
her e Bergen	Her i Bergen					
Kappen	Kappen (bygård)				4,13 riksdaler (1686) 1:3	1,38
Aagathum	(?) (trolig en bygård)					
och ij Kaalgarde hos Ste Kathrine Kirckio	og to kålhager ved Katarinakirken (Hospitalet i Marken)					
Item e Phane Sogn,	likeledes I Fana sogn					
Samdal	Samdal, gnr. 67	473	12	2 ls. 1 ge		3
Nedræhiel, mæland	Nedre Hjelmeland (gml. navn for Nesttun, gnr. 42)	473	8	1,5 ls. 1,5 ge.		3
Steen	Stend, gnr. 97	473	8	2 ls. 1 bergensgyllen?		3
Skiold	Skjold, gnr. 40	473	11	2 ls. 3 ge.		5
Thwetth	Tveit, store, gnr. 13	473	8	1 ls, 0,5 ge.		1,5
Item e Lindaas Præstegield, Matsfiord ij Gaarde,	Likeledes i Lindås prestegjeld og to gårder i Masfjorden					
høgxfiord	Hogsvær, gnr. 47 Masjorden, NG XI, 436	479	6	0,5 ls.		0,5
Narduland	Nørland, gnr. 27 Masjorden NG XI, 433	479	8	1 ls, 1 sau		1,5
Kællingswiick	? (forsvunnet)				7,3 (estimat)	7,3
toraldzøø	? (forsvunnet), Turøy, gnr. 33, Herdla NG XI, 383?					
*thestald	? (forsvunnet), Tjølstø, gnr. 52, Herdla NG XI, 385					
Henne	Hernar, gnr. 11 Manger NG XI, 338	476	8	1 tønne salt fisk og 0,5 ge.		1,5
Nauthenæsz	Nautnes, gnr. 6 Manger, NG XI, 388	476	4	1 tønne fisk eller 3 våger sei		1
*Witsyd	? (forsvunnet) Utsylte, gnr. 20 Manger NG XI, 390				inkludert i estimat over	
Item paa Waasz,	Likeledes på Voss					
Løn	Løn, gnr. 66 Vossestranden NG XI, 568	480	20	1 ls, 2 huder		3
Hauge	Hauge, gnr. 71 Vossestranden, NG XI, 569	481	22	1 ls, 2 huder		3
Winnæ	Vinje, gnr. 3-5 Vossestranden NG XI 562	481	4	1 pund smør		0,33
Sundumæ	Sundve, gnr. 25 Vossestranden NG XI, 564	480	9	1 pund smør		0,33
Qualæ	Kvaale, gnr. 36 Voss NG XI, 532	480	6	1 ls, 2 huder		3
Wikenæ	Vike, gnr. 184 Voss, NG XI, 550	480	5	0,5 ls, 1 bukkeskinn		1
Lydh	Lydve, gnr. 37 Voss, NG XI, 532	480	17	1 ls, 3 huder		4
Sættræ	Sætre, gnr. 230 Voss, NG XI, 555	480	12	1 ls, 3 huder		4
Luderhuusz	Lirhus, gnr. 88 Voss, NG XI, 539	480	2	0,5 pund smør 1 bukkeskinn		0,66
Loffthus	Lofthus, gnr. 87 Voss, NG XI, 539	480	2	0,5 pund smør 1 bukkskinn		0,66
Bildøøyen met Makrele wogen	Bildøy, gnr. 34 Fjell NG XI, 274	475	8	1 tønne fisk eller 2 våger sei		1
Sum			180			89,18

Tabell 12. Nonnesetergods som antonittene fikk i 1507, etter kopi fra 1715. Til høyre har jeg spesifisert de enkelte delene av gaven, til sammen 89 ls, ved jevnføring med Lunges jordebok (1535) og andre opplysninger hvor slike finnes. Differansen på ca. 11 ls. mellom mine utregninger og de 100 ls. gaven omfattet, kan indikere at det skjuler seg flere gårder i gaven. For omregningsverdier se note 119

Landskylden av de 24 gårdene utenfor godskjernen i 1507 utgjorde 48,3 ls. i 1535, med noen usikkerhetsmomenter. ¹²⁰ Det betyr at også kjernen i godset må ha vært skyldsatt nær tilsvarende høyt. På bakgrunn av et noe yngre kildemateriale kan dette spesifiseres slik:

Klosteret (Lungegården 1661)	1,5 ls.	
Halve Sydnes (estimat, Nygård)	1,0 ls.	<u>121</u>
Årstad kirke (tiende prest/kirke)	8,0 ls.	<u>122</u>
Årstad gård (161)	4,0 ls.	.
Årstad kvern (grunnleie 1622)	25,0 ls.	<u>123</u>
Bygårdene og kålhagene (grunnleie 1686)	1,4 ls.	<u>124</u>
Sum =	40,9 ls.	

- | 120 | Fire gårder som angivelig lå i Lindås prestegjeld i 1507 er vanskelig å identifisere, og mangler i jordeboken av 1535 (Kællingswiick, Toraldzøø, Thestald, Witsyd). Hernar og Nautnes, som også skulle ligge i Lindås, ligger imidlertid i Manger; naboprestegjeldet, kjent som eget prestegjeld i 1531 (Lidén og Trædal 2003, 153). Muligens ligger også tre av de fire "forsvunne" gårdene også i dette prestegjeldet (Turøy, Tjølstø og Utsylte) (jf. Tabell 12). Jeg har likevel funnet det riktig å bruke gjennomsnittlig landskyldstørrelse for Lindås skipreide i 1567 som estimat for landskylden av de fire gårdene (1,83 ls. x 4 = 7,3 ls.) (jf. Myking 1973, vedlegg 1).
- | 121 | Landskyldverdien av halve Sydnes kan ikke ha vært høy og er beregnet til maks 1 ls. Klosterets eie avgrenset seg til Nygård, altså sørøstsiden av Sydnes, mens vestsiden (Møhlenpris) lå til kronen inntil 1684, slik det framgår av en rettsak i 1726–31 (Grimnes 1936, 21).
- | 122 | Årstad kirke gikk av bruk omkring reformasjonen, og tok tidligere tiendeinntekt. Jeg har forsøkt å beregne denne på grunnlag av sognets samlede landskyld ved midten av 1600-tallet, totalt 26,5 ls. Sognet omfattet før reformasjonen Årstad herred, samt gårdene Nattland, Fantoft, Storetveit, Fjøsanger, Fyllingen og Sælen i Fana, slik biskopen klargjorde i 1750 (Bing 1922, 61f.). Dette stemmer med VL, hvor Storetveit og Fantoft er oppført under "Alrickstadæ" sogn (NRJ IV, 473). Landskylden utgjør normalt ca. 1/6 av gårdens brutto årsproduksjon, og tienden tilsvarende i prinsippet 1/10. Vi kan beregne tienden av sognet til 16 ls. Utregning andre steder i landet har imidlertid vist at tienden i praksis utgjorde en mindre del av bruttoproduksjon (1/15) (Sandnes 1971, 310), slik at dette er å oppfatte som et maksimumstall. Før 1539 tilfålt halvparten prest og kirke, og resten bønder og konge (NHL, 342). Klosteret kan dermed ha hatt årlig tiendeinntekt av Årstad på maks 8 ls. (26,5 x 6 / 10 / 4 x 2), mot selv å sørge for prest og vedlikehold. Det er ikke kjent jordegods til prestebord eller kirke.
- | 123 | Fra senest 1614 ble møllegrunnen bortfestet for 30 års perioder ad gangen (Bendixen, 1898, 18; A. B Fossen 1979, 465). I 1622 ble festeretter og møller solgt for 100 riksdaler; og årlig grunnleie skulle fremdeles betales grunneieren. Daniel Bildt av Morland (1602–51), bror til Blantze for Bildt, eieren av Lungegården og Møllendal, mottok da 50 riksdaler av en H. Hansen Møller (jf. Bendixen 1898, 19), og dette må være grunnleie fra mølleren. Til sammenligning fikk kongen i 1609 40 riksdaler i grunnleie av "Gravdal Gaard og Mølle". I 1637 var leien av Gravdal av forskjellige årsaker doblet til hele 80 riksdaler; og skulle dertil male fritt for slottet (K. Fossen 1984, 152, 154). I lys av dette er det ikke usannsynlig med en årlig grunnleie på 50 riksdaler for vannkraften på Møllendal. Omkring 1622 ble det betalt to riksdaler for en laup smør (jf. note 124).
- | 124 | Bygårdene Kappen og "Agathum" samt de to kålhagene under klosteret kan mer eller mindre sikkert identifisert i Bergen grunnbok i 1686. Ermland har på bakgrunn av 1507-kilden beregnet grunnleieinntektene av disse til 4,13 riksdaler; med noe usikkerhet knyttet til Agathum (Ermland 1989, 143 ff.). Denne summen svarer da til ca. 1,4 ls. i 1686, med utgangspunkt at det på denne tiden ble betalt tre riksdaler per laup smør. Ifølge samtidige beretninger (Arent Berntsen 1656) var det før 1650–56 vanlig å betale to riksdaler for en laup. Etter 1654 bestemte lensherren på Bergenhus at en skulle betale 3 riksdaler per smør laup, enten smøret var dyrere eller billigere (Larsen 1980, 474, 476, 549).

Sammen med godset utenfor byen blir dette 89,2 ls. Det mangler dermed ca. 10–11 ls. for å få regnskapet til å gå opp med de 100 ls. donasjonen omfattet i 1507. Skylden av de antatte ukedagstjenergårder under Lungegården utgjør 7 ls; først Våkendalsgårdene Frorveit (= Hardbakke) (1 ls, 1657), Tarlebø (1 ls, 1610) og Kobbeltveit (1 ls, 1610), og videre Hunstad (1,5 ls, 1610) og Haukeland (1,5 ls, 1610) (jf. Låg 1976, 44). Muligens skal også skylden av Møllendal inkluderes (1 ls, 1667). Det mangler omkring 3 ls. for å få regnestykket til å balansere fullt ut. Utregningen bygger på to estimater (Sydnes og fire gårder i Lindås/Manger), men ellers er tallene mer eller mindre sikkert belagt innen tidsrommet 1622–1686. Tross noen usikkerhetsmomenter, og en viss tidsavstand, antyder dette regnestykket at listen fra 1507 også omfattet flere unevnte bruk som lå direkte under klosteret, kan hende identisk med den såkalte "lag-jorden".

Dette kan avspeile en prosess hvor et eldre hovedgårdsområde ble splittet opp i mindre enheter, muligens som en form for underbruk med en viss eller varierende grad av arbeidsplikt under klosteret og siden under Lungegården. Kanskje dreier det seg om en gradvis prosess med stadig nye utskillelser fra den eldre Alrekstadgården. Selv om det ikke synes mulig å gi en mer presis avgrensning, kan Alrekstad ha omfattet gårdene Haukeland, Hunstad, Årstad (m/Møllendal) og Våkendalsgårdene, som lå samlet under Ulriken, i tillegg til området for klosteret, den senere Lungegården. Det er usikkert om bygrunnen i en tidlig fase eventuelt var utskilt fra en slik gård.

5.1.1.1 Byen som del av Alrekstad?

Tradisjonelt er Olav Kyrre framholdt som bygrunnlegger av Bergen (Storm 1899, 436). Med utgangspunkt i islandsk kongesagatradisjon skal Bergen, Oslo og Nidaros alle være grunnlagt av konger. I sin studie "Gård og grunn i Bergen i middelalderen" gav Bernt Lorentzen dette et mer konkret innhold (Lorentzen 1952). Med utgangspunkt i yngre grunnbrev og diplomer framholdt Lorentzen at kongen fremdeles mot slutten av 1200-tallet "...oppfattet byens grunn som sin fedrenearv - rett nok forminsket ved gaver..." (Lorentzen 1952, 42). Han fant flere indisier for eldre kongelig eiendomsrett både omkring Holmen, Nordnes, Sydnes, og lanserte også det omdiskuterte argumentet om at kongelig eiendomsrett til allmenningene i byen viste tilbake på et opprinnelig grunneieforhold. ¹²⁵

I "Bergen bys historie" diskuterer Knut Helle disposisjonsretten over bygrunnen i en tidlig fase, særlig med vekt på forholdet til Alrekstad (Helle 1982, 71–85). Han argumenterer her for at kongen rådde over området omkring Vågen forut for bydannelsen (*ibid.*, 77ff), og som dermed var nært forbundet med en eldre og større kongsgård.

Spørsmålet om hvem som eide bygrunnen i en tidligere fase er siden behandlet av Geir Atle Ersland (1989, 1994). I sin doktorgradsavhandling "Kven eigde byen?", og i

| 125 | For en kritisk gjennomgang av dette argumentet se Låg 1976, 91f. m/ref.

hovedfagsoppgaven om grunneiefordelingen i Bergen i senmiddelalderen, drøfter Ersland dette med utgangspunkt i en retrospektiv tilnærming basert på skriftlige kilder fra 1500–1600-tallet, og dessuten komparativ belyst med bl.a. tyske, engelske og nordiske middelalderbyer. Hans utgangspunktet er at "ingen kunne grunnleggja ein by utanfor sitt eige gods" og at "det var kongen som rådde over grunnen da byen kom opp" (Ersland 1994, 43; 1989, 257). Dermed plasserer Ersland seg innenfor det etter hvert grunnfestede historikersyn hvor kongen regnes som første grunneier og "byentreprenør", et syn jeg slutter meg til.

Når det gjelder spørsmålet om det lå én, eventuelt flere gårder i det senere byområdet er dette omdiskutert (jf. Koren-Wiberg 1921, 14–17, 45f.; Grimnes 1937, 291; Lorentzen 1952, 43ff; Låg 1976, 63, 77f; Tveitane 1979; Helle 1982, 76ff). Dette spørsmålet har også betydning for problemstillingene jeg har reist omkring en eldre godsdannelse omkring Alrekstad. De fleste forskere holder det som sannsynlig at bynavnet Bergen er avledet av et eldre gårdnavn *Bergvin* eller *Bjorgvin*, av en urnordisk grunnform **Berga-winjō* med betydningen "den berglendte grasmarken" eller "grasmarken under/ved fjellet" (Sørli 1931, 7–16; Låg 1976, 63ff; Helle 1982, 80). Et argument for dette er at de nær samtlige av de 1000 vin-navnene i Norge er blitt gårdnavn (Låg 1976, 48). Det er språklige indikasjoner på at Bjorgvin tilhører en gruppe yngre vin-gårder som tradisjonelt blir datert til yngre jernalder/ tidlig middelalder (Sørli 1931, 13f; Jansson 1951). For Hordalands del har Låg likevel vist at de omkring 30 vin-gårdene her hvor v-en er beholdt, til dels er store etter landskylden, og dessuten ofte har gravminner, også fra eldre jernalder (Låg 1976, 63–71). En kan dermed ikke utelukke at navnet er eldre. På Shetland betegner vin-navnet helst beitemark og havneganger i utmark, og på f.eks. Voss, hvor navnetypen er særlig utbredt, er det tydelig at vin-gårdene er utskilt fra eldre gårder med sammensatte naturnavn (Akselberg 1994; 1996, 431f.). Det er også nærliggende å betrakte Bjorgvin primært som en beitemark som ble sekundært utskilt som eget gårdsbruk i løpet av jernalderen.

Helle tenker seg at en slik gård i hovedsak har korrespondert med byens jurisdiksjonsområde, slik dette menes å være kjent fra byloven av 1276, og Bjorgvin skal da ha innbefattet hele eller deler av Sandviken, Nordnes, og Sydnes og med grense mot Alrekstad ved Fløen (Helle 1982, 82). Likevel synes det klart at nordre deler av Årstad på 1700-tallet lå innenfor den middelalderiske takmarken, slik Helle også peker på (Helle 1982, 267f). ¹²⁶ Det er uavklart hvor den eldre grensen mellom Bjorgvin og Alrekstad gikk, dessuten kan det ha vært

---

| 126 | Grensebeskrivelsen fra 1276 sier uttrykkelig at takmarken gikk ned til Alrekstadvannet (Svartediket) (BlVII, 26) og dette vannet lå godt innenfor Årstads gårdsgrense i 1770-årene. Dermed kan ikke takmarken i 1276 ha vært sammenfallende med de senere gårdsgrensene i dette området (jf. Helle og Sølberg 1974; Helle 1982).

flere gårder i dette området. ¹²⁷ Den ukjente forfatteren av Bergens Fundas fra 1559/60 gjengir et sagn som antyder at Vågen ble brukt som beitemark under Alrekstad før bydannelsen (BF, 28f, 80), og dette kan som vi etter hvert skal se, indikere at i alle fall Vågsbotn lå til Alrekstad. Vi vet ikke hvor tunet til Bjorgvin eventuelt lå, tross mange framsatte forslag (se Låg 1976, 80ff, Helle 1982). Det har foreløpig ikke latt seg arkeologisk påvise. Heller ikke det kronologiske og bosetningsmessige forholdet mellom Bjorgvin og Alrekstad kan foreløpig avklares (jf. Helles oppsummering 1982, 84f). Et gravminne ved Årstadgeilen, nær det historisk kjente tunet på Årstad er datert til 300–475 e. Kr. (nr. 5 nedenfor). Mens eldre navneforskere anså stad-navn som relativt unge, fra vikingtiden, er en i nyere navneforskning langt mer forsiktig med slike kategoriske dateringer, og navnet kan også være langt eldre (Sandnes og Stemshaug 1976, 30f.).

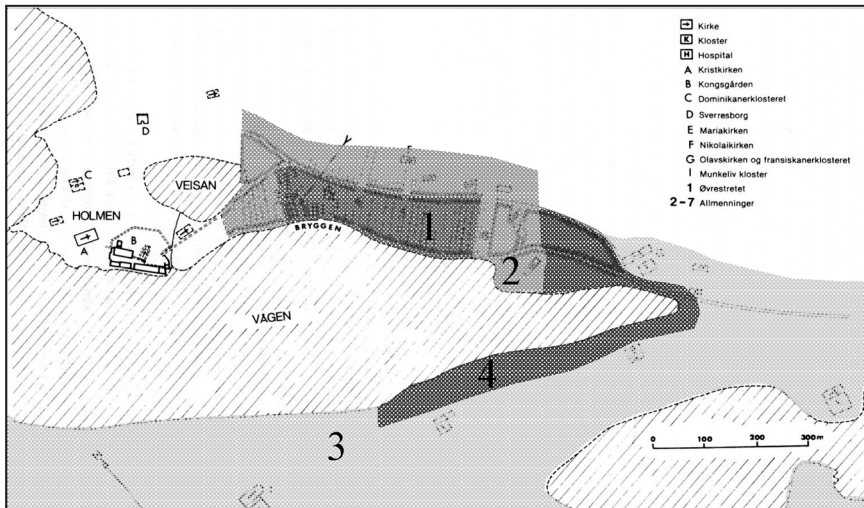
Ifølge Ersland kan det i senmiddelalderen i hovedsak skilles mellom fire ulike grupper av grunneiere i Bergen - kongen, private, biskopen med domkapittel og klostrene. Ersland tegner et interessant bilde, hvor han viser at disse fire eiergruppene i sen- og høymiddelalder i hovedsak disponerte ulike områder av bygrunnen (jf. Figur 17). Han mener dette mønsteret kan ha sammenheng med eldre situasjon, og indirekte avspeile en suksessiv utdeling av grunn fra kongens hånd i en tidlig fase, fra bygrunnleggelsen til ca. 1300. De romlige mønstrene som Ersland mener å kunne påvise i eierstrukturen, blir tilskrevet en kronologisk utvikling, i form av fire etappevise overføringer (Ersland 1994, 76). Ersland har dessverre ikke laget et mer detaljert kart over enkelthetene i grunneien, slik at det på flere punkter er vanskelig å følge hans argumentasjon. Da eiendomsutviklingen i byen også berører eiendomsutviklingen utenfor byen og dessuten omkring en eldre godssamling knyttet til Alrekstad skal jeg se nærmere på hovedtrekkene i Erslands hypoteser, hvor bydannelsen muligens representerer starten på en suksessiv avvikling av et stort jordegods i bergensområdet. Jeg vil derfor prøve å kartlegge når ulike eiendomsinnehavere fikk bygrunn, og siden holde dette opp mot et eventuelt tilliggende jordegods under Alrekstad. Jeg skiller her mellom fire geografiske områder i byen med ulik eiendomsstruktur.

(1) Den private grunneien kan i høymiddelalderen ha omfattet om lag halvparten av byområdet (Ersland 1989, 275), og var særlig konsentrert i det eldre byområdet øst

---

[127] Tveitane har f.eks. pekt på at navnet Bakkane (Olavskirken på Bakkane) kan vise til en gård. Videre holder Tveitane, og før ham Nicolaysen, det som sannsynlig at Sandviken mot nord kan ha hatt et eldre navn Hegravik, og at Bjorgvin og denne da var atskilte gårder; muligens med et gårdsbruk Bakke/Bakkar imellom (Tveitane 1979, 89). Når det gjelder den omdiskuterte gården Hovedet i Sandviken ("Hofuðit", første gang nevnt i 1324), er dette helst et navn på en bygård, og ikke en gammel gård slik det tidligere har vært antatt (Tveitane 1979, 84–88; jf. også RN IV, s. 456). Imidlertid er Hovedet omtalt som ødegård i 1530, hvilket kan tyde på at det dreier seg om en gård eventuelt en bygård med tilliggende jord (DN XVI nr. 538; Helle 1982, 84; Låg 1976).

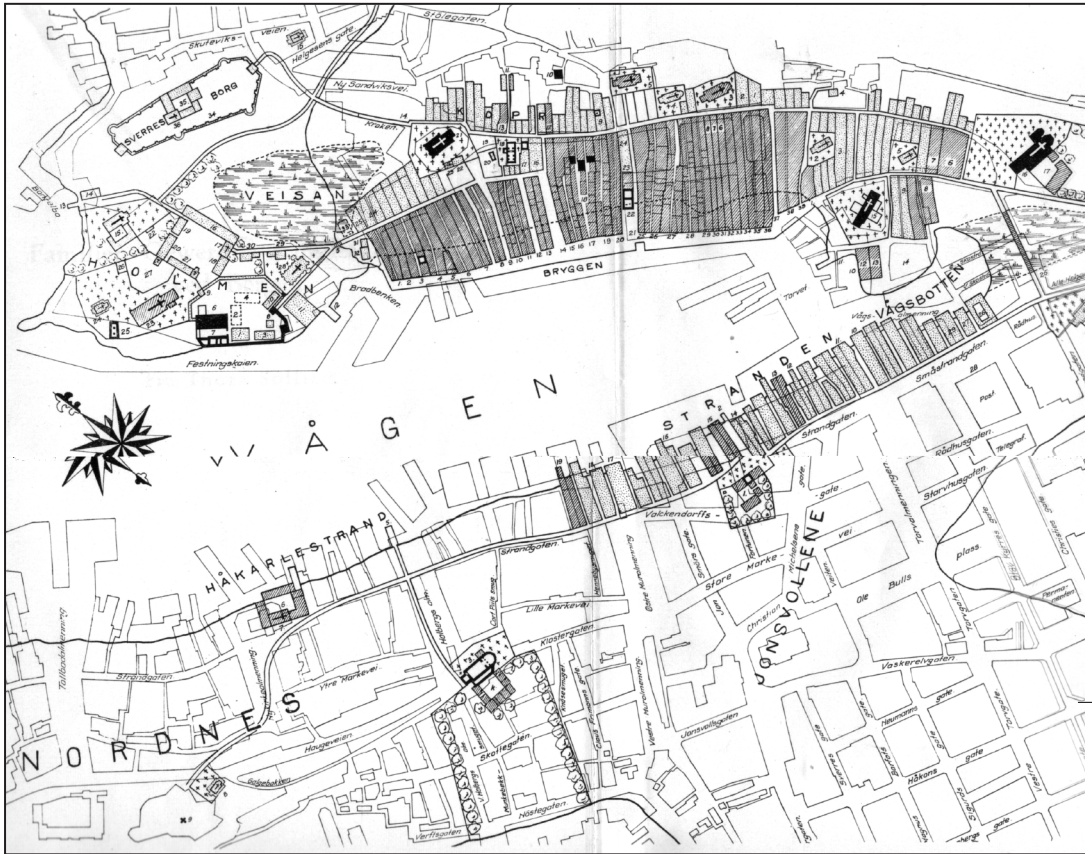

Figur 17. Hovedtrekkene i grunneiendomstrukturen i Bergen slik Geir Alte Ersland (1989, 257–275; 1994, 77) tenker seg den. (1) Område hovedsakelig med private grunneiere i eldre tid, (2) biskop og domkapittel er grunneiere ved utgangen av senmiddelalderen, (3) grunn lagt til Munkeliv, Nonneseter og Jønsklosteret i første halvdel av 1100-tallet, (4) område som ble lagt ut som byggegrunn relativt sent, omtales som kongens allmenning og faderarv fremdeles på slutten av 1200-tallet. Kart over Bergen omkring 1280, gjengitt i Helle 1982, 185

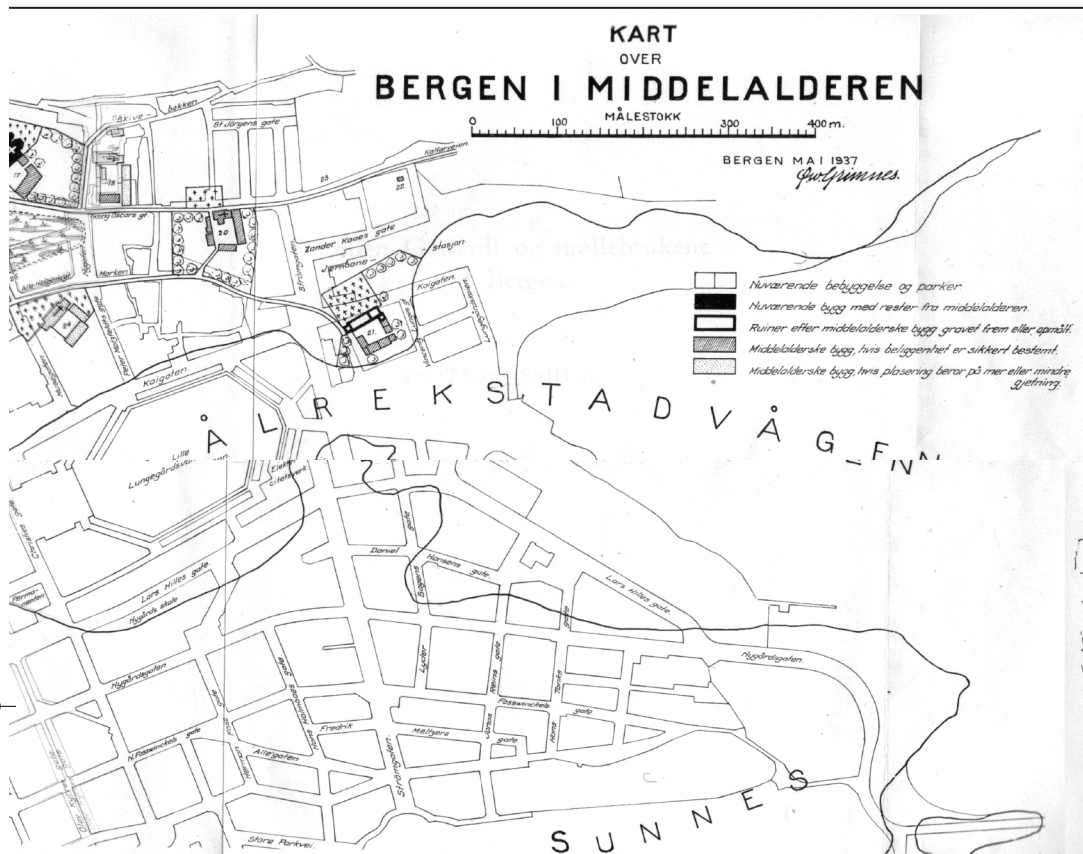
for Vågen Bakgrunnen for eien var trolig at mange av kongens håndgangne menn i en tidlig fase hadde fått grunn av kongen. Fra denne gruppen kan eiendommer ha gått i arv gjennom middelalderen (Helle 1982, 295ff; Ersland 1989, 270). Fra 1100- og 1200-tallet er det kjent en rekke verdslige stormenn som eiere av bygårder, trolig også grunnen. ¹²⁸ Lendmannen Aslak Erlendsson fra Hernar eide på midten av 1100-tallet, f.eks. den ytterste gården mot Sandbru, og enkelte har satt Einarsgård i sammenheng med Einar Lakse-Pålsson på kongs- eller lendmannsgården Herdla. På 1200- og 1300-tallet var Fatten eid av Giske-ætten, mens bygården Skaften lå til stormannsætten på Torget, Brønnøy i Nordland. En gård som Gullskoen kan ha navn etter Halvard Gullsko, kong Håkons sendemann til Island i 1260-årene, og tilsvarende kan Leppen være oppkalt etter lendmannen Lodin Lepp, mens Bynjulfsgård tilhørte lendmennene på Kvåle i Sogn (Helle 1982, 295ff.). Av senere kilder framgår dessuten at folk av mer vanlig bondeætt og kjøpmenn også var grunneiere i sentrum. Ved utgangen av senmiddelalderen satt denne gruppen med nærmere fjerdeparten av all privat grunn i Bergen (Ersland 1989, 278). I "Grundebog for Bergen" fra 1686 er slik eiendom oppført som "odelsgrunner". Det generelle bildet er den private grunneien ble sterkt redusert i senmiddelalderen ved overføringer til kirkelige institusjoner, ikke ulikt utviklingen på landsbygden.

| 128 | Et grunnleiesystem hvor hus og grunn har forskjellige eiere ser først ut til å ha utviklet seg i senmiddelalderen (Ersland 1994, 204).

Figur 18. Ø. W. Grimnes' kart fra 1937 over Bergen i middelalderen gir, med noen yngre unntak, et bilde av bebyggelsen omkring 1350, også i forhold til den moderne byplanen (Grimnes 1937, 341ff). Kartet er likevel noe foreddet med hensyn til bl.a. plasseringen av enkelte bygårder (se Helle 1982, 231)

(2) Etter en slik første utstyking av grunn til private ser Erslund for seg en overføring av grunneiendom til biskopen, og fra ham videre til domkapitlet. Erslund bygger her på relativt unge kilder fra 1600-tallet, og som han selv peker på er det flere usikkerhetsmomenter. Det er sannsynlig at alle grunnene som er ført i avsnittet for Hollenderstretet i "Slottens Grundebog" fra 1628–29, opprinnelig var bispegods før reformasjonen, slik Asgaut Steinnes (1968, 89f.) har argumentert for, og som Erslund (1989, 265) slutter seg til. Fra denne kilden kan en utlese et heleid grunneirområde fra "fieldet Neder thill Wogen" dvs. ovenfor Øvregaten, på utsiden av Autaaallmenning (dagens Vetrilidsallmenning), over Bryggesporden og videre i et belte mellom sjøen og Korskirken (Erslund 1989, 266ff). Området var i hovedsak delt mellom biskop og domkapittel. Erslund hevder at det dreier seg om "eit mest ubrote grunnområde i bispestolen

si eige på begge sider av Hollendergaten, ovanfor Øvregaten og ned i Dreggenområdet" (Ersland 1994, 74f.). Det rår imidlertid tvil om dette avspeiler en eldre situasjon for de to sistnevnte områdene, da disse snarere ut til å være dominert av verdslige eiere i eldre tid. ¹²⁹

Helle (1982, 284f.) har på sin side framholdt hvor lite en hører om biskopens og domkapitlets eierinteresser i selve byen i høymiddelalderen, og at det ikke er noe som tyder på at bispestolen fikk tillagt større grunnområder utenfor Holmen. Slik sett kommer de fram til to forskjellige konklusjoner. Helle framholder likevel at et

| 129 | Dreggen-området var det i høymiddelalderen ni eller flere bygårder som kan være vanskelig å kartfeste presist (Helle 1982, 228ff.). Minst fire av dem hadde verdslige eiere i høy- og senmiddelalderen, og lå ikke til bispestolen slik Ersland hevder: Foruten Brynjolfsgård fikk også den islandske hirdmannen Aron Hjørlevsson en gårdgrunn ved Øvrestretet mot Holmen av kong Håkon i 1230-årene. Videre var det verdslige eiere til deler av Galgen senest i 1384 (Otte Rømer) og Dreggen i 1472 (Fru Filippa, enke etter drottseten Sigurd Jonsson) (Helle 1982, 296–300). Det meste tyder på at hus og grunner i dette området hadde verdslige eiere i en tidlig fase. Den nordre delen av bispeeien avmerket på Erslands (1994, 77) noe skissepregede kart må derfor være feil. Bispestolen disponerte derimot grunnen mellom Slottet og Sverresborg (Ersland 1989, 159).

grunnleggende trekk ved byens eiendomsstruktur var at sentralkirkelige institusjoner, som bispestolen, klostre og kongelige kapell allerede tidlig fikk "råderett over betydelige grunnarealer innenfor takmerkene, men i en bue utenom den egenlige bebyggelse ved Vågen" (Helle 1982, 292).

Det er derfor med visse forbehold grunnlag for å si seg enig med Erslund at kappen av kirkelig eiendom som omsluttet den verdslige grunneien øst ved Vågen, kan representere et eldre og vesentlig trekk ved eiendomsstrukturen i byen, selv om ikke alt lå under biskopen. Det er heller ikke kildebelegg for at bispestolen hadde omfattende grunneie i Dreggen-området, fra Mariaallmenning i sør til Brynjolfsgård i nord, slik Erslund (1994, 77) synes å mene. Området ved dagens Vetrilidsallmenning kan ha dannet en sørgrense for den verdslige grunneien, og hvor domkapitlet og muligens biskopen eide umiddelbart sør for dette.

(3) Den tredje fasen representeres av kongens overdragelse av eiendom til klostrene, fortrinnsvis i første halvdel av 1100-tallet. Det gjelder Munkeliv, Nonneseter og Jonsklosteret. Innenfor byens takmark disponerte de tre klostrene all grunn på Nordnes og Sydnes og områdene omkring dagens Lille Lungegårdsvann (Helle 1982, 285–90). Kildene viser i det hele en klar forbindelse mellom Munkeliv og kongemakten (jf. kap. 5.2.2.1). Av det eldste kongelige vernebrevet, fra 1264, framgår det at klosteret eide Nordnes og, i alle fall deler av Sydnes (DN XII nr. 3). **130** Relasjonen mellom Nonneseter- og Jonsklosteret og kongen er noe mer uavklart.

(4) I den siste fasen ble det utlagt grunn for bygging innerst i Vågen. I Kong Erik Magnussons rettarbot om forholdene i Bergen i 1295 omtales området som kongens allmenning og faderarv (NgL III nr. 6; DN XIX nr. 396). På dette tidspunktet var trolig mye av området allerede overført til andre (Erslund 1994, 74). Likevel kan det avspeile en situasjon, hvor det ble lagt ut byggegrunn fra kongens hånd relativt sent. Ved utgangen av middelalderen er det ikke spor etter kongseie her. Samlet synes det å ha vært en kronologi i utstykingen av bygrunn, hvor verdslige fikk grunn alt i en tidlig fase. Særlig interessant er det at knapt var verdslig eie sør for dagens Vetrilidsallmenning. Dermed synes det å ha gått en form for eiendomsskille her på 1100–1200 tallet, med privateie mot nord og domkapittel, klostre og konge som eiere mot sør. Det synes klart at kongen sto som eier av hele bygrunnen i en tidlig fase, og eiendomsrettslig er derfor Alrekstad og byområdet nært forbundet. Det er dermed sannsynlig at Bjorgvin i likhet med f.eks. Haukeland og Hunstad kan ha vært del av en større hovedgård Alrekstad. Dette spørsmålet må også vurderes i forhold til gårdsstrukturen i forhistorisk tid, så langt den lar seg dokumentere.

| 130 | Som nevnt framgår det i 1507 at Nonneseter eide halve Sydnes (jf. Tabell 12)

Hovedgården i forhistorisk tid

5.1.2

Et sentralt spørsmål gjelder derfor bebyggelse og gårdsstrukturen omkring Alrekstad i yngre jernalder og tidlig middelalder, da kongen fremdeles rådde over hovedgården. Jeg skal se nærmere på dette spørsmålet med utgangspunkt i eldre bykart og gårdskart fra 1700-tallet, jevnført bl.a. med et meget detaljert kart over Årstad prestegjeld i 1901 (NGO kat. A XIII, 24). Dette vil jeg sammenligne med den romlige distribusjonen av gravmaterialet fra jernalderen og i forhold til området senere romlige organisering, særlig med hensyn til ferdselsveier, tun og eventuelle gårdsgrenser. På denne bakgrunnen ønsker jeg å gi et helhetlig bilde av den agrare organiseringen i det bynære området, så langt kildene rekker.

Innmarken til Hunstad, Haukeland, Årstad og deler av Lungegården synes å ha felles ytre avgjerding på 1700-tallet. Dette forsterker inntrykket av at gårdene tidligere utgjorde et eldre samlet gårdsområde, som trolig var oppdelt i mindre underliggende drifts- og bosetningsenheter (jf. Figur 19). Denne sammenhengende innmarken var da fysisk atskilt fra innmarken til Landås i sør, Solheim i vest og Våkendsalgårdene i øst. Spørsmålet er hvor langt inn i byområdet mot nord innmarken strakk seg.

Hypotesene om jernalderens jordbruk og bosetning i det senere byområdet hviler i hovedsak på et noe usikkert stedsnavnmateriale, og generelle topografiske rimelighetsvurderinger, og i mindre grad en analyse av et samlet arkeologisk materiale. Etter 1982, da Knut Helles Bergens bys historie forelå, har det ved arkeologiske og paleobotaniske undersøkelser framkommet nytt kildemateriale. Ut fra dette og det øvrige arkeologiske materialet vil jeg foreta en ny vurdering av hovedgårdsområdet og endringsprosesser over tid.

Forhistoriske gravminner på hovedgården

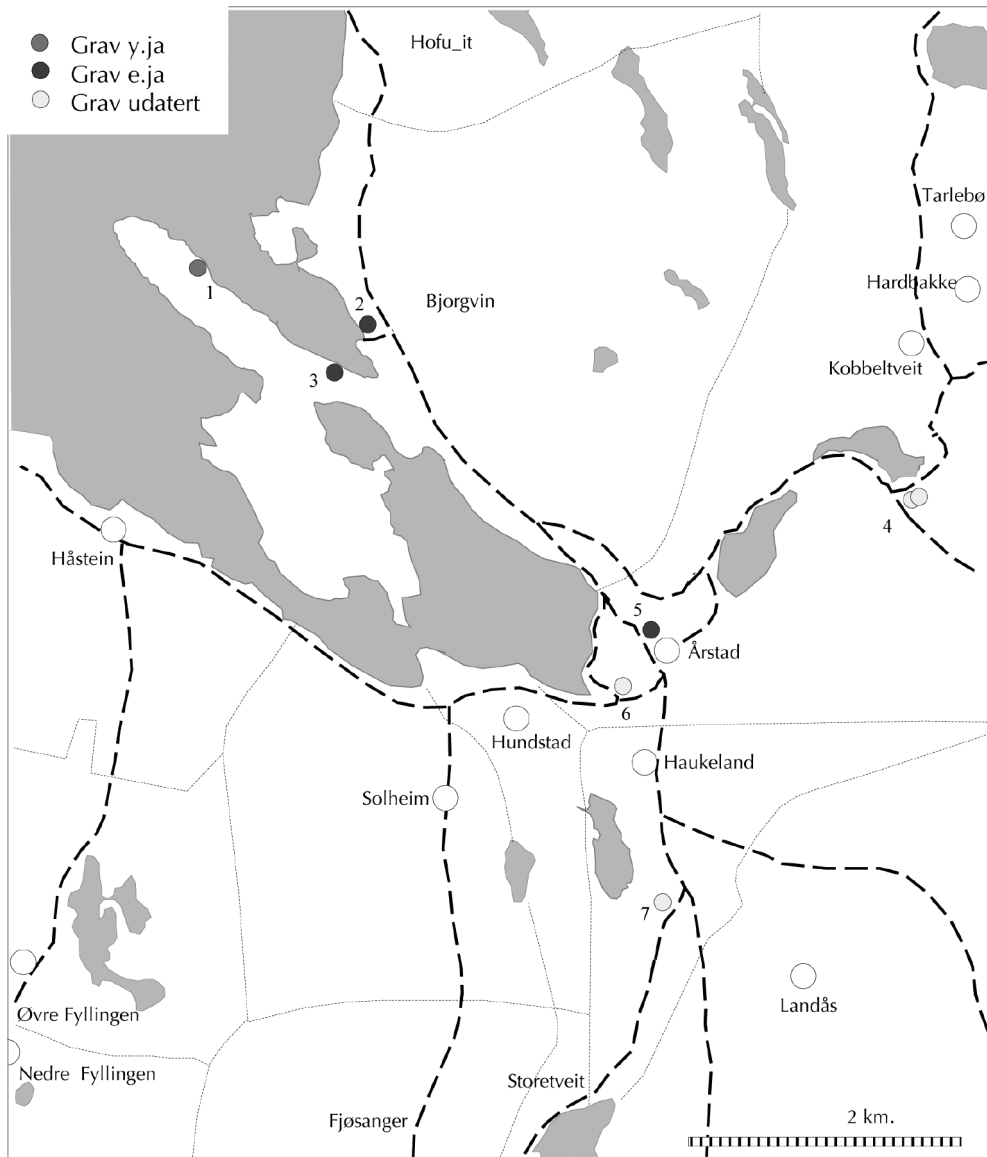
5.1.2.1

Fire sikre og fire sannsynlige gravanlegg er kjent i området for det potensielle Alrekstad (jf. Figur 19). Det største gravminnet i undersøkelsesområdet er lokalisert til dagens Fløenbakken nr. 41, like nedenfor det eldste kjente tunområdet på Årstad (nr. 6 nedenfor). En mosaikkperle fra yngre jernalder funnet i en ur i på Fløyfjellet (B 112) utgår i den videre analysen, da den ikke lar seg stedfeste nærmere.

Byområdet

Det er kjent tre mulige gravanlegg innen middelalderens byområde. Det er likevel noe usikkert hvorvidt det dreier seg om graver in situ eller eventuelt sekundært anbrakte gjenstander.

(1) På en av "... branntomtene på Nordnes..." ble det i 1952 funnet et endestykke av en vikingtids arming i bronse (B 10608) (ÅUB 1954, 27f.). Nærmere opplysninger mangler, men det dreier seg trolig om området fra Nykirken til

Tun: Fyllingen (Larsen 1984, 836); Håstein, Dreier 1810 (Fossen 1984, 95); Solheim skisse 1730 / kart 1776 (Harris 1991, 82); Årstad, kart 1779 (Harris 1991, 88); Hundstad, Kobbeltveit, Tarlebø, Hardbakke og Landås, kart Årstad herred 1912 (Bing 1922) / kart 1864 (Harris 1991, 120f). **Topografi:** Strandlinje lille Lungsgårdsvann og mot nord (Hansen 2003), Alrekstadvågen (Helle 1982, 39f.). Ikke korrigert for oppdemmede vann, unntatt Svartediktet. Haukelandsvannet, kart 1776 (Harris 1991, 84). **Gårdsgrenser** (Låg 1976,51). Bjorgvin usikker. **Ferdsselsveier** (Sølvberg 1974, 206). Årstad korrigert gårdskart 1779 / kart Årstad herred 1912. Vei gjennom Bjorgvin = Kong Oscarsgt. og Øvregt.

Figur 19. Det potensielle hovedgårdsområdet med historiske tun, veier, grenser, innmark (1700–1800-tallet) og gravminner

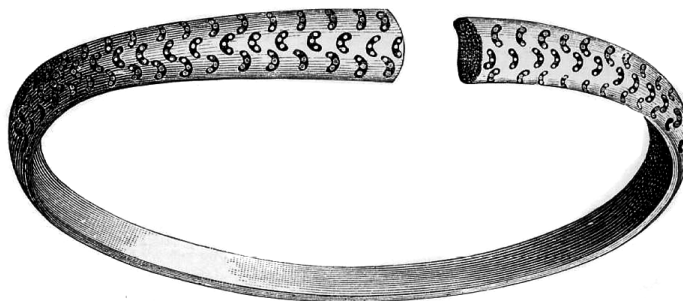

Nordnesbakken, som i 1952 fremdeles lå ubebygd etter eksplosjonen i 1944, og kanskje mest sannsynlig et av kvartalene som grenser mot Tollbuallmenningen (se Bækken, Nordby og Vihovde 2002, 71, 101). Grønn patina på bronsestykket som delvis er pusset av, og manglende tegn på skade av brann eller varme, kan tyde at armringstykket var jordgravd da området brant.

Dersom gjenstanden stammer fra en grav på stedet, lå den i så fall nær sjøkanten mot Vågen, orientert mot innseilingen her. På Vestlandet er lignende armringer (Rygh 1885, fig. 719) funnet i gravkontekster, gjerne kvinnegraver. ¹³¹ En grav på Skåla i Kvinnherad med et slikt funn er på grunnlag av andre gjenstander datert til perioden 600–800 (Hatleskog 1986, 172f.). Muligens er også armringen fra Nordnes fra samme periode, eventuelt noe yngre.

(2) Under gravning i Finnegården 3a ble det i 1983 funnet en beltestein i kvartsitt fra eldre jernalder (BRM 110/6466) i et kulturlag på strandbunn under bolverkscar 58. Det dreier seg sannsynligvis om masser kastet i sjøen fra en bebyggelse på land. Avfallet er tolket som spor etter den første urbane bebyggelsesfase her, uten at bosetningen på land foreløpig er påvist. Stratigrafiske forhold tilsier at beltesteinen sannsynligvis havnet her mellom ca. 1090 og 1144 basert på dendrodatering av et stratigrafisk sett yngre bolverkscar (nr. 53) (pers. med. Gitte Hansen). Dersom beltesteinen, som vanligvis dateres til eldre jernalder, trolig perioden C3-D dvs. ca. 300–570 (jf. Rydh 1917), stammer fra et gravminne, kan dette f.eks. ha blitt fjernet i forbindelse med etablering av bebyggelse på den senere Finnegårdstomten. Funnstedet ligger bare 60 m nord for en nylig påvist bryggekonstruksjon eldre enn andre halvdel av 800-tallet (Hansen 2003, 188f.). ¹³² Ut fra en rekonstruksjon av de topografiske forholdene i området lå en eventuell grav på et nes med en liten vik og

Figur 20. Armringen fra yngre jernalder som er funnet på Nordnes, har trolig sett slik ut, ca. 8,3 cm i diameter (Rygh 1885, fig. 719)

| 131 | På Ytre Eide i Stryn (B 5804), Skåla i Kvinnherad (B 6993c) og muligens Sakstad i Alversund (B 4392) som Petersen (1928, 153) mener ligner mer Rygh 1885, fig. 721.

Figur 21. Beltestein fra eldre jernalder funnet foran Finnegården i Vågen (foto Gitte Hansen)

bolverkskaret tilhørte trolig en trebrygge innenfor (Hansen 1994a, kart 1). Det er ikke uvanlig at forhistoriske gravminner har en slik beliggenhet, ved landingsplasser og eldre ferdselsårer. I bergensområdet finnes f.eks. lignende kontekster både på Stend og Flesland. Det er sannsynlig at området i nedre del av dagens Vetrilidsallmenning har vært brukt som landingsplass lenger tilbake i tid, ettersom det danner en naturlig havn, muligens for Alrekstad før byen ble anlagt (Hansen 2003, 189 m/ref). ¹³³

(3) Ved gravning på hjørnet av Småstrandgaten og Torvet ble det i 1897 funnet en spiralfingerring av gull (B 5314) fra eldre jernalder "1 alen" ned i jorda, dvs. ca. 60 cm. Den kan ikke dateres nærmere enn til periode B til D, dvs. fra år 0 til 575. (Hovland 1996). Ringen ble trolig funnet under kjørebanelen i Småstrandgaten, mellom nordøstre hjørne av Olav Kyrresgt 1 (Galleriet) og nordvestre hjørne av Torget 1 (Bergen bank). Området fikk først bymessig bebyggelse i senmiddelalderen. Generelt er kulturlagsavsettingene på Bryggen i Bergen beskjedne i denne perioden, også pga. bedre avfallshåndtering (Økland 1998, 101ff). Muligens dreier seg om en grav in situ, da ringen lå ca. 60 cm dypt, og det er usikkert om de eldre kulturlagene var så tykke her. ¹³⁴ Alternativt

| 132 | Påvist ved arkeologiske undersøkelser på Vetrilidsallmenning i 1991/92 (BRM 342; Dunlop og Hansen in prep.). En stokk i anlegget kan ikke korreleres med dendrokurven for Vestlandet, som stopper i 882, og er følgelig eldre. Samtidig viser en C14-prøve av barken at dette treet neppe ble felt før 770, vurdert etter prøvens 2. Σ (95,4 prosent) (T 10345, 1090 $\pm$ 60). På 1. Σ har prøven forhøyet sannsynlighet mellom 890 og 1020, men er trolig litt eldre, da den ellers ville ha overlappet dendrokurven.

| 133 | I tillegg til at Alrekstadvågen lett frøs til på grunn av stor ferskvannstilførsel var det også kraftig tidevannstrøm ellers om året som gjorde at farvannet var farlig. I 1779 heter det at strømmen var strid nok til å drive en mølle og at mange hadde mistet livet her pga. uforsiktig båtføring (Anon. 1779; Bing 1922, 68).

kan en grav ha blitt forstyrret eller fjernet i senmiddelalder/etterreformatorisk tid. En slik grav var i så fall lokalisert til indre del av Vågen, tvers over fra den tidligere nevnte trebryggen fra 800-tallet, og lå på vestsiden av det ca. 180 m lange eidet mellom Vågen og Alrekstadvågen, vel 35 m fra sjøen i Vågsbotn. Om den opprinnelig var markert f.eks. med en haug, var den godt synlig for reisende, særlig om en kom nordfra og skulle til Alrekstad over eidet.

Årstad

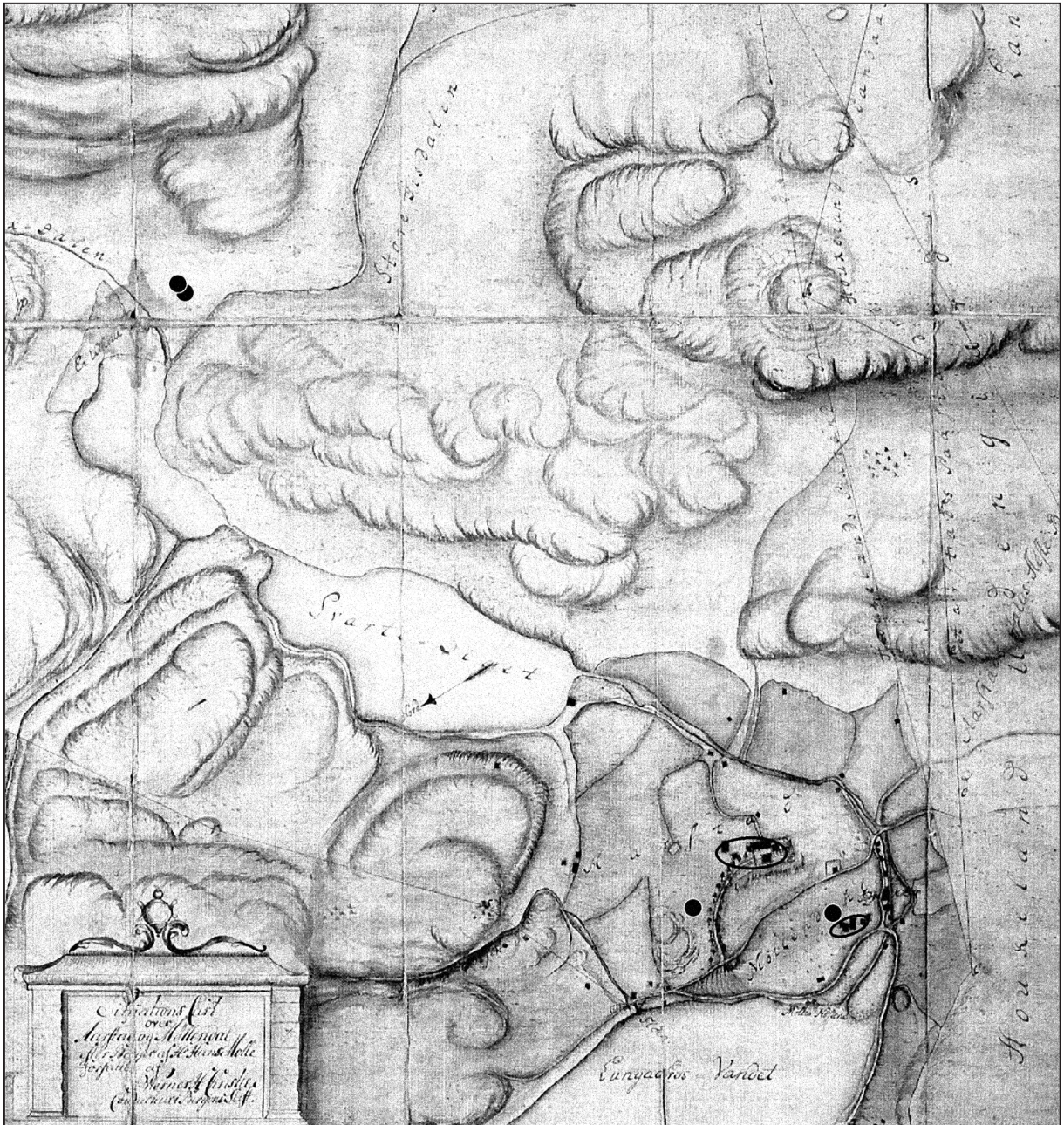
(4) På Årstad er det kjent tre muligens fire gravanlegg. Nedenfor en fjellknaus kalt "Sleperhaugen" eller "Sleipnerhaugen" ved Isdalen ble det i 1972 registrert en eller to gravrøysler (Øye Sølvberg 1972). Den største og tydeligste av røysene er 12 m i diameter og noe over 1 m høy. En grop i midten tyder på at den har vært plyndret. En flat stein i kanten kan muligens ha vært dekkhelle for et gravkammer. Likevel er opplysningene for usikre til å avgjøre om det eventuelt dreier seg om et hellekammer, og da helst en grav fra eldre jernalder. Røysene ligger nær ved et kryss for to stier, hvorav den ene fører opp i Isdalen sørøstover mot Grimen og den andre nordover mot Våkendalsgårdene eventuelt nordøstover opp Borgarskaret til Arna. ¹³⁵ Avstanden fra krysset til røysene er ca. 120–150 m og fra stien opp Isdalen i underkant av 40 m. Området ble tidligere benyttet som (heste)beite og jaktområde under Lungegården. Ikke langt fra røysene, 150–200 m, ved bunnen av Isdalsvannet (før oppdemming), ved den senere Garmanslund, var det i 1779 en inngjerdet utslått. Den var forbundet med "hovedbøen" via vannet, og representerte i praksis den ytterste delen av innmarken til Årstad. Isdalsvannet ble i 1812 omtalt som "Nydiket", og trolig er vannet dannet pga. et steinskred på 1700-tallet. Ifølge muntlige tradisjoner ble området tidligere brukt som beite (Grimnes 1937, 281ff.).

(5) Tett ved Årstadgeilen lå en 12 m lang og ca. 1,5 m høy gravhaug. I den ble det funnet en hele 6 m lang hellekiste med to leirkar i vestre del (B 7666) datert til periode C3-D1, dvs. ca. 300–475 e. Kr. (Hovland 1996, 124). Den bratte Årstadgeilen gikk fra hovedferdselsveien langs Alrekstadvågen opp til tunet Årstad på terrassen. Graven er en god indikasjon på at geilen, og dermed også tunet lå oppe på flaten så tidlig.

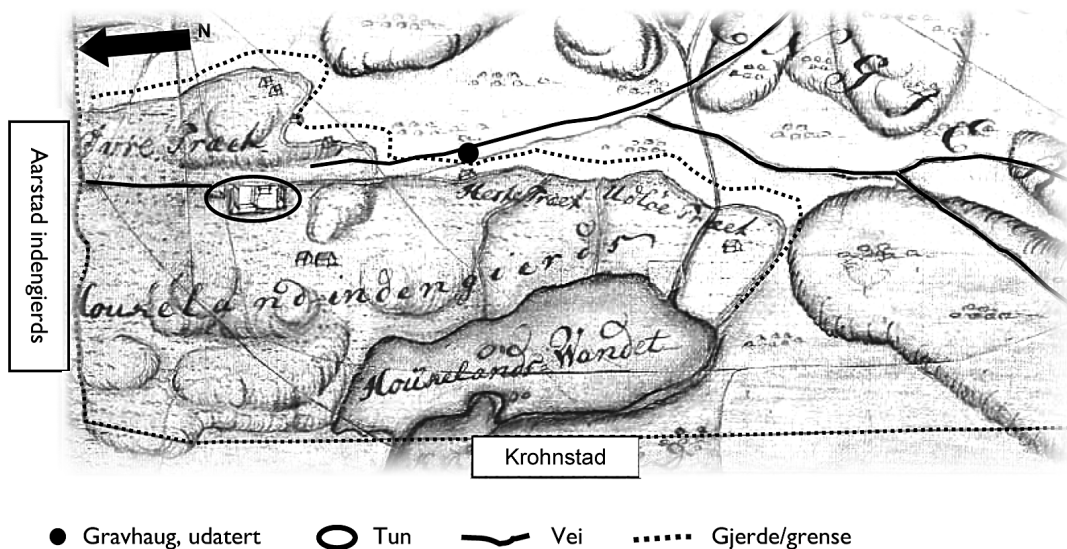
(6) På Møllendal ligger en storhaug, 24 m i tverrmål og 1,5 m høy. Den har trolig vært både større og høyere og er sannsynligvis noe utjevnet. Avstanden til tunet på Årstad (1779) er 150–180 m, men haugen og tunet ligger på to forskjellige terrasseplan, med ca. 20 m høydeforskjell. I dag krysser traséen for Fløenbakken tett ved haugen, men denne ble først anlagt i 1770-årene. Det er bevart rester etter den gamle veien i

| 134 | Kulturlagene i det aktuelle området ble i stor grad fjernet etter bybrannen i 1916.

| 135 | Fra Årstad til Våkendalsgårdene krysset veien bekken mellom Svartediket og Isdalsvannet før oppdemmingen, og fulgte det flate lendet sør for Isdalsvannet mot Karistølen hvor den delte seg nær røysene. Det gikk også en vei på nordsiden av Isdalsvannet.

Figur 22. Kart over Årstad 1779 med forhistoriske gravminner avmerket. Kartet er trykt i Harris (1991, 88)

Figur 23. Utsnitt av kart over Haukeland 1776, med gravhaugen avmerket. Kart er trykt i Harris (1991, 85)

dagens skolehage til Haukeland skole (Øye Sølvberg 1974, 209 m/ref. til en forsvunnet kartskisse fra 1778 i Statsarkivet). Den går i bakken under de såkalte "Aarstad renene", og dermed også mellom to terrasseplan som utgjorde viktig dyrkbar mark. I 1779 heter det at det en del år tidligere var funnet "... Sværd og andet jerntøi..." i haugen (Anon. 1779 (1813), 126). Noe før 1910 fortok Schetelig visst nok en mindre undersøkelse og restaurering av haugen, men gjorde ingen funn i denne forbindelsen (BT 19/6 1953 v/ Per Fett). Selv om han senere hevdet at haugen "uten tvil" var fra vikingtid, var det strengt tatt bare en gjetning, framsatt i et populært radioforedrag (Shetelig 1952, 1). Det er lite både i haugens form og innhold som kan gi holdepunkter for en så presis tidfesting. Jernsakene, funnet før 1779, utelukker imidlertid at haugen er fra bronsealderen. De fleste jernalderhaugene på Vestlandet er fra tiden etter ca. år 200. Ved Årstad løper de eldre veiene fra nord, sør, øst og vest sammen, og området framstår som et knutepunkt for ferdsel over Bergenshalvøya.

Haukeland

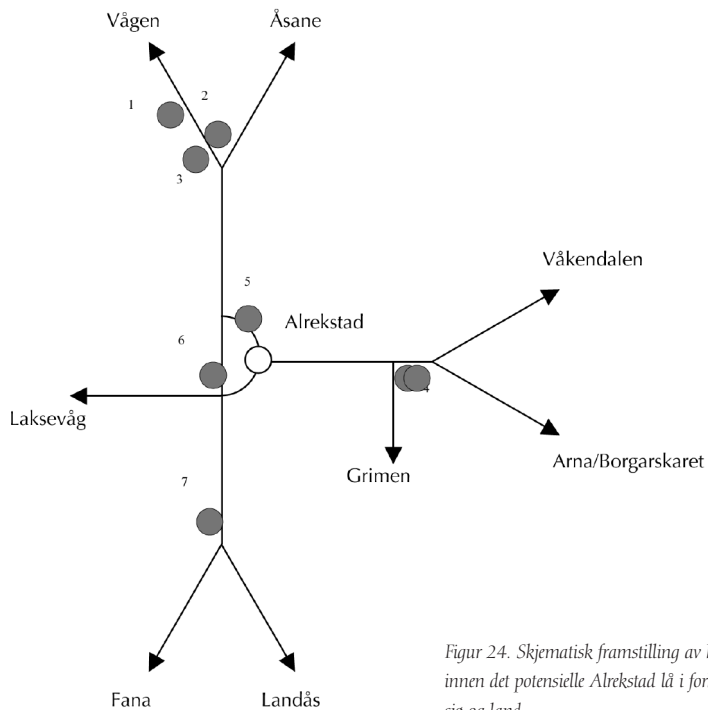
(7) På Haukeland er det registrert en udatert gravhaug. Ifølge Nicolaysen (1866, 415) lå den "...strax søndenfor gaardens søndre gjerde tæt ved vestre side af postvejen..." På Werner Hosewinckel Christies kart over Haukeland fra 1776 er den inngjerdede innmarken inntegnet. Det må være dette gjerdet Nicolaysen refererer til i 1866, og Fetts

identifikasjon av haugen til Haukelandsveien 27 virker rimelig. Gjerdet løp ovenfra ved Ravneberget, krysset Haukelandveien, der Ibsensgt og Idrettssveien i dag møtes, og fulgte Idrettssveien sørover, over bekken i Fridalen (Christieparken). Her fortsatte det langs Gimleveien, omtrent til dagens Nansenvei hvor det svingte vest ned til Haukelandsvannet. Gravhaugen lå dermed ved hovedferdselsåren sørover, og det synes klart at den lå i utmark nær innmarksgrensen og geilen for Haukeland, slik denne er kjent fra senere tid.

Felles for samtlige sikre og mulige gravminner innen det potensielle hovedgårdsområdet er at de ligger ved eldre ferdselsveier. Uansett fra hvor folk kom, ville de møte gravminner straks de nærmet seg bebodde og oppdyrkede områder under Alrekstad. Tre gravminner/løsfunn er fra eldre jernalder, ett fra yngre jernalder, mens tre er udaterte. Fra to gravminner/løsfunn er det kjent gull og bronsefunn (nr. 1 og 3).

På selve Årstad ligger to gravhauger relativt nær det historisk kjente tunet (nr. 5 og 6). Det er særlig grunn til å framheve den ene av disse, som også er den største i undersøkelsesområdet. Den ligger dessuten nær et av hovedveikryssene for ferdselsveier på Bergenshalvøya. På Haukeland og i Isdalen var gravhaugene anlagt nær den historiske grensen mellom innmark og utmark, og i klar tilknytning til

Figur 24. Skjematisk framstilling av hvordan gravminnene innen det potensielle Alrekstad lå i forhold til ferdselsveier over sjø og land

hovedferdselsårene (nr. 4 og 7). Eldre grenser for innmark og utmark er ikke kjent i det senere byområdet. Likevel er også løsfunnene her tilknyttet sannsynlige eldre ferdelsårer, inn til den naturlige havnen Vågen og landingsplassen i Vågsbotn, og også i kort avstand til den nord-sørgående hovedferdselsåren over land som passerte her.

En tolkning av de sikre og mulige gravminnene er at de har markert territoriet for en eldre hovedgård og var anlagt langs hovedfarene inn til denne, og muligens nær dens innmarksgrenser, slik disse er kjent senere. Figur 24 anskueliggjør den romlige organiseringen de sikre og mulige gravminnene indikerer. Denne danner et sentralt utgangspunkt og tolkningsramme for den videre analysen.

Jordbruksspør på hovedgården

5.1.2.2

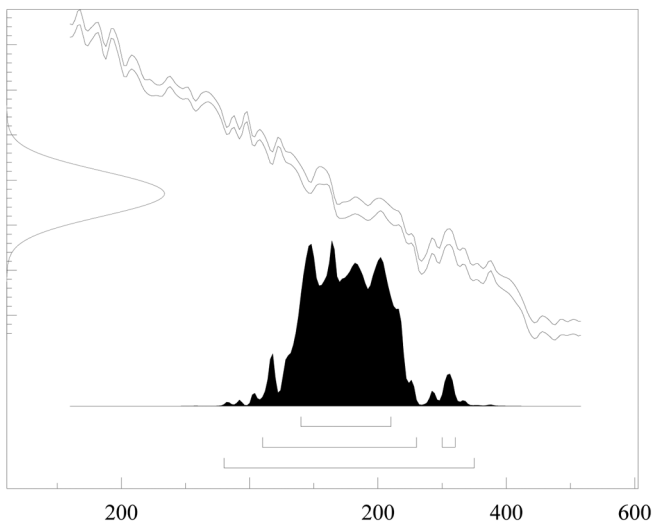
I de senere årene er det framkommet et paleobotanisk og agrararkologisk materiale fra det aktuelle området som gir utgangspunkt for en fornyet diskusjon om en eventuell gårdsbosetning og jordbruksdrift i byområdet før byen ble etablert, og dermed tiden de omtalte mulige gravminnene skriver seg fra. Dette materialet, som i hovedsak har framkommet på 1990-tallet, er tidligere ikke stilt sammen og analysert samlet, og heller ikke trukket inn for å belyse de spørsmålene jeg reiser. Jeg vil derfor gå gjennom dette materialet ut fra et slikt samlende og problemrettet perspektiv. Bare daterbare lokaliteter eldre enn ca. år 1000 blir trukket inn, slik at enkelte jordbruksdateringer fra tidlig middelalder utgår (f.eks. BRM 94, Øvregt 39, Dunlop 1982, 52). Heller ikke det middelalderske løkke- og hagejordbruket i byen vil bli nærmere drøftet i denne sammenheng (se Øye 1998). På noen få utgravinger er det påvist mulige dyrkingslag direkte på naturbakke, noe som normalt indikerer høy alder, selv om det ikke forligger konkrete dateringer i form av f.eks. C14-prøver eller andre holdepunkter for en mer presis tidfesting. På grunn av denne usikkerheten ser jeg også vekk fra disse lokalitetene i den videre analysen (bl.a. BRM 338, Heggebakken 2/2a). Til sammen seks lokaliteter trekkes inn i analysen av tidlige agrare forhold.

(1) I Vincens Lungesgt. 19–21 ble det 1998 påvist et mulig dyrkingslag, eller helst sig fra dette, i et område som tidligere var en skråning ned mot sjøen på et nes i Alrekstadvågen (BRM 540, lag 2 hull 2, lag 7 hull 3, Dunlop 1999, 6, 8). Det 5–10 cm tykke laget besto av brunlig sand og grus, med innslag av gråbrun humusholdig jord som dessuten var mettet med trekull (lag 2) og kan her derfor dreie seg om dyrkingsjord. Men det var også mer "myrjordsaktig" jord her med trekull og lommer av grov sand og grus (lag 7). At det potensielle dyrkingslaget ikke framsto som særlig homogent, kan f.eks. skyldes forstyrrelser i forbindelse med sjø og flo. Lokaliteten ligger bare ca. 1,5 m.o.h, og sjøen kan ha kastet opp stein og grus. Laget er datert til førromersk jernalder (T 13592, 2014±145 (lag 2), T 13593, 2135±120 (lag 7), 1. Σ)

T-15390 : 1870±50BP

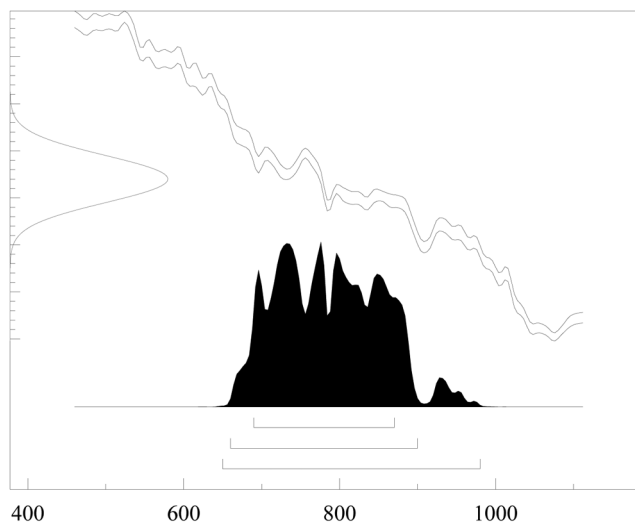
- 1. **sigma 68.2% probability**
80AD (68.2%) 220AD
- 2. **sigma 95.4% probability**
20AD (93.9%) 260AD
300AD (1.5%) 320AD
- 3. **sigma 99.7% probability**
40BC (99.7%) 350AD

Figur 26. C14-datering av ryddingslag (lag 10) i Lille Øvregt. 20 (BRM 566)

TUa 2260a : 1240±50BP

- 1. **sigma 68.2% probability**
690AD (68.2%) 870AD
- 2. **sigma 95.4% probability**
660AD (95.4%) 900AD
- 3. **sigma 99.7% probability**
650AD (99.7%) 980AD

Figur 27. C14-datering av mulig åkeravsetning i Vågsbotn, Nedre Korskirkeallmenning/Vågsallmenning (BRM 544). Dateringen representerer ikke eldste fase

(jf. Figur 25). Landhevingen for dette området er ikke klarlagt i detalj, men strandlinjediagram for Sotra antyder 1 til 1,5 m lavere landnivå i denne perioden (Stabell og Krzywinski 1979, 13). Etter min mening representerer muligens avsetningene en blanding av åkerjord som er seget ovenfra og strand/sjøslam.

(2) I det skrånende terrenget opp mot fjellsiden, i Lille Øvregate 20, ble det i 2001 påvist et ca. 5 cm tykt "brannlag" fra eldre romertid, ca. 11 m.o.h (BRM 566, profil 1, Dunlop 2001). Laget besto av trekull og rødlig aske som lå direkte på naturavsetning (lag 11), og treartsbestemmelse av kull viste bare bjørk. Det påfølgende lag 8, var hele 30 cm tykt og besto av lysgrå/brun grus og sand, men innholdt ikke synlig trekull. Det påfølgende lag 7 var 15 cm tykt og besto derimot av trekullholdig mørkegrå/svart humusholdig sand/grus/småstein. Selv om det ikke foreligger pollen- og jordanalyser, er det etter jordlagene å dømme overveiende sannsynlig at det dreier seg om spor etter dyrking. Utgraver tolket det også som et åkerlag (Dunlop 2001), og to keramikkskår (Shelly Ware) in situ daterer laget til tidlig middelalder. Dernest følger enda et dyrkingslag (lag 6) under de moderne massene. Samlet sett kan profilen (nr. 1) tolkes slik at det tynne brannlaget (lag 10) kan representere en rydding av bjørkeskog/kratt i området i eldre romertid (T 15390, 1870±50, 1. Σ; jf. Figur 26). Dette innleder en fase med jordbruk (lag 6–8) som varer til minst tidlig middelalder, trolig lenger. Det skrånende terrenget, sannsynligvis med dyrking ovenfor selve utgravingslokaliteten, har ført til jordakkumulasjon på minst 60 cm i løpet av ca. 1100 år.

(3) Arkeologiske utgravninger i Nedre Korskirkeallmenning/Vågsallmenning i indre del av Vågen har påvist kornpollen i minerogene erosjonslag, datert til jernalderen (BRM 544; Åstveit 2000; Hjelle 2000). Boreprøver og paleobotaniske analyse tyder på at det ble drevet beiting og korndyrking i området (pollensone 1 og 2, lag 42, 41, Fase 8 og 7). De yngste avsetningene (fase 7) er datert til yngre jernalder (Tua 2260a, 1240±50, 1. Σ) (jf. Figur 27), og representerer trolig jord som er transportert ut i sjøen med regn og overflatevann. Prøvene herfra viser at det sannsynligvis ble drevet åkerbruk i skråningene innerst i Vågen på 700–800-tallet og før (Hjelle 2000, 8).

(4) Lenger mot nord, i et svakt hellende terreng på øvre Dreggsallmenning, er det påvist et lag på ca. 10 cm, som lå rett på naturbakke. Pollenanalyser av laget viser spor som tyder på beite/eng. En C14-datering viser at laget er eldre enn yngre jernalder (Lag 20, BRM 298; Dunlop 1989, 14; Hjelle 1990, 3). **136**

| 136 | En C14-datering av en kull-linse (lag 17, profil 8) under et lag (16) som også dekker engen (lag 20), har en rammedatering til 780–1020. (T 9162, 1110±85, 1. Σ). Selv om kull-linsen ikke daterer lag 20 direkte, avspeiler den åpenbart en senere aktivitet og viser at engen er eldre.

---

(5) Boreprøver sentralt i Veisan-området (sone 4) har påvist korndyrking så tidlig som omkring Kristi fødsel (Hjelle 1986, 70; Hjelle og Hommedal 2002, 26) ¹³⁷ Kari Loe Hjelle tolker dette som spor fra en nærliggende gårdsbosetning og antyder området høyere oppe, ved Stølen, som et aktuelt tunområde for en mulig Bjorgvin-gård. Det synes som en gjenfylling av Veisan tok til i perioden 860–990 (1. Σ), og fra denne tiden det er bl.a. funnet masser med hasselnøtskall og hoggflis, men også pollen av kornblom er til stede i alle analyserte pollenprøver (Hjelle og Hommedal 2002, 19, 21, 26). Tidligere har Hjelle tolket slik akkumulasjon av masser med spor etter planter som er tolket som innførte, som indikasjon på et "samlingspunkt for vareomsetning". Hun fant det også urimelig at en eventuell gårdsbosetning ikke benyttet slike masser som gjødsel, men heller lot dem gå i sjøen (Hjelle 1986, 61f.). Det er likevel uklart hvilken type aktivitet avsetningene avspeiler. Senere har hun og Alf Tore Hommedal antydnet at Veisan ble brukt som havn eller naustplass i vikingtiden, og at massene kanskje skal sees på en slik bakgrunn (Hjelle og Hommedal 2002, 26). Om en slik aktivitet eventuelt kan settes i sammenheng med at f.eks. gården Bjorgvin ble etablert på denne tiden, med Veisan som havn, er likevel høyst usikkert. Det er likevel klart at det foregikk beiting og korndyrking i omkringliggende områder alt i eldre jernalder.

(6) I 1994 ble det i skråningen ved Vestre Murallmenning 12A påvist et 12 cm tykt kulllag som er C14-daterert til bronsealderen (BRM 471, lag 4, Hansen 1994b). Dette laget lå direkte under avsetninger fra 1600-tallet (lag 3). Ved en senere undersøkelse på samme allmenning ble laget påvist igjen (BRM 572, "Klostergarasjen", lag 11). I begge tilfeller ble det tatt ut C14-prøver som viser sammenfall med størst overlappende sannsynlighet ca. 1530–1380 f. Kr, 1. Σ (BRM 572, T 15798, 3187 $\pm$ 75 og BRM 471, T 11847, 3170 $\pm$ 110). Det kan dreie seg om spor etter en tidlig form for dyrking, men det er ikke påvist sikre dyrkingslag og yngre dyrkingsfaser.

Samlet viser dette at det sannsynligvis har strukket seg et sammenhengende agrart driftsområde fra Hunstad via Haukeland, Årstad, Lungegården og ned i det senere byområdet. Fremdeles på 1600-tallet var det "store Græsvange oc Agere" i Marken nær Nonneseter (Edvardsen I udat, 83; Øye 1998, 36). Her synes å være påvist spor etter åker og korndyrking omkring både Veisan og Vågsbotn, og muligens med eng mellom. De arkeologiske undersøkelsene peker mot at det kan ha vært to landingsplasser i Vågen i yngre jernalder, kan hende en ytterst ved Veisan og én i Vågsbotn, ved dagens Vetrilidsallmenning. Pollenanalyser tyder på åker og eng nær begge.

| 137 | Knut Fægri og Knut Krzywinski har antydnet at det forekom rugdyrking på Holmen før borganlegget ble bygget, men påpeker at den aktuelle prøven (B1) har usikker kontekst og datering, og kan være yngre (Fægri og Krzywinski 1979, 37).

Endringer i organiseringen av hovedgården

5.1.3

Jeg har så langt argumentert for at Alrekstad opprinnelig omfattet et større område enn den senere kjente Årstad, og i yngre jernalder og middelalder sannsynligvis også omfattet Hunstad, Haukeland, Årstad, samt området for den senere Lungegården med Sydnes og dessuten Nordnes, Vågsbotn og Bjorgvin. Det har ikke vært mulig å gi noen helt sikre argumenter for dette, men området har etter alt å dømme hatt felles eier i tidlig middelalder og før - kongen. Videre har de nevnte gårdene trolig hatt sammenhengende innmark, og dette skiller dem strukturelt fra omkringliggende gårder med separat innmark, som Solheim, Landås, Våkendalsgårdene og muligens også Sandviken. Innen det sammenhengende innmarksområdet er det dokumentert åker- og beitebruk i jernalderen. De sikre og mulige forhistoriske gravminnene synes å være lokalisert ved eldre ferdselsveier, nær innmarksgrenser slik disse er kjent senere, og dessuten tett ved tunet på Årstad.

En kan tenke seg en utvikling hvor Bjorgvin, Haukeland og Hunstad var egne bosetninger alt i yngre jernalder, kanskje tidligere, men trolig med en form for tilknytning som underbruk til Alrekstad. Bosetningene ble etablert i utkanten av hovedgårdens dyrkede innmark. På 1000-tallet ble selve byen anlagt på Bjorgvin, hvor kongen også rådde grunnen.

Mye tyder på at kongen skjenket de nordligste delene av Alrekstad, dvs. Nordnes, Sydnes og området for den senere Lungegården, til Munkeliv, Nonneseter og Jonsklosteret alt i første halvdel av 1100-tallet, da klostrene ble grunnlagt og kongen synes å ha spilt en avgjørende rolle. Hovedgården ble nå noe redusert i størrelse. Vi vet positivt at Nordnes og Sydnes lå til Munkeliv i 1264. Etter 1170, da bispesetet ble grunnlagt, kan biskop og domkapittel ha fått deler av grunnen i Vågsbotn av kongen. De mer sentrale delene av Alrekstad (Årstad) var trolig fremdeles krongods under Håkon Håkonsson. Som kongelig hovedgård synes Alrekstad å ha blitt endelig avviklet da Nonneseter fikk hånd om hele Årstad, sannsynligvis i siste halvdel av 1200-tallet eller på begynnelsen av 1300-tallet. Vi møter da et klosterdomene med store inntekter, bl.a. av Møllendal, kjent fra senest 1300-tallet, da Olavskirken på Bakkane eide det øverste (mølle)huset (BK 29a), og hvor Nonneseter etter all sannsynlighet tok grunnleie. Det er mulig at det var skattefritak for hele eller deler av dette området, slik situasjonen på 1500–1600-tallet indikerer, men det er noe usikkert. Flere av gårdbrukerne på de omkringliggende smågårdene hadde arbeidsplikt på Lungegården på denne tiden, og det kan meget vel avspeile et eldre forhold, men da under Nonneseter kloster. Alle former for adelige privilegier knyttet til dette området synes å ha opphørt på begynnelsen av 1700-tallet, og markerer kanskje den endelige oppløsningen av en svært gammel maktstruktur i bergensområdet.

Resultatene jeg har kommet fram til støtter opp om synspunkter som også er hevdet i

tidligere forskning. Ved å utnytte dokumentasjon av den forhistoriske situasjonen og større agrar kontekstualisering har jeg likevel kunnet gi et mer nyansert bilde av et kongelig hovedgårdsområde i endring og som peker lengre tilbake i tid. Det er sannsynliggjort at gårdsdriften går tilbake til eldre jernalder og at Alrekstad trolig omfattet et meget stort område og bosetninger som senere ble brukt som egne gårder, men som ennå på 1500-tallet hadde en form for underbruksstatus.

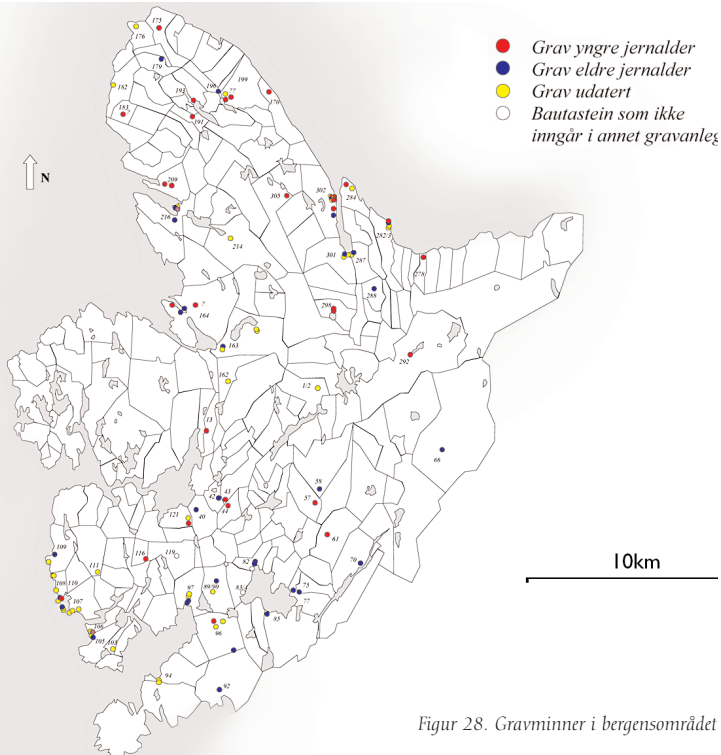
5.2 Jordegodset til Alrekstad

I middelalderen var området omkring Bergen dominert av omfattende kirkelig heleie. Mot nord lå det meste av Askøy under det kongelige kapellet Apostelkirken, tidligere kan hende som jordegods under kongs- eller lendmannsgården Herdla nord på øyen (Fyllingsnes 1999, 315ff; Iversen 1999a), og i Åsane hadde Munkeliv- og Jonsklosteret stor eiendom. Mot vest var Laksevågshalvøya så godt som delt mellom Bergen domkapittel og Munkeliv kloster (Låg 1976). Domkapittelgodset, ytterst, strakk seg også videre vestover og omfattet det meste av "lille Sotra" (Fyllingsnes 1996, 210). Nonneseter eide senest på 1500-tallet nesten alle gårdene 10 kilometer sør for byen. I områdene omkring Bergen var det langt mellom privateid bondegods, og viktige fangstressurser og fiskevær lå også til sentralkirkelige institusjoner i byen.

Var Alrekstad også kjerne i en eldre omkringliggende godssamling som kongen rådde over og hentet inntekter fra? Lar det seg gjøre å spore restene etter og rekonstruere et eldre og mer omfattende gods, i betydningen gårder som lå under hovedgården Alrekstad. Hvilke karakter hadde dette i tilfelle i yngre jernalder og tidlig middelalder? Eiendomsforholdene i Bergen i middelalderen og etterreformatorsk tid er spesielle, fordi flere de store jordeierene hadde sitt sete her, og det er derfor ekstra krevende å skille eldre og yngre strukturer fra hverandre. I utgangspunktet må en anta at de store jordeiende institusjonene så det som særlig hensiktsmessig å bygge opp jordegods der de bl.a. hentet naturaliaprodukter nærmest mulig byen, hvor de holdt til. Distribusjonen av sikre og mulige gravminner danner derfor et viktig kildemateriale til å belyse eldre strukturer, før eiendommene ble stykket ut til nye kirkelige institusjoner i byen.

5.2.1 Eiendomsforholdene rundt Alrekstad belyst ved forhistoriske gravminner

Det er registrert 113 mulige forhistoriske gravminner i det utvalgte undersøkelsesområdet som svarer til Bergenshalvøya unntatt Os (Fett 1969b, 1970a, 1971, 1973a + Topografisk arkiv, Bergen museum) (Jf. Tabell 13). Gravene fordeler seg på 57 av 209 gårder (27 prosent). Tretti gravanlegg er datert til yngre jernalder, 32 til eldre jernalder, 3 anlegg har graver fra begge disse periodene. De øvrige 48 anleggene er udaterte, inkludert tre bautasteinslokalteter uten påviste graver. For 60 anlegg er det sikre opplysninger om overbygning i form haug eller røys, og 5 anlegg består av såkalte steinringer. **138** | 10

Figur 28. Gravminner i bergensområdet

tilfeller dreier det seg sannsynligvis om flatmarksgraver, mens gravanleggets utforming er kjent for de øvrige 38. Det kan antydes et 1:6 forhold mellom ikke markerte og markerte anlegg. Det er ikke kjent bronsealdergraver i undersøkelsesområdet, men ut fra form og beliggenhet kan enkelte av anleggene, ved Sletten, gnr. 108, Lønningen, gnr. 110, og Espeland, gnr. 107, muligens skrive seg fra denne perioden.

I tillegg til Fetts oversikt har jeg på grunnlag av opplysninger i Topografisk arkiv tatt med en hellekiste registrert på Kaland, gnr. 77, en noe usikker steinring på Kismul, gnr. 85, en haug på lille Milde, gnr. 103, som Egil Bakka mente var et gravanlegg, og et for øvrig ukjent sverdfunn på Liland, gnr. 111. Jeg har dessuten inkludert en mulig gravhaug på Brattland, gnr. 1, som Fett var i tvil om, siden det er sterke lokale tradisjoner for at dette virkelig er en gravhaug.

Et løsfunn av kleberøse fra yngre jernalder på Sandven, gnr. 81, utgår da eieren visst nok hadde "privatmuseum" med funn fra ulike steder. Det er derfor usikkert om den virkelig

| 138 | I undersøkelsesområdet er det i flere tilfeller funnet graver i naturlige eller svakt påbygde hauger. Det gjelder f.eks. Leignshaugen på Hatlestad med grav fra folkevandringstid, og på Totland, gnr. 57, hvor det er funnet et brent våpengrav fra vikingtid i molddekket i toppen av en naturlig bergknaus. Det kan altså kan være noe problematisk å avgjøre hvorvidt vi står ovenfor naturlige hauger brukt som gravgjemmer eller bare rene naturdannelser. Jeg har jeg regnet "naturlige" hauger med funn av mulig gravgods som gravhauger.

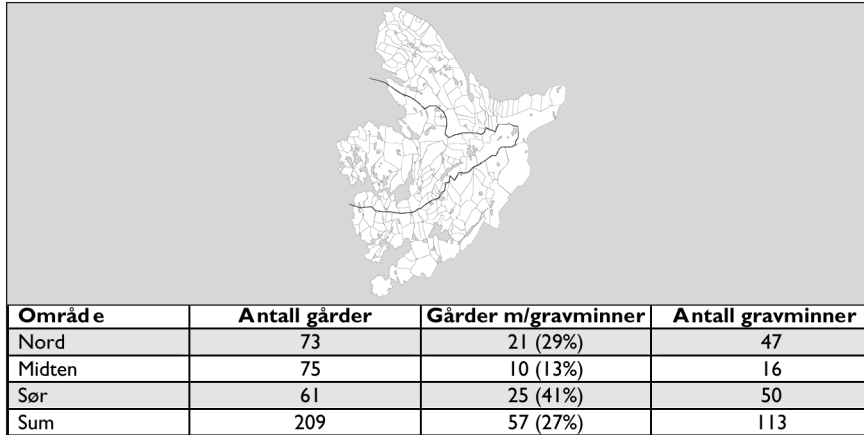

Gnr.	Gård	Objekt	Datering
1	Brattland	1 gravhaug?	Udat.
13	Storetveit	1 grav? (spydspiss)	Y.ja.
40	Skjold	1 haug	E.ja. (500–575)
42	Nesttun	1 grav? (gullring)	E.ja.
43	Midttun	1 grav? (spyd)	Y.ja.
44	Øvsttun	1 grav? (øks)	Y.ja.
57	Totland, n.	1 grav	Y.ja. (900–1000)
58	Totland, ø.	1 grav? (beltestein)	E.ja. (300–575)
61	Gimmeland	1 haug 1 bryne (neppe grav)	Y.ja. (800–850) E.ja.
66	Haugsdal	1 røys	E.ja.
70	Haugland	1 haug	E.ja. (500–575)
75	Austevoll	1 haug	E.ja. (500–575)
77	Kaland	1 haug (hellekiste)	E.ja?
82	Hatlestad	1 haug (Leigneshaugen) 1 haug (Apalhaugen) 1 bauta	E.ja. (300–575) E.ja. (500–575) Udat.
84	Hamre	1 bauta	Udat.
85	Kismul	1 grav? (steinring)	E.ja?
89	Titlestad	1 haug (hellekiste) 1 grav	E.ja? Udat.
92	Nordvik	1 røys (hellekister)	E.ja?
94	Rød	2 røyser (registrert under Krokeide)	Udat.
96	Fana prestegård	1 haug (Resehaugen) 1 haug (m/to bauta) 1 haug 1 steinring og bauta	Y.ja. (800–1050) udat. udat. e.ja?
97	Stend	1 haug (hellekiste) 1 steinring 1 haug (på Kreklingen) 1 røys (m/tre reiste steiner)	e.ja? e.ja? udat. udat.
103	Milde, l	1 haug m/fothjede (Bakka)	udat.
105	Hjellestad, s.	1 haug (Kolhaugen) 1 haug (på Børsen)	E.ja. (550–600) Udat.
106	Hjellestad, n.	1 haug (Klehaugen, to graver) 2 hauger (Lurane)	Y.ja. (800–1050) / E.ja. Udat.
107	Espelund	3 røyser	Udat.
108	Sletten	1 røys (røysetangen) (hellekiste) 1 grav (neppe fra forrige) 3 røyser	E.ja? Y.ja. (900–950) Udat.
109	Flesland	1 røys (hellekiste) ved naust 1 røys (på Fugletua)	E.ja? Udat.
110	Lønningen	3 røyser (på Slottholmen og Løholmen) 1 steinring	Udat. E.ja?
111	Liland	1 røys (med sverd) (Schetelig)	Udat.
116	Håvardstun	1 grav? (øks)	Y.ja.
119	Rå	1 bautastein 1 bryne (neppe grav)	Udat. Y.ja?
121	Nordås	1 grav (på "Orkje") 1 grav	Y.ja. (850–950) Udat.
162	Haukeland	1 haug	Udat.

Tabell 13. Gravminner i bergsområdet

163	Arstad m/bygrunn	1 haug (v/ Arstadgeilen) 1 haug (v/ Fløenbakken) 2 røyser (i Isdalen) 1 grav? (Tollbodallmenning) 1 grav? (Småstrandgt/Torvet) 1 grav? (beltestein) 1 grav? (mosaikkperle, ur på Fløyfjellet)	E.ja. (300–475) Udat. Udat. Y.ja. (600–800) E.ja. E.ja. (400–575) Y.ja.
170	Breistein	1 røys	Y.ja. (850–950)
175	Hordvik	1 grav? (klebergryte)	Y.ja. (900–1050)
176	Tellevik	1 haug	Udat.
179	Sætre	1 grav? (beltestein)	E.ja. (300–575)
182	Mjølkeråen	1 røys (sverdfeste)	Udat.
185	Morvik	1 bryne (neppe grav)	Y.ja. (800–1050)
191	Angeltveit	1 grav (øks og klebergryte)	Y.ja. (800–850)
193	Melingen	1 grav (spyd)	Y.ja. (950–1050)
196	Seterstøl	1 grav (øks m/bein og tekstilrester)	E.ja. (500–575)
199	Haukås	1 røys (Kjempehågen "flintøkser og flintspyd"?) 1 grav (øks) 1 bryne (neppe grav)	Udat. Y.ja.
209	Åstveit	1 grav (øks) 1 grav (øks)	Y.ja. (900–1000) Y.ja?
214	Jordalen	1 røys	Udat.
216	Eidsvåg	1 grav (steinkrans med bauta) 1 haug? 1 haug (to graver) 1 grav (celt)	E.ja. (400–500) Udat. Y.ja. / E.ja. (400–500) E.ja.
278	Hole	1 grav (bronsevekt)	Y.ja.
282	Tunes	1 haug (rik kvinnegrav) 1 røys (bronsekjele) 1 langhaug 1 haug (Olshågjen)	Y.ja. (800–850) E.ja. (400–500) Udat. Udat.
284	Garnes	1 grav? (klebergryte) 1 haug	Y.ja. (900–1050) Udat.
287	Arna, i.	1 haug (rik kvinnegrav, to graver) 1 haug (på Øyrane)	E.ja. Udat.
301	Mjeldheim	1 haug (steinkiste) 1 haug (Ospåhågjen) 1 grav (draktnål av bronse) 1 grav? (to bryner)	Udat. E.ja. (400–500) E.ja. (300–500) Udat.
288	Arnatveit	1 grav (perler og bronsefunn)	E.ja.
292	Unneland	1 grav (spyd)	E.ja.-Y.ja. (550–600)
298	Tangeland	1 haug (tre økser) 1 grav? (bryne funnet i haug)	Y.ja. Y.ja?
302	Arna, y	1 haug (rik kvinnegrav) 1 haug (Tinghaugen) 10 graver på gravfelt hovedsaklig fra y.ja.	E.ja. (500–575) Y.ja. (900–1000) Y.ja. (5) E.ja. (1), Udat. (3)
305	Haugland (Dalen)	1 grav (spyd)	Y. ja.

Tabell 14. Gravminnenes fordeling i undersøkelsesområdet

er fra gården. I eldre litteratur omtales videre gravhauger som siden har vist seg å være naturformasjoner. Det gjelder "Tinghaugen" på Haukeland, gnr. 162, og en angivelig gravhaug på Birkeland, gnr. 203. ¹³⁹Videre utgår seks eller sju mulige gravfunn fordi det er høyst usikkert om de skriver seg fra undersøkelsesområdet. ¹⁴⁰Bare fire gravfunn kan ikke kartfestes mer presist, dvs. i det minste innen et bruk (angitt med ? på kartet). ¹⁴¹

5.2.1.1

Gravminnenes romlige utbredelse

Flest gravminner finnes sør i undersøkelsesområdet, særlig i de vestre delene av Fana. Dette området består, slik jeg har avgrenset det, av 61 gårder, hvor det på 25 gårder er registrert til sammen 50 gravminner. Det betyr at over 40 prosent av gårdene i søre del av undersøkelsesområdet har slike. Det er særlig stor forekomst langs Fanafjorden og kyststrekningen fra Hjeltestad, gnr. 105 i sør til Flesland, gnr. 109, i nord. Ellers er gravminnene jevnt spredt, men med relativt få i Hauglandsdalen i øst. Det er også verdt å merke seg at det sør og øst for Fana prestegård, gnr. 96, dvs. Nordvik, gnr. 92, områdene omkring Kalandsvannet og derfra videre inn Hauglandsdalen til Haugsdal, gnr. 66, utelukkende er funnet gravminner fra eldre jernalder, til sammen 8 stykker.

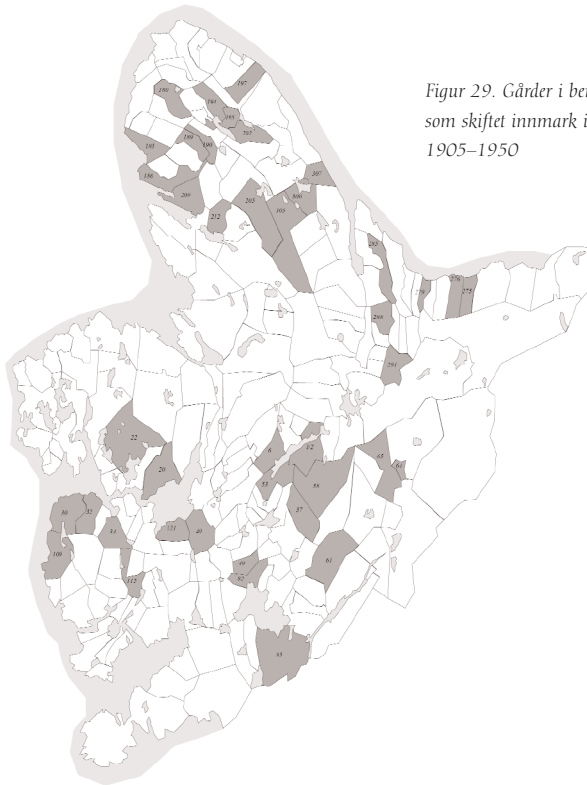
-
- | 139 | Ross nevner i 1870 en urørt gravhaug på Birkeland. Per Fett (1970, 10) har imidlertid avvist den aktuelle haugen, men uten nærmere begrunnelse. Da det ikke har vært mulig for meg å gjenfinne haugen, har jeg under tvil latt den utgå i den videre analysen. Sagen og Foss omtaler i 1824 den såkalte "Tinghaugen" på Haukeland, gnr. 162, - "Omtrent 200 skridt vestenfor bygningen findes en høi, der ved de i kreds om samme liggende stene sluttes at være en gammel gravhøi eller maaske rettere en tinghøi" (Sagen og Foss 1824, sitert etter Bing 1922, 79). Da "Tinghaugen" ble fjernet i 1930-årene viste den seg å være en ren naturdannelse (jf. Top. ark. v/Shetelig).
- | 140 | Det gjelder to yngre jernalders graver "funnet nær Bergen", som er nevnt av Undset (1878, 50f, 82). Gjenstander fra tre graver fra jernalderen er oppbevart på British Museum i London og skal visst nok være funnet "near Bergen" og "at Bergen". Funn fra en eller to vikingtidsgraver er trolig oppbevart i Hamburg (HMV) og var ifølge protokollen "aus Bergen (oder Umgebung)" (jf. Fett 1973, 39).
- | 141 | Det gjelder et spinnehjul muligens fra yngre jernalder (B 13355) på Toppe, gnr. 183, ett bryne (B 6148) og en øks (B 4583) fra Haukås, gnr. 199, og et funn av en mosaikkperle fra yngre jernalder i en ur på Fløyfjellet (B 112).
- | 142 | Jf. kart 1805 over Unneland, gjengitt hos Harris 1991, 92f.
-

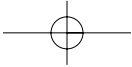

I midtre del av undersøkelsesområdet, dvs. gårdene som grenser til Grimstadjorden i sør, hele Laksevåg, Årstad nord til Eidsvåg, samt gårdene omkring Haukelandsvannet ved Unneland i øst, er det bare kjent 16 gravminner. Disse fordeler seg på 10 av 75 gårder. dvs. at ca. 13 prosent av gårdene har eller har hatt slike gravminner. Det er særlig grunn å merke seg det totale fraværet av graver på Laksevågshalvøyen. De få gravene som finnes i midtre del av området, foruten de 8 omkring Alrekstad som tidligere er beskrevet (se ovenfor), er lokalisert på Nesttun, gnr. 42, Skjold, gnr. 40, og Nordås, gnr. 121. Ellers er det bare kjent to løsfunn av spyd fra yngre jernalder, henholdsvis fra Storetveit, gnr. 13, og ved Osavatn, det tidligere "Sæter-Vandet" ¹⁴² på Unneland, gnr. 292, samt en usikker og udatert gravhaug på Brattland, gnr. 1/2.

Videre nordover i Åsane og Arna er det lokalisert 47 forhistoriske gravminner, fordelt på 21 av 73 gårder, dvs. 29 prosent. Det er en særlig konsentrasjon av gravminner omkring Ytre og Indre Arna, gnr. 302, og 287, samt Mjeldheim, gnr. 301. På Ytre Arna lå blant annet det eneste kjente gravfeltet i undersøkelsesområdet, med ca. 10 gravminner hovedsakelig fra yngre jernalder. Ellers er gravminnene noenlunde jevnt fordelt, men likevel med relativt få i det "sentrale" Åsane-området, samt i områdene øst for Hole, gnr. 278 i Arna.

Figur 29. Gårder i bergensområdet som skiftet innmark i perioden 1905–1950

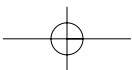
5.2.1.2 Gravminnenes romlige representativitet

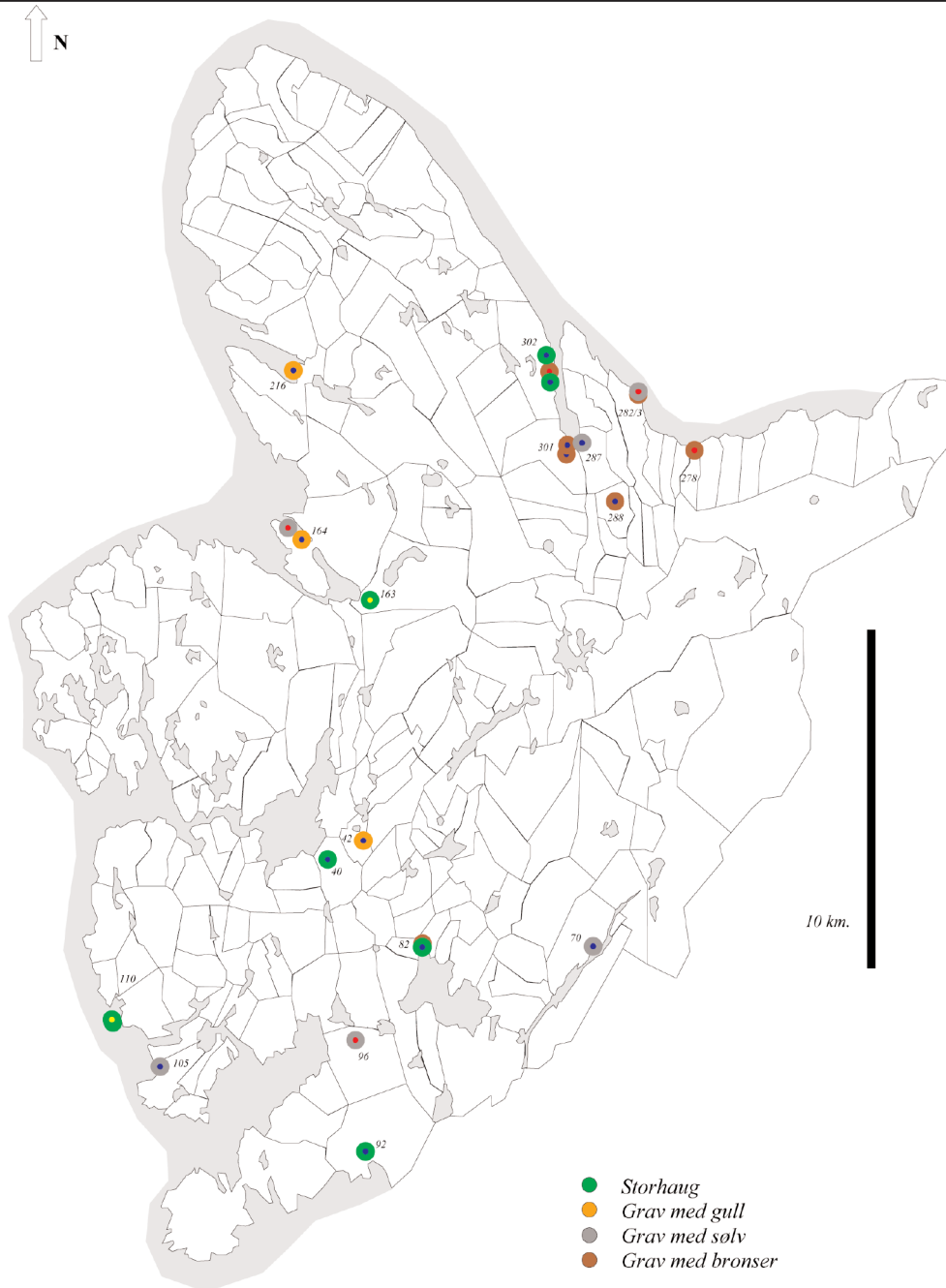
Når det gjelder en mer kildekritisk vurdering, der spørsmål om gravmaterialets representativitet trekkes inn, er dette noe spesielt for bergensområdet. Som det sterkest urbaniserte området på Vestlandet er det grunn for å regne med at mange gravminner tidligere er fjernet. Ettersom Bergens Museum ble grunnlagt så tidlig som i 1824, og med datidens interesse for nettopp gravhauger, er det likevel grunn til å tro at antikvarene den gang ville ha fanget opp klare og tydelige gravhauger i museets nærområde. Med omfattende utbyggingsaktivitet på 1900-tallet skulle en dessuten forvente et større antall innrapporteringer og funn, dersom forekomsten i utgangspunktet var høy. Når dette i liten grad er tilfellet, er det naturlig å se det relativt lave antallet gravminner i undersøkelsesområdet som forholdsvis dekkende med en eldre og opprinnelig situasjon. For 100–150 år siden lå jordbrukslandet tett inn på Bergen. Også i eldre topografisk litteratur framgår det hvor få gravminner som fantes i bergensområdet, selv om disse registreringene selvsagt ikke er fullstendige (Anon 1779 (1813); Daae, udat; Vibe 1896).

I kap. 4.1.7 argumenterte jeg for at det kunne være representativitetsproblemer i gravmaterialet på gårder hvor innmarken ble utskiftet etter 1905, pga. manglende innrapportering fra gårdbrukerne sett i sammenheng med det nye lovverket som kriminaliserte slik fjerning. I Bergen gjennomgikk 42 av 211 gårder utskiftninger etter 1905 (jf. Figur 29). I de funnfattige nærområdene til Alrekstad foregikk det imidlertid ikke utskiftninger i denne perioden, slik at det ikke synes å hefte spesielle representativitetsproblemer med dette området. I Åsane er fordelingen av utskiftede gårder etter 1905 relativt jevn, og på flere av dem er det gjort funn. Muligens er det likevel noe større representativitetsproblemer her. Størst synes imidlertid problemene å være i området sør for Grimstadfjorden og videre mot øst. Her er påvist relativt lite gravminner i kombinasjon med sene utskiftninger. Muligens kan vi regne med flere udokumenterte gravminner her. I kjerneområdene i Fana, hvor det hovedtyngden av gravmaterialet er lokalisert, var utskiftningene i all hovedsak gjennomført før 1905, slik at heller ikke her er det grunn til å regne med særskilte problemer knyttet til representativitet.

5.2.1.3 Kvalitative trekk i gravenes form og innhold

Det er registrert sju storhauger på over 20 m i tverrmål i undersøkelsesområdet (jf. Figur 30). De fire som kan dateres, er alle fra eldre jernalder (Ytre Arna, gnr. 302, Hatlestad, gnr. 82, og Skjold, gnr. 40), inkludert storhaugen på Nordvik gnr. 92, som hadde hellekammer. Graven på Skjold ble undersøkt av Fett i 1943, og innholdt en rik mannsgrav fra 500-tallet, med bl.a. spyd, lanser og skjold, samt flere bronser, to

Figur 30. Spesielt store eller rike gravfunn i bergensområdet. (Hvit i midten=udatert, grå yngre jernalder, sort=eldre jernalder)

Gård	Gnr	Storhaug	Gull	Sølv	Bronse
Skjold	40	Storhaug (B 9123) + bronse mann, 500–575			
Hatlestad	82	Storhaug (B 5752) + bronse 300–575			Bronsekjele (B 3701) 500–575
Nordvik	92	Storhaug eldre jernalder?			
Lønningen	110	Storhaug Storhaug			
Årstad m/bygrunn	163	Storhaug	Gullring (B 6651) eldre jernalder	Sølvvarming (B 10608)	
Ytre Arna	302	Storhaug (B 8689) + bronse kvinne, 500–575 Storhaug (B 5696f) eldre jernalder			Bronsespenner (B 5800) mann + kvinne, 900–1000
Nesttun	42		Gullring (B 3970) eldre jernalder		
Eidsvåg	216		Gullring (B 442 m.fl) + bronse Kvinne, 400–500		
Haugland	70			Sølvknapp (B 5541) mann, 500–575	
Hjellestad	105			Sølvknapper (B 4847) mann, 550–600	
Tunes	282			Sølvsmykker (B 8910) + bronse kvinne, 750–850	Bronsekjele (B 311) 400–500
Indre Arna	287			Sølvspenne (B 564–69) + bronse kvinne, 500–575	
Fana prestegård	96			Sølvkjede (B 322–26) + To bronsefat (B 322–26) mann + kvinne, 800–1050	
Hole	278				Bronsevekt (B 6737) yngre jernalder
Arnatveit	288				Bronsehadde eldre jernalder
Mjeldheim	301				Bronsenål (B 11481) kvinne, 300–500 Bronsespenne (B 11482/3) 400–500

Tabell 15. Særskilt store eller rike funn i bergensområdet

beltepenner og en knuskeske. Leigneshaugen på Hatlestad, som er bygd over en naturformasjon, kan ikke regnes som en "ekte" storhaug, til tross for funn av bronsekjele fra eldre jernalder. På Ytre Arna, gnr. 302, er det registrert én, muligens to storhauger. I den ene haugen lå en rik kvinnegrav fra 500-tallet, med bl.a. bronsespenne og glassbeger. Den andre haugen er noe mer uklar, men kan ha hatt et tverrmål på 20 m, samt fotkjede. Her er sparsomt med funn, bortsett fra en saks fra eldre jernalder og brente bein. Haugen ligger øverst i bakkant av det eneste kjente

gravfeltet i undersøkelsesområdet, og er eneste grav i feltet som kan dateres til eldre jernalder, mens av de øvrige gravene er seks trolig fra yngre jernalder, og tre udaterte. To storhauger som er lokalisert på holmer utenfor Lønningen gnr. 110, kan til tross for noe usikkerhet være fra bronsealderen, og er derfor mindre interessante i denne sammenheng. I den siste storhaugen, på Årstad gnr. 163, er det som nevnt gjort funn som viser at den må være fra jernalderen. Da det visst nok ble funnet et sverd i haugen, dreier det seg sannsynligvis om en mannsgrav.

Spesielle prestisjefunn med gull, sølv eller rike importfunn blir tradisjonelt tolket som indikatorer på makt og rikdom. I undersøkelsesområdet er det gjort funn av tre gullringer, samtlige skriver seg fra eldre jernalder (Nesttun, Vågen i byområdet, Eidsvåg). Med unntak for ringen fra Eidsvåg, er funnkonteksten dårlig. Vi vet derfor lite om de aktuelle gravene funnene trolig skriver seg fra. Ringen fra Eidsvåg er derimot fra en kvinnegrav, hvor det også er funnet et leirkar og en spenne.

I alt er det kjent tre kvinnegraver med gravgods av sølv; på Indre Arna, gnr. 287, i en grav fra eldre jernalder og på Tunes gnr. 282, og Alrekstad (Nordnes) (y.ja.). I to mannsgraver fra eldre jernalder er det funnet sølv; en sverdknapp i "Gullhaugen" på Haugland, gnr. 70, og en skjoldbule med sølvknapper i "Kolhaugen" på Hjellestad, gnr. 105. Også i "Resehaugen" på Fana prestegård, gnr. 96, trolig med dobbelbegavelse av mann og en kvinne, er det gjort funn av sølv, i tillegg til to britiske bronsefat. Dermed er det samlet gjort funn av sølv-gjenstander i seks gravminner. Det er kjent 14 gravfunn hvor den døde har fått med bronser i graven, det være seg kjeler, fat, vektutstyr, hadde, nål og spenner. Sju av disse opptre i kombinasjon med storhaug, "gull- eller sølvgraver". I tillegg er det på Hatlestad, gnr. 82, og Tunes, gnr. 282, funnet to bronsekjeler fra eldre jernalder. Begge disse gårdene har som vist også andre rike gravfunn. På Arnatveit, gnr. 288, og Mjeldheim, gnr. 301, er det også gjort funn av bronser, hvorav den ene graven kan bestemmes som kvinnegrav (Mjeldheim). For de øvrige "bronsegravene" fra eldre jernalder er kjønnen til den gravlagte ukjent. For "bronsegravene" fra yngre jernalder er dette noe annerledes. I et tilfelle dreier det seg om dobbelbegavelse av både mann og kvinne, i "Tinghaugen" på ytre Arna, gnr. 302. På Hole, gnr. 278, er funnet deler av en vekt fra yngre jernalder, trolig fra en grav.

Samlet framgår det at det er en særlig konsentrasjon av rike og store gravminner i området omkring Arnafjorden. Hele seks slike gravminner er lokalisert her. Også på andre gårder i nærheten, på Tunes, gnr. 282/3, Hole, gnr. 278, og Arnatveit, gnr. 288, er det gjort rike funn. Det er også en mindre konsentrasjon av rike og store funn sentralt i undersøkelsesområdet, med en storhaug på Årstad, gnr. 163, og to funn av sølv og gullgjenstander på vestsiden av Vågen (jf. nr. 1 og 3 ovenfor, kap. 4.1.2.1). I Fana-området ligger derimot de rike og store gravminnene mindre samlet, snarere spredt jevnt utover hele området. I områder hvor det i utgangspunktet er registrert en

del gravminner, er det bare i Åsane det ikke også forekommer rike eller store gravminner blant disse. Et unntak utgjør gullringen fra Eidsvåg, gnr. 116, lengst sør i Åsane. Den romlige distribusjonen av graver som enten er særskilt store eller med prestisjeobjekter som tolkes som tegn på rikdom og makt indikerer etter en tradisjonell tolkning at særlig Arna, men også Alrekstad-området skiller seg ut som mulige forhistoriske maktsentra i bergensområdet.

5.2.2 Eiendomsforholdene rundt Alrekstad belyst ved skriftlige kilder

Det neste steget i analysen blir å undersøke hvordan de forhistoriske gravminnene, både de "vanlige" og de særskilt store eller rike gravene, fordeler seg i forhold til middelalderens eiendomsstruktur, og da med et særlig henblikk på områdene omkring Alrekstad. I hvilken grad er det mulig å skille ut større og mindre eiendomskonsentrasjoner som peker forut for middelalderen? Jeg benytter de samme kriteriene for å definere et område som én heleieblokk som tidligere nevnt, med nedre grense på tre gårder med en og samme eier (jf. kap. 3.2). Jeg er særlig opptatt av å undersøke om de danner større sammenhengende heleiområder som eventuelt kan vise tilbake på enda eldre godskonsentrasjoner, også utfra gravenes fordeling. Det vil også kunne gi grunnlag for å vurdere om et større Alrekstadgods ble stykket opp og omfordelt i forbindelse med statsdannelse og etablering av kirkeorganisasjon, særlig da den sentralkirkelige eiendom, og hvilket mønster en slik kongelig donasjonspolitik eventuelt fulgte.

De tre største jordeierne i bergensdistriktet i høy- og senmiddelalderen var Nonneseter kloster, Munkeliv kloster og Bergen domkapittel (Låg 1976), som alle i en tidlig fase sto i nær forbindelse med kongen. Vi skal se nærmere på deres eiendommer, i tillegg til andre heleieblokker, samt krongods og bondegods, for å forsøke å avgrense én eller flere potensielle eldre godssamlinger under Alrekstad.

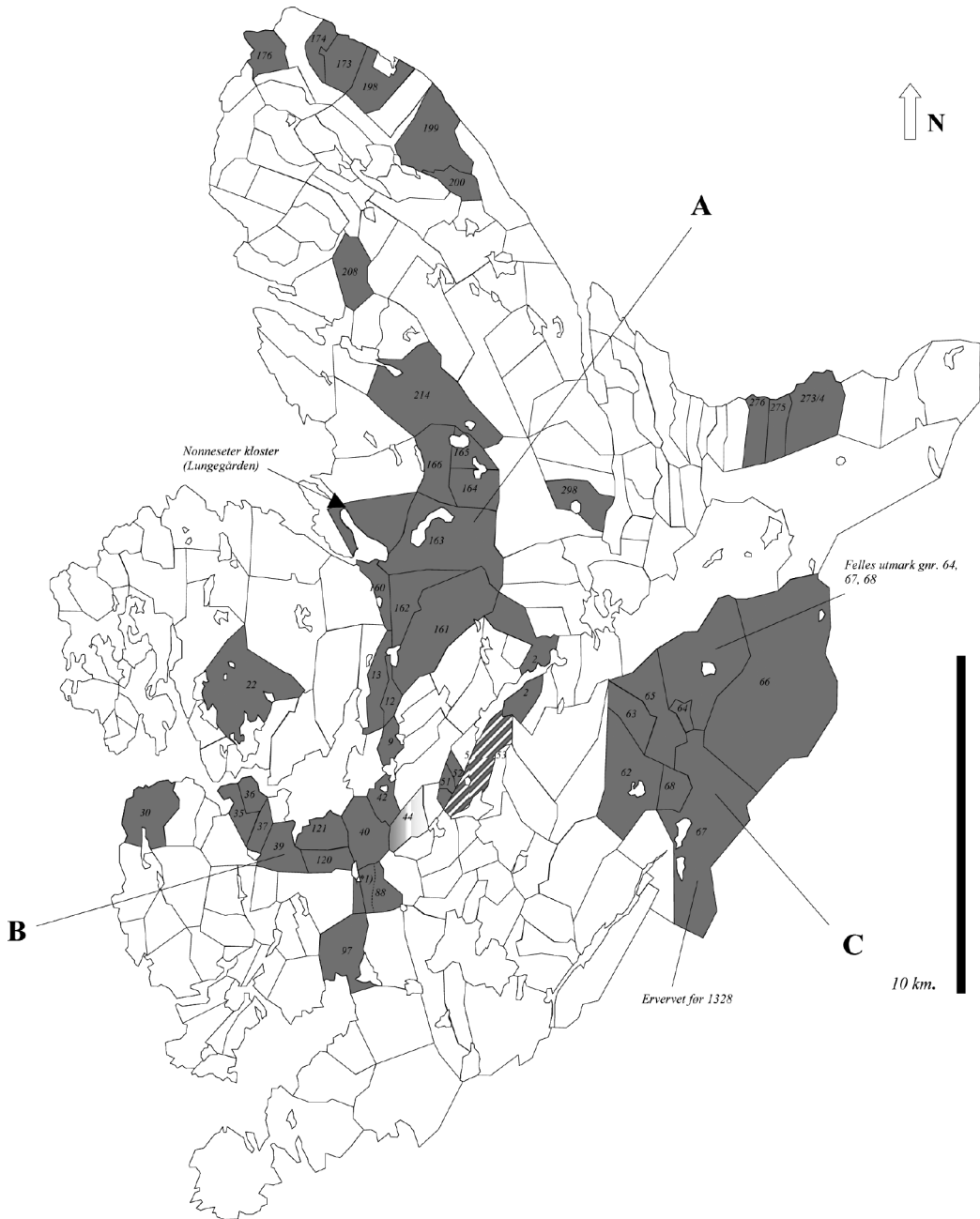
5.2.2.1 Nonneseter

Ved utgangen av middelalderen eide Nonneseter kloster trolig 46 gårder i undersøkelsesområdet, foruten selve klosterområdet som omfattet den senere Lungegården som da også inkluderte Nygård på Sydnes og Årstad. Samtlige gårder var heleide, med unntak av den antatt unge gården Milleshaug, gnr. 51 ¹⁴³ under øvre Dyngeland, gnr. 52, og dessuten Øvsttun, gnr. 44 ¹⁴⁴. Samlet landskyld av

[143] Jeg har regnet Millestveit i sin helhet som Nonnesetergods til tross for at den ikke er med i de eldre jordebøkene. Beliggenheten tilsier at Nonneseter opprinnelig hadde hånd om den, som del av Øvre Dyngeland.

[144] I 1647 hadde bønder bygselretten i Øvsttun, sammen med Sjøfarerenes hus, og trolig har hele gården i eldre tid vært i bondeie. Parten til Nonneseter er helst å forstå som en sjelmesse-gave e.l. trolig makebyttet videre da den synes å være utstrøket i VL.

Figur 31. Nonneseters eiendommer i bergensområdet i middelalderen, slik de er registrert i Vincens Lunges jordebok fra 1535 og et adelsregnskap fra 1624/25 (godskjernen gnr. 160–163). Tre heleiområder (A–C) skiller seg ut. Skravert felt angir felles utmark med annen eier

Nonneseter-godset var ca. 83 ls. etter skyldsatsene på 1600-tallet. Nonneseter kloster var dermed den suverent største jordbesitteren i Bergen i middelalderen. I tre områder hadde klosteret sammenhengende og massiv eie (jf. Figur 31).

(Blokk A) Sentralt i undersøkelsesområdet, omkring Årstad, gnr. 163, eide klosteret et belte på 12–14 gårder, inkludert selve klosterområdet. ¹⁴⁵ Kjerneområdet strakk seg fra Tveiterås, gnr. 9, i sør til Jordalen, gnr. 214, i nord. Som jeg tidligere har vært inne på, er den indre kjernen i dette heleieområdet (Hunstad, Haukeland, Årstad og de tre Våkendalsgårdene) ikke nevnt i Vincens Lunges jordebok fra 1535 (VL), og først ført som Lungegods i 1624–25, men er høyst sannsynlig gammelt klostergods. Trolig lå disse direkte under klosteret i eldre tid og senere Lungegården, og er trolig unevnt av denne grunn. Muligens lå det to ødegårder i dette området, Trøssøe og Frortveit (1591) ¹⁴⁶, men lokaliseringen her er usikker (jf. Låg 1976, 46), og jeg ser derfor vekk fra dem her. Samlet landskyldverdi av heleieområde A utgjorde 20,5 ls. etter 1647-verdien, og 24,5 om vi legger til gårdene mot øst.

(Blokk B) I sør støter heleieområde A mot et nytt stort heleieområde, bare atskilt av noen få gårder som lå til domkapitlet som fellesgods. Her satt Nonneseter med en konsentrasjon på 10 eller 11 tilgrensende gårder, samt en part i Øvsttun, gnr. 44. Muligens skal også ødegården "Abbelvedt" (*1) (senere Apeltun, gnr. 87) regnes som en middelaldergård, og denne har i så fall ligget under Nonneseter (Larsen 1980, 217; 1984, 554ff.). Heleieområde B strekker fra Søreide, gnr. 35 i vest til Øvsttun, gnr. 44, i øst og sør til Nøttveit, gnr. 88, og Abbelvedt (*1). I sør støter området til Stend, gnr. 97, som også skal regnes som del av heleieområde B. Et merkelig trekk ved område B er at den tidligere gården Hjelmeland (Øvsttun, gnr. 44, Nesttun, gnr. 42, og Midttun, gnr. 43) er splittet, slik at Nesttun og en part av Øvsttun er del av heleieområdet, mens resten av gården ikke er det. ¹⁴⁷ Hele Midttun og deler av Øvsttun var i 1647 eid av bønder, som også rådde over bygselen. Det kan indikere at Nesttun på et tidspunkt også har vært i bondeie, som del av den større gården Hjemleland. Det kan igjen tyde på at østre deler av heleieområde B egentlig representerer en gradvis tilvekst, og ikke nødvendigvis er en gammel struktur. Likevel er eien såpass massiv at området sett under ett helst skal forstås som eldre struktur. Samlet landskyldverdi av blokk B er ca. 21,75 ls. etter 1647-verdiene.

(Blokk C) Det siste større heleieområdet under Nonneseter er lokalisert øst i Fana, nærmere bestemt til Samdalen. Her disponerte klosteret en eiendomssamling på sju

| 145 | Fjorten dersom en regner nedre Brattland, gnr. 2, øvre Dyngeland, gnr. 52, og Milleshaug, gnr. 53, som del av dette heleieområdet i øst. Utmarken til Brattland, gnr. 2, grenser til Landås, gnr. 161. Dyngelandsgårdene, gnr. 52 og 53, hadde felles utmark fram til 1877 (Larsen 1984, 349). Sør for Grimevannet, opp mot Stordalsfjellet støtte utmarken mot nedre Brattlands utmark. Det betyr at det her var et mer eller mindre sammenhengende utmarksområde som var Nonnesetergods.

| 146 | Frortveit kan være et eldre navn for Hardbakke i Våkendalen (jf. Låg 1976, 47).

| 147 | Jf. note 144.

tilgrensende gårder, og med omfattende utmarksarealer, men som utgjorde et mindre område enn blokk A og B. I 1328 var Nonneseter en av partene i striden om lakserettighetene i Oselva med munkene på Lyse kloster som motpart (DN VIII nr. 83). Det tyder på at Nonneseter da hadde eiendommer som lå ved elven, og som normalt nøy godt av laksefisket. Etter all sannsynlighet dreier det seg om Samdal, gnr. 67, og Haugsdal, gnr. 66, altså østligste del av heleieområde C, og de eneste Nonneseter-gårdene som grenser til elven (Larsen 1980, 260). Det viser trolig at heleieområdet i Samdalen var etablert forut for 1328. Imidlertid framgår det av samme kilde at også bøndene i Samdal hadde fiskeretter i elven, på lik linje med de øvrige partene i fiskestriden. Fra senere tid er det ikke kjent bondeie i dette området, og det er noe uavklart om det da eventuelt dreier seg om retter som tilkom leilendingene under Nonneseter, eller mer tvilsomt, at det var bondeie i gården Samdal på denne tiden. I 1535 lå den vestre delen av heleieområde C øde. Tre av gårdene (64, 65, 68) lå under Samdal, gnr. 67, som ødejorder (NRJ IV, 473). Bontveit, gnr. 63, er unevnt i VL, og er trolig først skilt ut fra Lund, gnr. 65 på begynnelsen av 1600-tallet (jf. Larsen 1984). Samlet landskyldverdi av blokk C er 10,5 ls. m.a.o. halvparten av verdien for A og B-områdene etter 1647-verdiene.

Det er også tendenser til to mindre heleieområder i Arna og i Åsane. Klosteret eide hele Romslo, gnr. 273/4, og indre og ytre Songstad, gnr. 275 og 276. Da det bare dreier seg om to gårder har jeg likevel ikke regnet dette som heleieblokk. Klosteret eide også to parter av Hordvik, gnr. 173 og 174, og den tilgrensende gården Tuft, gnr. 198. Klosteret satt ellers med fire spredte enkeltgårder som hadde en mindre klar tilknytning til de tre store heleieområdene (Festervik, gnr. 30, Sælen, gnr. 22, Rolland, gnr. 208, og Tangeland, gnr. 298). Det er altså påvist flere heleieblokker under Nonneseter som umiddelbart synes å ha opprinnelig sammenheng med Alrekstad (blokk A), men også to andre (blokk B og C) som potensielt kan ha det.

Munkeliv og Jonskloster

5.2.2.2

Fra grunnleggelsen og fram til 1647 hadde Munkeliv kloster ute på Nordnes hatt eie i 42 forskjellige gårder i undersøkelsesområdet (jf. Figur 32 og Tabell 16). I årene etter 1558, da også det nærliggende Jonsklosteret sine eiendommer var lagt til Munkeliv, kan dette jordegodset ha utgjort mellom 65 og 70 ls. Klosteret var dermed den nest største eiendomsbesitteren i bergensområdet, etter Nonneseter (Lungegodset). Av Munkelivs brevbok framgår at noe av klosterets jordegods i undersøkelsesområdet var kommet til i løpet 1300-tallet, **148** mens annet jordegods var gått tapt eller makeskiftet.

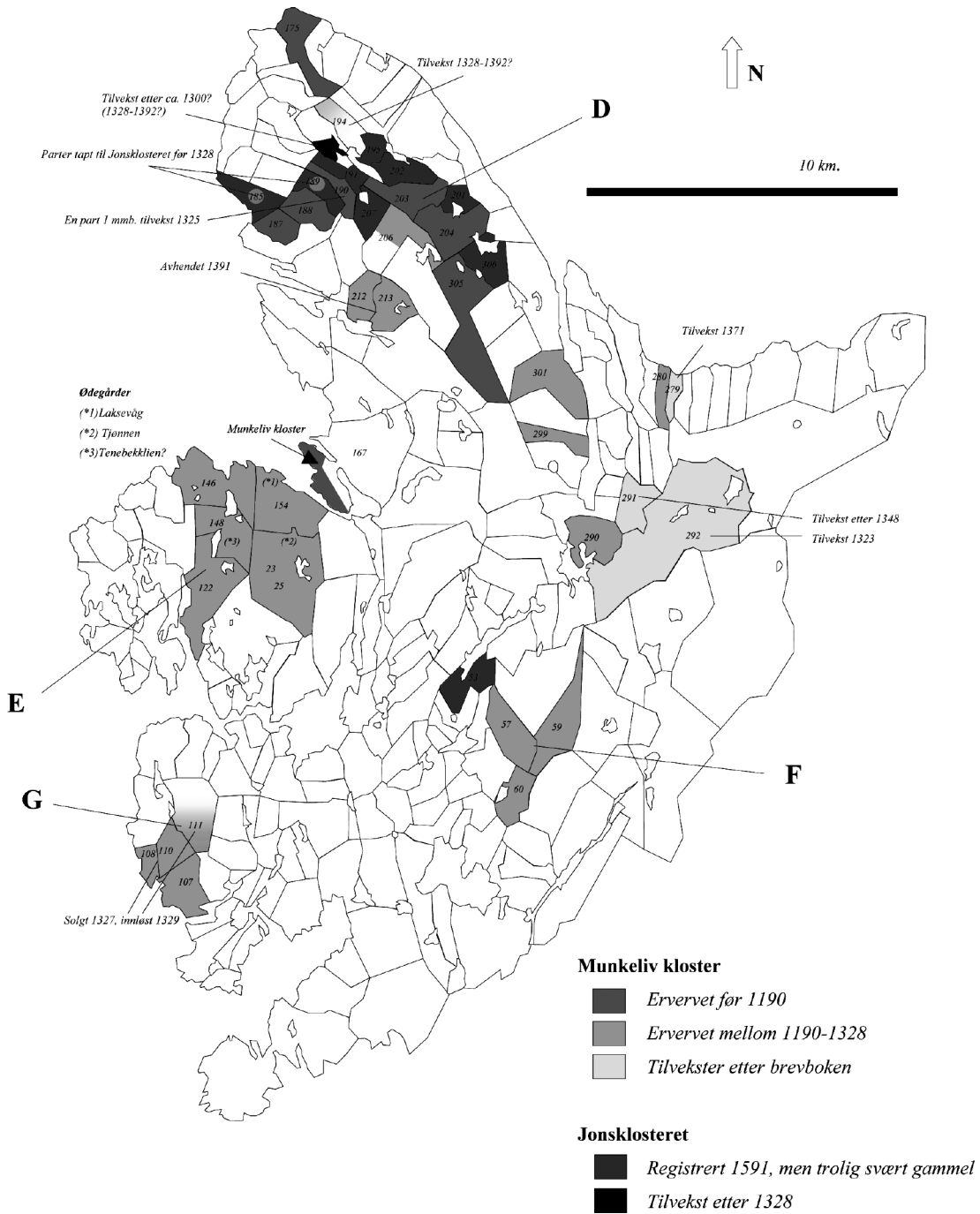
| 148 | Det gjelder Unneland, gnr. 292, tilvekst 1323 (DN XII nr. 63), Skåldal, gnr. 29,1 kort etter 1348 (DN XII nr. 98) og indre Takvam, gnr. 279, makeskiftet i 1371 (DN XII nr. 105, 106). Også Espelid, gnr. 194, er en senere tilvekst (jf. DN XIII nr. 2, se også Rinde 1975, 48f.). Den er ikke er ført i 1328 men trolig ervervet før 1392. Det stemmer også bra med at parten er ført i 1427. En part på Immb. i Saurås, gnr. 189, kom til Munkeliv i 1325 (DN XII nr. 58 og 68). Klosteret eide trolig deler av gården allerede før 1190, slik det framgår av det eldste registeret.

Gård	Gnr	Ls	RV	1647	Tilvekst jonskl. ca. 1558	DN XII nr. 332	DN XII nr. 190	DN XII nr. 257 s 225-33	DN XII nr. 257 s. 222-25	Ervervet	Blokk
Morvik	185	1,50	0,79	x	J				x	Før 1190	D
Haukedal	187	0,75	0,39	K(bisp)					x	Før 1190	D
Myrdal	188	1,00	0,52	x		x	x	x	x	Før 1190	D
Ulset	189	1,25	0,65	x	J				x	Før 1190	D
Saurås	190	0,92	0,48	x		x	x		x	Før 1190 + part 1325	D
Birkeland	203	2,38	1,24	x		x	x	x	x	Før 1190	D
Blindheim	204	3,00	1,57	x		x	x	x	x	Før 1190	D
Haugland	305	1,83	0,96	x (BK)		x	x	x	x	Før 1190	D
Angeltveit	191	1,00	0,52	x	J					Etter ref.	D
Teigland	195	1,50	0,79	x	J (BK)					Etter ref.	D
Hetebakk	201	0,75	0,39	x	J					Etter ref.	D
Eikås	202	1,83	0,96	x	J					Etter ref.	D
Li	207	1,42	0,74	x	J					Etter ref.	D
Gaupås	306	0,75	0,39	x	J					Etter ref.	D
Fyllingen n.	23	0,75	0,39	x			x	x		1190-1328	E
Fyllingen ø.	25	0,75	0,39	x			x	x		1190-1328	E
Bjørndal	122	1,00	0,52	K/B			x	x		1190-1328	E
Gravdal	146	1,00	0,52	K/B			x			1190-1328	E
Lyngbø	148	0,66	0,35	K/B			x	x		1190-1328	E
Håstein	153,54	1,00	0,52	K/B			x	x		1190-1328	E
Totland n.	57	2,00	1,05	x		x	x	x		1190-1328	F
Riple	59	1,75	0,92	x		x	x	x		1190-1328	F
Henne	60	1,25	0,65	x		x	x	x		1190-1328	F
Sletten	108	0,75	0,39	x		Under Lønningen, gnr. 110?				1190-1327?	G
Lønningen	110	1,75	0,92	x		x	x	x		1190-1327	G
Liland	111	3,00	1,57	x (BK)		x	x	x		1190-1327	G
Espeland	107	4,25	2,22	x		x	x	x		1190-1328	G
Hordvik	175	3,00	1,57	K(bisp)					x	Før 1190	
Flaktveit	206	2,63	1,37	x + HP		x	x	x		1190-1328	
Selvik, n.	212	1,25	0,65	R			x	x		1190-1328	
Selvik, ø.	213	1,38	0,72	BØ		Se gnr. 212				1190-1328	
Takvam, y.	280	1,25	0,65	x		x	x	x		1190-1328	
Neset	290	1,50	0,79	BJ		x	x	x		1190-1328	
Rødland, s.	299	2,50	1,31	x (BK?)		x	x	x		1190-1328	
Mjeldeim	301	3,00	1,57	x		x		x		1190-1328	
Unneland	292	6,00	3,14	x		x	x	x		1323	
Takvam, i.	279	1,25	0,65	x		x	x			1371	
Espelid	194	2,29	1,20	x + HK		x	x			1328-1392?	
Skåldal	291	1,00	0,52	HAU			x			Etter 1348	
Dyngeland, n.	53	2,17	1,13	x	J					Etter ref.	
Vesterlid	192	0,92	0,48	x	J					Etter ref. (etter 1300?)	
Milleshaug	51	0,92	0,48	x						Etter 1600	
Sum 42 gårder		70,83									

Tabell 16. Munkeliv og Jonsklosterets eiendommer, slik de er registrert på ulike tidspunkt i middelalderen

B=Borger, BJ=Børge Juell, BØ=bønder, HAU=Haug's prestebord, HK=Hammer kirke, HP = Hammer prestebord,
J = Jonskloster, K= Krone, K(bisp) krone 1647, tidligere bispegods, R = Rosenkrantz, (BK) = tapt part nevnt i
Bergenskalvskinn.

Figur 32. Munkeliv og Jonsklosterets eiendommer, slik de er registrert på ulike tidspunkt i middelalderen

149 I undersøkelsesområdet er det mulig å påvise et stort heleieområde som kan gå tilbake til en fondasjonsgave (blokk D), i tillegg til tre andre heleieområder som klosteret trolig ervervet mellom 1190 og 1328 (blokk E-G). (Blokk D) I Åsane hadde Munkeliv sin største eiendomskonsentrasjon, med i alt åtte nærliggende og dels tilgrensende gårder og parter. Denne konsentrasjonen må imidlertid sees i sammenheng med Jonklosterets jordegods i samme område, som omfattet åtte gårder/parter som lå relativt samlet. **150** De aktuelle eiendommene griper på så påfallende vis inn i den eldste konsentrasjonen av Munkelivgods, at en nesten må tro at de to klostrene fikk sitt jordegods i Åsane fra én og samme hånd, muligens også til samme tid. Munkeliv- og Jonsklostergårder ligger nærmest annen hver, og er tredd inn i hverandre. Eiendommene strakk seg fra Morvik, gnr. 185, i vest til Haugland, gnr. 305, i øst, og omfattet i alt 14 tilgrensende gårder. Vurdert etter de senere eiendomsforholdene, var samtlige gårder heleide, med unntak av to mindre prestebordsparter i Teigland, gnr. 195, (0,5 mmb) og Haugland, gnr. 305, (1 mmb) (BK 58a/61b). **151** En part på 1mmb i Saurås, gnr. 189, var dessuten tilvekst i 1325 (DN XII, 68), og er merkelig nok ikke ført i 1328. **152**

Munkeliv hadde hånd om sin del av denne eiendomssamlingen alt før 1190, slik det framgår av den senere avskriften fra 1490-årene (jf. DN XII, nr. 257, Bjørkvik 1967). **153** Omkring 1540–53 gjorde Geble Pedersson († 1557), superintendent og bestyrer av bispestolens gods, som Munkelivgodset nå var en del av, tilføyelser i marginen i 1490-listen som viser at klosterets parter i Morvik, gnr. 185, og Ulset, gnr. 189, var kommet over til Jonsklosteret (DN XII nr. 257 s. 224; Johannessen 1979, 130,133). **154** Det skjedde trolig før 1328, da partene ikke er ført i de senere jordebøkene til Munkeliv. Da Morvik, gnr. 185, og Ulset, gnr. 189, senere er heleid Munkelivgods (per 1647), er det sannsynlig at Jonsklosteret senest i 1328, om ikke tidligere, eide de øvrige delene av disse to gårdene. Det kan også gjelde for den øvrige Jonkloster-eien i Åsane.

-
- | 149 | Selvik, gnr. 212 og 213, var i klosterets eie fram til 1391, og ble da makeskiftet mot to av Kristkirkens gårder i Hardanger (DN XII nr. 121). Makeskiftet gjaldt øvre Hope, gnr. 78, i Tysnes og Fonneland, gnr. 5, i Vikør. I 1647 var samlet skyld av disse 3, 75 ls. mens skylden av Selvikgårdene var på 2,63 ls. Det kan tyde på at makeskiftet omfattet hele Selvik. Eien i Hordvik, gnr. 175, og Haukedal, gnr. 187, gikk tapt til biskopen (jf. Kvamme 1981, 74, 76). Mens en part Ulset, gnr. 189, og hele eller deler av Morvik, gnr. 185, gikk tapt til Jonsklosteret.
- | 150 | Vesterlid, gnr. 192, er trolig en senere tilvekst, jf. note 148. Når det gjelder korrekt identifikasjon av Li, gnr. 207, se Johannessen 1979, 175 note 10.
- | 151 | 1,5 mmb. av Haugland, gnr. 305, lå til Haus prestebord i 1330-årene (BK 61b). Til sammenligning var Munkelivs part på 10 mmb (gml skyld) i 1490 (1328).
- | 152 | Jf. Johannessens (1979) kommentarer om dette s. 146, note 69.
- | 153 | Johannessen (1979) daterer avskriften til 1492/93.
- | 154 | Munkelivs eie i Ulset, gnr. 189, var i 1180–90 bare 1 mmb. Skylden av Morvik, gnr. 185, er ikke oppført i 1180–90, men trolig må det dreie seg om en liten part da den er kommet ut av klosterets eie.
- | 155 | Vurdert etter de senere eiendomsforholdene var samtlige gårder heleide med unntak av Teigland, gnr. 195, (0,5 mmb) og Haugland, gnr. 305, (1 mmb) hvor det var to mindre prestebordparter (BK 58a/61b) (jf. note. 151). En part på 1mmb. i Saurås, gnr. 189, var tilvekst i 1325 (DN XII nr. 68), og er merkelig nok ikke ført i 1328.
-

Samlet utgjorde Munkeliv og Jonsklosterets gods i Åsane et heleieområde på 14 gårder med en total landskyld på ca. 20 ls. etter 1647-verdiene. ¹⁵⁵ Jordegodset var likt fordelt mellom klostrene, med ca. 10 ls. hver. Eiendomsstruktur og landskyldstørrelse indikerer etter mitt syn at det her har forgått en donasjon forut for 1190, hvor de to klostrene fikk hver sine jevnstore halvdeler. Kan hende dreier det seg om en krongodsdonasjon.

(Blokk E) Umiddelbart sør for Munkeliv kloster, forbundet av Laksevågen, lå en stor eiendomskonsentrasjon som besto av minst seks heleide gårder; Håstein, gnr. 154, de to Fyllingsdalsgårdene, gnr. 23, og 25, trolig Gravdal, gnr. 146, Lyngbø, gnr. 148, og Bjørndal, gnr. 122. Område E, unntatt Gravdal, gnr. 146, er først dokumentert som Munkelivgods i 1328. Selv om gårdene ligger svært nært klosteret, synes de likevel ikke å ha vært i klosterets eie på 1100-tallet, ettersom de ikke er oppført i den eldste jordeboken fra 1180-årene. Dette vil være et viktig poeng med hensyn til dateringen av oppløsingen av et mulig eldre gods under Alrekstad.

Forholdene omkring Gravdal, gnr. 146, er spesielle. I sagaen om baglere og birkebeinere framgår det at det var mølledrift på Gravdal i 1205/6 (Sbb kap. 18, 301). I 1427 tok Munkeliv inntekter av fire møller på Gravdal, til sammen 35 mmb. (gml skyld = ca. 8–9 ls. ny skyld). Muligens lå også selve gården under klosteret, selv om dette ikke framgår direkte av jordebøkene. I 1609 var grunnleien av vannkraften på Gravdal 40 riksdaler (= 20 ls.). Dette er rimeligvis et større beløp enn mølleinntektene klosteret tok i 1427. Kanskje ser vi et system med separat leie av møller og grunn. Munkelivs jordbøker fører normalt ikke opp grunnleieinntekter av tomter i byen (Erslund 1989), og det samme kan eventuelt være tilfelle for grunnleie av Gravdal. Det kan likevel ikke utelukkes at det var forskjellige eiere av gården og møllene, og i så fall er det kanskje mest sannsynlig at kronen eide gården og Munkeliv møllene (jf. Fossen 1984, 128). Etter reformasjonen ble Gravdal brukt som avlsgård under "slottet" dvs. Bergenhus, og i 1567 gav møllen over sju daler i "tollinntekt" (NLR IV, 12). Jeg har likevel regnet gården som del av et eldre heleieområde under Munkeliv, slik også Låg gjør (Låg 1976, 88).

I tillegg til de seks nevnte gårdene kommer tre mulige middelaldergårder som er lokalisert innen det samme heleieområdet. Disse lå øde i senmiddelalderen og derfor muligens ikke ført inn i Munkelivs jordebøker. Det gjelder Laksevåg (*1), Tjønnen (*2), og mer usikkert Tenebekklien (*3). I matrikkelen av 1665 heter det at Laksevåg og Tjønnen er "af øde Ryddet". Det indikerer at det dreier seg om middelaldergårder. Tjønnen er lokalisert mellom Øvre Fyllingen og Håstein, og Laksevåg innen gårdsvaldet av Håstein, gnr. 154 (Larsen 1980, 219; Fossen 1984, 92f). Tenebekklien, øst for Liavannet, kan også ha vært en middelaldergård, men dette er noe mer usikkert (jf. Fossen 1984, 100).

(Blokk F-G) I tillegg til områdene i Åsane og på Laksevåg hadde klosteret én eller to mindre eiendomskonsentrasjoner i Fana. (Blokk G): Omkring Lønningen, gnr. 110, lå en liten samling med Munkeliv-gods på 2–4 gårder. Muligens omfattet området bare to og en halv gård, men landskyldverdien var relativt høy, 8,25 ls. etter 1647-verdiene. ¹⁵⁶ I 1557 var dessuten odelsretten til disse gårdene omtvistet (Liland, Espeland og Lønning), noe som kan vise at det har vært bondeie her tidligere (DN XXI, nr. 1054). Jeg har likevel ikke regnet dette som et potensielt eldre heleieområde.

(Blokk F): Det samme gjelder en eiendomssamling på tre gårder øst i Fana, nedre Totland, gnr. 57, Riple, gnr. 59, og Henne, gnr. 60. Disse gårdene hadde en samlet landskyldverdi på 5 ls. i 1647. Dersom dette var en eldre eiendomsstruktur, burde også øvre Totland, gnr. 58, ikke bare nedre, vært del av området. Dermed dreier det seg om to og en halv matrikkelgård, og jeg har derfor ikke regnet dette som en potensiell eldre struktur. Område F og G går derfor ut i denne sammenheng.

Vi ser altså et mønster med to store heleieområder under Munkeliv i undersøkelsesområdet; (Blokk D): ett område i nordvest med 12 gårder i Åsane, inkludert Jonsklosterets eiendommer, (Blokk E): ett område på opptil 9 gårder på Laksevåg, sørvest for klosteret. I tillegg kommer (Blokk F): ett eller to (Blokk G): mindre områder på to-tre gårder i Fana, som skiller seg ut som mindre, og muligens yngre eiendommer. Munkelivs del av område D satt klosteret med allerede før 1190. Også Jonsklosterets del kan være så gammel uten at dette lar seg dokumentere direkte. Det er uavklart når Munkeliv fikk hånd om det nærliggende område E. Nærheten til klosteret kan tyde på at også denne eiendomsenheten går tilbake til en grunnleggelsesfase, men de aktuelle eiendommene er likevel ikke dokumentert som Munkelivgods før i 1328. Område F og G er atskillelig mindre enn område D og E, og trolig fikk klosteret først hånd om disse mellom 1190 og 1328. Det synes dermed klart at gårdene som lå til klosteret (blokk E), og som etter beliggenhet og nærhet til Alrekstad også kan ha vært et potensielt eldre gods under denne, ikke lå til klosteret i dets grunnleggelsesfase, på 1100-tallet, men trolig først ble ervervet på 1200-tallet, og før 1328. Munkeliv hadde riktignok eiendom i bergensområdet alt på 1100-tallet, men dette lå i Åsane, sammen med Jonsklosterets gods, og var dermed mer "perifert" i forhold til Alrekstad. Det kan tyde på at kongen ikke har gitt klosteret det mer sentrale krongodset før etter 1180-årene, og viser kan hende en politikk hvor kongen selv besatt de mest sentrale områdene nær kongsgården på Alrekstad og Bergen.

| 156 | Abbeden i Munkeliv solgte for en kort periode i 1327–29 31 mmb. i Lønningen, gnr. 110, Liland, gnr. 111 og Lerøy, gnr. 4 i Sund. Det framgår da at Lerøy i Sund utgjorde 15 av de 31 mmb (jf. DN XII nr. 73 og 75). Dvs. at de to aktuelle gårdene i Fana til sammen utgjorde 16 mmb. I 1647 var landskylden av Lerøy 3 ls. og 5,5 ls. sammenlagt for Liland og Lønningen (m/Sletten). Det indikerer at Munkeliv ikke eide gårdene fullt ut, noe som stemmer bra med en opplysning i BK om en prestepart på 8 mmb i Liland (BK 50b). Det tyder at Munkeliv eide halve Liland. Videre ble Sletten, gnr. 108, trolig først skilt ut som egen gård på 1600-tallet, og da fra Lønningen, gnr. 110 (Larsen 1984). Jeg har holdt halve landskylden av Liland utenfor.

Domkapitlets jordegods

5.2.2.3

Både lille og store Kristkirke ble grunnlagt eller påbegynt av kong Olav Kyrre, ifølge Heimskringla (Hkr, Olav Kyrres saga kap. 2, bd. 2, 221). I 1163 var den kroningskirke og senere kongelig begravelleskirke og fungerte som biskopskirke og var lokalisert ved kongsgården på Holmen (Lidén og Magerøy 1980, 145). Fra senest i 1180-årene hadde den eget domkapittel (Helle 1982, 148), og var nært knyttet til kongemakten. Ca. 1600/1618 eide domkapitlet i alt 32 eller 33 gårder/partar i undersøkelsesområdet med en samlet landskyld på nær 55 ls. etter 1647-verdiene (jf. Figur 33). Bare sju av gårdene er belagt som eldre prebendegods i BK. Det innebærer imidlertid ikke at de øvrige 25 er yngre tilvekster. Flere av gårdene var fellesgods og dette er først registrert omkring 1600 (jf. Tabell 17). De fleste gårdene var heleide, med unntak av Brattland, gnr. 1, Søylen, gnr. 3, Tunes, gnr. 282/3, og Presttun (part av Håvardstun, gnr. 116). Eien var særlig konsentrert i ytre Laksevåg og i området omkring og nord for Grimstadvjorden. Her lå et heleieområde som besto av 12 relativt små gårder.

(Blokk H) Heleieområde H strakk seg fra Loddefjord, gnr. 123, og Breivik, gnr. 137, i nord til nordre side av Grimstadvjorden øst til Straume, gnr. 21. I tillegg kom ødegårdene "Engen ok posskogh" (*1) ved Lyderhorn ("hia. lofdar horne") i nordøstre del av heleieområdet (BK 27a). Trolig lå gårdene like vest for Liavannet, slik stedsnavnet "Torsskog" på et kart fra 1787 indikerer (Fossen 1984, 99, 190), og de kan da ha hatt felles grense med Loddefjord, gnr. 123.

Hvor kom så domkapitlets jordegods fra, og er det påviste heleieområdet en gammel struktur som har sammenheng med kongsgården på Alrekstad? I Tabell 17 har jeg ført opp både de gårdene som på 1600-tallet var prebende- eller fellesgods, og de som er ført som prebendegods i BK ca. 1330. Ved å sammenholde opplysningene om gårdenes prebendetilhørighet på 1600-tallet med det eldre prebendegodsset, har jeg villet klargjøre hvilke gårder som var tilvekster i senmiddelalderen, hvilke som var makeskiftet, og hvilke som hadde uendret status. Dersom en gård eller part ikke er ført som prebendegods i ca. 1330, eller er med i fellesgodset omkring 1600, har jeg regnet den som en yngre tilvekst, med unntak av Knappen, gnr. 28, som ligger midt i en større samling av kapitelgods.

Når det gjelder prebenden *Corporis Christi* som trolig er identisk med BKs *Quinta in dextro Choro*, altså den femte stolen på høyre side i koret i Kristkirken, er forholdene spesielle. Denne prebenden hadde omkring 1600 hånd om det meste av heleieområde H. Disse eiendommene er ikke nevnt i BK og må dermed være en yngre tilvekst som prebendegods. Gjennom et makeskifte med Erik Rosenkrantz i 1561 fikk *Corporis Christi* fire gårder/gårdpartar i indre Sogn (jf. vedlegg 1 og 2 i Beyer 1970). Omkring 1600 lå imidlertid disse eiendommene til den nystiftede

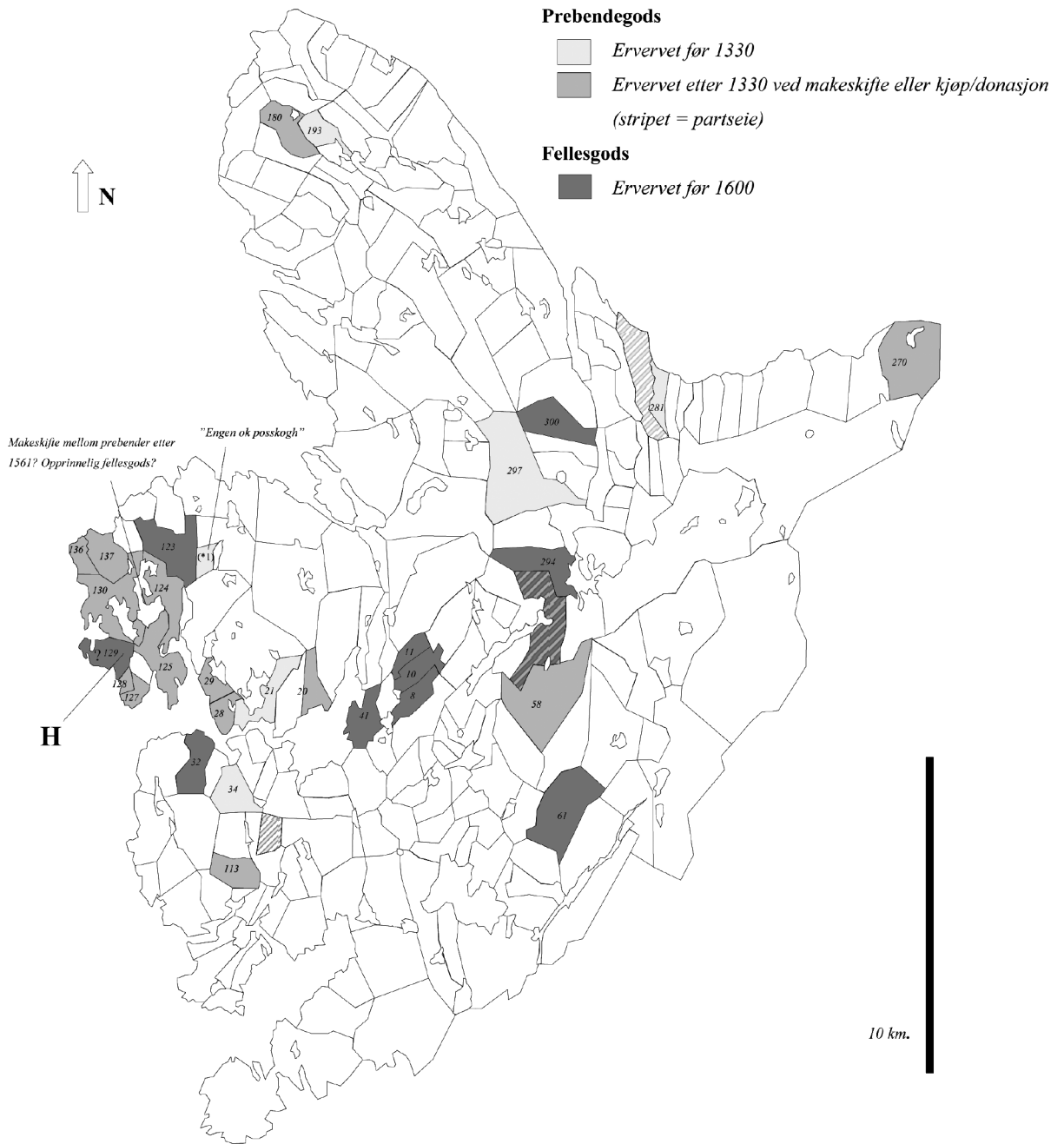

Gård	Gnr.	Landskyld 1647	Andre eiere 1647	Prebende ca. 1600	Fellesgods ca. 1600	Prebende ca. 1330	Ervervet	Blokk
Knappen	28	0,50		Blasii (1618)			Usikker?	H
Bjørge	29	0,50		Corporis C. (1618)			Tilskiftet etter 1561?	H
Loddefjord	123	3,00			x			H
Hetlevik	124	1,00		Corporis C.			Tilskiftet etter 1561?	H
Mathopen	125	0,67		Corporis C.			Tilskiftet etter 1561??	H
Skare	127	0,66		Corporis C. (1618)			Tilskiftet etter 1561?	H
Helleren	128	0,66		Corporis C. (1618)			Tilskiftet etter 1561?	H
Vadmyra (Myren)	129	0,50			?			H
Alvøen	130	1,00		Corporis C.			Tilskiftet etter 1561?	H
Drotningsvik	136	0,50		Corporis C. (1618)			Tilskiftet etter 1561?	H
Brevik	137	1,50		Corporis C.			Tilskiftet etter 1561?	H
Engen og Posskog	øde					Quinta (DC)	Før 1330–60	H
Brattland øvre	1	3,00	Bonde	Blasii			Tilvekst 1360–1600	
Søylen	3	1,13	Bonde	Blasii			Tilvekst 1360–1600	
Sandal	8	1,75			x			
Nattland nedre	10	1,75			x			
Nattland øvre	11	1,75			x			
Bønes	20	1,00	Bonde	Blasii			Tilvekst 1360–1600	
Straume	21	1,13		Blasii		Pålsalter	Før 1330–60	
Hope ytre	32	1,75			x			
Dolvik	34	2,75		Blasii		Pålsalter	Før 1330–60	
Hop	41	3,25			x			
Totland øvre	58	1,83		S. Andræ			Tilvekst 1360–1600	
Gimmeland	61	1,83			x			
Birkeland nedre	113	2,75		Trinitatis (1618)			Tilvekst 1360–1600	
Bogetveit	180	1,25			x			
Melingen	193	2,25		MariæVirginis		Mairaalder	Før 1330–60	
Skulstad	270	0,67		Sunnivæ			Makeskifte	
Tunestveit*	281	1,25		Crucis Halduarj		Halvardsalter	Før 1330–60	
Tunes	282,83	5,75	Bonde	Crucis Halduarj			Makeskiftet med bønder i 1420	
Haukeland	294	3,50					Tilvekst 1360–1600	
Borge store*	297	3,00		Magni		Prima (SC)	Før 1330–60	
Borge, lille	297	1,00		Magni?		Prima (SC)?	Før 1330–60?	
Rødland nordre	300	2,17			x			
Presttun	116			Sunnivæ			Makeskifte?	
		56,99						

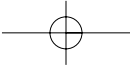
Tabell 17. Domkapitlets eiendommer, slik de er registrert i BK (ca. 1330–60), og jordebøker fra 1600 og 1618

For identifikasjon av Borge, gnr. 297, og Tunestveit, gnr. 281, i BK, se Beyer (1970, vedlegg 1)

Figur 33. Kart over Domkapitlets eiendommer, slik de er registrert i BK (ca. 1330–60), og jordebøker fra 1600 og 1618

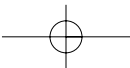
Cathrina-prebenden (jf. Beyer 1970, vedlegg 1, s. 42ff.). Det må derfor må ha forgått et makeskifte mellom prebendene Cathrina og Corporis i perioden mellom 1561 og 1600. Partene/gårdene som inngikk i det første makebyttet mellom Corporis Christi og Rosenkrantz i 1561 hadde en landskyldverdi på 4,5 ls. ca. 1600. Corporis-prebenden sine eiendommer i Laksevåg hadde i 1647 en landskyldverdi på ca. 6,5 ls. men fire av disse lå trolig øde omkring 1600 og er først ført opp i 1618. ¹⁵⁷Landskylden på gårdene som var i drift utgjorde derfor ca. 4,2 ls. omkring 1600. Sannsynligvis byttet Corporis-prebenden til seg Cathrinas eiendommer i Laksevåg mot de tidligere Rosenkrantz-eiendommene i Indre Sogn, som på denne tiden utgjorde likeverdige størrelser. Men hvor kom Cathrina-prebendens eiendommer i Laksevåg fra i utgangspunktet? Prebenden er omtalt første gang i 1490 (DN VI nr. 689), og ble sannsynligvis grunnlagt relativt sent. Det er ikke usannsynlig at den ved grunnleggelsen kan ha fått lagt til eiendom fra fellesgodset, slik det var vanlig å gjøre ved andre domkapitler i Europa når nye prebender ble grunnlagt (Beyer 1970, 119). Til støtte for at eiendommene i Laksevåg tidligere hadde vært fellesgods, kan det anføres at de i to tilfeller grenset mot annet fellesgods (Loddefjord, gnr. 123, og muligens Myr (Vadmyra), gnr. 129), men også eldre prebendegods. Mistanken blir ytterligere styrket av at det på Lille Sotra, utenfor undersøkelsesområdet og umiddelbart vest for Corporis' eiendommer i Laksevåg, lå et heleieområde på 7–8 gårder med fellesgods (Fyllingsnes 1996, 205–208). Det er dermed sannsynlig at også det meste av heleieområde H, med unntak av to senere ødegårder og Straume, gnr. 121, tidligere var fellesgods, men at det i senmiddelalderen tilfalt den antatt nystiftede Cathrina-prebenden, og deretter ble makeskiftet til Corporis C, etter 1561. Samlet landskyldverdi av blokk H er 11,5 ls. etter 1647-verdiene. Vi vet ikke hvor gammel denne eiendomskonsentrasjonen er strukturelt sett, men den kan som fellesgods for domkapitlet ha høy alder.

Det er likevel usikkert hvilken relasjon eiendommene har til kongsgården Alrekstad, og hvorvidt de kan representere et eventuelt eldre jordegods under denne. Det er verdt å merke at blokk H grenser til Munkelivs eiendommer (blokk E), som ble ervervet mellom 1180–90 og 1328, og som muligens står i nær sammenheng med kongen og Alrekstad. Kanskje var også fellesgodset på Lakevågshalvøen og videre mot vest, opprinnelig del av et større krongods i bergensområdet. Sentralt i dette området, mellom middelaldergårdene Alvøen, gnr. 130, og Drotningstvik, gnr. 136, ligger den såkalte Kongshavn ("Konungshöfn"), nåværende gnr. 133, nevnt på 1200-tallet, men neppe som selvstendig gård (NG XI, 286 m/ref). Navnet kan likevel vitne om en kobling mellom blokk H og kronen da navnet ble til, en gang før 1200-tallet.

| 157 | Bjørge, gnr. 29, Skare, gnr. 127, Helleren, gnr. 128, og Drotningstvik, gnr. 136, med til sammen 2, 3 ls. i landskyld.

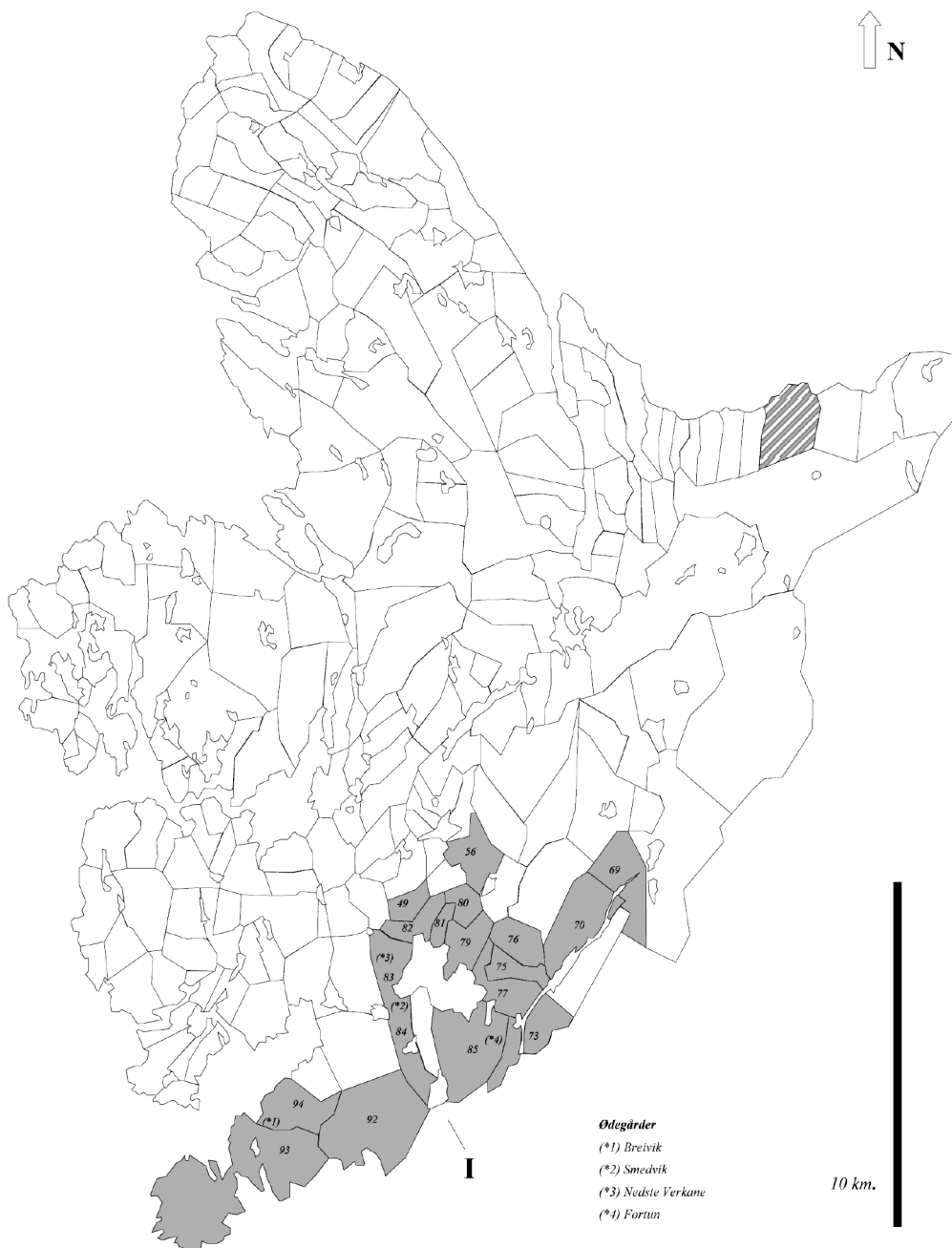

Lyse kloster

5.2.2.4

(Blokk I) Helt sør i Fana eide Lyse kloster en samling på 18 gårder, samtlige var heleide (jf. Figur 34). Innen dette området er det også flere mulige ødegårder, deriblant Breivik (*1), Smedvik (*2), Nedste Verkane (*3) og Fortun (*4) (jf. Larsen 1980, 205, 206). I tillegg til heleieområde I eide klosteret en part i Romslo, gnr. 273/4, i Arna. I Fana strakk klosterets eiendommer seg fra Krokeide, gnr. 93, i vest til gnr. 69 i øst, og nær alle gårder omkring Kalandsvannet lå til klosteret. Denne eiendomssamlingen var del av Lyses enorme gods i Os, som i hovedsak var lokalisert mellom Strøno, gnr. 27/28, i sørvest til Gåssand, gnr. 2, i nordøst. Lyse eide nær 60 prosent av gårdene i Os, og området utgjorde trolig det største sammenhengende kirkelige gods kompleks på Vestlandet (Olafsen 1917; Tveit 1932, 468; Larsen 1980, 261f). Omkring 1670 omfattet det totalt over 200 gårder (Losnegård *et al.* 2003, 184). I denne sammenhengen har jeg som nevnt vært nødt til å avgrense analysen til bare å omfatte Lyse klosters eiendommer i Fana.

Lyse ble opprettet i 1146 av biskop Sigurd (*Siwardus*) († 1156). Han skal ifølge en senere "fundas" eller klosterhistorie, *Fundatio Lysensis monasterii*, trolig forfattet omkring 1306, ha lagt midler til klosteret av sin "fedrene arv" (*patrimonia*), dvs. odelsgoods (Storm 1880, XXXIX–L, 171 linje 18; Johnsen 1977, 17). Det er imidlertid uavklart hvor store godsmengder klosteret fikk ved denne anledning. Det framgår av fundasen at Lyse også hadde andre senere velgjørere, uten at disse blir direkte nevnt i det bevarte kildematerialet. Lyse var et cistercienserkloster og disse ble normalt anlagt på biskopelig initiativ. Det er altså lite som tyder på en kobling mot kongen i en tidlig fase. Jacob Larsen antar at klosteret hadde omfattende jordegods i 1288 (Larsen 1980, 263). Da ble nemlig halvdelen av en gård i Os makeskiftet mot en gård i Hardanger (DN XII nr. 10), og det strider kan hende mot en vanlig arronderingspraksis, hvor en helst søker å samle eiendom nær klosteret. At Lyse kloster dessuten så seg i stand til grunnlegge et datterkloster på Tautra i 1207, tyder også på at det må ha vært relativt velstående bare ca. 50 år etter grunnleggelsen (Tveit 1946; Nybø 1987, 171). Selv om biskop Sigurd helst utgikk fra en framtreddende stormannssætt (*nobili*), er det kanskje vanskelig å akseptere at alt jordegodset til Lyse kom fra ham. Det er imidlertid få kilder som vitner om donasjoner og tilflyt av gaver senere, utover de nevnte velgjørerne. Det synes derfor å dreie seg om en omfattende eiendoms konsentrasjon, hvor store deler kan ha vært samlet alt før etableringen av klosteret. Heleieområdet i Fana har så langt de skriftlige kildene rekker alltid ligget til klosteret, tilbake på 1500-tallet, og det er ikke spor etter partseie (jf. Larsen 1984). Dette er det klart største heleieområdet som er påvist i undersøkelsesområdet, og landskylden utgjør hele 49 ls. etter verdiene i 1647, i tillegg kom altså eiendommene i Os. Umiddelbart er det likevel lite som knytter disse eiendommene til kongen og Alrekstad, selv om eiendomsstrukturen kan være gammel, fra middelalderen og før.

Figur 34. Lyse klostres eiendommer i bergensområdet slik de er registrert i 1647

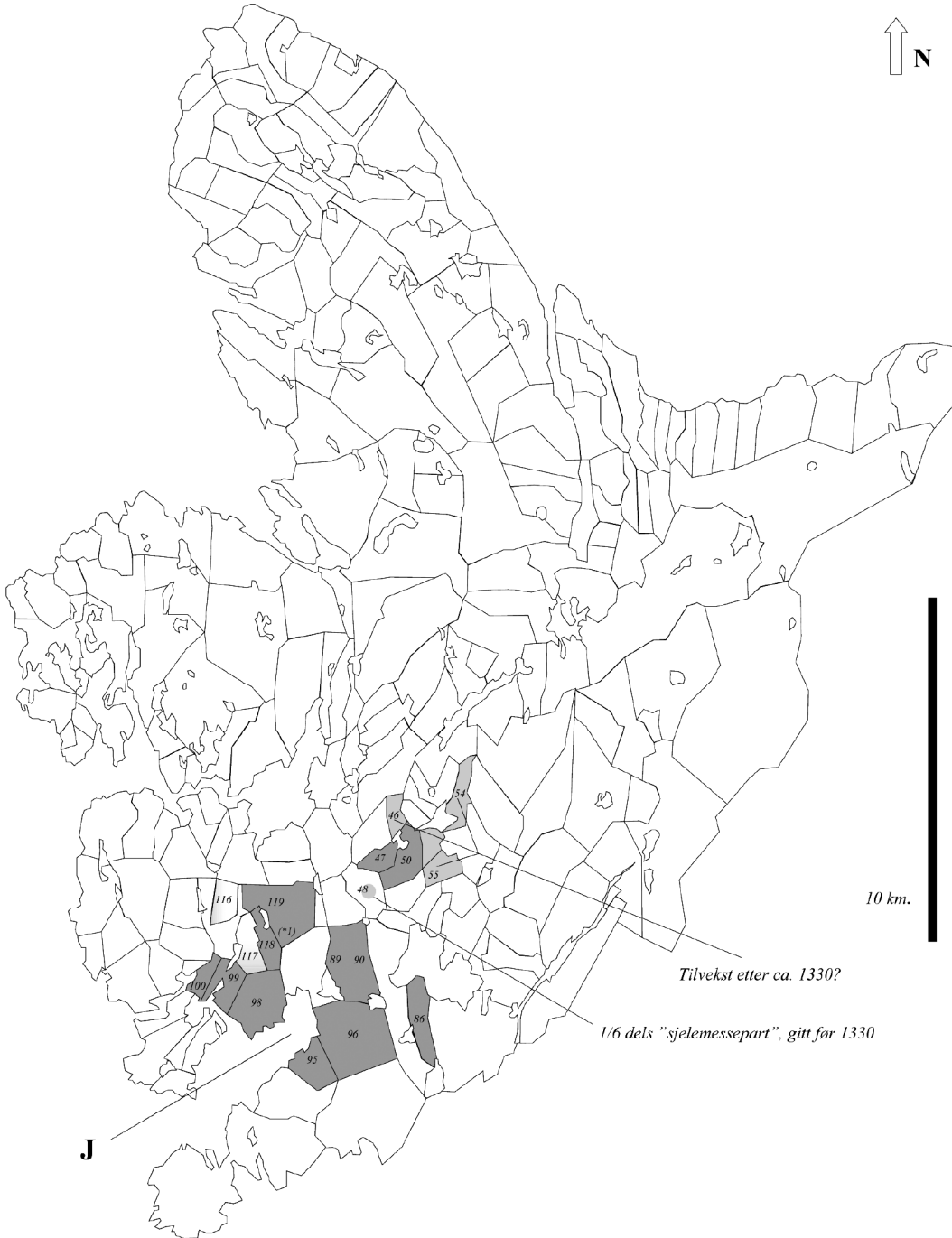
Fana prestebord

5.2.2.5

(Blokk J) På biskopelig initiativ utstedte pave Gregor IX i 1228 et vernebrev for Fana kirke og hospital, dets presteskap (sognepresten og brødrene) samt tilliggende og framtidige eiendommer (DN II nr. 6). Av vernebrevet framgår at biskopen hadde grunnlagt kirken og hospitalet "de novo fundari". Lidén tenker seg at det dreier seg om "nygrunnleggelse" f.eks. etter en brann (jf. Hoff, Lidén og Storsletten 2000, 1, 12). I alle fall tyder murverket på at kirken var reist alt før 1200. Siden Fana kirke var blant de 14 kongelige kapellene tidlig på 1300-tallet, er den ikke oppført i BK, og prestebordsgodset er først registrert på slutten av 1500-tallet (DN I nr. 113; Larsen 1980, 165). Det er ikke kjent gods under selve kirken, men derimot et relativt stort prestebordsgods. Fra 1500–1600-tallet kan det identifiseres to heleieområder under Fana prestebord (jf. Figur 35), inkludert eiendommer som tidligere lå til Birkeland prestebord. Eiendomskonstruksjonen omkring Birkeland var imidlertid et resultat av tilvekster i senmiddelalderen, noe en sammenligning med BK viser. ¹⁵⁸ Den andre kjernen omfattet derimot Fana prestegård, gnr. 96, Titlestad-gårdene, gnr. 89–90, og Salbu, gnr. 95. Like over Fanafjorden lå dessuten en klynge på fem eller seks tilgrensende gårder, inkludert ødegården Stavoll (*1). Denne klyngen strakk seg fra Hordnes, gnr. 98, i sør til Rå, gnr. 119, i nord. Samlet står vi dermed ovenfor et heleieområde (J) på 9–10 tilgrensende gårder, fordelt i to klynger, men forbundet av fjorden.

Det er et åpent spørsmål hvor prestebordsgodset under Fana kirke kom fra. Trolig dreier det seg om tidligere bispes- eller krongods, eventuelt stormannsgods i en tidlig fase. Det er interessant å merke hvordan dette heleieområdet grenser til og dels griper inn i Lyses jordegods, som hadde nær sammenheng med biskopen (se ovenfor). I 1303 fikk imidlertid korsbrødrene ved Apostelkirken råderetten over Fana kirke, og dermed også jordegodset (DN 3 nr. 58). Det kan tyde på at kongen fra gammelt av hadde retter i kirken og dens jordegods (jf. Larsen 1980, 166). Samlet landskyldverdi av de ni gårdene var 22,3 ls. etter skyldverdiene i 1647, 1661 (Fana prestegård, gnr. 96) og 1665 (Millesteit, gnr. 100). Eiendomssamlingen rundet Fana kirke kan være en gammel struktur, og det er indikasjoner på en sammenheng mellom kirken og kongen i tidlig- og høymiddelalder. Likevel er det vanskelig å påvise noen kobling mellom kongsgården Alrekstad og dette området ut fra eiendomskildene.

| 158 | Birkeland sogn og kirke ble anneks under Fana etter reformasjon og jordegodset ble da overført til Fana prestebord. BK (63a, 87a) regner imidlertid opp Birkeland prestebordsgods omkring 1330–60; Øvretun, Nedretun, Tveiten og Smørås. Godset er dobbeltført i BK, og siste gang opplyses det at parten i Smørås er gitt til hold av vokslys. Da fem sjettedeler i Smørås senere er bondegods, er det tydelig at det dreier seg om en "sjelemessepart" gitt forut for 1330–60. Det er usikkerhet knyttet til identifikasjonen av Øvretun, Nedretun og Tveiten. Larsen (1980, 184f.) mener de to første er identisk med parter av Kirkebirkeland, gnr. 50, og Tveit med Lilleteit, gnr. 47, basert på en liste fra 1590 over Birkeland prestebordsgods. I 1590 inkluderte dette prestebordsgodset også Ljosvold, gnr. 55, Myrdal, gnr. 54 og Ulsmog, gnr. 46. Siden disse er urenevnt i BK, er det grunn til å tro at det dreier seg om senmiddelalderse tilvekster. Jeg mener prestebordssamlingen omkring Birkeland kirke neppe er en eldre eiendomsstruktur; i motsetning til Larsen (1980, 264).

Figur 35. Fana prestebords eiendommer slik de er registret på 1600-tallet. Yngre tilvekster er avmerket

Allehelgen- og Apostelkirken

5.2.2.6

(Blokk K) Det siste heleieområdet av en viss størrelse i undersøkelsesområdet omfatter en klynge på fem tilgrensende gårder øst for Arnavågen. Det strekker seg fra Garnes, gnr. 84, i nord til Arnatveit, gnr. 88, i sør. Eiendommene lå under Allehelgenkirken, som var kongelig kapell i 1308 (DN I nr. 113). Kirken lå i Vågbotn, ikke langt fra det gamle rådhuset fra 1568, og er nevnt i Sverresaga for året 1181 (Ss kap. 49, 85; Lidén og Magerøy 1980, 136f). Det er likevel ikke opplysninger om eiendomsforholdene forut for 1600-tallet. Allehelgenkirken eide dessuten tre eiendommer i Åsane (gnr. 182, 183, 209), to på Laksevåg (143, 126) og Sædal med ødegården "Hille", gnr. 7, i Langedalen. På grunn av kirkens status som kongelig kapell kan eiendomskonsentrasjonen i Arna muligens ha sammenheng med et eldre krongods her. Det er likevel verdt å merke seg at Indre Arna, gnr. 287, og Ytre Arna, gnr. 302, hadde forskjellige eiere; Allehelgenkirken og biskopen, og gården mellom, Mjeldheim, gnr. 301, hadde en tredje eier, Munkeliv. Forkjellige eiere til det som opprinnelig kan ha vært én gård, Arna, kan kanskje tyde på at heleieområde K ikke er særskilt gammelt. Det ligger også isolert fra andre heleieblokker i bergensområdet. Et annet trekk er at det generelt er mindre tendenser mot samlede heleieområder i Arna enn i øvrige deler av undersøkelsesområdet og omfatter dessuten en del bondegods. Dette kan tyde på at det Arna i eldre tid hadde et høyere innslag av bondeei. Det er usikkert om Allehelgenkirkens eiendommer i Arna representerer en enda eldre struktur, eller først er etablert i løpet av middelalderen. Samlet landskyldverdi av blokk K utgjør 16,5 ls. i 1647.

Også Apostelkirken hadde en liten blokk på tre gårder (Erdal, gnr. 4, Grimen, gnr. 5, og Helldal, gnr. 6), men med en samlet landskyld på bare 2,9 ls. i 1647. Likevel er det verdt å merke seg at denne blokken bare er atskilt fra det omfattende Nonneseter-godset omkring Alrekstad av gården Sædal m/Hille, gnr. 7, som altså lå til Allehelgenkirken. I tillegg eide Apostelkirken Fjøsanger, gnr. 16, Flesland gnr. 109, Skage gnr. 115 og Li, gnr. 293. Det er mulig at flere av eiendommene som lå til de kongelige kapellene i bergensområdet, har forbindelse med et eldre krongods her, og dermed muligens knyttet til Alrekstad, men materialet tillater foreløpig ingen sikre konklusjoner. Vi vet ikke når eien ble etablert, og den var ikke særlig omfattende og kompakt, med unntak av nord i Arna, et stykke unna Alrekstad, selv om en eventuelt tok veien over Borgarskaret.

Bondegods

5.2.2.7

I 1647 var det privat bondeei bare i 17 gårder i undersøkelsesområdet, hvor øvre Selvik, gnr. 213, ser ut til å være en senere tilvekst (jf. note 149). ¹⁵⁹ I tillegg var det før ca. 1350 bonde- eller adelseie i minst fire gårder/parter til, som Munkeliv kloster siden fikk hånd

| 159 | Inkludert Øvsttun, gnr. 44, som Låg ikke har med (jf. Larsen 1980, 251).

om (Skåldal, gnr. 291, Unneland, gnr. 292, indre Takkvam, gnr. 279, og Espelid, gnr. 194) (jf. note 148). Det er ikke kjent avhending av bondegods etter reformasjonen, i en periode hvor særlig borgerskapet skaffet seg avlsgårder nær byen, men da i hovedsak tidligere kirkegods. Det er også indikasjoner på at Blasii-prebenden til domkapitlet ervervet noe bondegods i senmiddelalderen, uten at dette kan dokumenteres direkte. Mest bondeeiendomme var det i Arna-området, hvor ca. halvparten av de bondeeiende gårdene/partene lå. Nær Bergen, i Årstad og Laksevåg var det fritt for bondegods i det hele. Heller ikke i Fana, sør for Smørås, gnr. 48, er det kjent bondegods forut for 1600-tallet, men med noe spredt bondegods i nord, omkring Grimstadjorden og østover. Odelsretten til Liland, Espeland og Lønning i Fana var dessuten omstridt i 1557 (DN XXI nr. 1054). I Åsane var det bare bondeeiendomme i Hjortland, gnr. 205, og muligens, som nevnt, i Espelid, gnr. 194.

5.2.2.8 Krongods

I senmiddelalderen var det lite krongods igjen i bergensområdet (Låg 1976, 95), bare åtte gårder/parter. ¹⁶⁰ Kronen satt i 1518–21 med tre parter/gårder i Fana, nordre Hjeltestad, gnr. 106, øvre Birkeland, gnr. 114, (jf. NRJ I og II), og trolig halve ytre Midttun, gnr. 117, (Kvamme 1981 bd. 2, 72). Når det gjelder Vågsbø, gnr. 101, og Ådland, gnr. 112, som Låg regner som gammel krongods, har Sigrunn Kvamme sannsynliggjort at det dreier seg om tidligere bispegods, slik de eldste eiendomsforholdene (1567) tyder på (Kvamme 1981, bd. 2, 72; jf. også Larsen 1980, 253). Rett vest for Alrekstad var Solheim, gnr. 158, gammelt krongods, som avlsgård under "slottet" (Bergenhuis) forut for reformasjonen, i 1519–20 (NRJ II, 541, 614; III 675). Tilsvarende var Eidsvåg, gnr. 216, og Øvre Eide, gnr. 215, avlsgårder under slottet, men noe senere, i 1590/1 (jf. Kvamme 1981 bd. 2, 77f). Etter reformasjonen kunne slottet legge til seg nye avlsgårder, tidligere kirkegods, og en kjenner ikke til at slottet tok landskyld av Eidsvåg og øvre Eide tidligere. I tillegg eide kronen også Salhus, gnr. 177, i Åsane. Det synes som kongen i senmiddelalderen bare spredte hadde avlsgårder i bergensområdet og ingen større samlede heleieområder.

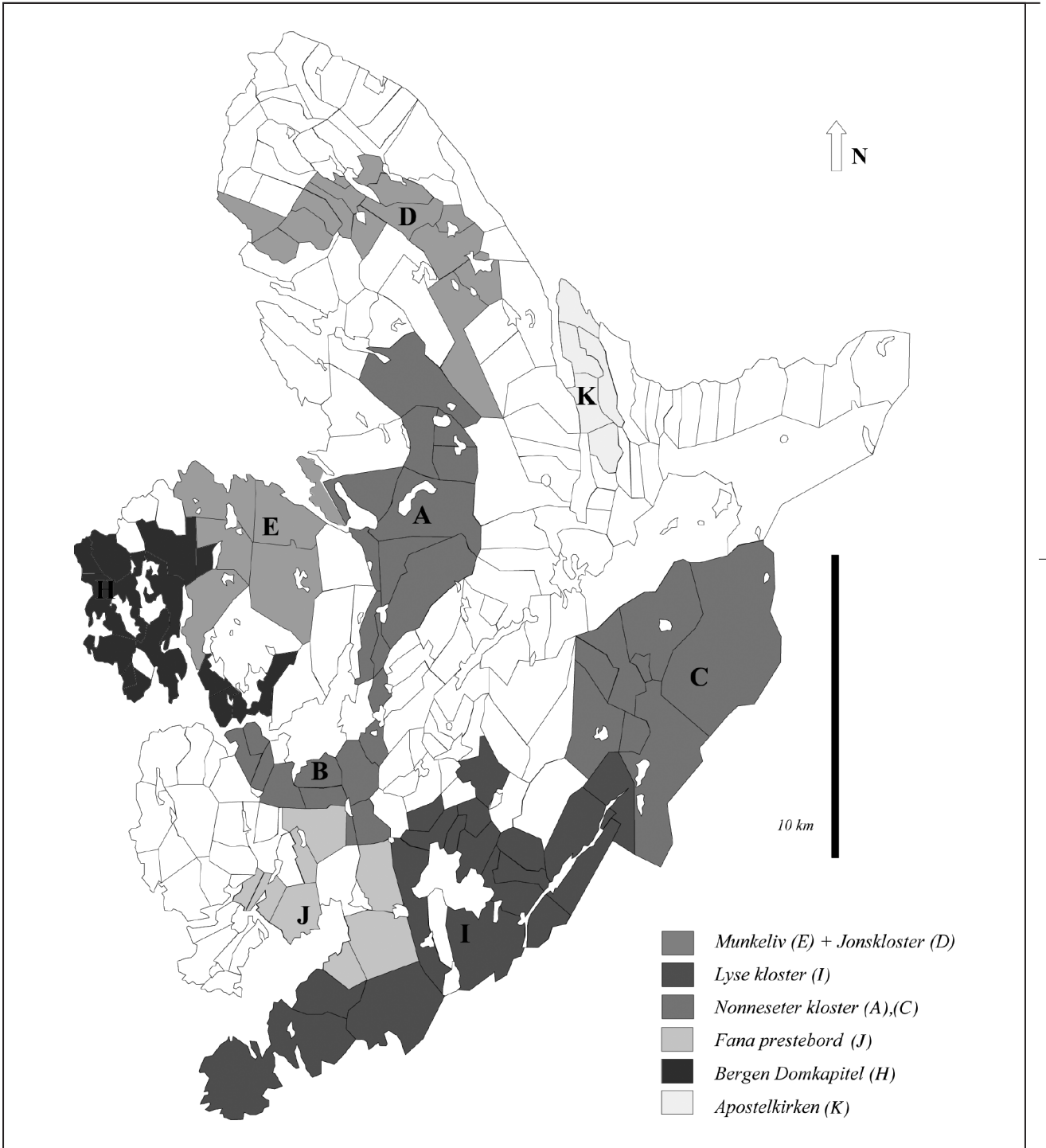
5.2.2.9 Samlet vurdering av eiendomsforholdene

Jeg har dermed påvist ni heleieblokker på mer enn tre tilgrensende matrikelgårder i undersøkelsesområdet (jf. Figur 36 og Tabell 18). Blokkene varierer fra 5 til 18 gårder og landskyldverdi (1647) fra 16 til 49 ls. Det er et påfallende trekk at flere av blokkene griper inn i hverandre. Det kan tyde på at blokkene utgikk fra eldre og enda større godsenheter.

Sør i Fana danner blokk C, I, J og muligens B et svært omfattende godsområde, med 45 gårder (+ ødegårder), fra Krokeide i sørvest til Haugsdal i nordøst og med en "arm"

| 160 | For revidering av Lågs resultater se Kvamme 1981 og Larsen 1982.

Figur 36. Helleieblokker i bergensområdet

nord til Grimstadjorden. Samlet landskyld av disse eiendommene i Fana utgjorde noe over 100 ls. i 1647. Godset kan imidlertid opprinnelig ha vært langt større enn det jeg har registrert, og bør trolig sees i sammenheng med Lyse klostres tilstøtende jordegods i Os mot sør.

Omkring Bergen danner blokk H, E og A et mer eller mindre samlet område på 30 gårder (pluss ødegårder). Dette godsområdet omfattet trolig det meste av Laksevåg, østre deler av Bergensdalen, samt Jordalen i Åsane i nordøst. Vestre side av Bergensdalen (Solheim, gnr. 158, og Fjøsanger, gnr. 16, med Gamlehaugen), samt Bønes, gnr. 20, utgjør en "kile" av annen eie inn i dette godsområdet. Solheim og Fjøsanger var begge nær forbundet med kronen, Solheim som krongods og Fjøsanger under Apostelkirken. På Bønes var det også bondeie. Kjølkelvik, gnr. 143, og Setre, gnr. 126, var ellers de eneste gårdene i Laksevåg som ikke var del av heleieområdet. Disse lå begge til Allehelgenkirken, som i likhet med Apostelkirken var kongelig kapell på 1300-tallet. Sælen, gnr. 22, tilhørte derimot Nonneseter, og skal trolig regnes inn i godsområdet. Samlet landskyldverdi av heleieblokkene var 37 ls. (pluss ødegårder). Trolig har det også vært store årlige grunnleieinntekter forbundet med vassdrag- og møllevirksomhet på Gravidal og Årstad, muligens over 50 ls. på begynnelsen av 1600-tallet. I tilfelle utgjorde inntektene fra denne godssamlingen nær 90 ls. og nærmet seg dermed godssamlingen i Fana.

I Åsane er det lokalisert et godsområde på 14 gårder eid Munkeliv og Jonsklosteret. Godsets utmark støtte mot Jordalen, og dermed "Årstad- og Laksevåg-godset", men har ellers ingen topografisk forbindelse med andre heleieblokker. Det samme gjelder i Arna, hvor det er en blokk på fem gårder uten forbindelse med de andre godsområdene. Ellers er det noe tvil om en skal regne blokk F og G som potensielt

Blokk	Eier	Ervervet	Blokkverdi i (med ødegårder)	Verdi ls. 1647	Tilgrensende blokker/beliggenhet
B	Nonneseter	Før 1499	11	21,75	1) Fana
C	Nonneseter	Før 1328	7	10,5	1) Fana
I	Lyse kloster	Før ref.	18 (22)	49,0	1) Fana
J	Fana prestebord	?	9	22,3	1) Fana
A	Nonneseter	Før 1499	12 (15)	20,5 (+ 25 grunnleie)	2) Årstad/Laksevåg
E	Munkeliv	1190–1328	6 (9)	5,2 (8 for møllehus) (+ 20 grunnleie)	2) Årstad/Laksevåg
H	Domkapitlet felles- og prebendegods	?	12	11,5	2) Årstad/Laksevåg
D	Munkeliv/Jonsklosteret	Før 1190	14	20,0	3) Åsane
K	Allehelgen-kirken	?	5	16,5	4) Arna
F (utgår)	Munkeliv	1190–1328	2,5	5,0	
G (utgår)	Munkeliv	1190–1328	3 (2,5 matrikkelgårder)	8,3	

Tabell 18. Heleieblokker i bergensområdet

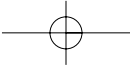
eldre strukturer. Da disse likevel bare består av 2–3 gårder og blokkene ellers ikke grenser til andre heleieblokker, har jeg valgt å se vekk fra disse i den videre analysen. Dermed ser det ut for at det kan ha vært flere mulige godssamlinger i bergensområdet i middelalderen før de ble institusjonseie. For samtlige blokker gjelder at de kan dokumenteres å ha blitt ervervet før ca. 1500, med unntak av blokk F og K, hvor eierskapet først er kjent på 1600-tallet. De identifiserte heleieblokkene er neppe et resultat av yngre arronderinger, men er strukturelt sett trolig av høy alder. For Munkeliv, som eneste eier, er det dessuten mulig å gi en mer presis bakre tidsangivelse for når blokkene ble ervervet av klosteret. Viktig i denne sammenheng er den sentrale blokk E, som ligger relativt nær Alrekstad, og som klosteret først fikk hånd om i tidsrommet 1180–90–1328. Munkeliv hadde også eiendom i Åsane alt på 1100-tallet, men denne lå mer perifert i forhold til kongsgården.

Endringsprosesser i middelalderen og forsøk på rekonstruksjon av et opphavelig krongods

5.2.3

Hvor gamle er så de påviste eiendomsstrukturene, og i hvilken grad kan de knyttes til kongen og kongsgården Alrekstad? Var de eventuelt konfiskert av kongen før videre donasjoner? Til å belyse dette spørsmålet tar jeg altså utgangspunkt i det forhistoriske gravmaterialet for å jevnføre de geografiske mønstrene de danner i forhold til de historisk dokumenterte eiendomsstrukturene med sikte på å kaste lys over krongodset forbundet med Alrekstad. Siden godsstrukturene er så geografisk omfattende i dette området, har jeg valgt å skille mellom fire geografisk samlede godsområder. Det gjelder (1) Årstad og Laksevåg (blokk A, E, H), (2), Åsane (blokk D), (3) Fana (blokk B, C, I, J) og (4) Arna (blokk K). Det er likevel ikke ensbetydende med at det dreier seg om fire forskjellige og separate godssamlinger tidligere. Deres innbyrdes relasjon er i utgangspunktet høyst usikker, og jeg vil derfor diskutere hvorvidt det kan forekomme andre kjerner eller eldre hovedgårder innen disse godsstrukturene, med utgangspunkt i forekomst av særskilt rike forhistoriske gravminner og storhauger og dessuten gårdenes relative landskyldstørrelse. I tillegg vil jeg også trekke inn kirkestedene som mulig indikasjon på tidlige sentra i eventuelle gods. Det sentrale spørsmålet er likevel hvilke deler av de påviste eiendomsstrukturene som eventuelt representerer eldre jordegods forbundet med kongen og Alrekstad, hva dette omfattet og når og hvordan det eventuelt ble oppløst og avhendet til nye sentralkirkelige institusjoner.

(Område 1) Årstad hadde i 1610 en landskyld på 4 ls. og var dermed blant de 10 største gårdene i undersøkelsesområdet. Jeg har tidligere vist at det lå atskillig større inntekter til det potensielle hovedgårdsområdet, dersom også andre gårder og ressurser regnes med, deriblant møllevirksomheten. På Alrekstad var det tre særskilt store eller rike jernaldergraver, derav den største gravhaugen i undersøkelsesområdet og dessuten middelalderkirke i stein. Også dette taler for gårdens sentrale posisjon så

vel i forhistorisk som historisk tid. De øvrige sikre og mulige jernaldergravene lå ved veiene inn til Alrekstad.

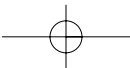
Omkring Alrekstad, i en omkrets på ca. 7–10 km, er det påvist tre tilgrensende heleieblokker med til sammen minst 30 gårder og en samlet landskyld nær 40 ls. på 1600-tallet, i tillegg til 5–6 gårder (krongods og kongelig kapell) med en samlet landskyld på 8–10 ls. som lå innimellom blokkeien. "Landskyld" eller leie av møllegrunn og vannkraft på Gravidal og Møllendal kom i tillegg og utgjorde på samme tid en om lag tilsvarende høy sum som landskylden av gårdene. Dermed ser det ut for at møllene og gårdene har utgjort omtrent like stort inntektsgrunnlag. Det er belagt mølledrift her alt før 1206, uten at vi kjenner omfanget av virksomheten på denne tiden. Det var tre forskjellige eiere til heleiområdene omkring Alrekstad; Nonneseter, Munkeliv og domkapitlet. Om vi forutsetter at blokkene opprinnelig utgjorde et samlet gods, må også noen få gårder innimellom som enten var krongods eller lå under de kongelige kapell regnes med. Det gjelder Solheim, gnr. 158/59, Fjøsanger, gnr. 16, Kjøkkelvik, gnr. 143, og Setre, gnr. 126. Sælen, gnr. 22, var dessuten Nonnesetergods og kan slik ha sammenheng med et potensielt eldre kongelig gods. Også Bjorgvin og bygrunnen hører naturlig med i en slik sammenheng, da kongen etter alt å dømme rådde grunnen før byen ble til. Jeg kommer dermed fram til 33 gårder foruten Alrekstad. I tillegg er det minst seks forsvunne ødegårder i dette området.

Det er svært få gravminner innen heleieområdene i Laksevåg og Årstad. Totalt er det kjent 10–11 gravminner, hvorav 8–9 ligger på Alrekstad, inkludert bygrunnen og Haukeland. Utover den større hovedgården er det bare kjent forhistoriske gravfunn fra to av 33 antatt underliggende gårder i det større godset (jf. Tabell 19). Det gjelder en spydspiss fra yngre jernalder på Storetveit, gnr. 13. Den ble funnet under jordarbeid i 1911 (B 6412), men kan verken typebestemmes ellers kartfestes nærmere. ¹⁶¹ I Jordalen, gnr. 114, er det kjent en udatert gravrøys, ikke langt fra tunet. Begge disse gravene er lokalisert på gårder i utkanten av godssamlingen. Fraværet av gravminner ellers kan innebære at det ikke har vært bonde- eller haldseie innen dette området tidligere, og at vi her står ovenfor en gammel "primær" godskonsentrasjon. I og med at det heller ikke forligger agrararkologiske undersøkelser herfra, har vi få holdepunkter for å fastslå alderen på jordsbruksdriften i dette området. Med unntak av tre *-land*, *-stad* og *-heim*- endelser i gårdsnavnematerialet nær Årstad indikerer ingen gårdsnavn på Laksevåg særskilt høy alder. Siden store deler av Laksevågsområdet

---

| 161 | Funnet ble gjort under jordarbeide i 1911 på daværende bruk 27. Dette bruket ble under Mohr-familien sterkt utvidet på begynnelsen av 1900-tallet og omfattet i 1909 de tidligere brukene 1, 3, 6, 7 og 27, samt parseller av bl.a. Nyhaugen (Larsen 1984, 91). Mohr nydyrket nærmere 100 mål særlig i "Åsen" (rett nord for den gamle innmarken) og områdene sør for Lindealléen (ved Storetveit skole). Funnet er muligens gjort i ett av disse områdene.

---

likevel ikke er et særskilt godt jordbruksområde, kan en kanskje tenke seg omfattende nyrydding i løpet av jernalderen, eventuelt senere, uten at det er tilstrekkelig grunnlag for å ta stilling til dette. Når ble så et eventuelt eldre krongods/kongsjord omkring Alrekstad stykket ut, delt og donert?

Blokk E indikerer at godset ble splittet etter 1190 og før 1328, da eiendommene ikke er med i den eldste jordeboken for Munkeliv (jf. Tabell 20). Et vernebrev fra 1264 sier eksplisitt at Munkeliv da omfattet Nordnes og Sydnes, som tidligere kan ha vært del av selve hovedgården. Som nevnt er det sannsynlig at Alrekstad fremdeles var kongsgård i 1226 under Håkon Håkonsson († 1263). At Munkeliv etter den eldste og antatt komplette jordeboken ikke hadde eiendom på Laksevåg i 1180–90 årene, er et viktig argument for at disse gårdene fremdeles var krongods, eventuelt at de lå til andre eiere. Samtidig er det klart at eiendommene på Laksevåg var Munkelivgods i 1328. Dette stemmer med at Nonneseter på om lag samme tid trolig hadde overtatt Årstad kirke og gård. Dermed er det mest sannsynlig at både Alrekstad og tilliggende gods ble avhendet som kongelig eiendom i hundreåret mellom 1226 og 1328, og trolig omorganisert i regi av klostre og domkapitlet etter dette. Krongodset omkring Alrekstad kan i yngre jernalder og tidlig middelalder minimum ha omfattet hele det gamle Årstad sogn ¹⁶² (unntatt Nattland, gnr. 10, 11), Laksevågshalvøyen (unntatt Bønes, gnr. 20) og Jordalen i Åsane.

(Område 2) Når det gjelder heleieområdet i Åsane, som var delt likt mellom Munkeliv og Jonsklosteret og besto av 14 gårder med en samlet landskyld på 20 ls. er det vanskelig å peke på en eventuell annen mulig hovedgård enn Alrekstad. Her finnes egentlig ingen storgårder og heller ikke særskilt rike gravminner, eller gårdsnavn som antyder høy alder. Det er bare kjent to forhistoriske gravminner innen dette heleieområdet, begge fra yngre jernalder. På Angeltveit, gnr. 191, er det funnet en flatmarksgrav med øks og klebergryte fra tidlig vikingtid, ca. 800–850. Det er trolig også gjort et funn i Dalen på Haugland, gnr. 305. Ellers er det ikke kjent gravminner innen Åsane-godset. På Ulseter, gnr. 189 lå det muligens et kapell i middelalderen, nevnt som "Aasen Capele" i 1598 (Hoff, Lidén og Storsletten 2000, 82). Da lå det under domkapitlet, og betalte en årlig avgift på 1 pund smør til den nye og nåværende Domkirken. Ulseter hadde en landskyld på bare 1,25 ls. og er dermed å regne som en liten gård godt under gjennomsnittet i undersøkelsesområdet (= 2 ls.) (jf. Tabell 16). Den største og beste gården innen heleieområdet i Åsane var Blindheim, med en landskyld på 3 ls. i 1647. Heller ikke her er det kjent funn eller andre indikasjoner som tyder på en hovedgårdsfunksjon.

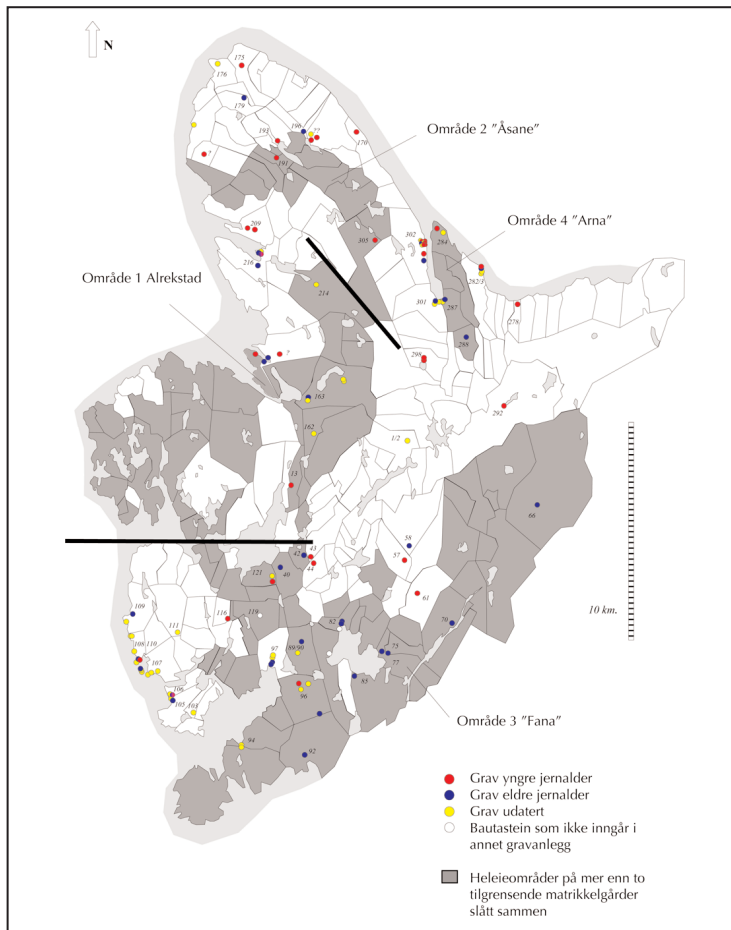
| 162 | Jf. note 122.

	Område	Antall gårder	Gårder med graver	Antall graver
1	Hovedgård Alrekstad (Årstad, Haukeland, Hunstad)	3 (1)	2 (1) (100%)	9
	Øvrig godsmasse (blokk A, E, H) + seks gårder	33	2 (6,1%)	2
2	Hovedgård ukjent	1	-	-
	Øvrig godsmasse (blokk D)	13	2 (15,4%)	2
3	Hovedgård Fana prestegård (?)	1	1	4
	Øvrig godsmasse (blokk B, C, I, J) + en gård	45	15 (33,3%)	22
4	Hovedgård, Arna, indre?	1	1 (100%)	2
	Øvrig godsmasse (blokk K)	4	2 (50%)	3
	Gårder utenfor heleieblokkene nevnt ovenfor	108	32 (29,6%)	69
	Sum	209	57 (27,3%)	113

Tabell 19. Fordeling av gravminner på hovedgårder og gods i bergensområdet

Figur 37. Gravminner og heleieområder i bergensområdet

Temmelig nøyaktig halvparten av blokk D lå allerede til Munkeliv før 1180–90. Den mest sannsynlige perioden for den kirkelig overtakelsen av godseiendommen i Åsane er dermed mellom 1110, da klosteret ble grunnlagt, og 1180–90. Det er ikke utenkelig at det kan dreie seg om f.eks. et eldre krongods knyttet til Alrekstad og som ble gitt som fondasjonsgave, trolig av kongen. Området er i hovedsak atskilt fra "Alrekstadgodset", men har en felles grense i fjell- og utmarksområdet mellom Jordalen og Haugland. Det er altså mulig at Åsane-godset opprinnelig lå under Alrekstad, men ble fradelt alt tidlig på 1100-tallet, og i så fall skilt fra tidligere enn kongens eiendommer nærmere hovedgården.

(Område 3) For godset i Fana er det usikkert om en skal regne med en egen opphavlig hovedgård for jordegodset her. Gården Fana, som ble prestegård er særlig aktuell. Den ligger sentralt plassert innen godssamlingen, med en stor middelalderkirke oppført i stein på 1100-tallet, og er dessuten blant de 10 største gårdene i undersøkelsesområdet etter landskyldverdiene i 1647 (4,5 ls.). Det er også kjent tre underliggende gårder eller bruk under Fana; Smedsvik, Volden og Hammeren, hvorav de to første muligens lå under Os kirke på 1300-tallet (jf. "Smidiv vollum", BK 63a). Også nabogården Stend, gnr. 97, er en stor gård (3, 25 ls. i 1647) og en aktuell potensiell hovedgård innen eiendomssamlingen. ¹⁶³ De to største gårdene innen heleieområdene i Fana, etter landskyldverdien i 1647, er imidlertid Hatlestad, gnr. 82, og Krokeide, gnr. 93, begge med 6 ls. Disse er sammen med Indre Arna, gnr. 287, og Unneland, gnr. 292, de største gårdene i undersøkelsesområdet, målt etter landskyldverdien i 1647. Både Krokeide og Hatlestad har dessuten forhistoriske gravminner som er særskilt store eller med importfunn (bronser) fra eldre jernalder (jf. Figur 30 og Tabell 15). Fana prestegård skiller seg likevel ut som eneste gård med rike (gull/sølv) og importerte funn fra yngre jernalder (Resehaugen) og dessuten med kirke og hospital fra middelalderen. Med sin sentrale plassering i godsområdet og i fjordbunnen holder jeg det derfor som sannsynlig at Fana prestegård kan ha tjent som hovedgård for en stormann i yngre jernalder og tidlig middelalder, uten at en slik funksjon er kjent fra historisk tid. Det er vanskelig å avgjøre om heleieområdet i Fana har sammenheng med Alrekstad eller eventuelt kongsgården på Holmen. Kongens senere interesser i Fana-kirke kan tyde på en slik sammenheng, og kan kanskje peke i retning av en tidligere konfiskasjon av gården og godset.

Det er påvist fire heleieblokker i Fana, med tre forskjellige eiere i middelalderen. Samlet omfatter blokkene 46 gårder, inkludert Sele, gnr. 86, som er klemt inne i blokkeien og prestebordsgods under Fana kirke. Gårdene i blokkene hadde på 1600-

---

| 163 | Hans Kristofferesen Hjort som overtok Nonnesetergods da Kirsten Bildt pantsatte det i 1680, ble adlet i 1682 og fikk da Stend som setegård (Fyllingsnes 1996, 278 med henvisning til tingbok nr. 20 1681, fol. 17a, Sorenskriveren i Nordhordland). Det er ikke kjent at gården hadde slike privilegier tidligere.

---

tallet en landskyldverdi på noe over 100 ls. Som før nevnt må det også sees i sammenheng med Lyses eiendommer i Os, utenfor undersøkelsesområdet. I tillegg kommer også ødegårder, minst fire i tallet. Det går et topografisk skille mellom Os og Fana ved Fanafjellet, og her gikk også grensen mellom Os og Skjold skipreide og dermed grensen mellom Sunn- og Nordhordland i middelalderen. Denne grensen er trolig også markert med flere reiste steiner alt tidligere (Iversen 1998b). I Os representerer Lyse kloster en hovedgård for munkene til klosteret, og den hadde i nyere tid (1940) hele 600 dekar innmark og var dermed blant de største i fylket. Det er likevel usikkert om denne gården hadde noen funksjon som hovedgård forut for klosteretableringen og eventuelt i forbindelse med biskop Sigurds ætt. Da heleieblokkene omfatter store arealer, både i Fana og Os, er det sannsynlig at det kan ha vært flere gårder med hovedgårdsfunksjoner innen dette området. ¹⁶⁴

Det er påfallende få gravminner fra yngre jernalder som finnes innen de fire tilgrensende heleieområdene i Fana, bare to hauger. Den ene er som før nevnt en rik grav på Fana prestegård, den såkalte "Resehaugen", med dobbeltbegravelse fra vikingtid. Gravgodset omfattet blant annet to britiske bronsefat, to håndteinsnellehjul, glassperler, en agatperle og en sølvkjede (B 322–26). Den andre graven, også fra yngre jernalder, var lokalisert ca. 100 m fra tunet på Nordås, gnr. 121. Her var nedlagt fullt våpensett, sverd, spyd, øks og skjold, i tillegg til andre redskaper, som låå, celt, saks, bryne og muligens en fil (B 7902). Graven kan dateres til perioden 850–950. Det er også gjort funn av sverd og øks i en annen grav på Nordås.

Mer påfallende er det store antallet gravminner fra eldre jernalder som er lokalisert innen heleieblokkene i Fana. Hele 14 graver synes å være fra denne perioden og står i sterk kontrast til antallet graver fra yngre jernalder. Av de 32 gravminnene fra eldre jernalder i undersøkelsesområdet ligger 14 (44 prosent) her, mot bare 2 av 30 fra yngre jernalder (7 prosent). Muligens er også en langrøys i Breivika, under Rød, gnr. 94, fra eldre jernalder, selv om jeg har regnet den blant de udaterte. Det er videre kjent 8 udaterte gravminner, og 3 bautasteiner uten gravtilknytning i det aktuelle området. Hele 12 av 46 gårder i godset har gravminner fra eldre jernalder. Dersom også gravminnene fra eldre jernalder skal oppfattes som uttrykk for former for odelsrett, slik jeg tidligere har argumentert for når det gjelder yngre jernalder, kan fordelingen gravmaterialet indikere at godset først ble etablert i begynnelsen av yngre jernalder. Av 14 anlegg fra eldre jernalder kan bare to dateres generelt til eldre jernalder på grunnlag av gjenstandsfunn (Nesttun, gnr. 42, og Haugsdal, gnr. 66). Sju anlegg kan

---

| 164 | I forbindelse med at kong Magnus omkring 1350 fornyet leidangsfritaket for abbeden og brødrene på Lyse kloster, ble fritaket også utvidet slik at det også omfattet seks menn etter fritt valg på klosterets gårder (DN II nr. 307). Det er ikke utenkelig at dette nettopp gjaldt oppsynsmenn med spesielle administrative funksjoner på godset, for Lyse klostrets del. Jf. også Kong Christian I bekreftelse av klosterets privilegier i 1450 (DN VI nr. 534).

Gård	Gnr.	Anleggstype	Datering
Skjold	40	I haug	E.ja. (500–575)
Haugland	70	I haug	E.ja. (500–575)
Austevoll	75	I haug	E.ja. (500–575)
Hatlestad	82	I haug (Leigneshaugen) I haug (Apalhaugen)	E.ja. (300–575) E.ja. (500–575)
Fana prestegård	96	I haug (Resehaugen)	Y.ja. (800–1050)
Nordås	121	I grav (ved "Orkje")	Y.ja. (850–950)

Tabell 20. Gravminner som kan dateres mer presist innen heleiområdene i Fana (blokk B, C, I, J)

mer usikkert regnes til eldre jernalder på grunnlag av forntrekk (steinring og hellekiste) (Kaland, gnr. 77, Kismul, gnr. 85, Titlestad, gnr. 89/90, Nordvik, gnr. 92, Fana prestegård, gnr. 96, og to gravminner på Stend, gnr. 97). Dermed er bare fire gravminner fra tre gårder tilbake, hvor det er mulig å gi en mer presis datering innen eldre jernalder, på grunnlag av gjenstander (jf. Tabell 20). Tre gravminner er fra perioden 500–575, mens en gravhaug på Hatlestad (Leigneshaugen) kan som vist være noe eldre. Det daterte materialet er relativt sparsomt, men indikerer at godssamlingen i Fana, dvs. blokk B, C, I og J, ble etablert tidligst i merovingertid. I tilfelle peker det mot en annen eller andre eiere før de eventuelt kom på kongens hender.

Forutsetter vi at de tilgrensende heleieblokkene i Fana en gang utgjorde et samlet godsområde, eventuelt også sammen med deler av Lyse klostres eiendommer i Os, ble dette i så fall delt i middelalderen på minst tre eiere; Nonneseter, Lyse kloster og Fana prestebord. Et generelt argument er at godset ble splittet ved midten av 1100-årene i forbindelse med grunnleggelsen av de tre institusjonene. Jeg har pekt på at biskop Sigurd i 1146 angivelig la til eget arvegods da Lyse kloster ble etablert, hvilket kan tyde på et bakenforliggende helt eller delvis privat eierskap. Likevel er det få presise holdepunkter i kildematerialet for å utlede noe mer sikkert om dette. Det er indikasjoner på at Nonneseter innehadde blokk C alt før 1328.

(Område 4) I Arna er det kanskje mer et spørsmål om ikke Apostelkirkens heleieområde opprinnelig var en storgård enn en egentlig godssamling. Området omfattet fem nærliggende gårder og hadde en samlet landskyld på 16,5 ls. og representerer dermed den minste sammenhengende blokkeien i dette undersøkelsesområdet. I den grad det er snakk om én hovedgård med underliggende jordegods, er dette i så fall Indre Arna, gnr. 287, som er klart størst, og også en av de fire største gårdene i undersøkelsesområdet etter landskyldverdiene i 1647 (6 ls.). Det er flere særskilt rike eller store hauger (6 stk) langs den korte Arnafjorden, med Indre Arna i fjordbunnen. Bare én av disse, en kvinnegrav fra 500-tallet, var imidlertid lokalisert på selve gårdsområdet for Indre Arna. De andre har ikke har en slik direkte

tilknytning til det påviste heleieområdet. Det er heller ikke kjent middelalderkirke eller annet som kan peke i retning av en hovedgård. Det nåværende kirkestedet ble opprettet på i 1865, og Arnaområdet lå tidligere under Haus prestegjeld og kirke på Osterøy (Hoff, Lidén og Storsletten 2000, 105).

Det er kjent gravminner på to gårder i heleieområdet, Garnes, gnr. 284, og Arnatveit, gnr. 288, sistnevnte med et mulig importfunn (bronse). Navnet Arnatveit indikerer dessuten at gården er et delingsprodukt av Arna. Det er vanskelig å si noe sikkert om denne godsdannelsen, men på bakgrunn av at det dreier seg om relativt få gårder og at flere av dem har gravminner, er det vel kanskje mest sannsynlig at det dreier seg om en relativ ung godsstruktur, trolig fra middelalderen.

En samlet vurdering tilsier at det lå et relativt stort jordegods omkring Alrekstad i tidlig middelalder og trolig før, der kongen sannsynligvis har stått som jordeier. Sannsynligvis lå det enda mer krongods mot nord, i Åsane, og også dette kan ha hatt sammenheng Alrekstad. Dette var avhendet alt før 1180–90. Eiendom nær Alrekstad ble antakelig først avhendet på 1200-tallet eller i begynnelsen av 1300-årene, vurdert etter Munkelivs blokk E på Laksevåg. Felles for begge godskonsentrasjonene synes å være at det ikke har vært en forutgående fase med bondeei, da det knapt forekommer gravhauger verken fra eldre eller yngre jernalder.

Den største sammenhengende godseiendommen i undersøkelsesområdet lå i Fana, men det er uklart om den opphavelig har hatt relasjon til kongemakten og Alrekstad. Kanskje er det mer sannsynlig at den har sitt utspring i et annet gods før dette. At biskopen i 1146 skjenket Lyse kloster eiendom fra sin farsarv trekker helst i denne retning. Likevel er det klart at både konge og senere biskoper hadde særskilte interesser i Fana kirke på 1200- og 1300-tallet, og at kirken da var et kongelig kapell. Funnene og eiendomsstrukturen antyder en utvikling hvor godset i yngre jernalder ble etablert ved oppsamling av eldre bondeeiendom, slik nærværet av gravminner fra eldre jernalder og fraværet av gravminner fra yngre jernalder indikerer. Godset kan siden ha blitt konfiskert av kongemakten, enten før eller kan hende i løpet av borgerkrigstiden (ca. 1130–1217), etter at biskop Sigurd hadde gjort sine disposisjoner i 1140-årene.

5.2.3.1

Drift og mulige veitsler

De store eiendomssamlingene peker mot et system hvor en viktig funksjon trolig har vært å sikre ytelse til kongens følge i form av veitsler fra de nærmest liggende områdene. Jeg vil i det følgende undersøke om gårdsnavns materialet med sikte på å kaste lys over tilknytningsformer og et mulig veitslesystem (jf. kap. 1.5). Siden det er spor etter flere godssamlinger, er det aktuelt å undersøke om det tegner seg forskjellige mønstre i navnematerialet mellom disse. Spørsmålet er om det kan

indikere et system av underliggende gårder med ulik ressurstilgang og som ytte ulike produkter til hovedgården, eventuelt at navnene avspeiler utnytting av bestemte ressurser innen godsensheten. I tilfelle vil det også være interessant om navnetypene skiller seg ut i navneskikk i forhold til gårdsnavn utenfor de påviste godssamlingene.

En gjennomgang av gårdsnavnene i undersøkelsesområdet viser at 30 av 191 (16 prosent) matrikkelgårdsnavn, inkludert ni ødegårder, har forledd som har en sikker, sannsynlig eller mulig relasjon til bestemte dyr, særlig fisk, fugler og sjøpattedyr, dessuten sekundærprodukter av disse, eller fangst av dyr (jf. Tabell 21). I Hallandslisten fra 1230-årene er vareslag knyttet til kongelig gjesting gjerne ført opp i bestemte mål *havre, mel, malt, svin, okser, får, smør, ost, høns, gjess, fisk* m.v. (Skyum-Nielsen 1961, 8) Det er gårdsnavn forbundet med slik naturalia jeg har rettet spesiell oppmerksomhet mot her. Jeg anser særlig animalske navn som aktuelle som ytelsesnavn. Disse virker gjerne rimelige som vareslag kongen og hans følge hadde bruk for, og det er denne type naturalianavn som er best representert i undersøkelsesområdet.

Av de 30 mulige naturalianavnene har 10 navn *-land, -stad* eller *-tveit*-endelser som etter tradisjonell kronologi indikerer forhistorisk opphav. Vel halvparten av de 30 navnene er lokalisert innen heleieområdene i Årstad sogn og Lakevåg-halvøyen (inkludert seks gårder tilknyttet kongen), altså omkring Alrekstad (område 1 ovenfor). Her har 14 eller 15 av de 39 matrikkelgårdsnavnene ¹⁶⁵, dvs. minimum 36 prosent slike navn. Denne forekomsten skiller seg, som vi skal se, fra navnetypene i de andre godssamlinger i undersøkelsesområdet. I det omfattende "Fana-godset" har f.eks. bare to av 45 matrikelnavn, dvs. 4 prosent, med noen grad av sannsynlighet slike navn (jf. Tabell 21 og Figur 38). Det kan likevel være tvil omkring flere av navnetolkningene, også innen det rekonstruerte Alrekstad-godset. Jeg vil derfor være varsom med å trekke tolkningene for langt. Navnematerialet viser imidlertid systematiske tendenser som ikke har vært påpekt tidligere, og derfor krever en nærmere undersøkelse og drøftning siden dette er et system som fra samme tid er kjent i andre nordeuropeiske områder.

(1) Av 10 gårder som grenser direkte til Alrekstad har 6 navn som potensielt kan ha sammenheng med ytelser i form av matvarer fra fiske og fangst og redskaper og utstyr brukt til dette formålet. Det gjelder Kobbeltveit, to med navnet Haukeland, Hunstad, Jordal og dessuten Hegranes som kan være det gamle navnet på Sandviken. Vi ser nærmere på disse navnene.

Kobbeltveit i Våkendalen er et interessant navn for å belyse et slikt mulig system

---

| 165 | Minst tre av disse 39 navnene er sekundære. Det gjelder de tilgrensende gårdene Fantoft, gnr: 12, med betydningen "forn tuft", Tveitarås, gnr: 9, altså "Tveit sin ås og dessuten Store-tveit hvor tveit kan i denne sammenhengen usikkert kan bety "den delte gården" (jf. Larsen 1984). Muligens har disse tre gårdene tidligere utgjort en samlet gård muligens med et tapt navn (jf. Fantoft).

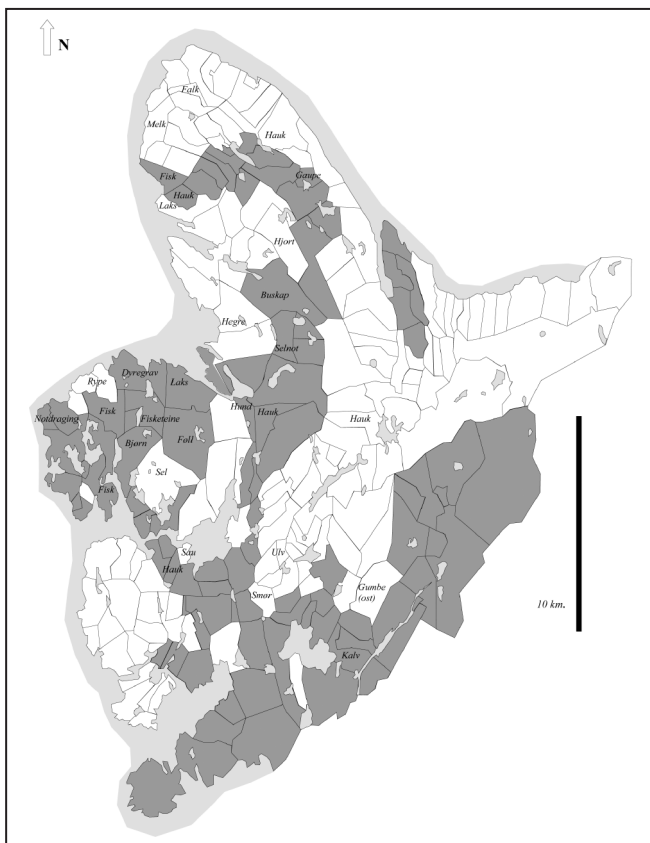

Gods-område	Gård	Gnr	Eldste form	Mulig betydning	Kan vise til	
1	Årstad/Laksevåg	Bjørndal	122	Biernadalir 1427 Bjarndal 1490 (1328)	Bjørn m, dyr	Bjørn
		Loddefjord	123	lofdar horne (fjellet), ca. 1330–60 Lødfjorden 1519	Uviss, lofdarfjordr, den lovpriste fjorden pga. rik fiskefangst	Fisk
		Mathopen	125	Madhob 1600	Matr m, mat, særlig fiskemat	Fisk
		Drotningstvik	136	Drotningstvik 1610 (1603)	Drátrr m, notdragning fiskefangst (Fossen 1984, 108)	Fisk
		Kjøkkelvik	143	Kykeluik 1519	*Kykla f, hønsekilling eller *kykill m, rypekilling	Kyilling
		Gravdal	146	Grafdalr ca. 1200	Grof f, grav, fordypning	Dyregrav
		Tennebekklien	147	Tennebechlj 1665	Teina f, fiskeruse	Fiskefangst
		Laksevåg	151	Laxavágin ca. 1200 (vågen)	Lax m, laks	Laks
		Hunstad (Kronstad)	160	Honstadt 1563	Hundr m, dyreslag, húnn, bjørnunge, guttebarn, mannsnavn, *hundr m, fangst	Hund
		Haukeland	162	Hukland 1519	Haukr m, fugl, *Hauka, elvenavn	Hauk
		Kobbeltveit	166	Kabeltuedt 1610	Kópheldr a, not sterk nok til holde en kobbe *Koppildir, kvinnenavn	Selnot
		Jordalen	214	Jorddall 1519, Hiordall 1535	Hjord f, bøling, buskap, *Hior, elvenavn,	Buskap
		Sælen	22	Selle 1519	Sæla f, overflod, rikdom, eller selr m, dyreslaget	Sel
	Fyllingen	23, 25	Fylinger 1427 Ófre Fylinger 1490 (1328) Nedre Fyllinger 1490 (1328)	Uviss, fyla f, fylja, ungmerr, føll eller fyla, gjemme, bortgjemt, topografisk (Larsen 1984, 148), *Fylja elvenavn	Føll	
2	Åsane	Morvik	185	Moruik 1490 (1180–90)	Morðn, stor mengde (fisk)	Fisk
		Angeltveit	191	Angeltuedt 1610 (1590/1)	Ongull m, fiskekrok	Fiskekrok
		Haukås	199	Hukaass 1519	Haukr m, fugl, *Hauka, elvenavn	Hauk
		Gaupås	306	Gubaas 1610 (1590/1)	Gaupe f, gaupe	Gaupe
3	Fana	Haukeland	37	Hopland 1519, Hawkland 1535	Haukr m, fugl, *Hauka, elvenavn	Hauk
		Kaland	77	Kalleland 1519	Kalfr m, kalv	Kalv
		Hegravik	fors	Hegravik 1230–40	Hegri m, fugl	Hegre
		Søvik	38	Siduig 1519	Sauðr m, sau, dyreslag, eller sida, lavliggende sump noe som imidlertid stemmer dårlig med terrenget (Larsen 1984, 287)	Sau
		Ulsmåg	46	Wlusma 1567, Ugelsmau 1590	Ulfr m, dyreslag eller personnavn, eventuelt ugle (Larsen 1984, 311). Smog = trang passasje	Ulv
		Smørås	48	Smiorase ca. 1330–60	Smior n, smør	Smør
		Gimmeland	61	Gemmeland 1519	Gumbe m, rødkokt ost av fersk melk	Gumbe, ost
		Falkanger	178	Flachanger 1610, Falchanger 1611	Falki m, fugl	Falk
		Bogetveit	180	Bogetwet 1519	Bugr m, bukt, elvebøying, bógr m, bog på et dyr, bogi m, bue til å skyte med	Utgår
		Hitland	181	Hitland 1519	Hit f, skinnsekk	Skinnssekk
		Mjølkeråen	182	Miolkkrær ca. 1200, Miekeran 1519	Mjólkr f, melk	Melk
		Tertnes	186	Terness 1519	"Tart", ung laks	Laks
		Haukedal	187	Haucadale 1490 (1180–90)	Haukr m, fugl, *Hauka, elvenavn	Hauk
		Hjortland	205	Hiortulondum ca. 1330–60	Hjortr m, hjort	Hjort
		Haukeland	294	Hucland 1519, Oglandt 1522	Haukr m, fugl, *Hauka, elvenavn	Hauk

Tabell 21. Gårdsnavn i bergensområdet som har en sikker, sannsynlig eller mulig relasjon til dyr, sekundærprodukter eller fangst av dyr, sett i forhold til ulike godsområder

nærmere. Tidligere har det vært hevdet at Kobbeltveit (1610) er avledet et ukjent kvinnenavn *Koppchildr, men det foreligger også andre tolkningsmuligheter, knyttet til en form for spesialisert tributt eller redistribusjonssystem. I mangel på eldre skriveformer har en jevnført med Kobbeltveit, gnr. 33, i Fjell, som også var Nonneseter/Lungegods i 1535. Eldste skriveformen for Kobbeltveit i Fjell er *Kubeltveit* (NRJ II, 514), men VL (1535) har den åpenbart eldre formen *Koppchildartweitt* (NRJ IV, 475). Stedsnavngranskeren Gunnstein Akselberg som har studert gårdsnavnene i Fjell, tviler på denne tolkningen, men uten at han legger fram andre tolkningsalternativer (Akselberg 1996, 428). Jeg vil her peke på en mulig sammenheng med en såkalt *kópheldr* a, som tyder en not sterk nok til å holde en kobb (Fritzner I, 330; KLN M V, 205f; Heggstad 1963, 379). Denne type garn ble gjerne nytt til fangst av både sel og selunger, men ordet *kópheldr* er strengt tatt bare sikkert belagt i islandske diplomer (DI I, 597; III, 656; IV, 158). Det utelukker ikke garnfangst av sel før armbrøst og skytevåpen kom i bruk i slik jakt i vårt område. Det er noe uvanlig med et adjektiv som førsteledd i et -tveitnavn, og det taler kanskje mot forklaringen. Lokaliseringen

Figur 38. Gårdsnavn i undersøkelsesområdet med referanse til dyr, sekundærprodukter av dyr, eller jakt av dyr, sett i forhold til alle heleblokker på tre gårder eller flere gårder (skravert grått)

ved et trangt sund i forlengelsen av den såkalte Kobbaleida, av dyreslaget kobbe, sel (NS, 187), og de svært gode forholdene for både fiske- og selfangst, kan være med å underbygge denne tolkningen. ¹⁶⁶

I Lunges jordebok er det flere ganger spesifisert hvem som hadde ansvar for å holde garn i forbindelse med fangst av fisk og hval, særlig i forbindelse med de rike fangstplassene i Fjell, og i flere tilfeller synes spesielle ytelser å ha gitt navn til bosetninger der. Et eksempel er ødegården Alnabakke under Bildøy på Fjell og nabogård til Kobbeltveit. Her skulle bonden holde not til fiske i makrellvågen, og godsherren skulle ha halve fangsten i landslut. Alnabakke er avledet av *ölnn* m, som nettopp tyder makrell, som også var ytelsen fra denne gården.

Også bonden på Vindenes, litt nord for Kobbeltveit i Fjell, skulle sørge for garn, mot halve fangsten. Lunge skulle på sin side holde en egen "karll" i forbindelse med makrell- og laksefisket her. Rygh mener at dette er bakgrunnen for navnet på den nærliggende bosetningen "Karlsvogh" under Vindenes i 1535 (jf. NG XI, 278).¹⁶⁷ Karlsvåg er trolig identisk med den arkeologisk undersøkte gården Høybøen, hvor driften ble tatt opp i eldre jernalder og lagt øde på 1400-tallet (Randers 1981, 90f.). Gården ligger strategisk til ved det smaleste punktet i den langstrakte pollen, hvor de aktuelle fiskevågene lå. Dersom navnet har sammenheng med godsherrens forpliktelse om å holde en egen kar her, slik Rygh tenker seg, kan dette være en eldre ordning ut fra gårdens alder.

Lignende forpliktelser gjaldt i forhold til kvalvågen på Tellnes i Sund, noe lenger sør, hvor Lunge årlig bestilte en viss mengde bast til not og trosser etter behov (NRJ IV, 474f.). En nærliggende bosetning heter "Bastdalen", gnr. 41, 8 (under Spilde). Dette kan indikere en ordning hvor godseiere på Alrekstad helt inn på 1500-tallet, og kanskje kongen tidligere hadde diverse "utstyrforpliktelser" ovenfor fiskeriene i Øygarden. Innen en slik kontekst er det mulig at også navnet Kobbeltveit i Våkendalen har sammenheng med at det her kanskje ble knyttet og produsert slike "kópheldr-garn", f.eks. som tributt eller avgift til godsherren, og at garnene ble distribuert videre i et mer omfattende system.

Mer direkte forståelig er navnet på de to Haukelandsgårdene, gnr. 162 og 294, som grenser til Alrekstad i sør og øst. Hele fem navn i undersøkelsesområdet har en sannsynlig sammenheng med hauk: foruten de to nevnte, nok en Haukeland i Fana, gnr. 37, og dessuten Haukedal, gnr. 187, og Haukås, gnr. 199, og i Åsane.¹⁶⁸ Tre av disse var Lungegods og lå tidligere under Nonneseter (gnr. 37, 162, 199), mens Munkeliv (gnr. 187, før 1190) og domkapitlet (gnr. 294) hadde hver sin "haukegård".

| 166 | Kobbaleia er omtalt som "Kobbeliød" i 1662 (jf. Bleaus kart gjengitt i Fyllingsnes 1996, 324).

| 167 | Også andre tolkninger er mulige, jf. mannsnavnet Karl (Fyllingsnes 1996, 197).

| 168 | NG anfører gjerne et forsvunnet elvenavn *hauka til grunn, men navnet kan like gjerne ha med fuglen å gjøre (jf. Bing 1922, 14f.; NS, 145; Låg 1976, 60).

Bare én av disse gårdene lå direkte innen heleieblokkene omkring Alrekstad, men de øvrige "haukegårdene" grenset til andre heleieblokker, eller inngikk i dem. Hønehauk og falk var meget ettertraktede jaktfugler blant samfunnseliten i middelalderen og før og vanlig både som tributt og gave. Ifølge Theodoricus monachus (ca. 1180) skal Håkon Jarl årlig ha sendt tjue veidefalker til overkongen Harald Blåtann (*Historia de antiquitate regnum norwagiesium*, kap. 5) og i *Bersöglívisur* (ca. 1040) er Norge omtalt som "Haralds haukøy" (vers 18, Msk, s. 32). I Skandinavia foregikk jakt av hjort bl.a. med hauk og hund i kombinasjon, slik bilde- og runesteiner viser (NlyR 1, 160; KLN VII, 552f.). Også eksport eller utenlandske oppkjøp av jaktfugler forekom. Omkring 1130 skulle det f.eks. skaffes 200 norske hauker og falker til Lincolnshire i England (RN I nr. 73), og i 1162 utrustet kong Henrik II av England et eget skip for slike oppkjøp (RN I nr. 109). Haukereder tilfalt jordeieren, ifølge Gulatingsloven, og fuglungene ble gjerne bundet til redet (G 75; 263). Falker ble trolig fanget med nett, og fremdeles i 1567 hadde kronen "falckeleiger" over hele landet (NLR IV, 12). Etter Landsloven hadde kongen forkjøpsrett til hønehauker og falker (L VII, 52), et privilegium som også erkestolen hadde senest i 1194 (jf. DN II nr. 3; RN I nr. 225).

Det er 24 gårder i Hordaland som har et sikkert, sannsynlig eller mulig førsteledd hauk, dvs. ca. en femdel av den totale forekomsten av slike navn i Norge (118). ¹⁶⁹ Andreleddene veksler mellom *-land* (7), *-ås* (7), *-nes* (5), *-dal* (2), *-vik*, *-øy* og *-fær* (fjord). I tillegg finnes falk i tre gårdsnavn i Hordaland, i Falkanger (Åsane) og dessuten som det eldre *valr* m. i Valhammer (Austevoll) og muligens i Valestrand (Hammer). En nærmere undersøkelse av de eldste kjente eierforholdene til disse 27 gårdene viser at sentralkirkelige institusjoner (biskop, domkapittel og klostre) eide helt (19) eller delvis (2) i 21 av dem, dvs. 78 prosent (jf. Tabell 22). I tillegg eide lokalkirker tre slike gårder fullt ut. Dermed hadde kirkelige institusjoner til sammen eie i 24 av 27 gårder med slike navn, dvs. 89 prosent, og hvor bare to sammen med andre eierkategorier: adel og bønder. Bønder eide i fem slike gårder, men bare én var heleid (Haukås i Sveio), og adel hadde parter i tre av de øvrige. Det er altså en klar tendens i Hordaland at gårder som sannsynligvis er navngitt etter jaktfugler lå til kirkelige institusjoner i middelalderen. Samlet eide kirke og konge i 1661 over halvparten av jorden i Hordaland (54 prosent) (Bjørkvik og Holmsen 1978 (1952–54), 30), mot nær ni tideler av den type gårder som her er undersøkt. Jeg anser det som sannsynlig at mange av disse opprinnelig var krongods forut for kirkeetableringen.

Da slike fugler i utgangspunktet kunne fanges mange andre steder, er det ikke utenkelig at navnetypen, også omkring Alrekstad, avspeiler et mer ordnet system, hvor f.eks. brukerne fanget eller holdt slike fugler for kongen, kan hende som

Gård	Gnr. / herred jf. NG XI	Eier (antatt tidligere eier)	Eierkategori
Falkanger	78	Åsane	Biskop
Valhammer	19	Austevoll	Biskop
Haukås	16	Hammer	Domkapittel
Haukeland	94	Haus	Domkapittel
Haukenes	4	Varaldsøy	Domkapittel / Munkeliv
Haukås	104	Lindås	Munkeliv
Haukedal	87	Åsane	Munkeliv (1180–90)
Haukenes	46	Austevoll	Munkeliv (1328)
Valestrand	60	Hammer	Munkeliv (1328)
Haukeland	55	Masfjorden	Munkeliv (Jonskloster)
Haukeland	83/84	Manger	Munkeliv (Jonskloster) / Lyse kloster
Haukeland	5	Os	Lyse kloster
Haukeland	37	Fana	Nonneseter
Haukeland	14	Årstad	Nonneseter
Hauksdal	1	Masfjorden	Nonneseter
Haukås	99	Åsane	Nonneseter
Haukås	67	Lindås	Nonneseter
Haukøy	50	Hosanger	St. Jørgen hospital (Selja kloster)
Haukenes	1	Stord	Halsnøy
Haukenes	124	Granvin	Halsnøy / bønder / Granvin pb (BK 94b)
Haukås	62/63	Strandebarm	Lyse kloster / Mowatt / bonde
Haukland	Forsv.	Fusa	Fusa pb (BK 65a)
Haukavik	Forsv.	Evanger	Evanger pb (BK 92b)
Haukenes	108	Samnanger	Os prestebord (1647)
Haukås	22	Varaldsøy	Mette S. Niels Pedesen / bonde
Haukefær	50/52	Tysnes	Mowatt (øvre) / bonde (nedre)
Haukås	96	Sveio	Bonde

Tabell 22. Eldste kjente eiendomsforhold til "hauk"- og "falk"-gårder i Hordaland

tributt eller avgift. Land-endelsen for sju av navnene, hvorav to nær Alrekstad, tyder på forhistorisk opphav.

Noe mer usikker i en veitslekontekst er tolkningen av navnet Hunstad i sørvest. Det er foreslått at førsteleddet viser til dyreslaget *hundr* m. (Låg 1976, 60; Bing 1922, 14f.). Hund ble særlig benyttet i forbindelse med drivjakt på hjort, og eieren av jakthunden hadde spesielle retter med hensyn til fordeling av byttet, ifølge Gulatingsloven (G 95). Det er også mulig at navnet heller har sammenheng med *hundr m, "fangst" (Tveitane 1979, 103f.). I så fall kan det kanskje knyttes til den kraftige tidevannsstrømmen utenfor Hunstad, som sikkert har vært en god fangst- og fiskeplass. Rosamond Faith gir en rekke eksempler på navn hun mener er knyttet til former for tributt og eldre godssystemer i Lancashire hundred of Salford ved Irskesjøen. Hun setter bl.a. navnet *Hundatun* i forbindelse med hundehold og jakt (Faith 1997, 47f, m/ref.). Dersom Hunstad har en tilsvarende betydning og kontekst, kan en tenke seg et tilsvarende ansvar for brukerne her. -Stad-endelsen indikerer etter en tradisjonell tolkning forhistorisk opphav.

Mot nord grenser Alrekstad til Jordalen og Hegranes (Sandviken). Jordalen var del av

Lungegodset, og dermed Nonnesetergods og trolig krongods i en tidlig fase. Dette er likevel usikkert for Hegranes. Det er pekt på at navnet Jordalen kan være avledet av ordet *hjord* f, bølning, buskap, eventuelt et forsvunnet elvenavn, **hjo* (NG XI 570f.; NS, 175). Dersom navnet har sammenheng med buskap, kan en kanskje tenke seg at det at brukerne i Jordalen hadde et spesielt ansvar for buskapen til Alrekstad, f.eks. i forbindelse med setring eller vinterføring. Når det gjelder Hegravik har både Tveitane og Nicolaysen påpekt at dette kan være et eldre gårdsnavn for Sandviken (Tveitane 1979, 89 m/ref). Navnet synes å være avledet av fugleslaget *hegre*, *hegri* m, som muligens ble jaktet på i middelalderen. Hegrehjerter ble nyttet til medisinsk bruk (KLN VII, 231). Det er likevel usikkert om dette navnet kan tolkes i en veitslek kontekst.

Det er påfallende mange gårder med dyrerelaterte navn som grenser til Alrekstad. Det er ikke alltid umiddelbart klart om navnene kan relateres til en form for ytelser. Også i de nærliggende heleieområdene på Laksevåg halvøya finnes flere slike navn knyttet til fiske og sjøfangst: Loddefjord, Mathopen og Drotningvik kan avspeile rike fiskeforekomster her, ved Vatlestraumen og Kobbeleia og i fjordarmene inn i Laksevåg halvøya. Førsteleddet i Loddefjord, *lofdar* eller **lufdr* m, kan bety "den lovpriste fjorden" (NG XI, 284), og det er nærliggende å se det i sammenheng med f.eks. rike sildeforekomster, ¹⁷⁰ selv om andre tolkninger også er mulige. ¹⁷¹ Mathopen er trolig avledet av *matr* m, helst fisk (NG XI, 285), siden her tradisjonelt har vært et godt fiske. Mer usikkert er det om Drotningvik i Laksevåg har sammenheng med *dráttir* m. og notdragning (Fossen 1984, 108), ¹⁷² men det virker ikke urimelig med tanke på det gode fisket i området. Dersom dette skal tolkes som produktnavn kan det tenkes at det ble ytt bestemte kvanta fisk fra disse gårdene, men og andre tolkninger er mulige (jf. NG). ¹⁷³

Videre på Laksevåg halvøya forekommer middelaldernavn som Bjørndal, Kjökkelsvik, Teinebekklien, ¹⁷⁴ Gravdal, Sælen, Fyllingsdalen og Laksevåg, som alle kan tolkes i relasjon til fangst og dyr. Enkelte tolkninger er likevel særlig usikre. Bjørndal er avledet av *bjørn* m, hvor pels og kjøtt kan ha representert ytelser fra denne gården. Ifølge Gulatingsloven kunne bjørnehi ("hvarf") tinglyses, og da var den tyv som tok bjørnen (G 94). Ellers var bjørn fritt vilt (utlæg), og jaktretten synes ikke å ha vært

-
- | 170 | Bjørndalspollen, innerst i fjorden, kan lett sperres ved Straumsfjellet, og navnet Sildaberget innerst i pollen indikerer et utkikkspunkt for sildefangst.
- | 171 | Det er pekt på en sammenheng med fjellnavnet *Lofdar horn* (Lyderhorn) (BK ca. 1330–60), og Frøysadal hevder at fjellnavnet er det primære, i og med at Lyderhorn var et viktig seilingsmerke (NS, 207).
- | 172 | Jf. Gustav Indrebøs tolkning av "Dronninga" i Oslofjorden (Indrebø 1942, 287).
- | 173 | Rygh har pekt på at gården i Laksevåg ligger nær *Kongshavn*, og at navnet ("dronningen") kanskje skal sees i en slik sammenheng (NG XI, 286).
- | 174 | Navnet er først belagt i 1665 og det er usikkert om det dreier seg om en middelaldergård. Torbjørn Låg regner imidlertid med en eldre *Tenebekk* på sitt kart over middelaldergårder i bergensområdet (Låg 1976, 51), og to av brukene heter *Tenebekken* (NG XI, 287).
-

knyttet til fast eiendom (KLN VII, 549f.). Det er også mulig at de jaktprivilegier, som er nevnt for Munkeliv kloster i 1264 også omfattet klosterets eiendommer på Laksevågshalvøya dvs. Bjørndal, Teinebekklien, Gravdal, Fyllingsdalen og Laksevåg (jf. Figur 32). Navnet Tennebekklien kan ha sammenheng med fiskefangst i vassdraget som munnar ut ved Gravdal, siden navnet trolig er avledet av *teina* f, fiskeruse (NG XI, 287). En kan f.eks. tenke seg former for ålefiske, eventuelt at det ble laget teiner ¹⁷⁵ Kjøkkelvik er enten sammensatt med **kykla* f, hønsekilling, eller **kykill* m, rypekilling, i Ryghs tolkning underforstått lydmalende for en klukkende bekk. Imidlertid er terrenget opp mot Ørnafjell og Lyderhorn godt egnet for rypejakt, og det er ikke utenkelig at navnet har sammenheng med det. Navnet Laksevåg, avledet av *lax* m, viser til en viktig fiskevåg. Dyreslaget *selr* m, forekommer muligens i Sælen (Selle 1519), selv om navnet i NG forklares som avledet av *sæla* f, overflod, lykke, rikdom. Larsen mener derimot at det kan ha sammenheng med sjøpattedyret sel, og peker på at gården tidligere har hatt sjøforbindelse (Larsen 1984, 136).

Mer usikker er tolkningen av Fyllingen hvor eldste form er *Fylingir* (1427), eller delingsnavnene *Öfra Fylinger* og *Nedre Fyllinger* etter 1328 forlegget. NG avleder navnet av *Fylingr*, beslektet med elvenavnsstammen *fol* eller elvenavnet **Fylja* (NG, XI, 231f.). Norsk stadnamnleksikon (NS, 118) og Larsen (1984, 148) tolker derimot navnet som avledet av verbet *fela*, eller *fyla*, i betydningen gjemme, skjule, som kan sikte til at gården eller dalen har en avsondret beliggenhet, som den er i forhold til byområdet og Alrekstad, men ikke sør- og vestfra. Både *fyla* og *fylja* f. kan på gammelnorsk dessuten bety ungmerr, hunføll (Heggstad 1963, 188; Fritzner I, 506). Har navnet sammenheng med føll, kan det reflektere en spesiell ytelse, men jeg anser tolkningen som svært usikker.

Tilsvarende usikker er tolkningen av Gravdal på Laksevåg. Første leddet, *grof* f, betyr en grav eller fordypning, enten laget av mennesker eller naturkrefter (NG, innl, 52). Navnet kan også ha sammenheng med en "gravende" elv (NG XI, 2). Siden Gravdal er et godt jaktområde med flere trange passasjer og dyretrekk hvor en kan tenke seg f.eks. dyregraver, åpner det opp for andre og utvidede tolkninger. Særlig i Gudbrandsdalen og på Nordvestlandet forekommer Gravidals-navnet ofte i områder med elggraver (KLN III, 397ff; Vågslid 1984, 83). Dette synes likevel mindre aktuelt på Laksevåg, selv om en kan tenke seg fangstgraver for andre dyreslag. I Topografisk arkiv på Bergen museum er det melding om en "firkantet grav" på Gravidal, men dokumentasjonen er dessverre for dårlig til å avgjøre hva slags anlegg det dreier seg om. Inntil det eventuelt blir påvist mer permanente fangsanlegg i form av dyregraver her må tolkningen likevel anses som høyst usikker.

Fjøsanger er usikkert tolket. Navnet er trolig avledet av **Fjósanger*, hvor *angr* m. tyder fjord, vik (NG XI, 231). I NG holdes det som lite sannsynlig at navnet har

sammenheng med *fjós* n, fehus, og dette støttes av Gösta Holm som har studert de nordiske *anger*-navnene samlet (Holm 1991, 135). Hun vil helst knytte navnet til et forsvunnet elvenavn (*ibid*). Verken Rygh eller Holm har trukket fram at *fjós* f. også kan ha betydningen "løsrevet eller avskåret stykke av en hval" (Fritzner I, 431). Ordet er imidlertid bare belagt i islandsk, i Grágás. Tolkningen av navnet Fjøsanger er likevel så usikker at jeg ikke har regnet det blant de mulige produktnavnene.

Samlet foreligger det altså en rekke gårder omkring Alrekstad som har navn som kan henseile på produkter som kan ha inngått i et system med veitser eller ytelser. Et flertall av nabogårdene til Årstad/Alrekstad kan muligens tolkes i en slik sammenheng, Haukeland, Hunstad, Kobbeltveit, Jordalen og muligens Hegranes. Ellers finnes slike navn fordelt over hele Laksevågshalvøyen, som kan ha vært eldre gods under Alrekstad. Selv om flere av tolkningene er høyst usikre synes det likevel å være en hyppigere forekomst av navnetypen innen heleieblokkene omkring Alrekstad. Dette geografiske mønsteret er dermed med å styrke tolkningen. De viser i stor grad til spesialiserte nytteprodukter knyttet til fangst og fiske, men også dyr knyttet til luksussfæren.

(2) Innen Munkeliv og Jonsklosterets heleieblokk i Åsane er det bare påvist fire navn som kan tolkes som mulige veitslenavn, hvorav ett trolig har sammenheng med en naturformasjon. **176** *Morð* n. i Morvik, den vestligste gården innen denne heleieblokken, viser helst til store mengder fisk (NG XI, 355f). Trolig er det roten *gaupa* f. som forekommer i Gaupås, og kan indikere jakt på grunn av pelsverk. Haukås er, som jeg har vært inne på, trolig avledet av fuglenavnet. I tillegg grenser det minst tre, kanskje fire, gårder til denne eiendomskonsentrasjonen som har navn som kan vise til dyr og dyreprodukter knyttet til bestemte ytelser. Det gjelder nok en "haukegård", Tertnes (= ung laks), Hjortland og muligens Mjølkeråen (se nedenfor). Likevel er det bare tre av 14 navn innen denne heleieblokken som i beste fall kan tolkes som mulige veitslenavn. Dette er likevel en noe høyere forekomst av denne navnetypen sammenlignet med andre deler av undersøkelsesområdet (jf. Tabell 23).

(3) Bare to navn innen heleieblokkene i Fana faller innenfor det jeg har tolket som mulige veitslenavn. Det gjelder *haukr* m. i Haukeland og *kalfr* m, kalv i Kaland. Det lave forekomsten av denne type navn ellers tyder på at et eventuelt veislesystem ikke

---

| 175 | Tenebekktjernet kan med fantasi kanskje minne om en fisketeine i form, uten at dette synes å være et særlig klart trekk. Navnet på tjernet er dessuten sekundært oppkalt etter bekken, og har også en annen form på Wetlesen/Thodals kart fra 1787/1814 (kart gjengitt Fossen 1984, 98, 190). Trolig skal vi derfor se vekk fra en naturforklaring på dette navnet.

| 176 | Det gjelder Angeltveit som er avledet av *ongull* m, fiskekrok. NG (XI, 272) mener navnet har sammenheng med gårdens beliggenhet ved "Foden af et Fjeldfremspring" uten at dette er forklart nærmere. Det er lite i topografien som støtter en slik tolkning. Det nærliggende Langavatn, kan med litt fantasi ha form som en fiskekrok, hvor Hellevika i så fall danner selve kroken. Muligens kan dette ha gitt navn til gården, som dermed synes mindre aktuell i denne sammenheng.

---

har nedfelt seg i navnematerialet innen godsområdene i Fana. Dette skiller også Fanaområdet fra navneforekomstene i heleieblokkene omkring Alrekstad, dels også Åsane.

(4) Det er heller ikke påvist mulige veitslenavn innen heleieblokken i Arna.

Av 88 gårdsnavn utenfor heleieområdene har jeg funnet 13 navn som kan avspeile mulige veitsleytelser, hvorav to trolig likevel er naturformasjoner, ¹⁷⁷ dvs. 13 prosent av gårdene utenfor heleieblokkene (11 av 88). Flere av disse gårdene grenser til heleieblokker, eller var eid av kirkelige institusjoner som kan tenkes å ha fått eiendommene fra kongen, deriblant to hauke-navn, mens Falkanger er den eneste gården med slikt fuglenavn som ikke ligger i tilknytning til en heleieblokk. Av fiskenavn viser Tertnes i Åsane trolig til laks (tart = ung laks). Av husdyr og husdyrprodukter kan *sauðr* m. i Søvik usikkert vise til sau og Smørås er avledet av *smør*. Gimmeland kan ha sammenheng med *gumbe* m, rødkokt ost av fersk melk, men tolkningen er usikker (jf. Larsen 1984, 400). Førstedelen i Mjølkeråen er trolig avledet av *mjólk* f, melk, og andreleddet av *á*, elv. NG ser både Gimmeland og Mjølkeråen i sammenheng med (mis)farget elvevann, og sidestiller dem med Kaperdalen, gnr. 78,79, (nytt nr. 166, 167) i Alversund (NG XI, 236). Av vilt foreligger to navn: Hjortdal, sannsynligvis sammensatt av dyrenavnet *hjotr* m, hjort, mens det hersker mer tvil om navnet Ulsmåg (Wlusma, 1567) har sammenheng med dyrenavnet *ulfr* m, ulv. Det kan komme av både personnavnet *Ulfr* og dyrenavnet, og trolig siktes til et skar nordvest for gården som kalles "ullsmågskare" (NG XI, 234f.). ¹⁷⁸

Ser vi samlet på utbredelsen av dyrerelaterte navn, framtrer flere interessante trekk (jf. Tabell 23). I søre del av undersøkelsesområdet og i Arna er det generelt få slike navn. Derimot opptrer de hyppigere i Laksevåg, Årstad og Åsane. Navnene har en særlig stor utbredelse i forhold til heleieblokkene omkring Alrekstad, til en viss grad også omkring Munkeliv og Jonsklostergodset i Åsane, mens bare to av 45 gårdsnavn (4 prosent) (inkludert ødegårder) i det rekonstruerte godset i Fana er av en slik karakter (Kaland, gnr. 77, (kalv) og Haukeland, gnr. 37). I tillegg grenser tre eller fire gårder med mulige produktnavn til heleieområdene i Fana, som likevel har få slike navn. Innen det rekonstruerte godsområdet i Årstad og Laksevåg er det langt flere gårder med dyrerelaterte navn, hele 14 av 39 gårdsnavn (36 prosent) (inkludert ødegårder) kan

| 177 | Det gjelder Hitland (1519), trolig avledet av *hit* f, skinnsekk. En må gi Olsen/Rygh rett i at dalen vier seg ut i øvre del og faktisk minner om en sekk. Navnet synes slik mindre relevant i min sammenheng. Også Bogetveit, gnr. 181 er trolig et naturnavn. I Åsane svarer den dialektiske uttalen av bukt, *buqr* m. (buktbuktning) med uttalen av bog, *bógr* m, på et dyr (Buanes 1972, 54f). Også formen *bogi* m, bue (til å skyte med) er mulig. NG (XI, 355) peker på at Bogetveit ligger ved en elvebøyning og at navnet sannsynligvis har sammenheng med det, noe også Eivind Buanes som har studert stedsnavn i den nordvestre delen av Åsane slutter seg til (Buanes 1972, 55). Selv om en nok kan påpeke at de fleste elver svinger synes også jeg at denne forklaringen virker rimelig. Elven gjør en kraftig bue øst omkring gamletunet og navnet er mindre aktuelt i min sammenheng.

| 178 | Ifølge Larsen (1984, 311) kan førsteleddet enten vise til ugle eller ulv, men sammenstilt med *smog n, et lite smett, trang bergdal, virker kanskje "ulvesmug" mest rimelig.

Heleieområde	Antall matrikelgårdsnavn (inkludert ødegårder)	Antall gårder med dyrerelaterte navn	Tilgrensende gårder med dyrerelaterte navn
1) Årstad/Laksevåg	39 (med 5 ødegårder)	14 (36%)	3
2) Åsane	14	3 (21%)	3-4
3) Fana	45 (med 4 ødegårder)	2 (4%)	3-4
4) Arna	5	0 (0%)	0
Utenfor heleområder	88	11 (13%)	
<i>Sum</i>	<i>191</i>	<i>30 (16%)</i>	

Tabell 23. "Veitslenavn" fordelt på heleieområder

tolkes på en slik måte. Noen tolkninger er høyst usikre, deriblant Kobbeltveit (selnot), Fyllingen (føll) og Gravdal (dyregrav). Likevel er det en klart høyere forekomst her enn i andre deler av undersøkelsesområdet. Omkring Alrekstad synes produkter knyttet til spesialisert fiske (5 stk) å være utbredt, men fugle- og viltnavn forekommer også, samt navn forbundet med fangst og jakt.

Navnematerialet i denne delundersøkelsen er ikke stort, bare ca. 191 navn og 209 gårder, samt ødegårder. I den videre analysen er det derfor viktig å kartlegge om eventuelt tilsvarende mønstre finnes omkring de andre kongsgårdene, hvor fravær/nærvær av denne type navn innen eldre godsområder eventuelt kan styrke eller svekke en hypotese om en eventuell sammenheng mellom gårdsnavn og et eldre system med ytelser til de kongelige hovedgårdene.

5.2.4

Hovedtrekk i godsutviklingen omkring Alrekstad

Undersøkelsen antyder samlet tre hovedfaser i godsutviklingen omkring kongsgården på Alrekstad. I den første fasen representerer Årstad og nabogårdene trolig kjerneområdet i en stor jordegodssamling med røtter i jernalderen. Vurdert etter eiendomsstrukturen i middelalderen, sammenholdt med fordelinger av gravminner fra jernalderen, kan et eldre jordegods, samlet eller delt, kanskje ha omfattet omkring 40 gårder. De agrararkeologiske materialet tyder på at jordbruksdriften i hovedgårdsområdet var godt etablert i eldre jernalder. I gjennomgangen av de eldste eierforholdene omkring Alrekstad ble det påvist tre store heleieområder på 9–15 gårder (inkludert ødegårder), og med gode kommunikasjoner til lands og vanns mellom områdene. Disse lå også innenfor det senere kjente Årstad sogn. Det var tre forskjellige eiere i høymiddelalderen og heleieblokkene grenser til hverandre og strekker seg over et ca. 15 x 15 km stort område. Det kan tyde på en tidligere felles eier av dette området, og at heleiområdene tidligere kan ha utgjort et samlet jordegods under kongen. Området ble muligens oppsplittet kort etter Håkon Håkonssons død, og sikkert før 1328.

Det var en svært lav forekomst av gravminner innen Alrekstad med underliggende

gods. Bare ca. 6 prosent av de antatt underliggende gårdene i heleieområdene hadde til sammen to graver. Det kan tyde på lite eldre bondeie her. I tillegg kunne hovedgårdsområdet, det nærmeste området rundt Alrekstad, bl.a. oppvise den største gravhaugen i hele undersøkelsesområdet. Fravær av gravminner omkring Alrekstad er her tolket som en indikasjon på høy alder på heleieområdet som struktur, siden det heller ikke synes å hefte særskilte representativitetsproblemer med materialet i dette området. Av 173 gårder utenfor hadde derimot 31 prosent til sammen 101 graver. Samtidig lå det trolig flere andre godssamlinger innen det samlede undersøkelsesområdet; ett i Åsane og ett i Fana, hvor det sistnevnte kan være etablert tidlig i yngre jernalder. Godsområdet i Åsane kan ha vært knyttet til Alrekstad, men uten at det er mulig å påvise en forbindelse utover indirekte slutninger ut fra eiendomsforholdene.

Et annet trekk innen det rekonstruerte Alrekstad-godset er det at gårdsnavnene hyppigere viste referanse til bestemte fugler, fisk og dyr eller fangst og produkter av slike, i alt 36 prosent av gårdsnavnene (14 av 39). Navnene er spredt innen hele godsområdet. Denne type navn forekommer også utenfor godsområdet, men i mindre grad, ca. 10 prosent (16 av 162). En mulig tolkning er at navnene avspeiler former for tributt eller overføringer fra brukerne til hovedgården, men det må samtidig understrekes at flere tolkninger er usikre. Spor etter et slikt system er likevel nedfelt i Lunges jordebok fra 1535, men da for områder lengre vest, i Fjell. Muligens har et Alrekstad-gods omfattet gårder og fiskerier i Fjell, slik også eiendomsforholdene her indikerer. Det arkeologiske og skriftlige kildematerialet tyder på at et stort jordegods omkring Alrekstad ble avvirket eller omorganisert i løpet av siste halvdel av 1200-tallet eller på begynnelsen av 1300-tallet.

Hovedtrekk i utviklingen:

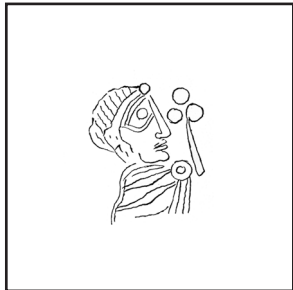
(1) **Før ca. 900.** Et stort kongseid område hvor Alrekstad, eller Årstad, Hunstad, Haukeland og deler av den senere bygrunnen representerer en hovedgård med underbruk. Heleiområdene omkring Alrekstad utgjør et underliggende og sammenhengende jordegods, hvor bøndene betaler ulike veitsler til kongen og hans følge. Mot nord skiller bondeieen omkring Eidsvåg Alrekstadgodset fra et mindre krongods i Åsane, trolig omgitt av bondeie. I sør skiller bondeieen omkring Grimstadvjorden Alrekstadgodset fra en stor, men noe yngre godssamling i Fana. I Arna satt det mektige bønder på gode gårder i yngre jernalder, men likevel uten store tilliggende jordeiendommer, kanskje med ett unntak for områdene omkring indre Arna.

(2) **Ca. 900–1150.** Alrekstad som et større gårdsområde ble delt opp og driften omorganisert. Haukeland og Hunstad ble nå trolig drevet av former for leilendinger

eller bønder i et avhengighetsforhold til kongen. Navneformene antyder at gårdene var skilt ut også tidligere enn dette, helst i yngre jernalder. På 1000-tallet ble Bjorgvin lagt ut som bygrunn, men det drøyer før også andre deler ble regulær bygrunn (Vågsbotn og Stranden på Nordnes), og kongen skjenket grunn til klostre her. Kongen beholdt de mer sentrale delene av den tidligere hovedgården (Årstad) og tilhørende gods. Det noe mer perifere Åsane-godset ser ut til å ha blitt gitt til klostrerne alt tidlig på 1100-tallet, og sikkert før ca. 1190.

(3) **Ca. 1150–1400.** Hovedgården mistet trolig sin funksjon som kongsgård i løpet av 1200-tallet, også som følge av at det ble oppført en ny kongsgård på Holmen 1100–1150. Etter Håkon Håkonsons død i 1263 ble det tilliggende jordegodset delt opp. De nye eierne som fikk gods av kongen var Munkeliv, Domkapitlet og Nonneseter. Samtidig etablerte kongen nye kongelige kapell i Vågsbotn. Kronen beholdt noen få gårder som ble brukt som avlsgårder, hvor noen etter hvert ble overført de nye kongelige kapellene. Allerede før 1180–90 ble det mer perifere godset i Åsane overført til Jonsklosteret og Munkeliv, kanskje i forbindelse med opprettelsen av disse. I Fana er utviklingen mer usikker. Fanagodset ble på et tidspunkt overført Lyse kloster/Nonneseter kloster og Fana kirke fra "adel" via biskopen, men også kongen mente senere å ha retter i godset, kanskje i forbindelse med en tidligere konfiskasjon. Samtidig foregikk en kontinuerlig overføring av bondeeiendom til kirkelige institusjoner.

Seks

Seim¹⁷⁹

Et viktig spørsmål å ta stilling til er om kongsgården Seim omfatter et større område enn den senere kjente Seim-gården, i form av en hovedgård med flere mindre underbruk. Alt i 1926 framsatte Magnus Olsens en hypotese om at de mange -land-gårdene omkring Seim utgjorde et forhistorisk jordegods under gården. Denne hypotesen har hatt stor gjennomslagskraft i forskningen. I lys av dette vil jeg undersøke om -land-gårdene omkring Seim virkelig tilhørte gårdens jordegods i yngre jernalder, eller om de representerer tilliggende jord, som del av en større hovedgård. Jeg vil se forholdene nær Seim i en videre geografisk kontekst som omfatter Alenfit skipreide, dvs. områdene som i dag dekker sørvestre del av Lindås kommune (gnr. 59–70 og 128–201), for å få en klarere forståelse av eiendomsutviklingen i nærområdene til Seim.

I lys av Olsens hypotese har jeg også villet undersøke det toponymiske materialet, for å undersøke om gårdsnavnene omkring Seim har trekk som skiller det fra den øvrige bosettingen i undersøkelsesområdet. Foruten -landnavn kan det dreie seg om gårdsnavn som avspeiler bestemte ressurser og som kanskje kan belyse trekk ved hvordan et eldre Seims-gods har vært organisert, slik jeg har grunnlagt nærmere i den tilsvarende undersøkelsen omkring Alrekstad (jf. kap. 4.2.3.1).

Jeg har valgt å avgrense undersøkelsen av Seims mulige godsområde til "Allenfitt schibred" slik den framstår i 1647 og tidligere. Dette området som da omfattet

---

| 179 | Dette kapitlet er en omarbeidet versjon av to artikler jeg har publisert tidligere, henholdsvis i Heimen 3/2002 og Arkeologiske skrifter nr. 11, 2002. Dokumentasjonen er derfor noe forkortet på enkelte punkter, blant annet når det gjelder forhistoriske gravminner på Seim, samt spørsmålet om arvegangen i Rømerætten. Det er også lagt til et nytt avsnitt om gårdsnavnene omkring Seim.

---

79 gårder bør være stort nok for å kunne fange inn en eventuell eldre godssamling. I tillegg kommer fem middelaldergårder som senere har forsvunnet men mer eller mindre sikkert kan identifiseres: Sel under Espeland, Nordre Hopland under Hopland, Krossvoll under Spurkeland, og dessuten Litleskare under Selevoll og Kongsøy som ikke var i drift i 1647, i alt 84 sikre og sannsynlige middelaldergårder. ¹⁸⁰ Muligens kan et eldre jordegods også ha strukket seg utover det undersøkelsesområdet jeg har valgt, mot nord hvor Lygra er lokalisert, og Munkeliv-kloster hadde dessuten en stor heleieblokk vest for denne, på såkalte "Sletten" (gnr. 71–76 i Lindås) (jf. Iversen 1999a). Jeg vil heller ikke utelukke at eventuelle godsstrukturer kan ha omfattet områder utenfor skipreiden lenger mot øst, men her synes likevel eldre bondegods å skille områdene. Jeg har dessuten funnet det praktisk nødvendig å foreta en slik avgrensning innen rammen av prosjektet.

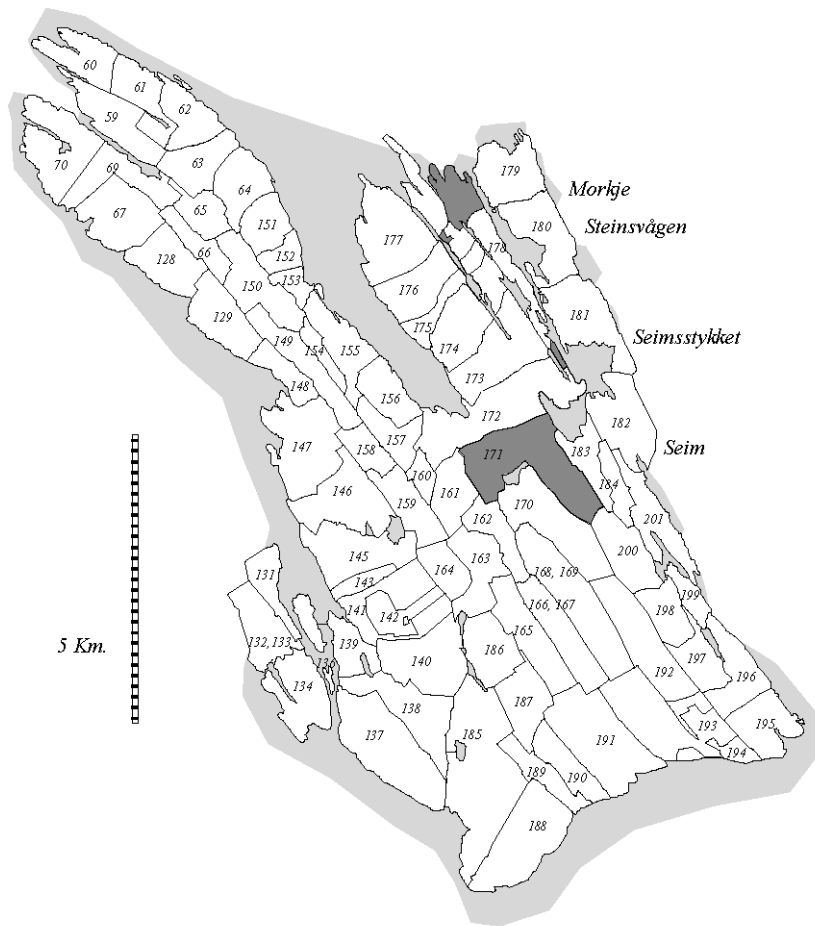
Fra kongsgård til adelsgård

6.1

Etter sagatradisjon var Seim blant Harald Hårfagres kongsgårder og at Håkon den gode skal være hauglagt her, omkring 960. Gården er også omtalt i den islandske genealogien "Nóregs konungatal" (vers 17, Flat II, 521). Siste gang Seim muligens blir omtalt i sagaen er knyttet til hendelser som skal ha funnet sted omkring 1130. Tradisjonen forteller at Harald Gille beviste sin kongelige herkomst ved gudsdom, og som eneste kilde forteller Ágrip at skirslen sto på Seim (Sæheim) (Ágr, kap. 50). ¹⁸¹ Det er tvil om hvilken Seim det refereres til. P. A. Munch antok det var kongsgården Sem i Vestfold (Munch 1855, 699f). Hans argument var at kirken her var fylkeskirke, og nevnt som dette i Borgartingsloven (B 8). Dette så han i sammenheng med en opplysning i Frostatingslovens kristenrett, hvor det heter at jernbyrd på landet skal avholdes i fylkeskirke (Munch 1855, 700, note 3). Når det ellers refereres til "Sæheim" i denne sagaen gjelder det imidlertid Seim i Lindås. Historien forteller dessuten at Harald Gille kom vestfra, fra Irland, og at det var Hallkjel Huk, lendmann på Møre, som angivelig framstilte ham for kongen, Sigurd Jorsalfar. I Snorres beretning var dessuten Sigurd på veitsle på Jæren i forkant av hendelsen (Hkr, Magnussønnes saga kap. 25, bd. 2, 256). De aktuelle begivenhetene synes dermed å ha utspilt seg på Vestlandet. Dersom Ágrips "Sæheim" er identisk med Seim i Lindås, kan den ha vært kongsgård fremdeles omkring 1130 selv om dette altså er usikkert.

| 180 | To gårder kan ikke identifiseres nærmere. Det gjelder Hjölmuland (DN XVI nr: 1) og "vedralandi" (BK 31b), som sannsynligvis lå i området Hopsdal-Kaperdal. Kumløy er her regnet som identisk med Kongsøy, gnr. 136, se forøvrig Litleskare (1925, 16, 18), og Hjelmtveit (1968).

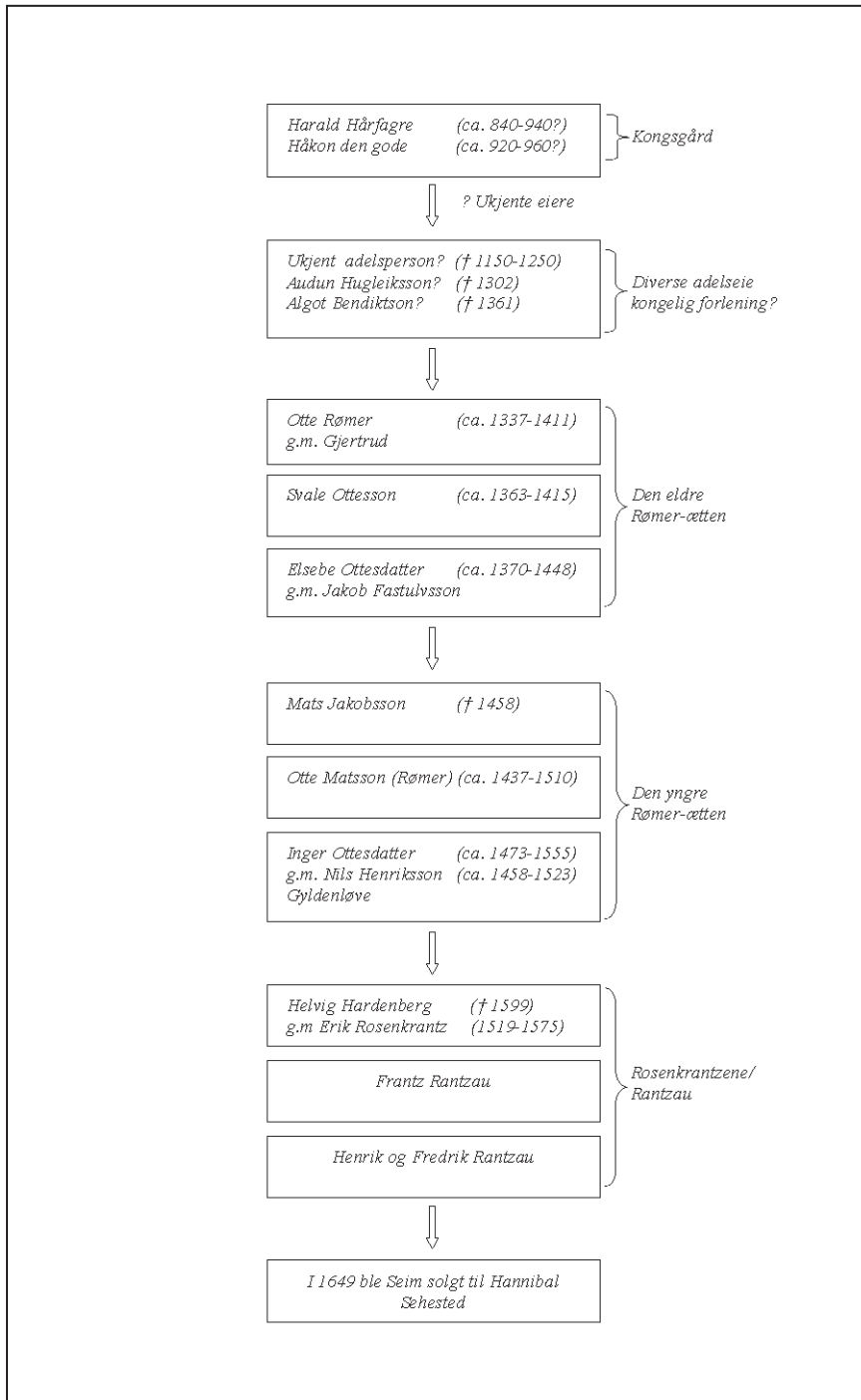
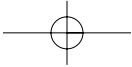
| 181 | NG mangler denne referansen til Ágrip.

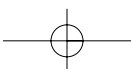
Figur 39. Over og t.v. Kart over undersøkelsesområdet, Alenfit skipreide 1647. Seim gnr. 171 (skravert i grått) er den eneste gården i undersøkelsesområdet som har enklaver av eiendom, og da i form av skog- og utmark mot nord. Relieffkart Frode Iversen/Tore Tønning, Statens kartverk (MAD 12002-SF01/07). Gårdsgrenser fra Geovekst ved Morten S. Andersen, Fylkesmannen i Hordaland. Bearbeidet og satt sammen av Frode Iversen

Gnr.	Gård	Gnr.	Gård	Gnr.	Gård	Gnr.	Gård	Gnr.	Gård
59	Berfjord	137	Ålver	155	Mongstad	172	Hopeland, øvre	186	Åse, nordre
60	Langenes	138	Tvetten, øvre	156	Li	172	Hopeland, nedre	187	Åse, søndre
61	Sløtsund	139	Tvetten, nedre	157	Oterås	173	Ryland	188	Gjørvik, ytre
62	Tøfting	140	Erstad	158	Elsås, nordre	174	Totland	189	Gjørvik, i.
63	Berås	141	Kvamme, nedre	159	Elsås, søndre	175	Skor	190	Grøttveit
64	Myksvoll, øvre	142	Kvamme, øvre	160	Smetsdal	176	Sprukeland	191	Nepstad
65	Myksvoll, nedre	143	Håland	161	Fiskset	177	Nordnes	192	Hopstad
66	Smørdal	145	Fosse, indre	162	Helland	177	Sørnes	193	Munndal, ø.
67	Haukås	145	Fosse, ytre	163	Espeiland	178	Kjenes	194	Munndal, n.
68	Festo, søndre	147	Selevoll	164	Sletto	179	Leivestad, nordre	195	Leiknes
70	Festo, nordre	148	Lilleskara	165	Hjelmtveit	180	Leivestad, søndre	196	Midgarden
128	Tiltland, nordre	149	Skardet	166/7	Kapperdal	181	Toskheim	197	Øvstegarden
129	Tiltland, søndre	150	Okse store	168	Ikeland, søndre	182	Gauseireid	198	Hornesdal
131	Rimo	151	Okse Lille	169	Ikeland, nordre	183	Kleivdal	199	Haukås
132/3	Soltveit	152	Mykletun	170	Votno	184	Hallsteinsdal	200	Sjauset
134	Hilland	153	Volle	171	Seim	185	Isdal	201	Setre
136	Kongsøy	154	Bøkjevoll						

Figur 40. Mulig arvegang og eierforhold til Seim. For fullstendig slektstavle for Rømer-ætten, se Sollied 1938, 276.f.

Når Seim opptrer i senere skriftlige kilder, var den angivelig adelig setegård for Otte Matsson (Rømer) (1437–1510) (Hjelmtveit 1968, 562, 570). ¹⁸² Otte var riksråd og befalingsmann på Bergenhus, og skal ha holdt "disk og dug" på Seim, det vil si full husholdning og at gården tjente ham som setegård. Han var dessuten en av Vestlandets største private eiendomsbesittere omkring 1500, og hadde også andre setegårder, deriblant Austrått i Trøndelag. Mye av hans jordegods, særlig på Vestlandet, skrev seg fra den "eldre Rømer-ætten", og kan derfor settes i forbindelse med kong Magnus Erikssons kongsgave til hans oldefar Otte Rømer i 1361, stadfestet i 1372 (DN II nr. 422). Denne kongsgaven omfattet deler av det konfiskerte jordegodset til baron Audun Hugleiksson († 1302), det såkalte Nordfjordgodset, og holdt seg som arvegods i Rømer-ætten til langt inn på 1600-tallet (Sandberg 1970, 109). Dermed kan Seim muligens ha vært del av et konfiskert Nordfjordgods, men likevel uten at dette lar seg avklare sikkert.

Uansett må Seim i Lindås på et tidspunkt ha endret status fra å være kongsgård og krongods til å bli setegård i et adelsgods. På 1500-tallet hadde lensherren på Bergenhus, Erik Rosenkrantz (1519–1575) hånd om Seim. De "yngre" Rømerne og Rosenkrantzene lå i strid med hverandre, og arveskifter på tvers av dem er ikke kjent (jf. note 182). I så fall må det ha vært Helvig Hardenberg († 1599), hustru til Erik Rosenkrantz, som arvet Seim gjennom sin far Jakob Hardenberg († 1542), onkel til Jakob Hardenberg († 1561), gift med Helvig Lykke († 1561), barnebarn og arving til fru Inger Ottesdatter (Rømer) på Austrått († 1555). Dermed er det likevel en mulig arveforbindelse mellom Rømerne og Rosenkrantzene. ¹⁸³ I 1624 omtales gården som "... Erich Rosenkrantzis arfuingers fri sedegaard", og den hadde altså skattefritak. Det synes den også å ha hatt tidligere, da den ikke er med i leidangskattelisten for 1567 (jf. NLR IV, 60–63). I fru Anne Rosenkrantz sin jordebok fra 1639 kalles Seim "hovedjorden i Nordhordland", hvilket vitner om den daværende hovedgårdsfunksjon.

Hovedgården i historisk tid

6.1.1

Til å belyse spørsmålet om hvilke områder Seim omfattet i historisk tid vil se nærmere på gårdnavn, eiendomsforhold og gårdens fysiske struktur, i form av gårdsgrenser.

| 182 | Dessverre oppgir ikke Hjelmtveit her sin kilde. Det framgår imidlertid at kilden positivt skriver "disk og dug" og at det menes at Seim var setegård for Otte Matsson (Hjelmtveit 1968, 562, 570). En kan imidlertid tenke seg en forveksling med Sem i Vestfold her: Denne gården var lensresidens og setegård for Erik Eriksson Ugerup († 1571) og han var gift med barnebarnet til Otte, Anna Nilsdatter († 1557). Imidlertid ble Tønsberg len og Sem gård først pantsatt til Erik Ugerup i 1528 (NRR I, s. 13; Johnsen 1945, 51). Det er ikke kjent at Otte Matsson var tilknyttet Tønsberg og Sem tidligere, selv om hans sønn Olav Ottessen var befalingsmann på Tønsberg i 1513. Det kan heller ikke dreie seg om Sem i Eiker; Buskerud, som var setegård for Hans Pedersen Basse, inngiftet i Rømer-ætten. Også denne gården var krongods inntil 1545 (jf. NGV, 263). Trolig er det en misforståelse når Hjelmtveit i en bisetning hevder at Seim i Lindås også er omtalt som Erik Eriksson Ugerups setegård (jf. Hjelmtveit 1968, 562). Dette må dreie seg om Sem i Vestfold, hvor Ugerup også er gravlagt og hans gravstein bevart. Dessverre har jeg ikke klart å spore opp hans bakgrunnsmateriale, verken gjennom Yngre Nedrebø, statsarkivar i Bergen, eller Egil Øvrebø, tidligere statsarkivar og en av Hjelmtveits hjelpere.

| 183 | Takk til stipendiat Jo Rune Ugulen ved Senter for middelalderstudier ved Universitetet i Bergen som har pekt på denne mulige arvegangen for meg.

Gårdsnavnet er sammensatt av navneleddene *sær*, *sjø* og *heim*, og henviser trolig til Seimsvågen innerst i Lygrafjorden. ¹⁸⁴ Seim har vært trukket fram som et eksempel på et sekundært bebyggelsesnavn, hvor betydningen "gården ved sjøen" indirekte viser til en eldre primær bebyggelse som ikke lå ved sjøen (Hovda 1960, 641). I dag ligger gården Hopland mellom Seim og sjøen, og tyder på at Seim tidligere omfattet et større areal enn i dag (Fyllingsnes 1999, 310 f.).

Topografisk danner de tre gårdene Votno, Seim og Hopland et avgrenset dalføre som kan representere en eldre hovedgård (Iversen 2002a; 2002b). I senmiddelalderen var Seim, Votno og en part av Hopland underlagt de samme adelige eierne. To andre partene av Hopland var derimot henholdsvis bonde- og krongods. ¹⁸⁵ Parten nærmest Seim, den såkalte Vangen (nedre Hopland) hørte derimot til Rosenkrantz-godset (jf. Kvamme 1993, 53; NRJ 1, 88, 690; note 214). Trolig har hele dalføret vært krongods tidligere, slik tradisjonen vitner om for Seim, og som dessuten krongodsparten i øvre Hopland i 1520 er et tegn på. Det viser samtidig at det har skjedd store endringer i eiendomsforholdene i dette hovedgårdsområdet i løpet av middelalderen.

6.1.1.1 -land-gårdene som del av Seim

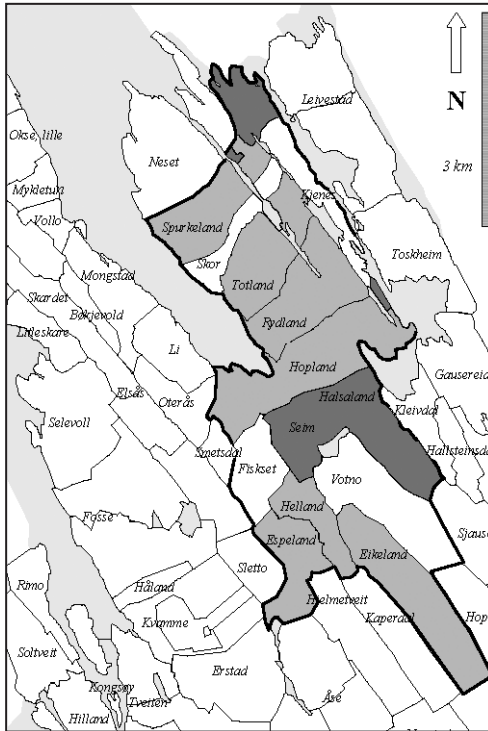
Omkring Seim fant Magnus Olsen sin idealtipe når det gjaldt distribusjon av -land-gårder. Med støtte i lokalhistorikeren Johs. Litleskare kunne han identifisere mellom åtte og ti -land-navn nær Seim (Litleskare 1925) (jf. Figur 41), hvorav sju selvstendige gårder. Olsen hevdet de "ringere" -land-gårdene var utskilt fra Seim og representerte et underordnet jordegods (Olsen 1926, 129).

Han fant at -land-gårdene generelt var etablert i perioden 400–800, særlig i merovingertiden, og mente at jordegodset gradvis vokste fram i denne perioden. -land-gårdene kunne også være yngre, knyttet til en bosetningsekspanasjon i vikingtid og middelalder (*ibid*, 120). Nyere forskning utvider imidlertid Olsens dateringsrammer noe. Det hevdes nå at -land-navnet, i betydningen "tilleggsmark", "det som hører gården til", kan ha vært produktiv alt fra 200-tallet (Særheim 1999, 260, 346).

Etter landskyldverdiene i 1647 var seks av sju -land-gårder her godt over gjennomsnittet i Alenfit (ca. 1, 9 ls.) (jf. Tabell 30). Hopland gnr. 172, som var delt såkalt "rent og steint" i tre bruk var til og med den største gården i skipreiden, med litt over 6 ls. Bare Helland gnr. 162, var noe under gjennomsnittet, med ca. 1,7 ls, og dermed en relativ verdi på ca. 0,9 av gjennomsnittsstørrelsen i skipreiden i 1647 (hvor 1 representerer gjennomsnittet, 0,9 = 90 prosent av gjennomsnittet). Heller ikke navnene, som jeg har omtalt tidligere (Iversen 2002b, 180f), vitner om spesiell lav sosial status.

| 184 | Det har neppe sammenheng med det lille Seimsvannet, som gården grenser til i sør, og som har gitt navn til nabogården Votno (NG XI, 373).

| 185 | Nordre Hopland var bondegods og øvre Hopland krongods.

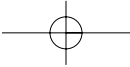

Figur 41. -land-gårdene omkring Seim. Den tykke streken antyder også hvilke andre gårder det med utgangspunkt i Olsens hypotese er naturlig å inkludere i en slik tenkt storgård. Mørkegrått = Seims eiendom. I tillegg kommer den forsunne Verland, som trolig lå mellom Hopsdal og Kaperdal

Der er imidlertid andre stedsnavn i egnen som kan tolkes som spor etter eldre trelledrift på -land-gårdene. I utmarken under Ryland, mot grensen til Totland, ligger "Trelhaugene", med tilkomst fra Mjåsundet, og ca. 2 km nord for Spurkeland heter det "Trelvikken". ¹⁸⁶ Sistnevnte ligger ca. 500 m vestnordvest for Morkje, det nordligste skogsstykket under Seim. Selv om tolkningen av navnene er noe usikker, kan de være vitnemål om eldre trellehold på eller ved -land-gårdene, og da kan hende i forbindelse med skogsdrift her. Utenfor undersøkelsesområdet, ved nordenden av det 6,5 km lange Hundvinsvannet, som rekker like sør til "Morkje-skogen" og nordgrensen for Seim, ligger dessuten middelaldergården Træland (*brælalande*). Den har vært framholdt som et sikkert eksempel på en eldre trellebosetning og er dessuten et -landnavn (NG XI, 414; T. Iversen 1997).

Et forhold som Olsen ikke selv trakk fram, er at Seims utmark mot nord strekker seg bak -land-gårdene til et skogsområde som heter Morkje. Dette har vært oppfattet som en indikasjon på at -land-gårdene på Stranda, dvs. området nord for Seim, er delingsprodukter av Seim (særlig Hjelmtveit 1968, 599f.). Det kan innvendes at det er Storavatn som binder utmarksenklavene sammen med Seim, en utmark som ellers er lite tilgjengelig over land fra Stranda. Derimot er det lett å ta seg fram med båt fra

| 186 | Navnene finnes på ØK-platte AG 062-1 og AG 062-3.

Seim over Storavatn, og på vinterstid har Seimsbøndene tradisjonelt fraktet tømmer og torv på isen ned til Kleivdal, gnr. 183, hvor det fremdeles er veirett for videre transport (muntl. med. grunneier Alf Nepstad). Når en tar hensyn til lokal topografi, er det derfor ikke sikkert at utmarksenklavene til Seim skal oppfattes som uttrykk for at Stranda-området, og dermed -land-gårdene her, er delingsprodukter av Seim. Derimot må det betraktes som tilnærmet sikkert at Kjenes, gnr. 178, er utskilt fra Seim, slik det også er påpekt i "Norske Gaardnavne" (NG XI, 375). Seim har dermed i eldre tid disponert hele utmarken langs vestsiden av Storavatn, og betjente denne fra vannet. Likevel er det påfallende at utmarken til Seim strekker seg bak -land-gårdene mot nord. Også gårdsgrensene for de nordligste -land-gårdene virker noe "regulerte", i den forstand at de er relativt rette og gårdene jevnstore, og det virker ikke usannsynlig at de er delingsprodukter av Seim. Til forskjell fra dalføret Vatne-Seim-Hopland, som i hovedsak hadde felles eier i senmiddelalderen, var det mange forskjellige eierkategorier til -land-gårdene omkring Seim (jf. Tabell 30). Jeg finner det foreløpig derfor mest rimelig å avgrense en middelaldersk hovedgård til det topografisk og eiermessig avgrensede dalføret som omfatter de tre nevnte gårdene Seim, Votno og Hopland. Spørsmålet om de øvrige -land-gårdene også var utskilt fra Seim vil bli drøftet i kap. 5.2.3.

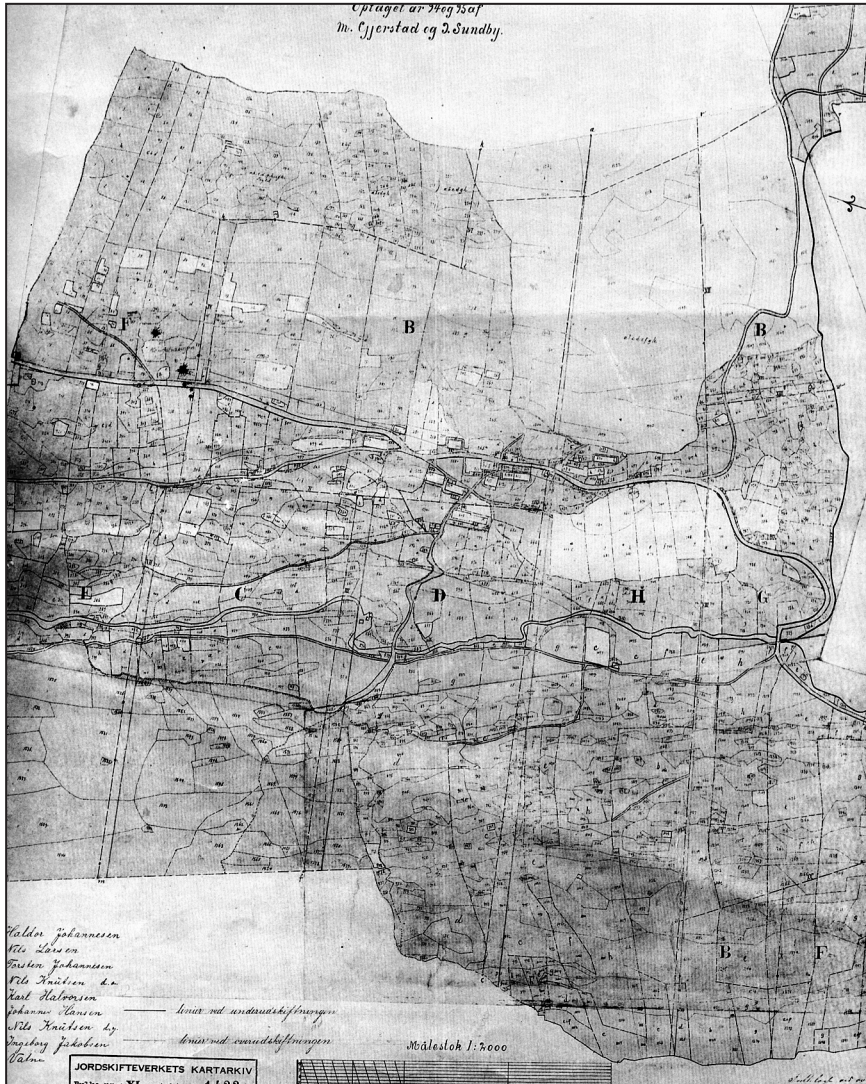
6.1.2 Hovedgården i forhistorisk tid

Et sentralt spørsmål i undersøkelsen gjelder gårdsstrukturen omkring Seim i yngre jernalder da gården fremdeles var kongsgård. Jeg vil nå se nærmere på hvordan det arkeologiske kildematerialet plasserer seg i forhold til gårdenes romlige struktur i historisk tid for å belyse eventuelle endringsprosesser i området. Et viktig grunnlag for tolkningen av det arkeologiske materialet utgjør tre utskiftningskart fra 1890-årene (HO 738, 739, 1423), hvor Seim ble utskiftet i 1894–95 (jf. Figur 42). Kartene er digitalisert og føyd sammen til ett kart, slik at områdets eldre organisering kan avleses i form av ferdselsveier, tun, åkre og slåttemark, og annet (jf. Figur 43).

6.1.2.1 Forhistoriske gravminner på hovedgården

Det er kjent 11 mulige gravfunn i området Hopland-Seim-Votno (jf. Figur 43). Minst tre graver er fra markerte hauger/røyser, fem graver synes lagt i naturlige forhøyninger, mens resten er ukjent med hensyn til eventuell overbygging. Fordelingen av disse innen området vil kunne belyse strukturelle aspekter ved hovedgården, særlig gjelder det gravminner fra yngre jernalder som ligger nær i tid. Det dreier seg om to bautasteinslokalteter (nr. 1 og 11), to løsfunn av enkle kleberkar (Rygh 1885, fig. 729) fra yngre jernalder, trolig graver (nr. 2 og 5), to våpengraver fra merovingertid (nr. 8 og 9), en rik yngre jernalders kvinnegrav fra ca. 880–950. (nr. 10), til sammen sju funn. Videre er det kjent tre mulige eldre jernalders graver (nr. 3, 6 og 7), hvorav

Figur 42. Utskiftningskart Seim 1894-95

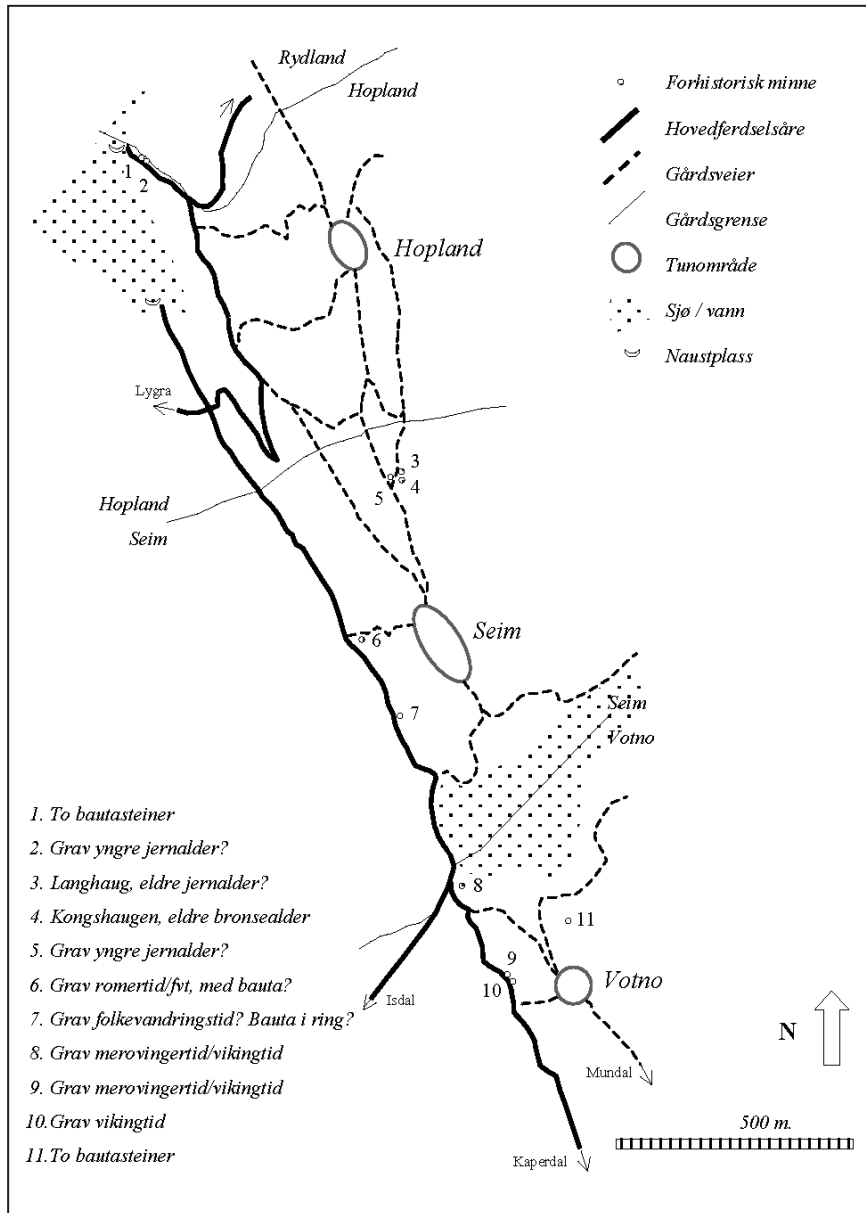

to er usikkert datert på grunnlag av form (langhaug (nr. 3) og en såkalt "dommerring" (nr. 7), samt "Kongshaugen", en ca. 20 diameters stor rundhaug fra eldre bronsealder (nr. 4). På Seim er det også gjort funn av en vevskje fra vikingtid (B 5926) som kan representere en grav, eventuelt en boplass, uten at det foreligger nærmere opplysninger om funnsted og kontekst (Nicolaysen 1866; Bakka 1958a; Fett 1969a; Ringstad 1986; Geber 1991; Hovland 1996; Gellein 1997).

De forhistoriske gravfunnene har en påfallende lokalisering i forhold til det historisk kjente veinettet og bebyggelsesstrukturen i området. Det kan skilles mellom to typer ferdsselsveier; hovedferdselsåren som går parallelt med elven i bunnen av dalen, og gårdsveiene mellom tunene i øst, høyere oppe i åssiden. På 1700-tallet gikk den Trondhjemske postveien mellom gårdene her, og postveiene fulgte som regel gamle tråkk og ferdsselsveier (Øye Sølvsberg 1974). Bosetninger og åkre ligger hovedsaklig vendt mot vest-sør-vest, på solsiden av daldraget. Gårdsveiene strekker seg fra sjøen opp til Hopland, videre til Seim og derfra til Seimsvatnet, hvor veien deler seg. Hovedferdselsåren både fra Isdal og Mundal løper sammen ved grensen mellom Votno og Seim og krysser området i dalbunnen over Vollane. Vel 200 m før Seimfjorden deler veien seg, vestover mot Lygra, og østover, opp en skråning og derfra videre nordover forbi gården Rydland. Siden nesten alle gravminnene, med unntak av de i midtre del av ressursområdet, er lokalisert langs hovedferdselsåren er det rimelig å slutte at også den har meget gammelt opphav. Tre gravminner, deriblant den såkalte kongshaugen, er derimot lokalisert i åssiden mot øst, nær nåværende grense mellom Seim og Hopland og utgjør et knutepunkt for mindre gårdsveier.

Fra "Ryggjen" til "Reinen" – bautaene i hver ende av ressursområdet

(1) I hver ende av det mer eller mindre samlede ressursområdet fra Hopland til Votno står det fremdeles to bautasteiner på hvert av stedene (nr. 1 og 11, Figur 43). Lokalitetene er påfallende likt utformet, selv om steinene på Votno er noe slankere og høyere enn på Hopland (jf. Tabell 24), men begge plasser står bautaene tett, med henholdsvis 3,5 og 4 m mellomrom. Begge steder er bautaene orientert på linje med dalføret, det vil si NV-SØ. Bautaene står nå på sin opprinnelige plass, selv om to av dem både har vært veltet og flyttet på tidligere. På Hopland står de på en naturlig langstrakt jordvoll (Ryggjen) ned mot fjorden og langs veien til naustplassen. På Votno er de derimot "monumentalt" plassert på en framskutt og høy åsrygg (Reinen) med fritt utsyn over dalføret (Vollane) og ned til sjøen. Det er usikkert hva bautaene representerer. Slik jeg ser det, dreier det seg muligens om markering av gravminner, men kan også ha fungert som grensemerker, muligens for en eldre Seimsgård. Bautaene på Hopland er lokalisert ca. 10–15 m fra grensen til nabogården Rydland, bare atskilt av dagens naustvei. De står også på nåværende grense mellom bruk 4 og 7, som markerer skillet mellom nordre Hopland, som på 1500-tallet var bondegods,

Figur 43. Ferdelsveier, gårdsgrenser, tun og forhistoriske minnesmerker i Seimområdet. Gravminnene ligger ved hovedferdselsåren, med unntak av nr. 3, 4 og 5 som ligger nær gårdsgrensen mellom Seim og Hopland og et knutepunkt for mindre gårdsveier. Kartet er utarbeidet på grunnlag av utskiftningskart fra 1890-årene over gårdene Hopland (1892, Ho. 738), Seim (1894–95, Ho. 1423) og Votno (1892, Ho. 739)

og øvre Hopland som var krongods (jf. note 214). Bautaene øverst i dalen står ca. 50 m fra Votnos utmarksgjerde, slik det sto før utskiftningene i 1892. En tolkning er at bautaene har synliggjort og markert yttergrensen for innmarken i området. I middelalderen og trolig før var det både her i landet og ellers i Skandinavia vanlig å markere grenser i innmark, og mellom åker og eng nettopp med to reiste steiner (KLN M V, 504). En innmark som var delt såkalt "reint og steint" hadde gjerne grensemerker i form av en rein (en kant, grøft eller åkerrein), eller med større og mindre merkesteiner (G 86, 89; L 6, 3; Øye 2002, 294). Det lokale navnet der bautaene på Votno står, er nettopp "Reinen". ¹⁸⁷ Etter topografien å dømme viser navnet neppe til en åkerrein, men mer trolig til at åsryggen ble oppfattet som grenseskille for innmarken.

Nr.	Gård	Antall bauta	Avstand mellom	Lokaltet	Avstand til grense	Høyde meter	Bredde cm	In situ
I	Hopland	2	3,5	Ryggjen	Ca. 15 m til gårdsgrænse Ryland/Hopland	2,5	65 × 30	Ja?
						2,0	75 × 35	Ja
II	Votno	2	4,0	Reinen	Ca. 50 m til utmarksgrense Votno	3,0	25 × 15	Ja
						3,2	60 × 15	Ja?

Tabell 24. Bautasteinslokalitetene på Hopland og Votno

Bautasteinene på Hopland og Votno er iøynefallende enten en kommer sjøveien fra nord eller til fots eller hest fra sør, og kan tyde på at de markerer et territorium. Bautasteiner har en vid dateringsramme fra omkring 100 f. Kr. til 1100 e. Kr, og det er vanskelig å gi en mer presis tidfesting uten arkeologiske undersøkelser (Skjelsvik 1956, 391ff.; Knutzen 2004).

(2) På samme jordvoll, ca. 25 m mot SØ av bautaene på Hopland (nr. 1), er det funnet noe som sannsynligvis er en flatmarksgrav (nr. 2) fra 900-tallet. ¹⁸⁸ Det er usikkert om det er en dateringsmessig sammenheng mellom graven og bautasteinene, til det er avstanden vel stor. Dessuten er de trolig lokalisert på to forskjellige eiendommer, hvor graven synes å ligge på bondegodsparten Nordre Hopland (bruk 4 og 5). Jeg anser det likevel som sannsynlig at bautaene på Hopland og på Votno skriver seg fra tiden før disse gårdene ble utskilt fra Seim.

| 187 | Christie opplyser i 1824 at navnet var "Reset". Lokalbefolkningen sier "Reinen" eller "Renen". Christie har trolig tolket navnet for å sannsynliggjøre en (grav)røys her (jf. Fett 1969).

| 188 | Vel 70 cm ned i jorden sto en gryte av kleber i fet jordmasse (B 7882). Gryten er av type Rygh (1885) fig. 729 som er den vanligste type kleberkar i yngre jernalder. Den har sin opprinnelse i merovingertid og er også kjent fra 800-tallet (Skjølsvold 1961, 28f). Likevel er ca. 84 prosent av de daterbare karene i Norge (157 stk.) fra 900-tallet og ut vikingtiden (Petersen (1951, 362).

Gravene midt i ressursområdet – viser de tilbake på et eldre tun?

Om lag midt i det samlede ressursområdet fra Votno til Hopland lå det tre gravhauger (3–5), hvorav to svært store. I tid strekker de seg fra eldre bronsealder til yngre jernalder.

(3) Litt nord for kongshaugen lå ifølge Christie en annen stor gravhaug. I 1824 var den angivelig over 30 m lang (60 alen), og ca. 5 m bred (9 alen) og knappe 1 m høy (1,5 alen). Haugen ble etter usikre opplysninger fjernet i 1836 (Bakka 1958a, 3). Vi har liten presis kunnskap om denne haugen, men langhauger er en relativt klart definert arkeologisk funngruppe assosiert med kvinner (jf. kap. 3.1.4; Tsigaridas 1998).

(4) Etter sagatradisjonen skal Håkon den gode (933–959/61) være gravlagt i Kongshaugen. Den eldste skriftlige kilden som omtaler begravelsen er Ágrip nedtegnet omkring 1190 (Ágr, 29). Også Snorre beskriver noe senere hvordan Håkon ble hauglagt på Seim, angivelig i 961 (Hkr, Håkon den godes saga kap. 32, bd. 1, 101). Haugen hadde et tverrmål på ca. 20 m, og skal ha vært høy nok til å skjule en rytter bakom (Lorange 1879a, 139; Bakka 1958a, 4). Den er i dag restaurert til fire meters høyde, men målte betydelig mindre i 1824, bare 3 alen (1,8 m).

Da sagaene ble gjenoppdaget og oversatt til norsk på 1500-tallet, bemerket "bergenshumanisten" Mattis Størsson († 1569) at Håkon den godes haug "endnu ær till syne" på Seim (Størsson 1962 (1594), 30). Størssons utgivelse bar mer preg av å være et sammendrag med egne innskudd og kommentarer enn en direkte oversettelse av sagaen (Holm-Olsen og Heggelund 1974, 355). Erik Rosenkrantz var på dette tidspunktet eier av Seim og mesén for et spirende renessansemiljø i Bergen, spesielt Mattis Størsson og Absalon Beyer (Koht 1952, 556). Det er dermed klart at et lite miljø i Bergen på 1500-tallet med tilknytning til Seim, kjente tradisjonen omkring kongshaugen og mente å vite i hvilken haug Håkon var begravd. Også på slutten av 1700-tallet var tradisjonen levende. En ukjent forfatter 189 opplyste i 1779 at han hadde sett en "Kæmpehøi" på Seim, hvor det ifølge et gammelt sagn var begravd en konge (Anon. 1779 (1813), 122 ff). Navnet "Kongshaugen" lærer vi å kjenne hos W. F. K. Christie i 1824. Først da pekte bøndene ut en konkret haug som "Kongshaug", men en vet ikke sikkert om det er denne haugen det tidligere tradisjonsstoffet refererer til. Særlig er det usikkert om tradisjonen var levende gjennom senmiddelalderen, eller om den ble initiert av Størsson og bergenshumanistene på 1500-tallet.

I 1879 foretok arkeologen Anders Lorange en prøvegraving i Kongshaugen, som da var svært ødelagt. Resultatet var magert, og Lorange konkluderte med at Håkon

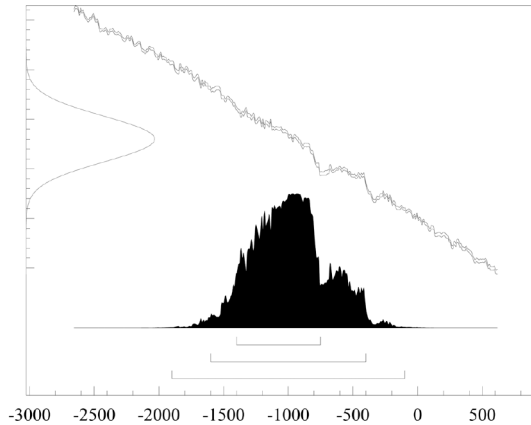
Figur 44. De siste restene av Kongshaugen, fra utgravningen i 1958 sett mot sør/Votno. Gamletunet på Seim ligger skjult i den nærmeste treklyngen. I høyre bildekant i midten kan en skimte ett lite hakk i terrenget i den såkalte "Likhaugen" på Votno. Her ble det i 1879 funnet en rik kvinnegraven fra 900-tallet (nr. 10). Over dalsøkket og noe til venstre for Likhaugen står bautasteinene på Votno. Foto Egil Bakka, Bergen museum

neppe var hauglagt her (Lorange 1879a, 141). I 1958 ble de siste restene av haugen undersøkt av Bakka. På en tilhugget berghylle sentralt i bunnen av haugen ble det funnet et 2 cm tykt plankelag som var uberørt av Lorange's graving (Bakka 1958a, 9). Plankene ble tolket som spor etter primærgraven (muntl. med. Per Jahn Lavik, assistent ved utgravingen).

I forbindelse med Bjørn Ringstads magistergradsavhandling om Vestlandets største gravminner ble plankerestene radiologisk datert til tiden 1400–750 f. Kr. (Ringstad 1986, 84, 159, T 4592, jf. Figur 45). Ringstad mente derfor graven var fra slutten av eldre bronsealder, dvs. periode III, 1300–1100 f. Kr. Ubrente graver er også typisk for denne perioden. Samtidig antydet han at det er usikkert hvorvidt plankene virkelig representerer rester av en gravkiste, og hevdet at de strengt tatt baregaven bakre tidsgrense for oppføringen av gravminnet (Ringstad 1986, 159). Slik jeg vurderer det, er det likevel mest sannsynlig at det virkelig dreier seg om en bronsealderhaug. Fotkjeden av stein og torv har preg av å være

T 4592 : 2800±230BP

- 1. sigma 68.2% probability**
1400BC (68.2%) 750BC
- 2. sigma 95.4% probability**
1600BC (95.4%) 400BC
- 3. sigma 99.7% probability**
1900BC (99.7%) 100BC

Figur 45. C14-datering av trerester fra Kongshaugen., sannsynligvis fra primærgraven.
Datering etter Bjørn Ringstad 1986, 84, 159 (T 4592)

murt, ett trekk som er kjent fra bronsealderen, men ikke jernalderen (muntl. med. Bergljot Solberg 2002).

(5) Kongshaugen (nr. 4), muligens også langhaugen (nr. 3), er blant de eldste gravene på Seim. Samtidig viser en klebergryte (B 8251) fra yngre jernalder at akkurat dette området trolig har vært brukt som gravplass til ut på 900-tallet (nr. 5). ¹⁹⁰ Den sotede klebergryten, som sannsynligvis representerer en grav, var satt ned i toppen av en naturlig kolle/haug.

Selv om dateringen av kongshaugen er noe usikker, tilsier de arkeologiske data at det mest sannsynlig er en bronsealdergrav. Både kongshaugen og langhaugen ligger i utkanten av det historisk kjente gardsvaldet på Seim, ca. 100 m fra grensen mot Hopland, og ved et knutepunkt i et eldre veinett. De ligger i en ås og det er godt og fritt utsyn fra dem. Haugene kan bare så vidt sees fra den sentrale delen av gamletunet på Seim, og ikke fra tunet på Hopland. Det er ca. 300 m mellom dem og tunet på Seim, og større avstand til Hopland. Derimot kan de sees fra nær sagt fra alle

| 190 | Gryten ligner Rygh 1885, fig. 729 og skal helst dateres til 900-årene (jf. note 188).

andre steder i dalføret, særlig fra vest, men også fra fjorden og Votno. Gravene har altså ingen umiddelbar tilknytning de eldste kjente tunområdet verken på Hopland eller Seim, men ser ut til å kommunisere med et mer overordnet landskapsområde som strekker seg utover det historisk kjente gårdsnivået. Forutsetter vi, på et generelt grunnlag, at det er nærhet mellom forhistoriske gravminner og samtidige bosteder, kan beliggenheten til de tre gravminnene midt i dette ressursområdet være et indisium på et eldre tun i nærheten, uten at dette lar seg stadfeste sikkert uten nærmere undersøkelser.

Gravene i øvre del av dalen

Gravene i øvre halvdel av området (nr. 6–10) synes å bli yngre dess høyere opp i dalføret en kommer; nederst ligger en grav fra 300–400-tallet, øverst en svært rik kvinnegrav fra 900-tallet, imellom en mulig "dommerring", kanskje fra yngre romertid eller folkevandringstid, samt to graver fra merovinger- og vikingtid. Det kan tyde på at gravene er suksessivt oppført med et "spredningsentrum" nedenfor, antydningvis et eldre Seim-tun. Likevel synes det klart at gravene på Votno ligger svært nær det historisk kjente tunområdet på gården, og kan derfor ha relasjon til dette.

(6) I krysset mellom den gamle ferdselsåren og gårdsledet (geilen) opp til tunet på Seim ble det foretatt en undersøkelse av en grav i 1920. Det ble funnet daterbare gjenstander fra slutten av 300-tallet til ca. 475 e. Kr. (Hoftun 1993, 32; Hovland 1996, 138). Det var ikke mulig å fastslå om det var mann eller kvinne som var gravlagt. Gravstedet kan ha vært markert med en bautastein, slik steinfundamenter nord for gravhellen antydte, men her var ikke spor av haug eller røys. I en svak forhøyning 11,5 m mot øst ble det funnet nedskjæringer som ble tolket som kokegroper (B 7176), men relasjonen til graven er usikker.

(7) Det har tidligere stått åtte bautasteiner på en opphøyet grasbakke, kalt Tingvollen, øst for hovedveien. Nicolaysen skriver, med Christie 1824 som kilde, at det dreier seg om en "thinghaug", "omgiven med 8 bautasteiner" (Nicolaysen 1866, 399). Jeg vil derfor tro det dreier seg om en såkalt "dómhring", altså et sirkulært gravanlegg av reiste stein, og ikke bautasteiner på rekke slik det også har vært hevdet. ¹⁹¹ På 1960-tallet skal det dertil ha vært gjort funn av en steinssatt "likbrenningstad" (?) og en urne på Seimsvollen, kanskje tilknyttet dette anlegget (Hjelmtveit 1968, 566).

---

[191] Det er nok en misforståelse når det hos Per Fett (1969, 12), og siden i Strilesoga bd. I (Indreid 1996, 184, 186), heter å ha stått åtte bautasteiner på rekke på Seim. Dette er opplysninger som skriver seg fra Magnus Seim (født ca. 1872) og ikke Christie. Originalmeldingen til Christie forsvant med Nicolaysen da han skrev "Norske Fornlevninger" omkring 1866 (Bakka 1958a, 5), slik at Bakkas informant neppe visste hva Christie mente i 1824, og kan heller ikke ha kjent primærkilden. Magnus K. Seim opplyste på 1950-tallet til Egil Bakka at bautasteinene sto på rekke orientert Ø-V, med henvisning til Christie i 1824. Misforståelsen skyldes trolig at Fett ikke var oppmerksom på at det er et *sitat* av Magnus Seim, som blir referert hos Bakka (1958, 5), og ikke primærkilden Christie.

Dommerringer er vanligst på Østlandet og i Sverige, men finnes også på Vestlandet og ellers i Skandinavia og har ofte kremasjonsbegravelse fra romertid eller folkevandringstid (Skjelsvik 1958, 166; Solberg 2000, 78).

(8) Det neste gravminnet mot sør ble funnet "Ved Siden af en Helle under en liden Røs paa en myrlendt Mark nær det lille Kjærn paa Vatne" (Lorange 1879b, 243). Røysen lå dermed ca. 30 m sør for elveosen og like ved grensen mellom Seim og Votno og nær krysset for veiene fra Isdal, Kaperdal og Mundal. I røysen ble det i 1870-årene funnet sverd og skjeggøks fra yngre jernalder (B 3309). Graven er trolig fra tiden 700–850. (Gellein 1997, app. II), selv om hjaltet på sverdet kan minne om Petersens (1919) sverdtype L, og da eventuelt daterer røysen noe senere (jf. Furnes 1999, app. A, IX).

(9 og 10) Ferdseisveien fra Eikeland og Kaperdal går over en langstrakt naturlig jordvoll, kalt "Likhaugen". Her er det funnet to, muligens tre graver, hvorav en merovingertids mannsgrav (Nr. 9) med en skjeggøks, datert til 700-tallet (B 7157) (Helgen 1982).

I en veiskjæring, som fremdeles er synlig i Likhaugen, ble det senest i 1879 funnet én, muligens to graver (Nr. 10). Det dreier seg om en spesielt rik kvinnegrav med insulære funn, deriblant et firkantet flatt smykke i keltisk stil, i tillegg til bissel, sigd, saks, kniv, skålformet spenne, vevskje, jernøse og et hvalbein (B 3308). Det insulære innslaget er et beslag av forsvøvet bronse, omarbeidet til en brosjé, muligens brukt som såkalt "tredje spenne" på drakten (Geber 1991, 77ff.). Ved samme anledning skal det ifølge tradisjonen på gården også ha blitt funnet en mannsgrav, men denne foreligger det ikke nærmere kunnskap om. Alle gravene ligger sentralt plassert i forhold til ferdselsåren fra Eikeland og Kaperdal som krysser på samme jordvollen. Kvinnegraven tilhører en eksklusiv gruppe av ca. 100 graver på Vestlandet med enten importgjenstander av bronse (kar/vekter), glassbeholdere, insulære eller frankiske funn (Ringstad 1986, 289 ff.). Graven kan på grunnlag av gjenstandsmaterialet dateres til 900-tallet (Geber 1991), sannsynligvis første halvdel, og viser kontakt med britiske områder.

Gjennomgangen har vist at felles for gravminnene er at de ligger i tilknytning til eldre ferdselsveier. Det er påvist tre markerte gravhauger/røyser (nr. 3, 4, 8), mens fem graver er lagt i naturlige forhøyninger som i større eller mindre grad kan minne om gravhauger (2, 5, 8, 9, 10). For fire mulige graver er det ikke kjent haug, men derimot markeringer i form av bautasteiner (1, 6, 7, 11). Bautasteinene på Votno og Hopland kan dessuten indikere de indre grensemerkene for en eldre Seimsgård, selv om dette er usikkert. Kongshaugen og langshaugen representerer store og mektige gravminner. De ligger imidlertid ikke ved hovedferdselsveien gjennom området, som de fleste øvrige gravene, men nær gårdsgrensen mot Hopland. Det er påfallende at de er lokalisert om lag midt

mellom de historisk kjente tunene for Hopland og Seim. Jeg ser det som mulig at gravminnene her kan avspeile et mulig eldre tunområde, forut for utskillelsen av Hopland som egen gård, eventuelt at de er forbundet med en eldre vei i området. Gravene i den øvre delen av ressursområdet ligger på en påfallende "kronologisk linje", fra 300–400-tallet til 900-tallet og knytter mer sikkert an til en veilinje til og fra Seim.

6.1.2.2 Jordbruksspør på hovedgården

Et sentralt spørsmål gjelder dermed oppkomsten av den middelalderske gårdsstrukturen på Seim. Derfor ble det i 2000 og 2001 utført agrararkeologiske undersøkelser av to åkre, deriblant storåkeren (jf. Figur 52). Den sentrale plasseringen innen gårdsvaldet og nærheten til tunet gjør at storåkeren bør ha et potensial til å belyse sentrale trekk ved gårdsutviklingen på Seim. Den andre åkeren som ble undersøkt, ligger like nord for tunet. I likhet med storåkeren kan også den gi informasjon om dyrkingen tett ved det sentrale bosetningsområdet. Dessuten kan de to åkrene, om enn indirekte, også kaste lys over selve bosetningen. Videre ble det utført en mindre arkeologisk undersøkelse i form av prøvestikk og sjakting i utvalgte deler av tunet og geilen på Seim, deriblant i en hustuft.

Arkeologiske undersøkelser av tun og geil på Seim

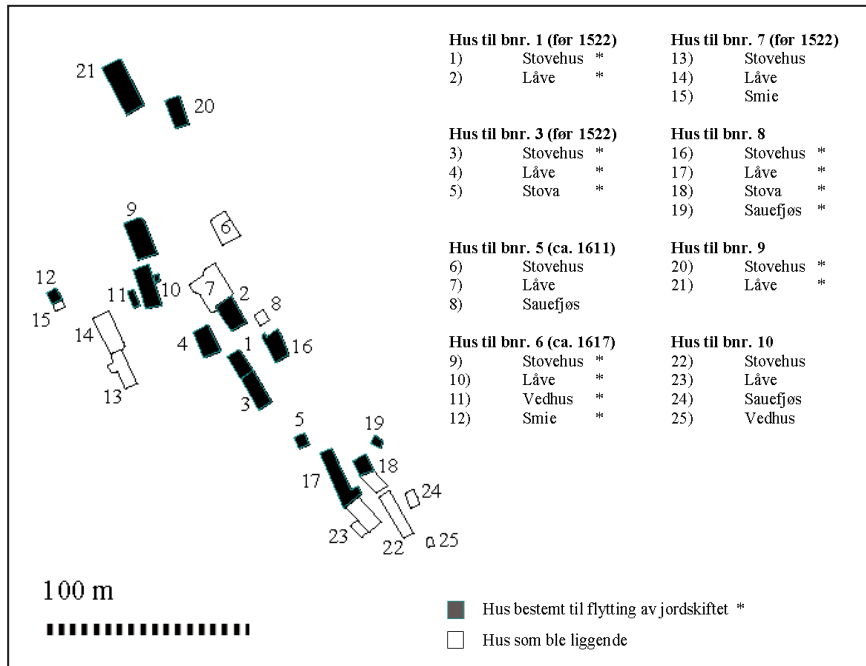
I 1897 ble Seim utskiftet, og en gammel gårdsstruktur ble brutt opp. Det ble bestemt at 14 av i alt 25 bygninger på gamletunet skulle flyttes til nye tunområder (Hellesnes 1967, 347). Fem av ti bruk ble flyttet ut, deriblant to av de eldste brukene, bruk 1 og 3. Flere av tuftene ble etter dette liggende ubebygde. ¹⁹² I 1522 var det fire bruk på Seim. Disse kan identifiseres til bruk 1, 3, (4) og 7 før utskiftningen (Hjelmtveit 1968, 566ff.).

I dag er det i flere tilfeller synlige spor etter tuftene som ble fraflyttet. Av 15 forlatte tufter hører minst fem til bruk som var etablert allerede før 1522. Forutsetter vi kontinuerlig gjenbruk, kan disse fem tuftene være betydelig eldre, fra høymiddelalderen eller før. ¹⁹³

I forbindelse med denne undersøkelsen ble det tatt seks prøvestikk i og utenfor den ca. 50 m² store tuft nr. 3, hvor våningshuset til bruk 3 lå tidligere. Tuften som er undersøkt ligger altså midt i den sentrale og antatt eldste delen av tunområdet (jf. Figur 46). Det ble det påvist et vel 10 cm tykt kulturlag av jordblandet kull. Laget var avgrenset til selve tuften, og ble påvist to steder 3,5 m fra hverandre. Det

| 192 | Tuft er her brukt om en tomt hvor det fremdeles eventuelt er spor etter en bygning.

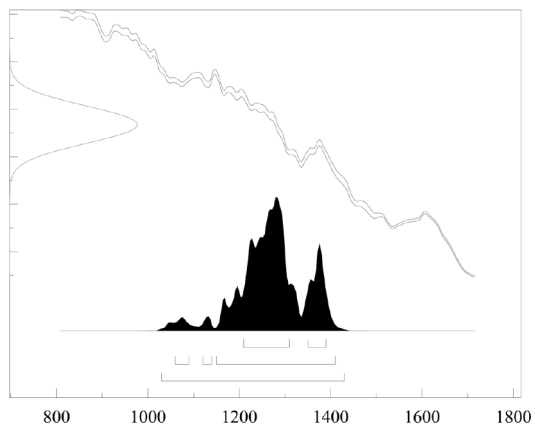
| 193 | I tingboken anno 20. april 1687 framgår det at leilendingen på bruk 1 selv hadde reist en bygning på en "øde toft", og det framgår av kilden at det dreier seg et sted hvor det ikke hadde stått hus før (Hjelmtveit 1968, 571). Det har nok vært langt vanligere å gjenbruke allerede etablerte tufter.

Figur 46. Gårdstunet på Seim før utskiftning, oppmålt 1893–94. Årstallene i parentes bak hvert bruk viser til når bruket etter brukerlistene ble etablert. Den midtre delen av tunet er den eldste. Tuftene til bnr. 1, 3 og 7 er fra middelalderen. Ved de arkeologiske undersøkelsene ble tuften til bygning nr. 3 undersøkt. Figur bearbejdet etter Hellesnes 1967, 347

T 14998 : 735±78BP

1. sigma 68.2% probability
 1210AD (55.6%) 1310AD
 1350AD (12.6%) 1390AD
2. sigma 95.4% probability
 1060AD (1.0%) 1090AD
 1120AD (1.0%) 1140AD
 1150AD (93.4%) 1410AD
3. sigma 99.7% probability
 1030AD (99.7%) 1430AD

Figur 47. C14-datering fra tuft nr. 3 i gamletunet på Seim i Lindås (T 14998)

Figur 48. Tun og geil på Seim før utskiftningene i 1897 inntegnet på flyfoto fra 1968. Deler av geilen er bevart der veien er lagt om, samt vest og sør for kirken. Partiet vest for kirken ble arkeologisk undersøkt uten at dette ga nærmere holdepunkter for datering. (Kirkens er plassering er usikker, her Ø-V)

er nærliggende å tolke dette i relasjon til en bygning, og da som et gulvlag, og at trekullet f.eks. stammer fra et ildsted.

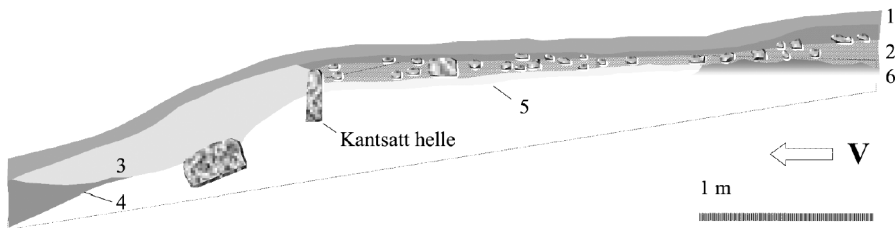
Dateringen viser størst sannsynlighet til 1200-tallet, og avspeiler bosetning i tunet senest på dette tidspunktet (jf. Figur 47). Det kan også ha stått en middelalderisk bygning på denne tuften helt fram til utskiftningene i 1897.

På 1930-tallet utførte Johannes Litleskare en kulturgeografisk registrering av Seimstunet for Bergens Museum (KGR:4, 1:20). Registreringen fant sted 35–40 år etter at bygningene var flyttet, og det knytter seg derfor en viss usikkerhet til opplysningene. Ifølge Litleskare sto det en "millomalderisk bud med sidekleve" (bu med siderom) på søndre del av tuft 3. ¹⁹⁴ Dateringen til middelalderen er usikker, men indikerer iallfall at bygningen var gammel.

På utskiftningskartet fra 1897 er det inntegnet en geil til å lede dyr fra tunet ut til beitemarken, men som også har fungert som adkomst- og gårdsvei. Geilen går i det minst bratte oppstigningspunktet fra dalbunnen og hovedferdselsåren, opp "Reinsbrekko" og derfra til tunet. I det bratteste partiet over Reinsbrekko er det lagt

| 194 | Tuft 3 omfatter bygning nr. 6, 7 og 8 hos Litleskare.

1. Torv, brun humus
2. Lys brun/brun hardpakket stein/grus og sand, humus. Funn av jernfragmenter, tegl, litt trekull
3. Lys brun fin humus med litt sand
4. Mørk brun humus, sand, grus stein. Mye teglstein. Laget er en del av en moderne tuft
5. Rødbrun hardpakket aar, undergrunn
6. Opphugget berg

Figur 49. Snitt av geil/postvei gjennom tunet på Seim. Tegning Kjell Arne Valvik og Marit Skrede, retegning Frode Iversen

opp stein i skråningen. Her tar geilen tydelig form av en vei. Ellers er det få synlige spor av den i overflaten, annet enn som fordypninger i marken enkelte steder. Geilen ble forsøkt datert ad arkeologisk vei, uten at det lyktes. ¹⁹⁵

Jeg vil foreløpig konkludere med at det er påvist bosetning i gamletunet på Seim tilbake til senest på 1200-tallet, og at det helt fram til utskiftningene i 1897 kan det ha vært middelalderse bygninger på tunet. Geilen hører trolig med til et av de eldste strukturelle trekkene ved gården, men har ikke vært mulig å tidfeste nærmere. Plasseringen av gravminnet (nr. 6) like ved kan imidlertid være et tegn på eldre opphav.

Arkeologiske undersøkelser av åkrene ved tunet på Seim

Storåkeren på Seim ligger på et hellende og solvendt platå like nedenfor gamletunet. Seim utgjør selve kjernen av det beste jordbrukslandet i Alenfit skipreide. Ifølge matrikkelen av 1667 ble det høstet 70 tønner (1 tønne = 162 liter) havre her, mesteparten trolig fra storåkeren. Gården holdt dessuten fire hester og 64 storfe. I skipreiden var det på 1600-tallet bare gården Alver, med en avling på 92,5 tønner, som overgikk Seim i kornproduksjon, men hadde et mindre husdyrhold. Sammen

| 195 | Geil-partiene ble knyttet sammen av postveien som krysset tunet. Veistykket like vest for kirken ble arkeologisk undersøkt i form av en sjakt på tvers av veien (jf. Figur 49). Undersøkelsen kunne fastslå en klar oppbygning med reiste kantsteiner i vest og hardpakket fyllmasse i midtre del. Imidlertid var det få holdepunkter for en nærmere tidfesting.

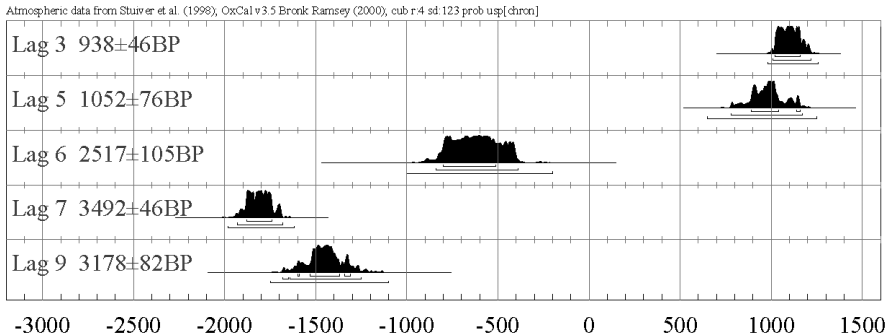
Figur 50. Fra undersøkelsen av storåkeren på Seim. Foto Vidar Trødal

med nabogårdene Votno og Hopland sto Seim for nær en firedel av kornproduksjonen (172,5 av 711,5 tønner) og ca. en femdel av husdyrholdet (10 hester og 182 storfe) i Seim sogn. Dette sognet utgjorde om lag 40–45 prosent av den totale jordbruksproduksjonen i skipreiden (jf. Hjelmtveit 1978, 12 f, 76f.).

I nedre kant av storåkeren på Seim er det et naturlig og kraftig fall i terrenget, den såkalte Reinsbrekko, hvor det gjennom lang tids dyrking har dannet seg en åkerrein på 1,5–2 m tykk (jf. Figur 50 og Figur 52). Reinen ble arkeologisk undersøkt, i form av en 6 m lang og 2 m dyp sjakt. I profilveggen kunne utviklingen fra opptaket av åkeren til en av distriktets beste kornåkre på 1600-tallet studeres i form av stratigrafiske jordlag og kullsjikt. Det ble tatt ut prøver med trekull til C14-datering i seks atskilte lag. Det ble påvist dyrkingslag, samt to kullsjikt som trolig markerer avsvining eller ryddningslag.

Den første ryddingen (lag 9) av skog og vegetasjon i dagens åkerområde fant sted i eldre bronsealder, trolig omkring 1700–1650 år f. Kr. ¹⁹⁶ I hovedsak var det

| 196 | Prøven fra lag 9 (T-15364) viser på 1. Σ ca. 1600–1310 f. Kr. og på 2. Σ ca. 1680–1250 f. Kr. På grunn av "omvendt stratigrafi" er det mest sannsynlig at prøven ligger i det eldste sjiktet av 2. Σ . Den overlapper med prøven fra lag 7 (T-15365) på tidspunktet omkring ca. 1680 f. Kr. i dennes 2. Σ (=1930–1680 f. Kr.). 1700–1650 f. Kr. er med utgangspunkt i både stratigrafi og C14-dateringer det mest sannsynlig tidspunktet for ryddingen.

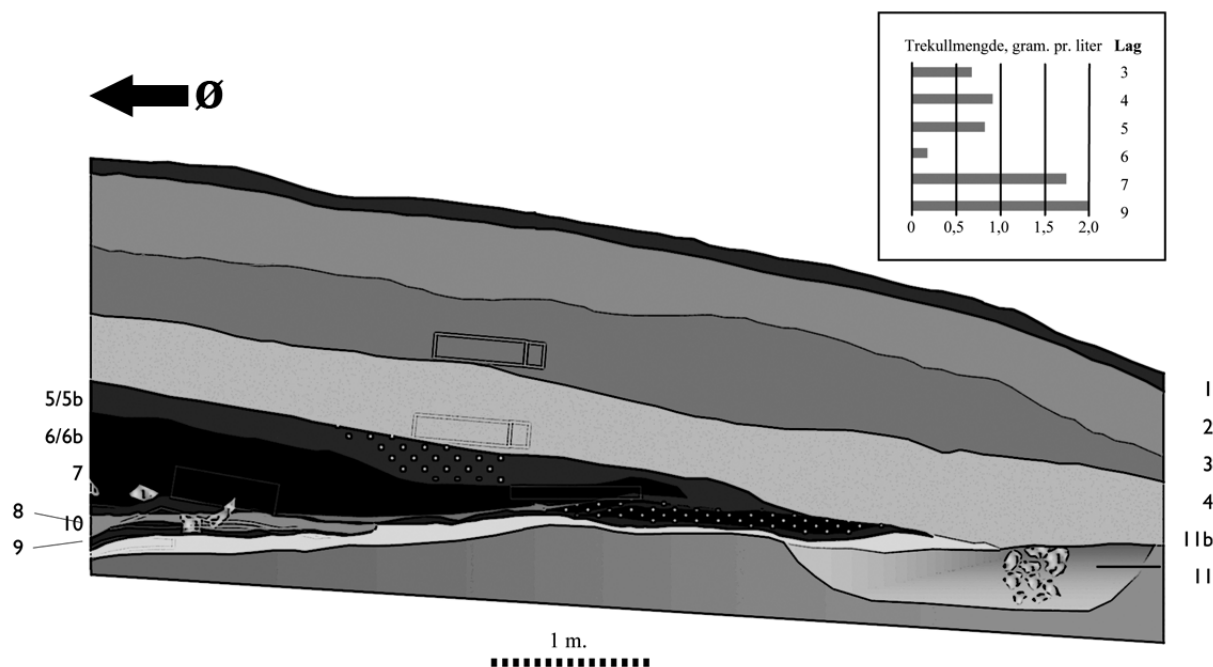
Figur 51. C14-dateringer fra storåkeren på Seim i Lindås

bjørketrær som da ble brannryddet. På dette tidspunktet var jordsmonnet tynt og besto av løsmasser på berg. ¹⁹⁷

Avsviingen og åpningen av landskapet satte hurtig i gang en prosess hvor overflatemasser kom i bevegelse i form av jordsig og vanntransport (jf. Limbrey 1978). Det kan ha medført at det samlet seg vannsorterte masser i nedre del av hellingen, og lag 8 avspeiler muligens en slik prosess. Etter kort tid ble området ryddet på nytt. Også denne gangen var det mest bjørkeskog som ble avsvidd (jf. lag 7). Etter ryddingen dannet det seg trolig et torvlag, representert ved lag 6/6b i profilen. Lag 6/6b består av tett siltig masse med lite omdannet og høyt organisk innhold. Laget har lavt trekullinnhold, bare 0,17 gram per liter, til tross for en lokalisering direkte på et forutgående rydningslag. Dersom lag 6/6b var et åkerlag som ble kontinuerlig bearbeidet f.eks. ved spadebruk, skulle en forvente en annen og mindre kompakt jordstruktur. En skulle også forvente noe transport oppover av trekull fra lag 7, og dermed et høyere innslag av trekull i lag 6/6b. Det er ikke tilfellet. Derfor er det mest sannsynlig, også med tanke på det høye organiske innholdet og det lave innslaget av trekull, at det dreier seg om beitemark. Laget er imidlertid relativt tykt i østre del og kan gi mistanke om påfylt masse, eller mer sannsynlig at det var spesielt gode lokale betingelser for torvdannelse her pga. et fuktig søkk i bakken. Åkerdrift virker lite sannsynlig. Prøven som er tatt ut midt i laget er datert til slutten av yngre bronsealder. ¹⁹⁸ Jeg tolker dette slik at området opprinnelig ble ryddet for beite og siden nyttet til dette formålet i lang tid. Også det store dateringsmessige spennet fra lag 6/6b til lag 5/5b (se nedenfor) tyder på en lang periode uten åkerdrift. Dette kan imidlertid ikke sikkert fastslås uten pollenanalyser.

| 197 | Den eksakte tykkelsen på løsmassene kjennes ikke. Stikk med jordbør antyder imidlertid en tykkelse på mellom ca. 20 og 50 cm før berget under påtreffes.

| 198 | T-15369, 1. Σ 800–510 f. Kr; 2. Σ 840–390 f. Kr.

Seim gnr. 171, Lindås. Søndre profil av åkerrein i storåkeren
Sjakt 1

Lag Beskrivelse

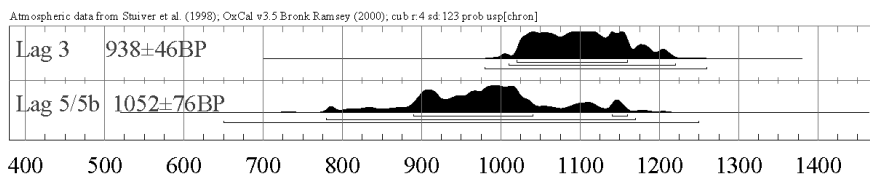
1. Brun torv
2. Mørkebrun mineraljord med trekull
3. Brun mineraljord med trekull
4. Brun/grå mineraljord med trekull
5. Grå mineraljord med trekull (b) med gulere linse
6. Brunsvart torvjord, mye humus og lite trekull
7. Svart kull-lag
8. Sjøgrønn sand
9. Svart kull-lag
10. Lyse grå sand, noe mørkere og litt trekull i øvre del
11. Gul/grå grus med en del store steiner

Tolkning

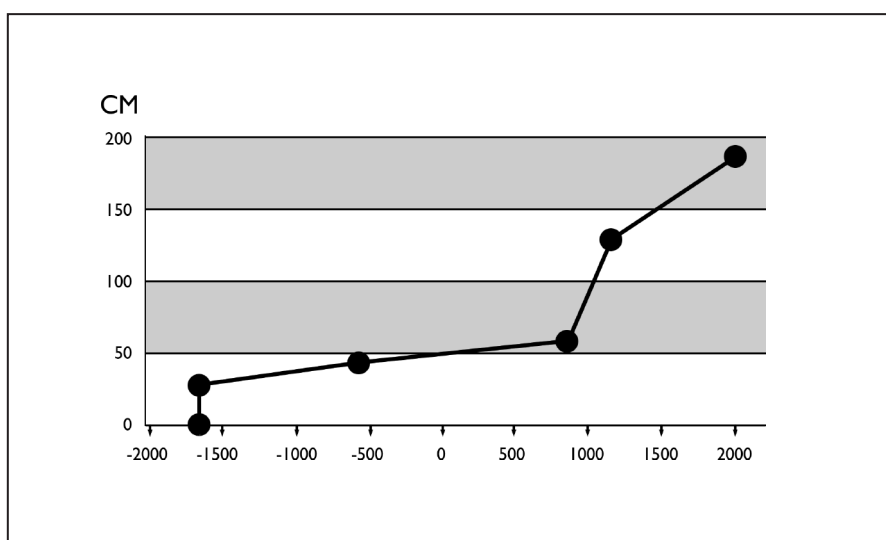
- Moderne pløyelag
Dyrkingslag, åker
Dyrkingslag, åker
Dyrkingslag, åker
Gammel beitemark
Gjenrydning for beite
Jordsig etter første rydding
Første rydding for beite
Undergrunn, varmepåvirket i øvre del
Undergrunn, løsmasser på berg

Figur 52. Profil av åkerrein i storåkeren på Seim i Lindås. Tegning Marit Skrede, Vidar Trødal og Frode Iversen, rentegning Frode Iversen

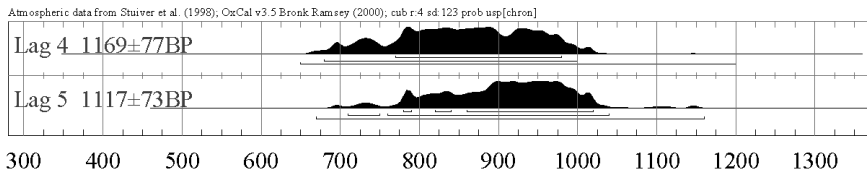
Figur 53. C14-dateringer fra lag 3 og 5/5b i storåkeren nedenfor Seimstunet (sjakt 1). Lag 3 og 5/5b er de første regulære åkerlagene og viser trolig til da storåkeren ble etablert som fast og intensivt utnyttet åker

Figur 54. Jordakkumulasjon over tid i storåkeren på Seim i Lindås. Det skjer en kraftig intensivering i driften omkring år 900. Store punkter markerer dateringspunkter ¹⁹⁹

De påfølgende lagene (lag 5/5b–2) representerer derimot en fast intensiv åkerdrift. De fire lagene har samme konsistens: mineralholdig åkerjord med omdannet og nedbrutt organisk materiale. Lagene skiller seg noe fra hverandre i farge, likevel uten skarpe og klare lagskiller. Dette indikerer kontinuerlig dyrking, eventuelt at det ikke har vært langvarige brudd i driften. Fargen er grå nederst (lag 5/5b) og endrer seg gradvis til brunt øverst (lag 2). Fargeendringen kan ha sammenheng med sterkere utvasking og nedbrytning av organisk materiale i lavereliggende sjikt, men også f.eks. en mulig økende bruk av husdyrgjødsel. Mine målinger viser at det har vært mellom 0,65–0,90 gram trekull per liter masse, vesentlig høyere enn det forutgående lag 6/6b (jf. Figur 52).

| 199 | Jordakkumulasjonen er målt etter en diagonal linje fra nedre venstre hjørne i profilen til øvre høyre hjørne. Målene er deretter prosentvis fordelt på cm med utgangspunkt i profilens maksimale tykkelse på 186 cm.

Figur 55. C14-dateringer fra sjakt 2, like nord for gamletunet på Seim i Lindås

Det er tatt ut tre dateringsprøver fra disse åkerlagene, hvorav to er datert. Det nederste, lag 5/5b, er datert til ca. 890–1040, med størst sannsynlighet omkring år 900 eventuelt 1000 (jf. kurve Figur 53). ²⁰⁰ En rammedatering til 900-tallet synes rimelig. Prøven er tatt ut like over lag 6/6b, og det var et klart stratigrafisk skille mellom lagene. Lag 3 er datert til ca. 1020–1160 e.Kr. ²⁰¹ Prøven er tatt ut midt i laget. Det mellomliggende lag 4 er ikke datert ved C14, men får på grunn av de to andre dateringene en relativ datering til tiden omkring 1000.

Mens de første ca. 2500 årene med ekstensiv beitebruk har etterlatt seg avsetninger på ca. 60 cm, hvorav 25 cm er avsatt i løpet av et kort tidsrom i starten, så er det i løpet av 250 år fra ca. 900–1150 avsatt enda tykkere masser ca. 65 cm (jf. Figur 54). Den økte jordakkumuleringen avspeiler en kraftig intensivering i jordbruksdriften mot slutten av yngre jernalder og overgangen til tidlig middelalder. Den intensiverede driften viser trolig tilbake på etableringen av storåkeren som fast åker. Det kan tyde på at storåkeren ikke er så gammel som en umiddelbart skulle forvente ut fra dens størrelse og betydning i nyere tid. Dersom denne sjakten er representativ for storåkeren som helhet, er det mest sannsynlig at åkeren ble tatt opp på permanent basis og intensivt dyrket i løpet av 900-tallet, vurdert ut fra stratigrafiske forhold, jordlagstykkelse og C14-dateringer.

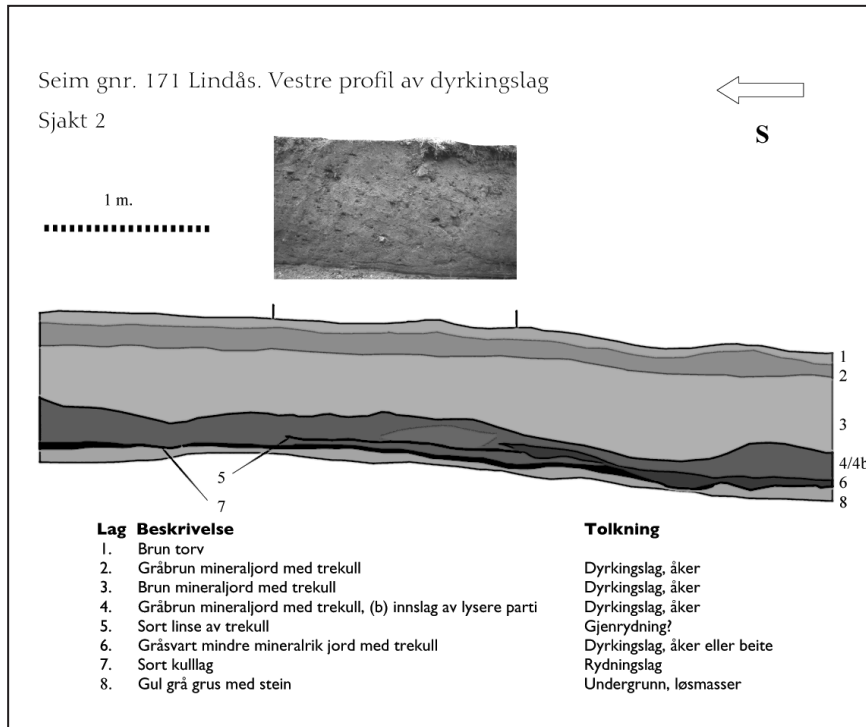
Dette resultatet støttes også av de arkeologiske undersøkelsene av en annen og mindre åker like nord for gamletunet. Her ble det under torven påvist minst tre dyrkingslag, samt et rydningslag i bunn. Det ble tatt ut tre dateringsprøver. Dessverre sviktet akseleratorprøven fra rydningslaget (Tua 3035), og viste en for ung alder på bare omlag to hundre år. Prøvene fra en kull-linse (lag 5) like over viste størst sannsynlighet til tidsrommet 860–1020. ²⁰² Stratigrafisk sett kan ikke prøven fra ryddingslaget være yngre. Prøven fra det påfølgende dyrkningslaget, lag 4 viste dessuten størst sannsynlighet til tidsrommet 770–980 og bekrefter at prøven fra lag 5 er korrekt. ²⁰³ Det ser altså ut til at denne åkeren i likhet med storåkeren først ble

| 200 | T 15367, 1. Σ 890–1040 (65,7%), 1140–1160 (2,5%), 2. Σ 780–1170.

| 201 | T 15368, 1. Σ 1020–1160, 2. Σ 1010–1220.

| 202 | T 14905, 1. Σ 860–1020 (62,2%), 820–840 (3,4%), 780–790 (2,5%), 2. Σ ca. 710–1040.

| 203 | T 15363, 1. Σ 770–980, 2. Σ 680–1000.

Figur 56. Profil av åkerlag sjakt 2 på Seim i Lindås. Tegning Kjell Arne Valvik og Arnulf Østerdal.
Foto Kjell Arne Valvik. Rentegning og montasje Frode Iversen

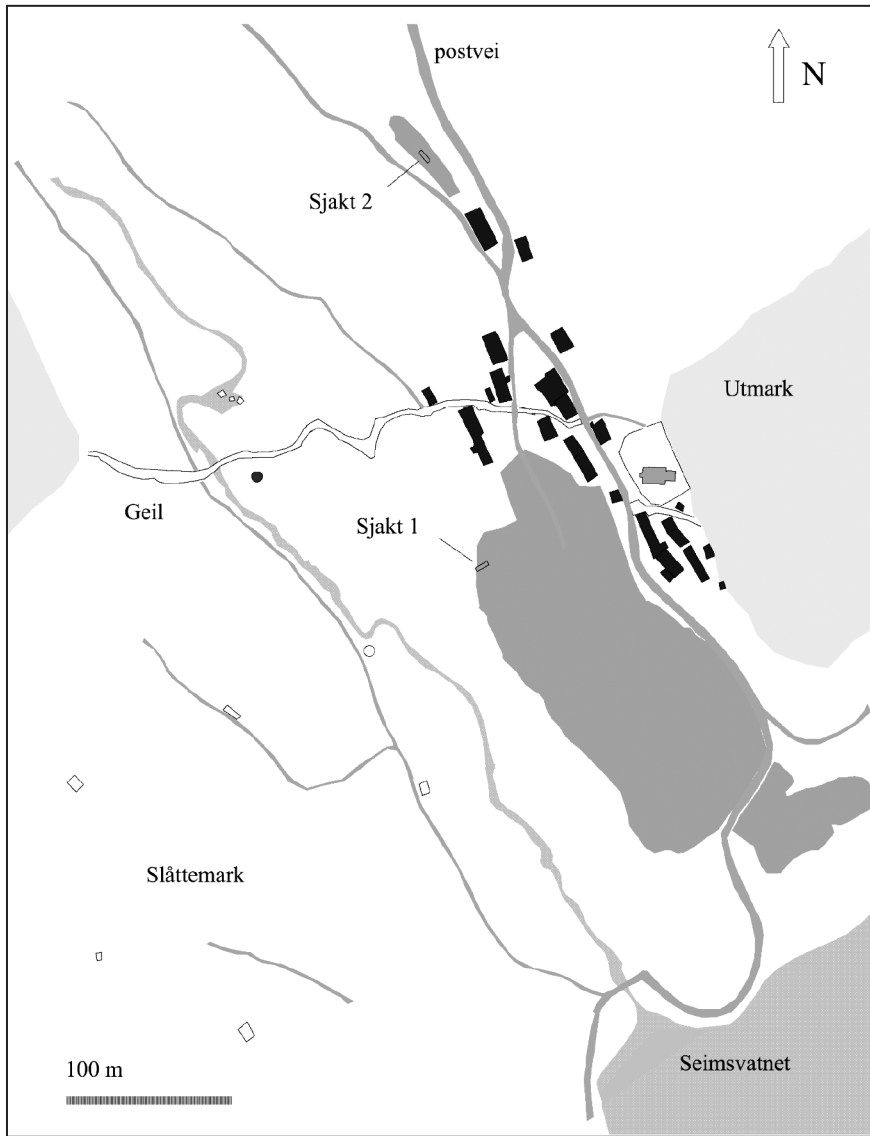
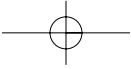
intensivt utnyttet fra 800–900-tallet. Ser en dateringer og stratigrafi i sammenheng, er perioden 860–980. det mest sannsynlige tidsrommet for opptaket av denne åkeren, trolig med en forutgående fase med ekstensivt beitebruk. Samtidig må vi ta høyde for at prøvene kan avspeile en litt for høy alder på grunn av sammenblanding av eldre og yngre trekull (jf. kap. 3.3.4), slik at dateringene reelt sett kan være noe yngre.

Dermed tegner det seg et bilde der de permanente og intensivt utnyttede åkrene på hver side av middelaldertunet på Seim først er tatt opp i vikingtid. Området har vært ryddet tidligere, men mest sannsynlig som beitemark. Det er nærliggende å se intensivering i sammenheng med bosetningen, muligens at tunet på Seim da ble etablert. Undersøkelsene i middelaldertunet dokumenterer bosetning tilbake til senest på 1200-tallet, men det hindrer ikke at den kan være betydelig eldre. Dyrkingen tyder på det.

Endringer i organiseringen av hovedgården

6.1.3

Forutsetter vi at etableringen og den intensiverte driften av åkrene har sammenheng med oppkomsten av tunet, gir dette imidlertid grunnlag for videre tolkning. En etablering av et nytt bosted kan ha sammenheng med en gårddeling eller utskillelse

Figur 57. Sjaktens plassering i forhold til gamletunet på Seim før utskiftingene i 1897.
Bearbeidet etter utskiftingskart HO 1423

av gården Hopland fra Seim, med tilhørende utflytting av et eldre tun. At en slik deling har funnet sted, muligens i yngre jernalder støttes av tre andre forhold: (1) Navnet Seim (gno. *S(æh)eimr*) er sammensatt av navneleddene *sær* m. og *heimr* m. *Sær* tyder sjø og henviser trolig til Seimsvågen innerst i Lygrafjorden (NG XI, 373). Seim grenser ikke til sjøen i dag. Det tyder på at gården hadde større utstrekning da navnet ble til. (2) Gården mellom Seim og sjøen heter Hopland. -land-navn blir, til tross for usikkerhet og vide dateringsrammer, tradisjonelt datert til yngre jernalder og kan følgelig indikere et fradelingstidspunkt. Mange -land-navn som nevnt imidlertid være betydelig eldre, fra 200-tallet, men også langt yngre – inn i middelalder (Særheim 1999, 260, 346). (3) Kongshaugen fra bronsealder, en langhaug, trolig fra eldre jernalder og en klebergryte fra yngre jernalder, muligens en grav, er lokalisert tett ved nåværende gårdsgrense mellom Seim og Hopland. Gravminnene kan opprinnelig ha hatt nærhet til et eldre tun her, forut for siste halvdel av vikingtiden, eventuelt en eldre ferdselsåre. Et slikt bosted er foreløpig ikke påvist, og det er derfor nødvendig å ta alle mulige forbehold. Fra nyere tid vet vi imidlertid at gårddeling ofte fører til at nye grenser skjærer gjennom eldre tunområder. Det er i så fall lang kontinuitet i bruken av et slikt tun, siden gravminnene i datering strekker seg over ca. 2000 år, fra eldre bronsealder til yngre jernalder. Disse tre argumentene sammenholdt med de nye dateringene fra åkrene omkring gamletunet trekker i samme retning. Etter mitt syn er det derfor mulig at Seimstunet, slik det er kjent fra yngre kilder, kan hende først ble etablert i løpet av 900- eller 1000-tallet. I så fall skal dette kanskje sees i lys av en prosess hvor en større hovedgård ble omorganisert, f.eks. i flere underbruk og hvor nye bosetninger ble utskilt.

Jordegodset til Seim

6.2

Er det mulig å spore restene etter et eldre Seimsgods i betydningen gårder som lå under hovedgården, og hvordan utviklet dette seg i så fall i yngre jernalder og middelalder? Lå de konsentrert og hva betydde i tilfelle det? En slik identifikasjon har vært forsøkt av både historikere og arkeologer, men likevel uten at en har gått særlig dypt inn i det samlede kildematerialet (Hjelmtveit 1968; Fyllingsnes 1999; Furnes 1999, 46f; Sulebust 1997).

Eiendomsforholdene rundt Seim belyst ved forhistoriske gravminner

6.2.1

Samlet er det kjent 71 sikre, sannsynlige og mulige gravminner i skipreiden, fordelt på 34 av 84 gårder (40 prosent). Av disse er 23 gravminner fra yngre jernalder og 13 fra eldre jernalder, de øvrige er udaterte (jf. Figur 58) (Fett 1965b, 1969a, 1970a, 1976). Det dreier seg om 44 hauger og røyser; 22 anlegg kan karakteriseres som graver, hvorav 7 regnes som sikre flatmarksgraver, mens form og gravmarkering er

ukjent for de 15 øvrige. Det er 5 bautasteinslokalteter som muligens kan representere forhistoriske gravanlegg, i tillegg forekommer bautasteiner to ganger med sannsynlige graver (på Seim, gnr. 171, og øvre Mundal, gnr. 193). I tillegg er det to mulige gravfunn hvor opplysningene er svært mangelfulle, kombinert med at de ikke lar seg kartfeste med rimelig margin (dvs. innen bnr.). Det gjelder ett funn, angivelig fra Mongstad, gnr. 155, og ett fra Seim, gnr. 171. Disse er ikke tatt med i den videre analysen. En gravhaug, oppgitt fra Leiknes, gnr. 195, har siden vist seg å være fra Leikneset på Haus, og utgår (Fett 1976, 3).

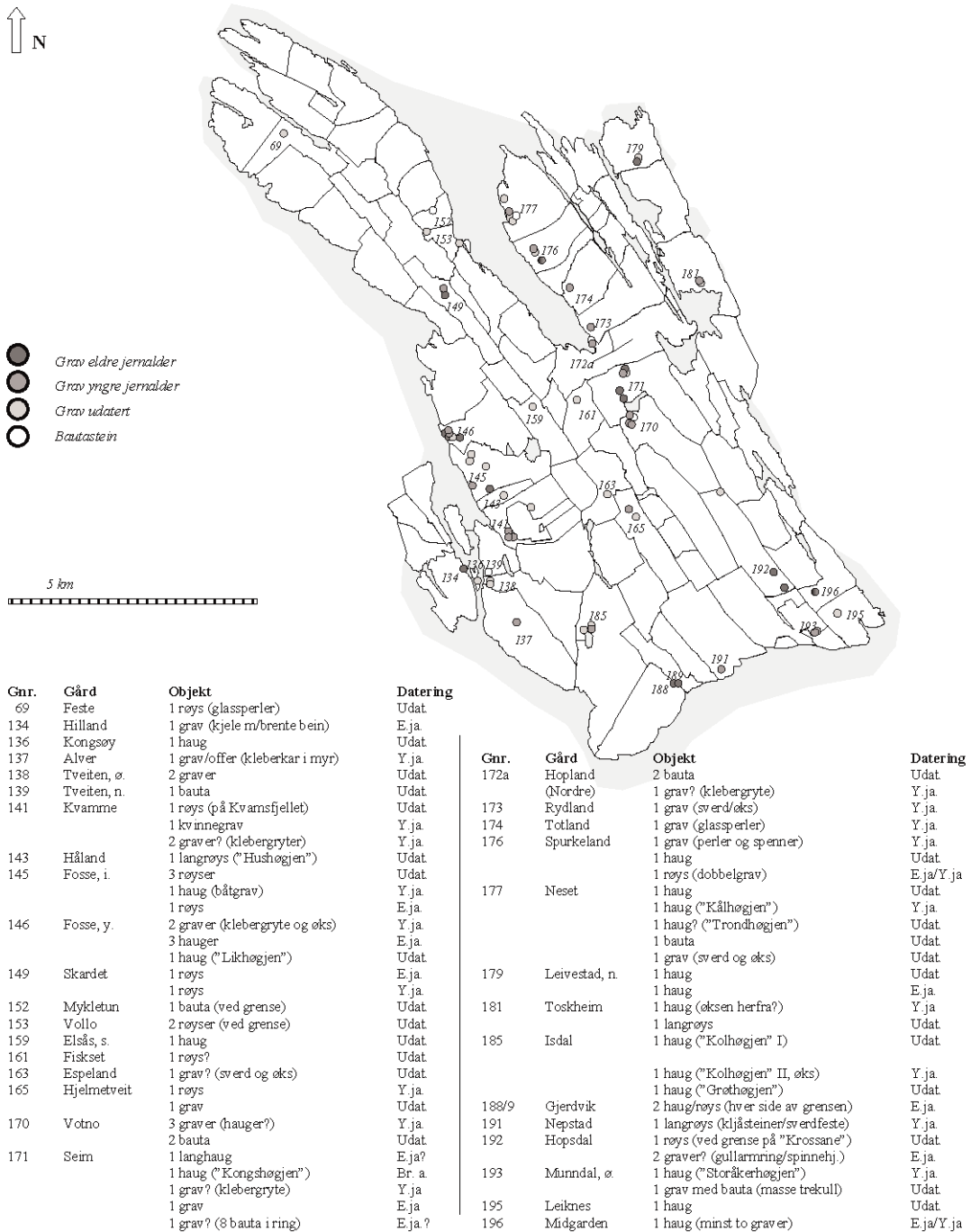
Kristin Gellein (1997) har identifisert 12 sikre gravanlegg i Alenfit fra yngre jernalder. En nærmere gjennomgang av topografisk arkiv ved Bergen museum viser imidlertid at det er noen flere våpengraver fra yngre jernalder enn hun har registrert: én grav på Ryland, gnr. 173, (B 11617 og B 14218) og én på Isdal, gnr. 185, (B 10990). I tillegg er det gjort funn av våpen på Toskheim, gnr. 181, (uten B.nr) og ytre Fosse, gnr. 146, (B 9494), samt glassperler på Totland, gnr. 174, (B 3307), som kan representere graver. I tillegg kommer også en gruppe med seks mulige gravfunn. Det gjelder kleberkar og gryter, ofte funnet i kontekster som kan indikere begravelse eller annen rituell aktivitet. Tross usikkerhet har jeg akseptert disse funnene som gravfunn. ²⁰⁴ I tillegg er det gjort et løsfunn av en vevskje på Seim (B 5926), muligens fra yngre jernalder, som kan være et gravfunn, men som ikke kan kartfestes nærmere.

Samlet kommer jeg dermed fram til 14 sikre, 3 sannsynlige og 6 mulige gravfunn fra yngre jernalder, i alt 23 funn. Det dreier seg om 11 mannsgraver, 5 kvinnegraver og én mulig dobbelbegravelse (Øvre Mundal, gnr. 193). De skriver seg i all hovedsak fra perioden 800–1000. Bare 2 graver er eldre, fra siste halvdel av merovingertid (B 3309, B7157 på Votno, gnr. 171) (Helgen 1982; Gellein 1997). Det er ikke kjent funn fra 600-tallet.

Terje B. Hovland (1996) har funnet 12 mulige gravanlegg fra eldre jernalder i Alenfit. Han regner 9 av disse som sikre, 1 funn fra ytre Fosse, gnr. 146, karakteriseres som et mulig gravfunn (M 58 i Hovlands funnkatalog). I tillegg er det gjort løsfunn av en gullarmring (B 2212) og en håndteinsnelle (B 12041) på Hopsdal, gnr. 192, som begge kan representere graver. Etter at Hovland gikk gjennom dette materialet, har det kommet til et nytt gravfunn på Gjerdvik, gnr. 188, (Randers 1994), slik at det samlede antallet daterte gravminner nå er 13. Stratigrafiske forhold tilsier en datering av denne graven til etter ca. 140 e. Kr, kanskje mest sannsynlig yngre romertid eller folkevandringstid, i likhet med de øvrige gravene fra eldre jernalder. Samtlige av de

[204 | Det gjelder funn på Alver, gnr. 137 (B 3236), Kvamme, gnr. 141 (B 7829), Seim, gnr. 170 (B 8251), Hopland, gnr. 172 (B 7882), Spurkeland, gnr. 176 (B 6447) og Fosse, gnr. 146 (B 9587).

Figur 58. Kjente forekomst av forhistoriske gravminner i Alenfit skipreide

fra før kjente eldre jernalder gravfunn i Alenfit er datert innenfor tidsrommet 300–575 e. Kr. I tillegg har jeg regnet tre mulige graver til eldre jernalder på grunn av formtrekk. Det gjelder den tidligere omtalte langhaugen og "dommerringen" på Seim (nr. 3 og 7 ovenfor), samt et hellekammer i noe som kan være en gravhaug på ytre Fosse gnr. 146, (FK 6, B 8982). Dermed kommer jeg fram til 16 mulig gravminner fra eldre jernalder, hvorav 11 er markert med røys eller haug, mens dette er mer usikkert for de fem øvrige. Fire gravminner er mannsgraver og bare én er kvinnegrav, mens de andre gravlagte ikke kan kjønnsbestemmes.

Fordelingen av sikre gravminner fra yngre og eldre jernalder antyder et forhold som 65/35, med overvekt av gravminner fra yngre jernalder. Videre er det et 1:3 forhold mellom kvinne og mannsgraver. En tilsvarende fordeling er også sannsynlig for det udaterte materialet som omfatter 35 mulige gravminner, inkludert bautasteinlokaltetene. Bestemmelsen som gravminner hviler på ytre form, vanligvis oppbygde stein- eller jordhauger, og regnes til jernalder, i all hovedsak innenfor perioden 300–1050 som det daterte materialet. Antallet udaterte gravminner må oppfattes som minimumstall.

Gravminner på -land-gårdene

Hele 4 eller 5 av de 7 -land-gårdene omkring Seim har mulige eller sikre gravminner fra yngre jernalder. Det gjelder Hopland, gnr. 171, Rydland, gnr. 173, Totland, gnr. 174, og Spurkeland, gnr. 176, i tillegg til gravfunn fra Espeland gnr. 163, muligens fra yngre jernalder (jf. Tabell 25). Gravminnenes eventuelle overbygging er i de fleste tilfeller usikker, og bare på Spurkeland er det sikkert påvist haug og røys. På Hopland er det som nevnt funnet et kleberkar, som er det eneste funnet på -land-gårdene jeg betrakter som et usikkert gravfunn (jf. note 204). De øvrige anser jeg som sikre eller sannsynlige siden flere representerer løsfunn. Karet ble funnet i en naturlig forhøyning/jordvoll som kan minne om en haug. På Totland er det funnet perler i et grustak, uten at det likevel er klart om disse f.eks. stammer fra en flatmarksgrav eller haug/røys på toppen av uttaket. Bare på Rydland er det sannsynlig med opprinnelig flatmarksgrav. Her ble det foretatt nærmere arkeologiske etterundersøkelser i forbindelse med funn av et sverd, og siden en øks, uten at en fant sikre spor etter røys eller haug.

Gnr	Gård	Funn	Overbygging	Datering
163	Espeland	Sverd + øks	Usikker	Y.ja?
172	Hopland, nordre	Klebergryte	Svak naturlig jordvoll	900–1000
173	Rydland	Sverd + øks	Flatmark	900–1000 / 950–1030
174	Totland	Glassperler	Usikker	Y.ja
176	Spurkeland	Perle/oval spenne	Usikker (haug?)	ca. 880/900–1000
		Sverd + øks	Haug	Y.ja?
		Dobbelgrav	Røys	300–400 900–1100

Tabell 25. Gravminner på -land-gårdene omkring Seim

Tre av gravminnene fra -land-gårdene kan dateres mer presist innenfor yngre jernalder. Det gjelder flatmarksgraven på Rydland med funn sverd av Petersens type M (B 11617) og sannsynligvis også øks av Petersens type I eller L (B 14218). M-sverdet kan dateres til tiden omkring 850 til 950; mens øksen er noe yngre, type I fra 900 årene og type L fra 950–1030. (Petersen 1919). Graven må derfor være fra etter år 900, eventuelt siste halvdel av 900-tallet, dersom det er en L-øks. Også en mulig grav funnet i grustaket "Bakhaugen" på Spurkeland kan tidfestes mer presist. Det dreier seg om funn av perle (B 3306) og oval spenne (B 5629) (Rygh 1885, fig. 652), som daterer en eventuell grav til perioden fra slutten av 800-årene og vel 100 år fram (Petersen 1928). Fra samme tid, eller enda senere, er også en (sekundær) grav på Spurkeland. Den var lokalisert i en røys som også innholdt en grav fra 300-tallet (se nedenfor). Fra Hopland er det som nevnt funnet et kleberkar av type Rygh (1885) fig. 729 i fet svart jord med trekull, trolig en grav (B 7882). Kartypen synes å ha sin opprinnelse i merovingertid, og en del eksemplarer er også kjent fra 800-tallet (Skjølsvold 1961, 28f.). Likevel er ca. 84 prosent av de daterbare karene i gravkontekster i Norge (157 stk. per 1951) fra tiden etter ca. 900, etter Scheteligs karkronologi fra 1912, som fremdeles gjelder (Schetelig 1912b; Petersen 1951, 362; Lossius 1977, 14f.). En eventuell grav på Hopland er dermed helst fra 900-tallet. På Totland er det gjort funn av perler som trolig representerer en grav (B 3307). Perlene kan ikke dateres nærmere enn til yngre jernalder og det er også uklart om en eventuell grav var markert.

Samlet er altså bare ett av sju mulige eller sannsynlige gravfunn fra -land-gårdene er fra eldre jernalder. Det dreier seg om en branngrav fra 300-tallet, nedsatt i en røys på Spurkeland (B 8164). I den samme røysen ble det funnet en kleberøse fra 900-tallet, lik Ryghs (1885) fig. 728 (B 6447), som kan representere en sekundærgrav. To mulige gravminner fra -land-gårdene er "udaterte" i den forstand at de ikke kan tidfestes nærmere enn til jernalderen generelt. Det gjelder funn av sverd og øks på Spurkeland, trolig fra en grav som ble fjernet alt i 1860-årene. Et tilsvarende funn er gjort på Espeland hvor sverdet etter usikre opplysninger skulle være enegget og ha kort klinge. Dette kan usikkert tyde på en såkalt scramasax fra merovingertid. Økser forekommer relativt sjelden i eldre jernalder, og bare med få unntak fra før 500 (Fett 1938, 9), ²⁰⁵ og kombinasjonen sverd og øks er typisk for yngre jernalder. Det er derfor grunn til å anta at også de udaterte gravene på Spurkeland og Espeland er fra yngre jernalder, uten at det kan fastslås som sikkert. Det er derfor usikkert om de alle kan tolkes som eiendomsmarkører.

De antatte gravminnene på -land-gårdene er altså relativt enkle og alminnelige. To av sju potensielle graver var markert med haug/røys, én synes å ha vært flatmarksgrav,

---

[205] I Nordhordland er det kjent 9 økser fra til sammen 172 graver fra eldre jernalder. Bare 6 ganger er øks funnet i kombinasjon med sverd, tall fra Hovland 1996.

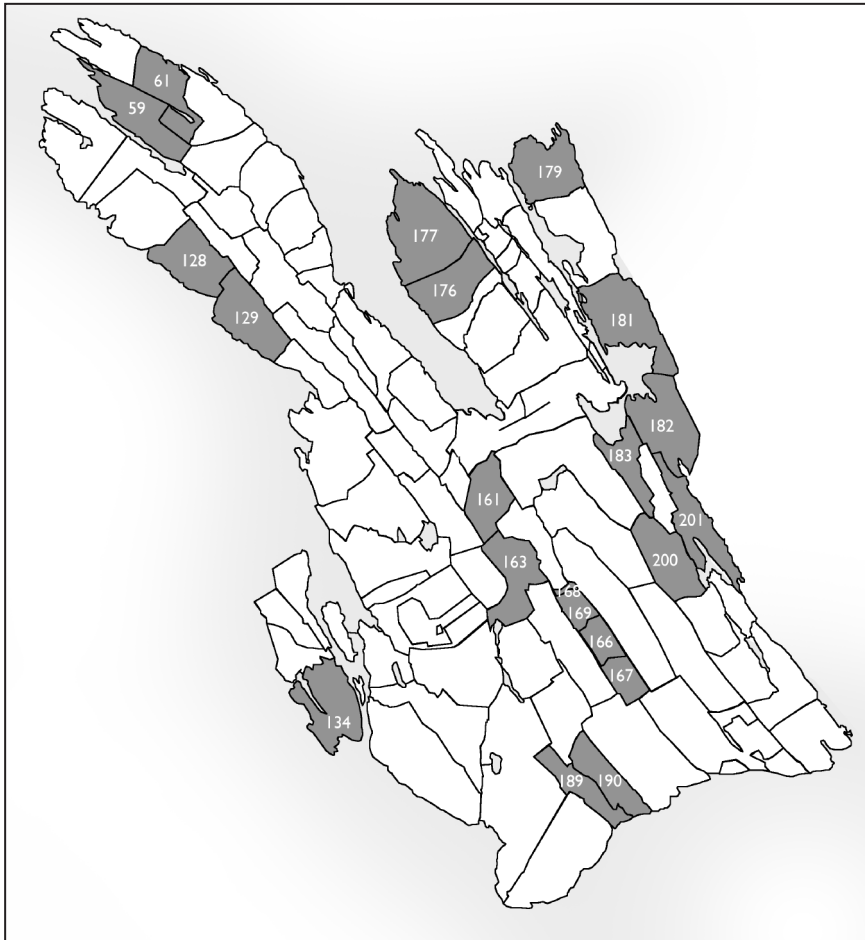

men for de øvrige fire er dette mer usikkert. Alle unntatt en er trolig fra yngre jernalder, og fire skriver seg helst fra 900-tallet.

6.2.1.1 Gravminnenes romlige utbredelse

De 71 forhistoriske gravene fordeler seg som nevnt på 34 av 84 sannsynlige middelaldergårder i Alenfit. På gårdsnivå finner jeg ingen vesentlige forskjeller i lokaliseringen med hensyn til datering. Over 60 prosent av gravene (45 av 71) er lokalisert mindre enn 200 m fra sannsynlige middelalderse tunområder, vurdert etter utskiftning- og ØK-kart. På 31 av 34 gårder med gravminner er det en tilknytning mellom en eller flere graver og antatt middelaldertun. For 3 gårder er dette mer usikkert (Hilland gnr. 134, Vollo gnr. 153, og nedre Tveiten gnr. 139). Åtte graver ligger i klar tilknytning til eldre landingsplasser (båstø/naust) eller ved veier fra tun til naust. Fire gravminner skiller seg ut ved at de ligger nær dagens matrikelgårdsgrenser i utmark og muligens markerer disse (Kvamme 141, Fosse Indre 145, Vollo 153, Hopsdal gnr. 192). -land-gårdene skiller seg heller ikke fra det normale mønsteret, også der ligger gravminnene i hovedsak nær ferdselsveier og tun.

Det er særlig tre områder som skiller seg ut med mange gravminner. Det gjelder (1) sørvestre del av skipreiden, fra Tveiten, gnr. 139, og nord til Fosse, gnr. 146. Innen dette ca. 3,5 km lange området er det kjent ca. 20 gravminner. Særlig må Fosse-gårdene med mange funn framheves. (2) Også i det 6 km lange området fra Votno, gnr. 171, og Seim, gnr. 170, og utover det såkalte Stranda-området, hvor også flertallet av -land-gårdene ligger, til Nordnes, gnr. 177, er det kjent mange gravminner, i alt 25. Både på Votno og Stranda er det et stort innslag av gravminner fra yngre jernalder. (3) I sørøstre del av Alenfit, omkring Hopsdal, gnr. 192, Mundal, gnr. 194, Leiknes, gnr. 195, og Midtgarden, gnr. 196, finnes 6 gravminner og flere særskilt rike funn. I tillegg er det et gårdsgravfelt med mer enn 3 graver på Isdal, gnr. 185, og muligens også et fjernet felt på Hjelmetveit, gnr. 165. Når det gjelder funnfattige områder, er det to områder som skiller seg ut, hvor særlig det ene er svært stort. I det over 10 km lange beltet nord for Ytre Fosse, gnr. 146, og søndre Elsås, gnr. 159, er det bare kjent seks gravminner. Disse fordeler seg på fire av i alt 25 gårder i dette området. Det er heller ikke kjent graver på gårdene som ligger umiddelbart øst og vest for Seim, gnr. 171, og Votno, gnr. 170, med unntak av ett usikkert gravfunn fra Fiskset, gnr. 161. Foreløpig tolker jeg dette slik at det kan ha vært mer odelseie sørøst og sørvest i skipreiden, mens fraværet av gravminner øst og vest for Seim og dessuten nordvest i skipreiden, kan antyde et lavere og eierrettslig sosialt nivå her. Også det relativt sett høye antallet gravminner på -land-gårdene omkring Seim tolker jeg som mulig uttrykk for former for odelseie her, men da det i flere tilfelle er uavklart om gravene hadde markert overbygning kan dette likevel diskuteres.

Figur 59. Gårder i Alenfit skipreide som skiftet innmark i perioden 1905–1950

Gravminnenes romlige representativitet

6.2.1.2

Tidligere har jeg argumentert for en mulig sammenheng mellom representativitetsproblemer i gravmaterialet og gårder som skiftet innmark etter 1905 (jf. kap. 3.1.7). I Alenfit skipreide gjennomgikk 19 av 84 gårder slike utskiftninger etter dette (jf. Figur 60). På gårdene øst for Seim skjedde utskiftingene sent, og fraværet av gravminner her kan da ha sammenheng med representativitetsproblemer. Muligens skulle vi forvente flere gravminner her. Når det gjelder gårdene vest for Seim som ble utskiftet sent er det kjent gravminner herfra. I det andre funnfattige området, nord for Ytre Fosse/søndre Elsås (gnr. 158, 159), synes det ikke å være særskilte representativitetsproblemer, kan hende med

unntak av for fire gårder. Som vi skal se senere faller verken disse fire, eller gårdene øst for Seim, inn under det rekonstruerte godset. Representativitetsproblemene i forhold til min problemstilling synes derfor minimale.

6.2.1.3 Kvalitative trekk i gravenes innhold og form

Det er fire, muligens fem graver fra eldre jernalder som markerer seg som særskilte rike i Alenfit (Ringstad 1986, 282 ff; Hovland 1996, 66). Fire graver kan skilles ut på grunnlag av gull, bronse eller importfunn. Det gjelder en gullarmring fra Hopsdal, gnr. 192, (B 2212) bronsekjele fra Midgarden, gnr. 196, (B 312) og to bronsekjeler og glass fra Skare, gnr. 149, (B 4003/4256). På Fosse, gnr. 145, er det funnet en svært rik kvinnegrav fra 300-tallet med spenner og fingerringe av bronse og sølv (B 11475). I tillegg kommer to tapte vestlandskjeler av bronse fra Hilland, gnr. 134, og Ytre Fosse, gnr. 146. Etter Ringstads (1986, 283ff.) definisjon hører funnene med blant de ca. 200 "rikeste" gravene fra eldre jernalder på Vestlandet. Ifølge Hovland (1996, 66) er også Åkerhøgen (B 2258–68) på Gjerdvik, gnr. 189, en eksklusiv grav sammen med 10–15 andre våpengraver i Nordhordland, men skiller seg likevel ikke ut som særskilt rik etter tradisjonelle kriterier (edelmetall og import). Ingen graver fra eldre jernalder i Alenfit skiller seg nevneverdig ut i størrelse. De to største er lokalisert på Fossegårdene, gnr. 145/146. En langhaug målte 14 x 6 m og en rundhaug hadde tverrmål på 12 m. Den eneste haugen i Alenfit som i ytre mål oppfyller Ringstads kriterier for storhaug, er Kongshaugen på Seim med et tverrmål på omkring 20 m. Kongshaugen er imidlertid datert til eldre bronsealder, som eneste haug i Alenfit. Den har naturligvis vært synlig som monument, og vært i folks bevissthet gjennom hele jernalderen, middelalderen, så vel som i vår egen tid. ²⁰⁶ Blant gravminnene fra yngre jernalder er det særlig grunn til å framheve en rik kvinnegrav fra første halvdel av 900-tallet på Votno, ca. 1 km fra Kongshaugen. Den tilhører en eksklusiv gruppe av ca. 100 graver fra yngre jernalder på Vestlandet, som enten inneholder importgjenstander av bronse (kar/vekter), glassbeholdere, insulære eller frankiske funn (Ringstad 1986, 289 ff; Geber 1991). Det dreier seg her om et insulært funn i form av et firkantet flatt smykke i keltisk stil, i tillegg til bissel, sigd, saks, kniv, skålformet spenne, vevskje, jernøse og et hvalbein (B 3308). Det keltiske smykket var opprinnelig et beslag av forsølv bronse som ble omarbeidet til en brosjé og sannsynligvis brukt som en såkalt "tredje spenne" på drakten (Geber 1991, 77ff.). Beslaget viser som eneste gjenstand i Alenfit kontakt mot De britiske øyer. Samlet er det altså fem eller seks graver i skipreiden som etter bestemte kriterier er blitt skilt ut som særskilt rike og disse strekker seg i tid fra bronsealder til yngre jernalder.

De mulige gravfunnene fra -land-gårdene er derimot relativt enkle og gir inntrykk lav eller middels sosial status. M-sverdet fra Rydland er f.eks. en av de vanligste typene i

| 206 | For nærmere diskusjon av dateringen av kongshaugen se Iversen 2002a og Ringstad 1986, 84, 159.

ynge jernalder, slik også spennen fra Spurkeland er (Rygh 1885, fig. 652) (Petersen 1928). Kleberkaret fra Hopland tilhører den vanligste typen i yngre jernalder. Få av dem har sikker ytre markering, og gjenstandsmaterialet er både enkelt og standardisert.

Det største gravminnet er lokalisert på Seim, og den eneste graven fra yngre jernalder med importfunn på nabogården Votno. De rikeste gravene fra eldre jernalder ligger sør og sørøst i skipreiden, med unntak av funnene fra Skare, gnr. 149, som ligger i et ellers funnfattig område. Området omkring Seim og Votno skiller seg dermed etter tradisjonelle arkeologiske kriterier ut som et "maktsenter" i yngre jernalder, mens -land-gårdene omkring har enkle gravminner, hvor flere sannsynligvis skal tidfestes til perioden etter ca. 900. Hvordan harmonerer dette bildet med de senere kjente eiendomsforholdene?

Eiendomsforholdene rundt Seim belyst ved skriftlige kilder

6.2.2

For å fange de eldste strukturelle trekkene i eiendomsforholdene omkring Seim vil jeg forsøke å skille ut "blokker" av heleieområder dvs. minst tre eller flere tilgrensende gårder med samme eier, for å belyse et eventuelt eldre jordegods under Seim. I middelalderen lå kirkegodset tett omkring Seim. Munkeliv, Nonneseter, og Jonskloster, samt biskop og domkapitlet hadde eiendom her, men uten at deres gods var særlig omfattende, slik som i bergensområdet. På 1400–1500 var det dessuten en del adelsgoods her, som bl.a. omfattet Seim og nabogårdene. Jarle Sulebust har pekt på at deler av kirkegodset nær Seim kan avspeile et eldre jordegods under gården (Sulebust 1997, 12f.). Jeg vil undersøke dette spørsmålet nærmere med sikte på å kartlegge en eventuell sammenheng med et eldre krongods knyttet til Seim.

Munkeliv- og Jonskloster

6.2.2.1

Fremdeles i 1647 ble jordegodset til Munkeliv kloster holdt samlet som én forlening. Dette var det største jordegodset i Alenfit (Kvamme 1993, 46f), og utgjorde da til sammen 34,3 ls. i landskyld i 18 gårder målt etter 1647-verdiene. Samtlige gårder, med unntak av Nepstad, gnr. 191, var heleide. I 1647 lå nær en firedel (23 prosent) av den samlede landskylden (146) i skipreiden til klosteret. Fra Øystein Magnusson grunnla klosteret omkring 1110 og fram til 1647, har det hatt eie i til sammen 24 gårder i Alenfit, til og fra, men aldri i så mange samtidig som etter reformasjonen da det ble krongods (jf. Tabell 26a). Kan hele eller deler av denne godssamlingen skrive seg fra et "opprinnelig" krongods knyttet til Seim i tidlig middelalder?

(Blokk H) Før 1180–90 eide Munkeliv kloster gårder i Alenfit, inkludert den forvunne gården Hjölmuland (jf. Tabell 24). Det eldste Munkeliv-godset lå spredt utover skipreiden med strøgodsstruktur, med unntak av Kongsøy, gnr. 136, Alver, gnr. 137, øvre Tveiten, gnr. 138, som danner et sammenhengende heleieområde på tre gårder

Gård	Gnr	Ls	RV	1647 (tidligere eier)	Tilvekst jonskl. ca. 1558 1591/92	DN XII nr. 332 1463	DN XII nr. 190 1427	DN XII nr. 257 s. 225–33 1328	DN XII nr. 257 s. 222–25 1180–90	Blokk
Hjølmuland	forsv.	-	-	tapt					x	
Kongsøy (Kumløy)	136	-	-	tapt					x	H
Eikeland	168/9	2,6	1,42	K (Støgt)					x	
Kvamme, (øvre?)	142	1,5	0,81	Biskop (Kan)					x	
Skare	149	2,1	1,15	AH					x	
Totland (indre/ytre)	174	3,0	1,62	x		x	x	x	x	
Nordnes (Neset)	177	1,5	0,81	x		x	x	x	x	
Sørnes (Neset)	177	1,5	0,81	x		x	x	x	x	
Alver (øvre/nedre)	137	3,5	1,89	x		x	x	x	x	H
Tveiten, øvre	138	2,5	1,35	x		x		x	x	H
Fosse, (ytre?)	146	2,8	1,48	x		x	x	x	x	
Myksvoll, øvre	64	2,0	1,08	x		x	x	x		A
Myksvoll, nedre	65	2,0	1,08	x		x	x	x		A
Smørdal	66	1,5	0,81	x		x		x		A
Skor (Magnusvoll)*	175	0,8	0,40	x		x	x	x		
Gause Reid	182	1,3	0,67	K (Stigt), Mariæ V. preb			x	x		
Bøkjevoll	154	0,8	0,40	x	J					C
Mongstad	155	3,0	1,62	x	J					C
Oterås	157	1,5	0,81	x	J					C
Smetsdal	160	0,8	0,40	x	J					C
Hallsteinsdal	184	0,8	0,40	x	J					
Gjerwik, indre	189	1,5	0,81	x	J					
Nepstad	191	2,9	1,55	x, Biskop	J					
Sjauset	200	2,0	1,08	x	J					

* I NG er Mongstad forvekslet med Magnusvoll (jf. Hjelmtveit 1968, 419, 668; Johannessen 1979, 175).

Tabell 26a. Munkeliv og Jonsklosterets eiendommer, slik de er registrert på ulike tidspunkt i middelalderen i Alenfit. Spalten RV (relativ verdi) viser relativ størrelse i forhold til gjennomsnittsgården på ca. 1,9 ls. (= 1 RV) i skipreiden i 1647

(jf. Figur 60a). Det er likevel ikke noe som umiddelbart knytter disse gårdene til Seim. Når det gjelder Kongsøy, gnr. 136, ble den sammen med Eikeland, gnr. 168/9, øvre Kvamme, gnr. 142, og Skare, gnr. 149, makeskiftet eller tapt før 1328, og ikke nevnt i senere jordebøker. Samlet landskyldverdi av blokk H var 6 ls. etter 1647 verdiene, pluss Kongsøy.

(Blokk A) Mellom ca. 1180–90 og 1328 ervervet klosteret ytterligere fem gårder i Alenfit. Tre av dem ligger samlet (gnr. 64, 65 og 66) og kan karakteriseres som et heleieområde og kan potensielt ha forbindelse med Seim. Samlet landskyldverdi av blokk A var i 1647 5,5 ls.

(Blokk C) Etter 1490 skaffet klosteret seg åtte nye gårder, dokumentert som Munkeliv-gods i 1591–92. Fire av dem ligger samlet (154, 155, 157 og 160) og kan karakteriseres som et heleieområde. ²⁰⁷ Seks av gårdene er lokalisert ved og omkring

| 207 | Bøkjevoll (gnr. 154) og Smetsdal (gnr. 160) er sekundære navn og figurerer i jordeboken som Espevoll og Hessdal.

Seim, mens de to øvrige ligger spredt. Sannsynligvis dreier det seg om Jonsklosterets jordegods som ble lagt til ble Munkeliv omkring 1558 (Johannessen 1979, 130), og slike "nye" Munkeliv-gårder finnes flere steder i Nordhordland (se f.eks. Låg 1976; Iversen 1999a, 74). Samlet landskyldverdi av blokk C var 6,1 ls. etter skyldverdiene i 1647.

Samlet er det da påvist tre heleieblokker i Munkeliv-godset, hvorav blokk H ble ervervet før 1180–90 og blokk A mellom 1180–90 og 1328. Blokk C ble trolig som tidligere Jonskloster-gods overført til Munkeliv i 1558. Samtlige blokker var små og besto av 3–4 gårder med 5–6 ls. i landskyld på 1600-tallet. Muligens kan én eller flere av disse blokkene representere eldre krongods under Seim, men dette kan først avgjøres ved også å studere de andre store jordeierne i Alenfit og se disse i sammenheng.

6.2.2.2

Bispegods (stigtsgods)

Omkring 1567–1590 utgjorde stigtsgodset i Alenfit 15 gårder/parter (Kvamme 1981 bd. 2, 104 ff.). ²⁰⁸ Ti av gårdene var heleide, mens tre parter synes å være tilvekst i senmiddelalderen. ²⁰⁹

(Blokk B og E) Det kan identifisere to heleiområder i stigtsgodset (jf. Figur 60 B, s. 158). Det gjelder gårdene 129, 150, 151 og 148 (blokk B) i nordvestre del av skipreiden og 166, 168, 169 og 192 (og muligens også en part av Mundal gnr. 194) sør for Seim og Votno, deriblant Eikeland (blokk E). Selv om en part av Eikeland, gnr. 168/9, tidligere var Munkelivgods, kan den øvrige delen av blokk E representere en eldre struktur (jf. note 209). Samlet landskyldverdi av blokk B var i 1647 7,9 ls, og tilsvarende var blokk E på 4,9 ls. Blokk B ligger klemt inne mellom to blokker av Munkelivgods (blokk A og C). Også stigtens heleieblokker framstår som et potensielt eldre krongods under Seim. Det er ingen holdepunkter for når i middelalderen bispestolen ervervet eiendommene.

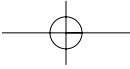
6.2.2.3

Kannikgodset

I 1600 lå sju gårder i Alenfit til ulike prebender i domkirken som kannikgods (Johannessen 2000) (jf. Figur 60D). Tre av disse var ervervet før 1330–60 (jf. BK 27b). I tillegg var Kvamme (øvre), gnr. 142, "bona Communa" (fellesgods) i 1617 (Johannessen 1996, 53), og kan dermed ha gammelt opphav da fellesgodset ikke er registrert før på denne tiden. Tveiten (øvre), gnr. 138, lå i 1600 dessuten under

| 208 | Inkludert Sletto, gnr. 146, som hos Kvamme ved en feil er identifisert til Sletto på Radøy, gnr. 95.

| 209 | (1) Parten i Gausereid, gnr. 182, var tilvekst etter 1490, og tidligere Munkeliv-gods. (2) Parten i Mundal, gnr. 194, kan være tilvekst etter 1309 da gården før denne muligens lå til Bjarne Erlingsson på Bjarkøy (jf. DN XV nr. 1) (se under kannikgodset). (3) Når det gjelder Eikeland, gnr. 168/9, var en part tidligere Munkeliv-gods, mens resten trolig lå til stigten. Av Munkelivs jordebok, sammenholdt med senere landskyldstørrelse, framgår at Munkeliv bare satt med en om lag tredels part av gården og denne parten fikk stigten senere fikk hånd om.

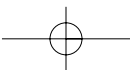
Hammer kirke, og Selevoll, gnr. 147, direkte under Korskirken, som begge før reformasjonen var blant de minst 13 kannikkirkene i Bergen bispedømme (jf. note 86). Det kan identifiseres to heleieblokker i kannikkgodset.

(Blokk G) Den eldste blokken består av Erstad, gnr. 140, (BK 27a), antakelig Hilland, gnr. 134, (jf. BK 27b; Beyer 1970, 40*), og Tveiten (nedre), gnr. 139, (BK 27a) som var prebendegods omkring 1330. Skyldstørrelsen i BK tilsier at de var heleide og danner et heleieområde på tre gårder, med en samlet landskyld på 7 ls. i 1647.

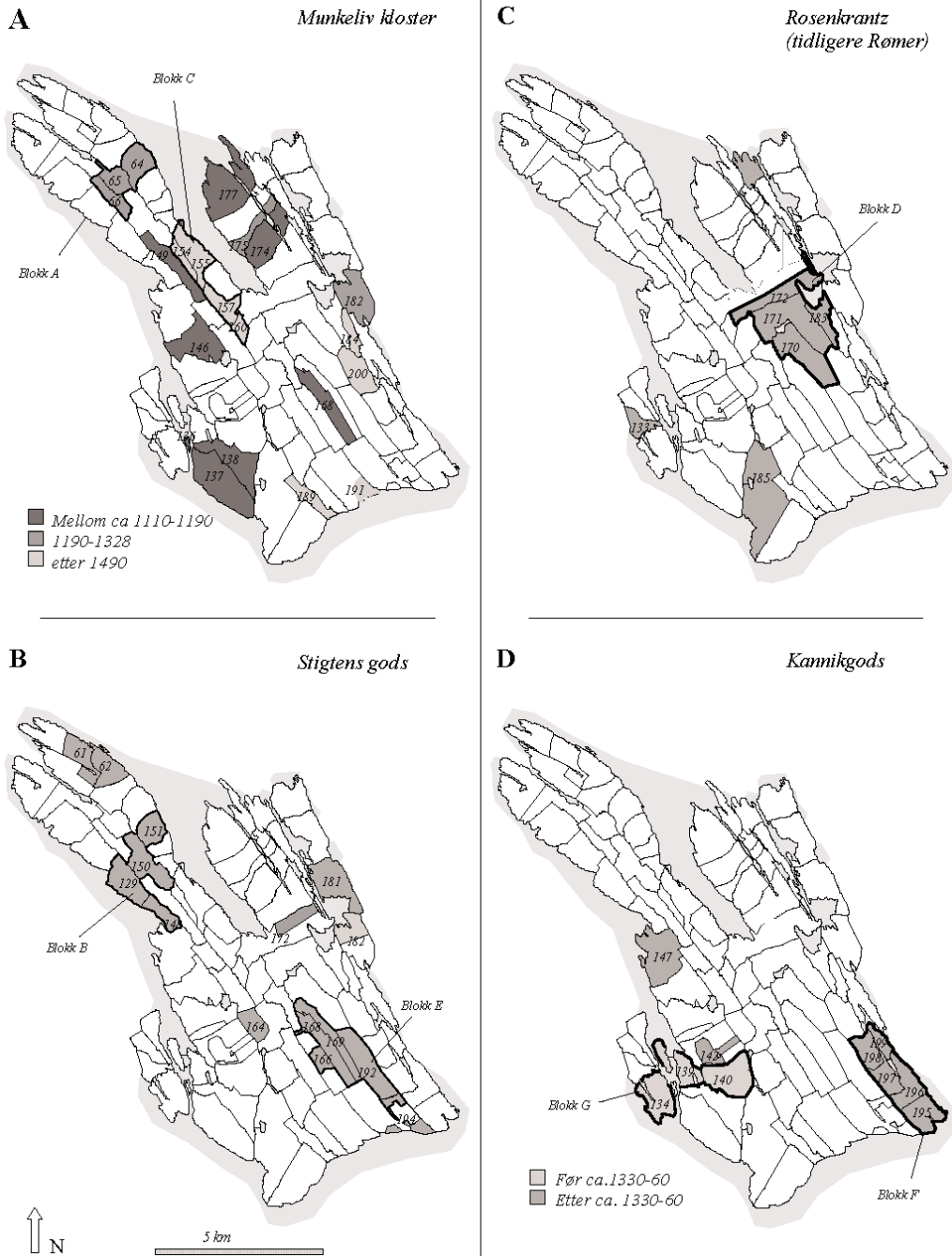
(Blokk F) I perioden ca. 1330–60 til 1600 var det en tilvekst på minst sju gårder i prebendegodsset, sammenlignet med BK. Fem av disse utgjorde en stor blokk av heleie (blokk F) som strekker seg fra Leiknes i sør til Haukås i nord (gnr. 195–199). I tillegg grenser også øvre og nedre Mundal til denne blokken. Dersom identifikasjonen i NG og DN er riktig, gav Bjarne Erlingsson i 1309 denne "Munningdall" til Nonneseter kloster for årtidhold for seg selv og sin familie (DN XV nr. 1). I 1565 var det imidlertid Absalon Beyer som "nøt godt av" Mundal som kannikgods (Blasius) (AB, 89; Beyer 1970, 73*). Gården er også oppført som prebendegods i 1600 og 1618 (Johannessen 1996, 2000). Dersom denne tidligere var Nonnesetergods, ble den trolig tilskiftet mellom 1330–60 og 1535. Den er nemlig ikke med verken i Lunges jordebok eller prebendegodsset i BK. VL nevner imidlertid en annen Mundal ("Mundodaller") i Hammer sogn i Systrand (Balestrand) (NRJ IV, 483). Det er derfor mulig at det foreligger en forveksling av de to Mundal-gårdene, og hvor gaven i 1309 gjaldt gården i Sogn. I så fall er det verdt å merke at en part i Mundal i Alenfit var stigtsgods før 1567 (Kvamme 1981 bd. 2, 115). Det kan antyde at kannikene fikk både Mundal og blokk F, som grenser til blokk E (stigtsgods), fra biskopen etter ca. 1330–60 (se ovenfor og note 209). På grunn av usikkerhet omkring dette, har jeg likevel valgt å se vekk fra Mundal, selv om den altså muligens skal regnes med som en del av blokk F.

Omkring 1600 lå blokk F, unntatt Mundal, under fire forskjellige prebender. Disse sprang ut av Jakobs- og Mariaalteret (= Mariæ V.), Tertia (DC) og Lavransalteret (= Laurentii), Quinta (DC) (= Corporis C.), Secunda (SC) og muligens brødrealteret (= Fabiani et Sebastiani) (jf. Beyer 1970, 88, vedlegg 1; Tabell 10). Det synes klart at det har foregått omfattende makeskifter i kannikgodset i senmiddelalderen, men det er ikke mulig å fastslå sikkert hvor heleieområdet i Alenfit kom fra, selv om biskopen altså framstår som en mulig kandidat. Ettersom gårdene lå samlet, er det kanskje sannsynlig at de ble overdratt i én vending, en gang etter ca. 1330–60, og at de da ble fordelt mellom brødrene. Samlet landskyld av blokk F var 7,9 ls. etter 1647-verdiene.

Muligens kan blokk F ha tilknytning til et eldre krongods under Seim, og bare Sjauset gnr. 200, ligger mellom. Kannikene ervervet blokk F først etter ca.

Figur 60. De eldste kjente eiendomsforholdene for de største eierne i Alenfit skipreide. Jeg har her skilt ut de største heleieområdene på tre eller flere tilgrensende gårder

1330–60, og det er usikkert om de f.eks. fikk den direkte fra kongen eller om biskopen eventuelt var "mellommann". Blokk G, som kannikene hadde alt før 1330–60, ligger derimot i så pass avstand til Seim at det umiddelbart er vanskelig å se en direkte forbindelse med kongsgården. Imidlertid grenser blokk G og H til hverandre, og blokk H var Munkelivgods alt på 1100-tallet. Kanskje representere disse to blokkene et eldre krongods og/eller et stormannsgods omkring Alver som eventuelt ble splittet opp i en tidlig fase, uten å ha direkte sammenheng med Seim.

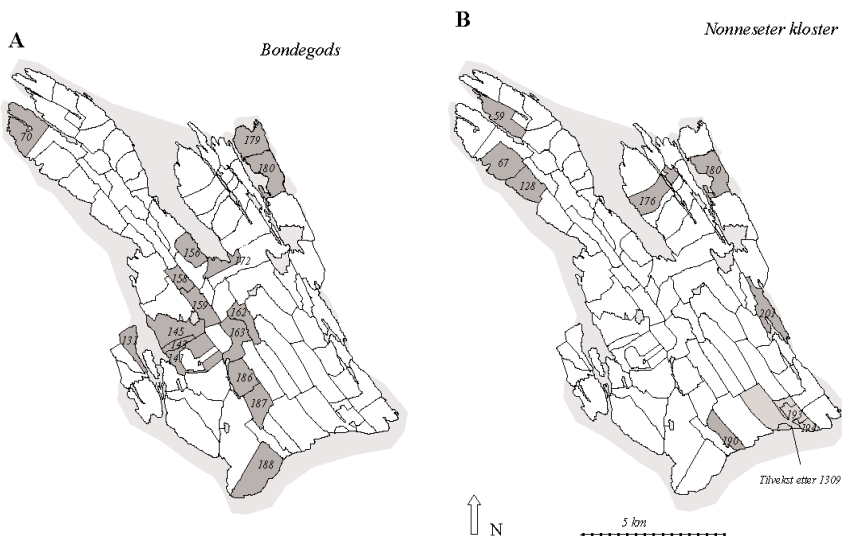
6.2.2.4

Nonneseter

I Vincens Lunges jordebok fra 1535 er det oppført åtte gårder i Alenfit (NRJ IV, 476 f), og trolig skriver disse seg fra Fredrik Is kongsgave i 1528 og er dermed tidligere Nonneseter-gods (NRR I, 16). Muligens var også Mundal, gn. 193/4, Nonnesetergods etter 1309, og da eventuelt tapt i 1535 (se ovenfor).

Samtlige av Nonneseter-gårdene var heleide, og landskyldverdien utgjorde i 1647 10,3 ls, uten Mundal (4 ls.). Ingen steder grenset mer enn to Nonneseter-gårder til hverandre (jf. Figur 61 B). Den spredte strukturen kan tyde på at Nonneseter-

Figur 61. Det eldste kjente Nonneseter-godset og bondegods i Alenfit skipreide

godset i dette området kanskje først og fremst er tuftet på eldre bondegods og ikke én samlet donasjon. Dette indikerer i så fall at Nonneseter-godset i Alenfit ikke var del av et potensielt eldre krongods under Seim.

Seim prestebord

6.2.2.5

Prestebordseien til Seim kirke er registrert i BK, som i Nordhordland trolig ble sluttført i 1330-årene (Hødnebo og Johannessen 1989, 18f.). Jeg skal se nærmere på eiendommene til presten i Seim kirke (BK 56b, 57a) for å se om det her kan skjule seg eiendom som potensielt kan ha tilhørt et eldre Seimgods.

BK 56b/57a	Nr. BK	Identifikasjon	Gnr.	Størrelse mmb.	Hele gården ls. 1647	Eier 1647 (tidligere eier)
bæru ase	1	Bersås	63	10 (hele)	2,3	Hammer prestebord
kidra nese	7	Kjenes	178	5 (hele)	1,1	Hammer prestebord
vtlum	3	Vollo (?)	153	4 (hele)	1,0	Hammer prestebord
askræoðrs asa	5	Oterås	157	1 (part)	1,5	Munkeliv (Jonskloster)
magnus wollum	6	Magnusvoll (Skor)	175	1 (part)	0,8	Munkeliv
lithla oxa	2	Lille Okse	151	1 (part)	2,0	Kronen (Stigtsgods)
halsa lande	8	Land på Seim	171	0,5 (part)	6,0	Rosenkrantz (Rømer)
votnum	9	Votno	172	0,5 (part)	3,0	Rosenkrantz (Rømer)
ase	4	Elsås (?)	63	1 (part)	2,3	Bonde

Tabell 26. Seim prestebords eie omkring 1330/40 og senere eiendomsforhold

Ifølge BK eide prestebordet på Seim omkring 1330 følgende gårder og gårdparter;

Tre av gårdene var heleide. Det gjelder Bersås, gnr. 63, Vollo, gnr. 153, og Kjenes, gnr. 178. Kjenes har en spesiell beliggenhet og er omgitt av Seims skog både i sør og i nord, og må være skilt ut herfra (jf. NG XI, 375). Grensestrukturen tyder på at Seim har eid områdene vest for det langstrakte Storavatn, nord til Nestangen og Treskallen. Kjenes har dermed etter all sannsynlighet tilhørt et eldre Seimgods. For Vollo og Bersås er dette mer usikkert. Det sannsynlige skipreidenaustet for Alenfit lå antakelig like nord for Pollneset på Vollo (Bakka 1958b).

Den øvrige prestebordseien på 1300-tallet besto av seks små parter, hvor Halsaland senere gikk inn som et bruk av Seim, og fremdeles hadde atskilt, ikke teigblandet innmark ved utskiftningen i 1897. I senmiddelalderen, eventuelt etter reformasjonen, ble prestebordseien til Seim overført til nye eiere, slik det framgår av Tabell 26. I 1647 lå de heleide gårdene til Hammer prestebord og øvrige de seks småpartene, til henholdsvis Munkeliv kloster, Jonsklosteret (Munkeliv etter 1591/92), stigten og Rosenkrantzen (Rømerene). Det er dermed de samme eierne som satt med stor blokkeie omkring Seim (for adelsgodset se nedenfor). I tillegg var den usikkert identifiserte parten av "Åse" (Elsås?) trolig i bondeie på 1600-tallet. Spørsmålet er om

denne endringsprosessen har sammenheng med f.eks. oppsplitting av et eldre Seimsgods, eller om partene rett og slett gikk tapt i senmiddelalderen og siden ble innlemmet i "blokkeien". Det er likevel påfallende at det er de samme eierne, som satt med "blokkeie" i Alenfit, som også hadde de små prestebordspartene delt mellom seg. Det er derfor mulig at partene opprinnelig har utgått fra et eldre krongods under Seim.

6.2.2.6 Adelsgods – Rømerne og Rosenkrantzene

I 1647 hadde flere adelsætter eiendom i Alenfit, deriblant Mowatt, Galle og Rosenkrantz'ene. Mowatt og Galles gods var trolig del av det gamle Nonneseter-godset og er registrert i Vincens Lunges jordebok. Rosenkrantz-godset omfattet derimot seks gårder/parter, og fire av disse utgjorde en heleieblokk, som også innbefattet Seim. Foruten denne eiendomskonsentrasjonen lå også Isdal, gnr. 185, og søndre Solheim, gnr. 133, til Rosenkrantz-godset som i 1647 omfattet ca. 15 ls. i Alenfit.

(Blokk D) Seim lå som nevnt til Rømer-ætten på slutten av 1400-tallet og ble senere overtatt av Rosenkrantzene. Fremdeles i 1647 var nabogårdene Votno, gnr. 171, Kleivdal, gnr. 183, og den sørligste parten av Hopland, gnr. 172, registrert som Rosenkrantz-gods, slik det sannsynligvis hadde vært siden Erik Rosenkrantz' tid (1519–1575). Sammen med Seim utgjorde disse tre gårdene det klart største heleieområdet i Alenfit, med en samlet landskyld på ca. 11 ls. (blokk D) (jf. Figur 60C, s. 241). Det svarer til seks gjennomsnittsgårder i denne skipreiden etter landskyldverdiene i 1647. Muligens skal likevel ikke hele Kleivdal regnes med til denne blokken, da det er indikasjoner på at en part av den tidligere var bondegods. ²¹⁰ Ifølge BK eide dessuten Seim prestebord 0,5 mmb. i Halsaland (part av Seim) og tilsvarende i Votno, altså svært små parter (jf. Tabell 26.).

6.2.2.7 Krongods

I 1520 var det bare én bruker i Alenfit som betalte landskyld direkte til Bergen kongsgård, og det gjaldt en part av Hopland, gnr. 172 ²¹¹, nabogården til Seim (Kvamme 1993, 53; NRJ 1, 88, 690). Dette indikerer et svært beskjedent krongods i undersøkelsesområdet i senmiddelalderen. Siden den aktuelle parten grenser til Seim, kan den ha tilhørt et eldre krongods her. Dersom også de påviste

[210] Ifølge BK gav "æilifer á aasi" Seim kirke en part på 0,5 mmb i Kleivdal for "evig opphold". I 1647 lå hele Kleivdal til Rosenkrantzene, og kirkens part var åpenbart gått inn i adelsgodset. Sannsynligvis dreier det seg opprinnelig om en donasjon fra eieren av Elsås gnr. 63, som var i bondeie i 1647. Det kan i så fall tyde på at også deler av Kleivdal var bondegods tidligere, og dermed ikke hørte med i et eldre Seimsgods. I prestebordsgodset i BK er det også oppført en Åse-gård (åse). Etter topografisk oppføring i BK er det sannsynlig at også denne er identisk med Elsås (se note 218). En kan da tenke seg at Eilif har gitt både kirken og prestebordet gårdparter i forbindelse med sin begravelse, henholdsvis av Kleivdal og Elsås. I NG XI, 372 tolkes gårdsnavnet Elsås nettopp som en samstilling av *Eilifr* og *ås*, og skal kanskje sees på bakgrunn av en slik gave. En identifisering av begge Åse-gårdene i BK med Elsås virker derfor rimelig.

[211] Skrevet "Hogland", sannsynligvis feil for Hopland (jf. Kvamme 1981 II 1, 114).

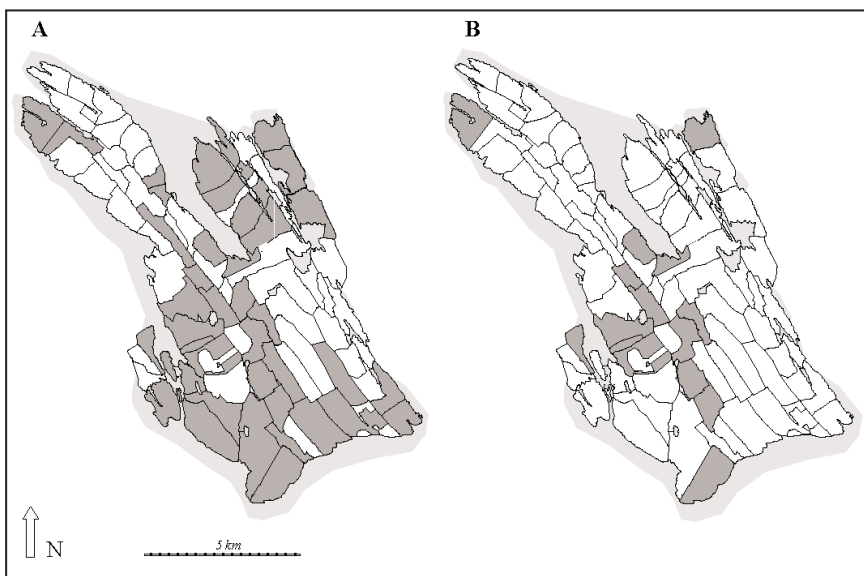
heleieblokkene i Alenfit representerer tidligere krongods, må det foregått en stor overføring av kongelig eiendom, hvor kongen bare har beholdt en liten part i nabogården til Seim.

Bondegods

6.2.2.8

Etter skriftkildene fra 1500–1600-tallet er det kjent bondeei i 15 gårder i Alenfit, inkludert hele Leivstad, gnr. 179/180, som trolig var ren bondeei før 1522 og Rimo, gnr. 131, før 1563 (Figur 61 A). Samtlige gårder, kanskje med unntak av Nordre Hopland, gnr. 172, var heleide. Bondeeien har en klar konsentrasjon til sørvestre og midtre del av skipreiden og da særlig omkring Fosse, gnr. 145, og Kvamme, gnr. 141, og de nærmeste gårdene rundt disse. Det vil si at bondeeien i hovedsak er lokalisert sørvest for Seim. Noe spredt bondeei finnes også mot nord, blant annet nordre Feste, gnr. 70, og den nevnte Leivstad, gnr. 179/180, men ellers er det lite bondeei både i sørøstre og nordre deler av skipreiden.

Det synes klart at det i løpet av middelalderen skjedde en kraftig reduksjon i bondegodset. I Alenfit kommer en slik tendens fram ved å slå sammen det historisk kjente bondegodset og gårder med forhistoriske gravminner, som uttrykk for en potensiell eldre bondeei-situasjon forut for middelalderen.

Figur 62. Reduksjonen av bondegodset i Alenfit kan ha vært dramatisk i løpet av middelalderen. A) Antatt bondegodset forut for middelalderen, rekonstruert på grunnlag av bondegodset omkring reformasjonen og gårder med forhistoriske gravminner (unntatt Seim og Votno) B) Bondegodset omkring reformasjonen

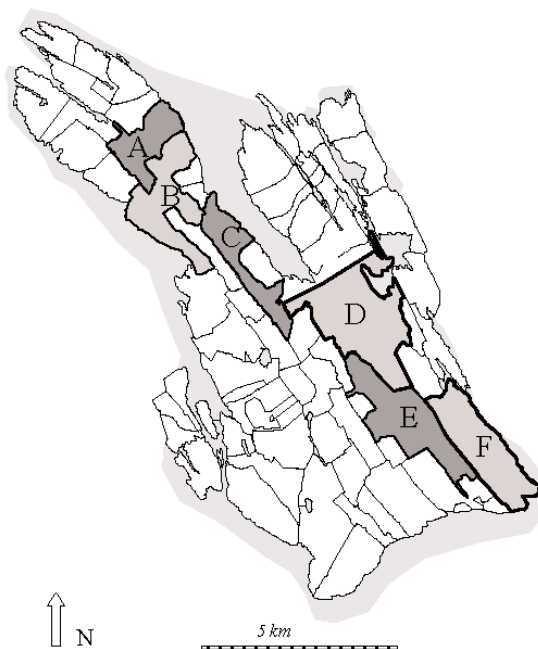

Dette usikre bildet kan dernest sammenlignes med situasjonen for det historisk kjente bondegodset ved utgangen av middelalderen, slik jeg har anskueliggjort i Figur 62. Dermed trer det fram et interessant bilde som viser en desimering av bondegodset som følge av overføringer og eventuelle oppkjøp av eiendom i regi av kirkelige institusjoner. Bondegodset synes å ha blitt redusert med over 60 prosent i løpet av denne perioden, målt etter antall gårder (fra 40 til 15). Det synes dermed sannsynlig at det nordvest i skipreiden og i områdene umiddelbart nær kongsgården Seim har vært lite bondegods både i historisk og forhistorisk tid. Spørsmålet er om dette har sammenheng med et større og eldre krongods her.

6.2.2.9 Samlet vurdering av eiendomsforholdene

Gjennom undersøkelsen har jeg identifisert åtte heleieområder i Alenfit på tre eller flere tilgrensende gårder med samme eier (jf. Tabell 27). Blokkene varierer fra 3 til 5 gårder og landskyldverdien fra ca. 5,5 til 11 ls. i 1647. Det er påfallende at seks av blokkene (A–F) grenser til hverandre, slik det framgår av Figur 63. Eiendomsfiguren gjør det sannsynlig at disse kan utgå fra et eldre gods omkring Seim, som i så fall ble oppløst og fordelt på nye eiere. Samtlige blokker er fra middelalderen og i to tilfeller er det mulig å gi en bakre datering for ervervelsestidspunktet, og dermed muligens når eiendommen ble avhendet som krongods. Blokk A ble først Munkelivgods mellom

Figur 63. Heleieblokker i Alenfit

1180–90 og 1328, og blokk F etter 1330–60, men kanskje med biskopen som "mellommann". Det dreier seg om fem forskjellige eiere: Munkeliv kloster, biskopen (stigten), muligens Jonsklosteret, kannikene ved domkapitlet i Bergen og Rømerne. Samlet danner dette et heleieområde på 24 gårder, med en landskyld på 43 ls. (1647).

Sørvest i undersøkelsesområdet danner også blokk G og H et sammenhengende godsområde på seks gårder og med en landskyld på noe over 13 ls. i 1647. Dette kan også ha vært krongods, men ble trolig avhendet på et tidligere tidspunkt, siden blokk H var Munkelivgods alt på 1100-tallet, og blokk G var prebendegods før 1330–60. Det er mer usikkert om dette området har sammenheng med Seim da heleieblokkene omkring Seim og Alver ikke grenser til hverandre. Det ser dermed ut til å ha vært to potensielt eldre godsamlinger i dette undersøkelsesområdet, hvor det minste omkring Alver kan ha blitt oppsplittet på 1100-tallet og det største omkring Seim på 1200-tallet eller noe senere.

Blokk	Eier	Ervervet	Blokkverdi	Verdi ls. 1647
A	Munkeliv	1180–90–1328	3	5,5
B	Stigtsgods	Før 1590	4	7,5
C	Munkeliv (Jonsklosteret)	Etter 1490 (før 1558)	4	6,1
D	Rømer	Før ca. 1490 (1361?)	4	11,1
E	Stigtsgods	Før 1590	4	4,9
F	Kannikgods	Etter 1330–60	5	7,9
G	Kannikgods	Før 1330–60	3	7
H	Munkeliv	Før 1180–90	3	6+
Sum			30	56

Tabell 27. Heleieblokker i Alenfit skipreide

Endringsprosesser i middelalderen og forsøk på rekonstruksjon av et opphavelig krongods

6.2.3

I hvilken grad kan de påviste eiendomsstrukturene knyttes til kongsgården Seim, og hvordan var et eventuelt eldre krongods organisert i yngre jernalder og tidlig middelalder?

Det synes klart at Seim hadde setegårdsprivilegier og skattefritak på 1500-tallet, men det er usikkert hvor langt tilbake i tid dette går. Tidligere kan en slik hovedgård ha omfattet nabogårdene Votno og Hopland unntatt nordre part, som siden inngikk i Nedre Hopland (jf. note 214). Selv uten disse var Seim den største gården i undersøkelsesområdet, med en landskyld på 6 ls. i 1647. Også Votno (3 ls.), Nedre Hopland (3,1 ls. minus bondeparten) og Øvre Hopland (3 ls.) var blant de 10 største gårdene i skipreiden etter landskyldverdiene i 1647. I Alenfit var det foruten Alver bare på Seim det sto kirke i middelalderen, og her er også det største forhistoriske

gravminnet i undersøkelsesområdet lokalisert, riktignok fra bronsealderen, i tillegg til en særskilt rik kvinnegrav fra 900-tallet på Votno. På 1500- og 1600-tallet var Rosenkrantz-godset i Alenfit likevel relativt beskjedent, og tidligere kan Seim hentet inntekt fra et annet større jordegods i området rundt hovedgården.

Omkring Seim er det påvist seks tilgrensende heleieblokker med til sammen 24 gårder, inkludert hovedgårdsområdet. Et tjuetalls gårder kan dermed representere et eldre krongods under Seim. Det er også naturlig å inkludere Kjenes, gnr. 178, som åpenbart er ryddet i skogen til Seim, og som i helhet lå til Seim prestebord på 1300-tallet. Det er en klar tendens i at de forhistoriske gravene, og dermed antatt eldre odelsjord, er lokalisert utenfor de påviste heleieområdene, med unntak av hovedgårdsområdet (Figur 64a og Tabell 28). Bortsett fra sentralområdet (Seim/Votno/Hopland-bondepart), er det bare kjent 5 gravminner på 3 av de 22 gårdene i heleieområdene omkring Seim (inkludert Kjenes). ²¹² Det er bare i søre del av det rekonstruerte godsområdet det finnes graver. På Midgarden, gnr. 196, finnes en rik og forseggjort gravhaug fra 300-tallet med en mulig sekundærgrav (funn av øks) fra yngre jernalder, mens to løsfunn fra eldre jernalder, på Hopsdal, gnr. 192, er mer usikre som gravfunn (Hovland 1996, 136). ²¹³ Funnene er med unntak av sekundærgraven på Midgarden fra eldre jernalder, og kanskje ble området først innlemmet i godset på et senere tidspunkt. Av 59 gårdene utenfor heleieområdene (blokk A–F), har 29 gravminner, altså nær halvparten. Ser vi på det eldste kjente bondegodset, fra 1500- og 1600-tallet, har av 8 av 15 slike gårder gravminner, dvs. ca. 53 prosent. Det er altså en klar forskjell på fordelingen av gravminner mellom gårdene tilknyttet det rekonstruerte godsområdet (blokk A–F) og gårdene utenfor. Jeg oppfatter gårdene utenfor som eldre bondegods, hvor eiendomsforholdet er manifestert i form av gravrøyser og hauger. De funntomme heleieområdene anser jeg derimot som et sannsynlig eldre jordegods under Seim med jordbrukere uten rett til markert begravelse, kan hende former for ufrie/frie.

Ovenfor har jeg skilt ut rike og store gravminner i Alenfit (jf. kap. 5.2.1.3 og Tabell 29), og sett hvordan de er lokalisert i forhold til senere kjent eiendomstruktur for å avdekke eventuelle maktsentra. Fire av seks rike eller store gravminner er lokalisert innen heleieområdene omkring Seim, og et femte funn – to provinsialromerske vestlandskjeler importert fra Rhin-frankiske områder (Belgia/Tyskland) – er fra Skare som grenser til den rekonstruerte godssamlingen (jf. Figur 64b). Bare en av de seks gravene, den rike kvinnegraven på Fosse, er uten åpenbar forbindelse til

[212] Det dreier seg om en udatert røys på Krossane, grensepunktet mellom Hopsdal, gnr. 192/Votno, gnr. 170/Sjauset, gnr. 200, og samtidig østgrensen av godsområdet, samt 2 løsfunn fra eldre jernalder på Hopsdal, og 1 udatert gravhaug på Leiknes, gnr. 195, og én gravhaug med graver fra både eldre og yngre jernalder på Midgarden, gnr. 196.

[213] Det dreier seg om en gullarming (B 2212) og et spinnehjul (B 12041).

Område	Antall gårder	Gårder med graver	Antall graver
Sete (Seim/Votno/Hopland minus nordre Hopland)	3	2 (66%)	9
Øvrig godsmasse	22	3 (14%)	5
Gårder utenfor heleieblokkene A–F	59	29 (49%)	57
Sum	84	34	71

Tabell 28. Fordeling av gravminner i Alenfit

godssamlingen omkring Seim. I tillegg er det gjort ytterligere to funn av vestlandskjeler, på Fosse, gnr. 146, og Hilland, gnr. 134, men disse har vi mindre kunnskap om, da gjenstandene er tapt (Hovland 1996, 134f.).

Nr	Gård	Kriterium	Datering
1	Skare	To bronsekjeler + glass (import)	400–475 e. Kr.
2	Seim	Haug over 20 m i tvn. (størrelse)	1300–1100 f. Kr.
3	Votno	Insulært funn, beslag omarbeidet til brosjé (import)	900–950 e. Kr.
4	Fosse, indre	Fingerringer i sølv, bronsegjenstander mm (import + rikdom)	300–400 e. Kr.
5	Hopsdal	Gullarmring 33 gram (rikdom)	400–575 e. Kr.
6	Midgarden	Bronsekjele (import)	300–400 e. Kr.

Tabell 29. Graver i Alenfit som er særskilt store, rike eller har importerte gjenstander, fra nord til sør jf. Figur 64b. I tillegg kommer to tapte bronsekjeler fra Fosse og Hilland

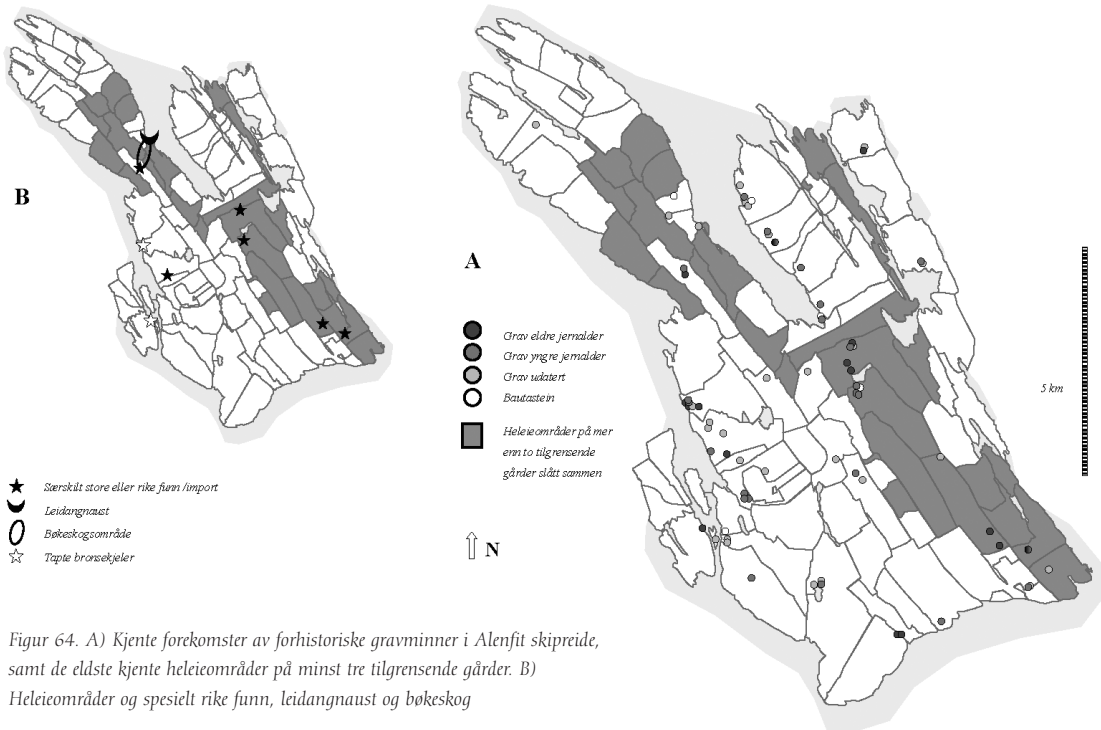
Når ble da et eventuelt eldre krongods under Seim oppløst? Det synes klart at Munkeliv kloster ervervet blokk A mellom 1180–90 og 1328, siden disse gårdene ikke er med i den eldste jordeboken fra 1180-årene. Forutsetter vi at godset ble delt noenlunde samtidig, kan det indikere at et eldre Seimgods ble oppløst i løpet av dette tidsrommet. Imidlertid viser blokk F at det også skjedde endringer etter ca. 1330–60, da denne først er kjent som prebendegods etter at BK var ferdigstilt. Den nære sammenhengen mellom blokk E (stigtsgods) og F (kannikgods) kan imidlertid gi mistanke om at bispestolen tidligere sto som eier, og siden lot det gå videre til kannikene. Jeg har alt pekt på at Seim, og dessuten muligens hele blokk D, kan ha vært del av kongsgaven til Rømer-ætten i 1361 (stadfestet 1372). I så fall må blokk D ha vært avhendet som krongods før ca. 1300 og etter ca. 1130 da Seim fremdeles kan ha vært krongods. I diplomtet fra 1361 framgår at deler av Auduns gods nå var fradelt og skjenket kloster og kirke. "Nordfjordgodset" ble åpenbart splittet i mindre deler i flere omganger fram til 1361 og en slik utvikling kan også forklare de trekkene jeg har påvist i eiendomsforholdene omkring Seim.

Hva så med -land-gårdene? Var også de tidligere en del av et gods under Seim, slik Olsen hevdet? Det er åpenbart et misforhold mellom utbredelsen av -land-gårdene og de helområdene jeg mener å kunne identifisere som et potensielt krongods under

Seim i yngre jernalder og tidlig middelalder. Geografisk inngår bare to -land-gårder, Eikeland og deler av Hopland, i de påviste heleieområdene (blokk A–F), som representerer det rekonstruerte godset.

Et viktig argument i Olsens hypotese er som nevnt -land-gårdenes fysiske nærhet til Seim, og at utmarken til Seim strekker seg bak de nordlige -land-gårdene. Det kan tyde på at de er utskilt fra Seim. En innvending mot Olsens hypotese er likevel at det er lite i de senere eiendomsforholdene som knytter -land-gårdene til Seim. I 1563 var det bondeie i tre av sju -land-gårder omkring Seim (jf. Tabell 30). Dessuten tyder forekomsten av forhistoriske gravminner på at Spurkeland og Totland var bondeie i vikingtid. Senere lå de imidlertid under Munkeliv- (før 1180–90) og Nonneseter kloster. Som vist hadde både Nonneseter- og Munkelivgodset fra 1100-tallet, med unntak av blokk H, en spredt struktur, trolig tuftet på bondegods. En mulighet er likevel at kongen kan ha donert enkeltgårder til klostrene, men dette er vanskelig å sannsynliggjøre både empirisk og metodisk. Ser vi opplysningene samlet, tyder det på tidligere bondeie for samtlige -land-gårder omkring Seim, unntatt Eikeland og deler av Hopland. Umiddelbart rimer dette dårlig med at -land-gårdene representerer et eldre jordegods under Seim.

Figur 64. A) Kjente forekomster av forhistoriske gravminner i Alenfit skipreide, samt de eldste kjente heleieområder på minst tre tilgrensende gårder. B) Heleieområder og spesielt rike funn, leidangnaust og bøkeskog

Gård	Gnr.	Landskyld 1647	RV gjennomsnitt=I	Eiendomsforhold	Gravminner jf. Tabell 2, s 2
Sprukeland	176	2,25	1,21	Nonneseter (1535)	x
Totland	174	3,00	1,62	Munkeliv (1180–90)	x
Ryland	173	2,75	1,48	Biskop (1647)	x
Hopland, øvre	172	3,00	1,62	Krongods (1520), Stigtsgods (?) (1567)	
Hopland, nedre	172	1,5	1,69	Rosenkrantz (1647)	
Hopland nordre	172a	1,63		Bondegods (1563)	x
Helland	162	1,69	0,91	Bondegods (1563)	
Espeland m/Sel	163	2,00	1,08	Bondegods (1563)	x
Eikeland	168/9	2,63	1,42	Stigtsgods (1567), en part var Munkelivgods i 1180–90	

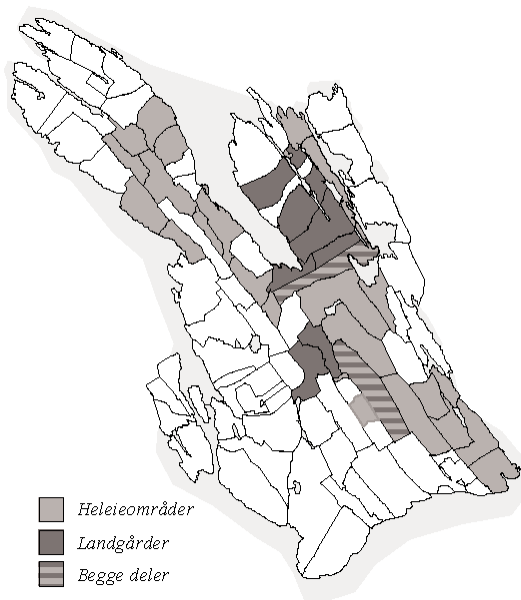
Tabell 30. Eiendomsforhold og gravminner på -land-gårdene omkring Seim, fra nord til sør

Når det gjelder Hopland til er imidlertid eierforholdet spesielt. Gården var alt før 1520–1567 delt i tre atskilte enheter uten teigblandet innmark, og med forskjellige eiere. Jeg anser det som sikkert at Hopland er utskilt fra Seim, ettersom navnet tyder på at Seim tidligere strakk seg ned til sjøen, og Hopland ligger mellom. Den ene parten av Hopland (nordre) var odelsjord i 1563, og det er nettopp denne parten som stenger sjøtilgangen fra Seim. ²¹⁴ Det er dermed klart at eiendommen må være utskilt fra Seim, men var i bondeie i senmiddelalderen.

Kanskje representerer Seim og -land-gårdene et større kongsgårdsområde som ble omorganisert på 900-tallet, ved at kongengavfra seg -land-gårdene. Dersom det dreier seg om en oppstyking av hovedgården i mindre leilendingsbruk skulle vi kanskje ikke forvente odelseie på -land-gårdene, slik både gravminner og senere eiendomsforhold kan tyde på, kanskje allerede fra 900-tallet. Dette lar seg derimot forstå dersom kongen avhendet eiendom som gave f.eks. drikke- (gno. *drekkulaun*) eller hederslønn (gno. *heiðrlaunaðr*) som mottakeren fikk odelsrett til, ifølge Gulatingsloven (G 270; Fritzner I, 263; Hamre 1964, 27). Det knytter seg likevel usikkerhet til -land-gårdenes status.

Jeg finner det samlet mest rimelig å rekonstruere et eldre Seimsgods med utgangspunkt i både -land-gårdene til Olsen og heleieområdene jeg har påvist omkring Seim i middelalderen, slik det er vist i Figur 65. I tillegg kan tenkes at noe av prestebordsgodset 1330–60 var del av samme jordegods, men at f.eks. godsherren gav dette som fondasjonsgave til kirken. Når det gjelder Magnusvoll (Skor), gnr. 175, Li, gnr. 156, Fiskset, gnr. 161, Vollo, gnr. 153, og Mykletun, gnr. 152, som ligger som små "øyer" innen heleieområdene (blokk A–F), som

[214] Nordre Hopland = bruk 4 og 5, og ble regnet som særskilt gård inntil matrikuleringen i 1819, og var bondegods. Øvre Hopland (= Oppgård og Sørgård) var atskilt med egen jordvei (= bruk 7 og 8) og var krongods, og senere ble en part stigtsgods. Nedre Hopland (= Øvregård og Neregård) lå nærmest Seim og svarer til Rosenkrantz-parten og ble i eldre tid kalt "Vangen". Selv om innmarken til brukene var mer eller mindre atskilt lå utmarken i teigblending, noe som kan tyde på et felles opphav (Hjelmtveit 1968, 601ff.).

Figur 65. Forslag til rekonstruksjon av et eldre gods omkring Seim, basert både på -land-gårder og heleieområder

representerer det rekonstruerte godsområdet, er det mulig at også disse skal regnes som del av det. På grunn av en viss usikkerhet omkring dette finner jeg det likevel riktigst å holde disse utenfor i den videre analysen. Det rekonstruerte krongodset omkring Seim (før ca. 900–950) omfatter da totalt 32 gårder, dvs. heleieområdene, -land-gårdene nær Seim og Kjenes, som må være utskilt fra denne. Spørsmålet er om -land-gårdene og heleieområdene skal forstås som ulike kronologiske fenomener, men likevel som deler av én og samme utvikling; nemlig en suksessiv avvikling og endring i driftsformen av en eldre godsenshet omkring Seim, og overføring av kongsjord til andre eiere. Dette spørsmålet må bli stående åpent.

En samlet vurdering tilsier uansett at det lå et relativt stort jordegods omkring Seim i tidlig middelalder og før, med kongen som jordeier. På sitt største kan det ha omfattet 32 senere gårder, inkludert -land-gårdene som kan ha blitt skilt fra kanskje allerede på 900-tallet, slik gravminnene antyder. En gang, kan hende etter ca. 1130, og før 1300, skiftet jordegodset eier. Dersom det er riktig at Seim lå til Rømerne på 1400-tallet, kan det indirekte tyde på en forbindelse med Audun Huggleiksson på slutten av 1200-tallet. Audun, som oppholdt seg mye i Bergen gjennom sitt virke som kongens stallar og etter hvert en av formynderne

(Nedrebø 2002 *et al*, 38), kan ha hatt Seim som lokal hovedgård, i likhet med de senere befaling- og høvedsmennene på Bergenshus, Otte Matsson (Rømer) og Erik Rosenkrantz. Følgelig kan Seim med tilhørende gods ha blitt konfiskert av kongen omkring 1300 og dernest omfordelt på nye eiere, eventuelt forlent vekk, slik vi vet skjedde med det øvrige jordegodset til Audun fram til 1361. Muligens kan blokk D ha vært del av kongsgaven til Otte Rømer i 1361. En slik utvikling rimer også med de øvrige eiendomsforholdene omkring Seim, hvor Munkeliv kloster ervervet blokk A mellom 1180–90 og 1328, og kannikene blokk F etter ca. 1330–60. For de andre blokkene er det ikke mulig å gi en bakre grense for ervervelsestidspunktet. Dette lar seg forene med en hypotese om at Seimsgodset, som konfiskert adelsgoods, ble splittet opp i første halvdel av 1300-tallet i kongelig regi, men at selve hovedgården trolig først opphørte som kongsgård en gang etter 1130.

Det er usikkert hvilken relasjon eiendomskonsentrasjonen omkring Alver hadde til kongemakten. Dette var en betydelig mindre godssamling og omfattet bare seks gårder. Det kan ha blitt delt allerede før 1180–90, vurdert etter blokk H som var Munkeliv-gods på denne tiden.

Drift og mulige veitsler

6.2.3.1

I hvilken grad skiller gårdsnavnene innen den potensielt eldre godsensheten omkring Seim skiller seg fra det øvrige navnematerialet i skipreiden, med tanke på hvordan et slikt gods kan ha vært organisert i en tidlig fase?

Gårdsnavnene i Alenfit viser som for Alrekstad en overrepresentasjon av navn med forledd som er knyttet til dyr i form av fugl, fisk, vilt og husdyr eller sekundærprodukter av slike (pels, ull, ost, smør, horn) innen det rekonstruerte godsområdet, dvs. heleblokkene (A–F) inkludert Kjenes og -land-gårdene omkring Seim (jf. Tabell 31). Ca. 43 prosent av gårdsnavnene (= 12 av 28 navn, 32 gårder) ²¹⁵ her har et førsteledd som kan tolkes å ha slik sammenheng. Utenfor det rekonstruerte godset har bare 10 prosent av gårdene (= 4 av 41 navn, 51 gårder) denne type navn. Det gjelder Isdal, usikkert avledet av *hiði* n, bjørnehi, nordre Titland muligens av *tita* f, småfugl, Haukås (gnr. 67, ikke 199) av *haukr* m og dessuten Fiskset, trolig avledet av *fiskr* m, fisk med henvisning til den gode lakse-elven som danner gårdens østgrense mot Seim (jf. Figur 66). Søndre part av Titland inngår imidlertid i det rekonstruerte godset, og vurdert etter gårdsgrensene og beliggenhet er det også sannsynlig at Fiskset, som også lå til kongskapellet Allehelgen-kirken, er utskilt fra Seim (jf. Figur 41). I realiteten er det bare 2 av 14 dyrerelaterte navn i undersøkelsesområdet som ikke står i en nær forbindelse med det rekonstruerte godset (Isdal og Haukås i nord).

| 215 | Minst to av 28 navn er sekundære, Midtgarden og Øvstgarden, hvor eventuelle eldre navn er tapt.

Ser en på navnematerialet i forhold til de tradisjonelle forhistoriske og middelalderiske navneklassene, har 10 av 28 gårdsnavn innen det rekonstruerte godset -land-ender, ett er stad-navn i tillegg til Seim, som er et heim-navn. Det viser at 43 prosent av navnene ut fra navneformen kan ha forhistorisk opphav, men i liten grad tilhører det eldste sjiktet av gårdsnavn, etter tradisjonell tolkning. I tillegg kommer også ett set-navn (Fiskset), fra et mulig delingsprodukt av Seim. Andre navn innen det rekonstruerte godset er middelalderiske eller yngre, f.eks. Magnusvoll og Myksvoll, hvor et antatt ungt andreledd også er satt sammen med unge/kristne personnavn (Magnus og Mikael (se nedenfor). Magnusvoll, gnr. 175, er etter navnet, gårdsgrensene og de skriftlige eiendomskildene helt klart utskilt fra den eldre Totland, gnr. 174, sannsynligvis mellom 1180–90 og 1328 (jf. Figur 60 A). Siden det også her kan være tvil om tolkningene av enkelte navn, vil jeg se nærmere på deres etymologiske betydning med vekt på førsteleddet, for å belyse hvilke produkter/ressurser som eventuelt kan henseile på et mulig tribut- eller veitslesystem knyttet til kongsgården.

Gårdsnavnene Kjenes, Okse og Verland ²¹⁶ er avledet av husdyrslagene *kið* n. kje, *oxi* m, okse, og *veðr* m, vær, slik også NG og Oluf Rygh påpeker. Mer usikkert er det om førsteleddet i Hopland er avledet av *hófr*, hov, overført for hest eller hestebeite, slik Eivind Vågslid har foreslått, eller av *hópr* m, liten bukt, i tilfelle Hoplandsvågen innerst i Lygrafjorden. Andre tolkninger er også mulige, men er likevel mer usikre (jf. Særheim 1999, 373). Rygh forklarer navnet Kaperdalen (1563) som avledet av *kakbretta* f, som er en spesiell ostevelling eller tynn ost, kokt på myse. Han mener navnet har sammenheng med at elven som renner gjennom dalen angivelig har grumset vann "...der ser fuldstændig ud som "Kabbretta"..." (NG XI, 373). ²¹⁷ Rygh anfører videre et forsvunnet elvenavn, "*kaberetteaaen", som bakgrunn for gårdsnavnet. En lignende tolkning gir han for den nevnte Fiskset, hvor et tapt elvenavn "*fiská" eller "*fiskjá" legges til grunn, uten øyensynlig å være klar over at Fiskset og Kaperdalen ligger ved samme vassdrag, bare få hundre meter fra hverandre. Jeg anser derfor Ryghs tolkning som mindre sannsynlig, også for Fiskset, idet førsteleddet *Kabbretta* like gjerne kan henseile på denne type ost. Navnet Smørdal er uproblematisk avledet av *smjör* n, smør. Rygh oppfatter imidlertid Smørdal som et "rosende navn" i overført betydning for "...noget fordelaktigt, indbringende..."og da med sikte på grøderikdom og god beitemark (NG XI, 235). Med sine 1,5 ls. i landskyld i 1647 (0,8 RV) er Smørdal imidlertid en liten

| 216 | Vedralandir lå innen godsområdet, trolig et sted mellom Hopsdal og Kaperdal (jf. NG, Litleskare 1925 og Hjelmteit 1968, 522, 530).

| 217 | Ved selvsyn og samtale med grunneier har jeg ikke fått bekreftet denne elven har særskilt grumset vann.

gård godt under snittet i skipreiden (1,9 ls.), og Ryghs tolkning kan derfor virke noe søkt. For gården Ryland er grunnbetydningen mer usikker. Ifølge Vågslid kan Ryland være avledet av *ryr* f, og vise til et sauebeite, hvor det ligger ru eller ull (Vågslid 1963, 71f.). Verbet *ryja* vil si å håndplukke ull fra sau i fellingstiden. Naturlig felt ull tåler vann bedre enn den som er klippet og er et kvalitetsprodukt. Navnet kan også ha andre forklaringer, og Rygh foreslår at det er avledet av *rygr* f, en ugift odelskvinne (NG XI, 374). På Ryland er det som nevnt funnet en mansgrav fra yngre jernalder som usikkert kan indikere eldre odelsretter (jf. Tabell 30). Jeg har tidligere argumentert for at -land-gårdene på et tidspunkt var i bondeie, men jeg anser likevel Vågslids tolkning som vel så sannsynlig, uten at dette lar seg endelig avklare. Hodnesdal er avledet av *horn* n, horn av storfe. En naturformasjon, slik Rygh mener ligger til grunn for navnet, er ifølge Hjelmtveit mindre aktuell (jf. Hjelmtveit 1968). Fehorn ble i middelalderen brukt som drikkehorn, men *horn* kan også oppfattes som en kjenning for kyr, slik Vågslid har framholdt (Vågslid 1974, 271). Også en slik tolkning er forenlig, men usikker, sett i et veitsleperspektiv.

Oterås er avledet av otr m. dvs. dyreslaget oter (NG). Den eldste skriveformen, *askræoðr asa* (BK), er ikke oppført i NG, men både navnet og "topografisk oppføring" i BK tilsier at den er identisk med Oterås. ²¹⁸ Forstavelsen *askræ* er tidligere utolket, og jeg vil foreslå en mulig, men språklig usikker sammenheng med *askrakki* m, brukt generelt om et lite pelsverk (jf. Fritzner I, 76; Heggstad 1963, 28). I så fall kan navnet ha sammenheng med et *pelsverk* av oter. I middelalderen var slikt skinn svært ettertraktet, bl.a. brukt til hansker, og oterjakt var en spesialisert virksomhet utført med hunder.

Tilsvarende vitnemål finnes i navnet Eikeland, hvis eldste skriveform er *Icornalande* (1180–90, etter yngre avskrift ca. 1490). Navnet er avledet av ikorni m, ekorn. I likhet med oterskinn var pelsverk av ekorn, gråverk, en kostbar vare i middelalderen, bl.a. brukt til kappeslag på finere drakter. Både "Ekornland" og Oterås er gode eksempler på navn som kanskje kan settes i forbindelse med veitsler. "Ekornland" er dessuten det eldste "veitslenavnet" som er dokumentert (1180–90) innen det rekonstruerte godset. Haukås er avledet av fugleslaget *haukr* m, som var ettertraktet i stormannskretser, blant annet brukt i jakt og gitt som gave. Et navn som Titland, kan som nevnt være avledet av *tita* f, småfugl, men tolkningen er usikker (jf. Særheim 1999, 398). I så fall var det kan hende fjær og dun som var det avgjørende, selv om fugl også har vært nyttet som mat (KLNIV, 395ff; V, 13).

---

[218] Prestebordsgodset til Seim er i BK oppført fra nord mot sør, først på vestsiden av fjorden, og deretter på østsiden.

Figur 66. Gårdsnavn i undersøkelsesområdet med referanse til dyr (husdyr, fisk, fugl og ville dyr) eller sekundærprodukter av dyr (ost, smør, fehorn, ull, pels), sett i forhold til det rekonstruerte godsområdet (skravert grått). 43 prosent av gårdsnavnene innen godset har slike navn (12 stk), mot bare 7 prosent utenfor (3 stk). Kanskje kan dette avspeile et eldre system med veitsler til godsherren på Seim. Eldste skriftlige belegg er "Ekornland" (ca. 1180–90)

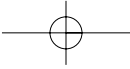

Gård	Gnr	Belegg	Grunnform	Mulig betydning	Kategori
Kjenes	178	kidra næse (1330–60)	Kið n.	Kje (geitunge)	Husdyr
Okse	150/151	oxa (1330–60)	Oxi m.	Okse	Husdyr
Verland	forsv.	vedralandi (1330–60)	Veðr m.	Vær	Husdyr
Hopland	172	Hopland (1519)	höfr ha. (uvisst)	Hestebeite (?)	Husdyr (?)
Haukås	67	Hwgeaasz (1522)	Haukr m.	Hauk	Fugl
Titland	128/129	Titland (1519)	Tita f. (uvisst)	Smáfugl (?)	Fugl (?)
(E)ikeland	168/169	Icornalande (1180–90)	Ikorni m.	Ekorn	Pels
Oterås	157	askræðr asa (1330–60)	Askrakki m. (?) / Otr m.	Pels av oter	Pels
Hodnesdal	198	Hønsdall (1563)	Horn n.	Horn av storfe	Produkt av husdyr
Kaperdal	166/167	Kabrethedall (1563)	Kakbretta f.	Kabbretta (ost)	Produkt av husdyr
Ryland	173	Rylandt (1519)	Rýr f. (uvisst)	Håndplukket ull fra sau (ryja) (?)	Produkt av husdyr (?)
Smørdal	66	Smørdal (1463)	Smör n.	Smør	Produkt av husdyr
Helland	162	Helleland (1519)	Hellir m.	Hule i berg / helle	Håndverk (?)
Hessedal Smetsdal (sekundært)	160	Hessedal (1563) Smittzdal (1667)	Esja f. Familien Smed kjøpte gården på 1600-tallet	Kleber eller skiferstein	Håndverk
Mongstad	155	Macstet (1519)	?		Personnavn (?)
Myksvoll	64/65	Mikkalsvollir (1427)	Mikjáll Vollr m.	Mikal	Personnavn
Totland	174	Porslande (1180–90)	Þórr (gno.)	Tor	Personnavn (?)
Magnusvoll utskilt fra Totland mellom 1180–90 og 1328	forsv.	magnus wollum (1330–60)	Magnus Vollr m.	Magnus	Personnavn
Espelend	163	Espelend (1519)	Espi n.	Osp	Treslag
Espevoll Bøkevoll (sekundært)	154	Espevoll (1590) Bøgeuold (1608)	Espi n. Bæki n.	Osp Bøk	Treslag
Spurkeland	176	Spurkeland (1519)	Sprake m.	Einer	Treslag
Hopsdal	192	Husdal (1519)	?		Hus/bygning/tun
Midtgarden (sekundært)	196				Hus/bygning/tun
Øvstgarden (sekundært)	197/199				Hus/bygning/tun
Seim	171	Sæheimi (Ca. 1200)	Sær m. / heimr m.	Boplass ved sjøen	Vann/sjø
Votno	170	Votnum (1330–60)	Vatn n.	Vann	Vann/sjø
Krossvoll (forsvunnet), under Spurkeland	forsv.	Krossuoller (1535)	Kross m.	Kryss eller kross (Krysningspunkt)	Annet
Leiknes	195	Lechnes (1519)	Leikr m.	Samlingsplass	Annet

Tabell 31. Alle gårdsnavn innen det rekonstruerte godsområdet, med vekt på forleddet

Når det gjelder andre navn innen det rekonstruerte godset er deres stilling i et eventuelt veitslesystem uklart. Her er både norrøne (Tor) og yngre/kristne (Magnus og Mikael) person-navn, men også mer "ressursorienterte" knyttet til f.eks. steinbrudd (jf. *esja* f. og *hellir* m.) og forskjellige treslag (osp og einer). Det kan dokumenteres minst to navneskifter på 1500–1600-tallet (Hessedal → Smetsdal og Espevoll → Bøkevoll) og sekundære navn som Midtgarden og Øvstgarden forekommer også, slik at det her kan være eldre tapte navn.

En samlet vurdering av navnetilfanget omkring Seim åpner for en tolkning av at navn forbundet med dyr og dyreprodukter kan avspeile former for ytelser eller veitsler fra underordnede gårder til en sentral hovedgård knyttet til kongen. De mulige "veitslenavnene" synes å være blant de eldste navnene og er spredt i hele det rekonstruerte godsområdet. I en førskriftlig tid kan "veitslenavnene" ha karakterisert viktige produkter som skulle ytes som veitsle; "åsen fra hvor det skal gis oterskinn"

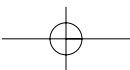
eller "jordet fra hvor det skal gis håndplukket ull" og "dalen fra hvor det skal gis kabbretta-ost" osv. Navnematerialet i denne del-undersøkelsen er ikke stort, bare ca. 70 navn og 84 gårder, men synes å støtte opp omkring resultatene fra undersøkelsen omkring Alrekstad (jf. 4.2.3.1). De har visse fellestrekk med navnematerialet innen Alrekstadgodset, men med større innslag av navneledd som peker mot husdyr og husdyrprodukter.

6.2.4 Hovedtrekk i godsutviklingen omkring Seim

Tre hovedfaser tegner seg i utviklingen av godset omkring Sem i yngre jernalder og middelalder. Seim med nabogårdene Votno og Hopland representerer selve hovedgården i en stor tilliggende jordegodssamling med røtter i jernalderen. Et titalls -land-gårder omkring Seim var trolig del av dette jordegodset i yngre jernalder, slik Magnus Olsen hevdet, men jeg finner at godset kan ha vært enda større i denne fasen og kanskje omfattet omkring 32 gårder innbefattet hovedgården. De agrararkeologiske undersøkelsene kan usikkert tyde på at hovedgården Seim ble omorganisert på 900-tallet, med utskillelse av gårder og en mulig utflytting av tunet.

Tidsmessig faller utviklingen helst sammen med Håkon den gode, eller de påfølgende vasaller under Harald Blåtann. Gjennom sin oppvekst hos engelske Kong Æthelstan hadde Håkon inngående kjennskap til hvordan konger og fyrster drev sine jordegods og organiserte samfunnsliv både i England og ellers i Europa (jf. Koht 1931b, 152). Etter Håkon den godes død omkring 960 innsatte angivelig Harald Blåtann først Harald Gråfell som sin vasall og deretter Håkon Sigurdsson Ladejarl på Lade i Utrøndelag, fra omkring 965. I 970-årene skal ladejarlen angivelig ha oppnådd en selvstendig posisjon av dansk styre, og fikk muligens kontroll over krongodset på Vestlandet i denne perioden. Likevel er det uklart om endringene vi ser omkring Seim på 900-tallet kan ha sammenheng med slike storpolitiske forhold, eller heller representerer en omlegging av gårdsdriften fra f.eks. et system som også baserte seg på trellehold til et system som i større grad var bygd opp omkring leilendingsdrift.

I gjennomgangen av de eldste eierforholdene omkring Seim ble det påvist seks mindre heleieområder på 3–5 gårder hver, med fem forskjellige eiere. Heleieblokkene grenser til hverandre, og Seim og strekker seg over et 13–14 km langt belte fra nord til sør. Sentralt i dette området ligger Seim. Fjorden og Storavatn forbinder områdene i nord sammen med Seim, mens mot sør gikk det stier over land. Fire av heleieblokkene lå innefor det senere kjente Seim sogn, mens de to i sør lå i Hammer sogn. Disse seks heleieområdene kan tidligere ha utgjort et samlet jordegods under Seim. Området synes å ha blitt oppsplittet som en samlet godsenshet i løpet av 1200- og 1300-tallet, og dersom det har en sammenheng med Audun Huggleiksson,

er perioden 1300–1360 kanskje mest sannsynlig.

I analysen av det forhistoriske gravmaterialet, hvor gravminnene ble tolket som uttrykk for eldre selveie eller bondeie, kunne jeg vise en svært lav forekomst av slike gravminner innen heleieområdene. Bare 3 av 22 gårder (14 prosent) hadde til sammen 5 graver, utenom hovedgårdsområdet med 9 graver. Derimot hadde 29 av 59 gårder, dvs. 49 prosent, utenfor heleieområdene til sammen 57 graver. Forskjellen i forekomst ble satt i sammenheng med at gårdene i heleieområdene var drevet av personer med lav sosial status som heller ikke fikk markert eller synlig begravelse. Fraværet av gravminner ble derfor tolket som en indikasjon på høy alder på heleieområdene. Når det gjaldt særskilt rike og store gravminner opptrådte derimot disse i halvparten av tilfellene (4 av 8) innen godsensheten. Bare en gang forekommer et gullfunn (Hopsdal), et insulært funn (Votno) og en storhaug (Seim) i undersøkelsesområdet, og samtlige er lokalisert innen det rekonstruerte godset. Prestisjegraver med bronsekjeler og sølv forekommer imidlertid på tre gårder utenfor (Fosse, Hilland og Skare).

På -land-gårdene omkring Seim viste det seg å være en forholdsvis høy forekomst av forhistoriske gravminner. De fleste var relativt enkle, og ble datert til 900-tallet. Det var også klare indikasjoner i skriftkildene på at flere av dem var i bondeie i 1560-årene. Det ble påvist trekk ved eiendoms- og gårdsgrensestrukturen til Seim som ble oppfattet som en indikasjon på at flere av -land-gårdene virkelig var utskilt fra Seim, slik Olsen tenkte seg. Særlig avgjørende var at et stort utmarksområde (inkludert gården Kjenes) under Seim, var lokalisert bak -land-gårdene. Videre ble det påpekt at Hopland ligger mellom Seim og sjøen, samtidig som Seim-navnet viser at gården tidligere strakk seg ned til sjøen.

Heleieområdene som her er påvist, og -land-gårdene har likevel bare liten geografisk overlapping; de "supplerer" hverandre. Det kan tyde at de opprinnelig var del av samme jordegods, men at det har vært en noe ulik utvikling i eiendomsforholdene. -land-gårdene ble bondegods, mens driften i heleieområdene kan ha fortsatt under kongen og fra 1200-tallet nye aristokratiske jordherrer, og muligens baron Audun Hugleiksson fra slutten av 1200-tallet.

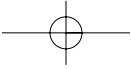
Gårdsnavnene innen det rekonstruerte godset viste høyere forekomst av navneformer med referanse til dyr eller dyreprodukter, hele 43 prosent (12 av 28). Minst 12 av navnene har endelser som kan være forhistoriske, mens andre åpenbart er yngre. Utenfor godsområdet fant jeg i høyden fire navn av denne typen, og klar lavere relativ forekomst. Åtte navn innen godsensheten var knyttet til husdyr eller produkter av husdyr, to var fuglenavn og to knyttet til pels/skinn. Dette kan tolkes som indikasjoner på et mulig eldre veitslesystem, hvor bøndene svarte tilsvarende produkter som avgift

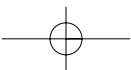
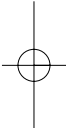
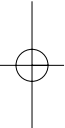
til kongen. Ut fra det arkeologiske og skriftlige kildematerialet, også innen hovedgårdsområdet, kan det antydes at det har skjedd to større endringer i eiendomsstrukturen. Hovedgården kan ha blitt omorganisert og delt opp på 900-tallet, slik både navneformene Seim-Hopland, en konsentrasjon av gravminnernes nær grensen mellom Hopland og Seim og arkeologiske undersøkelser av åkrene nær middelaldertunet på (trolig etablert som faste åkre på 900-tallet) tyder på. I samme periode kan -land-gårdene omkring Seim ha kommet over i bondeei, men hvordan dette har skjedd er noe uklart. Det øvrige jordegodset under Seim kan ha blitt holdt samlet til første halvdel av 1300-tallet, og da delt på minst fem forskjellige eiere.

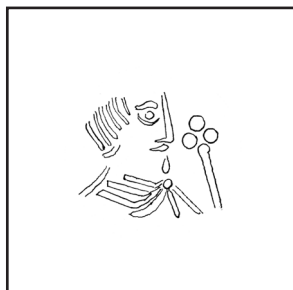
Dette gir følgende tidbilder:

- 1) Før ca. 900. Et stort krongods hvor området Seim/Votno/Hopland representerer hovedgården. -land-gårdene og heleiområdene utgjør et sammenhengende krongodsområde. Utenfor godset er det i hovedsak bondeei, og i motsetning til bøndene innen godset svarte disse neppe veitsler til kongen.
- 2) Etter ca. 900 til ca. 1150. Hovedgården deles opp og driften omorganiseres og intensiveres. Muligens er Seim fremdeles kongsgård omkring 1130, men -land-gårdene synes å ha blitt skilt fra Seim og overført til brukerne alt tidligere. Muligens står de fremdeles i en avhengighetsrelasjon til hovedgården. I det store heleieområde forsetter en form for leilendingsbasert drift. Hovedgården mistet trolig sin funksjon som kongsgård mot slutten av perioden, eller noe senere.
- 3) 1150–1400. Stormenn får hånd om Seim og underliggende gods. Omkring 1300 konfiskerer kongen dette adelsgodset, trolig i forbindelse med prosessen mot Audun Huggleiksson. Det blir omfordelt på kirke- og kloster-institusjoner (biskop/domkapittel og Munkeliv- /Jons-klosteret), og dessuten adelsmannen Otte Rømer (i 1361). Samtidig pågår en kontinuerlig prosess fra tidlig på 1100-tallet, hvor bondeei både på -land-gårdene, og i skipreiden forøvrig, desimeres på grunn av overføring til kirkelige institusjoner.

Kapitel 6 261

Sju

Fitjar

Fitjar skiller seg fra Alrekstad og Seim ved at den var forlent i hele eller deler av middelalderen fram til 1664/65, da den kom i adelseie. Lendmannen Aslak Fitjaskalle († 1028), Kolbein (sysselemann?) på 1300-tallet og embetsmenn omkring reformasjonen synes å ha benyttet Fitjar, som setegård eller bortbygset "inntektskilde". Det er ukjent når Fitjar ble avviklet som kongelig hovedgård, men ifølge Snorre var den gitt i len alt på Aslak Fitjaskalles tid, på begynnelsen av 1000-tallet. Det var kan hende likevel veitsle- eller gjestingsplikt knyttet til forleningen, slik kongelige opphold på Fitjar på 1300-tallet kan tyde på, og fremdeles på 1500-tallet lå bestemte jaktretter i egnen rundt til Bergenhus festning.

Jeg vil undersøke hvilke områder hovedgården Fitjar kan ha omfattet i middelalderen og før, og hvilken struktur den hadde. For å undersøke om kongsgården hadde flere mindre underbruk, vil jeg se nærmere på de tilgrensende og små gårdene Vollen, Havnen og Prestebø (Lykiu), som ligger kant i kant og straks utenfor Fitjars nåværende innmark. Også Breivik, Årskog og kanskje Skålevik kan være utskilt fra Fitjar, men ligger noe lengre unna, som satellitter i tidligere utmark. I havet mot vest eide Fitjar en rekke øyer, hvor det omkring 1700 var ca. 15 husmannsplasser. Mange av plassene ble først matrikulert i 1723, men ble tidligere regnet som del av hovedgården som hadde skattefritak. Representerer noen av disse også bosetninger fra middelalderen eller før?

Jeg vil videre undersøke hvilke områder som eventuelt kan representere et eldre krongods under hovedgården. Undersøkelsen av eiendomsforholdene er avgrenset til Våg skipreide per 1647, inkludert de ytterste øyene mot vest som tidligere lå til Føyno skipreide (jf. Figur 67). Våg skipreide omfattet da et område som svarer til Austevoll

og Fitjar kommune (før 1964), inkludert Gisøy, Selsøy, Vikøy og Risøy ytterst mot vest i Fitjar (nåværende gnr. 147–156 i Bømlo kommune). ²¹⁹ Jeg har funnet 103 sannsynlige middelaldergårder innen dette området. Det vil i praksis si de gårdene som er nevnt i skattematrikkelen av 1647, pluss Horgo, gnr. 24, i Austevoll, hvor det er usikre opplysninger om forhistoriske gravminner, og Gisøy, gnr. 29, som er nevnt 1570 (DN VI nr. 805). Bosetningshistorien for øyene i vest er som nevnt uklar. Jeg har likevel regnet Kvernøy, Selsøy og Ulvesøy som middelaldergårder, siden disse var bebodd Allehelgen-gods i 1638 og svarte landskyld "...som sedvanlig er..." (NRR X, 72) (jf. også note 235). Også Kvalvåg gnr. 20, i Austevoll anser jeg som en mulig middelalderbosetning, selv om den først er nevnt i 1649. I tillegg er det minst to forsvunne gårder i undersøkelsesområdet, "Værnd" og "Snilstvued". Førstnevnte var Munkeliv-gods i 1463 (DN XII nr. 232) og det framgår tydelig at den lå på Huftarøy i Austevoll, antakelig på østsiden (se nedenfor, kap. 7.2.2.4). Snilstveit er omtalt i 1610, men er forøvrig ukjent (NG XI, 159). Kan hende har det også vært en ødegård "Selberg" på Selbjørn, men dette er usikkert (jf. note 253). Samlet anser jeg Våg skipreide som stor nok for å kunne fange inn et eventuelt eldre krongods under kongsgården på Fitjar.

Fra kongsgård til forlent krongods

7.1

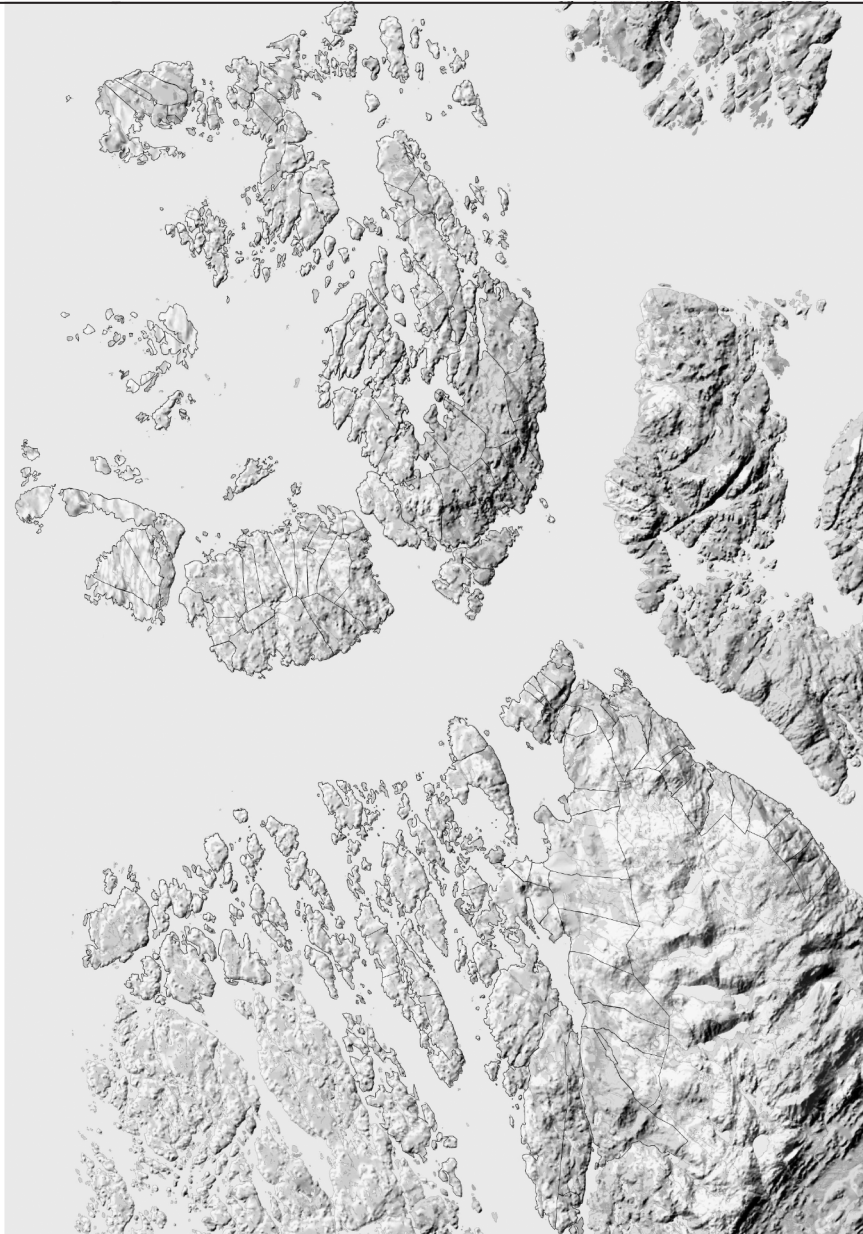
Sagaen omtaler Fitjar som en av Harald Hårfagres storgårder (Hkr, Harald Hårfagres saga kap. 38, bd. 1, 74; Egs kap. 36). Når det gjelder opprinnelsen til Haralds eie i Fitjar, har Magnus Olsen framsatt en hypotese om gården gikk fra å være landnåmsmannen Onund Breiskjeggs odelsgård til å bli kongsgård under Harald, og da underforstått i forbindelse med konfiskasjon og rikssamling (Olsen 1912, 70, 75). Hypotesen hviler likevel på et høyst usikkert grunnlag.

En samstemt sagatradisjon vet å fortelle at Håkon den gode tok veitsler på Fitjar forut for slaget der i 960–61 (Håkon den godes saga, kap. 28, bd. 1, 97; Fagerskinna, 41). Selve slaget og Fitjar er også omtalt i skaldekvadet *Bersöglívisur* (ca. 1040) (Hkr, Magnus den godes saga kap. 16, bd. 2, 135), og sto ifølge Ágrip i nærheten av "Biskopsstein" på Fitjar (Ágr kap. 6, s. 27). Om dette navnet også kan avspeile en biskopelig forlening på tiden da Ágrip ble forfattet er likevel uklart. Ifølge Snorre innsatte Olav Haraldsson sin gode venn Aslak Fitjaskalle i Sunnhordland, "...og gav ham et stort len og veitsler der" (Hkr, Olav den helliges saga kap. 116, bd. 1, 321f). ²²⁰ Når Snorre beskriver striden mellom Erling Skjalgsson på Sola og kongen med

---

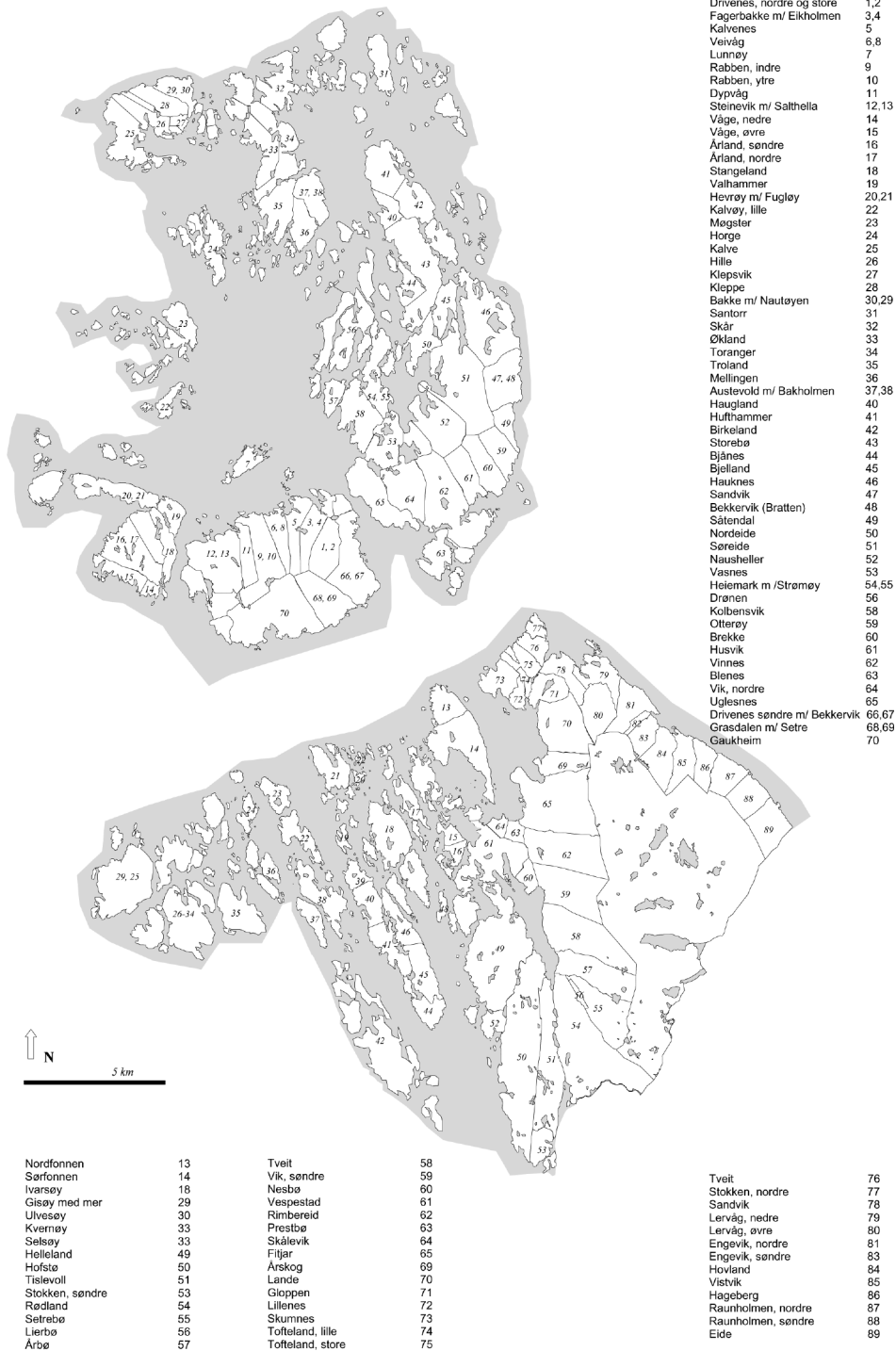
[219] Grensene for skipreidene, særlig i Sunnhordland og Nordhordland var ifølge Asgaut Steinnes "so godt som ubrigda" fra middelalderen og fram til 1800-tallet (Steinnes 1930, II, 147f). Likevel utgjør Våg skipreide et unntak. Både etter leilendingskatten i 1563 og leidangskattelisten i 1567 lå Tysnes sogn inn under Våg skipreide (NLR, III, 67f; III, 112f). I 1647 inngikk derimot Tysnes sogn i Uppdal skipreide. Jeg har likevel forhold meg til skipreideavgrensingen i 1647, da dette området trolig er stort nok til fange inn eventuelle eldre godsstrukturer omkring Fitjar.

Figur 67. Fitjar og omkringliggende gårder i Våg skipreide i Sunnhordland. Relieffkart Frode Iversen/Tore Tønning (MAD 12002-SF01/07). Gårdsgrenser fra Geovekstbasen ved Morten S. Andersen. Bearbeidet og satt sammen av Frode Iversen

Figur 68. Utsyn over Fitjar fra Rimsvarden i 1954. Foto Per Fett, Bergen museum. Digital sammenføring ved Vidar Trædal

Aslak heter det at Erling presset Aslak så hardt at han "ikke kunne greie seg i sysla" (*ibid.*). ²²¹ Etter et forlik mellom kongen, Aslak og Erling, dro angivelig begge lendmennene tilbake til "gardene sine" (*ibid.*). ²²² Som Olavs lendmann hadde Aslak, etter Snorres oppfatning, både sysle og forlent krongods i Sunnhordland, og tilnavnet "Fitjaskalli", indikerer at dette lå i Fitjar-traktene. Slik ser det ut for at Fitjar, og kan hende også et underliggende krongods, var forlent alt på 1000-tallet, om vi fester lit til Snorre. Uansett er det vel rimelig å slutte at dette var situasjonen da Snorre forfattet Heimskringla, i 1230-årene, dersom han eventuelt har projisert forhold i samtiden bakover i tid. ²²³ Omkring 1240 var Håkon Håkonssons tilknytning til Fitjar fremdeles sterk nok til at et av hans største skip, *Fitja-brandrinn*, fikk navn etter området (HH kap. 207; Heggstad 1963, 155).

Også andre middelalderkilder fra 1300-tallet vitner indirekte om kongens tilknytning til Fitjar. Høsten 1310 utferdiget Håkon V et brev her (DN II nr. 105). Oppholdet kan indikere kongelig gjestingsrett. I et brev fra 1371 ba Magnus VII og Håkon VI bøndene i Hardanger og Voss om hjelp, i form av en ekstraskatt, for å få løslatt kong Magnus fra svensk fangenskap. Skatten ble utlignet i all slags kjøpmannsvarer som skulle føres til Kolbein på Fitjar (DN XXI nr. 140; RN VII nr. 180). ²²⁴ Hardanger og Voss var på denne tiden egne sysler, men Fitjar ligger nær munningen av Hardangerfjorden, og dermed praktisk til for oppbeørsel og videre utskipping av varer

| 220 | "Áslákur var mikill vinur Ólafs konungs og setti konungur hann niður á Sunn-Hörðalandi, fékk honum þar lén mikið og veislur stórar..."

| 221 | "Fóru þeirra skipti svo að Áslákur hélt ekki við í sýslunni..."

| 222 | "Fór þá Áslákur aftur til búa sinna..."

| 223 | Fagerskinna fra 1220-årene nevner bare Aslak så vidt (Fgk, 173). Ågrip, fra 1190-årene, sier han var *stafnbúi* m. hos kongen, altså kongens "romkamerat" foran i kongeskipet, mens Theodoricus monachus, på samme tid, kaller han kongens skylding, i Eiliv Skards oversettelse fra latin (Historia de antiquitate regnum Norwagiensium, kap. 16; Ågr: kap. 26).

fra indre fjordstrøk. Stedsnavnet Torge på Selsøy, i kort avstand til, og trolig under hovedgården, antyder dessuten en middelaldersk/ynge jernalders markeds plass hvor slike varer kan ha blitt omsatt. Torge er først nevnt som bosetning i 1723, som plass under Selsøy (NG XI, 152), som var forlent Allehelgen-gods i 1638, og antakelig lå under Fitjar tidligere. Torge er et av seks slike "torg-steder" i Norge (Andersen 1977, 228f.), men er belagt sent i skriftlige kilder og foreløpig er det ikke gjort arkeologiske funn som kan bekrefte en slik virksomhet her. Den forøvrig ukjente Kolbein synes å ha stått i et tjenesteforhold til kongen, kan hende som sysselmann, og av brevet framgår eksplisitt at han mottok varene på kongenes vegne.

I 1529 fikk Niels Gjorson Fitjar i forlening "kvit og frit", med unntak av "...Kronens Herlighed og Jagt, som ligger omkring samme Gaard, hvilket skal ligge til Bergenhuus." (NRR I, 20). Det er noe usikkert hvilke "herligheter" det refereres til, men senere, i 1668, hadde Fitjar blant annet to laksevåger og fiskerier, som ble paktet for hele 25 riksdaler om året, i tillegg til halv part i en makrellvåg, hvor Fitjar holdt husmann. ²²⁵ Videre kalles en del av skogen på fjellet nær Fitjar for *Kongsskogen* (jf. Sørfonden 1933, 7f.) og har kanskje sammenheng med slike kongelige jaktretter. "Kvitt og fritt" innebar at lensherren tok lenets inntekter mot å administrere og svare for dets utgifter, og var en vanlig og gunstig avlønningsform for riksembetsmenn i senmiddelalderen (jf. Rosén 1966, 106). Fitjar svarte verken leidang eller tiende i 1567, og hadde skattefritak både før og etter reformasjonen (jf. NLR IV, 112–115; 181f; NRR I, 566). Dette kan også være årsaken til at eventuelle bosetninger under Fitjar er dokumentert sent i skriftlige kilder. I 1567 omfattet forleningen Fitjar og dets "...rette Tilliggelse, Leding, Landskyld og al anden Rettighed, som der nu tilligger og af Arilds Tid tilligget har, Intet undtaget..." (NRR I, 566). I 1610 var lenet på avgift tilsvarende ca. halve landskylden av gården (NRR III, 246; IV, 399), og i 1664/65 ble Fitjar solgt av kongen og kom over i privat eie, og tjente fra senest 1672 som adelig setegård for Bordewich-familien (Aaland 1933, 107f m/ref).

Det er dermed sannsynlig at Fitjar var i uavbrutt kongseie fra Harald Hårfages tid til 1665. Trolig var den forlent gjennom middelalderen, slik den kan ha vært alt på 1000-tallet og senere. På 1200- og 1300-tallet tjente den trolig som sysselmannssete, og synes å ha hatt oppebørselsfunksjon for skatt og gjestingsplikt for kongen.

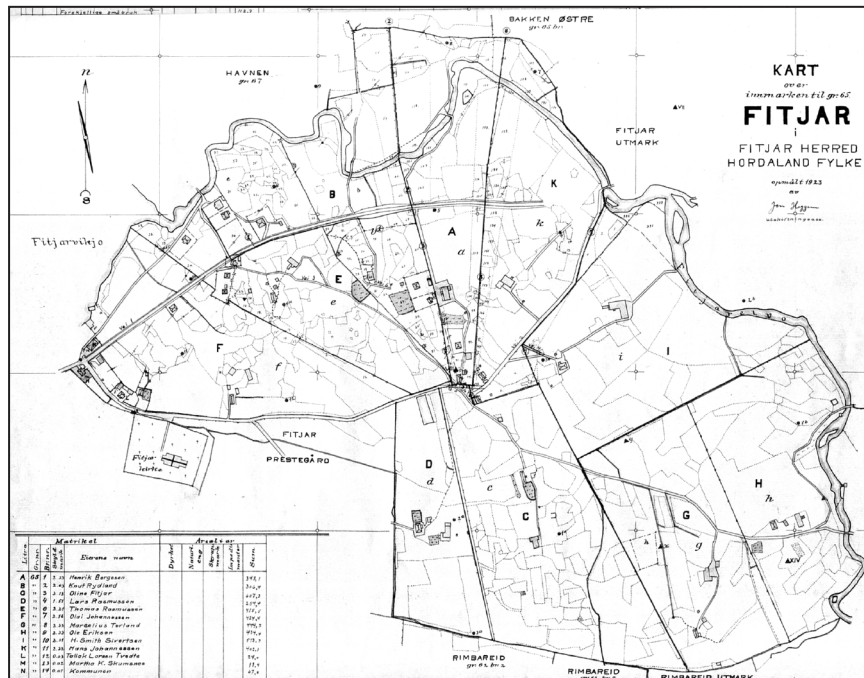
Hovedgården i historisk tid

7.1.1

Fitjar var med 6 ls. i landskyld den tredje største gården i undersøkelsesområdet, etter landskyldverdiene i 1647. ²²⁶ Hvilke områder omfattet gården omkring 900 og senere i middelalderen?

| 224 | NG mangler referansen.

| 225 | Trolig dreier det seg om en makrellvåg på nordre Klubbeviken ved Aga (jf. Steinsbø 1986, 258).

Figur 69. Utskiftningskart Fitjar 1925–29

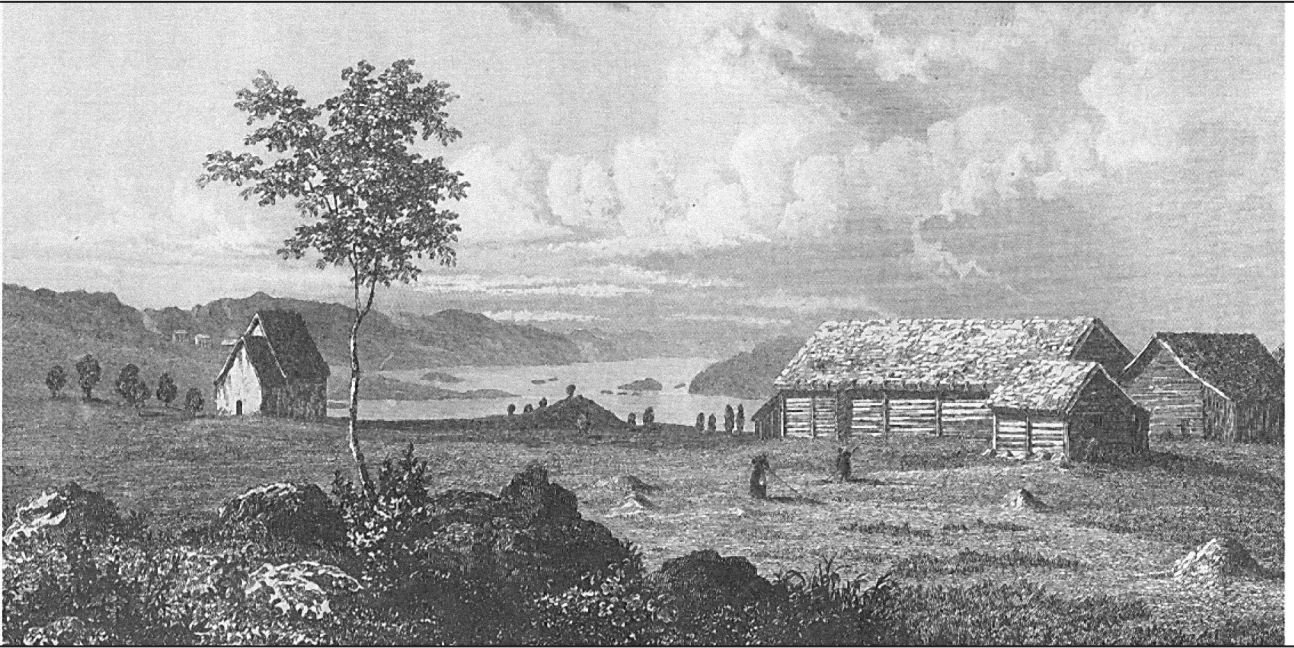
Et utskiftningskart tatt opp 1925 viser at gamletunet på Fitjar lå ved et veikryss sentralt i innmarken (Ho nr. 2755; Figur 69). ²²⁷ Dette bekreftes også av Johannes Flintoes kulltegning fra 1820-årene (jf. Figur 70), og dessuten to skisser av W. F. K. Christie fra 1824 (jf. Figur 76). Like ved ligger den såkalte "kongs-" eller "Håkonarbrønnen", eller "gamle kjelda" som den mer nøkternt het i 1920-årene (jf. Tislavoll 1979–97). Christie (1824) beskriver den som "en dyb stensat brønd" og det er nærliggende å tolke den som en vannkilde tilknyttet tunet. Nyere arkeologiske undersøkelser har likevel ikke gitt nærmere holdepunkter for tidfesting av brønnen (Larsen 1997). Sentralt i dette området, ved Timahaugen, ble det i 1973 påvist boplassfunn fra perioden 1650–1750 i form av keramikk, glass og kritt Piper (BRM 55) (Myhre 1973). ²²⁸

Tun og kirke var ofte samlokalisert i middelalderen. Det synes ikke å være tilfelle på Fitjar. Steinkirken fra 1100-tallet lå ca. 400 m fra det historisk kjente tunet, i

[226] Størst er Storebø i Austevoll (12 ls.) og dernest den nærliggende gården Vespestad (6,25 ls.).

[227] I 1863 ble det foretatt en minnelig utskifting av innmarken til Fitjar og kartet fra 1925 gir derfor ikke et "rent" bilde av situasjonen før utskiftingene.

[228] Det ble bl.a. funnet glass, bein, kritt piper, skår av tallerken og stjerterpote (55/1), og dessuten ett stykke trønderkeramikk (55/3), som først ble vanlig på slutten av 1600-tallet (Reed 1990, 43).

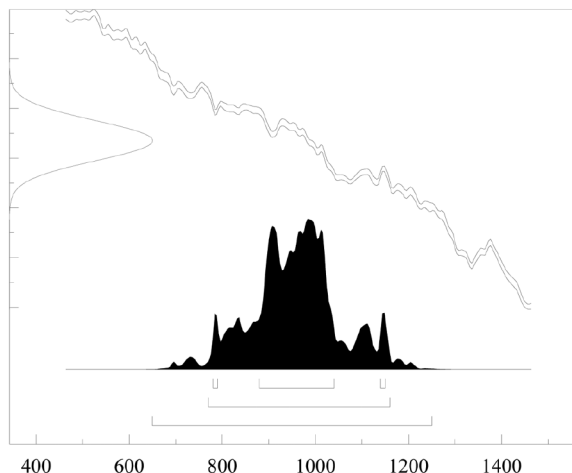

Figur 70. Tunet på Fitjar, Fitjar kirke og den såkalte Trondshaugen, slik Johannes Flintoes så det i 1820-årene. Etter Brekke (red, 1993, 214). Under, eldre fotografi av tun og kirke sett fra en annen vinkel. Foto utlånt av Magnar Kloster

1070±80BP

- 1. sigma 68.2% probability**
780AD (0.8%) 790AD
880AD (66.3%) 1040AD
1140AD (1.1%) 1150AD
- 2. sigma 95.4% probability**
770AD (95.4%) 1160AD
- 3. sigma 99.7% probability**
650AD (99.7%) 1250AD

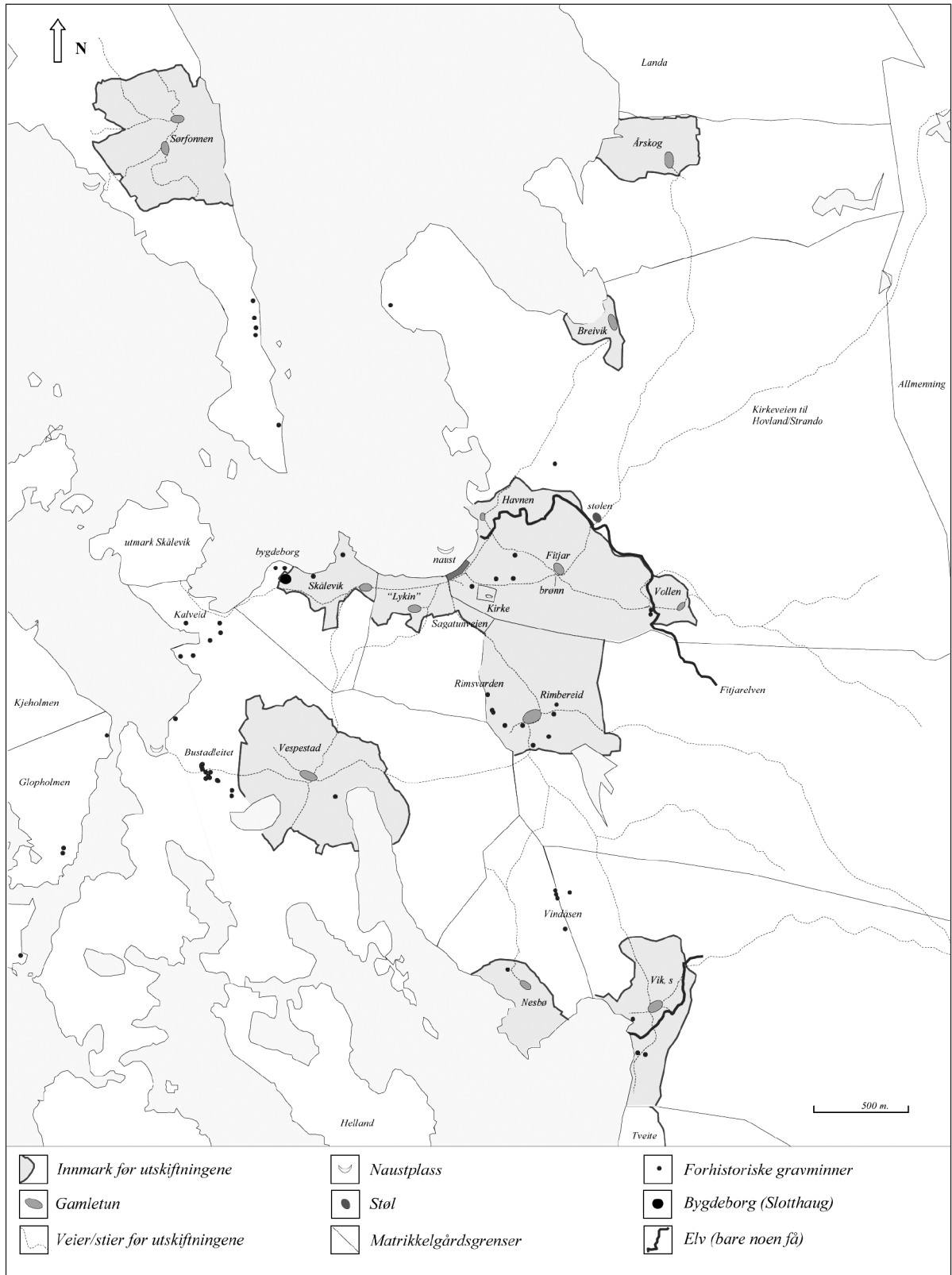

Figur 71. C14-daterting av furubit fra trekiste funnet på Fitjar kirkegård i 1997. Etter Dunlop, Gellein, Hommedal 1997, 74

utkanten av gårdsvaldet og bare 80 m fra gårdsgrensen mot Prestbø og Rimbereid. Arkeologiske undersøkelser i 1997 (Dunlop, Gellein, Hommedal 1997) indikerer at selve kirkestedet er eldre enn den kjente middelalderkirken som ble revet i 1867. På østre del av kirkegården ble det funnet trevirke, tolket som bunnen av en kiste og spor av kristne graver. En furubit herfra ble C14-datert til mellom 880–1040 (66,3 prosent) (1070±80) (*ibid.* 74), men kan også være yngre (jf. Figur 71). Forutsatt lav egenalder på trevirket, kan dette usikkert antyde et meget tidlig kirkested i tråd med Ágrips beretning om at Olav Tryggvason (994–999) lot oppføre kirker på kongsgårdene.

Innmarken på Fitjar er del av det største sammenhengende areal med dyrket innmark i undersøkelsesområdet, det såkalte "Fitjarinngjerdet". ²²⁹ Før utskiftningene på 1800–1900-tallet strakk det ca. 2,3 km fra Skålevik i vest til Vollen i øst, og 1,4 km fra Rimbereid i sør til Havnen i nord (jf. Figur 72). Foruten Fitjar inngikk følgende gårder i grenden: Prestbø ("Lykiu"), Skålevik, Vollen, Havnen og Rimbereid. Både

| 229 | Navnet Fitjarinngjerdet fra Sørfonden (1933, 18).

Figur 72. Sentrale deler av Fitjarbygda før utskiftingene på 1800–1900-tallet **231**

Skålevik og "Lykiu" lå til Fitjar prestebord omkring 1330–60 (BK 86) og er etter beliggenhet og navn sannsynlig delingsprodukter av Fitjar. Navnene er avledet av *skáli* m, som trolig tyder et (midlertidig) hus langt fra gården, og *lykkja* f. løkke, innhegnet jordstykke. I 1647 var Prestbø ("Lykiu") skyldsatt med 0,75 ls, og Skålevik 0,63 ls. Gårdene Vollen og Havnen lå på 1600-tallet direkte under Fitjar. De er også åpenbart ryddet herfra, men er ikke nevnt i middelalderkilder og ble først skyldsatt i 1723 med henholdsvis med 0,38 og 0,42 ls. Det er grunn for å regne Vollen, Havnen og dessuten Breivik, noe lengre unna, som tidlige underbruk av Fitjar. ²³⁰ Jeg vil drøfte disse plassenes alder mer utførlig nedenfor.

Sør for Fitjar ligger Rimbereid, den fjerde største gården i undersøkelsesområdet, med ca. 4,1 ls. i landskyld i 1647. Nær dens antatte middelaldertun ("gamletunet") er det kjent gravminner fra både eldre og yngre jernalder, og ved den historiske gårdsgrensen dessuten funn fra bronsealder. På gårdsgrensen mot Prestbø ligger Rimsvarden fra eldre bronsealder, og en "praktøks" fra yngre bronsealder (B 7364) er funnet få meter fra gjerdet som før utskiftningene avgrenset gårdens innmark mot sør. Kan hende markerer disse gravene gårdens territorium langt tilbake i tid. På 1500-tallet var Rimbereid i bondeie, og skiller seg slik fra Fitjar, Prestbø og Skålevik, samt småplassene under Fitjar. Vurdert etter gravminnenes nære tilknytning til gamletunet, er det lite sannsynlig at Rimbereid er utskilt fra Fitjar. I så fall må dette ha skjedd tidlig i jernalderen eller før. Trolig omfattet derfor Fitjar hovedgård i yngre jernalder og middelalder området omkring Fitjarvika, dvs. Skålevik, Prestbø og Fitjar med omkringliggende underbruk (Vollen, Haven og Breivik), og trolig også Årskog mot nord, som i 1647 lå under og ble brukt fra Fitjar (SM XI, 131; Aaland 1933, 201).

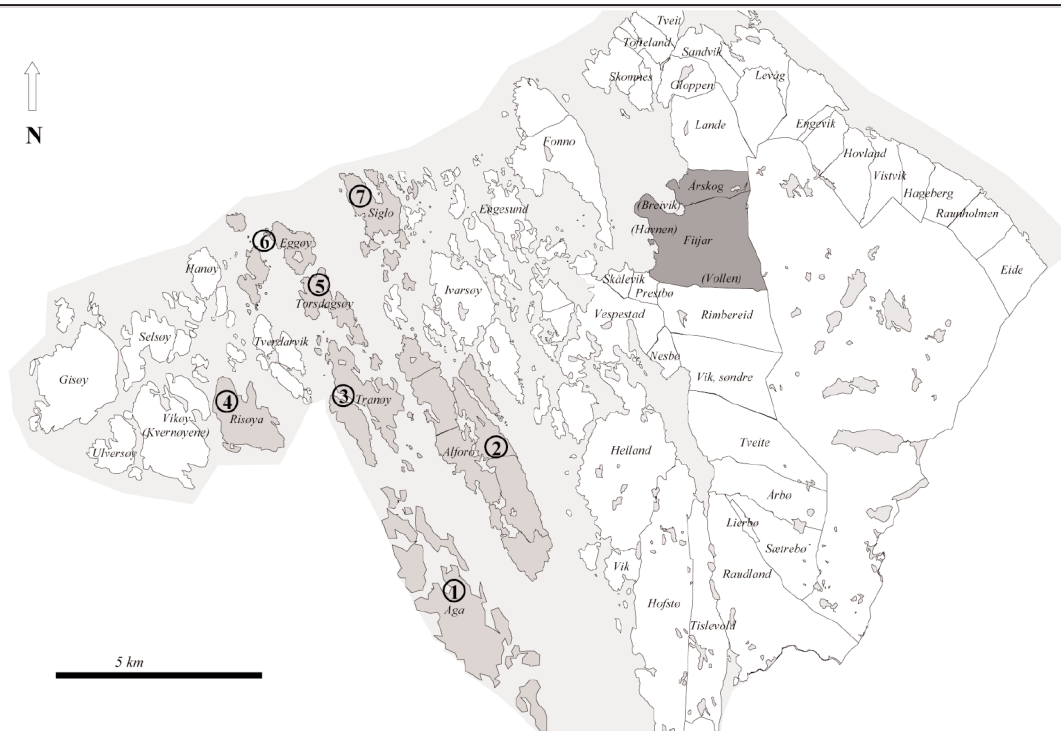
7.1.1.1 Fitjarøyene som deler av Fitjar?

På 1600- og 1700-tallet hadde Fitjar som gård en langt større utstrekning enn i dag, og omfattet også sju eller åtte større øyer vest i havet. I 1668 heter det at Fitjar hadde "...en deel Øyer i hafuet som er til feebeede". Likevel er det klart at flere av disse også kan ha vært bosatt på denne tiden. Ved midten av 1700-tallet var det minst 15 husmannsplasser under Fitjar, ²³² hvorav ti ble matrikulert i 1723. ²³³ Først etter dette trer de klarere fram i skiftlige kilder. En opplysning i 1668 forteller likevel at

[230] Tidligste omtalte bruker er "Niels Wold" i 1635 og "Tosreten J Haffnen" og kona "Wibeh" i 1645. I Breivik satt det ifølge kvegskattemantallet bruker i 1657 (Steinsbø 1986, 356, 364, 384, 392).

[231] Kartet bygger på en sammenstilling av 14 utskiftningskart: (1–2) Vik s. innmark 1876 (nr. 207), utmark 1904 (nr. 1564); (3) Nesbø utmark 1914 (nr. 2009); (4) Vespestad innmark 1916 (nr. 2162); (5) Rimbareid innmark 1883 (nr. 379); (6–8) Fitjar (naust/vei) 1897 (nr. 1035), innmark 1925 (nr. 2755), utmark Fitjar, Vollen, Havnen, Breivik og Årskog 1877 (nr. 254); (9) Skålevik utmark 1879 (nr. 333); (10) Prestbø ("Lykiu") utmark 1879 (nr. 332); (11) Årskog innmark 1960 (nr. 3541); (12,13) Sørfonn, innmark 1917 (nr. 2264) utmark 1875/76 (nr. 198); (14) all utmark (i øst) fra Vik i sør til Årskog i nord 1892–94 (nr. 2683). Tun Skålevik og Lykiu (Prestbø) etter kart Åland 1933. Stier i utmark Vespestad fra ØK. Tun Vollen og Breivik på grunnlag av ØK, tun Havnen etter skisser av Christie 1824 (MS 187c og 385 9.2).

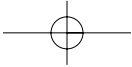

Figur 73. "Øyriket" under Fitjar. På 1600-tallet eide Fitjar (mørkegrått) en rekke øyene mot vest (skravert lysegrått) hvor det omkring 1750 lå ca. 15 husmannsplasser (jf. note 232). Dette kan avspeile eiendomsforholdene i middelalderen, men det er usikkert hvilke øyer som var bosatt da

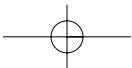
Fitjar holdt husmann ved en makrellvåg, trolig Nordre Klubben på Aga. Den ekstraordinære kvegskatten fanger også opp en husmann på Straumsøy i 1657. Ellers er det ikke skriftlige kilder som forteller om bosetningen på disse øyene, kan hende fordi Fitjar hadde skattefritak på denne tiden. Et navn som Torsdagsøyen kan gi mistanke om et system med ukedagsbønder knyttet til hovedgården, men dette er usikkert. [234](#)

Det kan påvises middelalderbosetning både på øyene utenfor og innenfor dem Fitjar eide, som det er mer usikkert om var bosatt. I et skifte i 1570 nevnes Gisøy ytterst,

- | 232 | Det gjelder (1) Aga/Veøy (gnr. 42, 43), (2) hele Ålforø og den nærliggende Straumøy, med til sammen sju bosetninger før 1723 (gnr. 39–41, 44–47), (3) Nattarøy og Tranøy (gnr. 37, 38), (4) Risøy (gnr. 35). Videre mot nord eide Fitjar dessuten (5) Torsdagsøyen (gnr. 22), (6) Østre Eggøy (gnr. 23) og dessuten (7) Siglo (gnr. 21). I tillegg er det sannsynlig at også Langøy (gnr. 19) og Bukkholmen (gnr. 20) lå til Fitjar (Aaland 1931; NG XI; Steinsbø 1986).
- | 233 | Det gjelder Tordagsøyen, gnr. 22, østre Eggøy, gnr. 23, Risøy, gnr. 35, Dalen, gnr. 39, Hatleviken, gnr. 40, Kuvika, gnr. 41, Tongen, gnr. 44, Alfarehavn (Fattigmannshavn), gnr. 45, Sætraviken, gnr. 46, og Straumsøy, gnr. 47.
- | 234 | Aarø og Rabben vil helst forklare navnet avledet av "Torvstakkøya" og viser til at det her har vært torvuttak (Aarø og Rabben 2001, 155).

Figur 74. Fitjar sett fra Sørfohn. Bildet er utlånt av Magnar Kloster

med årlig landskyld på 1 ls. (DN VI nr. 805). Det framgår indirekte at det dreier det seg om en bosetning fra høymiddelalderen som ble lagt øde i senmiddelalderen. Også Kvernøyene (Vikøy), Selsøyene og Ulvesøy her ute, som var forlent Allehelgen-gods, var bebodd senest i 1638, slik det framgår i et festebrev (NRR X, 71f.). Også eiendomsforholdene indikerer at det var middelalderbosetting her. På Kverne, gnr. 33, nordvest på Vikøy indikerer så vel skriftlige som arkeologiske kilder, bosetning i middelalderen. **235**

På øyene nærmest Fitjar er det nevnt bruker på Ivarsøy i 1597 (Steinsbø 1986, 92), og på Fonno var det to skyldsatte gårder på 1300-tallet; "norðr fonn" og "suðr fonn" (BK 86a). Ivarsøy med Engesund, gnr. 18 og 17, lå på 1600-tallet til det kongelige kapell Allehelgenkirken og Fonno var prestebordsgods under Fitjar ca. 1330–60. Både eiendomsforholdene og at Fonno og Ivarsøy ligger mellom Fitjar og øyene Fitjar eide på 1600-tallet, tyder på at de er utskilt fra hovedgården, trolig i middelalderen, men kan hende før.

Det er bare kjent få arkeologiske spor etter middelalder- eller jernalderbosetning på øyene under Fitjar. På Hatlevik, gnr. 40, på Ålforno er det funnet en kleberskål, lik Ryghs (1885) fig. 379 (B 10027), en type som vanligvis dateres til folkevandringstid (Schetelig 1912b, 62; Lossius 1977, 15). Skålen lå ca. to fot dypt, og i nærheten av brønn, og kan usikkert indikere bosetning. Det er også registrert hellere med kulturlag på minst tre av øyene, men ingen er nærmere undersøkt eller datert, utover selve registreringen. **236** På den vestligste øyen under Fitjar, Risøy, gnr. 35, ligger tre mulige udaterte gravrøyer, men har ikke i tilknytning til den historisk kjente bosetningen som ligger på nordsiden og motsatt side av øyen. Kanskje er det mer naturlig å se røysene i sammenheng med den ytre territorielle avgrensingen av Fitjargården. Et iøynefallende trekk er at Fitjar eide øyene på begge sider av den gamle hovedleden, den såkalte "Siglo-leden" (nå "Nyleia"). Nordover gikk den vest for Ålforno, Siglo og Allfarvik/Allfarvatn på Selbjørn, slik disse navnene også vitner om. **237** Hovedgården har dermed kunnet kontrollere ferdselen langs kysten.

Foreløpig er det dermed uklart om øyene under Fitjar hadde permanent bosetning i middelalder og før, slik andre nærliggende øyer hadde. Det synes klart at det var brukere her alt på 1600-tallet, og i ett tilfelle er det gjort funn fra eldre jernalder, som kan indikere

| 235 | I 1668 omtales en "Ey Jord paa Ouerne – Nu Nulig optaget" (Steinsbø 1986, 236). I en åker ved tunet på Kverne, gnr. 33, er funnet en håndteinsnelle og tre fiskesøkker av kleber, muligens fra middelalderen (B 12340). Dette antyder middelalderbosetning på Kverne.

| 236 | På Siglo, gnr. 21, er det påvist både kull og skjørbrent stein i en heller ved Bukkholmsundet. Grønehelleren på Eggøy, gnr. 23, kan ha vært en velegnet oppholdsplass i forbindelse med fuglerikdom og eggsanking på øyen. Navnet Eggøy sikter trolig til rikdom på fugleegg (jf. NG XI, 151). Også på Bukkøy under Hatlevik, gnr. 40, nord for Aga, er det kjent en heller uten at det foreligger nærmere opplysninger om alder og bruk.

| 237 | Ålforno tyder "allfar vei" (NG XI, 47). Leden har navn etter Siglo, som en seilte vest for (Aaland 1933, 6; Økland 2000, 65). Nord av Selbjørnsfjorden gikk leden gjennom Stolmesundet, mellom Stolmen og Selbjørn, slik navnene "Allfarvik" og "Allfarvatn" vest på Selbjørn vitner.

eldre bosetting. Trolig har Fitjar eid alle øyene helt ut til Risøy, men de innerste synes å ha vært skilt fra som egne bosetninger i middelalderen med kirkelige eiere.

7.1.2 Hovedgården i forhistorisk tid

Det er en vanlig tolkning at navnet Fitjar er avledet av *fit* f. og henspiller på en frodig gressmark, særlig ved vann. Før utskiftningene i 1925–29 dannet Fitjarelva en naturlig avgrensning av innmarken i nord og øst. Noe innmark lå også på utsiden av elven, men var ryddet fra smågårdene Vollen og Havnen.

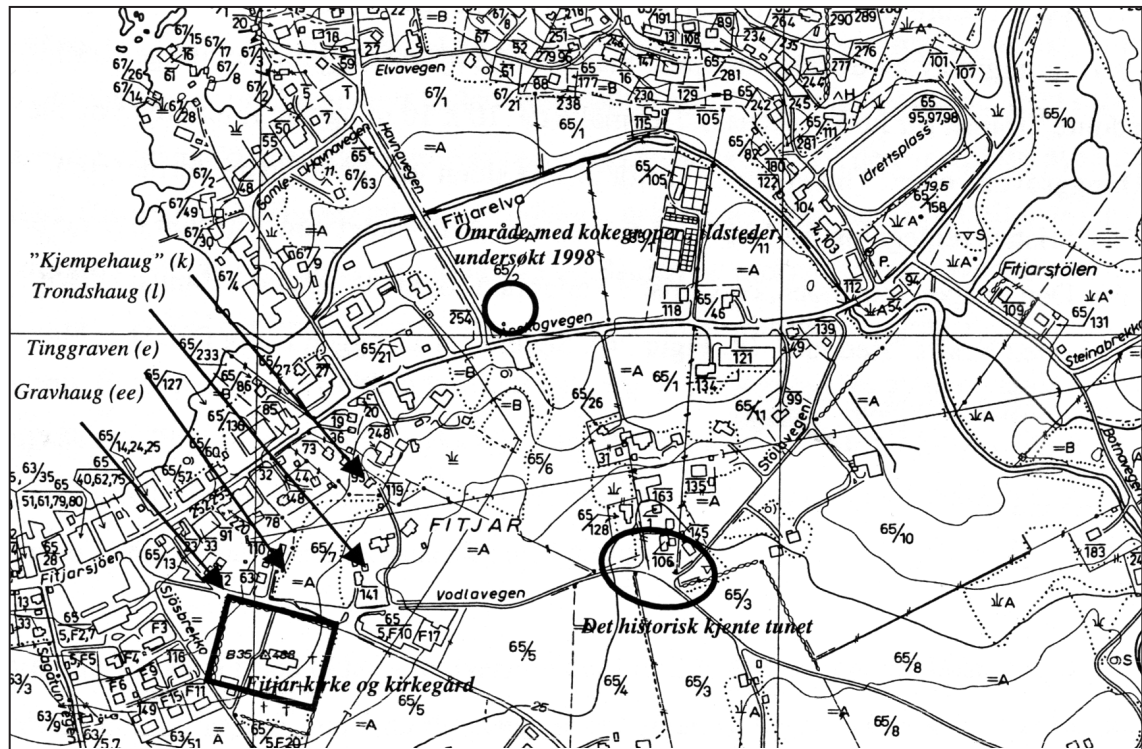
I 1830 beskrev topografen Jens Kraft et anlegg på Fitjar som kanskje kan tolkes som en tuft. Det lå på en lav jordhaug ca. 300–400 m (400 skritt) vest for det historisk kjente tunet og ca. 75–100 m (100 skritt) nord for kirken (Kraft 1830, 674). Anlegget er beskrevet som en firkantet "grav", omgitt av avrundete jordvoller med stumpe hjørner, og minnet ifølge Kraft om en "Redoute"(fransk for lukket skanse). Det målte ca. 10 x 10 m og var 1, 8 m dypt og ble kalt for "Thinggroven" eller "Thinghole". ²³⁸ Midt på ene siden var det inngang, formet som en renne. På Christies rentegning fra 1824 er det avmerket en firkantet konstruksjon like nord for kirken (e). Den er åpen mot sjøen, og Christie kaller den for et "thingsted". Sannsynligvis er den identisk med Krafts "Redoute" (jf. Figur 76). Senere har anlegget, trolig feilaktig, blitt tolket som en utkastet gravhaug. ²³⁹

Tolkningen av Tinggraven er usikker, men det er mulig at det dreier seg om en tuft, kanskje et stort grophus, dvs. et hus delvis nedskåret i undergrunnen (f.eks. Rolfsen 1974, 73). Tuftetypen ble først arkeologisk erkjent her i landet i 1970-årene, men er omtalt i middelalderkilder og dessuten enda eldre skaldekvad under termen *dyngja* f. (Haraldskvedet, vers 6, Fidjestøl 1993, 30), og voll ble kalt *dyngjaveggr*. Utgravninger har vist at de gjerne har hatt en takkonstruksjon båret av midtstilte endestolper (Rolfsen 1974). De er ofte tolket som lune arbeidsom for kvinner, eventuelt som badstuer, kjøkken eller forrådhus mm. (KLN III, 396; Heggstad 1963, 108; Einarsson 1992, 103f.).

Konstruksjonen på Fitjar hadde avrundede (stumpe) hjørner og dessuten et inngangsparti, typiske kjennetegn på en tuft. Den var lagt tørt i terrenget på en lav høyde, også rimelig for en bygning. Ut fra Krafts mål kan en tuft innvendig ha målt minst 6–7 x 6–7 m, dersom det forutsettes brede voller på 1,5–2 m. Konstruksjonen var hele 1,8 dyp, trolig fra toppen av vollene. Dimensjonene er relativt store for et vanlig grophus, da disse sjelden er mer enn 5–6 m i ytre mål og opp til 1 m dype (Einarsson 1992 m/ref). De nordnorske grophusene fra jernalderen er imidlertid

| 238 | Kraft oppgir målene til å være 17 x 16,5 alen og 3 alen dypt (1 alen omkring 1830 = 0,5938 m).

| 239 | Ca. 40 år senere tolket Nicolaysen anlegget som en utkastet gravhaug, uten øyensynlig selv å ha vært på stedet (Nicolaysen 1866, 355), og senere arkeologer har fulgt ham. Jeg tror det er feil når Fett kobler B 4231 med Tinggraven, og for meg virker det mer sannsynlig at dette funnet er gjort i oppgravde masser fra en sjakt, slik funnbeskrivelsen fra 1883 tyder på.

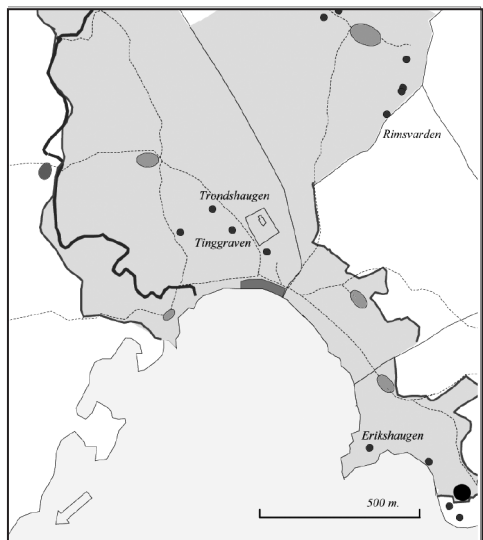
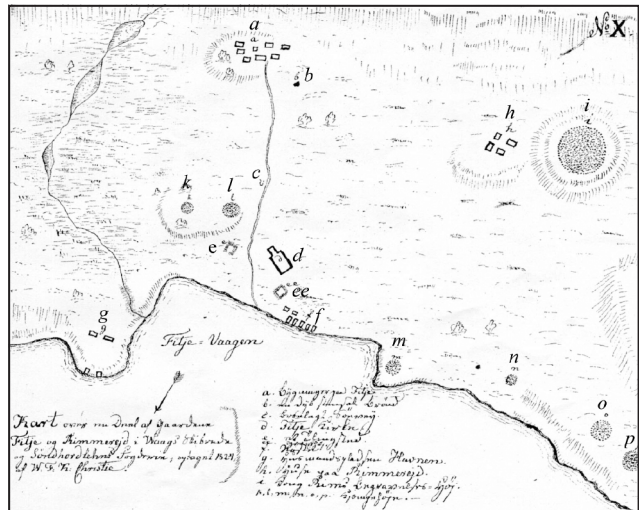
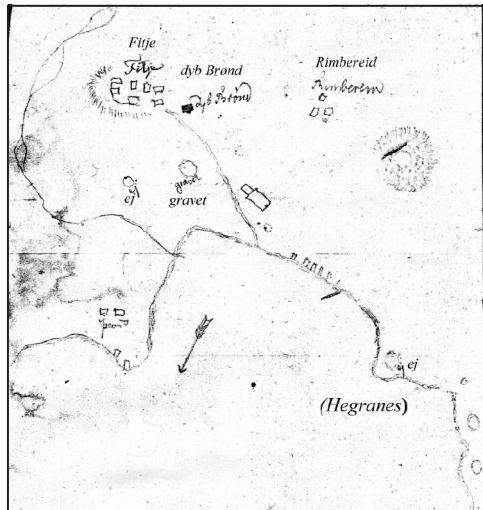
Figur 75. Kirke, tun, mulig tuft (Tinggraven), gravhauger (etter Christie) og kokegropar/ildsteder på Fitjar

større, med en innvendig grunnflate på mellom 20 og 30 m² (Engelstad 1988, 72). Det er ikke mulig å utlede noe mer presist om alderen på en eventuell tuft, og det er også usikkert hvorvidt førsteleddet i navnet (*ting*) avspeiler en reell funksjon. Dette reiser likevel et spørsmål om det kan ha vært et eldre tunområde like nord for det middelalderiske kirkestedet. I 1998 ble det ved arkeologisk utgraving på bruk 2 avdekket et tjuetalls kokegropor og mulige ildsteder, hvorav tre ble datert til bronsealderen (om lag der hvor stor B står på utskiftningskartet fra 1925), og tolket som spor etter matlaging/rituell aktivitet (Johannessen 1998b). Det flateavdekkede området ligger ca. 300 m fra både Tinggraven og det historisk kjente tunet. Selv om det ikke kan avgjøres sikkert, er det ikke urimelig at det lå et eldre tun på høydedraget som går mellom området for kokegropene/ildstedene og Fitjar kirke (jf. Figur 75). Jeg skal se nærmere på dette spørsmålet med utgangspunkt i de forhistoriske gravminnene og deres beliggenhet.

Forhistoriske gravminner

7.1.2.1

Den første antikvariske registreringen på Fitjar ble utført av W. F. K. Christie i 1824, i form av notater og to skisser (jf. Figur 76). Det framgår at de forhistoriske

Øverst til venstre W.F.K. Christies feltskisse fra 1824, til høyre hans rentegning fra samme år. På skissen kjemmer vi igjen Hegranes ved Skålevika, som også gir et utgangspunkt for å kartfeste gravene m-p så noenlunde (jf. kart til venstre).

- a) bygninger paa Fitje
- b) en dyb stensat brønd
- c) broelagt søwey
- d) Fitje kirke
- e) et thingsted = Tinggraven
- ee) grawhøj = ukjent
- f) nøste
- g) husmandspladsen Havnen
- h) huse paa Rimmerejd
- i) kong Rims begravelses-høj = Rimsvarden
- k-p) kjempehøje

- k) ukjent
- l) = Trondshaugen
- m) = Erikshaugen, bronsealderhaug på Hegranes
- n) ukjent haug/røys i Skålevika
- o) o eller p = bronsealderhaug på Skålevik
- p) ukjent haug/røys nær forrige

Figur 76. W. F. K. Christies skisser fra 1824 representerer den eldste antikvariske dokumentasjonen for Fitjarområdet. Øverst til venstre; Christies feltskisse, til høyre hans mer unøyaktige rentegning fra samme år. På skissene kan Hegranes ved Skålevik identifiseres, og gir utgangspunkt for å kartfeste gravene m-p så noenlunde. Dette har jeg gjort på kartet nede til venstre, som er et utsnitt av Figur 72 (se denne). Når det gjelder gravene k, ee, n og o eller p, er skissene eneste foreliggende dokumentasjon (MS 187c og 385 9.2)

gravminnene var lokalisert i området nær middelalderkirken ca. 250–300 m fra det senere kjente tunet. Siden er det registrert flere, slik det i dag kjent 14 potensielle forhistoriske gravminner på Fitjar og underbruk (Breivik og Risøy). Ti gravminner ligger sentralt på gården og fordelt på to bruk (7 og 9), med unntak av en røys nær grensen mellom Havnen og Fitjar (nr. 10, nedenfor). Tre røysen ligger på Risøy og én i Breivik under Fitjar. I tillegg er det registrert tre gravminner fra bronsealder og to udaterte på de mulige delingsproduktene av Fitjar: Skålevik og Prestbø. På Skålevik lå fire gravminner (jf. Christies skisse), hvorav to nær den antatte bygdeborgen "Slotthaug" ved grensen for den senere kjente innmarken. En bronsealderøys (Erikshaugen) lå på Hegraneset, og et forøvrig ukjent anlegg lå innerst i selve viken (merket n på Christies rentegning). På grensen mellom Rimbereid og Prestbø ligger dessuten den store røysen Rimsvarden fra eldre bronsealder. Også langs innseilingen til Fitjar, på Fonno og Breivik ligger store røysen som kan skrive seg fra bronsealderen (Østerdal 1999). Jeg vil i den videre gjennomgang konsentrere meg om gravminnene fra jernalderen sentralt på Fitjar.

(1) Ca. "100 skritt" ovenfor Tinggraven var det ifølge Jens Kraft (1830, 674) en "...af Jord og Steen opkastet Kjæmpehoug, men meget forstyrret..." Dette stemmer overens med Christies skisse hvor det er anført "gravet" ved siden av den aktuelle haugen, markert "I". ²⁴⁰ Sannsynligvis dreier det seg om Trondshaugen, som synes å ha vært uskadet da Johannes Flintoe tegnet den mellom 1819 og 1825. ²⁴¹ I 1812 ble bruk 7 skilt ut, og sannsynligvis fikk haugen, som har gitt navn til bruket ("Trondshaugen"), ligge i fred noen år før det i 1824 ble foretatt utgraving. Senere, omkring 1883 ble det funnet en hellekiste og brente bein i Trondshaugen, som kan indikere at den er fra eldre jernalder.

(2–5) I 1884 ble det gravd ut 3–4 små hauger på Fitjar, trolig på oppdrag for Anders Lorange ved Bergens Museum. Funnbeskrivelsene tyder på kremasjonsbegravelser fra eldre jernalder. ²⁴² Utgraveren, Johannes Olsen, eide bruk 7, og det er derfor sannsynlig at funnene er herfra (se Steinsbø 1986, 314).

(6) I tillegg nevner Christie en gravhaug (merket ee), men det foreligger ikke nærmere opplysninger om den. Den er firkantet på rentegningen hans, men rund på kladdeskissen, og lå nokså nær det nordvestre hjørnet av kirken, kan hende 40–50 m herfra.

| 240 | Av sammenhengen framgår at Fett har forvekslet K og L på Christies skisse (Fett 1973, 14).

| 241 | Dette stemmer ikke helt med opplysninger i notatboken til Christie. Han skriver at Trondshaugen var utgravet for "...lidt mere ende 30 Aar siden af en Gjestgiver i Folgerøen" (MS 235 d, s. 28). Trolig var denne gjestgiveren Bernt Magnusson (1743–1810). Han skal etter andre opplysninger skal ha gravd i Rimsvarden mellom 1785–1795 (Fett 1977; Østerdal 1999, 45). Spørsmålet er om opplysningene hos Christie gjaldt Rimsvarden og ikke Trondshaugen. Alternativt kan gjestgiveren også ha gjort en mindre graving i Trondshaugen.

| 242 | Olsen fant "Brænd Jord" i samtlige. I to av dem var det også "Krukkestykker og Brænte Ben...". Keramikk forekommer normalt ikke i gravminner fra yngre jernalder, og bein er sjelden bevart i bronsealderhauger.

(7) Funnet Fett mente var fra Tinggraven (jf. note 239) består av et armbånd og ovale spenner av bronse (Rygh 1885, fig. 647), i tillegg til en perle av glass, saks, veveskjeer og kljåsteiner (B 4231), muligens også en håndteinsnelle (B 4628). Funnet er gjort på bruk 7, men kan ikke kartfestes mer presist. Armringen tilhører den vanligste typen i vikingtid (Rygh 1885, fig. 721) (Petersen 1928, 153; Hatleskog 1986, 197). Også spennetyper (Rygh 1885, fig. 647) er vanlig (Petersen 1928, 33). Gjenstandene er fra 800-tallet, og trolig dreier det seg om en ubrent kvinnegrav, kan hende en flatmarksgrav.

På denne bakgrunnen ser det derfor ut til at det er gjort følgende funn på bruk 7;

- Tuft (Tinggraven)
- 1 gravhaug (Trondshaugen, eldre jernalder?)
- 2 gravhauger (eldre jernalder (?), Johannes Olsen)
- 1 eller 2 gravhauger (udaterte, Johannes Olsen)
- 1 gravhaug (udatert, Christie ee)
- Grav (800-tallet, tidligere antatt å være fra Tinggraven)

Ytterst i sørøstre del av Fitjars innmark på det lille bruket Karihaugen (bruk 9) ble det før 1914 gjort to funn fra yngre jernalder (B 4735 og B 6848) (nr. 8 og 9) og en kvartsittbryne (B 11508) (nr. 9), muligens fra eldre jernalder (Fett 1973b, 14). Av et utskiftningskart fra 1891 (Ho nr. 1001) over denne delen av Fitjar framgår det at gravminnene fra yngre jernalder ligger tett ved et kryss i eldre ferdselsårer, mens brynet (nr. 9), 250 m lengre nord, lå ca. 100 m fra et krysningspunkt over elven ved Botnen. Gravene ligger altså ved stien inn til Fitjar, om en kom fra øst, og skal sannsynligvis sees i en slik sammenheng her ved innmarksgrensen.

(8) Den ene graven lå "15 tommer dybt" (ca. 40 cm) i en naturlig grusforhøyning ca. 50 m sør for våningshuset på bruk 9. Det ble funnet et bøyd tveegget sverd (Petersens type M) og en elegant spydspiss ornert med fine parallelle striper, muligens med innhamrede sølvtråder (B 4735) (Solbergs type VII 2A) datert til første halvdel av 900-tallet (Solberg 1984, 95). Spydet holder høy håndverksmessig kvalitet og er laget av spesialister. Lignende spyd er funnet i Birka og på Island, og det kan dreie seg om importgods, uten at det lar seg avklare sikkert. Graven er trolig fra første halvdel av 900-tallet (*ibid*).

(9) Det er også funnet en spydspiss på Karihaugen (B 6848) av Solbergs type IV 3, og dateres til overgangen mellom eldre og yngre jernalder, sannsynligvis til merovingertidens første del, ca. 550–650. (Solberg 1984, 29ff.). Også dette kan være del av en grav.

(10) I en moderne hustomt på Botnen på bruk 9 er det funnet et bryne av kvartsitt helst fra eldre jernalder, men det er usikkert om funnet representerer en grav. **243**

| 243 | Botnen = bruk 183, utskilt fra bruk 9 (jf. Steinsbø 1986, 335).

11) Ca. 100 m øst for en eldre sti til Breivik, og ca. 150 m fra innmarken til Havnen ligger en 16 x 12 m udatert gravrøys på en høyde med fritt utsyn over Fitjar. Røysen ligger nokså nær (30–40 m?) grensen mellom Fitjar og Havnen før utskiftningen i 1877. Grensen var pga. teigblanding ikke absolutt, men Havnen eide ikke øst for dette (jf. Figur 80, hvor gravrøys og grense er inntegnet).

De potensielle gravminnene fra jernalder er enten lokalisert nær det middelalderke kirkestedet og den mulige tuften (bruk 7), eller ved grensen for den dyrkede innmarken på Fitjar ved eldre ferdselsveier (bruk 9). Begge steder er det mulige gravminner fra både eldre og yngre jernalder. Det er vanskelig å avgjøre om gravene på bruk 7 indikerer et eldre tunområde ved kirken eller er anlagt langs veien mellom det historisk kjente tunet og naustområdet nær kirken. Navnet "Haffnen" (1645) antyder imidlertid en mer sentral havn lengre nord. Sju av gravene på hovedgården synes å ha vært markert med haug eller røys, dvs. samtlige unntatt nr. 7–10. Det kan dessuten synes som om gravene på Karihaugen (nr. 8 og 9) har vært lagt i en naturlig forhøyning, som visuelt kan minne om en gravhaug.

Jordbruksspør på hovedgården

7.1.2.2

Anette Overland (1999) har utført feltarbeid og pollenanalyser ved det historisk kjente tunet på Fitjar og dessuten ved Kjønnemyren ²⁴⁴ nær Fitjarstølen straks øst for Fitjarelva: (1) To boreprøver ble tatt i Hageåkeren sentralt i dagens innmark, ca. 30 m fra "gamlekjelda", og (2) en boreprøve ble tatt ut i et basseng ved Fitjarstølen (Kjønnemyren). Jeg vil sette hennes resultater i forhold til gårdsutviklingen på Fitjar, og har dessuten supplert hennes undersøkelse med historisk kartmateriale, særlig et utskiftningskart for utmarken i 1877.

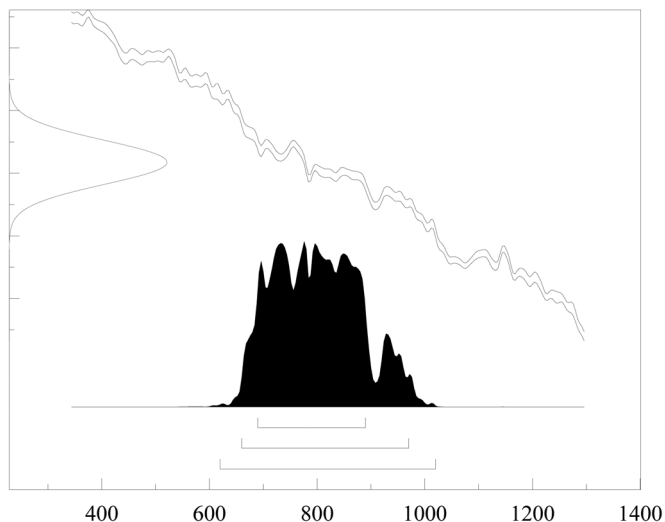
(1) Lokalitetene i Hageåkeren ligger i underkant av 30 m fra hverandre. Det dreier seg om en myrprofil og en åkerprofil. Myrprofilen viser vegetasjonsutviklingen for et større omkringliggende område, kan hende opptil 200–300 m unna (ekstralokalt), mens åkerprofilen gir et mer lokalt bilde. Overlands undersøkelser viser at området ble ryddet for skog i eldre bronsealder og deretter brukt som beite i svært lang tid med indikasjoner på åkerdrift i nærheten (ekstralokalt) (Overland 1999, 54f). Over dette laget fant Overland et fire cm tykt trekulllag ca. 60 cm dybt (lag 4 og 5), og med over en halv meter åkerjord over. Kulllaget, som trolig representerer rydding for denne åkern, er datert til yngre jernalder (1235±70, T 13408). Det synes m.a.o. først å ha blitt etablert en fast åker her i perioden 680–890 e Kr, og neppe senere enn ca. 1020 (jf. Figur 78) (Overland 1999, 90).

| 244 | Navnet "Kjønnemyren" fra utskiftningskart 1877 (nr. 254).

T 13408 : 1235±70BP

- 1. **sigma 68.2% probability**
690AD (68.2%) 890AD
- 2. **sigma 95.4% probability**
660AD (95.4%) 970AD
- 3. **sigma 99.7% probability**
620AD (99.7%) 1020AD

Figur 78, Datering av rydningslaget i Hageåkeren ved gamletunet på Fitjar. Etter Overland 1999

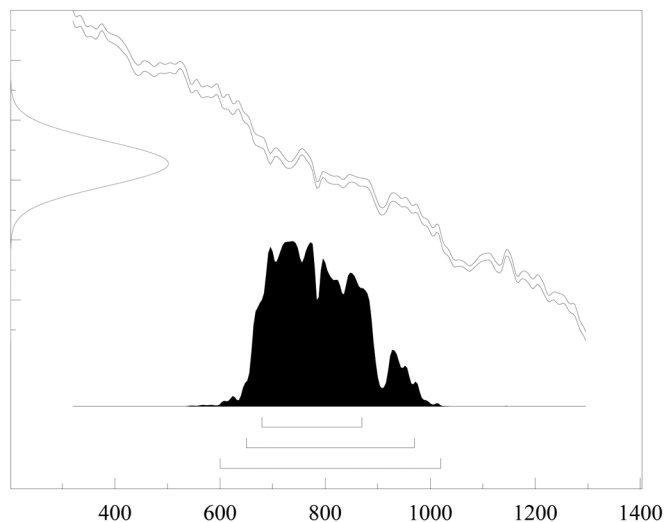
Overland mener å kunne tolke funnene slik at åkerarealene kom nærmere området for det historisk kjente tunet i løpet av jernalderen, og at åkerdriften nærmest tunet først ble tatt opp i yngre jernalder (Overland 1999, 88). Dette kan i så fall indikere at dette tunet først ble etablert i eller etter denne perioden. Dersom bosettingen var eldre, skulle en kanskje forvente spor etter åkerbruk omkring.

(2) I Kjønnemyren ved Fitjarstølen kan Overland dokumentere intensiv rydding av skog i eldre bronsealder (3270±110, T 13195A), og deretter en fase med lyngbrenning og beite, også i førromersk jernalder (2155±100, T 13194A) (Overland 1999, 48, 65). Det åpne landskapet førte til at pollen lengre unna i større grad ble fanget opp i Kjønnemyren. I yngre jernalder (1255±75, T 13193A) skjedde det en ytterligere nedgang av treslagspollen i myren, samtidig som trekullstøvet økte kraftig og *Myrica gale* (pors) ekspanderte (Overland 1999, 48f, 69f). Dette indikerer en større skogrydding i nærheten, rimeligvis utenfor det historisk kjente stølsområdet som da var åpent.

Navnet Vollen i bestemt form av *völlr* m. med betydningen "fast og jevn gressmark" er ofte anvendt på sekundære ryddinger og setre. Navnetypen i ubestemt form kan være middelaldersk, eventuelt noe eldre (Øye 2002, 240; NS, 343). Det er ca. 400 m fra Kjønnemyren til innmarkene til Vollen og Havnen, og 700 m til Breivik. En stor del av utmarken til Vollen, samt en mindre del av Breiviks, lå før utskiftningene i 1877 innenfor dreneringsområdet for

T-13193a : 1255±75BP

- 1. sigma 68.2% probability**
680AD (68.2%) 870AD
- 2. sigma 95.4% probability**
650AD (95.4%) 970AD
- 3. sigma 99.7% probability**
600AD (99.7%) 1020AD

Figur 79. Datering av fase med regional intensivering av lyngheidrift og rydding av skog.
Boreprøve i Kjønnemyren ved Fitjarstølen (Overland 1999)

Kjønnemyren. ²⁴⁵ På Figur 80 har jeg merket av utstrekningen for Vollen og Breiviks utmark. Vollens utmark var teigblandet, slik at Fitjar eide myrene og Vollen i hovedsak det øvrige, i tillegg til felles beiterett på Skarshaugen. Kanskje kan dette tolkes slik at Fitjar hadde udelt eiendomsrett til allerede opparbeidede ressurser, f.eks. slåttemark og åpne myrer, mens Vollen oppnådde beiterett og andel i skogsområder den selv ryddet og la for fefot.

Overland setter skogryddingen i yngre jernalder i sammenheng med en "regional intensivering i lyngheidriften" (Overland 1999, 49), og dermed økt beitepress i utmarken. Det er også mulig at ryddingen mer konkret kan representere etablering av Vollen som eget bruk, og opptak av nytt beiteland i utmark, eventuelt tilsvarende knyttet til et nytt hovedtun på Fitjar, hvor det ble ryddet for åker på denne tiden.

Endringer i organiseringen av hovedgården

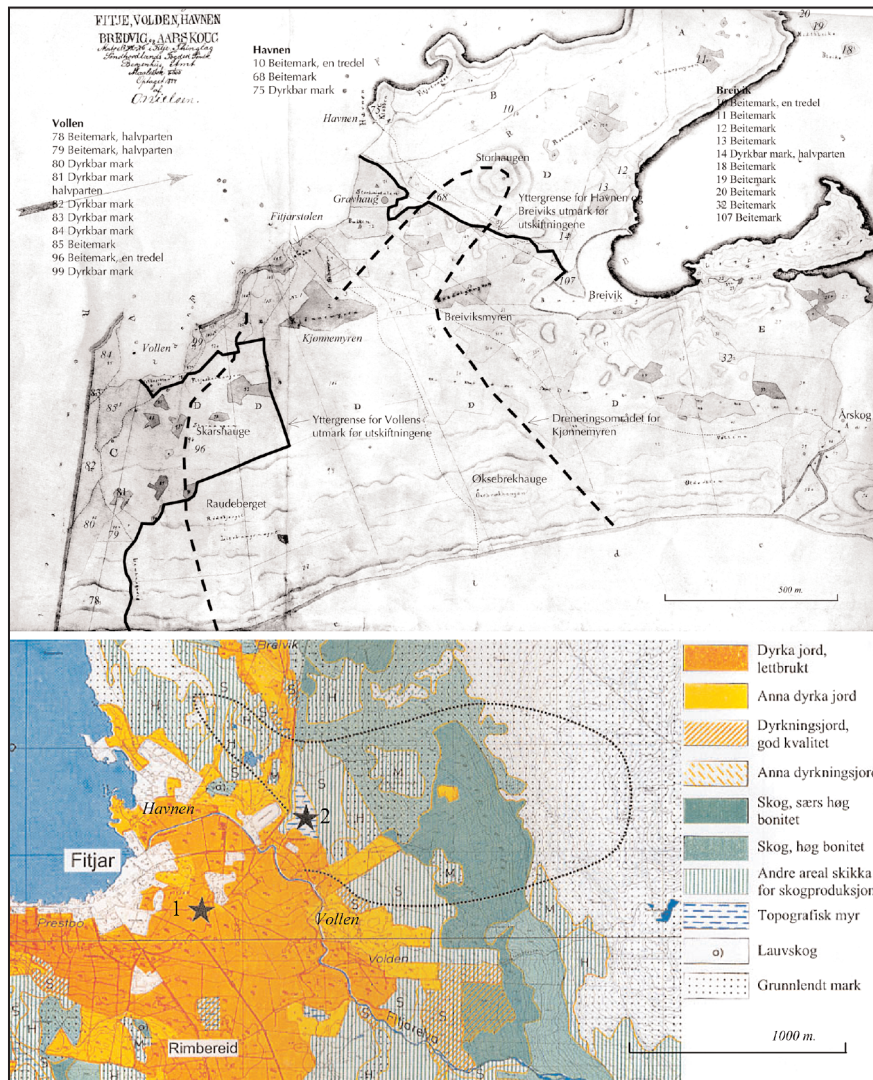
7.1.3

Det arkeologiske, skriftlige og vegetasjonshistoriske materialet er noe svakt for Fitjar og tillater ikke sikre konklusjoner når det gjelder bosetningsutvikling. Det foreligger

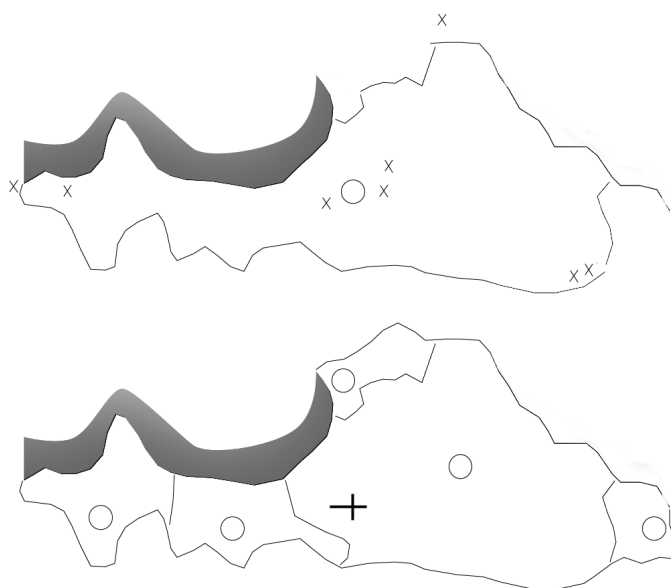
| 245 | Ifølge utskiftningskart og boniteringsliste over utmarken til Fitjar, Haven, Vollen, Breivik og Årskog (1877), eide Vollen helt eller delt i 10 boniteringsfigurer (nr. 78–85, 96, 99) (Hordland jordskiftedøme VIII. A.a.2, 1871–1884, 176). Utmarken til Vollen omfattet også delt beiterett på Skarshaugen (nr. 96), og strakk seg dermed nesten til Kjønnemyren, bare 70–80 m skilte. I hovedsak lå utmarken til Breivik (nr. 10–14, 18–20, 32, 107) og Havnen (10, 68,75) mer mot nord, og dermed utenfor dreneringsområdet. En mindre del av utmarken til Breivik (sør for Storshaugen) lå likevel innenfor.

likevel indikasjoner på at det kan ha skjedd endringer i organiseringen av hovedgården fra yngre jernalder til middelalder. Det er påvist en mulig tuft nær kirken, og i dette området lå det tidligere også flere forhistoriske gravminner. Spørsmålet er derfor om dette eventuelt avspeiler et eldre tunområde. Kirkestedet kan ha blitt etablert omkring år 1000, slik undersøkelser på kirkegården tyder på.

Figur 80. Nederst, dreneringsområdet for Kjønnemyren. Stjernene angir punkter for Overlands boreprøver (Overland 1999, 7). Over, utmarken til Fitjar, Vollen, Havnen, Breivik og Årskog i 1877 (Ho 254). Jeg har angitt dreneringsområdet med utgangspunkt i Storhaugen, Øksebrekhaugen og Raudeberget (stiplet strek). Yttergrensen for utmarken til Vollen, Breivik og Haven før utskiftningen er merket med heltrukken strek

Yngre jernalder, fase 1. Tunet på Fitjar ligger sentralt i innmarken. Gravminnene (x = jernalder + udatert) ligger nær tun og innmarksgrenser

Yngre jernalder, tidlig middelalder, fase 2. Tunet flyttes, kan hende etter at kirken er grunnlag og gårdene i vest er skilt fra og donert denne. Det ryddes nye plasser i utkanten

Figur 81. Hypotetisk framstilling av hvordan bosetningen på Fitjar kan ha utviklet seg i løpet av yngre jernalder og tidlig middelalder

Skålevik og Lykiu (Prestbø) ble da sannsynligvis utskilt fra Fitjar og gitt som fondasjonsgave fra kongen. Begge gårdene synes å være relativt unge vurdert etter navn og landskyldstørrelse, men er omtalt i skriftlige kilder fra middelalderen (BK). En slik fradeling kan ha ført til at Fitjar mistet beite- og utmarksarealer i vest og et eventuelt eldre tun ved kirken ble i så fall liggende i utkanten av gårdsvaldet. Pollenanalysene antyder at det først ble etablert åkerdrift nær det historisk kjente tunet på Fitjar i yngre jernalder, helst før 1020 etter C14 dateringene, og åkrene lå antakelig nærmere sjøen tidligere. Også dette trekker i retning av at det historisk kjente tunet ble etablert relativt sent, i yngre jernalder, og i samme periode som beitearealene i utmarken mot øst trolig ble utvidet.

På bakgrunn av dette og den romlige fordelingen av funn og fornminner, samt eiendomsforholdene vil jeg skissere to hypotetiske faser i bosetningsutviklingen på den sentrale delen av hovedgården på Fitjar fra jernalder til middelalder (jf. Figur 81).

A) Før 900–1000 tallet lå tunet nær det senere kirkestedet, hvor det er påvist en mulig tuft (Tinggraven) og en konsentrasjon av gravminner fra eldre og yngre jernalder, hvorav den yngste fra 800-tallet. Andre gravminner som kan være fra jernalderen lå

nær ferdelsveiene inn til gården ved overgangen mellom innmark og utmark. Fitjar omfatter også områdene for de senere gårdene Skålevik og Lykiu. Et eventuelt eldre tun var dermed lokalisert sentralt i den daværende innmarken. På denne tiden ble gården benyttet som hovedgård for kongen i det ambulerende kongedømmet, og omfattet også et større utmarks øyrike i vest, muligens med spredte bosetninger. I randen av innmarken ble det kan hende ryddet nye bosetninger kanskje allerede i yngre jernalder, slik dateringer og pollen i Kjønnemyren nær Vollen usikkert antyder.

B) Rundt år 1000 ble det reist kirke på Fitjar. Den ble lagt sentralt i grenden, noe som også kan tyde på at den ikke var et "privat" byggeri av f.eks. en forleningsherre. Skålevik og Lykiu ble lagt til kirken som fundasjonsgave, kan hende av kongen, og ble prestebordsgods sammen med Fonno. Fradelingen av Lykiu og Skålevik førte til at tunet ble liggende mindre sentralt i forhold til gjenværende innmark. Samtidig ble åkerarealene utvidet mot øst, kan hende i forbindelse med etablering av et nytt tun høyere oppe og mer sentralt på det gjenværende gårdsvaldet (innmark). Muligens ble også plassene Vollen og Havnen ryddet i utkanten i middelalder eller noe før.

Også bosetninger på øyene under Fitjar kan ha blitt tatt opp så tidlig, uten at slike per i dag kan tidfestes mer presist. På Fonno var det to bruk senest på 1300-tallet, og i Hatlevik på Ålforno er det mulige spor etter bosetning i eldre jernalder. Kan hende ble det utskilt flere nye bosetninger som kom i et underordningsforhold til hovedgården, som underbruk.

7.2 Jordegodset til Fitjar

Omkring Fitjar var det omfattende kirkelig eie i middelalderen, hvor særlig stigtsgodset mot nord var omfattende, og "distriktsklostrene" Lyse og Halsnøy satt med en del eiendom nær Fitjar. "Byklostrene" synes derimot å ha vært mindre dominerende som jordeiere her, med unntak av Munkeliv kloster, som hadde noe eiendom mot nord, på Huftarøy i Austevoll. Sør for Fitjar dominerte verdslig eierskap i form av spredt adel- og bondegods. Jeg vil undersøke om noen av disse eiendommene kan representere et eldre jordgods under Fitjar i yngre jernalder og tidlig til høymiddelalder tid.

7.2.1 Eiendomsforholdene rundt Fitjar belyst ved forhistoriske gravminner

Det er kjent 116 sikre, sannsynlige og mulige gravanlegg i Våg skipreide (Fett 1968, 1973b; Topark; Østerdal 1999). Siden to anlegg representerer dobbel- og trippelbegravelse, dreier det seg minimum om 119 gravlegginger. I alt har 29 av 103

gårder slike gravminner, dvs. ca. 28 prosent. Det dreier seg om sju flatmarksgraver, fire steinringer/legninger, en bautastein, 94 hauger/røyser (38/56), samt 10 mulige gravminner med ukjent form. 18 anlegg har begravelser fra yngre jernalder og 12 er fra eldre jernalder. Minimum 13 anlegg er fra bronsealder. 246

Om lag to tredeler av gravanleggene er udaterte (76 av 116/119). Fitjar skiller seg fra de andre undersøkelsesområdene ved en relativt stor forekomst av gravminner fra bronsealder (jf. Østerdal 1999). Forholdet mellom gravminner fra jernalder og bronsealder er ca. 2 til 1 (30 mot 13). Dette er neppe representativt for de udaterte gravminnene, da bronsealderdateringene også bygger på visuelle kriterier, som form og beliggenhet, og ikke gjenstandsfunn slik tilfellet er for gravminnene fra jernalderen.

De fleste gravminnene som er udatert er sannsynligvis fra jernalderen, med enkelte unntak fra bronsealderen. Forholdet mellom daterte gravminner fra yngre og eldre jernalder er 18 mot 12, altså et forhold 3 til 2. Dette tallet kan med en viss sannsynlighet overføres til de udaterte gravminnene. Det betyr i tilfelle at 3/5 eller 60 prosent av disse ventelig er fra yngre jernalder. Av 18 gravminner fra yngre jernalder kan 13 dateres mer presist innenfor ca. 150 år (Hatleskog 1986; Gellein 1997). Seks gravminner er fra etter år 900, fire fra 800-tallet, en fra 700-tallet og to fra 600-tallet. Det betyr at 10 av 13 mer presist tidfestede gravminner fra yngre jernalder er fra vikingtiden. Samtlige gravminner fra eldre jernalder er fra perioden 200–575, med unntak av en mulig grav fra førromersk jernalder (B 6990) fra Helland, gnr. 49.

I tillegg til Fetts oversikt har jeg også inkludert følgende gravminner i min funnoversikt: (1) en steinring på ca. 10 m i tv. Blænes, gnr. 67, (2) tre røyser i Austrevågen på Horgo, gnr. 24 (Olav Toft), som ikke er ØK-registrert, (3) en nyregistrert storhaug på Sørfonn, ca. 40 x 10 m (jf. Østerdal 1997; 1999, 175 nr. 10), (4) fire hauger på Fitjar (nr. 2–6 ovenfor) og (5) to hauger på Skålevik, gnr. 64, nevnt av Christie.

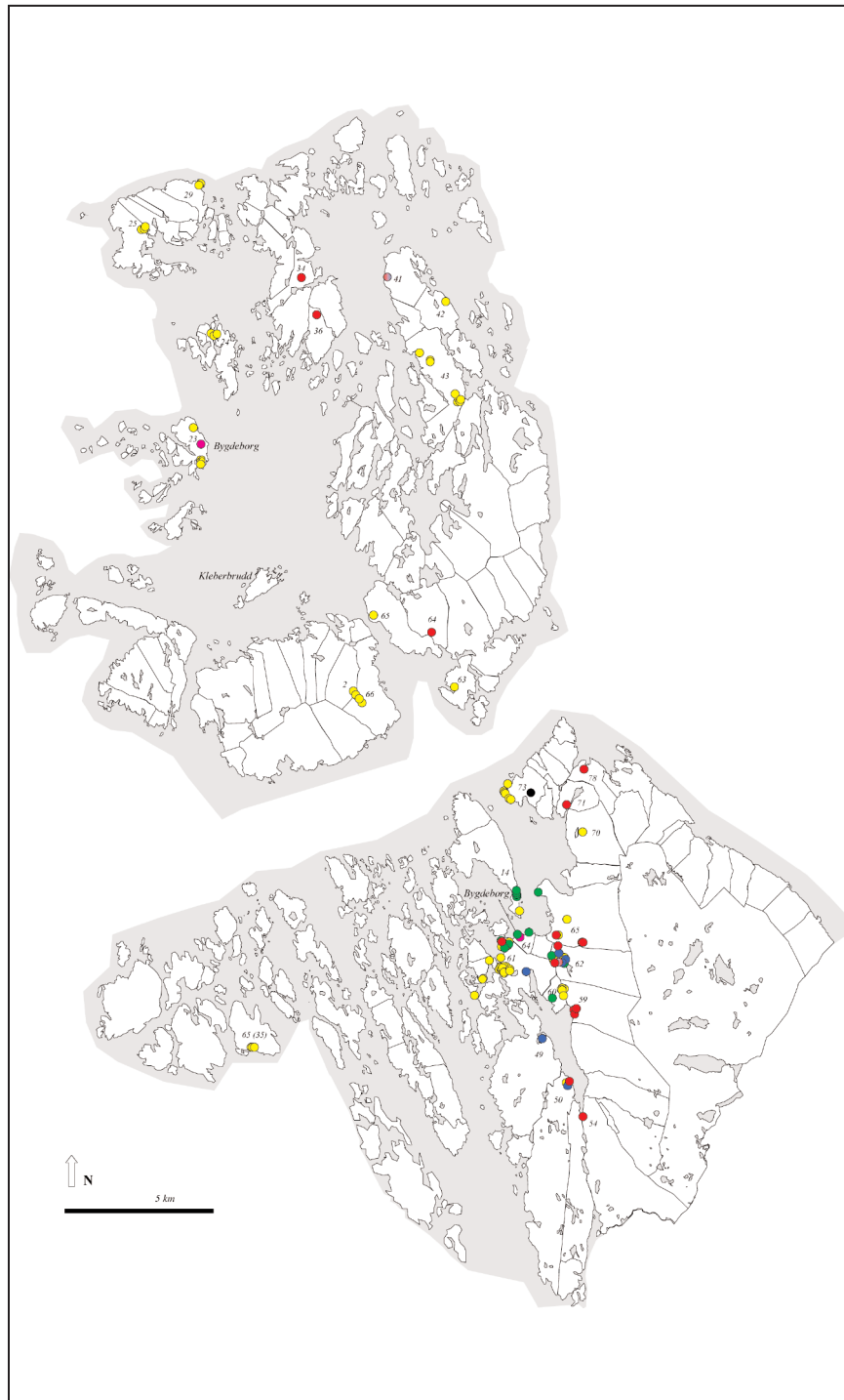
Noen funn er som nevnt usikre som graver. Det gjelder en gryte av kleberstein (Rygh 1885, fig. 729) på Gloppo, gnr. 71, (B 6031) funnet under en stor røys og en klebergryte fra yngre jernalder (B 11760) på Meling, gnr. 36, i Austevoll. De øvrige løsfunn av kleberkar/gryter har jeg ikke regnet som gravfunn. 247 Et løsfunn av

---

| 246 | Flere av disse er datert på grunnlag av form og beliggenhet i landskapet, og i enkelte tilfeller kan det reises tvil om det virkelig er gravanlegg eller naturdannelser. Jeg har også regnet såkalte offerfunn som mulige gravminner, men disse er på grunn av den høye alderen uansett av mindre betydning i min sammenheng. Det gjelder blant annet to bronsealder-funn, en bronsepydspiss fra en myr på Nesbø (B 6759) og et løsfunn av en praktøks av bronse (B 7364) på Rimbereid.

| 247 | Det gjelder en klebergryte på Fitjar funnet i myr (B 6144) og et kleberkar (Rygh 1885, fig. 379) fra eldre jernalder nær en brønn på Alforno ((B 10027, Hatlevik, gnr. 40, under Fitjar). Også de øvrige kleberkar- eller grytefunnene ser ut til å avspeile mulige boplasser.

Figur 82. Kjent forekomst av forhistoriske gravminner i Våg skipreide

Kommune	Gnr.	Gård	Objekt	Datering	Udat	Y.ja.	E.ja.	Br.a.	
Austevoll	2	Drivenes, store	1 røys (Kongsfjell)	Udat./bra?	1				
	23	Møkster	5 røyser	Udat.	5				
	24	Horgo	3 røyser	Udat.	3				
	25	Kalve	1 røys (på Klungeren)	Udat.	1				
	29	Bakke	2 røyser (m/kiste)	Udat.	2				
	29	Bakke	2 røyser	Udat.	2				
	34	Toranger	1 røys (B 5874)	Y.ja. (900–1000)		1			
	36	Melingen	1 grav? (klebergryte, B 11760)	Y.ja.		1			
	41	Hufthammer	1 haug (to graver) (Aratuvo, B 11231)	1) E.ja. (400–475) 2) Y.ja. (900–1000)		1		1	
	42	Byrkjeland	1 røys	Udat.	1				
	43	Storebø	4 hauger (Eidbø, en m/kiste)	Udat.	4				
			1 røys (nord for Eidbø)	Udat.	1				
			2 hauger (Learhaugen)	Udat.	2				
			1 røys (vest for kirkegården)	Udat./E.ja?	1				
	63	Blænes	1 steinring	Udat.	1				
	64	Vik	1 grav? (spinnhjul mm, B 13217, 14959)	Y.ja.		1			
65	Uglenes	1 røys	Udat.	1					
66	Drivenes, søndre	3 røyser (Kongsfjell)	Udat./bra?	3					
Fitjar	14	Serfonn	1 røys/natur?	Udat.	1				
	49	Helland	4 røyser	Bronsealder/udat?				4	
			1 grav? (leirkrukke i "stenet bakke", B 6990)	Før-rom.			1		
	50	Hovstad	1 haug	Udat.	1				
			1 flatmarksgrav	Y.ja. (800–900)		1			
	54	Raudland	1 grav? (beltestein B 7985)	E.ja. (300–575)			1		
			1 flatmarksgrav (B 3997)	Y.ja. (600–700)		1			
	59	Vik	1 haug (del av gravfelt, Nesbø)	Udat.	1				
			1 flatmarksgrav (B 10465)	Y.ja. (600–700)		1			
			1 flatmarksgrav (B 8555)	Y.ja. (900–950)		1			
			1 grav? (dvergok, B 6450)	Y.ja. (900–1000)		1			
	60	Nesbø	1 grav/offer? (Spyd i myr, B 6759)	E.bra.				1	
			4 røyser (gravfelt Vindåsen)	Udat.	4				
	61	Vespestad	3 røyser (store Eldøy / Gløppholmen)	Udat.	3				
			1 røys	Bra?				1	
			1 røys	Bronsealder/udat?					1
			1 røys (2 graver)	Y. bra. (1100–700)					1
			1 røys/haug (B 7363, neppe romertid)	E.ja. (500–575)			1		
			5 røyser	Udat.	5				
			2 hauger (øst for Bustadleitet)	Udat.	2				
			12 hauger (gravfelt, Bustadleitet)	Udat.	12				
	62	Rimbereid	1 grav? (mosaikkperle, B 10954)	Y.ja.		1			
			1 haug (B 5621)	E.ja.			1		
			1 haug (B 6274)	E.ja. (200–475)			1		
			1 haug (B 4627, 4750)	E.ja. (400–500)			1		
			1 haug	Udat.	1				
			1 steinlegning	Udat.	1				
			1 haug (Kjedlarhaugen)	Udat.	1				
			1 grav/offer (bronseok, B 7364)	Y.bra.				1	
			1 haug/røys (B 8580)	Y.ja. (750–950)		1			
			1 grav? (mosaikkperle, B 8610)	Y.ja. (800–850)		1			
			1 haug (tre graver)	1) Jernalder 2) E.ja. (400–575) 3) Y.ja. (700–800)		1		1	
1 røys (Rimsvarden, delvis på Prestbø gnr. 63)			E.bra. (1380–1100)				1		
64	Skålevik	1 haug (Eirikshaugen m/skålgrophelle mm.)	Y.sta./e.bra.(?)				1		
		1 røys (m/ leirkrukker, B 6638, v. for Slotthaug)	Y.bra.				1		
65	Fitjar	2 hauger (Christie)	Udat.	2					
		3 røyser? (Risøy)	Udat.	3					
		1 røys (Breivik)	Y.bra.				1		
		1 røys (nr. 11)	Udat.	1					
		1 flatmarksgrav? (tidligere Tingraven) (nr. 7)	Y.ja. (800–900)		1				
		1 haug (Trondhaugen) (nr. 1)	E.ja.			1			
		1 flatmark/haug (Karihaugen) (nr. 9)	Y.ja. (550–600)		1				
		1 flatmarksgrav (Karihaugen) (nr. 8)	Y.ja. (900–1050)		1				
		1 haug, NV for kirken (Christie) (nr. 6)	Udat.	1					
		3 hauger, bruk 7 (Johannessen) (nr. 2–5)	E.ja?			3			
1 bryne (neppe grav) (nr. 10)	E.ja?								
70	Landa	1 røys	Udat.	1					
71	Gloppen	1 røys (klebergryte under røys)	Y.ja. (900 tallet)		1				
73	Skumnes	4 røyser	Udat.	4					
		2 steinlegninger	Udat.	2					
78	Sandvik	1 bautastein	Udat.	1					
		1 grav? (spyd, B 8142)	Y.ja. (800–1050)		1				
Sum			116 anlegg	Antall graver =	76	18	12	13	

Tabell 32. Gravminner i Våg skipreide

håndteinsnelle (B 14959) på Vik i Austevoll, gnr. 64, (bruk 3) har jeg regnet som et mulig gravfunn fra yngre jernalder. **248**

7.2.1.1 Gravminnenes romlige utbredelse

Materialet er kartfestet med utgangspunkt i Fetts beskrivelser og kart. For det mer sentrale Fitjar-området (fra Rødland i sør til Skumnes i nord) har jeg kunnet benytte Arnulf Østerdals (1999) mer presise kartfesting. Undersøkellesområdet kan deles inn i seks topografiske soner; (1) Fitjarøyene, (2) Fitjar vest (nordvestre del av Stord), (3) Fitjar øst (nordøstre del av Stord), (4) Stolmen, Selbjørn og Møkster, (5) Hundvåko og (6) Huftarøy.

(1) Forholdene på Fitjarøyene er alt beskrevet ovenfor. Det er registrert ni gravminner på Fonno og på store og lille Eldøy under Vespestad, gnr. 61. På Risøy under Fitjar ligger tre mulig gravrøyser. Fire av 9 gravminner synes å være fra bronsealderen og ingen er datert til jernalderen. De ligger ved den nære innseilingen til Fitjar og ikke ved den historisk kjente leden lengre ute. Av sju sannsynlige middelalderbosettinger her (Gisøy, Kvernøy, Selsøy, Ulvesøy, Ivarsøy, Nordfonn og Sørfonn) er det bare Sørfonn som har gravminner, og helst fra bronsealderen og uten sannsynlig tilknytning til gårdsdriften.

(2) Fitjar vest er det sentrale funnområdet og hele 13 av 23 gårder (57 prosent) har forhistoriske gravminner, totalt 71 av 116 gravanlegg i undersøkelsesområdet. Særlig sør for Fitjar er det mange gravminner, og en kan skimte tre konsentrasjoner: ved Rimbereid, gnr. 62, Vespestad, gnr. 61, og Vik, gnr. 59/Nesbø, gnr. 60, hvor gravfeltet på Vindåsen ligger på grensen mellom gårdene. Videre sør for Vik, gnr. 59, omkring Storavatn, er det gravminner fra eldre og yngre jernalder, men færre i tallet. Fra Fitjar og mot nord avtar det med gravminner og ingen er fra eldre jernalder. På Skumnes, gnr. 73, finnes riktignok et gravfelt med kystlokalisering, med 6 udaterte graver, i tillegg til en bauta som er mer sentralt plassert på gården.

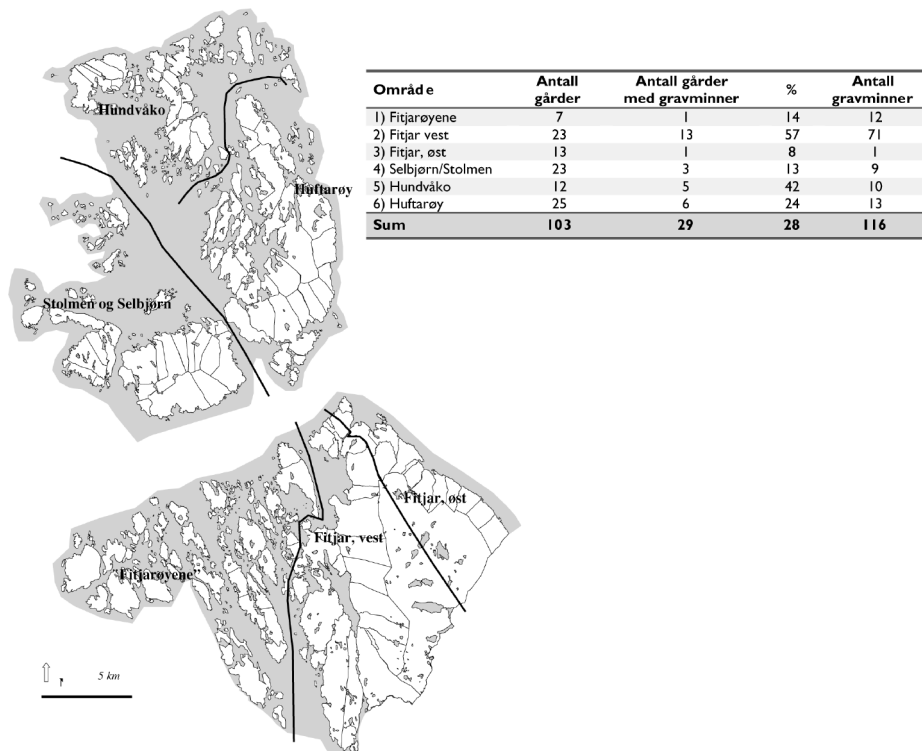
(3) Fitjar øst står i sterk kontrast til Fitjar vest. Av 13 gårder fra Eide, gnr. 89, i sørøst til nordre Stokken, gnr. 77, er det bare kjent 1 mulig grav. Det dreier seg om et løsfunn; et spyd fra yngre jernalder fra Sandvik, gnr. 78, (B 8142).

(4) Også på Selbjørn, Stolmen og Møkster er det få gravminner, med unntak av to mindre konsentrasjoner, fire udaterte graver på Kongsfjell på Drivenes og fem på Møkster, gnr. 23. Det er 23 gårder i denne delen av undersøkelsesområdet, og bare tre har gravminner (13 prosent). Gravminnene på Kongsfjell ligger i utmarken til Drivenes gårdene (gnr. 2/66), med storslått utsikt over Selbjørnsfjorden, og godt

---

[248] Det ble funnet under dyrkingsarbeid omkring 1920 i nærheten av en "steinkasse" (gravkammer eller klebergryte?). Også andre innkomne saker er fra samme bruk (B 13217), blant annet ildstål (Rygh 1885, fig. 446), sømglatter av glass (Rygh 1885, fig. 446), og håndteinsnelle er mulige gravgaver. Det kan dreie seg om en eller flere bortryddede kvinnegraver. Det er også funnet kokstein, ildflint og klebergryter på gården (B 12321), men da innimellom antatte middelalderdufter nær storåkeren (gamletunet).

Tabell 32. Gravminner i Våg skipreide

synlig for de som ferdes på sjøen. På Møkster er gravminnene lokalisert både nord og sør for den antatte borgen "Borghaugen", med flest graver på Skattneset i sør. Selv om det bare er få gravminner på Stolmen og Selbjørn, finnes det andre arkeologiske spor etter eldre bosetning eller aktiviteter. I en myr på Veivåg, gnr. 6, ble det funnet et antatt forhistorisk furugrev (B 10879). Her har trolig vært torvuttak. På Lunnøy, gnr. 7, er det kjent to klebersteinsbrudd, hvor i alle fall ett synes å gå tilbake til eldre jernalder (B 11900). Muligens lå det også en røys nord på Lunnøy, men uten nærmere opplysninger. På Valhammer, gnr. 19, er det i 1907 funnet et koppformet kar av god kleberstein (B 6114), men har neppe sammenheng med et gravanlegg. ²⁴⁹ Det samme gjelder en annen klebergryte (B 11899), ifølge Fett fra en rydningsrøys. På Stangeland, gnr. 18, på Stolmen ble det funnet vevlodd og fiskesøkker ca. 0,5 m ned i en myr (Top ark, Bergen museum). Heller ikke dette ser ut til å representere et gravanlegg. Det er dertil usikkert om gjenstandene er fra middelalderen eller

| 249 | I tilvekstene i 1908 heter det at karet er "Fundet paa bunden av en røys paa Stangeland (paa øen Stolmen)" (B 6114). Per Fett har siden fått opplysninger som tilsier at det dreier seg om restene etter en eldre steingard, og ikke en røys (Fett 1968, 4).

forhistorisk tid. Nær gamletunet er det imidlertid påvist et område med fossile åkre og åkerreiner. Selv om det heller ikke her foreligger konkrete dateringer, antyder den kullspettede dyrkingsjorden på opptil 60 cm tykkelse gammel dyrking (innberetning v/Bjørn Myhre 1974). Det er altså indikasjoner på jernalderbosetning på Stolmen og Selbjørn, selv om det bare er få gravfunn fra denne tiden.

(5) Lengre nord, på Horgo, Hundvåko og Sandtorv, tiltar gravfunnene. Av 12 middelaldergårder i dette området har fem gravminner, til sammen 10 stykker. To gravminner, hvorav ett er usikkert, kan dateres til yngre jernalder, mens de øvrige åtte er udaterte.

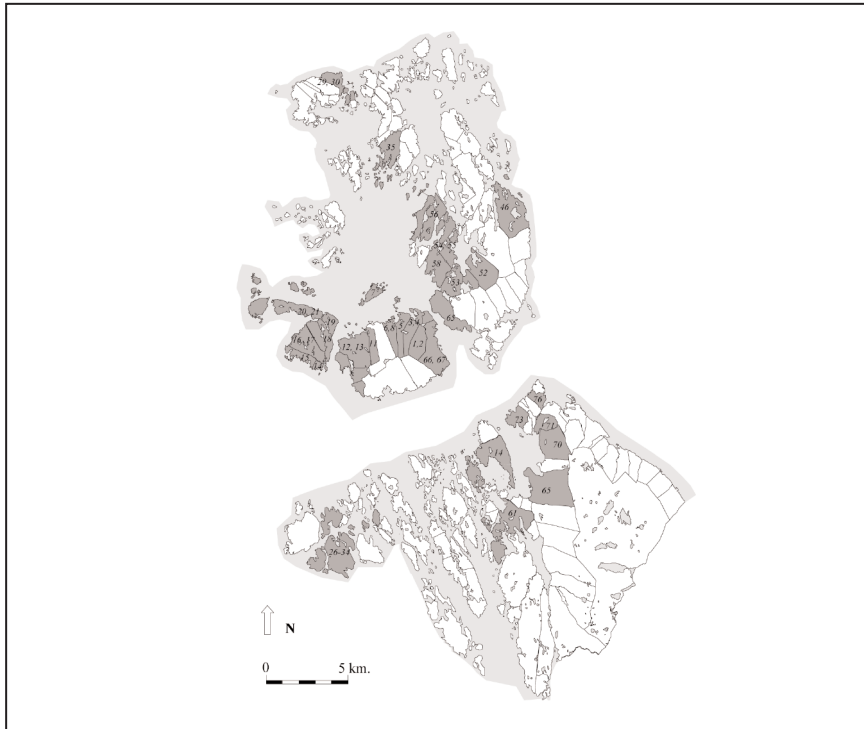
(6) På Huftarøy er det registrert 13 gravminner, fordelt på 6 av 25 gårder. Det er særlig konsentrasjon av gravminner på nordre del av Huftarøy, og spesielt på Storebø, gnr. 43. Gravminnene i nordre del er udaterte med unntak av "Aratuva" på Hufthammer, gnr. 41, hvor det er påvist en gravhaug med to begravelser, fra eldre og yngre jernalder (B 11231). Gravminnene lengst sør på Storebø ligger nær grensen mot Bjelland, gnr. 45. Sør for Storebø er det bare få gravminner, og de er lokalisert sør i Austevoll. Det dreier seg om tre gravminner på Blænes, nordre Vik og Uglenes (gnr. 63–65). I midtre og sørøstre delen av Huftarøy er det ikke kjent gravminner.

Samlet er det altså klart flest gravminner i den vestre delen av Fitjar. Det er mange gravminner på gårdene sør for Fitjar særlig konsentrert til tre områder; Rimbereid, Vespestad og Vik/Nesbø. Det finnes òg gravminner sør og nord for dette, men færre. I østre del Fitjar på Stord, og på Fitjarøyene er det svært få forhistoriske gravminner. Det er da også usikkert hvorvidt øyene under Fitjar var bosatt i jernalderen.

I Austevoll er det generelt færre gravminner enn i Fitjar, 32 gravminner på 14 av 60 gårder mot 84 på 15 av 43 i Fitjar. Hovedtyngden av anleggene i Austevoll er lokalisert i nordre del, nord for en linje trukket fra Møkster, gnr. 23, i vest til Storebø, gnr. 43, i øst. Unntaket er sju gravminner sør i Austevoll. Disse, deriblant røysene på Kongsfjell, er lokalisert på hver side av seilingsleden mellom Selbjørn og Huftarøy. Det er påfallende hvor få gravminner som finnes på Stolmen, Selbjørn og i midtre og østre del av Huftarøy, til tross for at andre funn og fornminner antyder jordbruksbosetning i jernalderen.

7.2.1.2 Gravminnenes romlige representativitet

I Våg skipreide foregikk det utskiftninger av innmark på 39 av 103 gårder, dvs. 38 prosent, i perioden 1906–1946 (jf. Figur 83). Sør for Fitjar, hvor det er en rik forekomst av gravminner, foregikk utskiftingene i hovedsak før fredningsloven trådte i kraft, og det synes ikke å hefte særskilte representativetsproblemer her. I det funnfattige området Stolmen, Selbjørn, samt vestre del av Huftarøy i Austevoll foregikk utskiftingene senere, etter 1905. Området ble dessuten først arkeologisk registrert i

Figur 83. Gårder i Våg skipreide som skiftet innmark i perioden 1905–1950

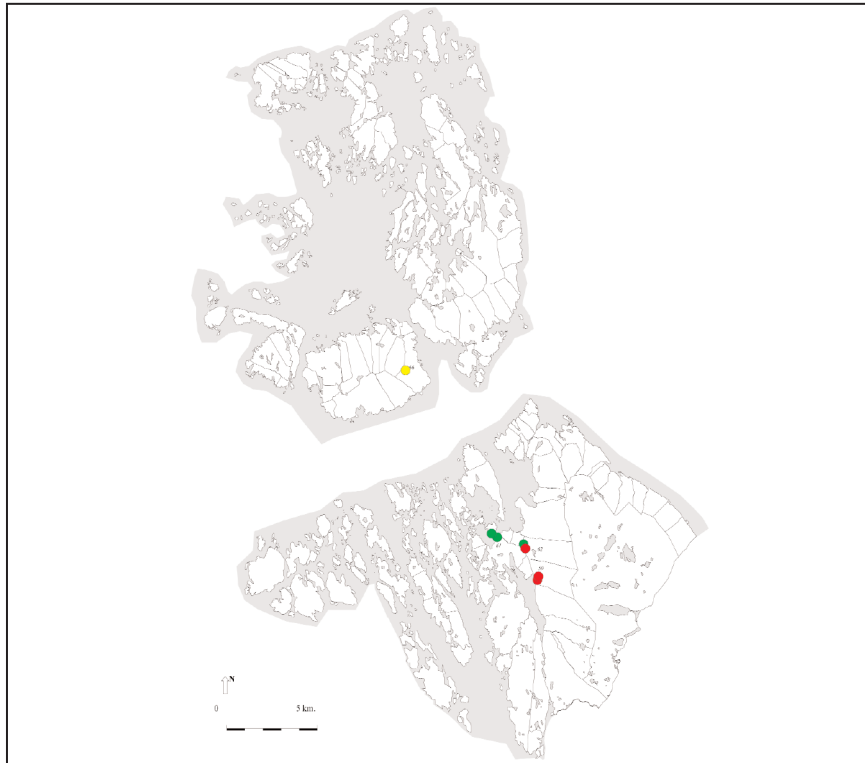
1966–67. Til tross for at aktive personer i lokalmiljøet har meldt fra om funn og fornminner herfra, særlig i etterkrigstiden, synes det likevel riktig å ta forbehold om mulige representativitetsproblemer knyttet til fraværet av gravminner her.

Kvalitative trekk i gravenes form og innhold

7.2.1.3

Det er i alt fem storhauger/røyser i undersøkelsesområdet (nr. 1, 4–7), samt noen tvilsomme, som jeg derfor har valgt å se vekk fra. ²⁵⁰ Med ett unntak (1) er storhaugene helst fra bronsealder og av disse er det bare Rimsvarden som kan ha hatt gårdstilknytning da den ligger relativt nær senere kjente tun og dyrket mark. En storhaug (nr. 1), som kanskje er fra yngre jernalder, ligger derimot i ett gravfelt nær

| 250 | Det kan være tvil omkring enkelte storhauger i undersøkelsesområdet. Det gjelder Ringstads nr. 70 på Vespestad hvor både ØK-registrantene og Østerdal oppgir tverrmålet til 15–16 m, ikke 20–22 m som Ringstad og Fett (jf. Østerdals nr. 52). Videre har Ringstad utelatt en gruppe langrøyser som kan kvalifisere som storhauger (Østerdals nr. 9, 10, 11 og 56), men hvor det er tvil om det dreier seg om natur eller kultur (Fett 1973a, 10). Østerdal (1997; 1999) viser til parallelle funn i Sunnhordland, på Østlandet og i Sverige og mener det dreier seg om graver. Jeg synes likevel ikke det er riktig å regne dem som "ekte" storhauger, da de i flere tilfeller er tuftet på naturdannelser.

Figur 84. Spesielt store eller rike gravfunn i undersøkelsesområdet

gamletunet på Rimbereid. Jeg har bare funnet to spesielt "rike" jernaldergraver i undersøkelsesområdet, begge fra Vik, gnr. 59, og begge med importfunn (nr. 2 og 3).

(1) En storhaug på Rimbereid, gnr. 62, kan være fra yngre jernalder. Den måler ca. 20 m i tvm. og er 2 m høy (Østerdal 1999 nr. 25). Det er funnet to perler av glassmosaikk like ved, og den ene kan på grunnlag av Inger Kellmers (1969) noe usikre og upubliserte typologi dateres til perioden 750–950 (Hatleskog 1986, 197). Perlene er funnet ved en stor stein sør for haugen, og har usikker relasjon til anlegget. Graven ligger midt i et stort gravfelt nær den eldre gårdsbebyggelsen (jf. kart hos Østerdal 1999, 139).

(2) I 1951 ble det funnet en rik grav fra merovingertid på Vik, gnr. 59 (B 10465), hvor Fett foretok en etterutgravning samme år (innberetning Top ark, Bergen museum). Vest for en N–S orientert steinpakning lå to sverd, øst for dette og under steinene en øks, et par meter sør for sverdene et bisselet, og mellom bisselet og sverdene diverse gjenstander. Sverdet har sannsynligvis frankisk opprinnelse, og er helst fra 600-tallet. Graven inneholdt andre daterbare gjenstander som faller noe senere i tid. Geir Helgen

setter nedleggelsestidspunktet til omkring 700, men anlegget kan være noe yngre. Også et kastespydspiss med mothaker (Rygh 1885, fig. 525), samt funn av hesteutstyr gjør graven spesiell.

Funnet har fått bred omtale i de senere år (Helgen 1982; Hatleskog 1986, 34; 1997, 17; Opedal 1998, 127; Meling 2000, 83, 88, 132), bl.a. på grunn av det frankiske sverdet og likhetstrekk med det rike gravfunnet fra Storhaug på Avaldsnes. Arnfrid Opedal tolker den gravlagte som en kongens representant, f.eks. et viktig medlem av hirden og legger også vekt på at det forkommer to sverd i graven, som er sjeldent (Opedal 1998, 127, 135).

(3) Importerte bronser (kar og vekter) er ansett som rikdomskriterium (Ringstad 1986, 288), og i 1933 ble det funnet en bronseskålvekt i en rik båtgrav ca. 200 m sør for forrige (B 8555) ²⁵¹ Båten var orientert N–S, og det er usikkert om det var bygd røys over den eller ikke. Den døde var begravd med fullt våpensett, en ring og en torshammer av sølv (Rygh 1885, fig. 679). Anne-Brith Hatleskog daterer anlegget til 900-tallet (Hatleskog 1986, 196).

(4) Rimsvarden er størst og eldst av storhaugene (nr. 68 Ringstad; nr. 31 Østerdal). Den er ca. 25–30 m i tverrmål og mellom 2 og 4 m høy (Ringstad 1986, 217; Østerdal 1999, 45; jf. Figur 85). Et sverd (B 1825) er herfra, slik Fett har vist, og daterer i så fall røysen til bronsealderens periode III (jf. notat fra Fett 1977 i Top ark, Bergen museum; Østerdal 1999, 45).

(5,6) På Vespestad er det registrert to storhauger (nr. 69, 71 Ringstad; nr. 53, 60 Østerdal). Den ene (71/60) måler ca. 25 m i tverrmål og er 3,5 m høy. I en sekundærgrav ble det funnet en liten bronsenål, sannsynligvis fra bronsealderens periode III og IV, eventuelt periode V (Ringstad 1986, 161 m/ref). Primærgraven innholdt ikke daterbare gjenstander, men er rimeligvis eldre enn sekundærgraven. Den andre storhaugen (69/53) er sannsynligvis også fra bronsealder. Den er klart avgrenset og måler ifølge Østerdal og ØK-registreringene 21–23 m i tverrmål, og ikke 30 m, slik Ringstad og Fett oppgir.

(7) På Kongsfjell på Drivenes på Selbjørn i Austevoll storhaugen "Steinuro" (jf. Figur 86). Ifølge Fett og Ringstad (nr. 72) måler den 24 m i tverrmål og er opptil 4 m høy. Den kan ikke dateres nærmere.

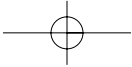
Ellers skal det være funnet edelmetall i en røys øverst i Grøneviktangen på Skumnes, gnr. 73 (Fett 1973b, 15). Røysen måler ca. 15 m i tvn, og er 1 m høy. Nærmere opplysninger mangler slik at den ikke kan inkluderes blant de rike funnene.

Med unntak av Rimsvarden er det dermed ingen rike eller særskilt store gravminner

---

| 251 | Ringstad har ikke med dette funnet.

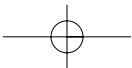
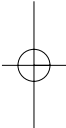
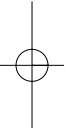

Figur 85. Eldre foto av Rimsvarden, utlånt av Magnar Kloster

Figur 86. Storhaugen Steinuro på Kongsfell på Drivenes på Selbu. Foto Egil Bakka 1954. Bergen museum

på eller nær hovedgården Fitjar. Samtlige av disse sju gravminnene, unntatt røysen på Kongsfjell, ligger på gårder sør for Fitjar og er dermed lokalisert til de samme områdene som hovedtyngden av det øvrige gravmaterialet.

Eiendomsforholdene rundt Fitjar belyst ved skiftlige kilder 7.2.2

Jeg skal nå se nærmere på jordeiendomssituasjonen i middelalderen i Våg skipreide med sikte på å identifisere eiendom som kan ha blitt skilt fra Fitjar i denne perioden.

Bispegods (stigtsgods) 7.2.2.1

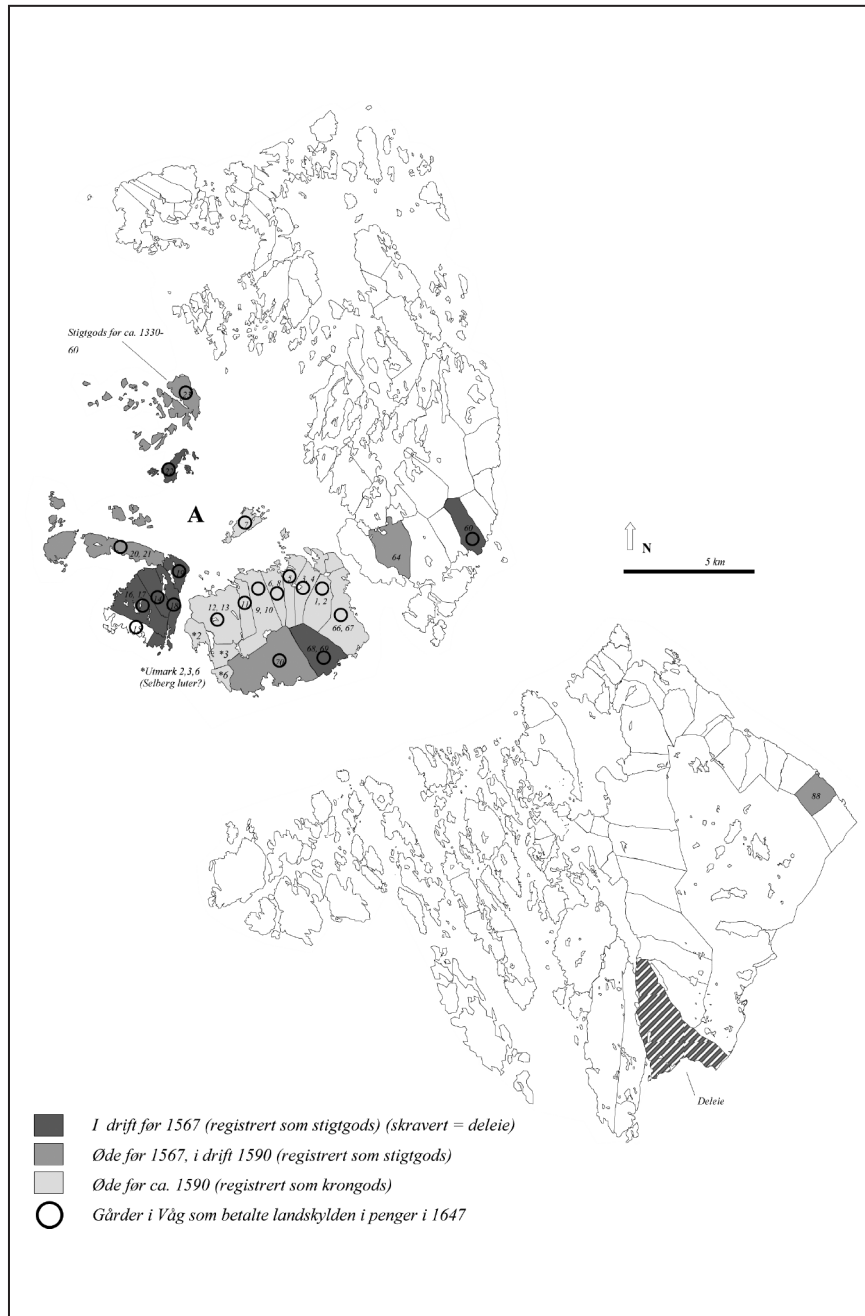
I 1647 var det kongen som var den største eieren i undersøkelsesområdet, med 26 gårder. De fleste av disse var bispegods før reformasjonen, med særlig mange gårder sørvest i Austevoll (jf. Figur 31). To var "ekte" krongods (Fitjar og nabogården Årskog, gnr. 69), slik at biskopen i senmiddelalderen hadde 24 gårder her, hvor samtlige var heleide unntatt Rødland, gnr. 54.

(Blokk A) Stigtsgodset sørvest i Austevoll utgjorde et heleieområde på 22 gårder, blokk A. ²⁵² Om lag halvdelen av gårdene var stigtsgods i 1567 og 1590 (Kvamme 1981 bd. 2). Resten er omtalt som øderydninger i perioden ca. 1590–1630, og er da ført opp som krongods. Trolig var også disse bispegods før ødekrisen i senmiddelalderen, vurdert etter beliggenhet i forhold til det øvrige stigtsgodset. Stigtsgodskildene fra 1500-tallet fører ikke ødegårder, og eiendomsforholdet for disse gårdene er først nedtegnet i en periode da kildene ikke lenger sonderer mellom krongods og stigtsgods.

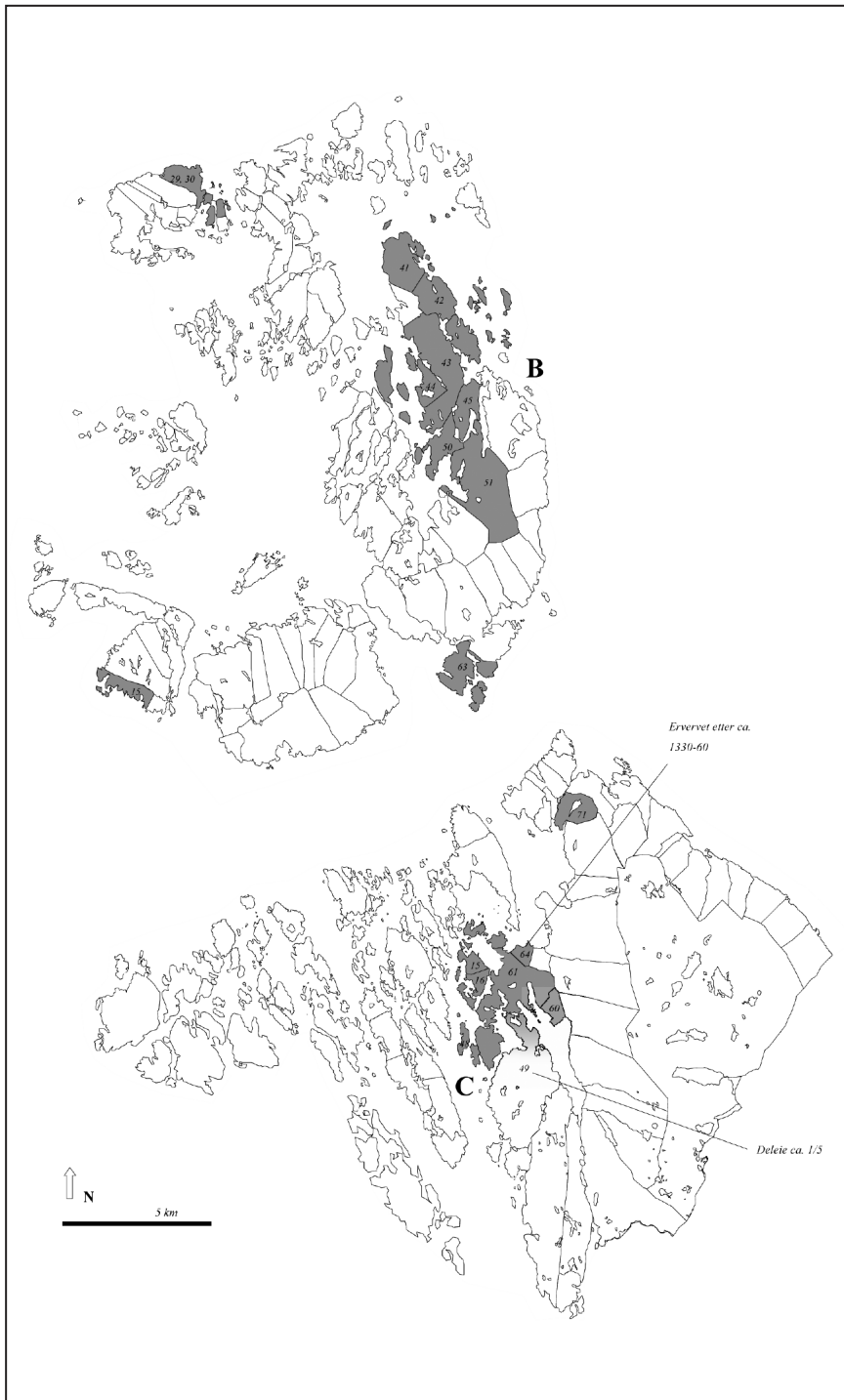
En annen indikasjon på felles eierskap mellom de nyopptatte gårdene og de øvrige stigtsgodsgårdene på Selbjørn, Stolmen, Møkster og Lille Kalvøy, er at samtlige betalte landskylden i penger. Dette gjaldt også i 1567 og 1590, muligens med ett unntak (jf. NLR IV, 166). ²⁵³ Det er uklart når og hvorfor gårdene i blokk A fikk fastlagt landskylden i mynt, men dette er også kjent for en del krongodsgårder i Nordhordland bl.a. Lygra (jf. NRL IV; KLN III, 447f.) og en gruppe stigtsgodsgårder i Fjell (NLR IV, 163; Fyllingsnes 1996, 281f), samt noen få andre gårder (NRL IV, 172). Muligens har det sammenheng med et eldre felles eierskap.

| 252 | Møkster, gnr. 23, Lille Kalvøy, gnr. 22, Hevrøy m/ Fugløy, gnr. 14–21, og Selbjørn, gnr. 1–13, 66–70.

| 253 | Unntaket er "Selberg laatter", som både Aaland (1933, 34) og Kvamme (1981,33) under tivil identifiserer med Grasdalen, gnr. 68, 69. Jeg tror denne identifikasjonen er feil og holder det som mulig at Selberg var en delt ødegård på sørvestsiden av Selbjørn, som var utmark for gårdene Store Drivenes (2) Fagerbakke (3) og Veivågen (6). I 1567 var landskylden av "Selberg laatter" to oterskinn, og kan ha blitt benyttet fra gårdene på Stolmen, som var i drift på denne tiden. Det forekommer dessuten oter i det nærliggende Allfarvatn (muntl. med arkeolog Anders Rabben fra Selbjørn, 2003). Landskylden av Grasdalen var i 1647 dessuten fastlagt i penger, noe som trolig taler imot en identifikasjon av "Selberg luter" med Grasdalen. Det ville i så fall være det eneste eksemplet blant stigtsgårdene i området på at landskylden gikk fra naturalia i 1567 til penger i 1647. Det er imidlertid ikke kjent fysiske spor etter en slik eventuell ødegård på denne siden av Selbjørn.

Figur 87. Stigtgodset i Våg skipreide i 1567 og 1590, i tillegg til antatte stigtgårder (gult) som lå øde til etter 1590, og hvor eiendomsforholdet først er registrert på 1600-tallet, og da som krongods. En indikasjon på at biskopen eide gårdene som er registrert som krongods, er at også de betalte landskylden i penger, slik det ellers bare ble gjort fra bispegårder i dette området. Biskopen hadde et særlig stort heleicområde på Selbjørn, Stolmen og Møkster, hvor sistnevnte er dokumentert som bispegods alt før 1330-60

Figur 88. Lysse klostres eiendommer i Våg skipreide, ca. 1600–1650

Det framgår at biskopsgården på Holmen ("byskups garðr") tok udelt landskyld av Møkster omkring 1330–60 (BK (87a), etter strid med presten på Møkster (BK 87a; jf. nedenfor). En slik uenighet om eierskapet kan tyde på biskopen var en relativt ny eier i området da BK ble redigert. Eiendommene kan lett nåes fra Fitjar, og det virker sannsynlig at Selbjørn, Stolmen og Møkster, dvs. blokk A, tidligere kan ha vært del av et større krongods under Fitjar, og at biskopen først fikk hånd om eiendommene noe før 1330–60. Om også navnene *Kongsdalen* og *Kongsfjell* på Drivenes på Selbjørn vitner om et slikt eldre kongelig eiendomsforhold, er likevel usikkert. Samlet landskyld av blokk A utgjør omregnet 37,8 ls, etter forholdene i 1647.

7.2.2.2 Lyse kloster

Lyse kloster eide 15 gårder i undersøkelsesområdet, samtlige unntatt Helleland, gnr. 49, var heleide (jf. Figur 88). Det kan identifiseres én, muligens to heleieblokker i dette godset, i tillegg til fire mer spredte eiendommer.

(Blokk B) Det gjelder sju gårder som ligger samlet på den nordre delen av Huftarøy (gnr. 41–45 og 50, 51), deriblant storgården Storebø, gnr. 43, som svarte hele 12 ls. i landskyld i 1647 (blokk B). Eiendommene grenser mot blokk A, og også Munkelivs blokk F. Det er ikke utenkelig at blokk B kan ha sammenheng med et eldre krongods under Fitjar. Samlet landskyld av blokk B var i 1647 24,9 ls.

(Blokk C) Den andre, og mer usikre, heleieblokken er lokalisert sør for Fitjar, og omfatter storgården Vespestad, gnr. 61 (m/plassene, gnr. 15, 16 og 48) og de mindre gårdene Skålevik, gnr. 64, og Nesbø, gnr. 60 (blokk C). ²⁵⁴ Omkring 1330–60 hørte Skålevik, gnr. 64, ("Skala uik") til prestebordet på Fitjar (BK 86a), og Lyse kloster fikk først hånd om dette området i senmiddelalderen. Navnet Vespebostad betyr trolig "boplassen i vest" eller "vestgården", og synes slik å ha fått navn fra Rimbereid, som var i bondeie senest på 1500-tallet. Det virker mindre sannsynlig at denne unge eiendomsblokken har sammenheng med et eldre krongods under Fitjar. Samlet landskyld av blokk C var 8,25 ls. i 1647.

7.2.2.3 Halsnøy kloster

Senest i 1614 lå 12 gårder i Våg skipreide til Halsnøy kloster som nå var forlent (Robberstad 1952b) (jf. Figur 89). Samtlige var heleide med unntak av Tveita, gnr. 58. ²⁵⁵ Eiendommene hadde et tyngdepunkt i nordre og nordøstre del av Fitjar kommune, i to hovedblokker (D og E).

---

[254] Klosteret hadde også en femdels part av den tilgrensende gården Helleland, gnr. 49, sør for Vespestad, uten at parten grenset direkte heleieblokken (bruk 10, jf. Aaland 1933, 111).

(Blokk D) Blokk D besto av fire gårder, Hovland, Vistvik, Hageberg og nordre Raunholmen (gnr. 84–87). Muligens hørte også Eide, gnr. 89, med til denne blokken, men gården imellom, søndre Raunholmen, gnr. 88, var stigtsgods i 1590. De to Raunholmegårdene hadde altså forskjellige eiere. Den såkalte "Kirkeveien" ²⁵⁶ gikk senest på 1800-tallet opp fra Hovland, gnr. 85 og over fjellet til Fitjar, og passerte nord for Kirkevatn. Stien bandt østsiden av Stord, det såkalte Stranden-området, hvor blokk D ligger, til Fitjar og kirken der (jf. Figur 67; Aarø og Rabben 2001, 147). Det er mulig at heleieområde D kan representere et eldre gods under kongsgården Fitjar, men dette er noe usikkert. Like ved lå Kongsvik. Det foreligger ingen opplysninger om når Halsnøy kloster ervervet gårdene. Samlet landskyld av blokk D var 6,25 ls. i 1647.

(Blokk E) Den andre konsentrasjonen av Halsnøy-gods besto av fem gårder (gnr. 70, 72–74, og 80). Disse var mer eller mindre bundet sammen av sjøen, men er atskilt av Gloppen, gnr. 71. Det er imidlertid verdt å merke seg at store og lille Tofteland store, gnr. 75 og 74, hadde forskjellige eiere, hvor store Tofteland var eid av bønder. Det er derfor en nærliggende tolkning at også lille Tofteland tidligere var i bondeie, og dermed neppe del av et eldre heleieområde under Halsnøy. Det samme gjelder for nedre og øvre Levåg, gnr. 79 og 80, hvor Halsnøy satt med øvre og bønder med nedre delen. Jeg anser derfor ikke blokk E som en gammel eiendomsstruktur, men heller tuftet på bondegods i høy- og senmiddelalder. Samlet landskyld av blokk E var 9 ls, etter oppgavene fra 1647.

Halsnøy kloster eide også fire gårder på østsiden av Langenuen, i Uggdal utenfor undersøkelsesområdet; Lille Kongsvik, Nese, Tveit og Sunde (gnr. 25–28, 40 og 45, NG XI, 163ff; Figur 90). Navnet Kongsvik, nevnt "Kongswigen" i 1519 (NRJ II, 519), indikerer at gården engang har tilhørt "Kongen eller Staten", slik det både er påpekt i Norske Gaardnavne og av Knut Robberstad (NG XI, 163; Robberstad 1952b, 42). Kongsvik er dessuten nabogård til Håviskeland (Hafiskaland), som var én av to gårder som lå til Fitjar kirke i 1330–60 (BK; jf. kap. 6.2.2.6). Den andre gården under Fitjar kirke, Mehammer, er den nordligste i nåværende Stord kommune og grenser til Halsnøygården Eide i Fitjar. Det er derfor mulig at deler av Halsnøygodset i og nær undersøkelsesområdet kan ha utgått fra et eldre krongods, muligens under Fitjar.

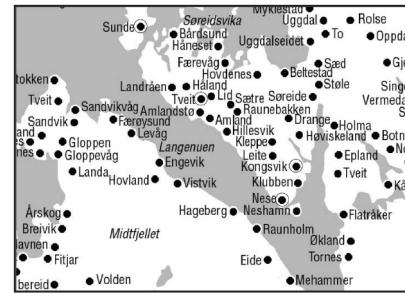
Munkeliv kloster

7.2.2.4

(Blokk F) Munkeliv eide i 1647 fem gårder i undersøkelsesområdet, hvorav fire utgjorde et samlet heleieområde på østsiden av Huftarøy, gnr. 46–49. Tre av gårdene i blokk F lå til klosteret alt før 1328 (Johannessen 1979). Den fjerde gården, Bekkervik, gnr. 48,

| 255 | I 1647 var parten 0,5 ls, mens den i 1614 var "I laup smør i år, 1/2 næste år". I 1647 hadde Tveita en samlet landskyld på noe over 3 ls.

| 256 | Navnet "Kirkeveien" står på utskiftningskart fra 1894–95 (Ho 2682) over utmark i Fitjar.

Figur 90. Over Halsnøy kloster-gods i Uggdal i 1614, markert med ring. Kart Sverre Mo

Figur 89. Eiendommene til Halsnøy- og Munkeliv kloster i Våg skipreide. Halsnøy-godset er registrert i 1614. Munkelivs eiendommer er dokumentert i 1328 og trolig ervervet etter 1180/90–1328, med unntak av en gård som er tilvekst etter 1463

(senere Bratten), 257 ligger mellom Sandvik, gnr. 47, og Såtendal, gnr. 49, og er trolig utskilt fra Sandvik etter 1328. I 1463 nevnes en forøvrig ukjent gård *Værnd* på Huftarøy (DN XII nr. 232). Den er oppført mellom Haukanes, gnr. 46, og Sandvik, gnr. 47. 258 Den femte og nordligste Munkelivs-gården, Haugland, gnr. 40, er ikke nevnt i eldre Munkeliv-kilder og er kommet til etter 1463. Gårdene i blokk F ble sannsynligvis ervervet i perioden 1180/90–1328, og er ikke med i den eldste Munkeliv-kilden fra 1180–90. Dersom eiendommene stammer fra et eldre krongods under Fitjar, ble de først fradelt og overdratt klosteret i denne perioden. Samlet landskyld av blokk F var i 1647 5,25 ls.

| 257 | Det eldre navnet Bekkervik mangler i NG XI, 253, og må ikke forveksles med Bekkjarvik på Selbjørn.

| 258 | Ca. 1 km øst for tunet på Haukanes ligger et område med stedsnavn som Kvernåvik, Kvernhaugen og Kvernåvatn. *Værnd* er oppført mellom Haukanes og Såtendal, og det ikke usannsynlig at den lå i dette området. I NG er det foreslått at *Værnd* er identisk med Bussesund, gnr. 57 (NG XI 254f), men det virker lite trolig. Bussesund hørte inn under Sund prestebord på 1600-tallet, og lå dessuten midt i et heleieområde av gammelt prestebordsgods, mens *Værnd* var Munkeliv-gods. Bussesund er dessuten et delingsprodukt av Kolbensvik, gnr. 58, som var prestebordsgods i middelalderen (BK) (se nedenfor), og den kan neppe ha vært klostergods.

Allehelgen-kirken

7.2.2.5

(Blokk J) Også Allehelgen-kirken i Bergen satt med et lite heleieområde på tre gårder (32–34a) (blokk J). Samlet utgjør landskylden av blokk J 5,38 ls. etter 1647-verdiene. Et festebrev fra 1638 viser at Jørgen Schult til Findtrup/Horneburg († 1652) satt med Kvernøyene (Vikøy), Selsøyene og Ulvesøy med ubebodde holmer omkring, samt laksevarp og fiskevåger (NRR X, 71f). Fra 1630 var Schult forlent Utstein kloster og Allehelgen-godset (NRR VI, 222f.), og det framgår av festebrevet at de aktuelle øyene var Allehelgens-gods. I tillegg eide kirken også Ivarsøy, gnr. 18. Det er ganske sannsynlig at disse øyene, på hver side av Fitjars øyer, opprinnelig var del av et eldre krongods her, også siden det dreier seg om et av de kongelige kapell.

Kirke- og prestebordsgods

7.2.2.6

I middelalderen var det tre kirker i Våg skipreide, Fitjar, Møkster og Sandtorv. Av disse var det bare Fitjar kirke som hadde jordegods, men bare to gårder; "Hafiskaland" på Tysnes og "Nyi hamre" (Mehammer) på Stord (BK 86a; se Figur 90). Presteeien var derimot mer omfattende. Det kan identifiseres tre heleieområder i prestebordsgodset omkring 1330–60. Spørsmålet er om noe av dette representerer eldre krongods under Fitjar.

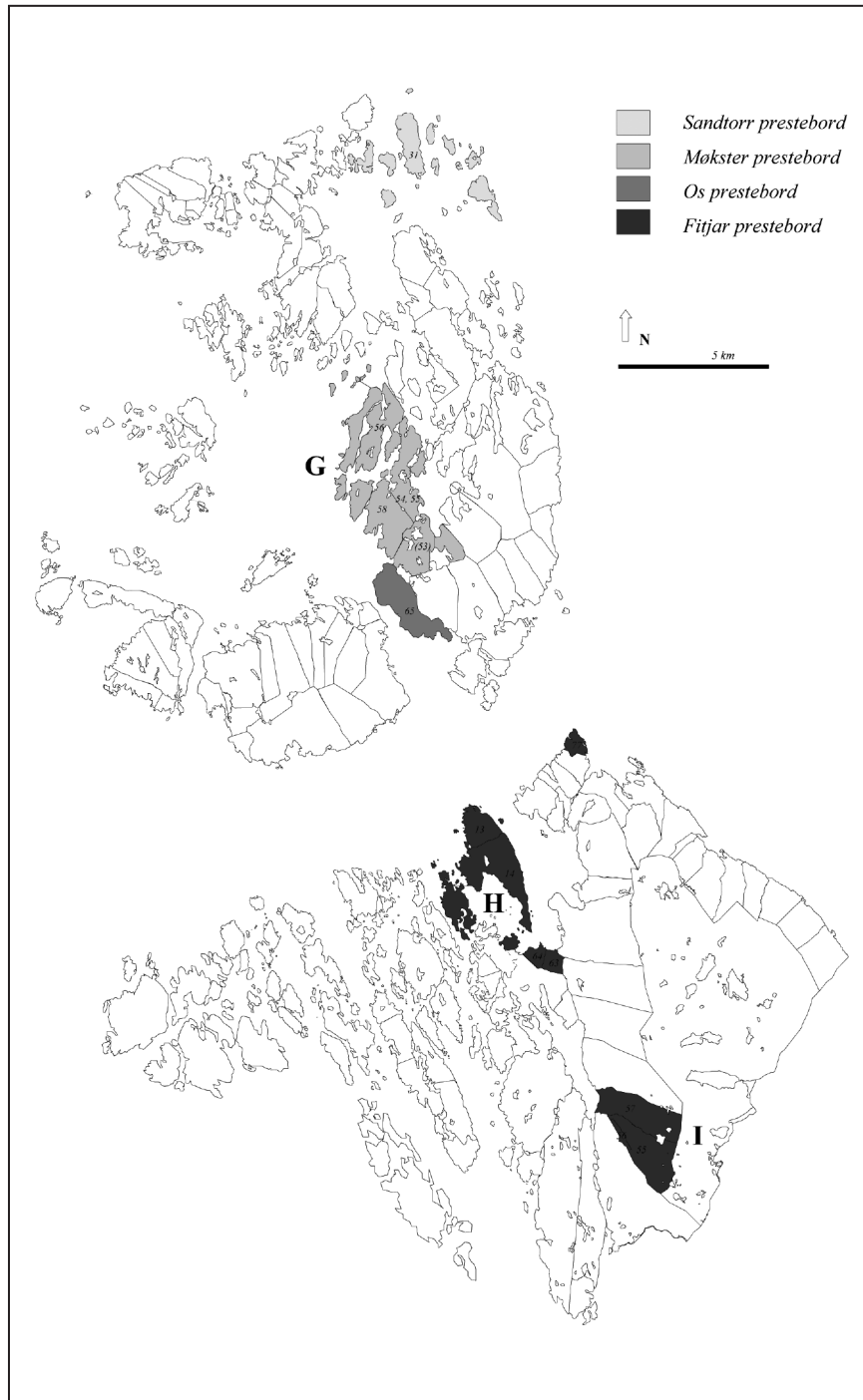
Ifølge BK var det fire forskjellige prestebord med eiendom i undersøkelsesområdet, men ikke de samme som i 1647, pga. utvikling mot prestegjeld i senmiddelalderen (jf. Tabell 34). ²⁵⁹ Det samlede prestebordsgodset var likevel uendret, med unntak av Skålevik, gnr. 64, som var tapt til Lyse kloster, og Vasnes, gnr. 53, som var kommet til. ²⁶⁰

BK 86, 87a, 63a	Identifikasjon	Gnr.	Eier 1647	Hele gården ls. 1647	Eier 1330–60	Størrelse ls. 1330–60	Blokk
norðr fonn	Nordfonn	13	Stord pb	0,67	Fitjar pb	3	H
suðr fonn	Sørfonn	14	Stord pb	2,5	Fitjar pb	6	H
lykiu	Prestbø	63	Stord pb	0,75	Fitjar pb	2	H
skala uik	Skålevik	64	Lyse kloster	0,63	Fitjar pb	3	H
am	Årbø	57	Stord pb	1,5	Fitjar pb	2	I
liið	Lierbø	56	Stord pb	0,67	Fitjar pb	1,5	I
sætre	Seterbø	55	Stord pb	1	Fitjar pb	2,25	I
stokki	Stokken, nordre	77	Stord pb	0,67	Fitjar pb	2	
hæiðamork	Heidemark	54	Sund pb	1,5	Møkster pb	2	G
	Vasnes	53	Sund pb	0,25	Utskilt fra 54		G
ðryn en	Drønen	56	Sund pb	0,75	Møkster pb	2	G
hualbæina viik	Kolbeinsvik	58	Sund pb	1	Møkster pb	3	G
sand toðru	Sandtorv	31	Sveio pb	2	Sandtorv pb	5	
vglu nesi	Uglønes	65	Os pb	1	Os pb	4	

Tabell 34. Prestebordsgodset i Våg skipreide omkring 1330. Samtlige gårder var heleide

| 259 | Eiendommene til Fitjar prestebord ble overført til Stord prestebord, Sandtorv til Sveio og Møkster til Sund. For Os prestebord var det ingen endring, som eide Uglønes, gnr. 65 (BK 63a) (NG mangler referanse).

| 260 | Vasnes er klemt inne mellom Heidemarks eiendom og er nok et yngre delingsprodukt. Begge lå til Sund prestebord i 1647.

Figur 91. Prestebordseien i Våg skipreide slik den er registrert i BK ca. 1330–60. Særlig hadde Fitjar og Møkster prestebord sin eiendom konsentrert

(Blokk H og I) Fitjar prestebord eide i 1330–60 åtte gårder. Sør- og Nordfonn, gnr. 13 og 14, dannet sammen med Prestbø, gnr. 63, og Skålevik, gnr. 64, et heleieområde på fire gårder, som også grenset til Fitjar (blokk H). Også gårdene 55–57, lenger sør, utgjorde et lite heleieområde under Fitjar prestebord (blokk I). Vurdert etter gårdsgrensene, synes det klart at Liebø, gnr. 56, må være utskilt fra Seterbø, gnr. 55, som på sin side trolig har vært seter under Årbø, gnr. 55. Det er derfor tvil om blokk I skal regnes som et heleieområde eller heller en tredelt gård. Begge blokkene var nokså små, og samlet landskyld av blokk I var 3,2 ls. i 1647, mot 4,6 ls. for blokk H. Vurdert etter geografiske beliggenhet virker det sannsynlig at blokk H kan ha vært del av et eldre krongods omkring Fitjar, og skilt fra før 1330–60, kan hende som fundasjonsgave til kirken (jf. kap. 6.1.3), mens tilsvarende virker mindre sannsynlig for blokk I.

(Blokk G) Også prestebordgodset til Møkster dannet et heleieområde på minst tre gårder, omkring 1330–60 (gnr. 53–58). En opplysning i BK tyder imidlertid på at det tidligere hadde vært en eiendomstvist mellom biskop og prest på Møkster om disse gårdene (BK (87a)). Dette var ordnet slik at presten skulle ta to ls. av Heidemark og to av Drønen, mens biskopen fikk landskylden av Møkster udelt. ²⁶¹ Siden både biskop og prest indirekte synes å ha hatt retter i samtlige tre gårder tidligere, kan det tyde på et felles opphav eller sameie. Prestebordet tok også inntekt av "huvalbeina viik", Kolbeinsvik, gnr. 58. Samlet landskyld av blokk G utgjorde i 1647 3,5 ls. (inkludert Vasnes, gnr. 53 jf. note 260). Blokk G ligger klemt inne mellom blokk A og B, og det er ikke usannsynlig at den har tilknytning til et eldre krongods her.

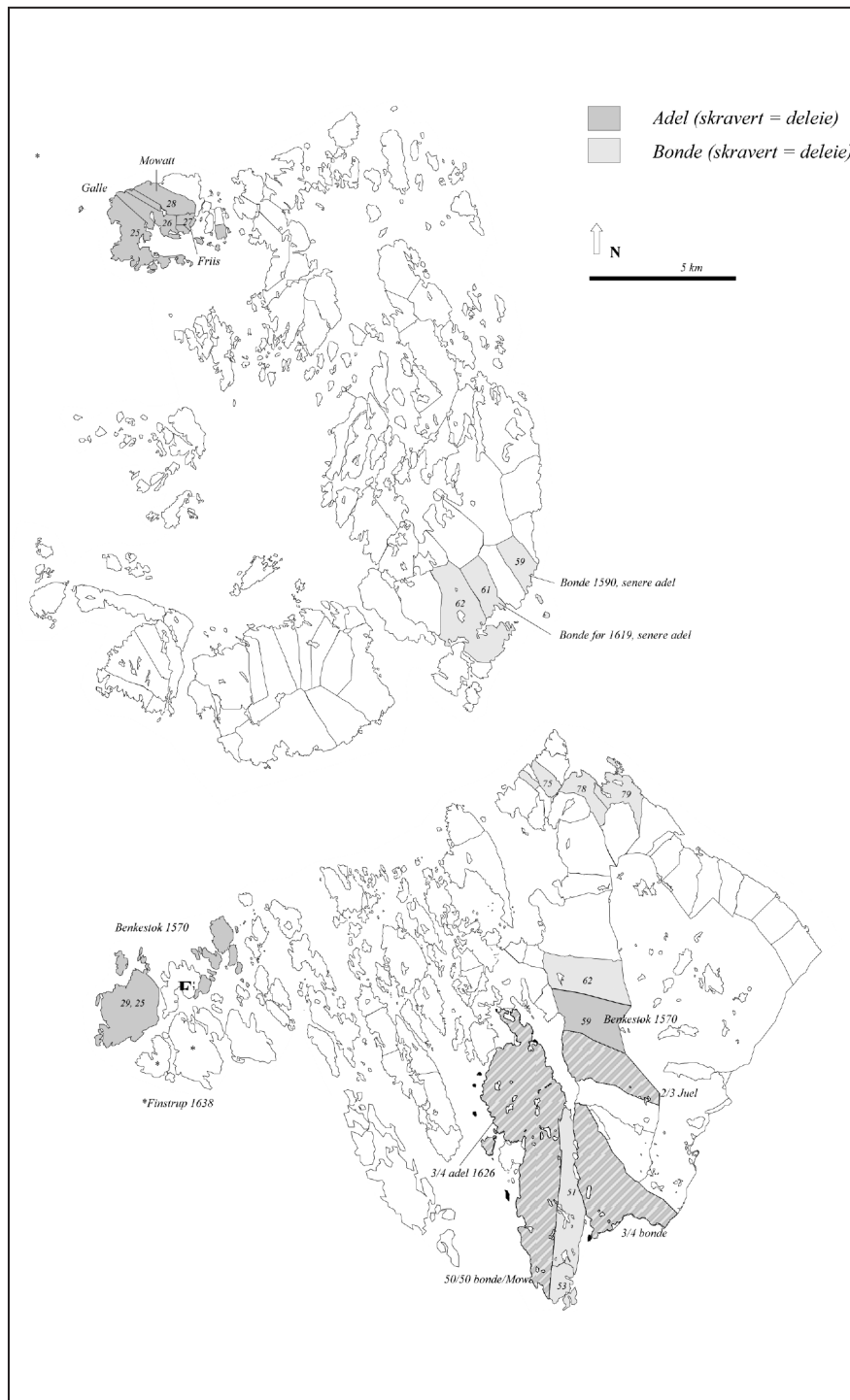
Adel- og bondeie

7.2.2.7

I Våg skipreide ser det ut for å ha vært en glidende overgang mellom bonde- og adelseie på 1500- og 1600-tallet. Det er to eksempler på gårder som gikk fra bonde- til adelseie (gnr. 59 og 61, Austevoll) og én gård som lå 50/50 til bonde og adel (gnr. 50, Fitjar). I to gårder var det i tillegg adelig partseie (jf. Figur 92). Pga. en mulig glidning mellom lavadel og bonde her har jeg funnet det mest hensiktsmessig å presentere det verdslige godset samlet. Jeg holder det som lite sannsynlig at det er sammenheng mellom adelseien og et eldre krongods under Fitjar. Snarere at det dreier seg om eiendom som kan ha "vekslet" mellom å være i bonde- og lavadelseie. Lengst i mot nord var Klepsvik, gnr. 27, setegård for adelsmannen Lauritz Friis i 1647 (SM XI, 163).

I 1647 eide adelsættene Galle, Mowatt, Juel og Friis til sammen 8 gårder/parter i Våg skipreide. Minst to av gårdene (Husvik, gnr. 61, og Otterøy, gnr. 59) hadde vært i bondeie tidligere. Med unntak av gnr. 25–28 på store Kalsøy lå disse

| 261 | "j. mystr fiughurra. var þat skipat so at præsten skal taka ij. laupa af hæiðamork og tua af ðrynen byskups garðr vskærða landskynd af myster." ("Fiughurra", muligens å forstå som "fiarsokner", fjårherred (?), fjårsókn = område som en prest tok inntekt av (jf. G 23, linje 10, s. 47).

Figur 92. Verdslig eiendom i Våg skipreide ca. 1560–1647. Bonde og adel

adelseiendommene spredt. I skiftet etter Trond Benkestok († 1558) og Anna Jonsdatter († 1569) i 1570 framgår at Gisøy, gnr. 29, og Vik søndre, gnr. 59, var adelsgods på denne tiden (DN VI nr. 805). Det er alminnelig antatt at Trond Benkestoks gods på Vestlandet stammet fra Smørsættan (Sandberg 1970, 42). I 1624 ble Vik pantsatt til sognepresten herr Niels Pedersen Bugge i Etne (Steinsbø 1986, 43).

Det er kjent bondeie i 11 gårder/parter i undersøkelsesområdet. Tre på hver side av Selbjørnsfjorden, mens de øvrige fem lå sør for Fitjar (Rimbereid, gnr. 62, Hofstø, gnr. 50, Tislevoll, gnr. 51, Stokken, gnr. 53 og Rødland, gnr. 54).

En samlet vurdering av bonde- og adelseie i Våg skipreide på 1500- og 1600-tallet viser en særlig konsentrasjon av slikt gods sør for Fitjar, til sammen åtte av 13 gårder i dette området. Nord for Fitjar var det bondegods på begge sider av Selbjørnsfjorden, og ytterst mot vest var Gisøy i adelseie slik også store Kalsøy var i nord.

Samlet vurdering av eiendomsforholdene

7.2.2.8

Jeg har med dette identifisert ti heleieblokker på mer enn tre gårder (jf. Figur 93 og Tabell 35). Blokkene varierer fra 3 til 22 gårder og landskyldverdi fra 3,2 ls. til 37,8 ls. Det er et interessant trekk at flere av blokkene omkring Fitjar griper inn i hverandre, noe som kan tyde på at de utgikk fra enda eldre og større godsenheter, muligens et eldre krongods til Fitjar.

Det tegner seg et bilde hvor store deler av Austevoll og Fitjar var i "blokkeie". På Austevoll utgjør blokk A, B, F og G et samlet område på ca. 70 ls, mens det er mer tvil om blokk J, lengst nord skal regnes med i denne sammenheng. Selbjørn, Stolmen, Møkster og nordre del av Huftarøy danner i alle fall et sammenhengende blokkbelte. Herfra er det kort over Selbjørnsfjorden som binder området sammen med Fitjar og Fitjarøyene i sør, og hvor gårdene lengst sør også sognet til Fitjar kirke. Omkring hovedgården Fitjar, inkludert Årskog og øyene i vest (med Engesund og Ivarsøy), danner blokk H og D et sammenhengende blokkområde med en samlet landskyld på nær 20 ls.(1647). Til sammen utgjør derfor hovedgården, med øyer og Årskog, samt tilgrensende blokker (A, B, D, F, G, H) et samlet eiendomsområde på minst 46 gårder med en landskyld på ca. 90 ls. Kan hende skal også tre mulige bosetninger på Kvernøy (Vikøy), Selsøy og Ulvesøy, nevnt i 1638 som Allehelgen-gods, regnes til et opprinnelig krongods under Fitjar.

Dersom blokkene i Fitjar og Austevoll har utgått fra et samlet krongods, ble det i så fall splittet på sju eiere, i tillegg til kongen: tre klostre (Lyse, Halsnøy og Munkeliv) et kongelig kapell (Allehelgen-kirken), biskopen og to prestebord (Møkster, Fitjar). Kongsvik utenfor undersøkelsesområdet indikerer at kongen tidligere har stått som eier av gården som senere var Halsnøy-gods. Nabogården, Håfiskaland, lå til Fitjar

kirke. Jeg finner det derfor sannsynlig at et eldre krongods under Fitjar kan ha omfattet gårder på begge sider av Langenuen, og dermed strukket seg noe utenfor undersøkelsesområdet. Det er likevel relativt korte avstander hit, og Fitjar sogn strakk seg til Langenuen mot øst, med Kirkeveien over fjellet. Dessuten lå søndre del av Austevoll til dette sognet. De nordligste blokkene lå derimot delvis i Møkster og Sandtorr sogn, og dermed i noe større avstand til Fitjar uten at dette skal tillegges særlig vekt. Jevnt over var det korte avstander og lett å ta seg fram over sjø og land i Våg skipreide.

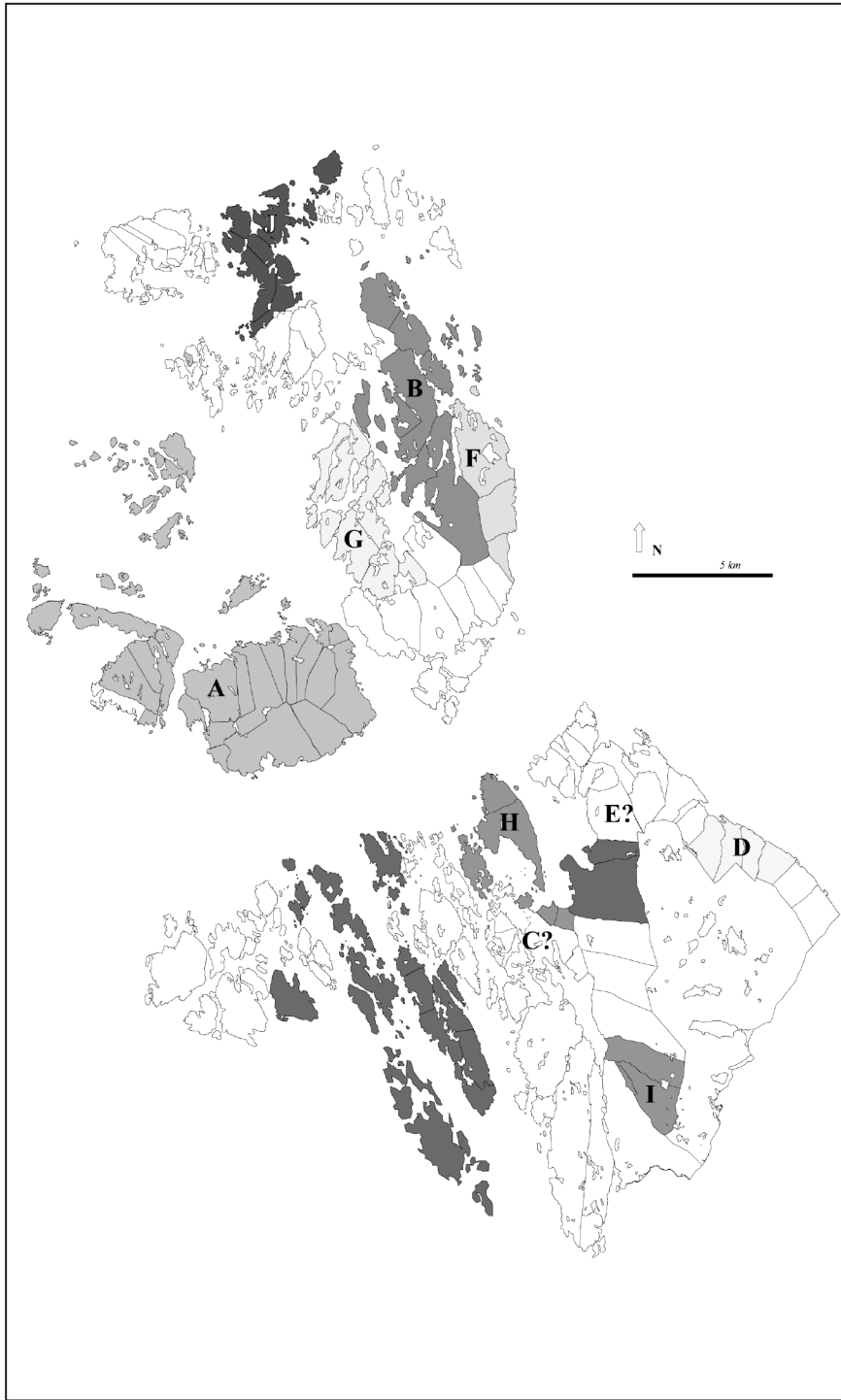
Når ble et eldre gods eventuelt splittet? For blokk A, G og H kan det dokumenteres, eller sannsynliggjøres, at de var etablert før 1330–60. For blokk F er det mulig å gi en nærmere bakre tidfesting, da eiendommene ikke var Munkelivgods i 1180–90, men først i 1328. Det betyr at denne blokken i så fall ble utskilt i den mellomliggende fasen. For de øvrige blokkene er ikke kildemateriale tilstrekkelig for å belyse dette spørsmålet nærmere. Likevel er det ikke usannsynlig at oppdelingen av et eldre krongods under Fitjar i hovedsak fant sted på 1200-tallet, eller noe senere.

Blokk C og trolig E utgår som yngre arronderinger. Dette kan belegges positivt for blokk C, hvor Skålevik var tilvekst i senmiddelalderen. For blokk E hviler dette på at her også var bondeie i de samme navnegårdene. Blokk I og J ligger mer atskilt fra det store sammenhengende blokkeieområdet på Fitjar og Austevoll, hvilket kan tyde på at de ikke står i sammenheng med en eldre godsdannelse knyttet til Fitjar. Jeg ser derfor vekk fra dem som potensielt krongods i den videre analysen.

Blokk	Eier	Ervervet	Blokkverdi	Verdi ls. 1647	Tilgrensende blokker
A	Stigten	Før ca. 1330–60	22	37,8	x
B	Lyse kloster		7	24,9	x
C	Lyse kloster	Etter 1330–60, utgår	3	8,25	
D	Halsnøy kloster		4	6,25	x
E	Halsnøy kloster	Utgår	5	9	
F	Munkeliv kloster	1190–1328	3–4	5,25	x
G	Møkster prestebord	Før 1330–60	3–4	3,5	x
H	Fitjar prestebord	Før 1330–60	4	4,6	x
I	Fitjar prestebord	Før 1330–60	3	3,2	
J	Allehelgen-kirken		3	5,38	?

Tabell 35. Heleieblokker i Våg skipreide

Sør for Fitjar-gården er det ikke blokkeie med unntak av blokk I, som helst representerer en delt gård. Ellers var det i hovedsak verdslige eiere her, i form av bonde og adel, og flere gårder hadde deleiestruktur. Heller ikke sør på Huftarøy var det blokkeie, mens det er noe mer uavklart på Hundvåko nord i Austevoll.

Figur 93. Fitjar hovedgård (med øyer) og heideblokker i Våg skipreide

7.2.3 Rekonstruksjon av et opphavelig krongods og endringsprosesser i middelalderen

Hvor gamle er de påviste eiendomsstrukturene omkring Fitjar, og i hvilken grad er de forbundet med konger og kongsgården?

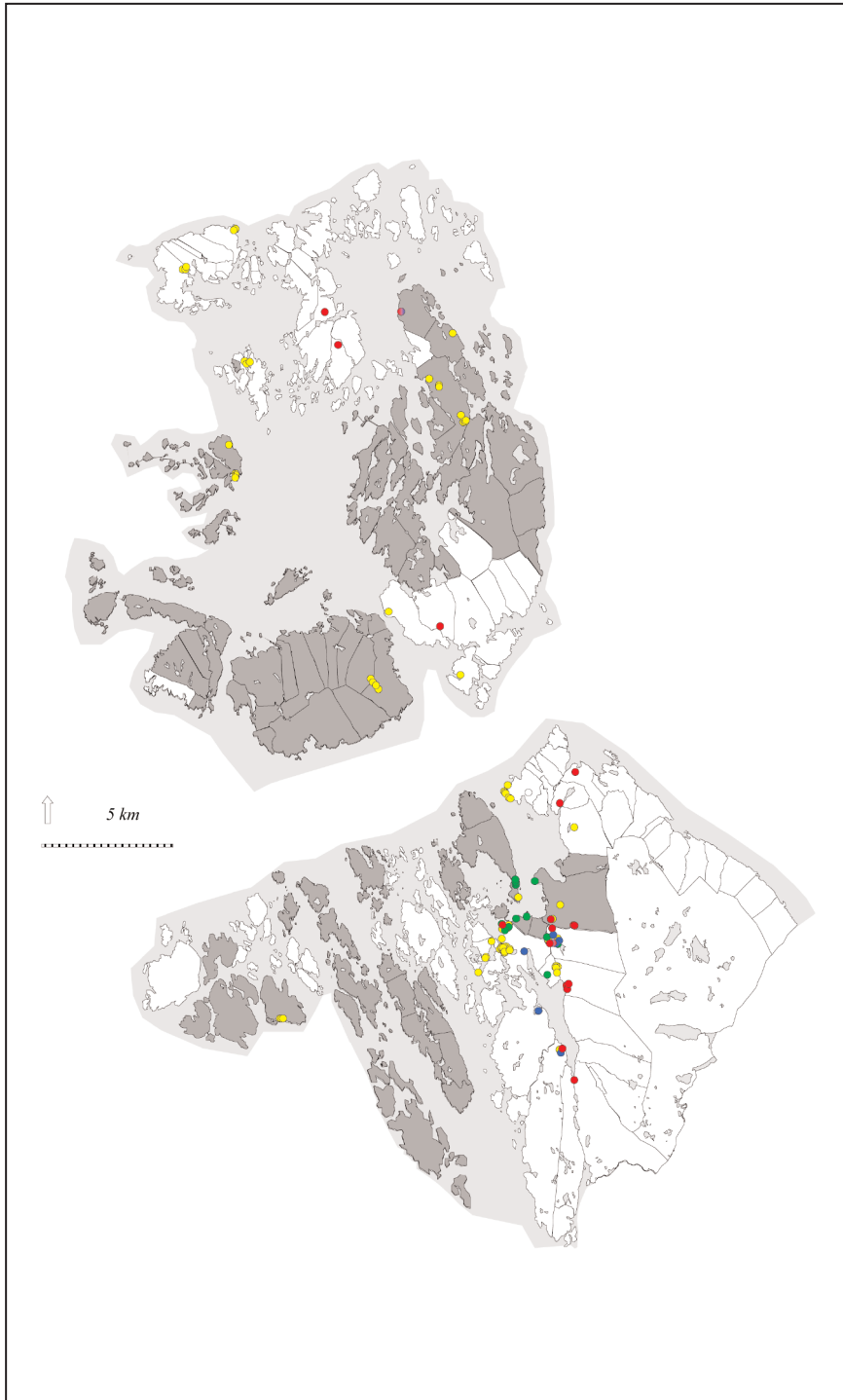
Fitjar, Prestbø, Skålevik og søndre del av Sørfonno utgjør det sentrale hovedgårdsområdet. Her er det kjent 23 gravminner, hvorav flere er fra bronsealderen. Det er bare fra selve Fitjar det er kjent gravminner fra jernalderen (jf. Tabell 36).

Område	Gårder / antall	Antall gårder med graver	Antall graver	Datering
Hovedgård	Fitjar (inkludert Risøy/Breivik) Prestbø (blokk H) Skålevik (blokk H) Sørfonn (blokk H)	4 (100%)	15	Br.a/ y.j.a/e.ja. Bronsealder Bronsealder Bronsealder
Blokk A	22	3 (14%)	9	Udatert
Blokk B	7	3 (43%)	11	Y.ja/e.ja.
Blokk D	4	-	-	
Blokk F	3	-	-	
Blokk G	4	-	-	
Blokk H	1 (+ 3 under hovedgård)	-	-	
Årskog	1	-	-	
Kvernøy/Selsøy/Ulvesøy	3	-	-	
Sum	49	10	43	

Tabell 36. Det rekonstruerte krongodset under Fitjar og fordeling av forhistoriske gravminner

Seks av 45 gårder, dvs. 13 prosent, i det antatt underliggende godset har forhistoriske gravminner. Særlig skiller Lyse klostets blokk B seg ut i denne sammenhengen, hvor det forekommer slike gravminner på den nordlige delen, på Hufthammer, Byrkjeland og Storebø. Det kan være en indikasjon på at denne delen av Lyse klostets eiendommer er en yngre tilvekst, og heller ikke hører med til et eldre krongods. Den yngste av de to gravene i "dobbelhaugen" "Aratuvo" på Hufthammer er fra 900-tallet. Kan hende var dette tidligere bondegods som i løpet av middelalderen kom over til Lyse kloster. Gravminnene sør på Storebø har en påfallende beliggenhet ved at de ligger langs grensen mot nabogården Bjelland. Kanskje har de også markert grensen mellom eventuelle bondegods i nord og godseiendommen i sør? Også Munkeliv ervervet en gård nord på Huftarøy temmelig sent, etter 1463/90 (gnr. 40). Det kan gi mistanke om eldre bondegods her, selv om det ikke er spor etter dette i de skriftlige eiendomskildene. Jeg har likevel regnet hele denne blokken med i godset.

Utenfor det rekonstruerte godset har 35 prosent dvs. at 19 av 54 gårder gravminner, til sammen 73 stk (jf. Tabell 37). Dermed er det en klar forskjell i forekomst av gravminner på gårdene innenfor og utenfor godset, på samme måte som ved de

Figur 94. Graver og heideområder i Våg skipreide

toandre kongsgårdene. Det er videre verdt å merke at det særlig i den nordligste delen at det forekommer gravminner, og kanskje representerer en yngre utvidelse av godset. Om en slik rekonstruksjon er tilnærmet riktig, innebærer det at "Fitjargodset" på et tidspunkt ble delt på åtte eiere, inkludert kronen. Kongen beholdt hovedgården og de strategisk viktige øyene fram til 1665, men forlente eiendommene vekk fra senest fra 1200-tallet da Snorre forfattet Heimskringla, kanskje også tidligere om hans beretning om Aslak Fitjaskalle skal tas bokstavelig. I alle fall ble deler av det underliggende jordegodset skilt fra på 1200- eller begynnelsen av 1300-tallet (Munkeliv). Navnet *Biskopsstein* i Ågrip ca. 1190 er en mulig, men høyst usikker indikasjon på biskopelig nærvær i området på denne tiden.

Område	Antall gårder	Gårder med graver	Antall graver
Sete	4	4 (100%)	23
Øvrig godsmasse	45	6 (13%)	20
Gårder utenfor	54	19 (35%)	73
Sum	103	29 (28%)	116

Tabell 37. Fordeling av gravminner og eiendomstruktur i Våg skipreide

Det ble det bare påvist tre særskilt rike og store gravminner fra yngre jernalder i undersøkelsesområdet, og ingen av disse knytter an til godset, men ligger i områder hvor det senere var utbredt bonde- og adelseie.

7.2.3.1 Drift og mulige veitsler

Finnes det spor i navnematerialet etter et eldre veitslesystem forbundet med et slikt rekonstruert gods under Fitjar, eller avspeiler gårdsnavnene heller et naturlig ressursgrunnlag her?

Av totalt 93 matrikelgårdsnavn i undersøkelsesområdet har 20 mulig, sannsynlig eller sikker tilknytning dyr, sekundærprodukter eller fangst av dyr. Hele 15 av 45 (33 prosent) antatte middelaldernavn, dokumentert før 1650, innen det rekonstruerte godset, er av en slik karakter, mot bare fem av 48 navn utenfor (10 prosent). Det er altså en langt høyere forekomst innen den mulige godssamlingen, men flere navnetolkninger er særlig usikre (Møkster, Selberg, Kalvenes, Kalvøy og Ulvesøy) eller urimelige som ytelser (Gaukheim). Likevel har minst 20 prosent av gårdene innen "godset" slike navn mot 4 prosent utenfor når de mest usikre er trukket fra (jf. Tabell 38 og Tabell 21).

Område	Antall matrikelnavn	Antall gårder med animalske navn (fratrukket særlig usikre navn)	Prosent av total
Det rekonstruerte godset	45	15 (9)	33 (20) %
Utenfor	48	5 (2)	10 (4) %
Sum	93	20 (11)	21 (12) %

Tabell 38. Fordeling av mulige "veitslenavn" i undersøkelsesområdet

Den største konsentrasjonen av slike mulig navn finnes på Selbjørn og Stolmen, samt øyene i vest. Ytterst i vest var det antakelig to middelalderbosetninger med slike navn, Selsøy og Ulvesøy. Førstnevnte (Seløerne, 1638) er trolig avledet av *selr* m, mens tolkningen av navnet Ulvesøy er usikker. NG oppgir at mansnavnet Ølvir ligger til grunn, men mangler eldste belegg, *Ulvesøen* (1638) (jf. NRR X, 72). Kan hende har da førsteleddet sammenheng med *ulfr* m, ulv, selv om genitivsformen også kan antyde et mansnavn (jf. NG XI, 17; NS, 328, 352; Vågslid 1974, 88). Ulvesøy er i dag del av Bømlo, og det er usikkert om det var ulv her i eldre tid. Det har vært rikelig med skog med hjort på disse øyene som ligger i kort avstand til hverandre. Sør for Bømlo finnes gårdsnavnet Ulveraker i Sveio, og mot sørøst, Ulvenes i Fjellberg og dessuten Ulven i Os mot nord, hvor i alle fall de to sistnevnte kan ha sammenheng med dyreslaget (NG XI, 97, 117). Fremdeles i 1516–18 og i 1521 tok Bergens kongsgård inntekt av forskjellige typer skinn (viltvare), hvor oter-, mår-, kvitrev-, rev, bjørn-, ekorn-, "fieldfroster"- (jerv), bever-, sel-, men også ulveskinn, er nevnt (NRJ II, 663, 667, 681, 685). Likevel anser jeg navnet som usikkert i et ytelsesperspektiv.

Innen det rekonstruerte godset skiller særlig blokk A (stigtsgodset) seg ut med mange forekomster av denne navnetypen, men også her er enkelte tolkninger problematiske, deriblant navnet Møkster (*Myst*, 1300-tallet, *Myster* 1330–60). NG har to alternativer, hvorav det første knytter an til jordsmonnet på øyen, og det andre, som Olsen riktignok holder som mindre sannsynlig, kommer av gno. *morð* n. stor mengde, fangst (fisk eller sjøfugl) (NG XI, 249f). Også dette navnet anser jeg som usikkert i ytelsessammenheng.

En annen vanskelig tolkning her er navnet *Selberg laatter*, nevnt i 1567 (NG mangler referanse). Det kan det dreie seg om en ødegård, Selberg, som i senmiddelalderen ble delt i flere deler (luter) (jf. note 253). Førsteleddet kan i så fall være avledet av *selr* m, sel og navnet blir vel da å forklare som et svaberg hvor det kan jaktes sel, som det finnes rikt av i området. I 1590 heter det imidlertid at av "Selbierne Luther Brugis Innthet". Spørsmålet er om denne noe yngre formen ("Selbierne") viser til Selbjørn, selve øyen, og ikke en eldre ødegård, slik jeg tenker meg. Magnus Olsen har foreslått at øynavnet (*Salbirni* ca. 1300) er sammensatt av *salr* m, hus, ett rom, sal og dyreslaget bjørn (Olsen 1912, 34–43). Navnet er usikker forklart. Hans kjente tolking hvor bjørn angivelig er kjenning for **hundī* (fangstøy), assosiert med dyreslaget hund, som ikke skulle nevnes til sjøs pga. tabu, virker søkt. Dersom Selberg er navn på en ødegård, er det trolig uavhengig av øynavnet og kan dermed vise til dyreslaget sel. En slik gård er foreløpig likevel ikke påvist, selv om de spesielle eiendomsgrensene sørvest på Selbjørn kan antyde den.

Innen den store bispeeieblokken på Selbjørn er det også andre navn som kan være knyttet til dyr og fugler, som Gaukheim (Gugsøenn 1590), avledet til *gaukr* m, gjøk og Veivåg (Weduog, 1612) av *veidr* f. veide/fangst, hvor NG viser til rik sildefangst (NG XI, 248). Kalvenes (kaluenes 1606) er trolig avledet av *kalfr* m, kalv. Det er

vanskeligere å se en sammenheng mellom Gaukheim-navnet og veitsler. Jeg kjenner ikke til at denne fuglen eller dens fjærprakt har blitt anvendt til noe spesielt, og anser navnet som tvilsomt som veitslenavn (jf. KLNLM, VI, 24f).

På Stolmen, som også lå til stigsgodset, finnes flere mulige slike navn, ifølge NG. Det gjelder Årland (Orlandt 1563) av *orri* m, orrfugl, et av de viktigste jaktviltene, dessuten Valhammer (1519), *valr* m. falk, og mer usikkert Hevrøy (Haffwerøn, 1519), *hafr* m. bukk, og dessuten Fugløy (Fugleøen, 1647) av *fugl* m. Sistnevnte var matrikulert i 1647, men brukt fra Heverøy og det kan dreie seg om en eldre ødegård som siden gikk inn under Hevrøy. Kvalvåg (Qualuog, 1649) *hvalr* m, viser til hvalfangst. Navnet er imidlertid dokumentert sent, og er dermed usikkert som middelalderbosetning. På 1600-tallet, og kanskje før, var Kvalvåg fiskevær og gjestgiversted, og lå i Heverøys utmark. Nord for Stolmen ligger lille Kalvøy (Kalfvøn, 1519), enten avledet av *kalf* m, kalv, eller et mansnavn slik det er foreslått i NG (NG XI, 249). Når det gjelder denne type navn, som vi også har i Kalve, gnr. 25, utenfor det rekonstruerte godset, er det en vanlig oppfatning at disse betegner små øyer ved siden av større (jf. NS, 179). En slik tolkning gjør dem i så fall mindre sannsynlige som veitslenavn. Et typisk eksempel er Lurekalven ved Lygra (*Kalfue* (BK), *Liurkalf* (1610)) (underforstått som "kalv av Lygra"). Tilfellet vil ha det til at nettopp Lygra er nevnt som en av kong Olav Haraldssons veitslegårder (jf. note 14), hvor Lurekalven kan ha vært en underliggende bosetning. Jeg mener likevel at "kalvenavnene" er tvilsomme som ytelsesnavn, også ut fra topografiske vurderinger.

På Huftarøy er det fire mulige dyrenavn, hvorav to, Uglenes (vglu nesi, 1330–60), trolig avledet til *ugla* f, og Otterøy av *otr* m, oter, er lokalisert utenfor det rekonstruerte godset. Det er vanskelig å se hvordan ugle kan knyttes til veitsler (KLNLM, XIX, 259), og det skal vel helst utgå. Innenfor ligger derimot Kolbeinsvik, eller *Hualbeinauk* etter skiveformen i 1330–60. Kolbeinsvik er en nyere sekundært dannet form med påvirkning av mansnavnet Kolbein, og det middelalderiske navnet er avledet til *hvalbein* n. (NG XI, 255). Det er derfor foreslått at gården fikk navn etter hvalbein som fantes på stedet da den ble ryddet (NG). Hvalbein ble bl.a. nyttet til veveskjeer, sverdhandtak og spillebrikker (KLNLM VII, 160), og kan slik tenkes i sammenheng med ytelser. Relativt problematisk er også tolkningen av Haukanes (1328, etter avskrift 1490) av *haukr* m, hauk (jf. gjennomgangen av navnematerialet i bergensområdet).

Utenfor godsområdet er det i tillegg til de tre som allerede er nevnt (Uglenes, Otterøy og Kalve), to mulige referanser til fangstplasser, *toðra* f. i Toranger og Santorr (NG). Gösta Holm gir imidlertid en alternativ tolkning for Toranger – "høyt eller bratt strandstykke" (Holm 1991, 132) og den er i så fall mindre aktuell i min sammenheng

Eivind Vågslid har videre pekt på at Håfiskeland, under Fitjar kirke, men utenfor undersøkelsesområdet, kan være avledet av **háfiskr*, fiskeslaget hå. Det kan i så fall være

Område	Gård	Gnr.	Eldste form	Mulig betydning	Kan vise ti l
Det rekonstruerte Fitjar-godsset	Kalvenes	5	kaluenes, 1606	kalfr m.	kalv?
	Veivåg	6	Weduog, 1612	veidr f.	veide/fangst (fisk)
	Årland	16, 17	Orlandt, 1563	orri m.	ørrfugl
	Valhammer	19	Valhammer, 1519	valr m.	falk
	Kvalvåg	20	Qualuog, 1649	hvalr m.	hval
	Hevrøy	21	Haffwerøn, 1519	hafr m.	bukk
	Fugløy	21	Fugløyen, 1647	fugl m	fugl
	Kalvøy, lille	22	Kalføn, 1519	kalfr m.?	kalv?
	Møkster	23	Mystr, Myster, 1330–60	mord?	mengde (fisk/fugl)?
	Hauknes	46	Haukanes, 1328 (1490)	haukr m.	hauk
	Kølbensvik	58	Hualbeinauk, 1330–60	hvalbein n.	hvalbein
	Gaukheim	70	Gugsøenn, 1590	gaukr m.	gjøk?
	Selberg	øde?	Selberg laatter, 1567	selr m.	sel?
	Ulvesøy	30	Ulvesøen, 1638	ulfr m.	ulv?
Selsøy	33	Selørne, 1638	selr m.	sel	
Utenfor	Otterøy	59	Otterøen, 1605	otr m.	oter
	Uglesnes	65	vglu nesi, 1330–60	ugla f.	ugle?
	Kalve	25	Kalve, 1519	kalfr m.	kalv?
	Santor	31	Sandtoðu, 1330–60	toðu f.	fangsøy
	Toranger	34	Toranger, 1519	toðu f	fangstplass?

Tabell 39. Gårdsnavn i Våg skipreide som har mulig relasjon til dyr, sekundærprodukter eller fangst av dyr

et virkeord med betydningen, *håfisker* – en person som fisker hå (Vågslid 1958, 133), og kan da tenkes i sammenheng med ytelser. Et annet spesielt navn er Vistvik (Visuig, 1567). Det er trolig avledet av *vist* f, som tyder hus, kost, matvarer, niste (NG XI, 158; Heggstad 1963, 812), og kan ha sammenheng med at denne gården hadde en form for gjestingsplikt. Vistvik hører inn under det rekonstruerte godsset og Kongshavn ligger nær. Begge disse har jeg likevel holdt utenfor analysen. Også flere av Fitjar-øyene (gnr. 13–48) har slike navn, men disse er dokumentert sent og jeg har derfor valgt å se vekk fra dem. Det gjelder Kjøholmen, Hanøy, Eggøy, Bukkholmen, Tranøy og Kuvika, hvor alle unntatt Kjøholmen, lå under Fitjar. Av disse er det en viss substans i navnet Eggøy, som helst viser til rikdom på fugleegg (NG XI, 151). Øya fikk likevel ikke (jordbruks)bosetning før på begynnelsen av 1700-tallet, og synes derfor mindre aktuell i denne sammenheng. ²⁶²

Denne gjennomgangen viser at det er 15 mulige ytelsesnavn innen det rekonstruerte godsområdet, hvorav seks navn må betegnes som tvilsomme, og tilsvarende for tre av fem utenfor (merket med ? i Tabell 39). Det mest slående trekket ved utbredelsen av navnene er den høye forekomsten på Stolmen, Selbjørn og Møkster. Av ca. 20 matrikelgårdsnavn her, nevnt før 1650, har om lag halvparten slike mulige navn. Det er vanskelig å si sikkert hva dette avspeiler. Flere navn vitner åpenbart om ressursgrunnlaget i området, særlig det rike fuglelivet, men også viktige sjøpattedyr som hval og sel og dermed mulige vareslag som kan ha blitt overført til hovedgården. Likevel er navneforekomstene og materialets karakter mer usikkert for Fitjar enn

| 262 | Det er imidlertid kjent en heller med udatert kulturlag på Eggøy.

omkring Seim og til dels Alrekstad. Det er vanskelig for bestemt å hevde en forbindelse mellom navn og eventuelle veitsler og ytelser mellom underliggende bosetninger og hovedgården i dette undersøkelsesområdet.

Hovedtrekk i godsutviklingen omkring Fitjar

7.2.4

Et sagn forteller at Selbjørn, Stolmen og øyene nord til Møkster en gang lå til Fitjar (Steinsbø 1986, 260). Min undersøkelses bekrefter dette som sannsynlig, men at det har foregått store endringer i eiendomsstruktur og gårdsorganisering i yngre jernalder og middelalder. Fitjar og eventuelle nærliggende bosetninger på øyene i vest kan i yngre jernalder/tidlig middelalder ha representert en hovedgård i et jordegods som omfattet store deler av Austevoll, samt noen gårder på østsiden av Stord. Dette godset besto kan hende av nær 50 av de senere kjente matrikkelgårdene her, innbefattet hovedgården.

To hovedfaser tegner seg i utviklingen omkring Fitjar i yngre jernalder og middelalder. Paleo-botanisk og arkeologisk materiale kan antyde at hovedgården Fitjar ble omorganisert omkring år 1000 eller noe før, med utskillelse av mindre bosetninger og en mulig flytting av hovedtunet. Alt på denne tiden kan Fitjar ha vært kongelig forleningsgods og setegård for lendmenn og etter hvert sysselmenn. Det er uklart om endringene vi ser omkring Fitjar – med mulig etablering av flere mindre agrare bosetninger – kan ha sammenheng med en avvikling av kongsgården og en eventuell overgang til forlent krongods. Eventuelt kan endringene representere en omlegging av gårdsdriften fra et system med trellehold til et system med leilendingsdrift, men også dette er usikkert.

Det er en relativ lav forekomst av forhistoriske graver innen heleieområdene, unntatt blokk B lengst nord. Bare 6 av 45 gårder (13 prosent) hadde til sammen 20 graver, hvorav 11 på blokk B, i tillegg til hovedgårdsområdet med 23 graver. Utenfor disse heleieområdene hadde 19 av 54 gårder, dvs. 35 prosent, til sammen 73 graver. Som for de andre undersøkelsesområdene ble denne forskjellen sett i sammenheng med at gårdene i heleieområdene kan ha vært bebodd og brukt av personer med lav sosial status uten rett til synlig eller markert begravelse. Imidlertid er det også å være et geografisk sammenfall mellom sene utskiftninger og områder med lite gravmateriale i dette undersøkelsesområdet, og jeg har derfor tatt et klarere forbehold om representativitetsproblemer i det arkeologiske materialet her. Jeg fant sju særskilt store eller rike gravminner i undersøkelsesområdet, men disse var lokalisert utenfor godset i områder hvor det senere var verdslig eiere (bonde og adel), med unntak av en stor udatert røys på Kongsfjell på Selbjørn.

Derimot var det en høyere forekomst av navneformer forbundet med dyr og sekundærprodukter innen det rekonstruerte godset, kan hende opptil 33 prosent (15 av 45). Seks navn var likevel svært usikre som ledd i ytelser og overføringer mellom gods og hovedgård. Bare to navn hadde –land eller –heim endelse, men det var flere –øy navn, 5

stk. Utenfor godsområdet var det bare få slike navn, 5 stk. hvorav 3 usikre. Flest navn var forbundet med fugler, hval og sel. Jeg er usikker på om navnene har sammenheng med et mulig eldre veitslesystem omkring Fitjar, men vil ikke utelukke en slik mulighet.

Samlet kan det antydes flere større endringer i eiendomsstrukturen. Hovedgården kan ha blitt omorganisert og delt opp omkring 1000, slik både gravminnenes beliggenhet, mulig funn av en tuft, samt paleo-botaniske undersøkelser nær det historisk kjente tunet på Fitjar kan tyde på. Det øvrige jordegodset, men også eiendom som tidligere lå direkte til Fitjar, kan dernest ha blitt splittet på sju forskjellige eiere, men hvor hovedgården forble krongods fram til det store krongodssalget på 1600-tallet.

Dette gir følgende tidbilder:

1) Før ca. 1000. Et stort krongods hvor Fitjar representerer hovedgården og har hovedtyngden av jordegodset mot nord, på Austevoll, i tillegg til besittelse av øyene mot vest. Sør for Fitjar var det utbredt bonde eie, som også forekom på begge sider av Selbjørnsfjorden og dessuten lengst nord på Ausevoll.

2) Etter ca. 1000. Hovedgården deles opp og driften omorganiseres. Fitjar forblir krongods til ut på 1600-tallet, men jordegodset deles på nye eiere. Prosessen kan ha også ha strukket seg over tid, men 1200-tallet skiller seg ut som en sannsynlig periode for oppdelingen av dette jordegodset. Hovedgården mistet sin funksjon som kongsgård alt tidligere, og ble forlent vekk. Den hadde trolig gjestingsplikt gjennom middelalderen, og hvor kronen også hadde jaktretter.

7.3

Oppsummering kongsgårds-godsene

Jeg har identifisert 15 mulige kongsgårder på Vestlandet før ca. 1100–1200-tallet. Studien av områdene omkring tre av disse, kongsgårdene i Hordaland, har vist at de utenom hovedgården kan ha hatt store tilliggende jordgods. Min rekonstruksjon indikerer at godsene i Hordaland omfattet fra 34 (Seim m/landgårder) til 36 (Alrekstad) og 49 gårder (Fitjar), når hovedgårdene regnes med. Tidligere har jeg identifisert et tilsvarende stort jordegods omkring den mulige kongsgården Herdla nord på Askøy (Iversen 1999a, 37–41). Dersom godseiendom i denne størrelsesorden, på ca. 30–50 gårder, er representativ også for andre kongsgårder på Vestlandet, vitner det om størrelsen på makt- og inntektsgrunnlaget som et ambulerende kongedømme i yngre jernalder hvilte på. I alt har jeg identifisert 100 gårder som kan ha inngått i et eldre krongods omkring kongsgårdene i Hordaland, utenom ni -land-gårder nær Seim. Bare for ni av de 100 gårdene er det kjent gravminner, dvs. 9 prosent, med til sammen 27 gravminner. Kontrasten til områdene utenfor de rekonstruerte godsområdene er slående. Her har 101 av 286 gårder graver dvs. 35 prosent, med til sammen 231 gravminner (jf. Tabell 40). Dersom -land-gårdene regnes med under Seim, utgjør den

totale andelen gårder med graver for dette godset til 8 av 31, dvs. 26 prosent, men - land-gårdene kan, som diskutert, ha blitt skilt fra alt i yngre jernalder.

Gods	Hovedgård		Tilleggende gods		
	Antall gårder	Antall gravminner	Antall gårder	m/graver	Antall graver
Alrekstad	3-4	9	33	2 (6%)	2
	Gårder utenfor det rekonstruerte godset ➡		173	54 (31%)	101
Seim	3	9	22 (31)	3 (14%) (8 (26%))	5 (12)
	Gårder utenfor det rekonstruerte godset ➡ (uten -land-gårder)		59 (50)	29 (49%) (20 (48%))	57 (50)
Fitjar	4	23	45	6 (13%)	20
	Gårder utenfor det rekonstruerte godset ➡		54	19 (35%)	73
Sum godset	7	41	100	9 (9%)	27
Sum utenfor godset			286	101 (35%)	231

Tabell 40. Forhistoriske gravminner på de undersøkte kongsgårds-godsene i Hordaland.

På selve kongsgårdene eller like ved forekommer det rike og store gravminner. På Fitjar var gravminnene likevel mindre utpregede. Blant Alrekstads 8 eller 9 gravminner fra jernalderen finnes også det største i bergensområdet. Tilsvarende gjelder for Seim, men hvor den såkalte kongshaugen helst er fra bronsealderen. Blant de 8 øvrige gravminnene nær Seim finnes dessuten en særskilt rik kvinnegrav fra 900-tallet, med et britisk importfunn. De 23 gravminnene på Fitjar var ikke utpreget rike eller store. Slike lå utenfor i områder som senere var i bonde- og lavadelseie. Den største røyen (Rimsvarden) ligger imidlertid i dette området, på grensen mot nabogården, dersom Prestbø regnes som del av Fitjar. I likhet med kongshaugen på Seim synes denne å være fra bronsealderen. Det er ellers tydelig at gravminnene ligger ved senere kjente veier, gjerne nær grensen for dyrket mark, i tillegg til ved landingsplasser samt tun og geil. Her skiller ikke kongsgårdene seg fra et vanlig distribusjonsmønster for gravminnene på Vestlandet. Selv om det forekommer relativt rike og store gravminner på kongsgårdene i en lokal sammenheng, skiller de seg mindre ut i en regional sammenheng for hele Vestlandet, ifølge Bjørn Ringstads undersøkelse (se nedenfor).

Gods	Antall gårdsnavn i godset	Mulige veitslenavn	Antall gårdsnavn utenfor godset	Mulige veitslenavn	Antall gårdsnavn totalt	Antall gårder
Alrekstad	39	14 (36%)	152	16 (11%)	191	209
Seim	28	12 (43%)	41	4 (10%)	70	84
Fitjar	45	15 (33%)	48	5 (10%)	93	103
Sum	112	41 (36%)	241	25 (10%)	354	396

Tabell 41. Potensielle veitslenavn omkring de rekonstruerte kongsgårds-godsene, usikre navn inkludert

	Alrekstad	Seim	Fitjar
Fisk	laks		fangst av fisk
	fisk (mengde)		
	fangst av fisk (teine)		
Husdyr		kje	bukk
		okse	
		vær	
		smør	
		kabbretta (ost) håndplukket ull	
Fugl	hauk	hauk	hauk
	rypekylling	småfugl	falk
			fugl
Sel / hval			orrfugl
	sel		sel
			hvalbein
Vilt			hval
	bjørn	ekorn	
Usikre navn		oter	
	dyregrav?	hest (beite) ?	mengde fisk/fugl?
	fisk (mengde)?	horn av storfe ?	gjøk ?
	fisk (fangst)?		ulv?
	buskap?		kalv?
	føll?		kalv?
hund?		sel?	
	selnot?		

Tabell 42. Mulige veitslenavn innen de rekonstruerte godsene omkring de undersøkte kongsgårdene i Hordaland

Kildene gir svakt grunnlag for å gi et bilde av hvordan et slikt eventuelt tilliggende jordegods ble drevet i jernalder og tidlig middelalder. Når gårdsnavnene omkring kongsgårdene i stor grad er sammensatt med forledd som viser til ulike ressurser knyttet til fisk, fangst, husdyr og annen matproduksjon, er det mulig å se dette i sammenheng med at selve kongsgården, kan hende som ledd i overføringer til hovedgården fra omkringliggende bosetninger. Selv om denne slutningen nødvendigvis må ha hypotetisk preg, angir navnene likevel ressurser innen godsene. Av de 354 gårdsnavnene og 396 gårdene i de tre undersøkelsesområdene, inngår ca. en tredel i de rekonstruerte kongsgårdsgodsene (Tabell 41). Det viser seg at 41 av i alt 112 navn, dvs. 36 prosent, innen godsene var knyttet til dyr, fangst av dyr eller produkter av dyr, når også usikre navn regnes med. Utenfor kongsgård-godsene har bare 25 av 241 navnegårder, dvs. 10 prosent, tilsvarende navneformer. Denne påfallende forskjellen gjelder i alle de tre undersøkelsesområdene. Det er også slående at nær 90 prosent av gårdene (27 stk.) med navn sammensatt med jaktfugl (hauk og falk) i Hordaland lå til kirkelige institusjoner i middelalderen, og tidligere trolig til kongen.

Materialet er likevel for lite til å kunne trekke noen sikre konklusjoner om eventuell spesialisering mellom godsene med hensyn til differensiert ressursutnytting. Et trekk som

kan peke i slik retning er likevel at navn knyttet til husdyr er mest utbredt omkring Seim, tilsvarende muligens for fisk omkring Alrekstad, hvor også flere usikre navn kan ha slik sammenheng, og dessuten fugl og sjøpattedyr som hval og muligens sel for Fitjar (jf. Tabell 42). Dette har nok også sammenheng med den geografiske lokaliseringen av godsene i forhold til ressursgrunnlaget. Jeg vil derfor være varsom med å presse materialet for langt, men peke på en slik mulighet også for videre studier.

Kongsgårdenes jordegods må ha blitt delt mellom flere eiere i løpet av tidlig- og høymiddelalder, uten at det er etterlatt brev eller dokumenter som direkte vitner om overføringene. Biskopen, domkapitlet og cistercienserklosterne Lyse og Nonneseter fikk de største andelene. Disse sentralkirkelige eierne, nært forbundet med biskopen, satt i middelalderen med ca. 60–70 prosent av eiendommene i de rekonstruerte godsene til Alrekstad (70 prosent), Seim (62 prosent) og Fitjar (75 prosent). De første norske bispedømmene, inkludert et stort vestnorsk, ble trolig fastere organisert alt under Olav Kyrre (1067–93) og med Bjørnhard som den første biskop på Selja og muligens i Bergen (Tryti 1994, 25; Helle 1997, 244; Nybø 2000, 162–165). Det er rimelig å anta at kongelige overføringer til bispestolen skjedde i en tidlig fase, på 1100-tallet eller før, før det ble vanlig å dokumentere slikt skriftlig. Bergen var sannsynligvis blitt bispesete alt på slutten av 1000-tallet, slik den såkalte Firenzelisten fra omkring 1100 viser, og da store Kristkirke sto ferdig i 1170 ble St. Sunnivas relikvieskrin flyttet fra Selja (*ibid*). Bjørkviks undersøkelser tyder på at kongelige donasjoner til bispestolene opphørte tidlig på 1200-tallet, og senest under Håkon Håkonsson (Bjørkvik 1968, 48f.). Det er ikke kjent kongelige donasjoner til Bergen bispestol på 1100-tallet, slik som for Oslo, Hamar, og dessuten Stavanger (*ibid*, 50 m/ref; Helle 1975, 80ff). Den ene kjente kongsdonasjonen, da Erik Magnusson på dødsleiet i 1299 skjenket gården Toska i Nordhordland til biskop Narve, faller senere i tid og er av en mer privat karakter (DN III nr. 64). Bergen bispestol fikk forlent kongsinntekter av Herdla og Lindås skipreider før 1389, et privilegium som trolig først ble gitt biskop Jakob for tro kongetjeneste under Magnus VII og Håkon VI's styringstid (1319–1380) (DN II, nr. 514).

Godset til Augustinerklosteret Halsnøy hadde geografisk tyngdepunkt omkring Hardangerfjorden. Det hadde andeler i det mulige krongodset omkring Fitjar, men ikke ellers. Bl.a. inngikk gården Kongsvik i godset, som må vise tilbake på kongelig opphav. Jonklosteret av samme orden hadde trolig bare part av et eldre gods omkring Seim. Munkeliv satt derimot med parter i samtlige gods, men likevel med relativt små andeler, på henholdsvis 13, 17 og 6 prosent av Alrekstad, Seim og Fitjar-godsene. Det betyr at også disse institusjonene trolig ble skjenket gods fra de tidligere kongseiendommene, men trolig mindre andeler enn institusjonene som var mer direkte forbundet med biskopen.

De lokale prestebordene ser derimot bare i mindre grad ut til å ha mottatt kongsgårds-

Gods	Antatt hovedgårdsområde		Tidligere kongsgårds-gods			
	Gårder	Ls	Eier	blokk / gård	Ls (%)	Ervervet
Alrekstad	Årstad	4	Nonneseter kloster	A + 1 gård -hovedg.	15,5 (40%)	
	Haukeland	1,5	Bergen domkapittel	H	11,5 (30%)	
	Hunstad	1,5	Munkeliv kloster	E	5,2 (13%)	1190–1330
	Bjorgvin?	-	Kongelig kapell	3 enkeltgårder	5 (13%)	
			Krongods	Solheim	1,5 (4 %)	
Sum 1		7			38,7 (100%)	
Seim	Seim	6	Biskop	B og E	12,4 (38%)	
	Votno	3	Bergen domkapittel	F	7,9 (24%)	Etter ca. 1330–60
	Hopland (-bondepart)	4,5	Jonsklosteret	C	6,1 (18%)	
			Munkeliv kloster	A	5,5 (17%)	1190–1330
			Seim prestebord (Diverse)	Kjenes (7 -land-gårder)	1,1 (3%) (16)	Før 1330–60 (Før 1000?)
Sum 2		13,5			33 (100%)	
Fitjar	Fitjar	6	Biskop	A	37,8 (45%)	
	Løkke (Prestbø)	0,75	Lyse kloster	B	24,9 (30%)	
	Skålevik	0,63	Halsnøy kloster	D	6,25 (7%)	
			Munkeliv kloster	F	5,25 (6%)	1190–1330
			Fitjar prestebord	H	4,6 (5%)	Før 1330–60
			Møkster prestebord	G	3,5 (4%)	Før 1330–60
			Kongelig kapell	Tre øyer	1(1%)	
		Krongods	Årskog	0,75 (1%)		
Sum 3		7,4			84 (100%)	
<i>Sum 1-3</i>		<i>27,9</i>			<i>155,7</i>	

Tabell 43. De nye middelalderse eiere og deres andel av de tre undersøkte kongsgårds-godsene i Hordland

gods, med et visst unntak for området omkring Fitjar. Kongen og de kongelige kapellene hadde bare små andeler i disse godseiendommene. Når det gjaldt selve kongsgården, i alle fall Fitjar, muligens også Seim, ble disse opprettholdt som krongods lenge, til etterreformatorisk tid for Fitjars del. Dette ser ikke ut til å gjelde Alrekstad, som ble avviklet som kongsgård en gang i høymiddelalderen. Fremdeles på 1200-tallet var den trolig kongsgård, og det er noe usikkert når Nonneseter kloster ervervet den. Dette tyder på en utvikling der kongene avhendet jordegodset forholdsvis tidlig i middelalderen, i form av donasjoner til sentralkirkelige institusjoner, men i det lengste holdt på selve hovedgården. Alrekstad som lå nærmest byen kan ha blitt avhendet først, trolig som følge av utbyggingen av kongsgården på Holmen.

For kongsgårds-godsene nær Fitjar og Seim var biskopen største deleier. For Alrekstad var dette Nonneseter, og med domkapitlet som den nest største. Det gir grunnlag for å foreslå en kronologi, hvor biskopen fikk gods på 1100-tallet, eller før, utvalgte klostre på 1200-tallet, kongelige kapell på 1300-tallet, eller noe før, mens kronen fortsatt beholdt noen få gårder lengre opp i tid. Dette samsvarer i hovedsak med den kronologiske utvikling også Bjørkvik skisserer. Biskopen kan

imidlertid ha omfordelt deler av jordegodset sitt, muligens til cistercienserklostre og sannsynligvis til domkapitlet. Det er likevel bare kjent få slike middelalderske overdragelser av biskoplige inntekter til kannikene i Bergen bispedømme, og da ikke av jordegods. Omkring 1190 skjenket biskop Pål korsbrødrene halvparten av offer og gave-inntektene til St. Sunniva alter og skrin (DN VIII nr. 4; RN I 225), og biskop Askatin gav dem inntekter av Peterskirken og Korskirken i 1271 (DN V nr. 8). Dessuten hevet Tertia prebenda (DC), det senere Laurentii-prebendet, 1 ls. i landskyld i bispegården i første halvdel av 1300-tallet (BK 27a). En eventuell overføring av jordeiendom fra biskopen til korsbrødrene i senmiddelalderen kan i tilfelle forklare hvorfor blokk F i det antatte kongsgårds-godset omkring Seim først er registrert som prebendegods etter reformasjonen, og ikke står oppført i BK som gir oversikt over kannikenes eldre jordegods.

Samlet kan dette indikere en utvikling omkring de undersøkte kongsgårdene, hvor de største eiendomsblokkene representerer de tidligste overføringene, mens mindre blokker og enkeltgårder ble avhendet senere. Dette rimer med at Munkeliv kloster innehadde mellomstore andeler av kongsgårds-godsene, og at samtlige av deres eiendomsblokker ble ervervet mellom ca. 1190 og 1330. Det er likevel bare kjent en kongelig jordegodsdonasjon til dette klosteret i denne perioden. Det gjelder gården Knarrvik, hvor Magnus Lagabøte skjenket klosteret 6 mmb (DN XII nr. 257, s. 222). I tillegg må det ha vært flere unevnte donasjoner, slik min studie tyder på. Oppbrekking av kongsgårds-godsene ser dermed ut til å ha vært en prosess som strakk seg over flere hundre år. Dette er også rimelig i lys av at de kongelige kapell, som først er aktuelle som mottakere av kongelig jordegods i siste halvdel av 1200-tallet og særlig på 1300-tallet, bare hadde små andeler i de undersøkte kongsgårds-godsene. I tillegg opprettholdt kronen noen få utvalgte gårder nær hovedgårdene fremdeles på 1500- og 1600-tallet (Solheim som nær grenser til Alrekstad, øvre Hopland, nabogård til Seim og dessuten Årskog, nabogård til Fitjar og fremdeles i 1647 drevet under denne). Også dette harmonerer med at kongsgårds-godsene ble avhendet over lang tid.

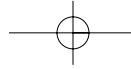
Utviklingen på hovedgårdene er mer usikker. Alrekstad omfattet, som vist, trolig Årstad, Haukeland og Hunstad, og Bjørgvin. Alrekstad var øyensynlig fortsatt kongsgård under kong Håkon i 1226, men trolig overført Nonneseter innen første halvdel av 1300-tallet. Status for Seim er usikker, men den kan ha vært adelsgods på 1200-tallet. Alternativt var den kongsjord helt fram til Erik Rosenkrantz fikk hånd om den på 1500-tallet. Kanskje er det likevel mer sannsynlig at Rosenkrantzen fikk den gamle kongsgården ved arv fra Rømerætten gjennom Helvig Hardenberg, Eriks kone. I så fall kan den skrive seg tilbake til baron Audun Hugelikssoens konfiskerte jordegods. Seim omfattet etter alt å dømme både Votno

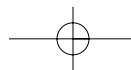
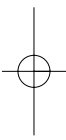
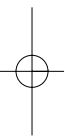
og Hopland, og selv navnet, "sjø-gården", viser at den tidligere strakk seg til sjøen. Som for på Fitjar er det indikasjoner på at hovedgården på Seim gjennomgikk større endringer i gårdstrukturen på 900-tallet. Kanskje var også -landgårdene skilt fra hovedgården da. Omkring Fitjar lå det flere mindre gårder som utskilt fra denne, i tillegg omfattet den sannsynligvis i middelalderen en rekke store øyer mot vest. Fitjar var forlent krongods helt fram til 1600-tallet, og det er indikasjoner på at gårds- og bosetningsstruktur ble endret i tiden omkring år 1000, da den muligens ble avviklet som kongsgård.

Kongsgårdene i Hordaland og på Vestlandet lå alle langs kysten. Lenger inne i fjordene lå gjerne lendmannsgårdene, på strategiske steder knyttet til ferdsels- og kommunikasjonsårer mellom fjord og dalsystemer. Disse kan ha vært knyttet til et eldre kongelig styringssystem gjennom ulike former for personlige og formelle bånd, kan hende innen rammen av det bl.a. den tyske arkeologen Heiko Steuer (1987; 1989) kaller en personforbundstat (*Personenverbandstaat*). Et viktig spørsmål er imidlertid om det utover slike personlige bånd også var mer permanente maktstrukturer av fysisk karakter til lå til grunn for et personavhengig alliansesystem. Med utgangspunkt i bl.a. rike graver med sjeldne frankiske funn har arkeologen Arnfrid Opedal forsøkt å risse opp konturene av et slikt personalliansesystem i Rogaland og Hordaland i yngre jernalder. Hun foreslår at Avaldsnes var et hovedsenter for Ryfylke og Sunnhordland og at personer fra gårder som Støle, Vad, Gjerde i Etne, og Fitjar, Store Kongsvik, Halsnøy, samt sentrale deler i Kvinnherad (Skåla, Nes, Naterstad), og dessuten Ferkingstad og Sørbø i Rogaland, sto i et slags underordnet allianseforholdet til kongen (Opedal 1998, 127–140).

Selv om jeg anser det som usikkert hvorvidt det arkeologiske materialet i seg selv er bærekraftig i forhold til å avdekke slike vertikale makt- og avhengighetsstrukturer horisontalt i rom, noe også Opedal understreker, synes mange av stormennene på Vestlandet i historisk tid å ha stått i et vekslende forhold til kongemakten, dels som støttespillere dels som motstandere. Særlig godt dokumentert er dette for Etne. Jeg vil til slutt i denne analysen derfor se nærmere på dette området som en representant for de tidligere lendmannssetene på Vestlandet, for å belyse eventuelle forskjeller mellom lendmann- og kongsgårder når det gjelder gårdsstruktur og mulig maktgrunnlag.

Kapitel 7 325

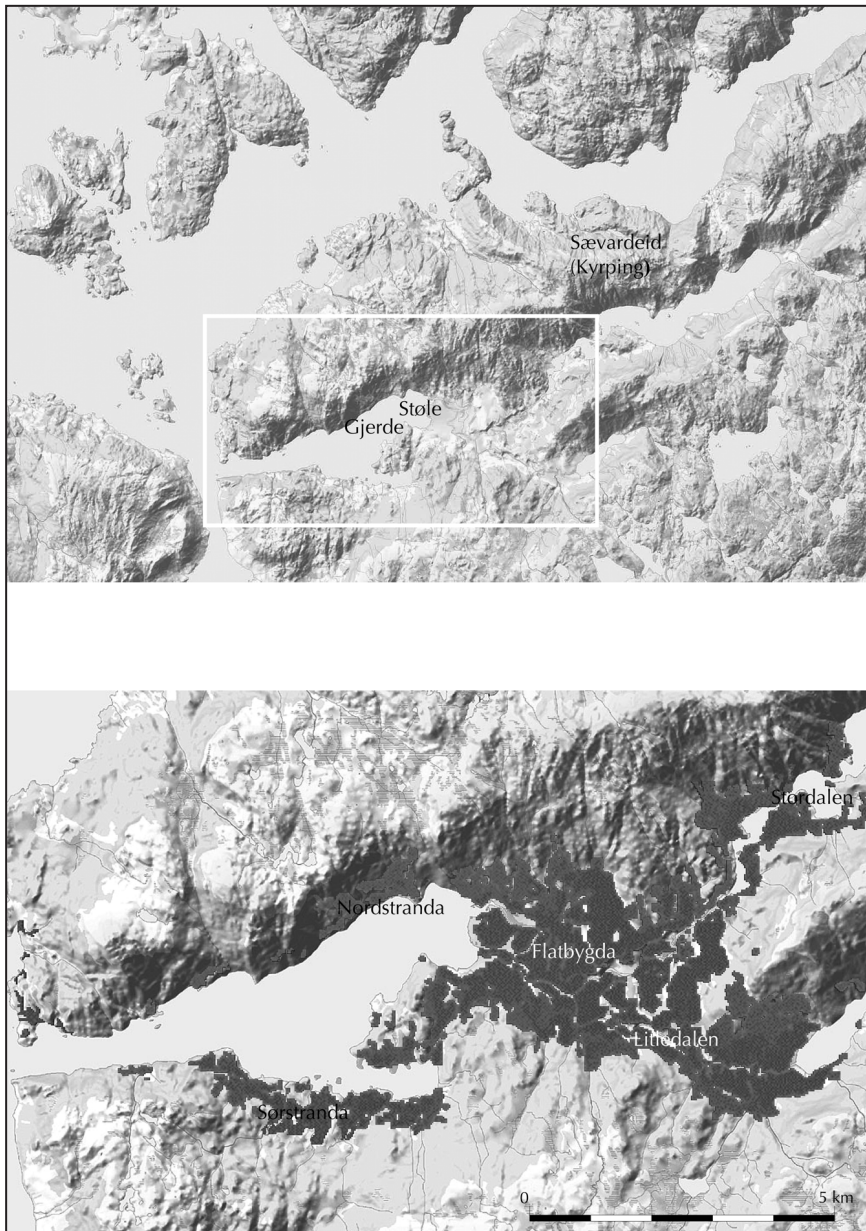

Åtte

Gjerde

Ulike sagaer beretter om stormenn fra Etne over en ca. 200 år lang periode. De starter med Bjørn fra Støle, angivelig Olav Tryggvasons hirdmann i 990-årene, og slutter med kong Magnus Erlingsson, som falt ved Fimreite i 1183/84. Lendmannen Erlend av Gjerde i Etne († 1030) sto i forbund med Knut den store, og var en av lederne som kjempet mot Olav Haraldsson på Stiklestad i 1030. At Harald Gille ca. 100 år senere lot en av sine sønner (Magnus) oppfostre hos Kyrpinga Orm Sveinsson på Støle i Etne, er også et tegn på slektens nære tilknytning til kongemakten. Senere, i begynnelsen av 1150-årene, vitner Erling Skakkes († 1179) giftermål med kongsdatteren Kristin († 1178), datter av kong Sigurd (Jorsalfare) og dronning Malmfrid, om slektens framskutte posisjon. Det maktpolitiske høydepunktet kom imidlertid da deres sønn Magnus ble kronet i 1163/64. Som barnebarn av kong Sigurd og med en ektefødt kongsdatter som mor var han en akseptabel tronfølger for kirken. Dette i kombinasjon med farens sentrale politiske posisjon i "Inge-partiet", og den avgjørende alliansen med den universalkirkeligorienterte erkebiskop Øystein, førte slekten inn i kjernen i et kongedømme med særlig fotfeste på Vestlandet, og under borgerkrigene med støtte i Viken, Jylland og Halland (Helle 1995, 32–41, 64; Opheim 1996; Tøtlandsmo 2001, 52).

Gjerde, som er slektens første kjente setegård, er blant de åtte lendmannssetene på Vestlandet som ifølge sagatradisjonen når tilbake på 1000-tallet. Den stiller dermed på linje med sentra som bl.a. Sola og Finnøy i Rogaland, Aurland i Sogn og Giske på Møre, alle med stormannsslekter med tette forbindelser til kongemakten, og seg imellom. Det kan også ha vært flere og nå ukjente lendmannsgårder. En nærmere undersøkelse av Gjerde kan dermed forhåpentlig kaste lys over den første

Figur 95a. Kart over Etna. På utsnittskartet er dyrkingsjorden markert med grått

generasjonen av kjente lendmannsgårder på Vestlandet. Jordbruksmessig representerer Etne et av de beste områdene nord for Jæren og Ryfylkeøyene, men også de andre sentraene er lokalisert til gode jordbruksområder. Spørsmålet i denne sammenheng er om det utover det maktpolitiske individnivå, som sagaene beretter om, også har vært dypereliggende maktstruktur knyttet til kontroll over mennesker og omkringliggende landskap. Hvordan var et stormannsområde som Gjerde organisert sammenlignet med kongsgårdsgodsene?

Omkring Gjerde har jeg ikke kunnet påvise spor etter et mulig veitslesystem i navnematerialet, slik som antydnet for kongsgårdene. Riktignok forekommer det gårder her med mulige "produkt navn" som Killingtveit (av *kidling* m, kje) og Matskår (av *mat*) og Dyingjebakken (av *dyngja* f, gjødelshaug), men ikke i så stort omfang at er rimelig å se dem som resultat av et tributtsystem. Gjerde-godset synes å ha vært jevnstort med kongsgårdsgodsene, vurdert etter landskyldverdiene i 1647, men det var likevel færre underliggende gårder konsentrert til heleieblokker. Selve hovedgården var derimot langt større, etter landskyldverdien, og dessuten med en annen bosetningsstruktur enn kongsgårdene. Senest i 1520-årene, var det minst seks fysisk atskilte tunområder på Gjerde, mens kongsgårdene helst ser ut til å ha hatt ett tun, men med mulige randbosetninger noe unna.

På 1500-tallet omfattet hovedgården Gjerde de senere matrikkelgårdene Sæbø, Haugen, Flåte, Dyingjebakken og Skjensvoll. Det var da et tett hopehav mellom disse gårdene, med felles inngjerding av innmarken. Dette kan være en eldre ordning, fra middelalder eller kanskje før, bl.a. med tanke på at navnet Gjerde er dokumentert senest i 1200-årene (NG XI, 66 m/ref.). Innmark og utmark lå i teigblanding mellom disse agrare bosetningene i historisk tid. For å belyse godsets struktur vil jeg undersøke hele dette området nærmere for å vurdere utvikling fra hovedgård og stormannsete til leilendingsgods under Halsnøy kloster. Omkring midten av 1600-tallet hadde ett av brukene, Haugen, skattefritak som futegård. Det er usikkert om dette eventuelt viser tilbake på en eldre førreformatorisk funksjon. I forbindelse med en jordeiendomssak i 1315 på Halsnøy kloster nevnes en Ogmund *Bryte* (Oghmundi *Brytia*) blant vitnene (DN I nr. 145). Tilnavnet, trolig til *bryti* m, husbestyrer, gårdsfogd, indikerer at klosteret senest på 1300-tallet benyttet bryter og dermed trolig også brytegårder som administrative knutepunkt innen klostergodset. En slik funksjon kan likevel ikke dokumenteres for Gjerde. Et kongelig vernebrev fra 1325 til Sira Sigurd, presten på Gjerde, hans bror og deres familie til "styrks ok frialses", tyder imidlertid på en form for skattefritak (frelse) på denne tiden, selv om bakgrunnen for skattefritaket er noe uklar (DN XVIII, nr. 6, se nedenfor).

Jeg har tidligere sannsynliggjort at Gjerde i tidlig middelalder og muligens før utgjorde den sentrale hovedgården vest i Etne. Sævareid (Kyrping) kan ha hatt en

lignende rolle øst i bygden (Iversen 1999a; 1999b). Omkring begge disse gårdene hadde Halsnøy kloster og korsbrødrene i Kristkirken i Bergen i senmiddelalderen jordegods. Dette var blandet slik at det gir mistanke om felles opphav, og ved Gjerde også med noe prestebordsgods. Tilsvarende samlet jordegods var det ikke omkring Støle, som neppe hadde noen hovedgårdsfunksjon for lendmenn før på 1100-tallet (Iversen 1999a, 29ff). ²⁶³ Derimot var Støle senere en av få gårder i kronens eie i Etne, og dermed aktuell som mulig veitslejord. Likevel er det godsensheten omkring Gjerde som er av størst interesse her. Dette mulige godset vil derfor bli nærmere undersøkt innen rammen av Etne skipreide, hvor jeg har funnet 76 sannsynlige middelaldergårder (Iversen 1999a, 29).

Et springende punkt i hele min analyse er om manglende gravfunn betyr manglende bosetning eller bosatt underliggende område når det ikke er gamle gårdsnavn eller andre bosetningsindikatorer. De to godssamlingene i Etne lå i hver sin utkant av bygden. Områdene i mellom, hvor også hovedtyngden av det forhistoriske gravmaterialet er lokalisert, var i større grad preget av bonde- og partseie. Lignende romlige eiendomsmønstre har lenge vært diskutert blant svenske kulturgeografer (f.eks. Tollin 1999; Berg 2003, 31ff. m/ref). Her har den sentrale bebyggelsen vært ansett som eldre og primær, og perifere eiendomskomplekser i randsoner som yngre og sekundære. Det har vært pekt på at godsene også kan ha hatt en annen mer arealkrevende driftsform med større husdyrhold og behov for vidstrakte eng- og beitearealer som har fremmet en slik lokalisering (*ibid*). Et viktig spørsmål er derfor når de små og perifere bosetningene omkring Gjerde ble etablert. Ble de ryddet i middelalderen eller allerede tidligere? Jeg har utført agrararkeologiske punktundersøkelser på fem av disse, med sikte på å avklare tids- og driftsmessige relasjoner til hovedgården Gjerde, som er undersøkt på samme vis.

Dette mulige godsområdet omkring Gjerde rammes mer eller mindre inn av tre eller muligens fire udaterte bygdeborger, en av de største konsentrasjonen av slike anlegg på Vestlandet (Lie 2000). Borgene ligger ved hver sin hovedferdselsåre inn i den sentrale bygden: Steine ved veien gjennom Litledalen fra Rogaland; "Borgen" på Manskår nær veien fra Ølen og med utsyn over Etnefjorden; Vad ligger som navnet viser ved et strategisk krysningspunktet over en elv på østre hovedferdselsåre mot Røldal og Østlandet, og det noe mer tvilsomme anlegget på Bryllom i nordvest.

| 263 | Noe tvil kan det likevel være om dette. I 1536 framgår det nemlig at "Norges Krones Gaard Stødle", som da var forlent, hadde en omregnet skyldverdi på 32 ls. dvs. fire ganger gårdens skyld slik den er kjent få år senere, i 1559 (NRR I, 50, 276.). En mulighet er at det konfiskerte bispegodset i Etne (ca. 18 ls), i tillegg til eldre krongods, dvs. Støle (8 ls) pluss parter i Grønstad, gnr: 39, (3 ls) og Rame, gnr: 73, (1 ls) (Dyrvik 1972, 316) inngikk i forleningen. En annen mer sannsynlig forklaring er det dreier seg om ny og gammel skyld, hvor den nye var redusert til en firedel av den gamle.

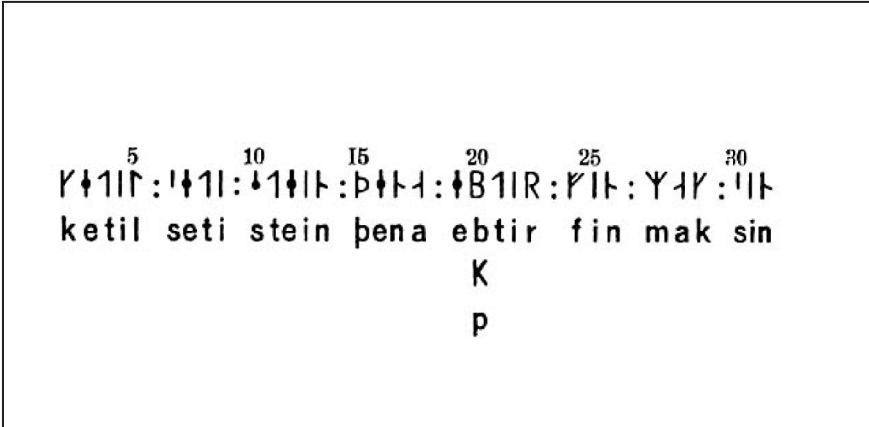

8.1 Fra stormannsgård til klostergods

Både Støle og Gjerde var knyttet til den nevnte stormannsætten fra Etne, ifølge sagaen. Snorre sier spesifikt at Erlings oldefar, Svein Erlendsson, hadde tilhold på Gjerde (Hkr, Haraldsønnenes saga kap. 17, bd. 2, 296), og Orknøyingenes saga, fra slutten av 1100-årene, at Erlings far, Kyrping Orm, satt på Støle (Orkn. kap. 61, s. 97). Erling er regnet som Norges mektigste person fra 1160-årene, med kontroll over landets hær, flåte og krongods (Nbl1 3, 576). Foruten Støle eide han trolig også et stort arvegods i Etne og andre steder i Sunnhordland. Etter Snorre var Erling fjerde generasjons etterkommer i mannslinje av Erlend av Gjerde, som falt i slaget ved Stiklestad i 1030. Sannsynligvis er dette den samme Erlend som er omtalt som den som reiste stein over sin far Olve på en runestein funnet nær Gjerde kirke (NlyR 4, 1–5).

P. A. Munch hevdet i sin tid at Gjerde-ætten flyttet til Støle fordi deres gods ble inndratt av kong Magnus den gode, angivelig som følge av Erlends svik og kamp mot kong Olav (Munch 1855, 453). Jeg anser det som mer sannsynlig at Gjerde ble dotert Halsnøy av Erling Skakke i 1160-årene, slik en yngre, men troverdig tradisjon i Bergens Fundas (ca. 1560) forteller (jf. kap. 3.2.8). Erling skal etter denne tradisjonen ha grunnlagt augustinerklosteret Halsnøy i Sunnhordland i 1163/4 (BF, 34) og trolig forsynt det med jordegods. Ved utgangen av middelalderen var Halsnøy landets rikeste kloster, med over 250 gårder særlig konsentrert omkring Hardangerfjorden. Blant dette godset finner vi Gjerde og flere andre gårder i Etne og nabobygdene (Robberstad 1952b).

Fremdeles omkring 1100 synes Gjerde å ha vært på stormannshender, slik en runestein funnet i kirkegårdsmuren til Gjerde kirke indirekte kan tyde på. Den over

⁵ ¹⁰ ¹⁵ ²⁰ ²⁵ ³⁰
 Y†1|†:††1|:†1†|†:††††:†B1|R:†††:†††:†††
 ketil seti stein þena ebtir fin mak sin
 K
 P

Figur 96. Innskrift på runestein funnet i kirkegårdsmuren på Gjerde, etter NlyR 4, 6

2 m høye steinen (2,25) har en innskrift som i normalisert gammelnorsk lyder: "ketil seti stein þena ebtir fin mak sin" ("Kjetil satte denne stein etter Finn, sin måg") (jf. Figur 96; NlyR 4, 6 (nr. 272)). Ingen av personene er kjent fra andre skriftlige kilder, men innskriften er på språklig grunnlag datert til 1100-tallet, eller muligens noe før (*ibid*), dvs. tiden mellom Erlend (†1030) og Erling Skakke (†1179). Det er fristende å tolke innskriften som et vitnesbyrd om arv og eierskifte. Det er ikke utenkelig at Finn levde om lag samtidig med Erlings farfar, Svein Sveinsson, omkring 1100. Kjetils rolle i et eventuelt arveskifte er uklar (måg, helst inngiftet slektning, jf. svoger, sviger-). Ut fra det tilgjengelige kildematerialet virker det mest rimelig at skiftet i setegård kom med Svein Sveinsson og at Finn representerer en gren av ætten som ble værende på Gjerde.

Ståle Dyrvik har pekt at Støle kan ha blitt konfiskert av kong Sverre i forbindelse med Magnus Erlingssons fall i 1183/84 (Dyrvik 1968, 290). Dette er en mulighet. Det kan imidlertid ikke utelukkes at Støle har gamle røtter som kongelig veitsejord. Dersom de over 40 personene som Snorre på 1200-tallet navngir i Olav Tryggvasons hird er historiske (Hkr, Olav Tryggvasons saga kap. 94, bd. 1, 192), kan hirdmannen Bjørn fra Støle ha hatt gården i forlening av kongen alt i 990-årene. I 1536, var Støle som kronens gård forlent "kvit og fri utden Afgifit" mot militærplikt på Bergenhus ved behov (NRR I, 50). Gården var forlent også før reformasjonen for av samme kilde framgår at den forrige lenshaveren skulle beholde Støle inntil saken mot ham var over ("Laugmaal er ude"). Når det gjelder de andre personene fra Vestlandet i Olavs følge, er disse nevnt å være fra Kvine, Njarðarlog, Møre, Fjordane, Fjaler, Sogn, Hordaland og Rogaland. ²⁶⁴ Foruten Støle er bare en annen gård navngitt. Det gjelder Obrestad på Jæren, som også var kongelig forleningsgods på 1500-tallet (NRR II, 346, 992; jf også NRR I, 475). Dette er med å underbygge en tolkning av Støle som svært gammel veitsejord.

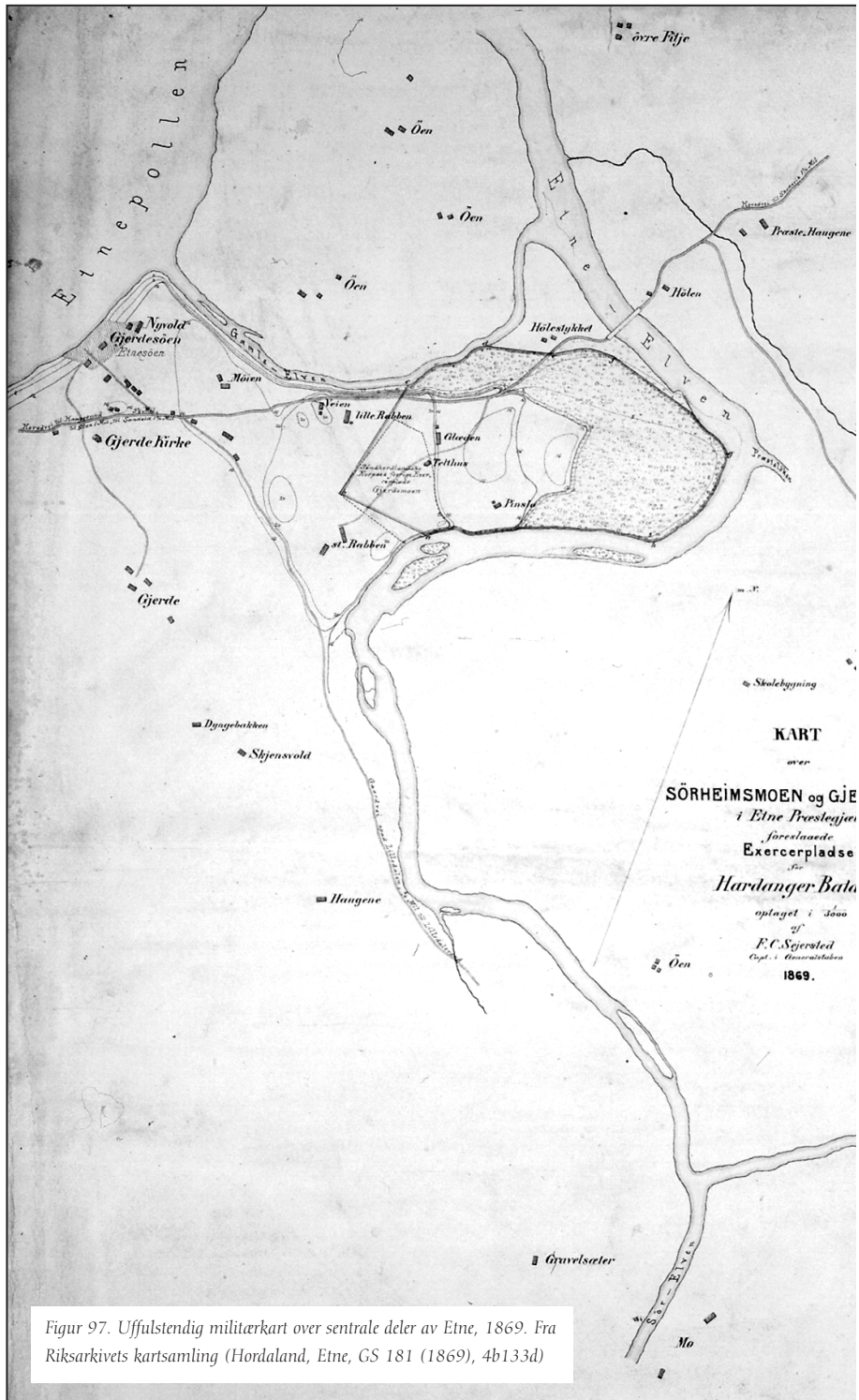
Et annet usikkert argument for at Støle var krongods i tidlig middelalder er at Støle kirke var såkalt kristkirke. Den er først dokumentert som dette i etterreformatorsk tid, omkring 1600 (Johannessen 2000, 210). Alle domkirkene i Norge, Hallvardskirken unntatt, ble kalt kristkirker i tidlig middelalder, og var vigslet *Den hellige treenighet* (Trinitatis). I England (Canterbury og katedralen i Dublin), Danmark (domkirken i Roskilde), på Orknøyene (Birsay) og ellers på Vestlandet (kristkirkene på Borgund, Selja og i Bergen) kan kirker med Kristus-dedikasjon ha sammenheng med et tidlig middelaldersk biskopelig kirkesystem forbundet med kongen (Helle 1997, 245f. m/ref.). Det andre kristkirkene på Vestlandet var fra 1000-tallet og den stående kirken

---

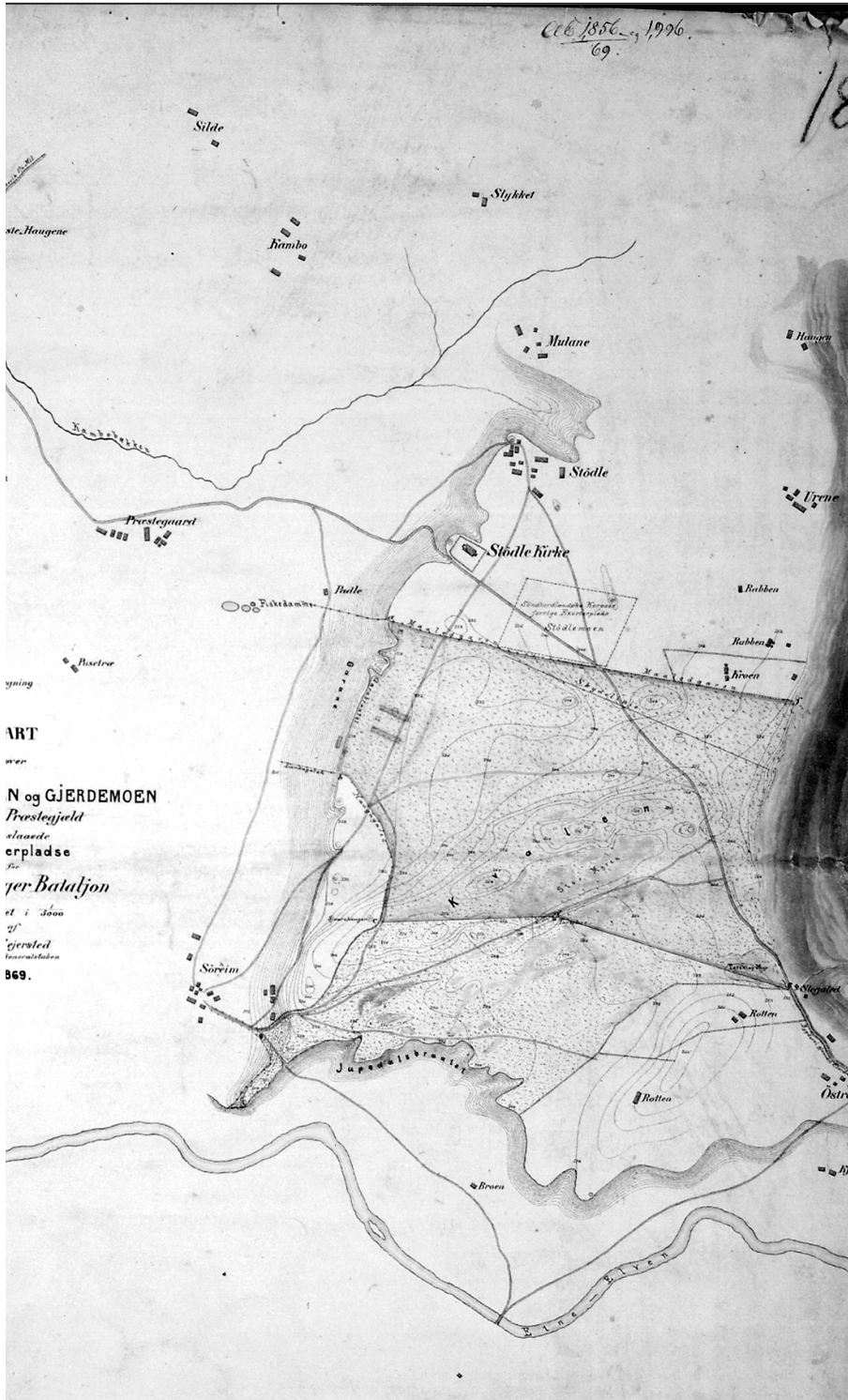
| 264 | Følgende personer er nevnt i forrommet, de fleste fra Vestlandet "Björn af Stuðlu, Þorgrímur úr Hvini Þjóðólfsson, Ásbjörn og Ormur, Þórður úr Njarðarlæg, Þorsteinn hvíti af Oprustöðum, Arnór mærski, Hallsteinn og Haukur úr Fjörðum, Eyvindur snákur, Bergþór bestill, Hallkell af Fjöllum, Ólafur drengur, Arnfinnur sygnski, Sigurður bíldur, Einar hörski og Finnur, Ketill rygski, Griótgarður röskvi." (Hkr, Olav Tryggvasons saga kap. 94).

Figur 97. Uffulstendig militærkart over sentrale deler av Etne, 1869. Fra Riksarkivets kartsamling (Hordaland, Etne, GS 181 (1869), 4b133d)

på Støle er først oppført i 1160-årene. Om det er en eventuell sammenheng med et eldre biskopelig system, må det kanskje forutsettes en eldre kirke på Støle, og tilknytningen til biskopen er høyst usikkert. Jeg vil likevel ikke utelukke en slik mulig sammenheng med et ambulerende biskopelig system i en tidlig fase.

Tross noe usikkerhet anser jeg det som mest sannsynlig at Gjerde representerer et gammelt stormannsgods som ble donert Halsnøy kloster i 1160-årene, og Støle eldre kongelig forlenings- eller veitslejord, med en mulig, men uklar tilknytning til biskopen i en tidlig fase.

8.1.1 Hovedgården i historisk tid

Gjerde var den klart største gården i Etne skipreide i 1647, og blant de største på Vestlandet i det hele. Med 24 ls. i landskyld var den over sju ganger større enn gjennomsnittsgården i Etne skipreide, et av de beste jordbruksdistriktene på Vestlandet. Det framgår imidlertid at den høye landskylden også skyldtes fiskerett i Etneelva. I 1674 var dette fisket ødelagt fordi elven hadde skiftet løp, og landskylden ble etter dette satt ned i flere vendinger. I 1743 var den litt under 9 ls. (Dyrvik 1972, 620f), men var fremdeles blant de største i bygden.

Gårdsnavnet er avledet av *gerð* n, inngjerdet jordstykke, og kommer trolig av det over 2 km lange steingjerdet som strekker seg fra Sæbølia i vest til elven mot Gravelseter i øst. Sammen med elven, før den skiftet løp på 1600-tallet, og fjorden avgrenset dette gjerdet innmarken til Gjerde, Sæbø, Haugen, Flåte, Dyngjebakken og Skjensvoll. Både innmark og utmark var som nevnt teigblandet for disse seks senere matrikelgårdene (gnr. 6–11). I tillegg hadde denne enheten på 1800-tallet visst nok felles utmark med Gravelseter (Rapport, 47), fire kverner på Vågen (*ibid*, 64) og felles stølsområde med Engelsgjerd. Samlet viser dette disse gårdenes nære tilknytning til Gjerde fra gammelt.

Hovedtunet på Gjerde var fra 1600-tallet inntil utskiftningen i 1872 delt i tre bruk (jf. Figur 98). ²⁶⁵ Omkring hovedtunet lå det på 1500- og 1600-tallet som nevnt seks mindre tun; ett på hver av gårdene Skjensvoll, Dyngjebakken, Flåte, Sæbø og sannsynligvis to på Haugen (jf. Tabell 44). ²⁶⁶ Samlet var her ni adskilte bosetningsenheter, hvor tre lå på rekke i hovedtunet. I 1519 var det bare fire bruk på Gjerde (NRJ II, 524) mot sju i 1563 (NLR 3, 62f) og åtte pluss en ødepart i 1567 (NLR 4, 102). ²⁶⁷ Dette antyder partiell ødelegging i senmiddelalderen og med

| 265 | Tredelingen svarer til dagens bruk 1–2, 3–5 og 6–10. Det var to husstander på hvert på de to førstnevnte bruk, det siste hadde tre (Dyrvik II:621ff).

| 266 | I 1667 var den samlede landskyld for Gjerde alene på 7 ls. og 7 huder; jevnført med 1647 matrikelen tyder det på at d-bruket utgjorde 1,5/1,5 (+ a + b + c = 7/7). Det skulle bety at Haugen da hadde en landskyld på 2,5/2,5, altså 0,5/0,5 mer enn i 1667.

| 267 | I 1567 ble det betalt 1 album for en ødepart av Gjerde. Sannsynligvis dreier det seg om Dyngjebakken som synes å ha vært i drift først omkring 1620.

gjenrydding i løpet av 1500-tallet. I jordeboken for Halsnøy kloster fra 1614 er det listet opp åtte landskyldenheter, dvs. fysiske bosetningsenheter, med til sammen 15 hushold, inkludert Skjensvoll. Sju av brukene hadde to hushold eller brukere (Robberstad 1952b, 47). De åtte brukene i 1614 er helst de samme som i 1567, og hvor Dyngjebakken, som det niende, synes å ha lagt øde fram til omkring 1620. Det er derfor i utgangspunktet rimelig å anta at disse bosetningsenhetene også representerer den middelalderske bosetningsstrukturen på Gjerde, men at over halvdel av brukene fortsatt lå øde i 1519. Med unntak av Dyngjebakken var alle imidlertid i full drift igjen i 1567. Av 1800-tallets kartmateriale framgår det at der var tre geiler eller veier som forbandt disse enhetene og utmarken. I øst gikk "Knutshaugvegen" fra det østre hovedbruket, med stikkvei til Skjensvoll og Dyngjebakken. Ut fra det sentrale hovedtunet gikk "Flåtavegen", som koblet seg på Knutshaugvegen ved Flåte (Rapport, 46). I tillegg gikk det en geil i vest, trolig benyttet av det vestre hovedbruket og dessuten brukene på Haugen og sannsynligvis Sæbø som ellers måtte lede dyrene gjennom Matskårs utmark.

I forhold til øvrig gårdsbebyggelse i Etne skiller Gjerde seg ut når det gjelder bosetningens organisering og leieforhold (jf. Figur 97). Det er påfallende at nær alle av de 14–18 husstandene som fantes her på 1600-tallet, hver betalte identisk landskyld, 1 ls. og 1 hud, eller det dobbelte, dersom de disponerte hele det fysiske bruket (jf. Tabell 44). ²⁶⁸ Også i 1567 betalte alle brukere like stor landskyld, vurdert etter størrelsen på leidangsskatten (NLR 4, 102). ²⁶⁹ Denne ensartede landskyldstørrelsen er muligens utslag av Halsnøy kloster jordegodsdrift i middelalderen. Klosterets jordebok fra 1614 viser at et stort flertall av leilendingene i Sunnhordland nettopp betalte 1 ls. og 1 hud i landskyld, eventuelt det dobbelte. Omkring selve klosteret, i Eid sogn i Fjellberg, er denne systematikken særlig påfallende, hvor hele 14 av 19 fysisk atskilte bruk, og 23 av 28 hustander betalte 1/1 eller 2/2 eller 3/3 (laup/hud) i landskyld i 1614 (jf. Robberstad 1952b, 45). Det kan derfor synes som om det på et tidspunkt har foregått en inndeling av klosterets jordegods for å standardisere og ensrette skyldstørrelsen. Om dette også fikk konsekvenser for den fysiske struktureringen av gårdene, og f.eks. skiller dem kronologisk fra annet klostergods, er likevel uvisst. Når det gjelder Gjerde synes imidlertid brukene å være systematisk strukturert både med tanke på landskyldstørrelse og fysisk størrelse og oppbygging.

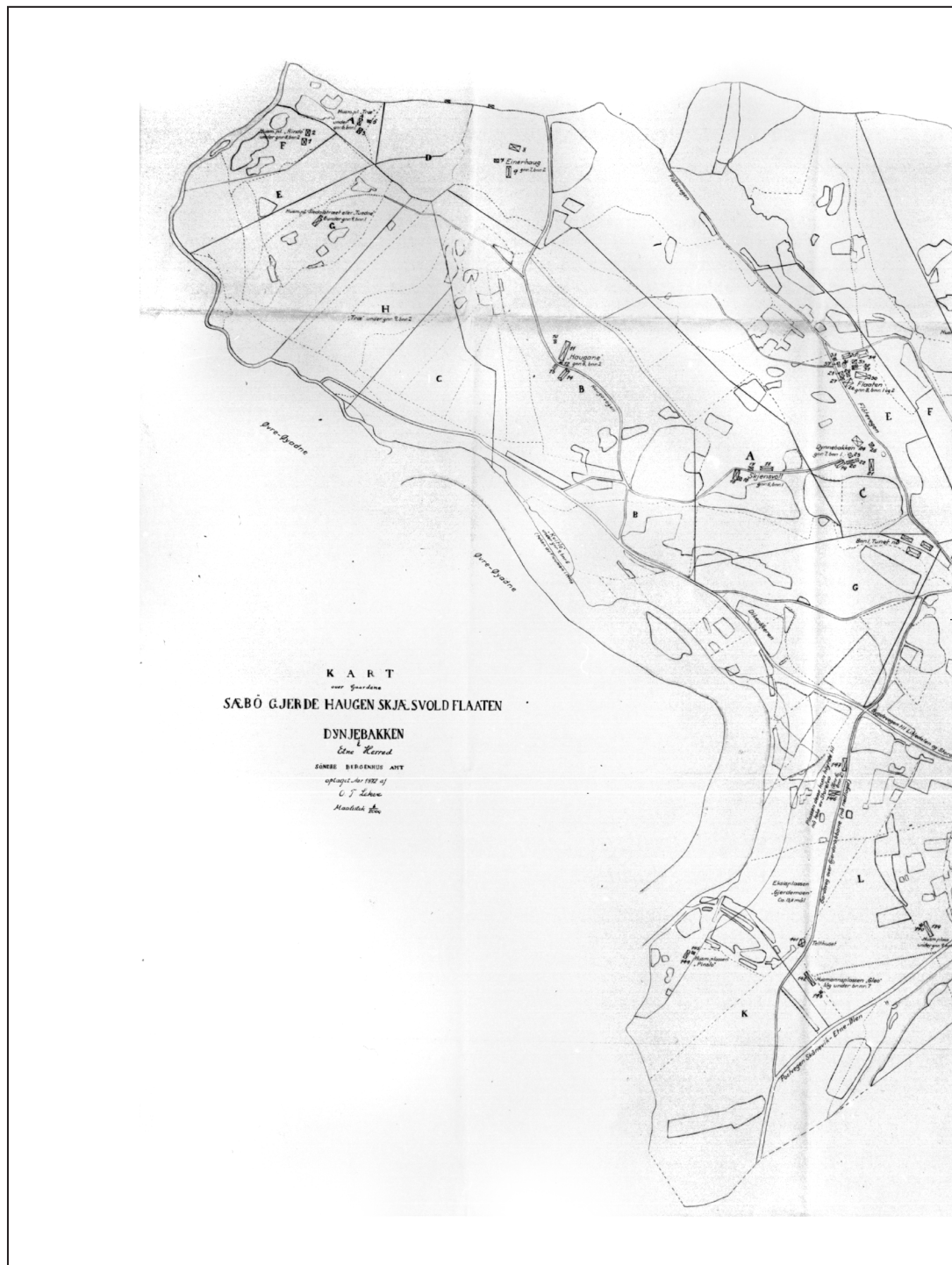

| 268 | Antall husstander ser ut til å ha vekslet noe over tid. I tidsrommet 1615–20 kan det ha vært hele 18, mens det i 1647 var 14–16 brukere. Landskylden for Gjerde med omkringliggende bruk var i 1647 16 ls. og 16 huder, og var muligens dimensjonert for 16 hustander.

| 269 | Hvert av brukene svarte i 1567 14 mark talg (ca. 3,5 kg), 1 geiteskinn (eventuelt 3 kalvskinn) og 2 skilling i leidangsskatt. I Hordaland utgjorde leidangsskatten ca. 1/6 av landskylden (Steinnes 1930, II, 150; Myking 1973, 115–117).

Figur 100. Utskifningskart Gjerde 1872, bearbejdet av Institutt for sammenlignende kulturforskning. Riksarkivet PA 424

Tun nr	Bruk (id ho s Dyrvik)	Skyld 1647 Ls/hud	Brukere, første sikre identifikasjon	Bruker 1647
1, 2, 3 (Hovdtun)	Gjerde (a) Gjerde	1,5/1,5	1613 1614–36	Jakob Kristensen
	Gjerde (b) Gjerde (b)	1/1 1/1	1605 1610	Rasmus Unge Jens
	Gjerde (c) Gjerde (c) Gjerde Gjerde	1/1 1/1	1605 1615 1615 1615	Jon Anders
	4	Haugen (d?) Haugen (d?)	1/1 (?) 1/1 (?)	1600 1605
5	Haugen Haugen	1/1 (?) 1/1 (?)	1610 1614	
6	Sæbø Sæbø	1,5/1,5	1613 1614	Jens
7	Dyngjebakken	1/1	1621	Torbjørn
8	Flåto Flåto	1/1 1/1	1605 1621	Ivar (sønn nevnt i 1657) Enken
9	Skjensvoll	1,5–2 sp/2	1600	Erik

Tabell 44. Identifisering av tun, bruk og landskyldstørrelse på "Gjerdekomplekset" ca. 1600–1650

I 1872 var der nær 150 bygninger på Gjerde, inkludert ett trettitalls hus i havneområdet i Gjerdesjøen (dagens Etnesjø), som først vokste fram som strandsted på 1600–1700-tallet (Rapport, 29f; Brekke (red) 2001, 108f.; Figur 100). Gjerdesjøen har likevel vært landingsplass og bygdeallmenning så langt kildene rekker bakover i tid. Her er det også kjent to antatt forhistoriske nausttuffer, den ene 25 m lang og 10 m bred (jf. nr. 12 nedenfor). Snorre nevner dessuten et langskip, muligens et leidangsfartøy, som Kristin Sigurdsdotter rådde for i mannen, Erling Skakkes, fravær (Hkr, Haraldsønnenes saga kap. 29, bd. 2, 307; jf. også G 312), trolig med naust i Gjerdesjøen. [270](#)

Hvor langt kan en føre denne struktureringen av gårdsbosetningen tilbake i tid og har det sammenheng med etableringen av godset omkring Gjerde?

8.1.2 Hovedgården i forhistorisk tid

Etneelva har formet et slettelandskap nedenfor Støle og, Grindheimterrassene og landskapet har vært omskiftelig fordi elven har merandert og endret løp. I 2002 ble det tatt boreprøver nær det nåværende utløpet av Etneelva, som viser at den stadig

Figur 98. Hovedtunet på Gjerde i 1872. Fremdeles var tunet tredelt, slik det også var på 1600 tallet. Utsnitt av utskiftningskart (Ho. 144)

har dannet land ved utløpet. ²⁷¹ Det er her Gjerde og prestegården Enge har det meste av innmarken sin, mer eller mindre atskilt av elven. Størstedelen av sletten ligger omkring 5 m.o.h, mens tunet på Gjerde er lokalisert på en noe høyere terrasse, ca. 10–12 m.o.h, og med store åkerflater bak, mot sør.

Forhistoriske gravminner på hovedgården

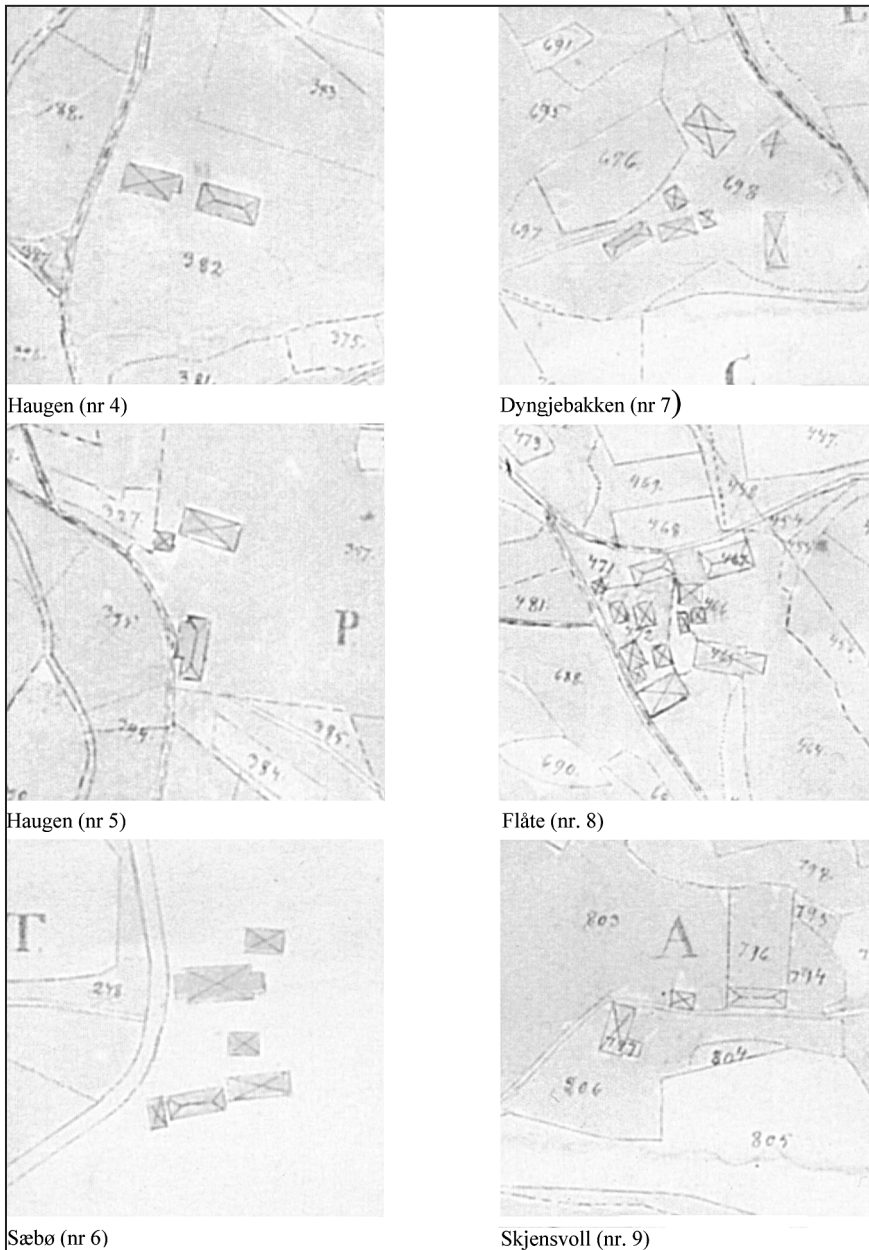
8.1.2.1

De forhistoriske gravminnene på Gjerde grupperer seg hovedsakelig i tre områder, (1) nær de gamle landingsplassene ved Gjerdessjøen, (2) nær veikrysset for de to antatt eldste hovedferdselsårene gjennom området, ca. 200 m øst for Gjerdessjøen, og (3) langs gårdsveiene til og fra det historiske tunet på Gjerde, ca. 250 m sør for det nevnte krysset (jf. Figur 101 og Tabell 45).

Med utgangspunkt i Fetts Førhistorisk minne (1963), Bendixens registreringer (1898) og utskiftningskart og protokoll fra 1872, samt opplysninger i Topografisk arkiv ved Bergen museum foreligger 22 sikre, sannsynlige og mulige gravminner på Gjerde. I tillegg er det gjort to mulige gravfunn som ikke kan kartfestes nærmere.

| 270 | Gårdsnavnene Utstøen og Vettstø ("Vinterstø") kan imidlertid tyde på viktige båtstøer lengre ute i fjorden, som kanskje kom i bruk dersom fjorden frøs i indre del (NG XI, 68).

| 271 | I 2002 utførte Western Geco boreprøver ved Tongane ved munningen av Etneelva. Det ble funnet treverk 100 og 76 m under dagens havnivå, datert til senmesolitikum (6940±40 år (furu)) og tidlig neolittisk tid (4500±40 (furu)) (pers. med. Stein Kjetil Helle, Institutt for geovitenskap, UiB).

Figur 99. De seks mindre tunene omkring hovedtunet som kan følges tilbake på 1500–1600-tallet. Utsnitt av utskiftningskart 1872

Det gjelder et særlig kjent og forseggjort beslag (gullmunnblikk) til en sverdslire fra eldre jernalder (B 2049), muligens fra en haug i Gjerdesjøen (Fett 1963, 3). Dessuten skal det være funnet en fingerring av gull i en haug på bnr 9/3, men uten nærmere funnopplysninger. Samlet har det vært minst 24 forhistoriske gravminner på Gjerde. Det er også gjort andre arkeologiske funn på gården, blant annet spor etter jernproduksjon (nr 15), to nausttuffer, muligens fra jernalderen (nr. 12), og en bauta fra 1000-tallet med innrisset kors nær Gjerde kirke (nr. 10), foruten de to nevnte runesteinene fra 1000–1100-tallet, funnet i kirkegårdsmuren. I 1959 grov dessuten Per Fett to sjakter nord for hovedtunet, hvor han identifiserte en kokegrop som ikke er datert (B 11347). I dette området, mellom kirken og det historiske tunet, er også den eldste jordbruksrelaterte gjenstanden på Gjerde funnet, en flintdolk fra sen-neolitisk tid (B 5599).

Av Tabell 45 framgår at det er registrert sju mulige gravminner fra eldre jernalder, men hvor bare to er sikkert datert (nr. 1 og 25). Dateringen av de fem øvrige bygger på ytre form (langhaug) og usikre opplysninger om funn av keramikk, som normalt ikke forekommer i yngre jernalder i Norge (3, 7, 11, 17b og 24). Alle gravminnene som kan være fra eldre jernalder er lokalisert ved Gjerdesjøen mot nord, nær krysset for hovedferdselsårene. Et unntak utgjør Fishaug (nr. 24) som lå noe nærmere det historisk kjente tunet. Motsatt er de fem funnene fra yngre jernalder (13, 14, 20, 23 og 24) lokalisert nær det historisk kjente tunområdet mot sør. Den eldste graven her er trolig fra 700-tallet (nr. 23). Bildet er ikke helt entydig, fordi den nevnte Fishaug med en grav fra 900-tallet også inneholder eldre graver, hvor minst en av fem eller seks begravelser besto av krukker med bein, trolig fra eldre jernalder. Dessuten kan det også ha vært gjort et keramikkfunn nær det historiske tunet eller mer sannsynlig nær hovedferdselsveien (jf. nr. 17/17b). De antatte gravminnene har likevel en såpass klar romlig fordeling at de også kan antyde en kronologisk utvikling på gården, hvor bosetningen ble flyttet fra området ved veikrysset til der tunet lå senere. Et eventuelt eldre tun nordøst for kirken er imidlertid ikke identifisert, og det er derfor nødvendig å ta forbehold. Det historisk kjente tunet synes derimot sikkert å ha vært etablert senest i yngre jernalder, eventuelt noe tidligere vurdert etter forekomst og nærhet til gravminner.

Jordbruksspor på hovedgården – de arkeologiske undersøkelsene av Markus-åreeren på Gjerde (sjakt 1 og 2)

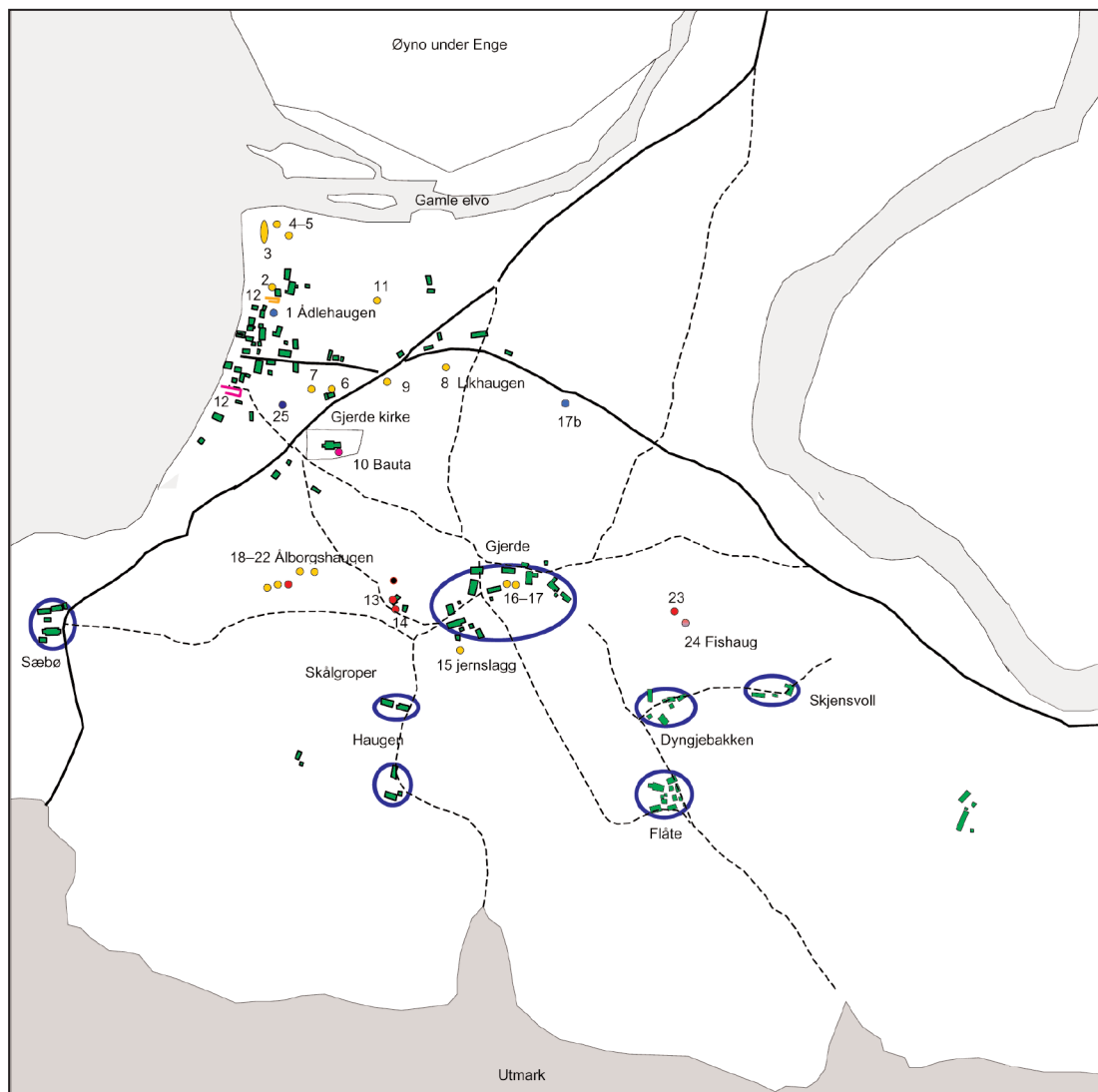
8.1.2.2

Umiddelbart vest for hovedtunet på Gjerde lå tidligere den såkalte "Markus-åkeren", ca. 10–12 m.o.h. ²⁷² Den gikk av bruk etter utskiftningsene i 1872 da tunet på 9/3 ble oppført her. Reinen er fremdeles bevart i vestre kant (mellom boniteringsfigur 143 og 144; Figur 104). I dette moderne og hardt planerte jordbrukslandskapet utgjør åkerreinen et av få bevarte fossile dyrkingselementer på den sentrale Gjerde-gården, i slående kontrast til

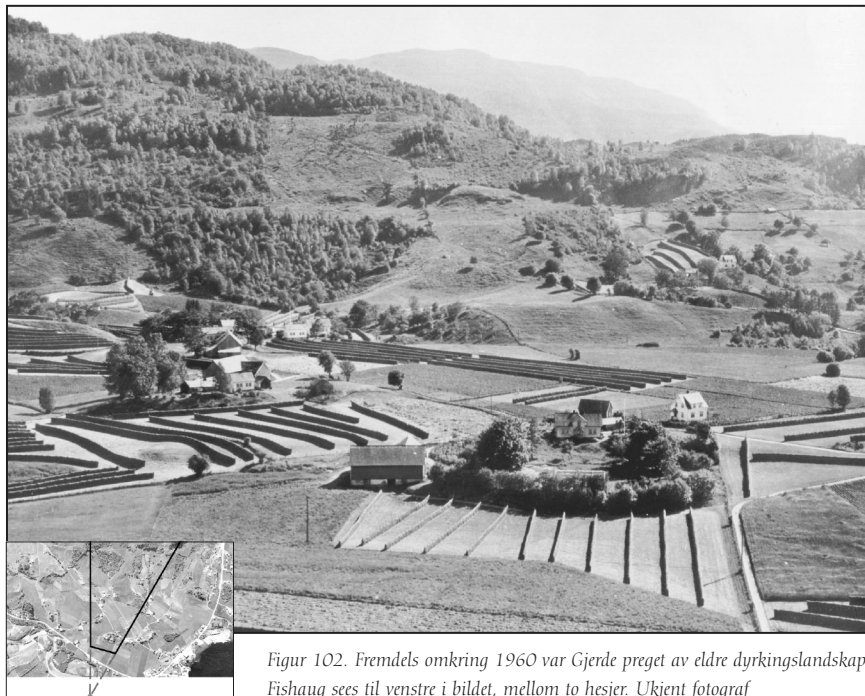
1	Den såkalte "Adlehaugen" lå rett sør for en antatt forhistorisk nausttomt, med sjøveien mellom, og var ca. 19 m i tverrmål og nær 2 m høy. Utgravninger i 1875 viste fire eller fem branngraver i små steinkister, hvorav to med leirkar fra eldre jernalder (B 3017a og B 3017 b-c)
2	Retten nord for Adlehaugen skal det i 1870-årene ha vært en haug, fjernet før 1898, muligvis med funn av smeltet glass (B 1598)
3	Ytterst ved det gamle elvefaret, ca. 100 m NNØ for nr. 1, lå en langhaug, ca. 24 x 5 m kalt "Hundahaugen". Den er inntegnet på utskiftningskart fra 1872 "eng" (bon. fig. nr. 19). Tidligere lå det et godt laksevarp ved utløpet av "Gamle-elva", og kanskje har haugen navn etter dette (hund, fangsplass). Hundahaugen kan ikke dateres mer presist, men ofte skjuler langhauger kvinnegraver fra eldre jernalder
4-5	Tett ved Hundahaugen (nr. 3) lå to mindre hauger, hvor det i den ene (nr. 5) omkring 1878 ble funnet av sverd, mens den andre var halvveis fjernet i 1898. Haugene er ikke inntegnet på utskiftningskartet
6	Haug ca. 70 m nord for kirken, opptil 1,5 m høy, udatert
7	Udatert haug lå rett V for nr. 6, ca. 13 m i tverrmål, og "mannshøg". Funn av steinheller og en hvit kvartsblokk kan usikkert antyde eldre jernalder
8	To haugrester som Bendixen i 1885 så ved landeveien N for kirken, hvorav den ene noe lengre mot Ø (Bendixen 1899, 27). Ved det store veikrysset ligger det ifølge kartet til IFSKF et sted som heter "Likhauget". Kan hende lå den ene haugen her, ca. 150 m NØ for kirken, mens den andre eventuelt lå noe nærmere kirken
10	På kirkegården på sørsiden av Gjerde kirke står en kjent bautastein med et liljekors. Den er vel 5,2 m høy, 70 cm bred og 10 cm tykk, og med spiss topp. På bakgrunn av stilhistoriske trekk kan den dateres til 1000-tallet (Schetelig 1911b; Fuglesang 1980; Madsen 1998 m/ref). Det er usikkert om den eventuelt representerer en tidlig kristen gravstein, eller en form for minnestein
11	En fjernet haug, ca. 120 m øst for nr. 1, muligvis en rest av langhaug (25 lang), med funn av en nå tapt spiralfingerring av bronse (eldre jernalder?)
12	To nausttuffer, hvor den sørligste angivelig var 25 m lang og 10 m bred. Det andre nausttuffen lå mellom nr. 1 og 2 og er av ukjent størrelse
13	Grav under flat mark i tufta for våningshuset (dvs. bygning nr. 84), funnet i 1872. Her skal ha framkommet sverd, spyd øks, piler, jernkjele, bronseskål, klinknagler, et bryne og bisset, men gjenstandene ble delvis ødelagt og tapt da folk ville prøve dem (FK 5/1; Bendixen 1899, 25). Muligvis er en øks jeg tok inn under mine utgravninger i dette området fra denne graven. Den hadde ligget løst i den gamle låvebrua på tunet, 15-20 m fra det aktuelle funnstedet, og var av Petersens type E eller F. Øksen daterer i så fall graven til perioden 850-1000 (jf. Petersen 1919, 41, 43). Kort etter ble det også funnet et sverd i samme område tatt inn av Live Johannessen
14	Mulig grav rett sør for våningshus på bruk 3 (dvs. der bygning nr 84 på utskiftningskartet er inntegnet. Her ble funnet et tveegget sverd (type I), 25 klinknagler og diverse jernbiter, ettergravd av Egil Bakka i 1956 (B 11034). Funnet er fra perioden 800-1000 (Hatleskog 1986, 180)
15	Røys ca. 100 m SØ for tunet på 9/3, fjernet før 1898. Mye kull, brente stein, sinter og slagg. Bendixens skriver at det ble funnet hele grener og en mengde myrmalm på åkeren omkring, som har "været smeltet her paa stedet, i røsen" (Bendixen 1899, 28). Fremdeles er det bevart en stor slagglump utenfor dagens våningshus (9/3), men det er usikkert om denne er fra samme lokalitet. Tydeligvis dreier det seg om jernproduksjon og neppe et gravanlegg
16 17/17b	Nær "landeveien" på bruk 9/2, skal det ved rydding være funnet en kiste av fire kantstille heller med takhelle, hvor det sto et lyst rødlig leirkar med fet sort jord (Bendixen 1899, 27). Det vanskelig å peke på et nøyaktig funnsted, men i utskiftningsprotokollen er bonitetsfigur nr. 776 beskrevet som "Hauge" og ligger midt i tunet på 9/2. Funnet skal imidlertid ha vært gjort på lavere terrasse ikke langt unna husene på bruk 9/3. Likevel stemmer ikke dette med Bendixens topografiske beskrivelse og jeg tror han med "landevei" mener hovedvei og ikke gårdsvei. Jeg anser det derfor som mest sannsynlig at graven er funnet nær hovedveien på bruk 2, alternativt i en av haugene ved tunet. Keramikkfunnet tyder på eldre jernalder
18-22	Gravfelt på Ålborghaugen ("borghaugen" nr. 206 i utskiftningsprotokoll). De fem haugene er fra 4 til 9 m i tv. I en av dem er det funnet klinknagler fra yngre jernalder (B 9287), mens de øvrige er udaterte
23	En haug på 17-18 m i tv og 1,5 m høy. Omkring 1930 ble det funnet et enegget sverd og tre perler (B 8197). Dessuten ble det før 1927 funnet en tynn båndformet fingerring av sølv (B 7771) bare 10-15 m vest for denne haugen, men det er usikkert om den er fra samme anlegg. Sverdet er trolig fra 700-tallet (Hatleskog 1986, 180)
24	10 m fra nr. 23 lå den såkalte "Fishaug" (24). Etter utskiftningene i 1872 kom den til å ligge på Skjensvolls grunn, men horte tidligere til bruk 1 av Gjerde. Den er inntegnet på utskiftningskartet fra 1872 (nr. 846 "Ager") (se også foto av Gjerde, Figur 102). I Fishaug var det fem eller seks graver, deriblant en brent mannsgav fra yngre jernalder med tveegget sverd (type Q), spyd (Solberg 1984, VII.2), bisset, kniv av jern og annet (B 9257). Hatleskog daterer denne til 900-tallet (Hatleskog 1986, 180). I en av de andre gravene sto en spennformet krukke med brente bein og aske, trolig en kremasjonsbegravelse fra eldre jernalder. Sannsynligvis er Fishaug benyttet som gravgjemme over en lang periode. I likhet med nr. 23 var den godt synlig fra den østre gårdsveien til tunet på Gjerde
25	På Gjerdesjøen er det funnet rester av et praktsverd med slire fra yngre romertid, av samme type som et sverd i den kjente Avaldsnesgraven (Flagghaugen) (B 6207) (Gustafson 1906, fig. 327; Schetelig 1912a, fig. 139; Solberg 2000, 120). Funnkonteksten er noe usikker, men sverdet lå angivelig ca. 60 cm dypt, om lag 50 m øst for den sørlige nausttuffen (nr. 12). Det er usikkert om her også har vært haug

Tabell 45. Forhistoriske gravminner og andre funn fra Gjerde, se også Figur 101

Figur 101. Forhistoriske gravminner, bebyggelse og ferdselsveier på 1800 tallet på Gjerde

situasjonen for 40–50 år da mye av det gamle dyrkingslandskapet ennå lå intakt (jf. Figur 102). En undersøkelse av denne reinen ble derfor ansett å ha et stort potensial for å belyse jordbruksutviklingen på Gjerde, også siden den er en av åkrene som ligger nærmeste det historiske tunet. I protokollen fra 1872 har den fått høyeste bonitet (= 1) (nr. 143), sammen med 45 av 293 åker-stykker på Gjerde, av totalt 1003 boniteringsfigurer.

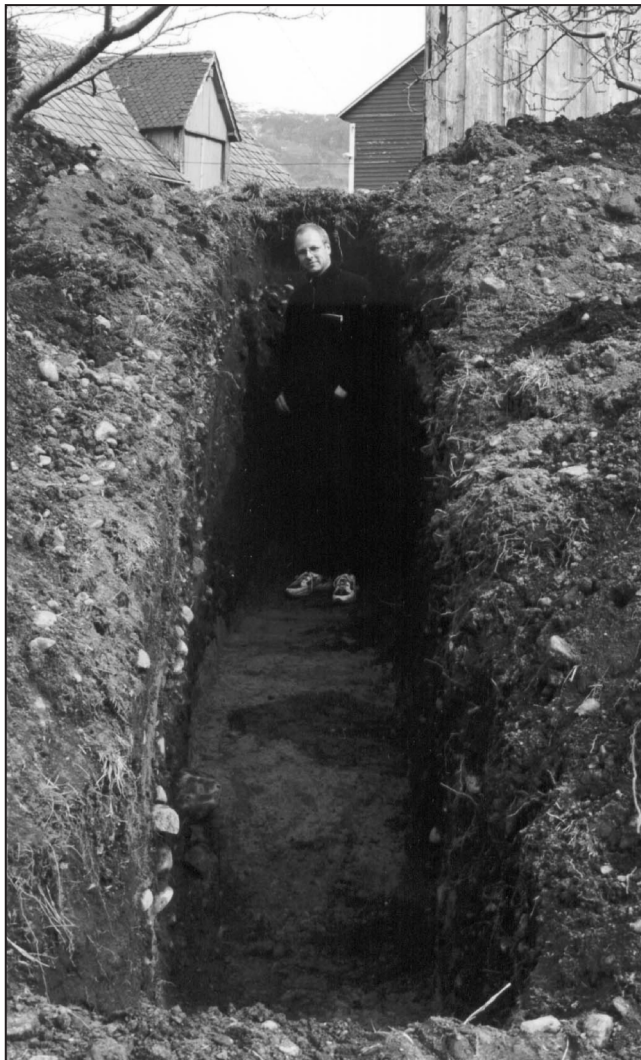
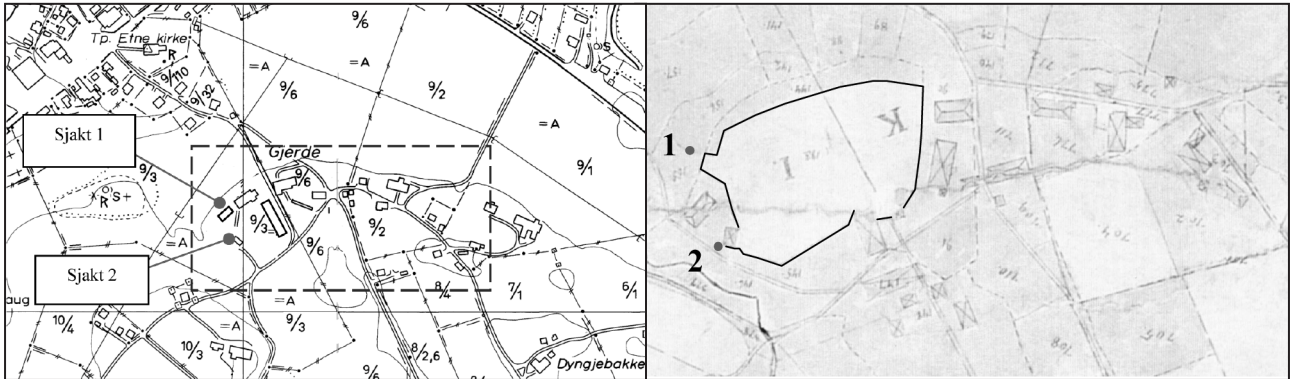
Figur 102. Fremdels omkring 1960 var Gjerde preget av eldre dyrkingslandskap. Fishaug sees til venstre i bildet, mellom to hesjer. Ukjent fotograf

Markus-åkeren ble derfor undersøkt med to sjakter, begge gjennom reinen i vestre kant, vel 25 m fra hverandre. ²⁷³ I sjakt 1 ble det påvist to fossile dyrkingslag, og i sjakt 2 et rydningslag og fire fossile dyrkingslag. Det ble tatt ut tre dateringsprøver i sjakt 1 og fire i sjakt 2. I sjakt 2 som var uforstyrret av moderne inngrep var det mulig å følge hele dyrkingsutviklingen fra opptaket av jordbrukslandet og fram til åkeren gikk av bruk på 1800-tallet.

Disse undersøkelsene viser at området for Markus-åkeren ble ryddet alt i førromersk jernalder og at dyrkingen startet ikke lenge etter. Det synes å ha foregått mer eller mindre kontinuerlig åkerbruk fram til tidlig middelalder. Fargeendringen i jordlagene fra grått til mer brunlig i overgangen mellom eldre og yngre jernalder (sjakt 2) kan antyde at åkeren ble tilført mer husdyrgjødsel i yngre jernalder, og driften intensivert. Dette kan kanskje settes i sammenheng med etableringen av det historisk kjente tunet, i alle fall samsvarer det kronologisk med distribusjonen av gravminnene i området (se ovenfor). Etter en sannsynlig bruksendring på 1000–1100-tallet fulgte en fase med kraftig jordakkumulasjon i åkerreinen, trolig pga. dypere jordbearbeiding i åkeren (jf. boks 1 og 2).

| 273 | Undersøkelsene jeg ledet her var assistert av de daværende hovedfagsstudentene i arkeologi Kristine Gabrielsen, Marit Skrede, Gunhild Stang og John Olsen, kunsthistoriker Vidar Trædal og kirkegårdsgraver Pål Baustad.

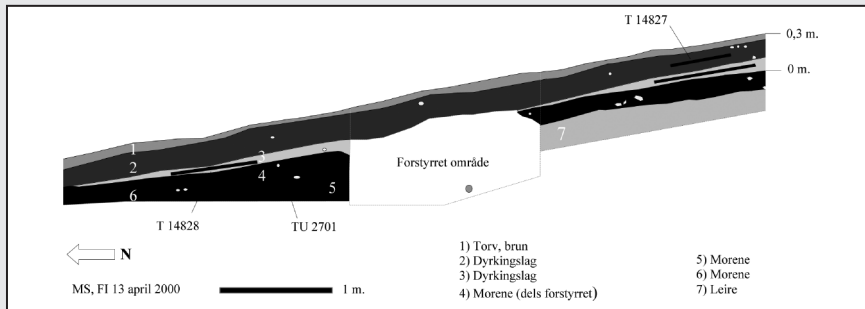

Figur 103.
Markus-åkeren ved
gamletunet på Gjerde med
undersøkelssjakter avmerket

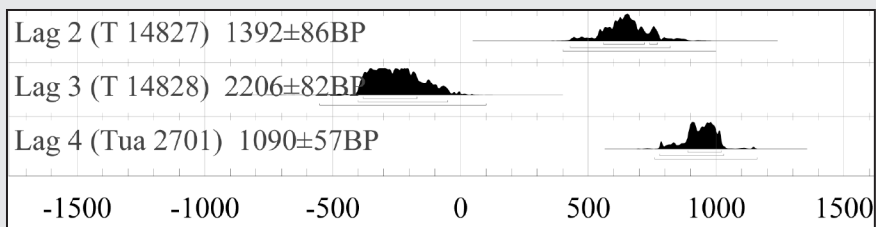
Figur 104. Forfatteren og sjakt 2.
Foto John Olsen

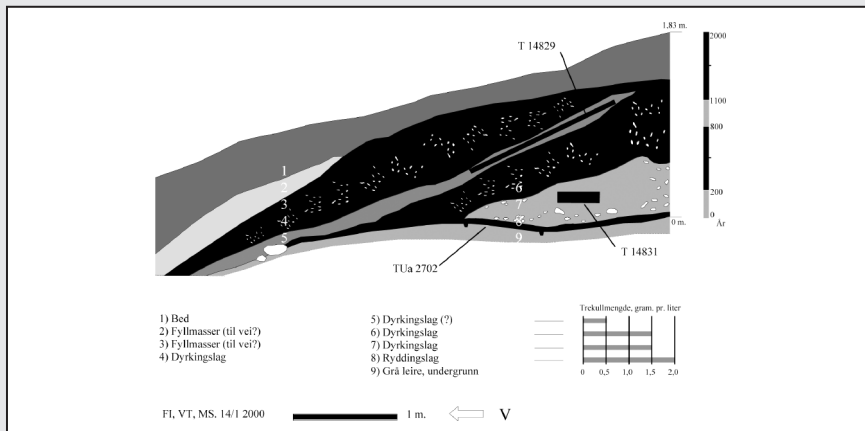
Boks 1 og 2

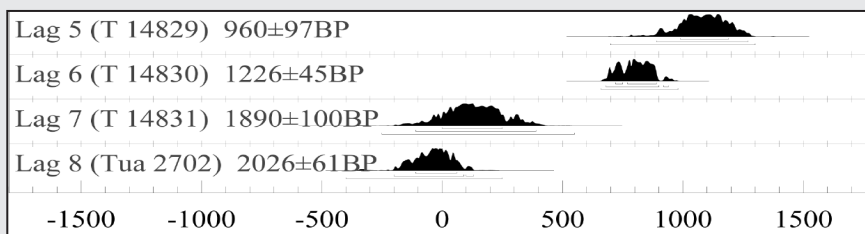
Figur 105. Profiltegning sjakt 1

Figur 106. C14-dateringer fra sjakt 1

Figur 107. Profiltegning sjakt 2

Figur 108. C14-dateringer fra sjakt 2

(Sjakt 1) Det var en klar stratigrafi i sjakt 1, men området var noe forstyrret av moderne nedgravning i midtre del av sjakten. Det eldste dyrkingslaget (lag 3) i sjakt 1 skriver seg etter alt å dømme fra førromersk jernalder (T 14828).

274 Det påfølgende dyrkingslaget er sannsynligvis fra merovingertid, eventuelt noe eldre eller yngre (T 14827).

275 Lagets mektighet og høye innhold av trekull tyder på at det representerer en intensivt bruk av åkeren.

Dateringsprøve TUa 2701 fra lag 4 (bjørk, hassel) gir en yngre datering enn de stratigrafiske forhold skulle tilsi. Prøven er datert til vikingtid/ tidlig middelalder. Området er trolig mer forstyrret enn det som framkommer på profiltegningen og jeg var klar over i felt, og jeg anser dette som den sannsynlige forklaringen på den unge dateringen.

(Sjakt 2) Undersøkelsen avdekket 1,8 m med dyrkingsjord, med et tynt lag trekull iblandet brun torvjord nederst, etterfulgt av minst fire lag tolket som dyrkingslag, hvor det var klare stratigrafiske skiller. Det 2–4 cm tykke trekull-laget nederst (lag 8) ligger direkte på et grått leirelag, tolket som den naturlige undergrunnen (lag 9). Jeg tolker lag 8 som første rydding av skog for beitebruk, og det har en klar avgrensning mot vest, og stopper ved en stein. Denne synes å ha markert ytterkanten for ryddingen. Laget er ikke gjennombrutt av senere dyrking, og deler av den opprinnelige markflaten står igjen. Vegetasjonen besto av løvtrær hvilket også tyder på intensjonell rydding fordi løvtrær normalt ikke rammes av skogbrann (jf. kap. 3.3.4). C14-prøven (hassel og bjørk) (TUa 2702) viser førromersk jernalder, muligens eldre romertid. **276**

Det påfølgende laget (lag 7) var gråsvart i fargen og på det tykkeste ca. 30 cm. Det skiller seg klart fra laget over og under. Det stopper 1,5 m fra rydningslagets (lag 8) ytterkant. Jeg tolker lag 7 som rest etter åkerjord i en åkerrein. Dateringen (bjørk/furu) (T 14831) viser helst eldre romertid, og kan tyde på at åkeren ble tatt opp nokså umiddelbart etter den første ryddingen. **277**

Lag 6 skiller seg fra foregående lag ved være langt brunere i fargen, men består ellers av samme type masse, mineralrik åkerjord. Fargeforskjellen kan f.eks. skyldes økt bruk av husdyrgjødsel, som eventuelt også kan forklare det stratigrafiske skillet mellom lag 6 og 7. C14-dateringen (T 14830), hvor prøven er tatt ut midt i laget, viser yngre jernalder. **278**

Lag 5 har helt annen karakter enn de foregående lagene og består av en steinfri og porøs brun jordmasse. Laget har samme farge som laget under, men med et betydelig lavere trekullinnhold (0,3 mot 1,5 gr. kull per liter). Det skiller seg også fra de øvrige lagene i sjakten ved å være nær steinfritt, partiklene er finkornet og mest sannsynlig vannbårne. Jeg tolker dette som en form for avrenning. Laget avspeiler en endring i bruken av åkeren uten at det umiddelbart er klart hva dette innebar. C14-prøven (T 14929) gir en datering til tidlig- eller høymiddelalder. **279**

I den påfølgende perioden, da klosteret antakelig hadde overtatt Gjerde, skjedde en kraftig intensivering i dyrkingen. Det avtegrer seg som et tykt dyrkingslag (lag 4), gult i fargen og rikholdig på stein og gras. Laget er ikke C14-datert, men er ut fra lagrekkefølgen yngre enn tidlig middelalder. Det er naturlig å se avsetningen i sammenheng med dypere jordbearbeiding i åkeren hvor morenemasser i grunnen ble dyrket opp og dernest avsatt i reinen. Det er usikkert om dette f.eks. kan ha sammenheng med introduksjon av plog, men direkte utenkelig er det ikke.

Lag 3 og 2 er trolig av yngre dato og kan representere fyllmasser i forbindelse med planering til gårdsvei. En nå nedlagt vei avmerket på utskiftningskartet fra 1872 synes å krysse i det aktuelle området, og lagene har mindre interesse i min sammenheng.

| 274 | T 14828, 1. $\sum$ 380–170 f. Kr. (68,2%), 2. $\sum$ 400–50 f. Kr. (95,4%), 3. $\sum$ 550–100 e. Kr. (99,7%) (bjørk og hassel).

| 275 | T 14827, 1. $\sum$ 560–770 (unntatt 720–740) (68,2%), 2. $\sum$ 430–820 (95,4%), 3. $\sum$ (400–1000 (99,7%) (bjørk, hassel, furu, sopp).

| 276 | TUa 2702, 1. $\sum$ (68,2%) 110 f. Kr.–60 e. Kr., 2. $\sum$ (95,4%) 200 f. Kr.–130 e. Kr. (unntatt 90–100 e. Kr.), 3. $\sum$ (99,7%) 400 f. Kr.–250 e. Kr.

| 277 | T 14831, 1. $\sum$ (68,2%) 0–250 e. Kr., 2. $\sum$ (95,4%) 110 f. Kr.–390 e. Kr., 3. $\sum$ (99,7%), 250 f. Kr.–550 e. Kr.

| 278 | T 14830, 1. $\sum$ (68,2%) 720–890 (unntatt 750–770), 2. $\sum$ (95,4%) 680–940 (unntatt 920–940), 3. $\sum$ (99,7%) 660–980.

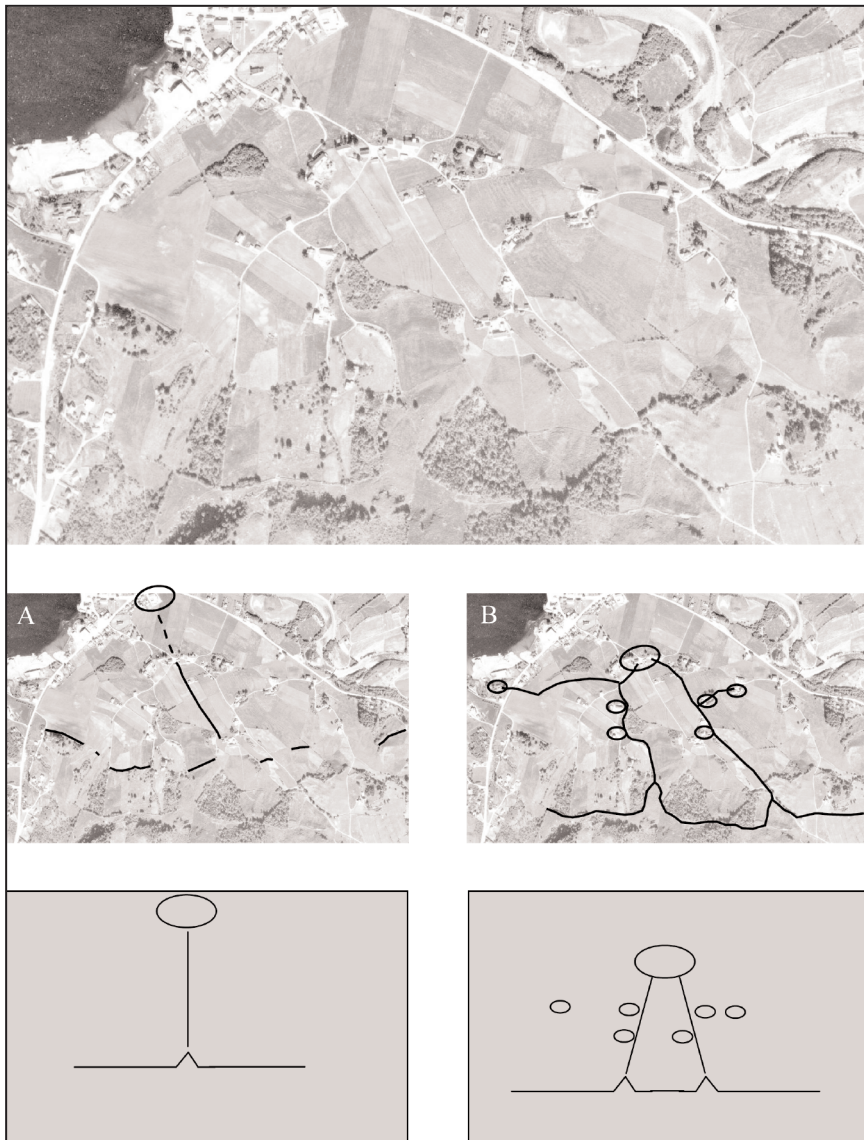
8.1.3 Endringer i organiseringen av hovedgården

Jeg har på grunnlag av den romlige struktureringen av forhistoriske gravminner, ferdselsårer og dyrkingsspor antydnet at det kan ha foregått en omorganisering av gården i overgangen fra eldre til yngre jernalder. En nærmere analyse av flyfoto og utskiftningskart fra 1872 støtter opp om dette (jf. Figur 109). På et flyfoto fra 1968 aner en ennå konturene av en grenselinje i landskapet, ca. 200 m innenfor og nord for innmarksgrensen i 1872 (Foto 556 F9). Spørsmålet er om dette kan representere en eldre innmarksgrense. Dessverre er områdene nå fullstendig nedpløyet, og strukturen lar seg derfor ikke undersøke nærmere i felt. Utskiftingskartet fra 1872 viser en geil som går sørover fra hovedtunet. Ved Flåte, ca. 20–30 m før den når en eventuell eldre innmarksgrense, gjør geilen en "unaturlig" kraftig sving mot øst, og kobler seg på det som kan være en yngre geil. Dette kan være uttrykk for ulike kronologiske sjikt i utviklingen av hovedgården, og at det foreligger minst to faser.

Fase A karakteriseres ved at det bare gikk én geil mellom hovedtunet og utmark. Tunet lå antakelig ca. 200 m nord for det historisk kjente tunet, nær gravminnene fra eldre jernalder og det sentrale veikrysset i området. Grensen mot utmark kan ha gått lengre inne, mot nord, enn i senere tid. Foreløpig er det ikke kjent andre bosetninger innen hovedgården fra fase A, men her foreligger f.eks. ikke flateavdekkingsundersøkelser. De to ytterste bosetningene fra historisk tid, Skjensvoll og ikke minst Sæbø har navn som kan tyde på at de var etablert alt i jernalderen (f.eks. E. Fett 1968, 219, 221). Dette er også de to brukene som skiller seg ut med høyest landskyld, som kan indikere en viss alder (jf. Tabell 44).

I fase B flyttes tunet. Gravminnene fra yngre jernalder nær det historisk kjente tunet antyder at dette kan ha skjedd senest på 700-tallet. Trolig ble innmarken utvidet og to nye geiler kan ha blitt etablert på hver side av den gamle. Det ble antakelig oppført et nytt bøgjerde, noe som i dobbel forstand må ha vært skjellsettende da det antakelig også gav navn til gården. Langs de nye og lengre geilene ble det, uvisst når, sannsynligvis etablert fire nye bosetninger (Dyngjebakken, Flåte og Haugen 1 og 2). Disse var i drift senest i 1567, med unntak av et bruk som da lå øde. Sannsynligvis dreier det seg ødebosetninger fra tidlig- eller høymiddelalder som ble tatt opp på ny kort etter 1520 (jf. kap. 7.1.1.).

En skulle kanskje forvente at den faste organiseringen av hovedgården i fase B hadde sammenheng med hvordan Halsnøy klosteret drev jordegodset sitt, men strukturen synes å ha vært etablert før klosteret fikk hånd om Gjerde, tidligst i 1160-årene. Navnet Gjerde er først dokumentert i sagematerialet omkring 1200, men gravminnene antyder som nevnt at det historisk kjente tunet fikk sin

Figur 109. Flyfoto av sentrale deler Gjerde-området, 1968. A) Her har jeg tegnet inn en antatt eldre innmarksgrense og geil. Vi kjenner ikke til andre bosetninger innen hovedgården fra denne fasen, men det er sannsynlig at slike fantes. Fasen er ikke sikkert datert, men skriver seg trolig fra eldre jernalder. I yngre jernalder eventuelt middelalder kan det ha skjedd endringer i organiseringen av gården, slik vist på fig. B). Tunene her kan dokumenteres tilbake på 1500-tallet, mens nærværet av gravminner tyder på at hovedtunet alt var etablert i yngre jernalder. Innmarksgrensen på fig. B er tegnet inn slik den framkommer på utskiftningskart fra 1872.
Foto: Widerø 1968, 556 F9

plassering senest i yngre jernalder. Sannsynligvis representerer fase B en form for hovedgårdsdrift med mindre omkringliggende bosetninger alt i yngre jernalder. Foreløpig er ikke fasene sikkert datert, og den skisserte utviklingen må derfor betraktes som noe hypotetisk.

8.2 Jordegodset til Gjerde

Jeg har i min tidligere undersøkelse argumentert for at "Gjerdegodset" opprinnelig besto av 23 gårder/parter som lå samlet omkring hovedgården Gjerde. Fjorten av disse var samlet i heleieblokker nær hovedgården, mens de øvrige utgjorde strøgods i nær omegn. Godset ble sannsynligvis splittet i tidlig middelalder, muligens i forbindelse med kroningen av Magnus Erlingsson i 1163/4 (Iversen 1999a; 1999b; 2000). Vi har heller ikke her samtidige kilder som dokumenterer dette. En rekonstruksjon av godset må derfor ta utgangspunkt i yngre eiendomskilder, og sammenholde dem med det arkeologiske materialet på samme måte som for kongsgårdene.

Figur 110. Distribusjon av gravminner i det sentrale Etna. Sort = eldre jernalder, grått = yngre jernalder, uten fyll = udatert

Eiendomsforholdene rundt Gjerde belyst ved forhistoriske gravminner

8.2.1

I Etne skipreide er det kjent 562 forhistorisk gravminner, hvorav 61 er datert til yngre jernalder (Madsen 1998) og et tilsvarende antall (65) til eldre jernalder. Fire gravminner er fra bronsealderen. Av 76 gårder har 46 gravminner, dvs. 61 prosent, og dermed en høyere andel enn omkring de andre undersøkte kongsgårdene. Av disse har 20 gårder gravminner fra yngre jernalder, og tilsvarende 18 for eldre jernalder. Gravene har en karakteristisk distribusjon utenfor Gjerdens nære omkrets, slik jeg tidligere har gjort rede for i hovedfagsundersøkelsen (Iversen 1999a, 28–33). Trekker vi en grense på tvers av den sentrale bygden (Etne skipreide vest for Stordalsvatnet), hvor Litledalen er delt langs elven og grensen ellers følger Støleterrassen, er ca. 450 forhistoriske gravminner lokalisert på østsiden og bare i underkant av 60 på vestsiden av linjen. Totalt fins 510 av Etnes 562 gravminner innen dette området, mens de øvrige er lokalisert på gårdene omkring Stordalsvatnet i øst. Det er dermed få gravminner i området der Gjerdegodset ligger, og her forekommer ikke gravminner fra yngre jernalder. Spørsmålet er om dette mønsteret, som også er funnet i områdene rundt kongsgårdene, har sammenheng med at godset har forhistorisk opphav eller skyldes at det først er ryddet i middelalderen.

Eiendomsforholdene rundt Gjerde belyst ved skriftlige kilder

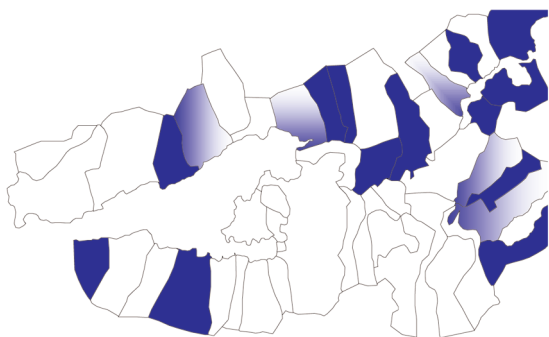
8.2.2

Det er særlig tre eiere som står sentralt i rekonstruksjonen av Gjerde-godset; (1) Halsnøy kloster (2) prestebordet i Etne og (3) prebendegods under Bergen domkapittel. Dette er også de tre største jordeierne i Etne, i tillegg til biskopen som satt med tilsvarende stort jordegods som domkapitlet. Bispegodset ligger mer spredt og synes derfor mindre relevant i denne sammenheng. Det er dessuten bare blant de tre førstnevnte at det kan skilles ut heleieblokker. Siden jeg tidligere har drøftet krongodset i Etne (jf. note 263), skal jeg her bare kort gjøre rede for selve avgrensingen av Gjerde godset med utgangspunkt i de tre førstnevnte institusjonene. I Etne er det mulig å skille ut fire heleieområder i Etne (blokk A–D), hvorav blokk A og B lå omkring Gjerde.

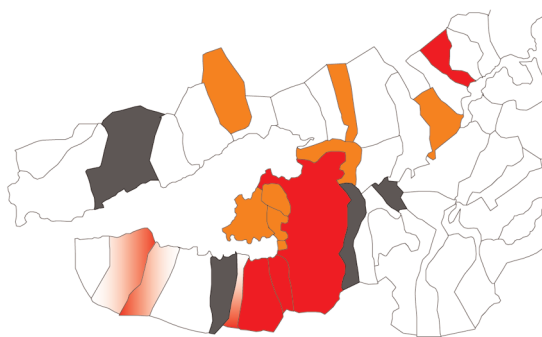
Halsnøy-gods

8.2.2.1

(Blokk A) Blokk A består av Halsnøy-gods. Samlet omfattet klosterets eie 18 gårder i Etne, og til sammen 46, 4 ls i landskyld i 1647. Det er de samme gårdene som i 1614, slik jordeboken for Halsnøy kloster viser. Omkring Gjerde danner gårdene Engelsgjerd, gnr. 15, Osnes, gnr. 16, ødegården Killingtveit ("Kiellingtuedt") under Osvåg, samt Kvammen ødegård, gnr. 18, et heleieområde på fem gårder, når Gjerde regnes som én gård. Samlet landskyld av blokk A var 29,4 ls i 1647. Her utgjorde Gjerde alene 24 ls.

Verdslig eie (bonde og adel)

Prestebords- (lysegrått), Halsnøy- (mørkegrått) og prebende-gods (sort)

Figur 110a. Eiendomsforhold i det sentrale Etna

8.2.2.2 Prestebordsgods

(Blokk B) Blokk B omfatter prestebordsgods under Etna. I høymiddelalderen var det tre sognekirker i Etna. ²⁸⁰ I senmiddelalderen ble disse slått sammen til ett prestegjeld, hvor Støle ble hovedkirke og Grindheim og Gjerde annekskirker. ²⁸¹ Dette, i kombinasjon med en lakune i BK (blad 67–85.), ²⁸² gjør det vanskelig å skille ut hvilke eiendommer som opprinnelig lå til hvilke prestebord. Ifølge jordeboken for Bergen bispedømme fra omkring 1600 eide Etna prestebord da ni gårder, i tillegg til prestegården Enge (Johannessen 2000, 210f). Tre av gårdene lå i Støle sogn (Vad, Kambe og Flaktveit), én i Grindheim (Rame) og fem i Gjerde (Osnes, Matskår, Berge, Fosse, Vågen).

Omkring Gjerde dannet Matskår, Vågen og Osnes et heleieområde (blokk B), forbundet med prestegården Enge over sjø. Kambe, som grenser til Enge, synes derimot å være en

| 279 | T 14829, 1. Σ (68,2%), 990–1190, 2. Σ (95,4%) 890–1270, 3. Σ (99,7%) 700–1300.

| 280 | Det er omtalt egen prest på Støle i 1329 (DN I nr. 206) og 1343 (DN XVIII, 15). På Gjerde er Erling prest omtalt på den middelalderiske kirkeklokken anno 1315 (Hoff og Lidén 2000, 105) og Sigurd "prest j Gerde" i 1325. Grindheim var eget sogn i 1326 (DN I, 186).

| 281 | Allerede i 1370-årene er det indikasjoner på at det bare var ett prestebord i Etna. Da nevnes Binning Guttormsson som "prester j Ethni" (DN II nr. 442, DNV nr. 298; Dyrvik 1972, 397).

| 282 | Av innholdsfortegnelsen i BK, trolig fra 1408, framgår at Gjerde og Grindheim opprinnelig var ført på blad 75 og 76. Om også Støle var med i BK er usikkert da innholdsfortegnelsen ikke når høyere opp i alfabetet enn bokstaven P (jf. BK 7).

yngre tilvekst i prestebordsgodset (Dyrvik 1972, 301) og blir derfor ikke regnet med i denne heleieblokken. Heleieblokk B består slik av fire tilgrensende gårder med en samlet landskyld på nær 12 ls. omkring midten av 1600-tallet. ²⁸³ Ut fra beliggenhet er det rimelig å tolke blokk B som tilhørende Gjerdes prestebord i middelalderen. Den grenser til heleieblokk A og skal trolig sees i sammenheng med denne.

I 1325 ble det dertil utstedt et kongelig vernebrev for Sigurd prest i Gjerde og hans bror Hallvard Torsteinsson med kone og barn, hvor de fikk kongelig vern av eiendom og løsøre (DN XVIII nr. 6; RN IV nr. 338). Slike vernebrev var ofte knyttet til privilegier og stadfesting av tidligere kongsdonasjoner. Det kan derfor være et spørsmål om ikke en kjerne i prestebordsgodset – antydningvis blokk B – springer ut av kongsdonasjon før 1325, uten at en slik ellers er kjent i skriftkildene. ²⁸⁴

Domkapittelgods

8.2.2.3

Jeg har tidligere argumentert for at prebendegodset i Etne ikke kan sees isolert fra Halsnøy klostergods (Iversen 1999a, 32), begrunnet i at disse institusjonenes eie lå innvevd i hverandre og sammen dannet heleieområder. Også kirkeorganisatorisk var der en nær sammenheng mellom Halsnøy kloster, og Bergen domkapittel og bispestol. Lars Hamre har hevdet at Halsnøy kloster kan ha fungert som en regulær parallelinstitusjon til Bergen domkapittel (Hamre 1958, 196). Knut Robberstad har gått så langt som å hevde at Erling Skakke kan ha hatt et bakenforliggende motiv for å gjøre Halsnøy kloster til et augustinerkloster med tilknytning til domkirken på Holmen, for å få innflytelse på rekrutteringen til domkapitlet og dermed bispeemnene i Bergen (Robberstad 1952b, 43). Ikke minst var Magnus Erlingsson nært knyttet til Kristkirken i Bergen. Det var her han ble kronet i 1163/4 og gravlagt i 1183/84. I hans regjeringstid kom dessuten den store Kristkirken i bruk som katedral for bispedømmet, og domkapitlet ble også stiftet på denne tiden, senest i 1180-årene, muligens noe før (Helle 1982, 148f; Tryti 1987, 281). Kanskje er det i en slik sammenheng samlokaliseringen av eiendommene i Etne skal sees, og at også domkapitlet kan ha fått en grunndonasjon av Erling Skakke eller Magnus Erlingsson. Det er i denne sammenheng verdt å merke at Kristkirkens fremste prebende, dvs. korplassen foran til venstre (*prima sinistro chrori*), var oppkalt etter St. Magnus. Siden denne helgenen (Magnus, jarl på Orknøyene, † 1115) spiller en beskjeden rolle i norsk sammenheng, er det vel et spørsmål om ikke dette indirekte også var en hyllest til kong Magnus (Beyer 1970).

Domkapitlets eiendommer omkring 1600 i Etne skiller seg ut med den største

| 283 | Landskylden til Enge prestegård er ikke oppgitt i 1647 og er her hentet fra matrikkel av 1667 (5 ls.).

| 284 | Den eneste kjente donasjonen til Gjerde kirke i middelalderen var en pengegave fra stormannen Gaute i Talje omkring 1288 (DN II nr. 24).

konsentrasjonen sør for Hardangerfjorden. Sammenblandingen med Halsnøy gods kan tyde på felles opphav. Likevel er bare én gård i Etne registrert som prebendegods på midten av 1300-tallet (jf. BK 26–31). Det gjelder "Medala" som trolig skal identifiseres med Meland i Etne, og som i tilfelle lå til *prima prebenda* (DC) (*senere Jacobi*) (BK 26b; Beyer 1970,*7). Aksdal er i BK dessuten føyd til med yngre hånd (trolig 1500-tallet) med referanse til et nå tapt adkomstbrev (*ibid*). De åtte øvrige gårdene er først registrert som prebendegods omkring 1600 (Johannessen 2000). Siden vi må regne med prebendegodset er fullstendig registrert i BK, kom resten som tilvekster i senmiddelalderen. ²⁸⁵ En mulig forklaring er at det kan dreie seg om tidligere fellesgods (kommunegods) som først senere tilfalt enkeltprebender. Et argument for et slikt mulig makeskifte mellom prebende- og kommunegodset i senmiddelalderen i Etne, er at hele 8 av 9 gårder som er ført som kommunegods under "Etne schibredt" i jordeboken fra ca. 1600 ikke lå i Etne, men i Kvinnherad (jf. Johannessen 2000, 57). Både antallet gårder/partier og størrelsen på dette godset er forenlig med et makeskifte. Bare Fjøsna var fremdeles fellesgods i Etne ca. 1600.

(Blokk C og D). I 1647 utgjorde landskylden av de 9 gårdene 17, 6 ls og sju av dem var heleide. Særlig i østre del av bygden var sammenblandingen med Halsnøygods tydelig. Hele ti av de 13 gårdene fra gårdsnummer 50 til 63 dannet et mer eller mindre sammenhengende heleieområde (blokk C). Omkring Gjerde er det en liknende tendens. Gravelseter og Meland ligger på hver side av blokk A og skal muligens regnes med i denne. Dessuten danner prebendegården Aksdal på den ene siden av fjorden sammen med Halsnøy-gårdene Utstuen og Vettestø et lite heleiemråde i vest (blokk D). Selv om det i de to sistnevnte også var andre eiere i senmiddelalderen (biskop og Allehelgen-kirken), synes de aktuelle enhetene å ha hatt egne tun og med avgrenset innmark.

Samlet viser dette fire heleieområder i Etne, hvorav to (A og B) er lokalisert ved Gjerde, ett øst i bygden (C), i tillegg til ett (D) ved munningen av Etnefjorden. Blokkene A, B og D bindes sammen av sjøen og har trolig relasjon til Gjerde. I tillegg skal muligens prebendegods-gårdene Meland og Gravelseter nær Gjerde inkluderes i denne heleieblokken. Det kan bety at vi minimum står ovenfor en eldre godsenshet på 11 tilgrensende gårder, samt en nærliggende blokk på tre gårder (D). De 14 gårdene har en samlet landskyld på 50 ls. etter verdiene i 1647, og hovedgården utgjorde vel halvdelen av dette. Øvrige og mer spredte ervervelser ser jeg i denne sammenheng ser vekk fra. Det er også mulig at minst seks av eiendommene som lå til Halsnøy i Ølen, mot sør, skal regnes med til denne godsdannelsen. Her lå de

---

| 285 | Det gjelder Gravelseter, Tveit og trolig Hallaland (Trinitatis), Steine (Synnøve), Nes og Vinja (Blasi) og dessuten var Fjøsna kommunegods.

Blokk	Eier	Antall gårder	Landskyld, lauper smør
A + Gravelseter og Meland	Halsnøy/prebende	7	33,5 (hvorav Gjerde 24)
B	Prestebord	4	12
D (Aksdal, Vesttestø, Utstuen)	Halsnøy/prebende	3	4,5
Sum		14	50

Tabell 46. Tilgrensende helcieblokker ved Gjerde i Etne

øverste gårdene Oppheim, Rødne, Hustveit, Lien, Tveit og Ryen som en samlet blokk, bare atskilt fra godset omkring Gjerde av noen få kilometer med skog. Jeg har likevel valgt også å holde disse utenfor i den videre analyse da de ligger utenfor undersøkelsesområdet.

Godset opphav – de agrararkeologiske undersøkelsene

8.2.3

Et sentralt spørsmål er når oppdyrkingen av godsområdet fant sted. I den sentrale delen av Etne (Flatbygda med Litledalen og Strandområdene) er det kjent 28 lokaliteter som indikerer jordbruk i senneolitikum (2400–1700) og bronsealder (jf. Tabell 47). ²⁸⁶ Det tegner seg et interessant bilde hvor disse sporene i hovedsak finnes utenfor det senere godsområdet, på Støle- og Sørheimsterrassene og videre opp i Litledalen (jf. Figur 111). ²⁸⁷ Materialet spenner over et langt tidsrom og viser i mange tilfeller bare indirekte til jordbruksdrift. En utvidet arkeologisk undersøkelse spesielt rettet mot denne problemstillingen ville trolig kunne frembringe et mer nyansert bilde enn dagens funnsituasjon, både i Etne og ellers (jf. Prescott 1991, 36). Den romlige distribusjonen antyder likevel forsiktig at det tidlige jordbruket var lokalisert i områdene utenfor det senere godsområdet, og mer sentralt i bygden.

Spørsmålet er da om godsområdet først ble tatt opp i jernalder eller middelalder, og da i forbindelse med oppkomsten av et godsområde omkring Gjerde. Vi skal se nærmere på denne problemstillingen med utgangspunkt i fem gårder som kan ha vært gårder under Gjerde i tidlig middelalder og før. Det gjelder Gravelseter, Matskår, Vågen, Engelsgjerd og Vetestø. Felles for disse er at de ikke har gårdsnavn som etter tradisjonelle språklige kriterier anses som gamle. De har heller ikke høy landskyld som ofte betraktes som et tegn på høy alder. De aktuelle gårdene er på eller under gjennomsnittet i Etne skipreide, vurdert etter landskyldverdiene i 1647 (= 3 ls.). Det er også sparsomt med arkeologiske funn

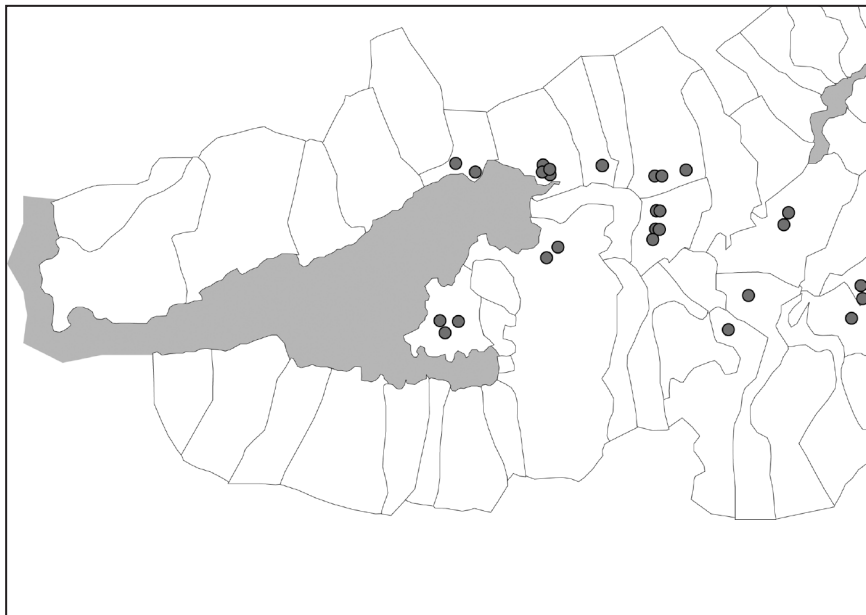
| 286 | Denne gjennomgangen bygger for en stor del på Kjersti Vevatnes hovedfagsoppgave (1996), hvor hun har behandlet dette materialet i forbindelse med en studie av helleristninger i Etne. Jeg har supplert hennes oversikt med to løsfunn (B 10085 og B 12051e) og kalibrert Bjørn Myhres (1972b; 1977) C14-dateringer fra Lundahaugen og Garahaugen på nytt ved Laboratoriet for radiologisk datering i Trondheim.

| 287 | Det er funnet en dolk fra eldre bronsealder i gammel åkerjord sør for kirken på Gjerde og på Haugen, like ved, er der kjent en gropristning. I godsområdet forøvrig er det ikke gjort slik funn, med unntak av én flateretusjert pilespiss på Osvåg og angivelig to dolker på Osnes.

Nr.	B. nr	Gård	Lokalitet	Type	Datering	Viser til
1		Sørheim	Fossilt dyrkingsspor	Ardspor under Garahaugen	Eldre enn 1520–1430	Åker
2		Sørheim	Fossilt dyrkingsspor	Åker under Lundahaugen	Før 1370–970	Åker
3	6592	Støle	Olahaugen	Sekundærgrav. En av fire graver	1100–500	Grav
4	12050 12690	Sørheim	Garahaugen	Primærgrav Sekundærgrav Bronsedolk	1520–1420 1390–1130 1550–1300	Grav
5	12054	Sørheim	Lundahaugen		etter 1370–970	Grav
6	7656	Grindheim	Kyrkjehaugen	Sekundærgrav med rakekniv	1100–500	Grav
7		Fjøsna	Helleristning	Båtmotiver, fotsålemotiv	1300–950 1100–500	
8		Fitja	Helleristning		SN	
9		Støle	Helleristning		SN	
10		Tessdal	Helleristning		SN	Beite?
11		Haugen	Helleristning		SN	Beite?
12	9097	Støle	Bronsehalsring i myr	Montelius 1917, fig. 1293	950–750	Depot/offer
13	7496bis	Fjøsna	Dolk	VI	1700–1300	Åker/grav
14	11058	Silda	Dolk	IIIa	2350–1950	Usikker
15	7060	Grindheim	Dolk	IVa	1950–1700	Usikker
16	8971	Eikeland	Dolk	Va	1950–1700	Åker/grav
17	12120	Osnes	Dolk	Uviss	SN	Usikker
18	11051	Osnes	Dolk	I	2350–1950	Usikker
19	5599	Gjerde	Dolk	VI	1700–1300	Åker/grav
20	6508	Fitja	Dolk	VI	1700–1300	Åker/grav
21	10846	Fitja	Dolk	Type VI	1700–1300	Annet
22	7592	Fitja	Pilespiss		SN	Jakt
23	7645	Rygg	Pilespiss		SN	Jakt
24	Privat	Osnes	Pilespiss	Se Vevatne 1996, 30	SN	Jakt
25	12051 d	Sørheim	Pilespiss	Gjessing fig. 192	SN	Boplass?
26	10085	Hallaland	Øks	Tynnbladet flintøks (Eva N. Fett 1968, 131)	SN	Åker
27	10086	Hallaland	Øks	Miniatyrøks, se Eva N. Fett 1968, 147	1100–500	Åker
28	8694	Kaldheim	Øks	Østmo type C	1800 (?)–1300	Åker

Tabell 47. Gjenstander og lokaliteter knyttet til det tidlige jordbruket undersøkelsesområdet i Etne, fra senneolittikum og bronsealder (2400–500 f. Kr.)

som kan knyttes direkte til disse gårdsenhetene og dermed kaste lys over deres alder. Ingen av dem har sikre eller sannsynlige gravminner. På Matskår er det funnet en tung ubestembar pil, muligens et stikkvåpen eller en spydodd nær den gjennomgående ferdselsveien (B 7909). Siden den ble funnet stående skrått i en myr, er det kanskje likevel mest sannsynlig at den er blitt mistet eller på annen måte gått tapt, og er neppe fra en grav. Funnet kan heller ikke dateres nærmere. På samme gård ligger som nevnt en forhistorisk befestning på Borgåsen. Anlegget er lokalisert i utmark og kan ikke knyttes direkte til den historisk kjente gårdsenheten. Også på Vetestø er det gjort et mulig middelalderisk eller forhistorisk funn. Det dreier seg imidlertid om en håndteinsnelle av en type som har vært i bruk langt fram i tid, til 1800-tallet (Top ark, Bergen museum). Det ble funnet nær det vestre gamletunet, og skal kanskje sees i sammenheng med dette, som indikasjon på boplass. Vi ser nærmere på de enkelte gårder.

Figur 111. Distribusjon av arkeologiske jordbruksindikatorer eldre enn jernalderen i det sentrale Etne.

Gravelseter (sjakt 3)

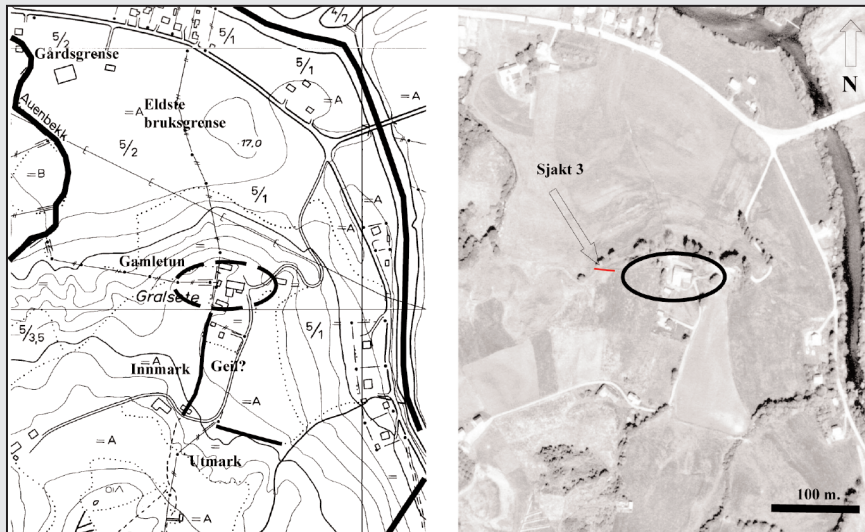
8.2.3.1

Gården Gravelseter, gnr. 5, var prebendegods ca. 1600, men ikke på 1300-tallet, ifølge BK. Bruker er nevnt i 1519 (1), 1563 (1), 1590–91 (1) og 1597–98 (1). I vest grenser gården til Gjerde og skal som tidligere nevnt ha hatt felles utmark med denne (Rapport, 47). I 1647 hadde Gravelseter en landskyld på 2,5 ls, og dermed en relativ verdi på 0,8, dvs. 80 prosent av en gjennomsnittlig gård i Etne skipreide

Området som er undersøkt, ligger ca. 30–35 m.o.h. i en vestvendt bakke 50–60 m vest for det eldste historisk kjente tunet på Gravelseter (jf. Figur 112). De eldste åkrene lå trolig i nedkant av tunet, og ikke på den oppdyrkede og tidligere fuktige flaten i sør som i dag utgjør det sentrale jordbruksarealet. Øverst sto fjøsen, som gav gode muligheter for gjødsling av bakken. Det har det ikke foregått maskinell dyrking her, slik at det tradisjonelle landskapet er intakt. Det ble gravd en 13 m lang og 2 m dyp sjakt i bakkens fallretning. I profilen var det mulig å følge jordbruksutviklingen fra opptaket til i dag og her ble identifisert flere åkre (jf. Figur 113). Sjakten krysset også den eldste kjente og nå nedlagte gårdsveien til Gravelseter. Det ble tatt ut sju prøver for C14-dateringer, hvorav fem ble datert (jf. Figur 114). Hovedresultatet av undersøkelsen er at det er påvist bruk av området alt i førromersk jernalder, trolig som beite, før gårdsveien til tunet var etablert. Åkrene ble derimot tatt opp i yngre jernalder (AD 690–890, 1. Σ), og synes også å ha vært i drift i senmiddelalderen (jf. boks 3).

Boks 3

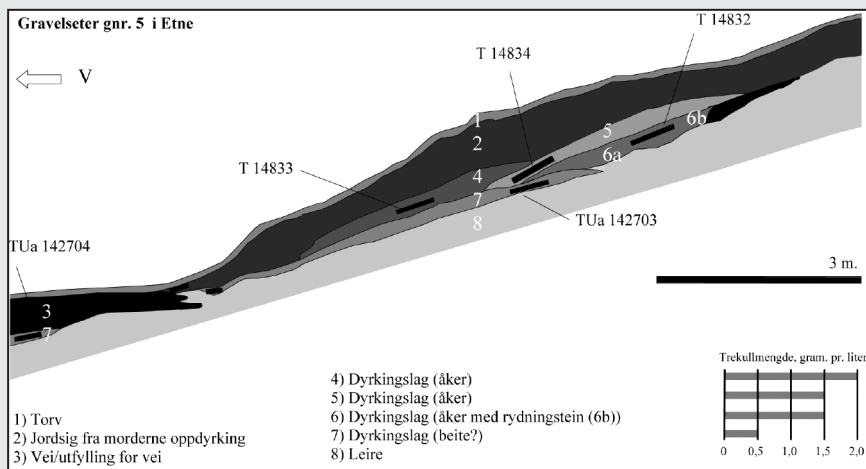
Figur 112. Gravelseter, gnr. 5, Etne. Gården ble minnelig utskiftet i 1830-årene (to bruk). Her har jeg merket ut sannsynlig området for tun, geil, innmarksgrense og gårdsgrense på ØK-kart. Til høyre har jeg tegnet inn sjakt 3 og gamletunet. Sjakten krysser også den nå nedlagte gårdsveien som sees på flyfoto fra 1968

(Sjakt 3) Det ble ikke påvist et regulært rydningslag eller trekull-lag på Gravelseter. Direkte på undergrunn av grå leire lå derimot et opptil 25 cm tykt brunt lag med lite stein (lag 7). Det inneholdt lite trekull, under 0,5 gr. per liter masse. Treartsbestemmelse viste hassel, bjørk, furu, eik og "annet løvtre", og dermed et noe større mangfold enn i de andre lagene høyere oppe, som utelukkende inneholdt bjørk, hassel og furu. Lag 7 strekker seg under gårdsveien (lag 3), som er antatt å representere den eldste ferdselsveien til tunet. Det ble tatt ut to prøver til C14-datering fra lag 7, i øvre del av sjakten og dessuten under veien. Dateringene ligger i førromersk jernalder, innenfor et av de større platåene i kalibreringskurven, og får følgelig et noe upresist 1. Σ til tidsrommet 760–410 f. Kr (TUa 2703 og 2704). Jeg er litt usikker på tolkningen av lag 7, siden det ikke foreligger pollenprøver. Trolig dreier seg om markoverflate og gammel beitemark, også på grunn av det lave trekullinnholdet. Lag 7 er eldre enn gårdsveien til tunet og jeg holder det som lite sannsynlig at det representerer åkerbruk. Laget må helst gå forut for etableringen av tunet, vurdert etter veien, og dermed trolig gården.

| 288 | T 14832, 1. Σ (68,2%) 690–890, 2. Σ (95,4%) 660–980, 3. Σ (99,7%) 610–1030.

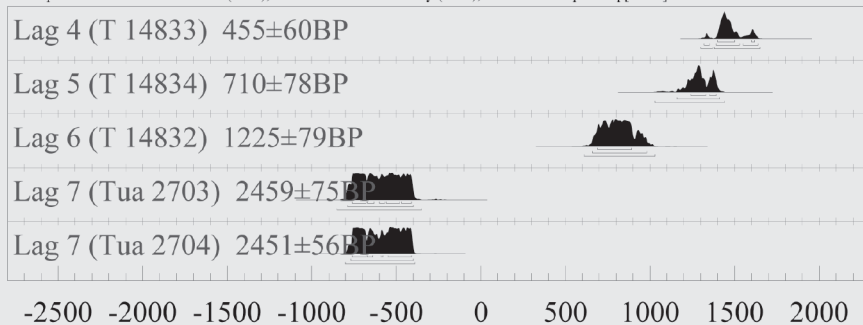
| 289 | T 14834, 1. Σ (68,2%) 1240–1390 (unntatt 1330–1350), 2. Σ (95,4%) 1160–1410, 3. Σ (99,7%), 1030–1440.

| 290 | T 14833, 1. Σ (68,2%) 1400–1620 (unntatt 1500-tallet), 2. Σ (95,4%) 1320–1640 (unntatt 1350–1390 og 1530–1550), 3. Σ (99,7%) 1300–1650 (unntatt 1370-årene).

Figur 113. Profiltegning sjakt 3, Gravelseter

Atmospheric data from Stuiver et al. (1998); OxCal v3.9 Bronk Ramsey (2003); cub r:4 sd:123 prob usp[chron]

Figur 114. C14-dateringer fra sjakt 3, Gravelseter

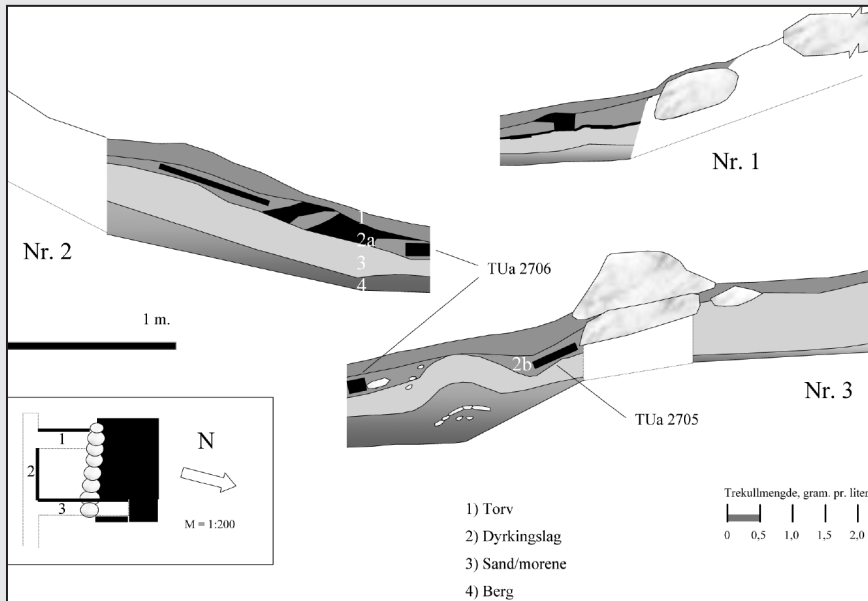
Den påfølgende laget (6) ble påvist over en lengde på ca. 3 m, og i øvre del lå det en steinsamling (6b). Jorda var steinholdig, grå mot gulbrunt i fargen og var rik på trekull, mellom 1 og 1,5 gr. per liter masse. Jeg tolker lag 6 som en åker som lå på tvers i bakken, og steinsamlingen i oppkant som ryddingsstein. Lag 6 er datert til yngre jernalder (T 14832) og representerer trolig den første åkerdriften i dette området. ²⁸⁸

Neste lag (5) har også et høyt trekullinnhold. Laget dekker det forgående lag 6, og er ca. 4 m i utstrekning. Det var vanskelig å se et klart stratigrafisk skille mellom lag 5 og 6, det hadde mer preg av en glidende overgang. Dette kan tyde på kontinuitet i dyrkingen. Laget var likevel noe mer gråbrunt enn foregående lag 6. Lag 5 er datert til middelalder, sannsynligvis høymiddelalder og er tolket som åker (T 14834). ²⁸⁹

Også det neste laget (4) er tolket som åker. Det har høyere trekullinnhold enn de to foregående (5 og 6). En C14-datering tyder på at lag 4 er fra 1400-tallet (T 14833). ²⁹⁰ Dette indikerer at gården ikke lå øde i senmiddelalderen, og samsvarer med de skriftlige kildene som nevner bruker her i 1519. Over de middelalderse åkrene (lag 4 og 5) ligger et stort og tykt lag (2). Den omfattende akkumuleringen (lag 2) har kan hende sammenheng oppdyrking eller dyp pløying i nyere tid og jordsig fra flaten ovenfor.

Boks 4

Figur 115. Profiltegning sjakt 4, Matskår

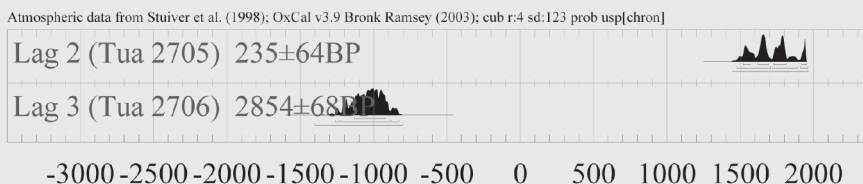
8.2.3.2

Matskår (sjakt 4)

Gården Matskår, gnr. 12, lå til Etne prestebord (ca. 1600), og her er nevnt brukere i 1519 (1), 1563 (1) og 1590 (1). Gården grenser til Gjerde og hadde i 1647 en landskyld på 2,5 ls, hvilket tilsvarer en relativ verdi på 0,8. Navnet kan være avledet av *matr* m, mat, forråd. Oluf Rygh peker også på en annen tolkning, med henvisning til J. Jakobsen, at *mat* n. også kan betegne en grense eller grenseskjel. Tidligere gikk det et karakteristisk skar mellom Sæbø og Matskår, hvor matrikkelgrensen krysset, og navnet kan usikkert henvise til dette "grenseskaret", som nå er gjenfylt.

Her ble en åkerlapp undersøkt, i utkanten av dagens innmark mot nordvest, ved grensen mot Sæbø, ca. 30–35 m.o.h (jf. Figur 117). Mot nord går et steingjerde, som altså er del av "Gjerde-gjerdet" og mot øst er terrenget senket med opptil 2 m pga. planering. Åkerlappen ligger igjen som en urørt brink som ikke har vært maskinelt dyrket. Det ble påvist et mulig dyrkingslag her, hvor det ble tatt ut to prøver for C14-datering. Hovedresultatet fra undersøkelsen er at den ytre delen av Matskårs innmark synes å ha vært dyrket fra senest førromersk jernalder, trolig tidligere. Det er noe usikkerhet knyttet til dateringsresultatene pga. prøvematerialet potensielle høye egenalder (eik). Det daterte dyrkingslaget stopper ved dagens matrikkelgårdsgrense mot Sæbø og knytter dermed an til et sentralt trekk ved den historisk kjente gårdstrukturen på Matskår (jf. boks 4).

Figur 116. C14-dateringer fra lag 2, sjakt 4, Matskår

(Sjakt 4) Området ble undersøkt med en sjakt (nr. 4), som også krysset gårdsgrensen mot nord (jf. Figur 115). På Matskårs side i sør ble det avdekket et lag av brun jord, tolket som et dyrkingslag (lag 2), selv om det hadde lavt trekullinnhold (0,13 gr. per liter masse). Laget stoppet ved gjerdet. På samme nivå på nordsiden var det bare gul sand/jord, tolket som skogsbunn, og her var ingen antydninger til dyrkingsspor. Det ble tatt ut to prøver for C14-datering fra lag 2 (TUa 2705, TUa 2706) (jf. Figur 116).

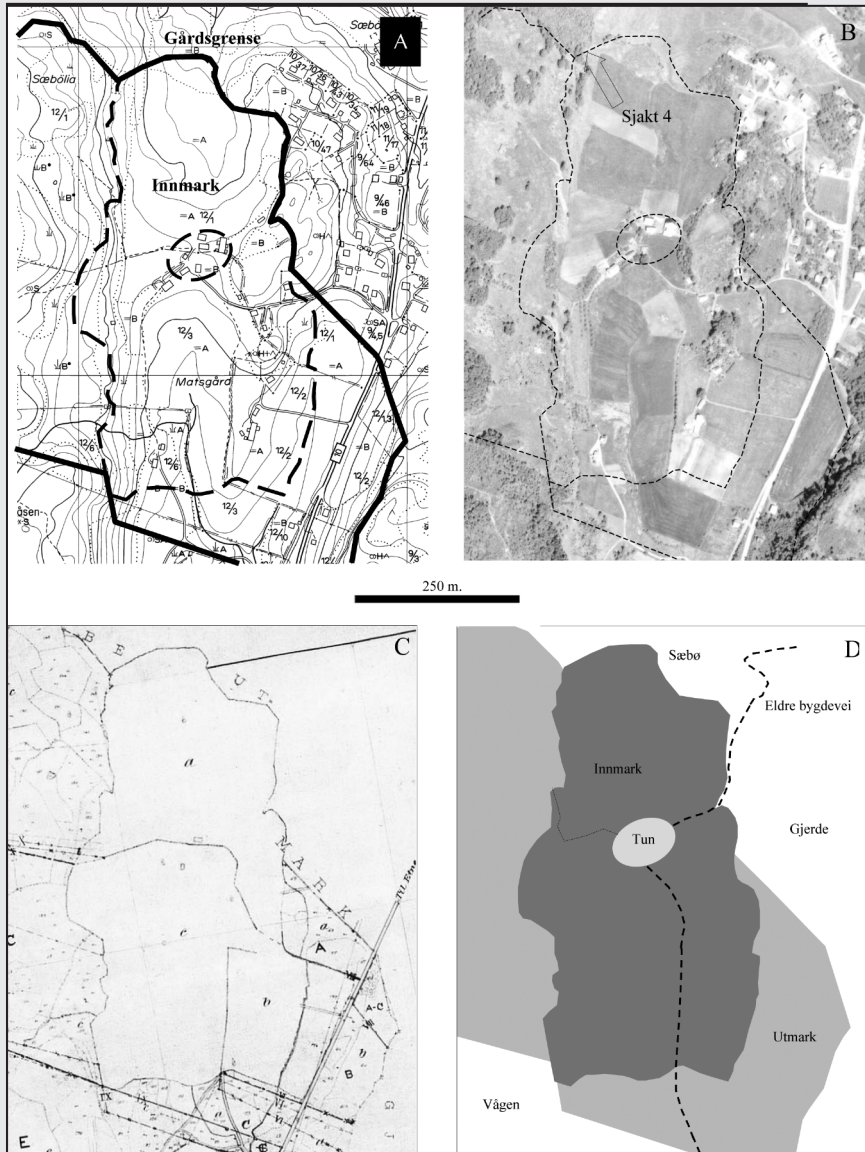
Den ene dateringen ble gjort på trekull, den andre på sopp. Dessverre besto trekullet utelukkende av eik (TUa 2706). Dateringen ligger i overgangen mellom eldre og yngre bronsealder, men pga. eikens potensielle høye egenalder kan prøven altså være langt yngre, men likevel neppe yngre enn førromersk jernalder. ²⁹¹ Den andre dateringen som ble gjort på sopp/frø viser en for ung alder, etterreformatorisk tid, og trolig er frøene transportert inn i laget pga. de mange røttene her. Det er derfor usikkert hvor representativ prøven er.

Vågen (sjakt 8)

8.2.3.3

Gården Vågen, gnr. 13, var eid av Etne prestebord (ca. 1600), og det er først nevnt brukere i perioden 1597–1618 (1), 1620–38 (1) og fra 1640-årene (1). Det kan tyde på at den lå øde i senmiddelalderen. Gården grenser til Gjerde og Matskår, og har hatt tilstøtende innmark og teigblandet utmark med sistnevnte. Landskylden av Vågen var i 1647 1,25 ls. dvs. en relativ verdi på bare 0,4 og dermed under halvparten av gjennomsnittsgården i Etne. Her ble det undersøkt et område som nå benyttes som eng i nordøstre del av dagens innmark ca. 250 m fra det historisk kjente tunet. Området ligger ca. 25 m.o.h. på andre og østre side av tunet og dalføret som heller mot sør, ned til vågen som har gitt navn til gården (jf. Figur 118 og Figur 121). Det ble påvist minst fem stratigrafiske lag, tolket som spor etter dyrking, deriblant et tydelig rydningslag (jf. Figur 119). Tre av lagene ble datert ved C14 og ligger nær hverandre i tid. Hovedresultatet av undersøkelsen er at det er påvist bruk av innmarken alt i romertid, men det er uklart om det dreier seg om beite eller åkerbruk. Det er dermed usikkert hvor direkte bruken kan kobles til den historisk kjente gårdsstrukturen, og det er heller ikke er påvist yngre dyrkingsfaser (fjernet før vår undersøkelse) (jf. boks 5).

| 291 | TUa 2706, 1. Σ (68,2%) | 130–920 f. Kr; 2. Σ (95,4%) | 260–830 f. Kr; (unntatt 1230–1220 og 890–880), 3. Σ (99,7%) | 400–800 f. Kr.

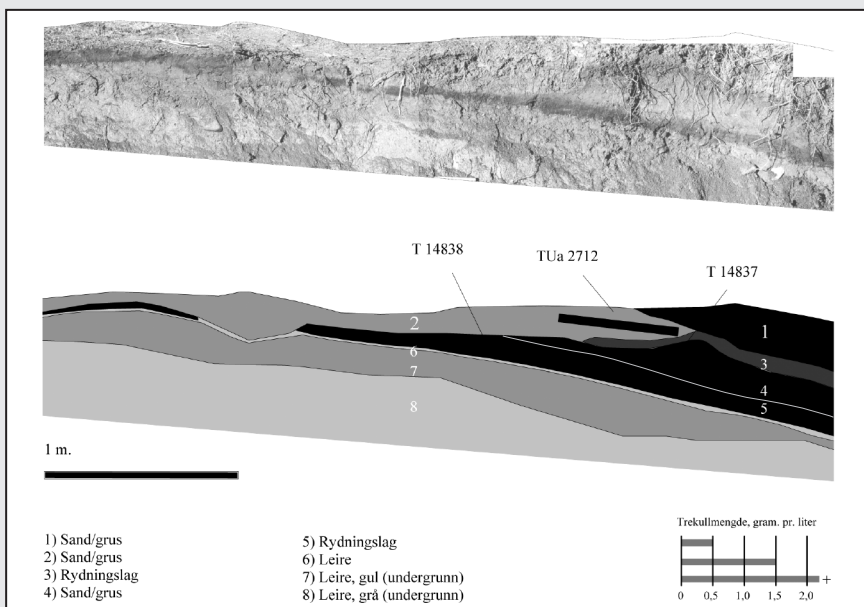
Figur 117. Matskår ,gnr. 12, Etne. A) ØK-kart med tun, geil og gårdsgrænser tegnet inn. B) Flyfoto 1968 med område for sjakt 4, markert med pil. C) Utsnitt av utskiftningskart 1912 (HO 2333), som også viser innmarkens utstrekning. D) Forenklet framstilling av den historisk kjente gårdstrukturen på Matskår

Boks 5

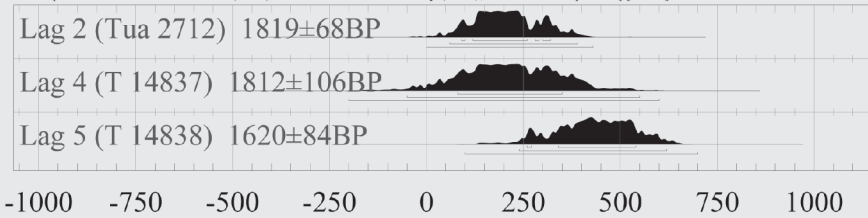
Figur 118. Det undersøkte området på Vågen, med gamletunet i bakgrunnen

Figur 119. Profiltegning og fotomontasje sjakt 8, Vågen

Atmospheric data from Stuiver et al. (1998); OxCal v3.9 Bronk Ramsey (2003); cub r:4 sd:123 prob usp[chron]

Figur 120. C14-dateringer fra sjakt 8, Vågen

(Sjakt 8) Pga. marine løsmasseavsetninger er grunnforholdene noe ustabile i det undersøkte området og grunneier rapporterer om mer enn normalt jordsig og bevegelse. Det ble tatt ut trekull for C14-datering fra tre av lagene (jf. Figur 120), artsbestemt som løvtrær (bjørk og hassel). Torven og deler av det øvre dyrkingslaget var fjernet i forbindelse med en rørgate.

Oppå tre lag av leire i bunnen (lag 6–8) lå et kraftig ca. 15 cm tykt tilnærmet rent trekull-lag (5). Dette ble tolket som spor etter den første ryddingen av området. Lag 5 er på 1. Σ datert til 260–540 e. Kr (unntatt 270–340) (T 14838). ²⁹²

Det påfølgende lag 4 besto av rødgrå sand og grusholdig masse, med relativt høyt trekull-innhold, ca. 1–1,5 gr. per liter masse. Jeg tolker dette usikkert som et dyrkingslag. Eventuelt kan laget representere sig ovenfra. Lag 4 er datert til 80–350 på 1. Σ (T 14837). ²⁹³ Lag 4 er stratigrafisk sett yngre enn rydningslaget (5), og hører dermed helst hjemme i siste del av perioden, da ryddingen neppe kan ha skjedd før på midten av 200-tallet, vurdert etter prøven fra lag 5. Over lag 4 ligger et nytt tilnærmet rent trekulllag. Dette tolker jeg som spor etter gjenryddning. Det er ikke datert ved C14, men får en relativ datering gitt av lag 2 og 4, trolig til tiden omkring 300 e. Kr.

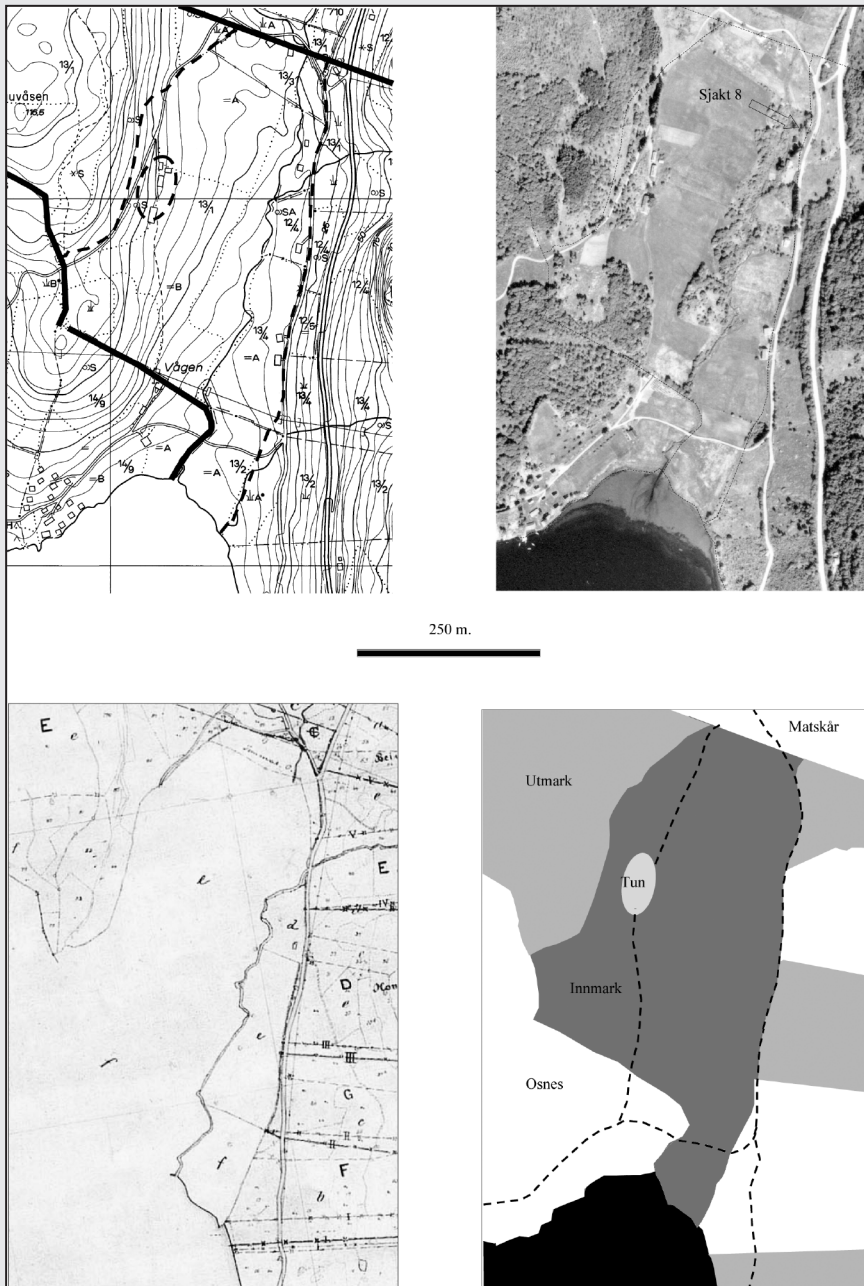
Dernest følger lag 2, som består av grå sand/grus, og tolket som spor etter dyrking eller sig. På 1. Σ er lag 2 datert til romertid, perioden 90–320 e. Kr, unntatt 100–120 og 260–280 (TUa 2712). ²⁹⁴ Siden lag 2 stratigrafisk er yngre enn lag 4 og 5 skriver det seg trolig fra siste del av dateringsperioden, kan hende etter 300.

Det er sannsynlig at akkumuleringen av lagene i sjakt 8 har skjedd over et relativt kort tidsrom, vurdert etter C14-dateringene. En tolkning er at første rydding og åpning av landskapet omkring midten av 200-tallet kort tid etter utløste et jordsig, som det eventuelt ble dyrket i, slik relativt høyt trekullinnhold forsiktig antyder. Trolig skjedde det likevel en gjengroing av landskapet, som etter en tid førte til ny rydding. Denne kan i sin tur ha utløst et nytt sig av masser i dette ustabile området.

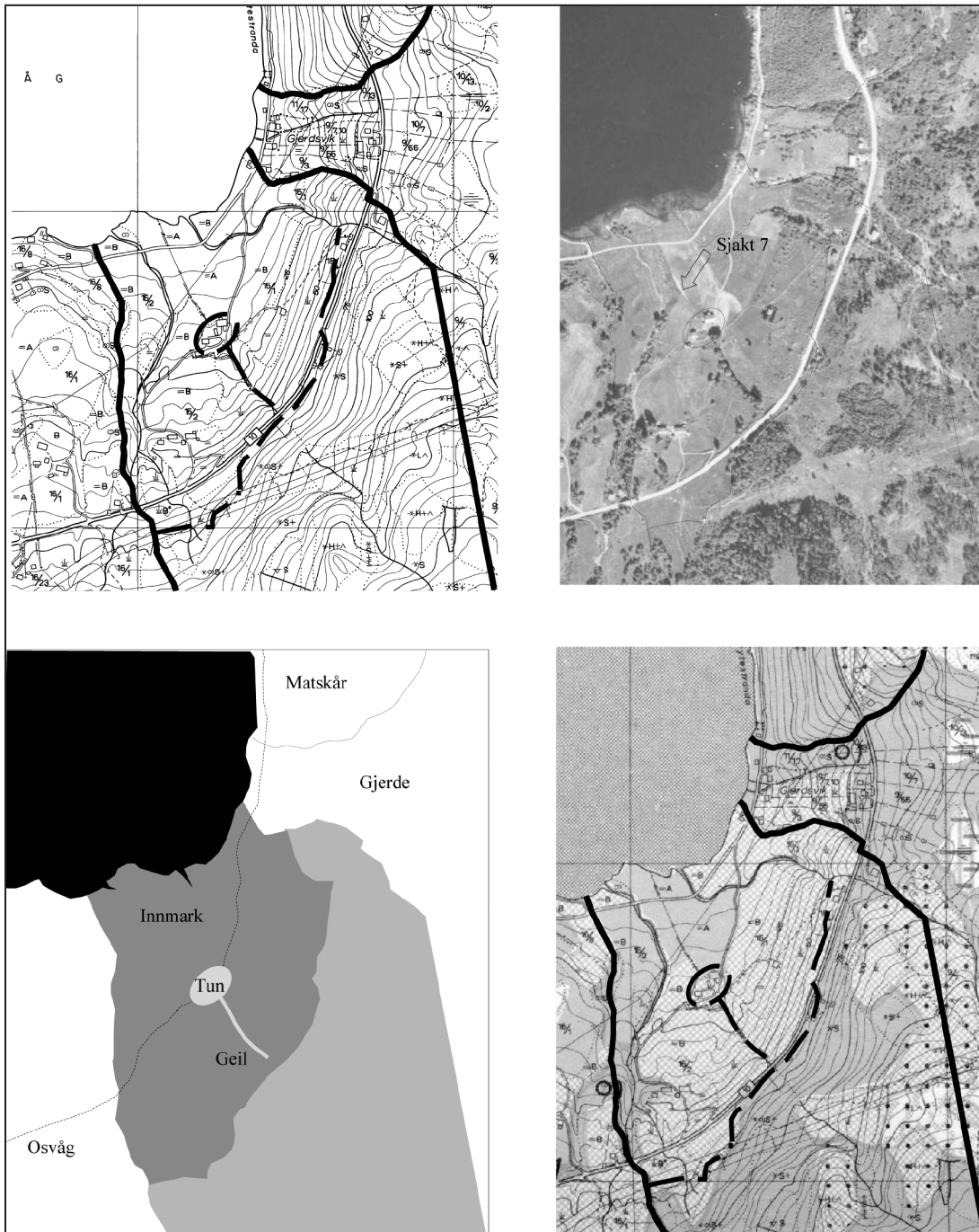
| 292 | T 14838, 1. Σ (68,2%) 260–540 e. Kr. (unntatt 270–340), 2. Σ (95,4%), 240–620, 3. Σ (99,7%) 100–700 e. Kr.

| 293 | T 14837, 1. Σ (68,2%) 80–350 e. Kr; 2. Σ (95,4%) 50 f. Kr.–550 e. Kr; 3. Σ (99,7%) 200 f. Kr.–600 e. Kr. |

| 294 | TUa 2712, 1. Σ (68,2%) 90–320 e. Kr. (unntatt 100–120 og 260–280), 2. Σ (95,4%) 60–390 e. Kr; 3. Σ (99,7%) 0–430 e. Kr.

Figur 121. Vågen, gnr. 13, Etne. A) ØK-kart med tun, gårdgrense og innmarksgrense før 1912 tegnet inn. B) Flyfoto 1968 med område for sjakt 8, markert med pil. C) Utsnitt av utskiftningskart 1912 (HO 2333), som også viser innmarkens utstrekning. D) Forenklet framstilling av den historisk kjente gårdstrukturen på Vågen

Figur 122. Engelsgjerd, gnr. 15, Etne. A) Gårdsgrenser, tun og grense for innmark inntegnet på ØK-kart (1968). B) Område for sjakt 7 inntegnet på flyfoto 1968. C) Forenklet framstilling av den historisk kjente gårdsstrukturen på Engelsgjerd. D) Bonitetskart per 1976 utarbeidet av NIJOS

Figur 123. Tun og storåker på Engelsgjerd. Terrenget på bruk 1 er planert ut slik at den gamle storåkeren trer tydelig fram i profilen

Engelsgjerd (sjakt 7)

8.2.3.4

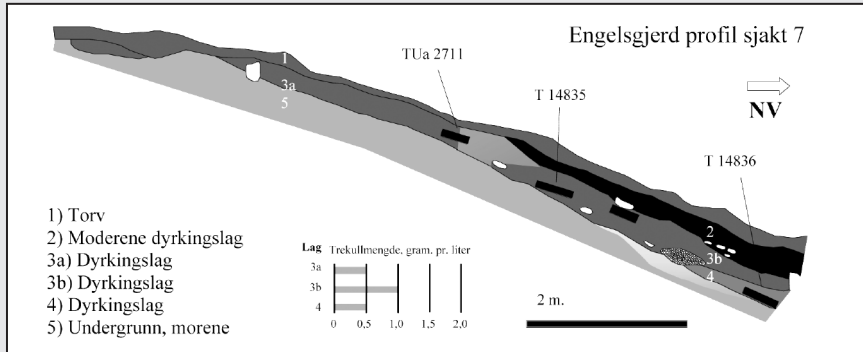
Gården Engelsgjerd, gnr. 15, lå til Halsnøy kloster (1614). Her er nevnt brukere i 1519 (1), 1563 (1) og 1590 (1). Fra 1637 var der to brukere, de samme som i 1647 (Steffen og Lars). Gården hadde da en landskyld på 1,5 ls, dvs. halvparten av gjennomsnittsgården i Etne. Engelsgjerd grenser mot hovedgården Gjerde i øst og nord, og mot Osvåg i vest er grensen markert med et kraftig steingjerde (jf. Figur 122). En vanlig tolkning er at navnet er sammensatt av mansnavnet Ingjald og *gerði* n, inngjerdet jordstykke, hvor førsteleddet tjener til atskillelse fra hovedgården (jf. NG XI, 67), til daglig kalt "Gjerds-gården" (Rapport). Skriveformen "Inngersgjerde" (NLR IV, 102, 1567) åpner imidlertid for en annen tolkning, nemlig at navnet henviser til en gård innenfor et gjerde. ²⁹⁵ I så fall kan det dreie seg om steingjerdet mot Osvåg, som før Engelsgjerd ble ryddet eventuelt kan ha utgjort grensen mellom Gjerde og Osvåg. Denne forklaringen stemmer bra med forholdene på stedet, og hvor Engelsgjerd i så fall representerer en liten rydding ytterst på hovedgårdens vald, "gården (som ligger) innenfor gjerdet".

Umiddelbart nord for gamletunet på Engelsgjerd, dagens bruk 1, ligger den såkalte "storåkeren" på en naturlig terrasse ca. 10 m.o.h. Den munner i en rein vel 50 m unna tunet. Storåkeren er delt mellom bruk 1 og 2. På 1960-tallet planerte bruk 1 ut sin del, og i dag er det opptil 2 m høydeforskjell i terrenget, og hvor storåkeren kan studeres i profil langs bruksgrensen (jf. Figur 123 og Figur 124).

| 295 | Jf. også "inngerðirsgarðr" (Heggstad 1963, 344 og DN I, 275).

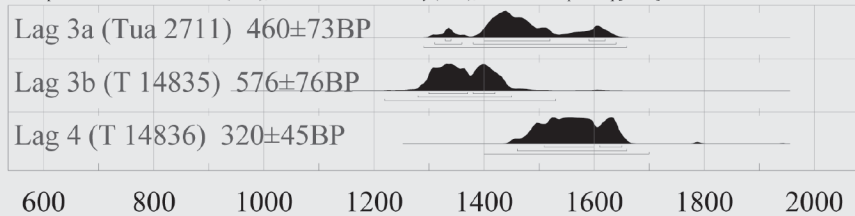

Boks 6

Figur 124. Profiltegning sjakt 7, Engelsgjerd

Atmospheric data from Stuiver et al. (1998); OxCal v3.9 Bronk Ramsey (2003); cub r:4 sd:123 prob usp[chron]

Figur 125. C14-dateringer fra sjakt 7, Engelsgjerd

(Sjakt 7) Undersøkelsen her viste tre dyrkingslag under torven, men det ble ikke funnet et klart rydningslag. Det ble tatt ut tre prøver for C14-datering (jf. Figur 125). Disse tyder på at Engelsgjerd var i drift på 1300-tallet og i senmiddelalderen, neppe tidligere, dersom storåkeren er representativ for opptaket av driften (jf. boks 6).

Det nederste lag 4 besto av gråbrun åkerjord, og synes å ha representert en åker nedenfor storåkerterrassen. Øverst var lag 4 avgrenset av en dyngte stein, trolig fra rydding. Lag 4 er datert til 15–1600-tallet og har mindre relevans i min sammenheng (T 14836). Dermed fulgte lag 3b, som sannsynligvis ikke går over lag 4. Derimot var det lokalisert direkte på undergrunn (gul morene, lag 5). Lag 3b var mørkebrunt og steinet og innholdt mellom 0,5 og 1 gr. trekull per liter masse. Det ble tolket som et dyrkingslag. Bunnen av lag 3b er C14-dateret til 1300-tallet (T 14835). ²⁹⁶ Dateringen er hovedsakelig gjort på bjørk, men hassel, furu og eik forekommer. Lag 3a som skiller fra 3b ved å være noe mer lysebrun ble datert til omlag samme tid, men muligens noe yngre (TUA 2711). ²⁹⁷ Prøven er tatt ut noe høyere i laget.

| 296 | T 14835, 1. Σ (68,2%) 1300–1420 (unntatt 1370–1380), 2. Σ (95,4%) 1280–1450, 3. Σ (99,7%) 1220–1530.
| 297 | TUA 2711, 1. Σ (68,2%) 1330–1620 (unntatt 1340–1400 og 1520–1590), 2. Σ (95,4%) 1310–1640
(unntatt 1360–1380), 3. Σ (99,7%) 1290–1660.

Vettestø (sjakt 5, 6 og 9)

8.2.3.5

Gården Vettestø, gnr. 22, var i middelalderen fysisk delt mellom Halsnøy kloster og Allehelgen-kirken. Den innerste og østre parten lå til Halsnøy (= bruk 4, 5, 6, og 9), og den vestre til Allehelgen-kirken. Det er nevnt to brukere på Vettestø i 1519, men bare én i 1563. I 1647 svarte gården 3 ls. i landskyld og lå dermed på gjennomsnittet i Etne. Navnet er trolig avledet til *vetr* m, vinter og *støð* f, landingsplass, stø. Det kan tyde på at den gode havnen har tjent som vinterstø for gårdene innenfor, kanskje bare Gjerde, eller kan hende for et leidangskip om indre del av fjorden frøs (NG XI, 68).

Det undersøkte området ligger i SØ del av dagens innmark på den tidligere Halsnøy-parten, og er delt på to plan. Øverste plan, ca. 55–60 m.o.h, benyttes i dag som beite/åker (= bruk 6). Terrenget heller slakt mot nord, inntil en bakke fører bratt ned til et nytt plan, 30–35 m.o.h. På den nederste flaten lå tunet tidligere. Det ble gravd tre sjakter totalt i området, to på øverste plan og en på nedre, og det ble tatt ut seks dateringsprøver (Figur 127 og Figur 129). Hovedresultatet fra undersøkelsen er at det er påvist åkerdrift i førromersk jernalder på det nederste planet, som altså utgjør en sentral del av dagens innmark. Videre synes innmarken å ha blitt utvidet på 1300-tallet til også å omfatte det øverste planet. I denne forbindelse ble geilen forlenget, og det ser også ut for at det har vært i drift her gjennom senmiddelalderen. Gården kan dermed være svært gammel, fra førromersk jernalder, men med en relativt stor utvidelse av innmarken i middelalderen (jf. boks 7).

Hva kan en slutte på bakgrunn av disse undersøkelsene?

En geil som er avmerket på et utskiftningskart fra 1874 leder gjennom det undersøkte området. Den synes å være sekundært påbygget i øvre del, hvor det står fremdels står igjen en strekning på 50–60 m. I overgangen mellom de to planene ligger en firkantet platting ca. 4 x 4 m, steinoppbygd i kanten mot bakken i nord. Det er ikke spor etter bygninger her i dag, og den er heller ikke tegnet inn på utskiftningskartet. Her passerte geilen i den bratte bakken og muligens er dette en tomt for en gardflor ved tidligere innmarksgrense (jf. Figur 128).

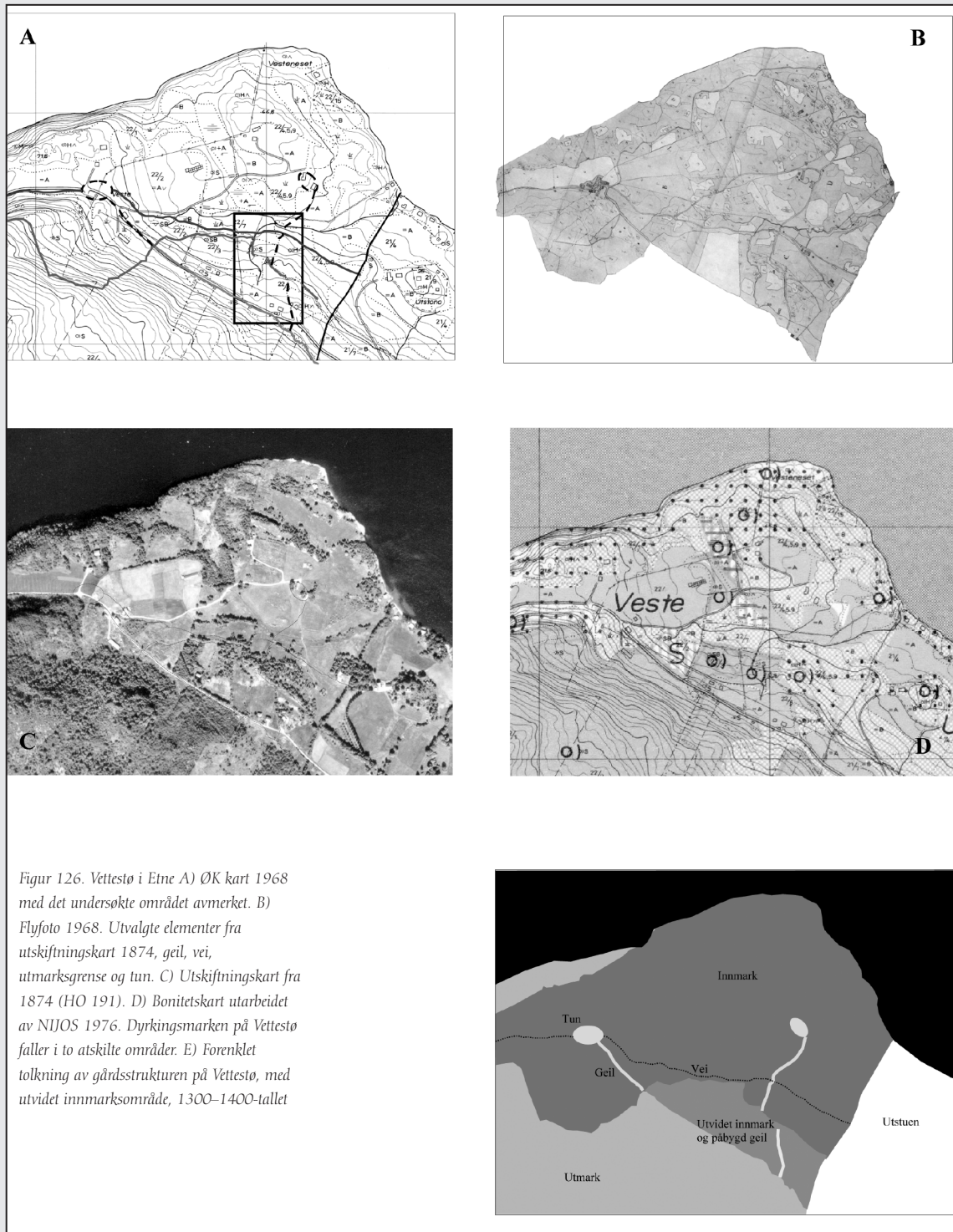
(Sjakt 5) Geilen på øvre plan ble undersøkt med en sjakt på tvers og inn i dyrket mark (sjakt 5). Under torven utenfor geilen ble det påvist et dyrkingslag av mørkebrun åkerjord (lag 3). Dette strakk seg inntil og noe under steinene i geilen, men likevel ikke inn i geilen. Det ble tatt ut to dateringsprøver, fra bunnen av dyrkingslaget (TUa 2708) og tett under en stein i geilen. Førstnevnte viser størst sannsynlighet til 1300-tallet, eller litt senere. **298** Den andre prøven synes derimot å være noe yngre, fra perioden 1440–1630 (TUa 2707). **299** Dette tyder på at området alt var oppdyrket i middelalderen, kan hende i høymiddelalderen.

(Sjakt 6) På lignende vis ble det lagt en sjakt på tvers av bakkemuren i nedre del, og inn i geilen, fremdeles på det øvre planet (sjakt 6). Her ble det under et dyrkingslag likt lag 3 i sjakt 5, funnet en steinsamling inntil bakkegerdet, tolket som ryddingstein. Nederst i geilen ble det oppå et lag av leire (8) identifisert et svart kompakt, men tynt jordlag uten trekull (lag 7). Dette ble tolket som spor av gammel markoverflate. Lag 7 ble etterfulgt av et brunsvart jordlag uten trekull (lag 5) og dernest gulbrun sand og grus (lag 4). Lag 5 ble tolket som

---

| 298 | TUa 2708, 1. Σ (68,2%) 1300–1420 (unntatt 1370–1380), 2. Σ (95,4%) 1290–1440, 3. Σ 1260–1490 (99,7%).

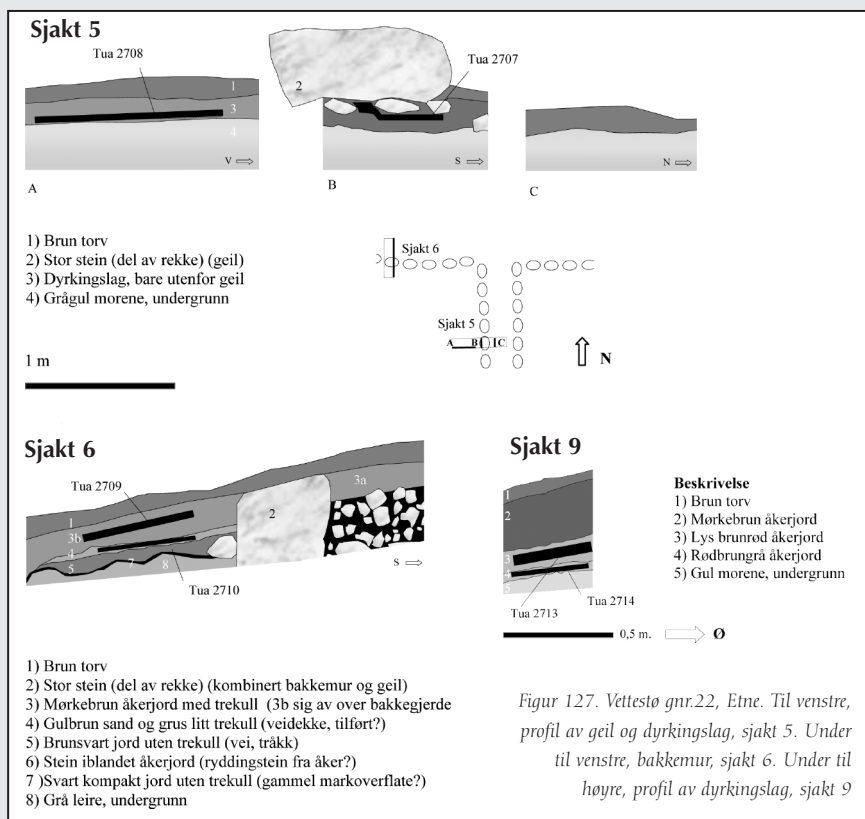
---

gjørme/slam, mens sand og gruslaget ble tolket som tilførte masser for å få et fastere tråkk i geilen. Lag 4 ble usikkert datert til perioden etter ca. 1500 (TUa 2710). Lag 4 var forseglet av lag 3b, som besto av mørkebrun åkerjord med trekull. Dette ble tolket som sig fra åkeren ovenfor, og hvor masser hadde kommet over bakkemuren og trengt inn i geilen, trolig i nyere tid, i alle fall etter 1500. Dette åkerjordslaget er med størst sannsynlighet datert til perioden 1490–1670, men kan være enda yngre (TUa 2709).

(Sjakt 9) På nederste plan, dvs. innenfor det området som i utgangspunktet ble tolket som gårdens primære innmarksområde, ble det påvist tre fossile dyrkingslag (sjakt 9), hvorav to er datert. Disse (4 og 5) avtegner seg som rødbrun jord med trekull. Det nederste (4) ble C14-datert til førromersk jernalder, helst til perioden 410–200 f. Kr. (TUa 2714), mens laget (3) over var noe yngre, fra 210–40 f. Kr. (TUa 2713). Den ytterste delen av innmarken på nedre plan synes altså å ha vært dyrket alt i førromersk jernalder.

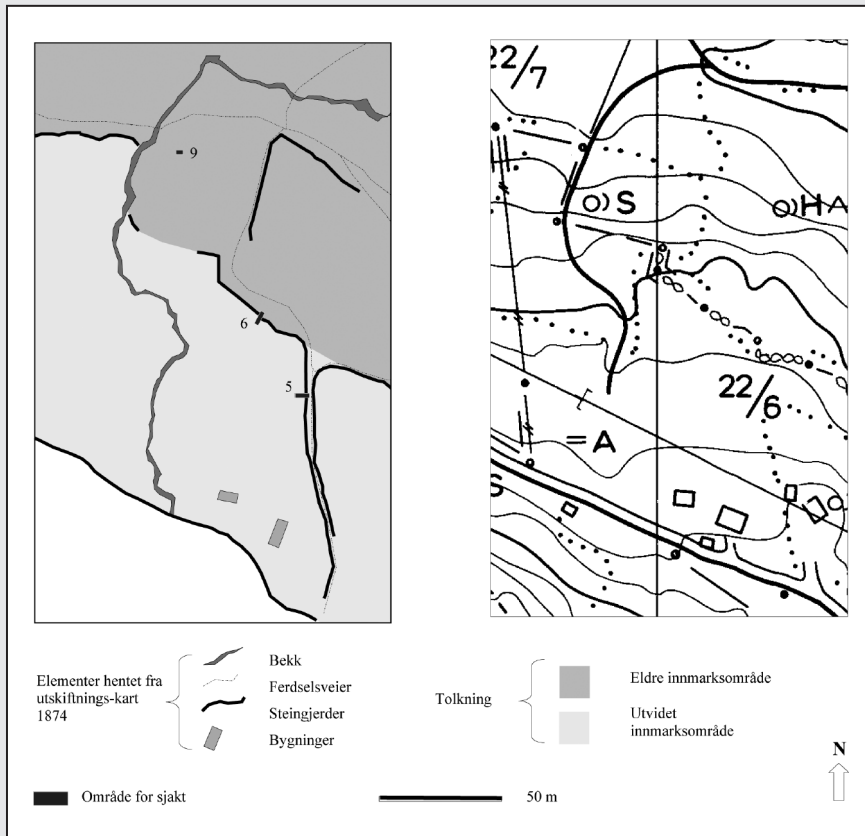
Ser en dateringene i sammenheng, er det nærliggende å konkludere med at den ytterste innmarken på plan 2 på den delen av Vettestø som i middelalderen lå til Halsnøy kloster ble tatt opp på 1300–1400-tallet. Sannsynligvis ble geilen forlenget i denne forbindelse, og den gamle gardflore gikk av bruk. Åkerdriften i innmarksområdet nedenfor går derimot tilbake til førromersk jernalder, slik denne undersøkelsen har vist.

Figur 127. Vettestø gnr.22, Etne. Til venstre, profil av geil og dyrkingslag, sjakt 5. Under til venstre, bakkemur, sjakt 6. Under til høyre, profil av dyrkingslag, sjakt 9

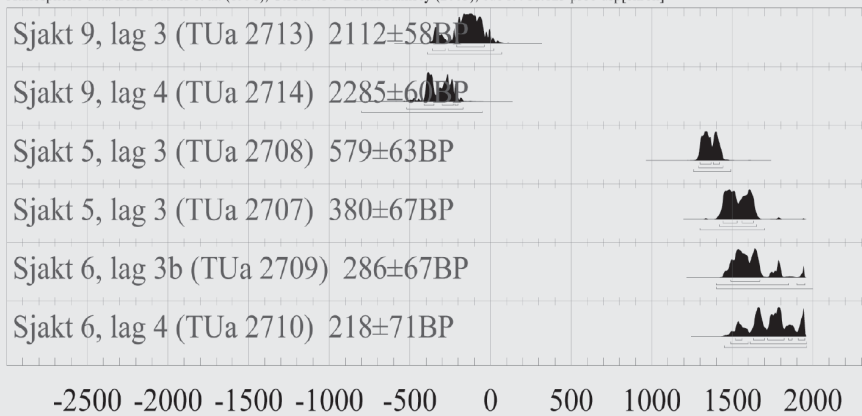
| 299 | TUa 2707, 1. Σ (68,2%) 1440–1630AD (unntatt 1530–1560), 2. Σ (95,4%) 1420–1650, 3. Σ (99,7%) 1300–1700.

| 300 | TUa 2714, 1. Σ (68,2%) 410–200 f. Kr. (unntatt 350–300 og 230–220), 2. Σ (95,4%) 520–170 f. Kr, 3. Σ (99,7%) 800–50 f. Kr.

Figur 128. Detaljkart over området som er arkeologisk undersøkt på Vettestø, gnr. 22, i Etne

Atmospheric data from Stuiver et al. (1998); OxCal v3.9 Bronk Ramsey (2003); cub r:4 sd:123 prob usp[chron]

Figur 129. C14-dateringer fra sjakt 5, 6 og 9, Vettestø

Endringsprosesser i middelalderen og forsøk på rekonstruksjon av et eldre stormannsgods

8.2.4

Godsdannelsen omkring Gjerde var lokalisert i utkanten av bygden, og det er ikke kjent funn fra bronsealder her. Disse er lokalisert i mer sentrale deler av bygden. Det er også lite i det arkeologiske materialet fra jernalderen som belyser bosettingens alder omkring Gjerde. Gårdene er jevnt over små og har, med noen unntak heller ikke navn med antatt høy alder. Økt bruk av flateavdekking som arkeologisk metode i Norge fra 1990-årene har, ikke overraskende, gitt et viktig supplement til mer indirekte kilder til bosetningsutvikling (Pilø 2000, 258). I Etne og omkring Gjerde foreligger det ikke et slikt materiale med konkrete spor og fysiske rester etter selve bebyggelsen. Jeg har derfor forsøkt å belyse bosetningen på godset indirekte via undersøkelser og tidfesting av jordbruksdriften i sentrale åkrene nær historisk kjente tunområder. Dette har jeg gjort for fem antatt underliggende gårder, i tillegg til hovedgården. Min undersøkelse kan tyde på at eldre jernalder er den mest sannsynlige perioden for etablering av jordbruksdriften her.

Av 13 gårder i de tre heleieområdene omkring Gjerde har fire gravminner, dvs. 30 prosent; på Meland (udat.), Osvåg (e.j.a.), Osnes (udat.) og Aksdal (udat.) ³⁰² På Osnes er det også funnet en sølvskatt fra yngre jernalder, gjemt i en ur (B 2213–21), men med uklar sammenheng til gårdsenheten. Det lave antallet gravminner (9) skiller godsområdet fra de øvrige gårdene i Etne skipreide, hvor 41 av 62 gårder, dvs. 66 prosent har slike. Det er ikke kjent gravminner fra yngre jernalder innen det rekonstruerte godset med unntak av hovedgården, mens 19 gårder utenfor har dette. Ser vi dette opp mot tradisjonelle kriterier anvendt i bosetningshistorisk metode, som tidfester gårdene ved hjelp av arkeologisk materiale, gårdsnavn og størrelse, samt skriftlig belegg og beliggenhet, er det klart at mine resultater avviker fra denne (jf. Tabell 49). Av 14 gårder ville 3, kanskje fem, ha vært ansett for å ha høy alder (eldre jernalder) etter tradisjonelle kriterier (Gjerde, Osvåg og Enge, kanskje Meland og Aksdal), mens de øvrige ville få antatt lav eller middels alder (yngre jernalder–middelalder). Av de seks undersøkte gårdene ville bare hovedgården, Gjerde, ha vært regnet for en gård fra eldre jernalder, selv om navnet helst må betraktes som ungt. Min undersøkelse bekrefter at jordbruksdriften på Gjerde er fra eldre jernalder, men skyver kanskje også alderen for fire av de øvrige gårdene bakover til den samme perioden.

Unntaket er Engelsgjerd hvor både det skriftlige og arkeologiske materialet trekker i samme retning, og tyder på en etableringsfase i høymiddelalderen, antakelig ytterst

| 301 | TUa 2713, 1. Σ (68,2%) 210–40 f. Kr.; 2. Σ (95,4%) 360 f. Kr.–20 e. Kr. (unntatt 280–260 f. Kr.); 3. Σ (99,7%) 390 f. Kr.–70 e. Kr.

| 302 | Fire udaterte hauger/røyser på Meland, en flatmarksgrav fra eldre jernalder (B 466) på Osvåg, to udaterte røyser på Osnes, ifølge Eva Fett av "bronsalderens karakter" og ikke forbundet med gårdsenheten (E. Fett 1968, 225), og to udaterte og usikre gravrøyser nær et felt med rydningsrøyser på Aksdal.

Område	Antall gårder	Gårder med graver (fra yngre jernalder)	Gårder med graver fra y.ja.	Antall graver totalt	Y.ja	E.ja	Udat.	Br.a.
Hovedgård (Gjerde, Haugen, Skjensvoll, Dyingebakken, Flåte, Sæbo)	1 (6)	1 (100%)	1 (100%)	24	5	8	11	-
Øvrig godsmasse	13	4 (30%)	-	9	-	1	8	-
Gårder utenfor heleieblokkene A, B, D	62	41 (66%)	19 (31%)	529	56	56	413	4
Sum	76	46	20	562	61	65	432	4

Tabell 48. Fordeling av gravminner og eiendomsstruktur i Etne skipreide

	Blokk	Gård	Alder etter navn	Alder etter arkeologiske funn som kan knyttes til gården	Alder etter landskyldstørrelse (relativ verdi, gjennomsnittet i Etne = 1)	Alder på jordbruksdrift ifølge punktundersøkelser
Alder på jordbruksdrift undersøkt	A	Gjerde	Lav	Høy	Høy (7,7)	Høy (åker, førromersk)
	A +	Gravelseter	Lav	-	Middels (0,8)	Høy (beite, førromersk), middels (åker, yngre jernalder)
	B	Matskår	-	-	Middels (0,8)	Høy (jordbruk, førromersk)
	B	Vågen	Lav	-	Lav (0,4)	Høy (jordbruk, romertid)
	A	Engelsgjerd	Lav	-	Lav (0,5)	Lav (åker, høymiddelalder)
	D	Vettestø	?	-	Middels (1,0)	Høy (åker, førromersk)
Ikke undersøkt	A	Killingtveit	Lav – middels	-	Lav (0,6)	
	A	Osvåg	-	Høy	Middels (1,2)	
	A	Kvammen	Lav	-	Lav (0,1)	
	B	Osnæs	-	Middels	Middels (1,0)	
	B	Enge	-	-	Høy (1,7)	
	A +	Meland	Middels	Middels/høy?	Lav (0,5)	
	D	Aksdal	-	Middels/høy?	Middels (0,8)	
	D	Utstuen	-	-	Lav (0,4)	

Lav = middelalder
Middels = yngre jernalder/middelalder
Høy = eldre jernalder eller tidligere

Tabell 49. Sammenstilling av ulike bosetningshistoriske indikatorer for gårdene i det rekonstruerte godset omkring

på den tidligere hovedgårdens vald. For Gravelseter kan det sannsynliggjøres en forutgående fase med beitebruk i eldre jernalder, mens åkrene og dermed trolig den historiske gården først ble tatt opp i første del av yngre jernalder. På Matskår er det dokumentert jordbruksdrift tilbake i yngre bronsealder eller mer sannsynlig førromersk jernalder, men resultatene er noe usikre her, pga. av dateringsmaterialets mulige høye alder. Innmarksområdet vel 250 m fra det senere kjente tunet på Vågen ble ryddet alt på 200-tallet, men det har foreløpig ikke latt seg påvise åkerdrift og dyrking i yngre jernalder, fordi de øvre lagene var fjernet før min undersøkelse. I innmarken til Vettestø var det åkerdrift alt i førromersk jernalder, og innmarksarealet ble utvidet på 1300-tallet.

Selv om det er noe usikkert om de undersøkte åkerstrukturene kan kobles direkte til de historisk kjente gårdsenhetene, indikerer likevel undersøkelsen at områdene har vært dyrket og kan ha vært bosatt alt i eldre jernalder. Bygdens "randsonbosetning" og mulige godssamling omkring Gjerde kan dermed ha høyere alder enn på forhånd forventet. Om dette innebærer at godset, som eiendomsstruktur, har tilsvarende høy alder, og dermed når ned i eldre jernalder, er det likevel vanskelig å trekke slutninger om.

Det er indikasjoner på at hovedgården først fikk sin romlige organisering, slik denne er kjent i historisk tid, i løpet av yngre jernalder. Gravminnenes lokalisering, organisering av geil og tun samt dyrkingsspor og landskapsforhold tyder på det. Siden gårdsnavnet også har et ungt preg og vil jeg ikke utelukke et mulig navneskifte for denne gården, og at dette ble til i forbindelse med en større omorganisering av gårdsdriften. To av brukene har navn med mulig forhistorisk opphav (Skjensvoll og Sæbø), men det er likevel ikke mulig å avgjøre om et av disse var det eldre navnet på gården. Det kan gradvis ha blitt etablert nye bosetninger på og omkring hovedgården. Gravelseter ble antakelig skilt fra Gjerde i yngre jernalder, og tilsvarende ble en utkantsbosetning på Engelsgjerd etablert i høymiddelalderen. Kan hende ble de mellomliggende tunene på Haugen, Sæbø, Skjensvoll, Dyngjebakken og Flåte, alle omkring det nye hovedtunet, anlagt i samme periode, yngre jernalder–høymiddelalder. Det er ikke utenkelig at et eldre hovedtun tidligere lå nærmere Gjerdessjøen. En slik eldre hovedgård må i så fall ha hatt en annen struktur enn den senere kjente og foreløpig er det ikke kildegrunnlag for å utlede noe nærmere om dette. Likevel er det påfallende at fire bygdeborgene i Etne mer eller mindre omkranser det senere kjente godsområdet, og selv om et praktsverd fra yngre romertid (nr. 25 ovenfor) viser paralleller med et funn fra Flaggghaugen på Avalsnes, er det likevel vanskelig å utlede noe sikkert om organiseringen av maktforholdene i denne perioden på bakgrunn av materialet jeg har studert.

Sett i lys av eiendomsforholdene omkring Gjerde og Støle virker også beretningen i Bergens Fundas om Erling Skakke som grunnlegger av Halsnøy kloster i 1163/64 troverdig. Det er nærliggende å slutte at Erling utstyrte Halsnøy kloster med jordegods i denne forbindelse, og at enten han eller kong Magnus også gav det nyetablerte domkapitlet i Bergen eiendom. Prestebordet på Gjerde sto derimot som mottaker av slik eiendom kan hende alt tidligere. Hoveddelen av godset omkring Gjerde kan alt på midten av 1100-tallet ha blitt splittet og omorganisert med nye kirkelige eiere, slik vi også har sett omkring kongsgårdene.

8.3 Hovedtrekk i godsutviklingen omkring Gjerde sammenlignet med kongsgårdene

Hvordan var et stormannsområde som Gjerde organisert sammenlignet med kongsgårdsgodsene?

Min undersøkelse har sannsynliggjort at det lå et større gods omkring Gjerde senest i yngre jernalder, men at det har foregått store endringer i eiendomsstruktur og gårdsorganisering fram mot høymiddelalderen. Gjerde og nærliggende bosetninger kan i denne perioden ha representert en hovedgård i et jordegods som omfattet i alt 14 omkringliggende gårder, i tillegg til 5–6 eiendommer utenfor undersøkelsesområdet. Hovedgården omfattet da de seks senere matrikelgårdene Gjerde, Sæbø, Haugen, Flåte, Dyngjebakken og Skjensvoll.

Jeg ser to hovedfaser i utviklingen omkring Gjerde i yngre jernalder og middelalder. Gjerde kan ha blitt omorganisert i yngre jernalder med hensyn til romlig organisering, trolig på 700-tallet, vurdert etter gravminnenes beliggenhet, dateringer av jordbruksspor nær tunet og det eldste gravminnet her. Kan hende endret gården navn som følge av dette, hvor Sæbø kan ha vært det eldre navnet. Lokaliseringen av gravminner fra eldre jernalder og antatt eldre ferdselsårer peker i retning av at tunet lå nærmere Gjerdessjøen før en slik omorganisering. Gjerdens status i forhold til kongemakten i yngre jernalder er uklar, men sannsynligvis dreier det seg om et selvstendig stormannsgods, og ikke kongelig veitslegods. Støle, som ble setegård for Gjerde-slekten omkring 1100, kan derimot ha vært veitslejord, kan hende alt på slutten av 900-tallet.

Gjerde ble rundt midten av 1100-tallet klostergods under Halsnøy – med mulig danning av flere mindre agrare bosetninger i tidlig- eller høymiddelalder. Engelsgjerd ser ut til å ha blitt tatt opp sent i denne perioden, omkring 1300. Det er mulig at de mindre bosetningene omkring Gjerde ble anlagt i forbindelse med omlegging av gårdsdriften, kan hende som en endring fra et hovedgårdssystem basert på trellehold til en storgårdsdrift med satellittbosetninger drevet av leilendinger. Skiftet av setegård fra Gjerde til Støle kan ha skjedd omkring 1100. Runesteinen på Gjerde viser at det også var stormenn her på denne tiden, men deres status og tilknytning til den historisk kjente Gjerde-ætten fra 1000- og 1100-tallet er uklar.

Jeg fant fire sannsynlige eldre heleeieområder i gjennomgangen av eierforholdene i Etne. Tre av disse grenset mer eller mindre til hverandre og lå omkring Gjerde. De besto av 3–7 gårder hver. Blokk A, som også omfattet Gjerde (24 ls.), var klart størst. Selve hovedgården var blant de største på Vestlandet, og inngår i en eksklusiv gruppe av lendmannsgårder som innbefatter bl.a. Kvåle (23 ls.), Hatteberg (18 ls.), Urnes (12 ls.) og Mel (9 ls.), vurdert etter yngre landskyldverdier. Godsområdet utenfor hovedgården hadde likevel relativt liten geografisk utstrekning. Fra Enge til Meland er

det bare 5 km, mens det ytre heleiområdet lå 6 km unna hovedgården. Jeg har i min tidligere undersøkelsene ikke kunnet identifisere tydelige og omfattende godsarealer omkring de andre store lendmannsgårdene, kanskje med unntak av Kvåle i Sogndal. Immunitet og skattefritak gjaldt i middelalderen først og fremst setegården. Det kan derfor ha vært et poeng for godseieren, særlig fra 1200-tallet, å inkludere mest mulig areal og bosetninger under denne. Flere av de mindre og mellomstore lendmannsgårder, slike som Naustdal (2,5 ls.), Hegrans (3,8 ls.), Bø i Hyllestad (4 ls.), Herdla (4 ls.), kanskje også Stårheim (7 ls.), hadde derimot forholdvis omfattende jordegods. Gjerde inntar her en mellomstilling blant lendmannsgårdene; den var både stor som hovedgård og hadde samtidig et ikke ubetydelig jordegods i nærområdet. Godset var dermed mindre i utstrekning enn det som er påvist omkring kongsgårdene (Alrekstad 15 km, Seim 13–14 km og Fitjar 25 km, målt etter lengste avstand i luftlinje), men ikke i økonomisk avkastning, vurdert etter den senere landskylden. Det foreligger heller ikke for Gjerde samtidige kilder som viser når godset ble delt. Jeg anser imidlertid den yngre tradisjonen som forteller at Erling Skakke grunnla Halsnøy kloster i 1160-årene til sønnens heder og bønnehold som troverdig. Det er da nærliggende å se det store klostergodset i egnen i lys av dette og som sannsynlig fundasjonsgave til klosteret. Både Magnus og Erling hadde dessuten nære forbindelser Kristkirken og domkapitlet i Bergen, som var den andre store eieren av samlet jordeiendom i Etne. Jordegodet omkring Gjerde kan ut fra dette ha blitt fradelt og oppsplittet i 1160-årene eller senere, slik den sammenvevde eiendomsstrukturen mellom disse to senere eierne antyder. Dette samsvarer i hovedtrekk med tiden da kongsgårdsgodsene ble avviklet, selv om dette trolig var en noe lengre prosess hvor ikke all jord ble avhendet i én vending.

Den lave forekomsten av forhistoriske graver innen heleiområdene omkring Gjerde har paralleller til kongsgårdene. Fire av 13 antatt underliggende gårder i heleiområdet, dvs. 30 prosent, hadde slike, men ikke fra yngre jernalder. Antall gravminer er få (9) og flere har uklar gårdtilknytning. Kontrasten til bygden ellers er påfallende; her hadde 41 av 62 gårder, dvs. 66 prosent, graver, til sammen 529 hvorav 56 fra yngre jernalder. Dette funnet samsvarer i hovedtrekk med forholdene omkring kongsgårdene, men hvor bare 9 av 100 antatt underliggende gårder hadde forhistoriske gravminner, m.a.o. et noe lavere forholdstall enn for Etne. Det var også færre representativitetsproblemer knyttet til dette distribusjonsmønsteret i Etne, vurdert ut fra tidspunkt for utskiftninger og arkeologisk registrering. Som for kongsgårdsgodsene ser jeg dette romlige mønsteret av gravminner i forhold til eiendomsstruktur i sammenheng med former for ufrie jordbrukere eller jordleiere uten rett til synlig og markert begravelse. Godssamlingen omkring Gjerde lå i utkanten av jordbruksbygden, men mer sentralt i forhold til sjøverts ferdsel og kommunikasjon. Dette kan i utgangspunktet tolkes som sent opptak av bosetning og jordbruksdrift rundt selve hovedgården, kan hende middelaldersk med utgangspunkt i tradisjonelle bosetningshistoriske kriterier. Min undersøkelse av fossile jordbruksspor på

fem av disse gårdsområdene peker imidlertid mot drift alt eldre jernalder, og som et mulig etableringstidspunkt også for bosetningene. Det er likevel problematisk å knytte de undersøkte åkersporene direkte til den historisk kjente gårdsstrukturen. Driftssporene og bosetningsindikatorer understøtter dermed mitt metodiske utgangspunkt om at fravær av gravminner ikke nødvendigvis har sammenheng med fravær av bosetning, men kan skyldes eiendomsstrukturelle forhold i forbindelse med godsdrift. Denne innsikten kan også ha relevans i forhold til andre lendmannsgårder og gods på Vestlandet. Audun Hugleikssons antatte gods i Jølster, omkring hovedgården Hegranes, hadde et lignende romlig mønster, med små gårder og godseiendom i utkanten av bygden og bondeie og gravminner mer sentralt. Andre lendmannsgods jeg har undersøkt, omfattet hele dalfører (Naustdal), større øyer (Herdla – Askøy) og strategiske fjordmunninger (Bø i Hyllestad / Losnagodset ytterst i Sognefjorden). Et fellestrekk er at de antatt underliggende gårdene gjerne er små og har karakter av å være marginale, mens hovedgårdene er blant de største og mest dominerende bosetningene innen sitt område. Ikke alle lendmannsgårder hadde likevel et påvisbart tilliggende jordegods, selv om de i regelen var store og hadde sentralfunksjoner som kirkested i middelalderen.

Omkring kongsgårdene var det, som diskutert, en høy forekomst av navneformer forbundet med naturaliaprodukter, særlig dyr og sekundærprodukter, et trekk som skilte dem fra gårdsbebyggelsen i områdene rundt. Et slikt trekk, sett som mulig indikasjon på veitsler og overføringer fra gods til hovedgård, fant jeg derimot ikke holdepunkter for i navnematerialet omkring Gjerde. Dette er dermed et annet trekk som skiller det ut fra kongsgårdsgodsene.

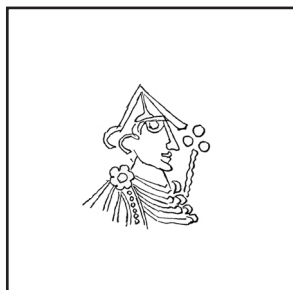
Det kan antydes følgende utvikling på Gjerde fra yngre jernalder til høymiddelalder:

(1) **Før ca. 1100.** Gjerde representerte hovedgården i et stormannsgods. Øst for godset var det høy forekomst av bonde- og partseie og rikt forhistorisk gravmateriale. Det er færre gravminner lengst øst i bygden, hvor det lå en godssamling omkring Sævardeid og Kyrping. Denne hadde senere samme eiere som Gjerde-godset. Gårdsområdene omkring Gjerde (Matskår, Vågen og Vettestø) var tatt opp i eldre jernalder, senest i yngre jernalder (Gravelset). I yngre jernalder ble tunet på hovedgården antakelig flyttet og innmarken utvidet. Det kan ha blitt etablert flere tunområder (Sæbø og Skjensvoll) inne på hovedgården, som kan ha skiftet navn i denne perioden. Den var setegård for stormenn fram til omkring 1100. Disse lot oppføre kirke nær det gamle tunområdet nær de gjennomgående ferdselsårene, og la jordegods til prestebordet (Enge, Osnes, Matskår og Vågen). En korsbautastein fra 1000-tallet på kirkegården kan usikkert antyde et tidlig kirkested eller i det minste et kristen samlingspunkt.

(2) **Etter ca. 1100.** Hovedgården ble delt ytterligere opp, og nye tun ble anlagt som satellitter rundt hovedtunet (Haugen, Flåte og Dyngjebakken). I 1160-årene ble Gjerde

skjenket Halsnøy kloster av Erling, som i likhet med sin far og farfar brukte kongsjorden Støle som setegård. Erling eller kong Magnus gav det nyetablerte domkapitlet i Bergen parter av det gamle slektsgodset. I utkanten av hovedgården ble et siste tun anlagt, på Engelsgjerd trolig omkring 1300. Det gamle jordegodset til Gjerde var delt på minst tre eiere, og i praksis avvirket som en sammenhengende godsstruktur. Det nye klostergodset som nå var etablert, holdt seg til etter reformasjonen, og ble endelig avvirket da Halsnøy klostets gods ble solgt i 1750-årene.

Utviklingen og godsfragmenteringen omkring Gjerde har flere fellestrekk med utviklingen av kongsgårdsgodsene. Delingen av godset faller i samme tidsrom som for kongsgårdene, på 1100–1200-tallet. Videre var det geistlige institusjoner som sto som nye eiere til de enkelte godsdelene. Måten Gjerde-godset er delt (gjelder også godset omkring Sævardeid/Kyrping), har også parallell til situasjonen i Åsane i bergensområdet. Også her eide to kirkelige institusjoner annenhver gård/part i det som tidligere kan gav utgjort en eldre og større godsenhhet. Kongsgårdsgodsene var derimot delt i blokker og hadde ikke en tilsvarende sammenvevd struktur. Kanskje antyder denne forskjellen et kronologisk aspekt, hvor førstnevnte situasjon representerer en engangsdeling og sistnevnte flergangsdelinger. Det kan i så fall indikere hvorvidt et gods ble splittet i én eller flere vendinger. Omkring Gjerde forekommer en kombinasjon av disse strukturene, hvor prestebordsgodset i tillegg danner en blokk som kan ha blitt fradelt tidligere.

Ni

Eiendom, makt og statsdannelse

I de senere årene har det vært rettet oppmerksomhet rundt skandinaviske middelaldergods med hensyn til alder og opphav. Innen svensk forskning er tidlig middelalderse godssamlinger studert, hvor en bl.a. har pekt på mulige paralleller med såkalte *multiple estates*, dvs. gods med et bredt og variert ressursgrunnlag omkring en ledende bosetning. Mye er fremdeles uklart omkring slike tidlige gods i norsk sammenheng. I denne undersøkelsen er det særlig kongenes sentrale administrative og økonomiske grunnlag i det preurbane Vestlandet som har stått sentralt og hvordan dette endret seg i tid og geografisk rom. Jeg har vært særlig opptatt av hvordan jordegods forbundet med kongs- og lendmannsgårdene var fysisk organisert i yngre jernalder til høymiddelalder, og hvilken rolle de og deres tilhørende gods hadde i den tidlige rikssamlingstiden, før byene overtok som administrative sentra.

En geografisk modell, tenkt som en fast kjerne omgitt av skiftende støttepunkter, har her dannet utgangspunkt for å forstå organiseringen av et kongedømmet på Vestlandet i yngre jernalder og tidlig middelalder. I tillegg til gjensidige, men omskiftelige allianser mellom konge og lendmenn utgjorde kronodelsgodset langs kysten en fast geografisk kjerne i kongedømmet, i form av kongsgårder med tilliggende godseiendom. Om en slik kjerne i en tidlig fase hadde status som et slags *bona regalia*, er usikkert.

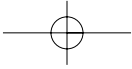
Forenklet kan en her skille mellom tre landskapszoner med ulik grad av kongelig nærvær:

- a) en kystzone med forholdsvis tett forekomst av kongsgårder, særlig ved utseiling mot vest (direkte kongelig makt)
- b) en mellomzone med lendmannsgårder i de ytre fjordsystemene (delegert kongelig makt)
- c) en indre sone uten kongsgårder, men med noen spredte lendmannsgårder, særlig i Sogn. Disse områdene kan ha vært mer autonome i forhold til et kystkongedømme i yngre jernalder

Min hypotese ut fra den forutgående analysen er at et ambulerende kongsgårdssystem langs kysten hadde mer eller mindre fast og stabilt struktur, fram til 1100-tallet da den nye kongsgården i Bergen ble etablert. De rurale kongsgårdene representerte da den fremste kronodel, som kongen i det lengste søkte å beholde. Kongsgården utgjorde, som også andre forskere har pekt på, sentrum i kongssystemen eller *årmenningen*, som var det geografiske administrasjonsområdet som årsmannen utøvde kongelig myndighet innen (*yfirsokn*). Systemet med lendmenn var mer omskiftelig, og hadde annen geografisk plassering. I perioden 1000–1300 var det likevel mer eller mindre fast representasjon av lendmenn innen mer eller mindre faste regioner på størrelse med de senere kjente systemene (ca. 1320). Dette systemet hadde sannsynligvis eldre røtter, som vist i min tidligere undersøkelse og her understøttet av dybdeundersøkelsen i Etne.

Lendmenn hadde også rett til veitslejord, men ikke automatisk *len* i form av *sysle* (jf. Imsen 2000). Tinglig velgjøring i form av jord og eventuelle kongsinntekter fra geografisk avgrensede enheter svarte til det felleseuropeiske *beneficium*. Lendmennene var den eneste gruppen i Norge som hadde rett til slike privilegier fra kongen. Med sysle fulgte eventuelt kongelig myndighet på lik linje som for årsmenn. Forutsatt stedlig representasjon ville da lendmannsgården utgjøre det kongelige sentrum i en sysle, tilsvarende som for kongsgården i årmenningen. Ifølge Gulatingsloven hadde lendmenn og årsmenn nær identiske oppgaver rettslig og militært, og det ligger nær å tolke dette i en geografisk kontekst, som uttrykk for et eldre geografisk og administrativt system.

I kraft av størrelse og jordegods, som kan ha omfattet flere titalls gårder, kan lendmannsgårder ha representert viktige maktsentra. Utøvelsen av formell delegert kongelig myndighet synes likevel å ha vekslet mellom forskjellige sentra over tid. Det var en eksklusiv kongelig rett (prerogativ) å utnevne lendmenn, og tittelen var i prinsippet ikke arvelig. Det betyr at lendmannsgårdene ikke nødvendigvis var særlig stabile som kongelige maktsentra over tid, selv om de sikkert kan ha hatt og opprettholdt andre sentralfunksjoner i sitt distrikt.

9.1 Kongs- og lendmannsgårder på Vestlandet

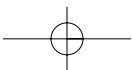
Langs leden og kysten utøvde kongen direkte kontroll gjennom kongsgårdene og årsmannen. Innen Gulatingslagen på 1100-tallet var det som nevnt minst 15 kongsgårder, hvorav sju sikre eller sannsynlige. Det gjelder Utsein, Avaldsnes, Fitjar, Alrekstad, Herdla, Lygra og Seim, og dessuten kanskje også Atløy, i tillegg til mer usikre som Naustdal og Skuggen, samt ukjente, men indirekte nevnte kongsgårder i Agder, Jæren, Hardanger, Voss og Gaular.

Konsentrasjon av kongsgårder var størst ved inn- og utseilingspunktet til De britiske øyer, i Nordhordland. I kort avstand lå det her to sikre kongsgårder (Alrekstad og Seim) og to sannsynlige (Lygra og Herdla). Nær disse ble siden den nye kongsgården på Holmen i Bergen grunnlagt, tidlig på 1100-tallet. Kystlokalisering er et utpreget trekk ved kongsgårdene, og bare to, hvorav begge usikre, lå i fjordbunner, i Sunnfjord. Dessuten lå det én uidentifisert kongsgård i innlandsbygden Voss. Sannsynligvis har det vært flere kongsgårder på Vestlandet enn de som er nevnt i ufullstendige og berettende skiftkilder. I Danmark, hvor kildegrunnlaget er mer dekkende, var kongsgårdssystemet, som nevnt innledningsvis, langt mer omfattende omkring 1230.

Innenfor den ytre kystsonen hadde kongen knyttet til seg et nett av lendmenn i fjordsystemene. Det er kjent minst 21 slike gårder eller bygder med lendmenn på Vestlandet for perioden 1000-1300. Det gjelder to ukjente i Agder, seks i Rogaland (Sola, ukjent på Jæren, Randaberg, Finnøy, Hesby og Talgje), sju i Hordaland (Fitjar, Gjerde, Støle, Mel, Hatteberg, Hernar og Herdla), fire i Sogn (Bø, Aurland, Urnes og Kvåle), tre i Firda (Naustdal, Hegranes og Stårheim) og to på Sunnmøre (Giske og Blindheim) (Iversen 1999).

Lendmennene var neppe en ensartet gruppe. Noen utgikk fra jordrike familier, mens andre var uten større personlige besittelser. For sju av tolv lendmannsgårder i Hordaland og Sogn og Fjordane har jeg tidligere sannsynliggjort at det lå større jordegods til hovedgårdene (Gjerde, Herdla, Bø, Kvåle (?), Naustdal, Hegranes og Stårheim (?). I tillegg gjelder det også kongsgården Fitjar som ble forlent, og som jeg har undersøkt her. Det kan være uklart om jordegodsene var lendmannens personlige besittelse eller forlent kongelig veitslejord. Både Fitjar og Herdla er eksempler på at kongsgårder, også godsrike, ble forlent lendmenn trolig alt på 1000- og 1100-tallet. At Hegranes og Nordfjord-godset omkring 1300 ble inndratt under kronen, kan tyde på eldre kongelig rett også for dette godset. Tilsvarende er også mulig, men mer uavklart når det gjelder Naustdal i Sunnfjord.

En nærmere kronologisk sjikting har vist at det ikke var vanlig med mer enn én samtidig lendmann innen områder som svarer til de senere kjente systemene, ca 1320

(se kart hos Helle 1974, 209).⁵⁰¹ Syleinndelingen for Sogn og Hordaland er usikker, her delt i indre og ytre Sogn og Sunn- og Nordhordland. Rogaland er delt "nord og sør for fjorden", dvs. Jæren og Ryfylke

På Jæren, i Ryfylke, Sunnhordland, Nordhordland, indre Sogn og Sunnfjord avløste lendmannsgårdene hverandre over tid. Når dette er mer usikkert for Agder, ytre Sogn, Nordfjord og Sunnmøre, skyldes det at skriftkildene svikter her. Også for Voss og Hardanger mangler opplysninger. Likevel kan dette indikere en praksis hvor kongen har vekslet når det gjaldt hvilke slekter han allierte seg med, slik også de normative kildene åpner for.

Det er et interessant trekk at arkeologisk påviste maktsentra fra yngre (18) og eldre (26) jernalder på Vestlandet (jf.), slik disse er identifisert på grunnlag av store og rike gravmonumenter av Ringstad (1992, 123–126), ofte ligger nær lendmannsgårder. Dette gjelder sjeldnere kongsgårder. Ved kysten hvor kongsgårdssystemet kan ha vært fiksert i yngre jernalder, forekommer få slike rike og store graver, med ett unntak, Avaldsnes. Selv om mange storhauger er udaterte, reiser dette likevel spørsmål omkring geografisk omfang og organisering av et regionalt kongedømme på Vestlandet i yngre og kanskje også eldre jernalder, uten at det siste er tema her.

Kongsgårdene i Hordaland – Alrekstad – Seim – Fitjar

9.2

Når jeg har foretatt en dybdeundersøkelse av kongsgårdene i Hordaland, er det for å belyse den indre kjernen i dette kongedømmet. En målsetting har vært å belyse hva som skjedde med disse storgårdene og deres tilliggende gods i forhold til statsdannelse av større geografisk omfang og med etablering av nye urbane styringssentra.

Undersøkelsen har vist at kongsgårdene var blant de største gårdene innen sine skipreider, og samtlige hadde middelalderkirke og har gitt navn til sognet. Alrekstad, Seim og Fitjar hadde alle gravminner fra både eldre og yngre jernalder. Disse lå i hovedsak i innmark eller ved gamle ferdssårer, også i overgangssonen mellom det som senere er kjent som innmark og utmark. På Alrekstad lå gravminnene nær det historiske tunet. På Fitjar og Seim var det derimot indikasjoner på at tunene innen områdene var blitt flyttet, muligens i yngre jernalder. På Seim viste mine egne arkeologiske undersøkelser at storåkeren ved det historisk kjente tunet sannsynligvis først ble tatt opp og brukt intensivt på 800-900-tallet. Området ble tidligere antakelig brukt som beite. En samling av forhistoriske gravminner nær gårdsgrensen mellom Seim og Hopland kan antyde et eldre tunområdet her, også siden navnet Seim betyr

---

[303 | Syleinndelingen for Sogn og Hordaland er usikker; her delt i indre og ytre Sogn og Sunn- og Nordhordland. Rogaland er delt "nord og sør for fjorden", dvs. Jæren og Ryfylke

---

“sjøgården” og den fraskilte Hopland skyter seg inn mellom Seim og sjøen. På Fitjar viser dessuten paleobotaniske undersøkelser et likeartet trekk. Åkerdriften nær det historisk kjente tunet synes også her først å bli tatt opp i yngre jernalder. De forhistoriske gravminnene ligger dessuten i et område over 300 m herfra, hvor det også er påvist en mulig bygningsrest. Kongsgårdene er videre karakterisert av flere mindre gårdcellinger i hovedgårdens randsone. Ved Seim kan -landgårdene representere slike fraskilte enheter. I utmarken til Alrekstad var tre små gårder (Våkendalsgårdene) utskilt fra hovedgården, i tillegg til mulige fradelte gårder nær sentral innmark (Haukeland, Hunstad og Bjorgvin). Tilsvarende representerer Skålevik, Løkke, Haven og Vollen mulige gårdsanleggelsler i Fitjars nære innmark, i tillegg til Breivik noe lengre unna, i utmarken, kanskje også Årskog. Fitjar omfattet dessuten et ukjent antall bosetninger på et stort øyrike mot vest, som hørte direkte inn under hovedgården ennå på 1500–1600-tallet.

Alt i alt ser kongsgårdene ut til å ha klare fellestrekk med lendmannsgårdene på Vestlandet. De var blant de største i sin region og var kirkesteder. I tillegg hadde kongsgårdene trolig oppbeørselfunksjoner for ulike pliktytelser, slik det er påvist konkret for Fitjar så sent som på 1300-tallet. Lignende trekk kjenner jeg ikke for lendmannsgårdene, men normative kilder antyder likevel at dette kan ha vært vanlig praksis dersom lendmannen hadde sysle. Også eiendomsforholdene viser likehetstrekk med lendmannsgårdene i Hordaland og Sogn og Fjordane. Mel, Hatteberg, Bø, Urnes, Kvåle og Stårheim var helst adelsgods i høy- og senmiddelalder, slik det også er sannsynlig for kongsgården Seim. Gjerde og Hernar (Nonneseter) var derimot klostergods, som Alrekstad, mens Støle, Herdla, Naustdal og Hegranes (fra 1302) antakelig var kongelig forleningsgods på denne tiden, tilsvarende Fitjar. Det er vanskelig å foreta en mer detaljert sammenligning med gårder og gods i Skandinavia. Men også her ble mange kongsgårder avviklet og skjenket til nye eiere som ledd i en forlenings- og donasjonspolitik. Også her lå kongsgårdene i høymiddelalder sentralt i forhold til land- og sjøverts kommunikasjon. Det er således lite som tyder på en særegen norsk utvikling knyttet til kongsgårdene.

Omkring de tre undersøkte kongsgårdene lå det i middelalderen som vist kirkelige jordgodsbesittelser av betydelig omfang. Undersøkelsen har vist at heleieblokker på mer enn tre tilgrensende gårder med felles eier ofte grenset til hverandre, og samlet dannet større godsområder. Omkring Alrekstad fant jeg tre slike tilgrensende blokker med forskjellige eiere, og tilsvarende fem nær Seim og sju ved Fitjar. Hypotesen er at disse blokkene utgikk fra større samlede enheter, og ikke var et resultat av senere arrondering. I tillegg fant jeg noen få spredte enkeltgårder, som enten var krongods fremdeles på 1500-tallet eller som av andre grunner ble ansett som del av et eldre og større krongods, omkring kongsgårdene. Ved å sammenstille blokkene har jeg

dermed kunnet rekonstruere mer eller mindre sannsynlig eldre godseiendom under kongsgårdene; det som i skriftkildene bl.a. gikk under betegnelsen *konungseiga*. Det er ikke funnet sikre spor etter eldre kongelige konfiskasjoner, kan hende med unntak av i Fana i bergensområdet. Godsene er undersøkt innen rammen av senere kjente skipreider, unntatt Alrekstad som jeg undersøkte i enda større område, Bergenshalvøya sør til Os. De rekonstruerte godsene var i størrelsesorden 30–50 gårder, basert på en analyse av eierskap og romlige fordelingsmønstre av arkeologisk gravmateriale. Også det toponymiske materialet i undersøkelsesområdene ble nærmere analysert med hensyn til forekomster av mulige naturalia- og ytelsesnavn nær godsene. Undersøkelsen vist da at kongsgårdsgodsene var gjennomgående mer omfattende enn lendmannsgodsene synes å ha vært. Det er heller ikke slik grunn for å regne med at de skiller seg fra kongsgårder og gods ellers i Skandinavia. Det er likevel vanskelig å sammenligne direkte, ettersom de utenlandske studiene som så langt foreligger gjerne har et annet metodisk utgangspunkt og ikke er direkte jevnførbare. Topografien er også annerledes.

Det hedenske gravmaterialet i undersøkelsesområdene til kongsgårdene danner et romlig mønster som tidligere har vært dokumentet i tilknytning til lendmannsgårder på Vestlandet (Iversen 1999a) og Østlandet (Veien på Ringerrike, Skre 1998). De markerte gravanleggene ligger gjennomgående utenfor de rekonstruerte godsene, i områder som i historisk tid var dominert av bondegods og deleie. På selve hovedgårdene er imidlertid gravmaterialet rikt. Av nær 400 middelaldergårder omkring kongsgårdene i denne undersøkelsen hadde som vist bare 9 av 100 gårder tilknyttet godsene 27 forhistoriske gravminner. Utenfor hadde derimot 101 av 286 gårder, dvs. 35 prosent, til sammen 231 gravminner. Jeg har ikke funnet at det er særlige representativitetsproblemer i materialet. Dette ble undersøkt med utgangspunkt i om gårdene skiftet innmark etter 1905, da fornminneloven trådte i kraft og "taus fjerning" ble vanligere, og sammenlignet med når områdene ble systematisk arkeologisk registrert for første gang. For Fitjar er imidlertid dette noe mer usikkert. Jeg anser derfor gravminnene i stor grad som representative også for tidligere tider, om enn ikke fullstendige. Når det gjelder gravmaterialet utenfor Vestlandet, i Skandinavia og i jordbruksstrøk med større sammenhengende arealer byr det muligens på større problemer å utnytte denne metoden med full effekt. Bebyggelsesmønsteret var noe annerledes og gravminnene i større grad konsentrert i gravfelt. Den topografisk oppdelte gårdsstrukturen på Vestlandet og det spredte gravmaterialet på gårdsnivå har derfor vært en fordel for å kunne foreta denne type analyse. Metoden forutsetter langt på vei en desentralisert gravskikk, hvor gårdene utgjorde de primære enhetene for denne type markert begravelse.

Fravær av forhistoriske gravminner på godseiendommen kan imidlertid ha minst to alternative tolkningsmuligheter, enten som indikasjon på sosiale forskjeller eller ufrie jordbrukere innen rammen av samlede kongsgods i yngre jernalder, slik jeg har forutsatt, eller som mangel på forhistorisk bosetning og dermed middelaldersk eller senere oppdyrking. Denne problemstillingen ønsket jeg å belyse gjennom en spesialstudie av et godsområdet omkring Gjerde i Etne. Den agrararkeologiske punktundersøkelsen bidro her til å avklare alderen på jordbruksdriften, og gav slik indikasjon på bosetning på antatt underliggende eiendommer.

En nærmere frekvensanalyse av gårdsnavnene omkring kongsgårdene viste et mønster i navneskikken som ikke har vært påvist i Norge tidligere. Innen de rekonstruerte krongodsene var det høy forekomst av naturalianavn, forbundet med dyr og sekundærprodukter av dyr. Når også usikre navn blir inkludert, kan 36 prosent av gårdsnavnene på kongsgårdsgodsene tolkes som slike navn, mot bare 10 prosent utenfor. Mange gårdsnavn, både innen- og utenfor godsene, hadde imidlertid flere tolkningsmuligheter, og var dessuten usikre som naturalianavn. Det er derfor nødvendig å ta noe forbehold og være varsom med for bastante slutninger. En hypotese er likevel at navnene avspeiler det mangesidige ressursgrunnlaget som kongsgårdene omfattet. En annen, mer dristig tolkning, er at de også mer direkte betegner karakteristiske vareslag som ble overført fra godset til kongsgården som tributt eller veitsler. Materialet antyder, vurdert etter navneforekomstene, uansett en tendens mot at ulike gods disponerte ulike ressurser. I Seims tilfelle dreier det seg om jordbruksprodukter, fisk og fiskefangst ved Alrekstad, samt fugl og sjøpattedyr ved Fitjar. Et gjennomgående trekk ved det rekonstruerte godset omkring kongsgårdene synes dermed å være lav forekomst av gravminner og høy forekomst av slike naturalianavn. Det ble ikke funnet lignende trekk i navnematerialet omkring Gjerde. Utover Rosamond Faiths undersøkelse av gårdsnavn og engelske tidlig middelalderske gods, kjenner jeg så langt ikke til tilsvarende mønstre i Skandinavia og Nord-Europa. En større komparativ undersøkelse av navneforekomster innen og rundt kongsgårder og gods i Skandinavia og Norge kan derfor være en interessant framtidig forskningsoppgave.

9.3 Lendmannssetet Gjerde i Etne i Sunnhordland

Når jeg skulle trekke fram en lendmannsgård som sammenligningsgrunnlag for kongsgårdene valgte jeg hovedgården Gjerde i Etne. Den var som vist en av Vestlandets største gårder etter landskyldverdiene (24 ls.) på 1600-tallet. Dessuten var den setegård for noen av de mektigste stormenn på Vestlandet på 1000- og 1100-tallet, omtalt både på runesteiner og i andre skiftkilder. Gården hører også med blant de tidligst kjente lendmannssetene på Vestlandet og danner slik et godt utgangspunkt for komparasjon. Hovedtunet på Gjerde var senest på 1500-tallet omgitt av seks

mindre tun. Til forskjell fra kongsgårdene, hvor delingsproduktene hadde separat innmark, lå disse i teigblanding og med felles avgjerdet innmark.

Fra 700-tallet ble det oppført gravminner nær det historiske kjente tunet på Gjerde, og i samme periode ble dyrkingen intensivert. Som for på Fitjar og Seim ligger gravminnene fra eldre jernalder i et annet område på gården enn ved det historiske tunet. Det er derfor mulig at også Gjerde gjennomgikk en fysisk strukturendring i yngre jernalder. Dette kan i så fall kaste lys over det vanligvis antatt unge navnet. Gjerde ble kloster- og leilendingsgods tidligst i 1160-årene. De agrare bosetningene omkring hovedtunet er ikke datert arkeologisk. På bakgrunn av beliggenhet, navn og landskyldstørrelse kan det likevel antydes at i alle fall de to ytterste (Skjensvoll og Sæbø) var anlagt i yngre jernalder. De fire øvrige (Haugen I, Haugen II, Flåte og Dyngjebakken) kan derimot være fra middelalderen, eller tidligere.

Omkring hovedgården Gjerde ble det påvist tre heleieblokker med til sammen 13 gårder, men godset strakk seg også utenfor undersøkelsesområdet, slik at det samlet besto av nærmere 20 gårder. I størrelse er ikke dette ulikt andre lendmannsgårder og gods på Vestlandet. Kvåle-godset i Sogndal og Stårheim i Nordfjord kan i høymiddelalderen og tidligere ha omfattet minst 10–15 gårder, mens Auduns gods i Jølster og Herdla-godset på Askøy trolig besto av mer enn 30 gårder. Bø i Hyllestad var kan hende forbundet med det senere såkalte Losnagodset i ytre Sogn, som var enda større og omfattet minst 40–50 gårder (jf. også Losnedal 2003, 176–184). Størst var trolig Naustdals-godset i Sunnfjord, med over 50 antatt underliggende gårder (Iversen 1999). Selv om det er liten tvil om at kjernene i disse godsene kan ha høy alder, er kildegrunlaget for usikkert til å kvantifisere størrelse og omfang til ulik tid. Jeg rettet dessuten blikket mot heleiekjernene i denne undersøkelsen. I tillegg kan det også ha vært spredte satellitt-eiendommer, som ikke er medregnet. Vurdert etter tradisjonelle bosetningshistoriske indikatorer ville de fleste av gårdene i godset omkring Gjerde (9 av 13) ha vært ansett som unge, fra middelalderen eller yngre jernalder, en problemstilling som også aktuell for flere andre gods.

De agrararkeologiske punktundersøkelsene tok utgangspunkt i storåkre nær de historisk kjente tunene, eller andre sentrale jordbrukselement i innmarken. De viste jordbruksdrift i eldre jernalder for fire av fem undersøkte gårder, alle på forhånd antatt unge etter tradisjonelle kriterier (Vettestø, Vågen, Matskår og Gravelset). Også på hovedgården viste undersøkelsen av en åker ved hovedtunet opptak fra senest omkring Kristi fødsel. For én gård er det noe uklart om jordbrukssporene har direkte sammenheng med den historisk kjente gårdsstrukturen (Vågen), eller om områdene ble benyttet fra Gjerde som beite tidligere. På Gravelset indikerer undersøkelsen på samme måte en fase med beitebruk i eldre jernalder, hvor faste åkre og tun antakelig kom i drift og ble anlagt i yngre jernalder. Det kan i så fall antyde et mer

arealkrevende beite- og landbruk, trolig med utspring fra Gjerde i eldre jernalder, hvor det gradvis ble dannet nye agrare satellittbosetninger i utkanten, drevet mer intensivt. I så tilfelle kan undersøkelsen kaste lys over alderen på kjernen i et slikt stormannsgods. Det er også sannsynliggjort at det ble anlagt en mindre bosetning ytterst på hovedgården så sent som omkring 1300 (Engelsgjerd). Trolig skal utviklingen av denne godsensheten oppfattes som en lang og dynamisk prosess, med røtter i eldre jernalder og kontinuerlig utvikling gjennom yngre jernalder. Av særlig betydning for hovedgårdene kan en overgang til leilendingsdrift i middelalderen ha vært. Kanskje er det i et dette lyset de antatt yngre tun-etableringene på hovedgården Gjerde skal sees. Et hovedpoeng med undersøkelsen er likevel at jeg har fått et sikrere grunnlag for å slutte at slike samlede middelalderske godsannelser har forhistorisk opphav. Dette understreker også usikkerheten knyttet til de tradisjonelle bosetningshistoriske metodene om at små gårder uten tilsynelatende gamle navn og gravminer er unge. Denne tilnærmingen tar etter mitt syn ikke tilstrekkelig hensyn til muligheter for sosiale over- og underordningsprinsipper knyttet til bosetning og gods.

9.4 Gods, fragmentering og statsdannelse

Styringssystemet som vokste fram i Norge på 1100- 1200-tallet, var knyttet til kongsgårder i urbane sentra, hvor de rurale kongsgårdene kom til å spille en stadig mindre rolle. Da den nye kongsgården på Holmen i Bergen ble etablert under Øystein Magnusson i begynnelsen av 1100-årene, mistet etter all sannsynlighet kongsgårdene langs kysten av Vestlandet sin primære funksjon som kongelig residens og maktsentrum. Det ble reist 11 eller 12 kirker og klostre i Bergen på 1100-tallet, flere med kongen som grunnlegger. Krongodset utgjorde sannsynligvis et viktig ledd i en kongelig donasjonspraksis som trakk naturalia til byen, og som skapte bærekraftige institusjoner til underhold av presteskaper her. Utviklingen var neppe særegen for Vestlandet, men snarere en del av et fellesskandinaviske mønster, nært forbundet med utvikling av større geografiske riker, fastere styresett og statsdannelse. Også i Sverige skal innføringen av såkalte slottslen på 1100–1200-tallet skal ha ført til avhending av et stort antall rurale kongsgårder (Rosén 1949; 79ff; 1962, 95; Andræ 1964, 514), og lignende i Danmark, hvor et mindre antall slott og borger skal ha avløst slike (KLN M IX, 516).

Undersøkelsen har avdekket et interessant mønster i eiendomsforholdene nær kongsgårdene i Hordaland. Vurdert etter tilgrensende eiendomsblokker ble kongsgårdsgodsene delt på følgende sentralkirkelige institusjoner i byen: biskop, domkapittel, Nonneseter, Munkeliv, Jonsklosteret, Allehelgen-kirken, og dessuten tilsvarende institusjoner utenfor byen; Halsnøy, Lyse kloster og dessuten lokale prestebord. Hovedgården Fitjar forble krongods til 1600-tallet, mens Seim og Alrekstad var adels- og klostergods i senmiddelalder, men med ukjent

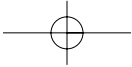

overføringstidspunkt. Det er vanskelig å tidfeste når oppdelingen av krongodsene fant sted. Bare for Munkeliv kloster er det kildegrunnlag for en mer presis tidsangivelse. Som eneste institusjon hadde dette klosteret andeler i samtlige tre gods, ervervet mellom ca. 1190 og 1330. Det er imidlertid indikasjoner på at Munkeliv disponerte forlent krongods tidligere, kan hende identisk med de over 40 gårdene som gikk tapt for klosteret mellom 1180 og 1328. Det er ikke utelukket at en eventuell "fundasjonsgave" i virkeligheten omfattet en tidsavgrenset gave fra kongen. De tapte eiendommene berører likevel i liten grad godsene nær de undersøkte kongsgårdene, men jeg vil ikke utelukke at heleieblokkene Munkeliv eide her, f.eks. var erstatning for tapte eiendommer eventuelt tilskiftet fra andre institusjoner. I så fall er det usikkert hvorvidt Munkelivs ervervestidspunkt av eiendomsblokkene kan anses som grunnlag for tidfesting av delingen av krongodsene. Jeg holder det likevel som mest sannsynlig at det dreier seg om en primær ervervelse direkte fra kongen, og ikke sekundær gjennom makeskifter. Det er i alle fall vanskelig å se at andre kirkelige institusjoner ville ha interesse og fordel av å makeskifte vekk samlede eiendomsblokker som lå nær både byen og kongsgårdene.

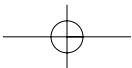
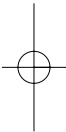
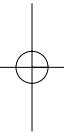
Tidligere undersøkelser har vist at kongelige donasjoner til bispestolene opphørte tidlig på 1200-tallet, senest under Håkon Håkonsson (Bjørkvik 1968). De største besitterne omkring kongsgårdene i Hordaland var biskopen, domkapitlet og cistercienserklostrene, Nonneseter og Lyse. Disse institusjonene var nært knyttet til bispestolen og eide samlet over 70 prosent av den rekonstruerte godseiendommen under kongsgårdene. Det er nærliggende å tolke dette som jordegods biskopen mottok i en tidlig fase og siden skjenket til institusjoner han stiftet, før kirken etablerte seg som en selvstendig maktfaktor i opposisjon til kongedømmet.

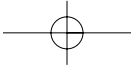
Undersøkelsen gir et grunnlag for en hypotese om at de største eiendomsblokkene utgjorde de tidligste overføringene, og at mindre blokker og enkeltgårder ble avhendet senere. Dette er også sannsynlig i lys av at de kongelige kapell, som trolig først fikk kongelig jordegods i siste halvdel av 1200-tallet og særlig på 1300-tallet, bare hadde små andeler i de undersøkte kongsgårds-godsene. Fremdeles på 1500- og 1600-tallet hadde kronen noen få utvalgte gårder nær hovedgårdene. Oppbrekking av kongsgårds-godsene ser dermed ut til å ha vært en prosess som strakk seg over flere hundre år.

Et hovedmønster for utviklingen av kongsgårdene er at mens kongen i yngre jernalder kontrollere kystlandskapet direkte gjennom ambulerende fysisk tilstedeværelse, ble dette endret på 1100- og 1200-tallet. Større deler av godsene som lå til kongsgårdene ble overført til nye kirkelige institusjonene i byen under kongelig kontroll og med stifters patronsrett, i en tidlig fase særlig bispestolen. De gamle rurale kongsgodsene, kongens viktigste inntektgrunnlag, ble delt mellom flere kirkelige eiere som hver fikk

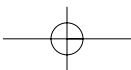
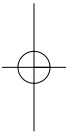
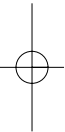

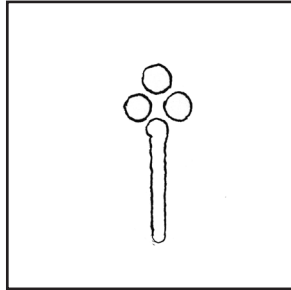
et selvstendig økonomisk fundament for videre ekspansjon og eiendomservervelse. Dermed oppnådde konge og kirke samlet stadig økt territoriell kontroll, fra kyst til innland. Slik oppsto en institusjonell arbeidsdeling mellom kirke og kongemakt som nettopp karakteriserer den tidlige statsutviklingen. At dette på sikt svekket inntektsgrunnlaget for kongemakten er kan hende et forhold som først ble tydeligere sett i retrospeksjon.

Kapitel 9 391

Litteratur, kilder og forkortelser

[Anon.] 1779 (1813). Udkast til en topografisk Beskrivelse over Fanøe-Præstegjeld og Aarsta-Sogn i Bergen Stift (Forfattet i Aaret 1779). *Topographisk-Statistiske Samlinger* 2: 1–2, 93–128. Christiania.

AB = *Dagbok og Oration om Mester Geble / Absalon Pederssøn*, utgitt av Det Norske språk- og litteraturselskap, 1963–70. Oslo.

Ágr = *Ágrip af Nóregis konunga sögum* utgave Finnur Jónsson (1929). *Altnordische Saga-Bibliothek* 18. Halle.

Ágr = *Ágrip or Norges kongesogr*. Oversatt av Gustav Indrebø, revidert av Arnt Løftingsmo, innledning av Bjarne Fidjestøl, 2 utg. 1973. Oslo.

Akselberg, Gunnstein 1994. Nokre stadnamn i Voss kommune. *Helsing til Lars Vassenden på 70-årsdagen* (red. Johan Myking, Helge Sandøy og Ivar Utne), 9–6. Bergen.

Akselberg, Gunnstein 1996. Stadnavn i Fjell. *Fjell bygdebok* 1, 419–460. Straume.

AM = Arnamagnæske håndskriftsamling. København.

Amira, Karl von 1882–95. *Nordgermanisches Obligationenrecht*. Leipzig.

Amira, Karl von 1913. *Grundriss des germanischen Rechts*. Strassburg.

Amundsen, Leiv 1972. *Instituttet for sammenlignende kulturforskning 1922–1972*. Oslo.

Andersen, Per Sveaas 1972a. Syssel. *KLNM* XVII, 645–648.

Andersen, Per Sveaas 1972b. Sysselmann. *KLNM* XVII, 651–656.

Andersen, Per Sveaas 1976. Årman. *KLNM* XX, 446–450.

Andersen, Per Sveaas 1977. *Samlingen av Norge og kristningen av landet – 800–1130. Handbok i Norges historie* 2. Oslo.

Andersen, Randi 1999. *Frå dei eldste tider til 1840. Arna bygdebok* 1. Bergen.

Andersson, Hans og Anglert Mats 1989. *By, huvudgård och kyrka – studier i Ystadsområdets medeltid. Lund studies in medieval archaeology* 5. Stockholm.

Andréon, Anders 1983. *Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före*

1230. *Scandia* 49: 1, 31–76. Lund.
- Andrén, Anders 1985. *Den urbana scenen – städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Lund.
- Andrén, Anders 1997. *Mellan ting och text – en introduktion till de historiska arkeologierna*. Stockholm.
- Andræ, Carl Göran 1964. Kungsgård. *KLNM IX*, 513–515.
- Aston, Michael 1998. *Interpreting the landscape, landscape Archaeology and Local History*. London / New York.
- Austad, Ingvild og Øye, Ingvild et al. 2001. Den tradisjonelle vestlandsgården som kulturbioologisk system. *Kulturminner og miljø – forskning i grenseland mellom natur og kultur* (red. Birgitte Skar), 135–235. Oslo.
- B = Den ældre Borgerthings- eller Vikens Christenrett. *Ngl I*, 337–72.
- Bailyn, Bernard 1999 (1951). Braudel's Geohistory – A Reconsideration. *Journal of Economic History* 11, 277–82. Opptrykk Stuart Clark (1999), 13–18.
- Bakka, Egil 1958a. *Kongshaugen på Seim i Alversund, Nordhordland*. Upublisert manus i Topografisk arkiv, Bergen Museum. Publisert samme år i *Frå Fjon til Fusa*, 19–35. Bergen.
- Bakka, Egil 1958b. Notat i topografisk arkiv under Vollo gnr. 153, Lindås kommune. Bergen museum.
- Bakka, Egil 1965. Ytre Moa. Eit gardsanlegg frå vikingtida i Sogn. *Viking XXIX*, 121–145. Oslo.
- Barker, Graeme 1995. *A Mediterranean valley – landscape archaeology and Annales history in the Biferno Valley*. London.
- Baudou, Evert 1989. Hög - gård - helgedom i Mellannorrland under den äldre järnåldern. *Arkeologi i norr 2*, 15–25. Umeå universitet.
- Baug, Irene 2002 (2001). *Kvernsteinsbrota i Hyllestad – arkeologiske punktundersøkingar i steinbrotsområdet i Hyllestad i Sogn og Fjordane*. Bergverksmuseet 22. Kongsberg.
- Bendixen, Bendix Edvard 1898. Den gamle Kongsgaard Aalrekstad, nu Aarstad. *BHFS 4*, 3–41. Bergen.
- Bendixen, Bendix Edvard 1899. Fornlevninger i Søndhorland. *Aarsberetning for 1898 Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkers Bevaring*, 16–61. Kristiania.
- Bendixen, Bendix Edvard 1900. Tillæg. Nonneseters overdragelse til brødrene af St. Antons orden. *BHFS 6*, 29–34. Bergen.
- Benedictow, Ole J. 1970. *Hartvig Krummedikes jordebok. En studie i en senmiddelalderens adelsøkonomi*. Oslo.
- Berg, Johan 2003. *Gods och landskap – jordägare, bebyggelse och samhälle i Östergötland 1000-1562*. Meddelanden / Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet 120. Stockholm.
- Berge, Ragnhild 1999. *Øvre Iladalen; ei grend i Trondheims bymark – kildebruk i historisk arkeologi*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet. Trondheim.
- Berglund, Birgitta 1995. *Tjøtta-riket – en arkeologisk undersøkelse av maktforhold og sentrumsdannelser på Helgelandskysten fra Kr. f. til 1700 e. Kr.* Trondheim.
- Berglund, Birgitta 1998. Continuity and discontinuity in Viking power on the North-Norwegian coast. *European Association of Archaeologists. Meeting (3: 1997, Ravenna)*, 140–144. Oxford.
- Berglund, Birgitta 2002. Godseierens og fiskerbondens landskap i 1500 år – Øyriket fra Vega til Tjøtta. *Spor 2002: 2*, 40–44. Trondheim.
- Berntsen, Arent 1656. *Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed* (faksimileutgave 1971). København.
- Beyer, Morten 1970. *Fra katolsk til luthersk domkapitel – domkapitlet i Bergen ca. 1450–1625*. Upublisert hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen.

- BF = Bergens Fundas, se Sørli 1957.
- BHFS = Bergens historiske forenings skrifter. Bergen.
- Bing, Just 1922. Aarstads historie. *BHFS* 28, 3–158. Bergen.
- Bintliff, John 1991. *The Annales School and Archaeology*. Leicester / London.
- Bjerkaas, Ole B. 1975. *Kong Sverre og lendmennene*. Upublisert hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Oslo.
- Bjørge, Narve 1970. Samkongedømme. *KLNM* XV, 15–21.
- Bjørge, Narve 1971. Det eldste Bergen. *Sjøfartshistorisk årbok 1970*, 53–130. Bergen.
- Bjørkvik, Halvard 1958. *Jord-eige og jord-leige i Ryfylke i eldre tid – fordelinga av jordeigedomen på Vestlandet og Agdesida i 1661 og i seinkatolsk tid*. Stavanger.
- Bjørkvik, Halvard 1960. Det norske krongodset i mellomalderen. Ei skisse. Foredrag på møte i historiske klubb i Oslo 27/9 1959. *Historisk tidsskift* 40, 201–231. Oslo.
- Bjørkvik, Halvard 1961a. Gästing til kongen. *KLNM* VI, 13–14.
- Bjørkvik, Halvard 1961b. Hovedgård. *KLNM* VI, 707.
- Bjørkvik, Halvard 1964a. Kronans finanser. *KLNM* IX, 424–428.
- Bjørkvik, Halvard 1964b. Kungsgård. *KLNM* IX, 517–518.
- Bjørkvik, Halvard 1967. Eit kyrkjeleg godskompleks i mellomalderen Munkeliv klostets jordegods. *Heimen* 14, 51–70. Trondheim.
- Bjørkvik, Halvard 1968. Bona regalia, patrimonium og kongeleg donasjonspolitik i mellomalderen. *Nordiska historikermötet Helsingfors 1967, Historiallinen Arkisto* 63, 43–55. Helsingfors.
- Bjørkvik, Halvard 1970. Dei kongelege kapella – framvokster og økonomisk grunnlag. *BHFS* 69/70, 45–81. Bergen.
- Bjørkvik, Halvard 1975. Veitsle. *KLNM* XIX, 632–634.
- Bjørkvik, Halvard 1992. The Norwegian Royal Lands. *Collegium Medievale* 5: 1/2, 7–26. Oslo
- Bjørkvik, Halvard 1995a. Kva slags samfunn var det som tok mot kristendommen? *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge* (red. Hans-Emil Lidén), 58–79. Oslo.
- Bjørkvik, Halvard 1995b. Klostergoods og klosterdrift i Noreg i mellomalderen. *Collegium Medievale* 8: 2, 147–163. Oslo.
- Bjørkvik, Halvard 1999. Avaldsnes i førhistorisk og tidlig historisk tid. *Kongskyrkje ved Nordvegen – Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år* (red. Svein Ivar Langhelle, og Birger Lindanger), 9–53. Aksdal.
- Bjørkvik, Halvard og Holmsen, Andreas 1978 (1952–54). *Kven åtte jorda i den gamle leigendingstida? Fordelinga av jordeigedomen i Noreg 1661*. Samling av artikkelrekke publisert i *Heimen* IX, Tapir, 2. opplag. Trondheim.
- BK = *Björgynjar Kalvskinn*, utgave ved P. A. Munch 1843. Christiania.
- Bl = Den nyere By-lov el. Bjarkö-Ret, utgiven af Kong Magnus Haakonsön. *Ngl* II, 185–290.
- Bl = *Magnus Lagabøters bylov*, oversatt av Knut Robberstad 1923.
- Bloch, Marc 1962 (1939–40). *Feudal society*, engelsk oversettelse ved L. A. Manyon. London.
- Bloch, Marc 1966 (1931). *French rural history – an essay on its basic characteristics*, engelsk oversettelse ved Janet Sondheimer. London.
- Blom, Grethe Authén 1967. *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387*. Oslo.
- Bonney, D. J. 1972. Early boundaries in Wessex. *Archaeology and the Landscape* (ed. R. J. Fowler), 166–86. London.
- Bonney, D. J. 1976. Early boundaries and estates in Southern England. *Medieval Settlement – Continuity and Change* (ed. P. H. Sawyer), 72–82. London.
- Braudel, Fernand 1972–73 (1949). *The Mediterranean and the Mediterranean world in the*

- age of Philip II*, 1–2, engelsk oversettelse ved Sian Reynolds. New York.
- Braudel, Fernand 1980 (1969). *On history*, engelsk oversettelse ved Sarah Matthews. London.
- Brekke, Nils Georg (red) 1993. *Kulturhistorisk vegbok, Hordaland*. Bergen.
- Brekke, Nils Georg (red) 2001. *Etne – kulturhistorisk vegvisar*. Bergen.
- Brendalsmo, A. J. 2001. *Kirkebygg og kirkebyggere – byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*. Upublisert avhandling for dr. philos-graden, Universitetet i Tromsø.
- Brendalsmo, A. J. og Røthe, G. 1992. Haugbrott eller de levendes forhold til de døde – en komparativ analyse. *Meta* 1992: 1-2, 84–119.
- Brink, Stefan 2000. Nordens husabyar – unga eller gamla? *En bok om husabyar* (red. Michael Olausson), 65–73. Uppsala.
- Brink, Stefan 2002. Law and legal customs in Viking age Scandinavia. *The Scandinavians from the Vendel period to the tenth century – an ethnographic perspective* (ed. Judith Jesch), 87–127. Woodbridge.
- BRM = Bergen museums middelaldersamling, Bryggens Museum. Bergen.
- Brunner, Heinrich 1906–28. *Deutsche Rechtsgeschichte*. Leipzig.
- Brunner, Heinrich 1931. *Abhandlungen zur Rechtsgeschichte – gesammelte Aufsätze*. Weimar.
- Bruns, Friedrich 1900. *Die Lübecker Bergenfahrer und ihre Chronistik*. Berlin.
- BT = Bergens Tidende.
- Buanes, Eivind 1972. *Stedsnavn fra nordvestre delen av Åsane kommune*. Upublisert hovedfagsoppgave i nordisk. Universitetet i Bergen.
- Bækken, I, Nordby, H. og Vihovde A. B. 2002. *Bryggen brenner. Om store branner i Bergen*. Utgitt av Bryggens Museum. Bergen.
- Bø, Olav 1960. Gästgiveri. *KLNM V*, 701–704.
- Calmette, Joseph 1947. *La societe feodale*. Paris.
- Carelli, Peter 2001. *En kapitalistisk anda – Kulturelle förändriner i 1100-tallets Danmark*. *Lund Studies in Medieval Archaeology* 26. Stockholm.
- Carlsson, Dan 1979. *Kulturlandskapets utveckling på Gotland – en studie av jordbruks- och bebyggelseförändringar under järnåldern*. *Meddelanden / Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet B 49 Rapport / Forskningsprojektet Historisk kulturlandskapsforskning*. Visby.
- Carlsson, Dan 1989. Mellan karta och fornlämning. Trender og tradisjoner i kulturlandskapsforskningen. *Medeltidens födelse symposier på Krappereus borg* 1 (red. Anders Andréén), 25–34. Lund.
- Christie W. F. K. 1824. Upublisert dagbok og opptegnelser i UBBs manuskriptsamling (187c og 385 9. 2). Bergen.
- Christophersen, Axel 1982. Drengs, Thegns, Landmen and Kings some aspects on the forms of social relations in viking society during the transition to Historic times. *Meddelanden från Lunds Historiska Museum 1981–1982*, 115–134. Lund.
- Clark, Stuart 1999. *Fernand Braudel. The Annales school – critical assessments* 3. London / New York.
- Cohen, Ronald 1978. Introduction. *Origins of the State, the anthropology of political evolution* (eds. R. Cohen and E. R. Service), 1–20. Philadelphia.
- Dark, K. R. 1995. *Theoretical archaeology*. London.
- Davies, Wendy 1978. *An early Welsh microcosm – studies in the Llandaff charters*. London.
- Davies, Wendy 1988. *Small worlds – the village community in early medieval Brittany*. London.

- Davies, Wendy og Fouracre, Paul 1995. *Property and power in the early Middle Ages*. Cambridge.
- DD = *Diplomatarium Danicum*, utgitt av Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1938–84. København.
- DI = *Diplomatarium Islandicum*, utgitt av Íslenska bókmentaféagi 1857–1952. København.
- Diinhoff, Søren 1999. Træk af Vestlandske jordbrugs historie fra sen stenalder til tidlig middelalder. *Arkeo* 1999: 1, 14–28. Bergen.
- DN = *Diplomatium Norvegicum*, utgitt av C. C. A. Lange, C. R. Unger et al. 1847–1990. Christiania / Oslo.
- Dollinger, Philippe 1982 (1949). *Der Bayerischen Bauernstand vom 9. bis 13. Jahrhunderts*. München.
- DR = *Danmarks runeindskrifter*, utgitt av Lis Jacobsen og Erik Moltke et al. 1941–1942. København.
- Drange, Ernst Berge 1993. Setegard og klostergods – len, gods og gode giftarmål. *Kulturhistorisk vegbok Hordaland* (red. Nils Georg Brekke), 47–51, 438. Bergen.
- Duby, Georges 1974. *The early growth of the European economy – warriors and peasants from the seventh to the twelfth century*, engelsk oversettelse ved Howard B. Clarke. London.
- Duke, Philip 1996. Braudel and North American Archaeology – An Example from the Northern Plains. *Contemporary archaeology in theory – a reader* (eds. Robert Preucel and Ian Hodder), 240–257. Oxford.
- Dunlop, A. R, Gellein, K. og Hommedal, A. T. 1997. Diverse arkeologiske oppdrag i Bergen og på Vestlandet, 1996–97. *NIKU oppdragsmelding 056*. Oslo.
- Dunlop, A. Rory 1982. *BRM 94 Øvregaten 39*. Upublisert rapport. Kopi Topografisk arkiv, Middelaldersamlingen, BRM.
- Dunlop, A. Rory 1984. *Report on the excavations at BRM 200 Korskirken, 1984*. Upublisert rapport. Kopi Topografisk arkiv, Middelaldersamlingen, BRM.
- Dunlop, A. Rory 1989. *Report on the investigations at BRM 298 Øvre Dreggsalmenning, 1989*. Upublisert rapport. Kpoi Topografisk arkiv, Middelaldersamlingen, BRM.
- Dunlop, A. Rory 1999. Arkeologiske undersøkelser ved Vincens Lunges gate 19/21, Nonneseterkvartalet i Bergen, 1998. *NIKU oppdragsmelding 084*. Oslo.
- Dunlop, A. Rory 2001. *Lille Øvregate 20 – Arkeologisk undersøkelse, 2001*. Upublisert rapport. Kopi Topografisk arkiv, Middelaldersamlingen, BRM.
- Dunlop, A. Rory og Hansen, Gitte in prep. *BRM 342 Vetrilidsalmenningen*, manuskript, topografisk arkiv, Middelaldersamlingen, BRM.
- Dybdahl, Audun 1989. *Jordeiendomsforhold og godseiere i Trøndelag – fra Aslak Bolt til Landkommisjonen*. Steinkjer.
- Dybdahl, Audun 1998. Bjarne Erlingssons testamente og Giskeættens jordegods. *HT 77*: 4, 403–436. Oslo.
- Dyrvik, Ståle 1968. Historisk tid 1000–1600. *Etnesoga – frå dei eldste tider til 1660 1* (red. Ståle Dyrvik), 257–486. Bergen.
- Dyrvik, Ståle. 1972. *Etnesoga – bygde- og gardssoge 1660–1800 2* (red. Ståle Dyrvik). Bergen.
- Dørum, Knut 1995. Leilendingsvesenet i Norge i eldre tid. *Heimen* 32, 269–279. Trondheim.
- Dørum, Knut 1999. Leilendingsforhold, føydalisme og statsutvikling. *Heimen* 36, 45–60. Trondheim.
- Daae, Ivar udat. *Kallsbok for Fana*. Statsarkivet i Bergen.
- Edwardsen, Edvard udat I–II. Bergen. *BHFS* 55/56 og 57/58, utgitt ved Olav Brattegard

- (1951–52). Bergen.
- Egs = *Egilsoga* oversatt av Leiv Heggstad, 1950. *Norrøne bokverk* 15. Oslo.
- Egs = Nettutgaven (Netútgáfan) www.snerpa.is/net/ Fornrit – Íslendingasögur – Egils saga.
- Eimhjellen, Ragnar 1970. *Kongshirda i Norge 1177–1263. Samansetjing og omfang*. Upublisert hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen.
- Einarsdóttir, Ólafía 1964. *Studier i kronologisk metode i tidlig isländsk historieskrivning*. *Bibliotheca historica Lundensis* 13. Lund.
- Einarsdóttir, Ólafía 1971. Harald Dovrefostre af Sogn. *HT* 50, 131–166. Oslo.
- Einarsson, Bjarni F. 1992. Granstadir-grophuset och andra isländska grophus i et nordisk sammanhang. *Viking* 1992, 95–119.
- Eithun, B, Rindal, M, Ulset, T. 1994. *Den eldre Gulatingslova*. *Norrøne tekster* 6. Oslo.
- Eliassen, Sven G. 1997. *Herregårder i Østfold*. Rakkestad.
- Engelstad, Ericka 1988. Pit-houses in Arctic Norway. An investigation of their typology using multiple correspondence analysis. *Multivariate archaeology – numerical approaches in Scandinavian archaeology* (ed. Torsten Madsen), 71–84. Aarhus.
- Erikson, Olof og Strid, Jan Paul 1991. *Runstenar*. Malmö.
- Erslund, Geir Atle 1989. *Eit forsøk på rekonstruksjon av grunneigefordeling i Bergen ved utgangen av seinmellomalderen*. Upublisert hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen.
- Erslund, Geir Atle 1994. *Kven eigde byen? – ei gransking av opphavet og utviklinga av grunnleige i Bergen og eit utval nordeuropeiske byar*. Upublisert dr. art. avhandling. Universitetet i Bergen.
- Faith, Rosamond 1997. *The English Peasantry and the Growth of Lordship*. *Studies in the early history of Britain*. London / New York.
- Falk, Hjalmar og Torp, Alf 1991 (1903–06). *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog*. Oslo.
- Fasteland, Arthur 2000. Arkeologisk registreringsarbeid gjennom skiftande tider. *Arkeo* 2000, 10–17. Bergen.
- Febvre, Lucien 1966. Forord i *French rural history An Essay on its Basic Characteristics* (Marc Bloch), XVII–XXI. London.
- Fett, Eva Nissen 1968. Førhistorien i Etne. *Etne-soga – frå dei eldste tider til 1660* 1 (red. Ståle Dyrvik), 124–256. Bergen.
- Fett, Per 1938. *Arms in Norway between 400 and 600 A.D. Bergens museums årbok 1938–1939/40, historisk-antikvarisk rekke* 2, 1938, 1, 1939/40. Bergen.
- Fett, Per 1963. *Etne prestegjeld. Førhistoriske minne i Sunnhordland* 3. Universitetet i Bergen.
- Fett, Per 1965a. *Haus prestegjeld. Førhistoriske minne i Nordhordland* 1. Universitetet i Bergen.
- Fett, Per 1965b. *Lindås prestegjeld. Førhistoriske minne i Nordhordland* 9. Universitetet i Bergen.
- Fett, Per 1968. *Austevoll prestegjeld. Førhistoriske minne i Midhordland* 6. Universitetet i Bergen.
- Fett, Per 1969a. *Alversund prestegjeld. Førhistoriske minne i Nordhordland* 6. Universitetet i Bergen.
- Fett, Per 1969b. *Askøy prestegjeld og Laksevåg prestegjeld. Førhistoriske minne i Midhordland* 8–9. Universitetet i Bergen.
- Fett, Per 1970a. *Hamre prestegjeld og Åsane prestegjeld. Førhistoriske minne i Nordhordland* 4–5. Universitetet i Bergen.
- Fett, Per 1970b. *Manger prestegjeld. Førhistoriske minne i Nordhordland* 8. Universitetet i Bergen.
- Fett, Per 1971. *Fana prestegjeld – herunder Birkeland og Storetveit prestegjeld. Førhistoriske minne i Midhordland* 4. Universitetet i Bergen.

- Fett, Per 1973a. *Bergen by og Vestlandet – ukjende funnstader – tillegg, etterord. Førhistoriske minne i Midhordland* 10–11. Universitetet i Bergen.
- Fett, Per 1973b. *Fitjar prestegjeld. Førhistoriske minne i Sunnhordland* 7. Universitetet i Bergen.
- Fett, Per 1976. *Tillegg ukjende funnstader, etterord. Førhistoriske minne i Nordhordland* 11. Universitetet i Bergen.
- Fgk = *Fagskinna : Noregs kononga tal* utgave Finnur Jónsson (1902–3). København.
- Fgk = *Fagskinna. En norsk kongesaga*, oversatt av Johan Schreiner 1926. Oslo.
- Fidjestøl, Bjarne 1993. *Skaldekveda og Harald Hårfagre. Rikssamlingen og Harald Hårfagre*, 7–27. Karmøy.
- Fidjestøl, Bjarne 1994. Anmeldelse av Claus Krag's Ynlingatal og Ynglingasaga. *Maal og minne* 3/4, 191–199.
- Fladby, Rolf et al. 1982. *Hordaland Fylke. Gamle norske kart. Samkatalog over utrykte kart fra de siste 300 år* (red. Rolf Fladby et al.) 11. Oslo / Bergen / Tromsø.
- Flat = *Flateyjarbok – en Samling af norske Konge-Sagaer med indskudte mindre Fortællinger om Begivenheder i og udenfor Norge – samt Annaler I–III*, utgitt av Gudbrand Vigfusson og C. R. Unger, 1860–1868. Christiania.
- Fms = *Fornmanna sögur – eptir gömlum handritum* 1–12, utgitt av Norræna Fornfræða Félags, 1825–37. København.
- Fossen, Kjell 1984. *Fangstkultur og jordbruksamfunn – tiden opp til 1800. Laksevåg – strandstedet, jordbruks- og fiskerlandet ved søndre led* 1. Bergen.
- Foucault, Michel 1989. *Viljan att veta. Sexualitetens historia* 1, oversatt til svensk av Britta Gröndahl. Stockholm.
- Fritzner, Johan 1973 (1867). *Ordbog over Det gamle norske Sprog*, 4. utgave, 1973. Oslo / Bergen / Tromsø.
- Frøysadal, Øystein 1967. Fjellnamn på Bergenshalvøya. *Bergenshalvøya – Bergen turlag årbok* 1967, 55–62. Bergen.
- Furnes, Ståle 1999. *Grav og eiendomsstruktur en studie av meningsinnhold i graver fra yngre jernalder i en kyst- og en innlandsregion i Hordaland*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Fyllingsnes, Frode 1996. Perioden 1000–1700. *Fjell bygdebok* 1, 169–416. Straume.
- Fyllingsnes, Frode 1999. Jordegods og samfunnsstruktur – Nordhordland i yngre jernalder (eller historien om den forsvunne odelsbonden). *Et hus med mange rom – Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen AmS-Rapport* 11b (red. Ingrid Fuglestad et al.), 293–337. Stavanger.
- Fyllingsnes, Frode 2000. *Middelalderen. Karmøys historie – som det stiger frem* 2. Kopervik.
- Fægri, Knut og Krzywinski, Knut 1979. Etnobotanisk bidrag til funksjonsanalyse. Eksempler fra middelalderundersøkelser i Bergen. *Arkeo* 1979: 1, 36–39. Bergen.
- Fønnebø, Reidar 1988. *Langs Nordmannslepene over Hardangervidda*. Oslo.
- G = *Den eldre Gulatingslova. Norrøne tekster* 6, utgitt ved B. Eithun, M. Rindal og T. Ulset, 1994. Oslo.
- G = *Gulatingsloven. Norrøne bokverk* 3, oversatt av Knut Robberstad, 1952. Oslo.
- Ganshof, Francois Louis 1969 (1968). *Hva er feudalismen?* oversatt til norsk av Sølvi Sogner. Oslo.
- Gansum, Terje 1995. *Jernaldergravskikk i Slagendalen – Oseberghaugen og storhaugene i Vestfold - lokale eller regionale symboler*. Upublisert avhandling for magistergraden i nordisk arkeologi. Universitetet i Oslo.
- Gaukstad, Even 1990. Kulturlandskapsbegrepet. *Kulturminnevernets teori og metode* –

- seminarrapport fra Utstein kloster 8. –11. mai 1989, 128–144. Oslo.
- Geber, Øystein 1996. Førhistorisk tid i Fjell. *Fjell bygdebok 1*, 97–167. Straume.
- Geber, Øystein 1991. *Brede seil over Nordsjø går – import til Vestlandet i vikingtid*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Geelmuyden, Knut 2002. *Jordskiftearkiv for Hordaland og Sogn og Fjordane 1859–2001*. Upublisert katalog, Statsarkivet i Bergen.
- Gellein, Kristin 1997. *Kristen innflytelse i hedensk tid. En analyse med utgangspunkt i graver fra yngre jernalder i Hordaland*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Gellein, Kristin 1998. Kristningsprosessen – belyst gjennom den hedenske gravskikken i Hordaland. *Samfunn i endring – fra vikingtid til reformasjonen. Onsdagskvelder i Bryggens museum XIII* (red. Ingvild Øye), 7–25. Bergen.
- Gelting, Michael 1988. Europæisk feudalisme og dansk 1100–1200-tal. Kongemakt og samfund i middelalderen. *Festskrift til Erik Ulsig på 60-årsdagen 13 februar 1988*, 3–17. Århus.
- Gelting, Michael 2000. Odelsrett – lovbydelse – bördsrätt – retrait lignager – Kindred and Land in the Nordic Countries in the Twelfth and Thirteenth Centuries. *Family, Marriage and Property Devolution in the Middle Ages* (ed. Lars Ivar Hansen), 133–165. Tromsø.
- Gerrard, Christopher M. 2003. *Medieval archaeology – understanding traditions and contemporary approaches*. London.
- Giddens, Anthony 1984. *The constitution of society – outline of the theory of structuration*. Cambridge.
- Gjerdåker, Brynjulv 2001. *Til odel og eige – odels- og åsetesrettene gjennom eit millenium, med vekt på dei siste 250 åra. NILF-rapport / Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning*. Oslo.
- Gren, Leif 1997. *Fossil åkermark – äldre tiders jordbruk – spåren i landskapet och de historiska sammanhangen. Fornlämningar i Sverige / Riksantikvarieämbetet. Fornminnesavdelningen 1*. Stockholm.
- Grendahl, Torleif 1959. *Jordskifteverket gjennom 100 år – 1859–1958*. Oslo.
- Grimnes, Ø. W. 1936. Gamle stedsnavn i og ved Bergen. *Bergen historiske forening skrifter 42*, 5–21. Bergen.
- Grimnes, Ø. W. 1937. Bergens topografi i middelalderen. *Bergen historiske forening skrifter 43*, 277–342. Bergen.
- Grundberg, Leif 2000. Husabyar i Norrland? Undersökningar kring Hälsingelagens Uppsala öd. *En bok om husabyar* (red. Michael Olausson), 75–91. Uppsala.
- Gullbekk, Svein H. 2003. *Pengevesenets fremvekst og fall i Norge i middelalderen. Acta humaniora 157*. Universitetet i Oslo.
- Gulliksen, Steinar 1979. Hvor nøyaktig er 14C-metoden? *Fortiden i søkelyset – 14C datering gjennom 25 år* (red. R. Nydal, S. Westin, U. Hafsten og S. Gulliksen), 69–79. Trondheim.
- Gustafson, Lil 1993. Kvinnene i langhauger. *K. A. N. 16*, 47–70. Tromsø.
- Hadley, D. M. 2000. The Northern Danelaw – its social structure, c. 800-1100. *Studies in the early history of Britain*. London.
- Hagen, Anders 1953. *Studier i jernalderens gårdssamfunn. Universitetets oldsaksamlings skrifter 4*. Oslo.
- Hagen, Rune 1984. Historien om mentaliteterna. *Häftan för kritiska studier 84/1*, 6–24. Stockholm.
- Hamre, Lars 1958. Domkapitel. *KLNM III*, 195–198.
- Hamre, Lars 1962. Iura regni. *KLNM VII*, 524–525.

- Hamre, Lars 1964. Kongegåve. *KLNM IX*, 26–28.
- Hamre, Lars 1971. Skøyting. *KLNM XVI*, 155–164.
- Hansen, Gitte 1994a. *Den overordnede bebyggelsestopografi omkring 1190 i Bergen – belyst ut fra arkæologiske, naturtopografiske og skriftlige kilder*. Avhandling (speciale) i arkeologi. Universitetet i Århus. Trykt: Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Bergen.
- Hansen, Gitte 1994b. *Innberetning for Vestre Muralmenning 12A, BRM 471 (223)*. Upublisert rapport, NIKU. Bergen.
- Hansen, Gitte 2000. Bydannelse og forklaring af sociale fænomener – individualisme, kollektivism og Giddens stukturteori. *Meta 2000: 4*, 2–16. Lund.
- Hansen, Gitte 2003. *Bergen c 800 – c 1170 – the emergence of a town*. Upublisert dr. art. avhandling. Universitetet i Bergen.
- Hansen, Lars Ivar 1994. Slektskap, eiendom og sosiale strategier i nordisk middelalder. *Collegium Medievale 7: 2*, 103–154. Oslo.
- Hansen, Lars Ivar 2000. *Family, marriage and property devolution in the Middle Ages*. Tromsø.
- Harris, Christopher John 1991. *Bergen i kart – fra 1646 til vårt århundre*. Bergen.
- Harrison, Dick 1996. *Medieval space – the extent of microspatial knowledge in Western Europe during the Middle Ages*. Lund.
- Hatleskog, Anne-Brith 1986. *Yngre jernalder i Sunnhordland og Hardanger*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi med vekt på Norden. Universitetet i Bergen.
- Hatleskog, Anne-Brith 1997. Samfunnsorganisatoriske endringer eller religionsskifte i yngre jernalder med utgangspunkt i gravmateriale frå Sunnhordland og Hardanger. *Fire fragmenter fra en forhistorisk virkelighet. AmS-varia 31* (red. Lotte Selsing). Stavanger.
- Hatt, Gudmund 1937. *Landbrug i Danmarks oldtid*. København.
- Heggstad, Leiv 1963. *Gamalnorsk ordbok med nynorsk tyding, ny umvølt og auka utgåve av "gamalnorsk ordbok" ved Hægstad og Torp*. Oslo.
- Helgen, Geir 1982. *Odd og egg, merovingertidsfunn i Hordaland og Sogn og Fjordane. Arkeologiske avhandlinger 3*. Bergen.
- Helle, Knut 1972. *Konge og gode menn i norsk riksstyning ca. 1150–1319*. Bergen / Oslo / Tromsø.
- Helle, Knut 1974. *Norge blir en stat – 1130–1319. Handbok i Norges historie 3* (red. Knut Mykland et al.). Oslo.
- Helle, Knut 1975. *Stavanger – fra våg til by*. Stavanger.
- Helle, Knut 1977. Nye og gamle synspunkter på det norske middelaldersamfunnet. *Heimen 17*, 507–522. Trondheim.
- Helle, Knut 1982. *Kongsete og kjøpstad fra opphavet til 1536. Bergen bys historie 1*, Bergen.
- Helle, Knut 1993. Rikssamlingen etter Harald Hårfagre. *Rikssamlingen og Harald Hårfagre*, 147–161. Karmøy.
- Helle, Knut 1995. *Under kirke og kongemakt – 1130–1350. Aschehougs Norgeshistorie 3* (red. Knut Helle et al.) Oslo.
- Helle, Knut 1997. Det første bispedømmet på Vestlandet. *Selja – heilag stad i 1000 år* (red. Magnus Rindal), 240–251. Oslo.
- Helle, Knut 2001. *Gulatinget og Gulatingslova*. Leikanger.
- Helle, Knut og Sølvberg, Ingvild Øye 1974. Bergens eldste kjente grensemerker. *BHFS 74*, 151–201. Bergen.
- Hellesnes, Torstein 1967. *Jordtilhøva og jordskifte i Hordaland*. Bergen.
- Helmfrid Staffan 2000. *Europeiske agrarlandskap – en forskningsöversikt*, revidert utgave 2000. Stockholm.

- Herlihy, David 1975 (1958). Agrarrevolusjonen i Sør-Frankrike og Italia, 801–1150. *Europeisk middelalder* (red. Kåre Lunden), 121–139. Gjøvik.
- Hernæs, Per 1997. *Fra istid til 1050. Karmøys historie – som det stiger frem* 1. Kopervik.
- Herteig, Asbjørn E. 1969. *Kongers havn og handels sete – fra de arkeologiske undersøkelser på Bryggen i Bergen 1955–68*. Oslo
- Hertzberg, Ebbe 1893. Len og veizla i Norges sagatid. *Germanistische Abhandlungen zum LXX. Geburtstag Konrad von Maurers*, 285–331. Göttingen.
- Hertzberg, Ebbe 1895. Glossarium. *Norges gamle lover indtil 1387 V*, ved Gustav Storm og Ebbe Hertzberg, 59–834. Christiania.
- Hexter, J. H. 1999 (1972). Fernand Braudel and the Monde Braudellien, opptrykk *The Annales school – critical assessments 3 – Fernand Braudel, 1999* (ed. Stuart Clark), 30–84. London / New York.
- HH = Hákonar saga Hákonarsonar, utgave *Håkon Håkonssons saga; Magnus Lagabøtes saga*, oversatt av Finn Hødnebo (1979), *Norges kongesagaer* 4. Oslo.
- Hirðskrá = *Hirdskræen. Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn – etter AM 322 fol*, utgave ved Steinar Imsen (2000). Oslo.
- Hist. Norv. = *Historia Norvegiae. Den eldste Noregs-historia – med tillegg – Meldingane frå Noreg hjå Adam av Bremen*, oversatt fra latin av Halvdan Koht (1921). *Gamalnorske bokverk* 19. Oslo.
- Hist. Norv. = *Historia Norvegiae*. Engelsk og latinsk utgave oversatt av Peter Fisher (2003) (eds. Inger Ekrem and Lars Boje Mortensen). København.
- Historia de antiquitate regnum Norwagiensium* av Theodricus monachus, *Soga um dei gamle norske kongene*, oversatt fra latin ved Eiliv Skard (1932), *Norrøne bokverk* 29. Oslo.
- Hjelle, Kari Loe 1986. *Paleobotanisk undersøkelse av marine sediment og avfallslag i Veisan – et bidrag til bosetningshistorien i Bergen*. Upublisert hovedfagsoppgave i botanikk. Universitetet i Bergen.
- Hjelle, Kari Loe 1990. *Botaniske undersøkelser i forbindelse med grøftegravinger i Bergen sentrum 1989*. Upublisert rapport, botanisk institutt. Universitetet i Bergen.
- Hjelle, Kari Loe 2000. *Paleobotaniske undersøkelser Nedre korskirkealmenning / Vågsalmenning. Vågsbunnen i Bergen 1998*. Upublisert rapport, Bergen Museum, botanisk avdeling. Universitetet i Bergen.
- Hjelle, Kari Loe og Hommedal, Alf Tore 2002. Holmen og Veisan – ei kjelde til Bergen si tidlege historie. *Arkeo* 2002: 2, 18–26. Bergen.
- Hjelmtveit, Nils 1968. *Gards- og personhistorie fram til kring 1814. Bygdebok for Alenfit* 1. Oslo.
- Hjelmtveit, Nils 1978. *Jordbruksnæringa i Alenfit i eldre tider fram til 1865. Tal og tanker*. Bergen.
- Hkr = *Heimskringla*, utgave *Kongesagaer / Snorre Sturluson*, oversatt av Anne Holtmark og Didrik Arup Seip (1979), *Norges kongesagaer* 1–2. Oslo.
- Hkr = *Snorri Sturluson Heimskringla I–II*, utgave Bjarni Aðalbjarnarsson, *Islenzk fornrit*, 1941 (nytrykk 1979). Reykjavík.
- Hoel, Kåre 1985. Huseby-garders gamle navn. Huseby-Tesal, Huseby-Odinsal, Huseby-Skiringssal. *Årsmelding 1985 – institutt for namnegransking (Norsk-stadnamarkiv)*. Oslo.
- Hoff, A. M., Lidén, H. E. og Storsletten, O. 2000. *Hordaland 1. Norges kirker*. Oslo
- Hoff, A. M. og Lidén, H. E. 2000. *Hordaland 2. Norges kirker*. Oslo
- Hoftun, Oddgeir 1993. *Kammene fra eldre jernalder i Vestnorge og trosforestillinger tilknyttet kammene*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Holm, Gösta 1991. *De nordiska anger-namnen. Skrifter utgitt av det Norske videnskaps-*

- akademi. 2, Hist.-filos. klasse. Ny serie 18. Lund.*
- Holm, Ingunn 1995. *Trekk ved Vardals agrare historie. Varia 31. Oslo.*
- Holme, Jørn 2001. *Kulturminnevern – lov, forvaltning, håndhevelse. Økokrims skriftserie 12. Oslo.*
- Holm-Olsen, Ludvig og Heggelund, Kjell 1974. *Fra runene til Norske selskab. Norges litteraturhistorie 1 (red. Edvard Beyer). Oslo.*
- Holmsen, Andreas 1940. Nye metoder innen en særskilt gren av norsk historieforskning. *HT 32, 27–25. Oslo.*
- Holmsen, Andreas 1948. Problemer i norsk jordeiendomshistorie. *HT 34. Oslo.*
- Holmsen, Andreas 1961 (1936–41). *Bygdehistorien til omkring 1700. Eidsvoll bygds historie 1: 1. Oslo.*
- Holmsen, Andreas 1966 (1947). Om opphavet til åsetesretten. *Gard, bygd, rike, 110–114. Oslo / Bergen / Tromsø.*
- Holmsen, Andreas 1976a. *Nye studier i gammel historie. Oslo.*
- Holmsen, Andreas 1976b. Om å gå bakover i historien. *Heimen 17, 3–12. Trondheim.*
- Holmsen, Andreas 1980. *Gård og gods i Norge i eldre tid. Oslo / Bergen / Tromsø.*
- Hommedal, Alf Tore 1999. Kva fortel bygningsrestane av dei norske klostera om kontinental norm og norsk praksis. *Norm og praksis i middelaldersamfunnet (red. Else Mundal og Ingvild Øye), 149–183. Bergen.*
- Hovda, Per 1960. Gårdsnavne. *KLNM V, 640–641.*
- Hovland, Terje 1996. *Nordhordland i romertid og folkevandringstid. En analyse av bosetning og samfunnsorganisasjon. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.*
- HT = Historisk tidsskrift.
- Hægstad, Marius 1909. *Munkelivs eldste jordebok. Christiania Videnskabs-selskabs forhandlinger 10. Christiania.*
- Hødnebo, F. og Johannessen O. J. 1989. Innledning. *Bergens kalvskinn (faksimileutgave), 7–27. Oslo.*
- Høgestøl, Mari 1983. *Gravskikk og kjønnsrelasjoner. Upublisert avhandling for magistergraden i nordisk arkeologi. Universitetet i Oslo.*
- Ilkjær, Jørgen 1994. Illerup Ådal. *Mosefundenes kronologi og proveniens. Illerup Ådal Små Skrifter 2. Jysk Arkæologisk Selskab. Århus.*
- Ilkjær, Jørgen 2000. *Den første norgeshistorien – Illerupfunnet – ny innsikt i skandinavisk romertid, til norsk ved Einar Chr. Erlingsen, forord og etterskrift av Terje Gansum. Tønsberg.*
- Imsen, Steinar 1974. Tronfølge. *KLNM XVIII, 689–692.*
- Imsen, Steinar 2000. Innledning. *Hirdskråen. Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn – etter AM 322 fol, utgave ved Steinar Imsen (2000), 9–55. Oslo.*
- Indrebø, Gustav 1942. Norske naturnamn. *Syn og segn 48: 7/8, 242–250, 284–290. Oslo.*
- Indrelied, Svein 1996. *Frå steinalder til vikingtid. Strilesoga – Nord- og Midhordland gjennom tidene 1 (red. John Ragnar Myking, Egil Nysæter og Ingvild Øye). Bergen.*
- Ingebretsen, Nina Elisabeth 1997. *Bonde, leilending eller husmann? – en studie av bosetningsenheter fra tidlig- og høymiddelalder i Sør-Rogaland. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.*
- Inntjøre, Hilde 2000 (1998). *Nonneseter – et middelalderkloster i Oslo. Forskningsserien / Høgskolen i Agder 24. Kristiansand.*
- Iuul, Stig 1940. *Fællig og hovedlod – studier over formueforholdet mellem ægtefæller i tiden før Christian V's danske lov. København.*
- Iversen, Frode 1998a. *Godsdannelser på Vestlandet i vikingtid og middelalder – et eksempel*

- fra Jølster. *Samfunn i endring. Fra vikingtid til reformasjonen* (red. Ingvild Øye). *Onsdagskvelder i Bryggens museum* XIII, 41–65. Bergen.
- Iversen, Frode 1998b. På grensen mellom Sunnhordland og Nordhordland – en gjenoppgadet bautastein fra Sedalen i Fana. *Arkeo* 1998: 1, 24–28. Bergen.
- Iversen, Frode 1999a (1997). *Var middelalderens lendmannsgårder kjerner i eldre godssamlinger? En analyse av romlig organisering av graver og eiendomsstruktur i Hordaland og Sogn og Fjordane. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen* 4. Bergen.
- Iversen, Frode 1999b. Hva arvet Erlend? Om gods og godsproblematikk på Vestlandet i yngre jernalder og middelalder. Et eksempel fra Etne i Hordaland. *Et hus med mange rom – vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen, AmS-Rapport* 11b (red. Ingrid Fuglestedt et al.), 339–353. Stavanger.
- Iversen, Frode 2000. Grav, gård og gods i Etne i yngre jernalder og middelalder. *Norges landbrukshistorie til år 2000, Sosiale endringer i bondesamfunnet, Rapport fra programseminar 15. –16 oktober 1999, Bergen*, 25–38. Trondheim.
- Iversen, Frode 2001. *Arkeologiske registreringer i Etne, april–mai 2000*. Upublisert rapport, kulturavdelingen, Hordaland fylkeskommune. Bergen.
- Iversen, Frode 2002a. Nye arkeologiske undersøkelser på kongsgården Seim i Nordhordland – på sporet av en indre omorganisering i vikingtid? *Arkeologiske skrifter fra Universitetet i Bergen* 11, 73–98. Bergen.
- Iversen, Frode 2002b. Seim og jordegodset. Et nytt forsøk på arkeologisk og historisk rekonstruksjon. *Heimen* 39, 175–212. Trondheim.
- Iversen, Frode 2003. Bokanmeldelse av Merete Røskafts doktorgradsavhandling "Maktens landskap – sentralgårder i Trøndelag ved overgangen fra vikingtid til kristen middelalder, ca. 800–1200". *Heimen* 2003: 4, 307–310. Trondheim.
- Iversen, Tore 1995. Fremveksten av det norske leilendingsvesenet i middelalderen – en forklaringskisse. *Heimen* 32, 169–180. Trondheim.
- Iversen, Tore 1996. Jordleie, patroner og klienter før høymiddelalderens leilendingvesen i Norge. *Heimen* 33, 147–156. Trondheim.
- Iversen, Tore 1997. *Trelldommen norsk slaveri i middelalderen. Skrifter, Historisk institutt, Universitetet i Bergen* 1. Bergen.
- Iversen, Tore 2001. Jordeie og jordleie – eiendomsbegrepet i norske middelalderlover. *Collegium Mediaevale* 14, 79–114.
- Jansson, Valter 1951. *Nordiska vin-namn – en ortnamnstyp och dess historia. Skrifter / Kungl. Gustav Adolfs akademien* 24. Uppsala.
- Jenssen, Atle 2001. *Hæreid – gravfelt frå jernalder* (red. Ronny B. Skaar). Bergen.
- Jenssen, Dag 2001. *Kunnskapsvekst, tankemodell og hermeneutisk prosess – Fernand Braudel og Annales-skolen. Arbeidsnotat, Norsk hotellhøgskole* 5. Stavanger.
- Jensås, Ivar 1998. *Gårdsbosetning og livberging i Meråker og Åre sogn i middelalder og tidlig nytid – arkeologiske kilders utsagnskraft*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet. Trondheim.
- Jerpåsen, Gro B, et al. 1997. *Historiske kart og kulturminnevern – en metode for landskapsanalyse* (red. Gro Jerpåsen, May-Liss Bøe Sollund og Mats Widgren). *NIKU fagrapport* 003. Oslo.
- Jerpåsen, Gro B. 1996. *Gunnerød – en arkeologisk landskapsanalyse. Varia* 35. Oslo.
- Johannessen, Live 1998a. *Fiskevær og fiskebuer i vestnorsk jernalder – en analyse av strandtufter i Hordaland. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen* 2. Bergen.
- Johannessen, Live 1998b. *Arkeologiske undersøkelser plan om kultur- og idrettsshall (Museumsnummer B-15667), Fitjar gnr. 65 bnr. 2, Fitjar kommune*. Upublisert feltrapport,

- topografisk arkiv, Bergen museum.
- Johannessen, Ole Jørgen 1979. Am 902 b, 4° I, "Munkalífsbókar viðauki" En kildekritisk studie. *Opuscula* VI, 126–185. København.
- Johannessen, Ole Jørgen 1996. *Jordebøker fra Bergen domkapittel, Bergen domkapittels jordebok 1618, jordebøker fra Bergen domkapittel 1624*. Bergen.
- Johannessen, Ole Jørgen 2000. *Jordebok for Bergen bispedømme ca. 1600, med jordebok for hospitalet i Bergen ca. 1617–21*. Oslo.
- Johansen, Olav Sverre 1989. Vikingene lengst i nord. Håløygiske høvdingssenter i Nord-Norge. *Beretning fra syvende tværfaglige vikingesymposium* (red. Hans Bekker-Nielsen og Hans Frede Nielsen), 21–46. Høbjerg.
- Johansen, J. et al. 1998. *Latinsk-norsk ordbok* (Jan Johansen, Marius Nygaard og Emil Schreiner) 4. utg. ved Egil Kraggerud og Bjørg Tosterud. *Cappelens ordbøker*. Oslo.
- Johnsen, Arne Odd 1977. De norske cistercienserklostre 1146–1264 – sett i europeisk sammenheng. *Avhandlinger / Det norske videnskaps-akademi. II, Hist. -filos. klasse. Ny serie* 15. Oslo.
- Johnsen, Oscar Albert 1945. *Sem hovedsogn. Sem og Slagen – en bygdebok* 1.
- Jones, Glanville R. J. 1976. Multiple Estates and Early Settlement. *Medieval settlement – Continuity and Change* (ed. P. H. Sawyer), 15–40. London.
- Julshamn, Linda 1998. *Havrå – fra fjorden til fjellet – en arkeologisk punktundersøkelse av gården Havrå, Osterøy, Hordaland*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Kaland, Emil og Krzywinski, Knut 1984. Bergen – from Farm to Town. *The Bryggen Papers, Supplementary series* 1 (ed. Asbjørn E. Herteig), 1–39. Bergen.
- Kaland, Sigrid Hillern Hanssen 1979. Lurekalven, en lynchheigård fra vikingtid/middelalder. En økonomisk studie. *På leiting etter den eldste garden. Nye metoder i studie av tidlig norsk bosettingshistorie. Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt* 6, 71–86. Oslo.
- Kenyon, Denise 1991. *The origins of Lancashire*. Manchester.
- KGR = Kulturgeografisk registrering. Arkiv på Fylkesarkivet, Hordaland fylkeskommune. Bergen.
- Klackenberg, Henrik 1986. Feodalism i Finnveden – biskop Henrik och Berga. *Medeltiden och arkeologin festskrift till Erik Cinthio*, 339–361. Lund.
- Kleivane, Kjell Jørund 1981. *Høvding, jordegodseier og kongelig ombudsmann En studie i lendmannsinstitusjonen fra slutten av 1000-tallet til Magnus Lagabøters død*. Upublisert hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Oslo.
- Kleven, Hans I. 2001. *Norrøn arverett og samfunnsstruktur*. Oslo.
- KLNM = *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder – fra vikingtid til reformasjonstid* I–XXII, 1956–1978. København.
- Knapp, A. Bernard (ed) 1992. *Archaeology, Annales, and ethnohistory. New directions in archaeology*. Cambridge.
- Knutzen, Trude 2004. *Bautasteiner på Sunnmøre – en analyse av steinenes betydning og funksjon i tid og rom*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Koht, Halvdan 1931a. Harald Graafeld. *NBLI* V, 454f. Oslo.
- Koht, Halvdan 1931b. Haakon Adalsteinsfostre. *NBLI* V, 152–157. Oslo.
- Koht, Halvdan 1952. Rosenkrantz, Erik Ottessøn. *NBLI* XI, 553–557. Oslo.
- Kolsrud, Oluf 1921. Kap. 1. Bergen som Norges hovedstad. *Bergen historiske forening skrifter* 27, 7–26. Bergen.
- Koren-Wiberg, C. 1921. Bergens kulturhistorie. *Det Hanseatiske museums skifter* 3. Bergen.

- Kraft, Jens 1830. *Topographisk – Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge* 4. Christiania.
- Krag, Claus 1982. Årmannen. *HT* 1982: 2, 105–127.
- Krag, Claus 1990. Vestfold som utgangspunkt for den norske rikssamlingen. *Collegium Medievale* 3, 179–195.
- Krag, Claus 1991. *Ynlingatal og Ynlingasaga. En studie i historiske kilder*. Oslo.
- Krag, Claus 1993. Hvem var Harald Hårfagre? *Rikssamlingen og Harald Hårfagre*, 32–40. Karmøy.
- Krag, Claus 1995. *Vikingtid og rikssamling – 800–1130. Aschehougs Norgeshistorie* 2 (red. Knut Helle et al.). Oslo.
- Kroeschell Karl 1986. Germanisches Recht als Forschungsproblem. *Festschrift für Hans Thieme zu seinem 80. Geburtstag*, 3–19, Sigmaringen.
- Kvamme, Mons 1982. *En vegetasjonshistorisk undersøkelse av kulturlandskapets utvikling på Lurekalven, Lindås hd, Hordaland*. Upublisert hovedfagsoppgave i spesiell botanikk. Universitetet i Bergen.
- Kvamme, Sigrunn 1981. *Jordegodset til Bispestolen i Bergen ved utgangen av mellomalderen* 1–2. Upublisert hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen.
- Kvamme, Sigrunn 1993. *Jordegodstilhøva i Nordhordland ved utgangen av mellomalderen. Frå Fjøn til Fusa. Årbok for Hordamuseet og Nord- og Midhordland sogelag* 46, 37–64. Bergen.
- L = Den nyere Lands-Lov, utgiven av Kong Magnus Haakonsson. *NgL* II, 1–178.
- L = *Magnus Lagabøtes landslov*, oversatt av Absalon Taranger 1915. Oslo / Bergen / Tromsø.
- Lange, Christian C. A. 1856. *De norske Klosters Historie i Middelalderen*, 2. utg. Christiania.
- Larsen, Arne J. 1997. *Innberetning om utgravning av "Håkonarbrønnen" på Fitjar gnr. 65 bnr 106, 23 juni 1997*. Upublisert rapport, topografisk arkiv, middelaldersamlingen, BRM.
- Larsen, Jacob T. 1980. *Fra de eldste tider til 1665. Fana bygdebok* 1. Bergen.
- Larsen, Jacob T. 1984. *Gards- og ættesoge. Fana bygdebok* 4. Bergen.
- Larsen, Kari Ch. 1995. *Ytre Moa – et gårdsanlegg fra vikingtid i Årdal, Sogn – en studie av byggeskikk og gårdsstruktur*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Lárusson, Magnús Már 1961. Hovedgård. *KLNM* VI, 707–710.
- Lárusson, Magnús Már 1967. Odelsrett. *KLNM* XII, 499–502.
- Lárusson, Olafu 1960. Gårdsnavne. *KLNM* V, 642–645.
- Latham, R. E. 1965. *Revised Medieval Latin word-list – from British and Irish sources*. Oxford.
- Le Goff, Jacques 1978. Mentaliteterna, en tvetydig historia. *Att skriva historia – nya infallsvinklar och objekt*, 244–262. Stockholm.
- Lehmann, Karl 1888. Der Ursprung des norwegischen Sysselamtes. *Abhandlungen zur germanischen, insbesondere nordischen Rechtsgeschichte*, 177–215. Berlin.
- Lidén, Hans-Emil 1969. Nonneseter klosteruin i Bergen. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Fremtid for fortiden. Årbok* 1969, 94–99.
- Lidén, Hans-Emil 1991. *Fra antikviteten til kulturminne – trekk av kulturminnevernets historie i Norge*. Oslo.
- Lidén, Hans-Emil 1993. De eldste kirkene i Bergen – kan de si noe om byens tidlige utvikling? *BHFS* 89, 71–82. Bergen.
- Lidén, Hans-Emil og Magerøy, Ellen Marie 1980. *Bergen 1. Norges kirker*. Oslo.
- Lidén, Hans-Emil og Magerøy, Ellen Marie 1990. *Bergen 3. Norges kirker*. Oslo.
- Lidén, Hans-Emil og Trædal, Vidar 2003. *Hordaland 3. Norges kirker*. Oslo.

- Lie, Christian 2000. *Bygdeborgene i Etne – forsvarsverk, tilfluktsborger eller sakrale anlegg? – en landskapsanalyse av fire bygdeborger i Sunnhordland*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Lie, Hallvard 1982 (1956). Hvor bodde Harald Hårfagre ifølge Haraldskvæði 5? *Om sagakunst og skaldskap utvalgte avhandlinger* (red. Bjarne Fidjestøl et al.), 329–331. Øvre Ervik.
- Lillehammer, Arnvid 1979. Garden på Sørvestlandet i jernalderen. *På leiting etter den eldste garden. Nye metoder i studie av tidlig norsk bosettingshistorie. Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt* 6, 23–38. Oslo.
- Lillehammer, Arnvid 1999. Farm and village, the problem of nucleation and dispersal of settlement – seen from a Norwegian perspective. *Settlement and Landscape* (eds. Charlotte Fabeck and Jytte Ringtved), 131–137. Århus.
- Lillehammer, Grete 1985. *Død og grav. Gravskikken på Kvasheimfeltet Hå i Rogaland*. Upublisert avhandling for magistergraden i nordisk arkeologi ved Universitetet i Bergen.
- Limbrey, Susan 1978. Changes in quality and distribution of the soils of lowland Britain. *The effect of man on the landscape – the Lowland Zone, CBA research report* 21 (eds. S. Limbrey and J. G. Evans), 21–27. London.
- Lindkvist, Thomas 1988. *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt – organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid. Opuscula historica Upsaliensia* 1. Uppsala.
- Lindman, Gundela 1991. *Forntida svedjebbruk – om möjligheterna att spåra forntidens svedjebbruk. Skrifter / Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar* 1. Stockholm.
- Litleskare, Johannes 1925. *Øydejorder, gløynde gardsnamn og burttynnte gardar i Nordhordland. Nordhordland og Midthordland sogelag, Årsskrift* 5. Oslo.
- Lorange, Anders 1879a. Reiseindberetning til direktionen for den bergenske filialafdeling. *Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkers bevaring, Aarsberetning for 1879*, 139–159. Kristiania.
- Lorange, Anders 1879b. Fortegnelse over de i 1879 til Bergens museums oldsamling indkomne gjenstande, ældre end reformationen. *Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkers bevaring, Aarsberetning for 1879*, 221–249. Kristiania.
- Lorentzen, Bernt 1952. *Gård og grunn i Bergen i middelalderen. Det Hanseatiske Museums skrifter* 16. Bergen.
- Losnegård, Gaute et al. 2003. *Riddarane av Losna*. Førde.
- Lossius, Siri Myrvoll 1977. *Klebermaterialet fra Borgund. Arkeologiske avhandlinger* 1. Bergen.
- Lunden, Kåre 1978. *Korn og kaup I – Studiar over prisar og jordbruk på Vestlandet i mellomalderen*. Oslo.
- Lunden, Kåre 1995. Før leilendingssystemet. *Heimen* 32, 273–279. Trondheim.
- Løken, Trond 1974. *Gravminner i Østfold og Vestfold. Et forsøk på en typologisk-kronologisk analyse og en religionshistorisk tolkning*. Upublisert avhandling for magistergraden i nordisk arkeologi. Universitetet i Oslo.
- Låg, Torbjørn 1976. Landbruksbosettinga i Bergensområdet fram til ca. 1350. *Bergen historiske forening skrifter* 75/76, 7–119. Bergen.
- Låg, Torbjørn 1999. 800–1350. *Agders historie*. Kristiansand.
- Madsen, Ole 1998. *Fra Tor til Kristus – overgangen fra hedendom til kristendom, belyst utfra det arkeologiske materialet fra Etne i Sunnhordland*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Magerøy, Hallvard 1991 (1988). Urnes stavkyrkje, Ornes-ætta og Ornes-godset. *Norroena et Islandica utvalde artiklar av Hallvard Magerøy*, 233–257. Øvre Ervik.

- Martens, Irmelin 2003. Tusenvis av sverd. Hvorfor har Norge mange flere vikingtidsvåpen enn noe annet europeisk land? *Collegium Mediaevale* 16, 51–65.
- Maurer, Konrad. 1879. *Die Armenn des altnorwegischen Rechts*. München.
- Meling, Trond 2000. *Graver med hest og hestestyr – eit uttrykk for makt og alliansar på Vestlandet i merovingertida?* Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Morris, I. 1991. The archaeology of ancestors – the Saxe/Goldstein hypothesis revisited. *Cambridge Archaeological Journal* 1, 147–169.
- MS = Manuskriptsamling. Universitetsbiblioteket i Bergen.
- Msk = *Morkinskinna – norske kongesoger 1030–1157*, oversatt av Kåre Flokenes. Hafrsfjord.
- Msk = *Morkinskinna* utgave ved Finnur Jónsson 1932. København.
- Munch, G. S, Johansen O. S. og Larsen I. 1987. Borg in Lofoten. *A chieftain's farm in arctic Norway. Proceedings of the Tenth Viking Congress, Larkollen, Norway 1985* (ed. James E. Knirk). *Universitetets oldsaksamlings skrifter. Ny rekke* 9, 149–170. Oslo.
- Munch, Gerd Stamsø 1991. Hus og hall. En høvdinggård på Borg i Lofoten. *Nordisk hedendom – et symposium* (red. Gro Steinsland et al.), 321–333. Odense.
- Munch, Peder Andreas 1838. En gammel norsk Ættlæg. *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie* 6, 187–194. Christiania.
- Munch, Peder Andreas 1852. *Det norske folks historie* 1. Christiania.
- Munch, Peder Andreas 1855. *Det norske folks historie* 2. Christiania.
- Munch, Peder Andreas 1873. *Om de saakalte «lendirmenn» i Norge. Samlede Afhandlinger* I. Christiania.
- Mundal, Else 2003. Mageplask i Mimes brønn. *Maal og minne* 1, 139–151.
- Myhre Bjørn 1972a. Funn, fornminner og ødegårder – Jernalderens bosetning i Høyland fjellbygd. *Stavanger museums skrifter* 7. Stavanger.
- Myhre, Bjørn 1972b. Bronsealderens jordhauger i Etne. *Arkeo* 1972, 12–17. Bergen.
- Myhre, Bjørn 1973. *Fitjar gnr. 65 bnr. 106, fk. nr. 2. Utgravning av mulig gravrøys 22/6 – 73*. Upublisert rapport, topografisk arkiv, BRM.
- Myhre, Bjørn 1977. Åker fra bronsealderen. *Arkeo* 1977, 15–17. Bergen.
- Myhre, Bjørn 1987a. Chieftains graves and chiefdom territories in South Norway in the Migration Period. *Studien zur Sachsenforschung* 6 (Red. Hans-Jürgen Häßler). *Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover* 34, 169–188. Hildesheim.
- Myhre, Bjørn 1987b. Frå smårike til stat. *Hafrsfjord. Fra rikssamling til lokalt selvstyre* (red. Hilmar Rommetvedt), 111–125. Stavanger.
- Myhre, Bjørn 1991. Bosetning og politisk organisasjon i Vest-Norge før vikingtid. *Nordatlantiske foredrag – seminar om nordatlantisk kulturforskning i Nordens hus på Færøerne* 27. –30. august 1990 (red. Jóan Pauli Joensen, Ruth Johansen og Jan Kløvstad). *Annales Societas scientiarum Færoensis. Supplementum* 15, 10–19. Torshavn.
- Myhre, Bjørn 1992. Borre – et merovingertidssenter i Øst-Norge. *Økonomiske og politiske sentra i Norden ca 400–1000 e. Kr. – Åkerseminaret, Hamar 1990* (red. Egil Mikkelsen og Jan Henning Larsen). *Universitetets oldsaksamlings skrifter. Ny rekke* 13, 155–179. Oslo.
- Myhre, Bjørn 2002. Landbruk, landskap og samfunn 4000 f. Kr. – 800 e. Kr. *Jorda blir levevei – 4000 f. Kr. –1350 e. Kr. Norges landbrukshistorie* 1, 12–213. Oslo.
- Myking, John Ragnar 1973. *Jordbrukskrise og busetnad i Lindås skipreide i seinmiddelalderen*. Upublisert hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen.
- Myking, John Ragnar 2002. *Herre over andre si jord? – norske leiglendingsvilkår i europeisk lys 1500–1800*. Upublisert dr. art. avhandling. Universitetet i Bergen.

- Nagel, Anne-Hilde 1979. Oversikter, årstall, tabeller. *Historisk atlas. Norges historie* (red. Knut Mykland) 15, 132–386. Oslo.
- NBL1 = *Norsk biografisk leksikon* (1923–1983) 1–19. Oslo.
- Nedrebø, Y. et al. 2002. *Audun Hugleiksson – frå kongens råd til galgen*. Førde.
- NG = *Norske Gaardnavne oplysninger samlede til brug ved matrikelens revision I–XIX*. Kristiania.
- NgL = *Norges gamle Love indtil 1387* 1–5 (utg. Gustav Storm og Ebbe Hertzberg). Christiania.
- NGO = Norges geografiske oppmåling, nå Statens kartverk. Hønefoss.
- NHL = *Norsk historisk leksikon*, 1974 (red. Rolf Fladby, Steinar Imsen og Harald Winge). Oslo
- Nicolaysen, Nicolay 1863. Nogle gamle norske ætlæg. *Foreningen til Norske fortidsmindesmerkers bevaring aarsberetning for 1862*, 6–15. Kristiania.
- Nicolaysen, Nicolay 1866. *Norske fornlevninger. En oplysende fortegnelse over Norges fortidslevninger ældre end reformationen og henførte til hver sit sted*. Kristiania.
- NIJOS = Norsk institutt for jord- og skogkartlegging. Ås.
- Nilsen, Halkild 1970. *Kommentarbind. Dagbok og Oration om Mester Geble / Absalon Pederssøn 2*, utgitt av Det Norske språk- og litteraturselskap. Oslo.
- NlyR = *Norges innskrifter med de yngre runer* 1–6, utgitt ved Magnus Olsen et al. 1941–1990. Oslo.
- NLR = *Norske lensrekneskapsbøker 1548–1567*, utgitt av Riksarkivet 1–7 (1937–1943). Oslo.
- Norseng, Per 1991. Kommentar til Christer Winberg. *HT* 70, 275–281.
- NRJ = *Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16. de Aarhundrede* 1–4, utgitt for Det Norske historiske kildekriftfond ved H. J. Huitfeldt-Kaas (1887–1906). Christiania.
- NRR = *Norske Rigs-Registrarer – tildeels i Uddrag* (1861–1891). Christiania.
- NS = *Norsk stadnamleksikon* (red. Jørn Sandnes og Ola Stemshaug) (1976). Oslo.
- Nybø, Marit 1987. Lyse kloster – vårt første cistercienseranlegg. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring årbok 1987*, 169–186. Oslo.
- Nybø, Marit 2000. *Albanuskirken på Selja : klosterkirke eller bispekirke?* Upublisert dr. art. avhandling. Universitetet i Bergen.
- Olafsen, O. 1917. Lyse kloster og dets jordegods. *Hardanger*, 36–46.
- Olausson Michael et al. 2000. En bok om husbyar (red. Michael Olausson), *Skrifter / Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar* 33. Uppsala.
- Olrik, Axel 1909. At sidde på høj (oldtidens konger og oldtidens thulir). *Danske studier* 1909, 1–10. København.
- Olsen, Bjørnar 1997. *Fra ting til tekst – teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*. Oslo.
- Olsen, Magnus 1912. *Stedsnavnestudier*. Kristiania.
- Olsen, Magnus 1913. Om Harald Haarfagres Kongsgaarde – en tekstrettelse til Haraldskvæði str. 5. 2. *Maal og Minne*, 66–72. Kristiania.
- Olsen, Magnus 1926. *Ættegård og helligdom, norske stedsnavn sosialt og religionshistorisk belyst*. Oslo.
- Opedahl, Silje 2004. Familie- og slektskapsstrukturer i eldre jernalder. *Primitive tider* 2003, 73–86. Oslo.
- Opedal, Arnfrid 1994. Homslands lange bosetningshistorie. *Frå haug ok heidni* 1994: 3, 19–22. Stavanger.
- Opedal, Arnfrid 1998. De glemte skipsgravene – makt og myter på Avaldsnes (med bidrag fra A. E. Christensen og B. J. Sellevold). *AmS-småtrykk* 47. Stavanger.
- Oenheim, Bente 1996. *Med stønad frå frendar og vener – slektskap og venskap som*

- partidannende faktorer i den norske innbyrdesstriden 1130–1208*. Upublisert hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen.
- Orkn = *Orknøyingenes saga*, oversatt av Anne Holtmark (1970). Oslo.
- Ormøy, Ragnhild 1984. *Kvinner og eiendom i vestnorske bygder ca. 1270–1350*. Upublisert hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen.
- Overland, Anette 1999. *Vegetasjons- og jordbrukshistorie i Fitjar, Sunnhordland, belyst ved pollenanalyse*. Upublisert hovedfagsoppgave i botanikk. Universitetet i Bergen.
- Palme, Sven Ulric 1958. *Hövitsmän och husabymän. Scandia*. Stockholm.
- Pedersen, Ellen Anne 1989 (1982). *Jernalderbosetningen på Hadeland – en arkeologisk-geografisk analyse. Varia 17*. Oslo.
- Pelteret, David A. E. 1995. *Slavery in early Mediaeval England – from the reign of Alfred until the twelfth century. Studies in Anglo-Saxon history 7*. Woodbridge.
- Petersen, Jan 1919. *De norske vikingesverd – en typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben. Skrifter / Videnskapselskapet i Kristiania. II, Hist. -filos. klasse 1*. Kristiania.
- Petersen, Jan 1928. *Vikingetidens smykker. Stavanger museums skrifter 2*. Stavanger.
- Petersen, Jan 1951. *Vikingetidens redskaper. Skrifter / utgitt av Det norske videnskaps-akademi i Oslo. II. Hist. -filos. klasse 4*. Oslo.
- Petersson, Maria, 1999a. Ancient fields excavated. *Journal of European Archaeology 2*, 57–76.
- Petersson, Maria, 1999b. Arkeologiska utgrävningar av fossil åkermark – en metodstudie. *Odlingslandskap och uppdragsarkeologi – artiklar från Nätverket för arkeologisk agrarhistoria* (red. Alf Ericsson). *Skrifter / Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar 29*, 61–72. Linköping.
- Pilø, Lars. 2002. *Bosted – urgård – enkeltgård – en analyse av premissene i den norske bosetningshistoriske forskningstradisjon på bakgrunn av bebyggelsesarkeologisk feltarbeid på Hedemarken*. Upublisert dr. art. avhandling. Universitetet i Oslo.
- Postan, Michael Moissej 1956. *The famulus – the estate labourer in the 12th and 13th centuries. The Economic history review supplements 2*, 2. London.
- Prescott, Christopher 1991. Late Neolithic and Bronze age developments on the periphery of Southern Scandinavia. *Norwegian archaeological review 24*: 1, 35–48.
- RA = Riksarkivet, Oslo.
- Rabben, Jan og Aarø, Kari L. 2001. *Namnevandring i Stord og Fitjar*. Stord.
- Rafnsson, Sveinbjørn 1974. *Studier i Landnámabok – kritiska bidrag till den isländska fristatstidens historia. Bibliotheca historica Lundensis 31*. Lund.
- Rahmqvist, Sigurd 1996. *Sätessgård och gods – de medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria. Upplands fornminnesförenings tidskrift 53*. Stockholms universitet.
- Randers, Kjersti 1981. *Høybøen – en ødegård på Sotra – en undersøkelse av bruksperioder og erverv basert på bosetningsspor fra eldre jernalder og middelalder*. Upublisert avhandling for magistergraden i nordisk arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Randers, Kjersti 1994. *En uanselig branngrav på Gjerdvik*. Upublisert rapport, topografisk arkiv, Bergen museum.
- Rapport = upublisert manuskript, kulturhistorisk registrering på Gjerde i Etne utført av Institutt for sammenlignende kulturforskning (udat), Riksarkivet PA 424, 4a 054 25 pakke 188.
- Reed, Ian W. 1990. *1000 years of pottery – an analysis of pottery, trade and use. Meddelelser – Fortiden i Trondheim bygrunn – Folkebibliotekstomten 25*. Trondheim.
- Reynolds, Susan 1994. *Fiefs and vassals – the medieval evidence reinterpreted*. Oxford.
- Reynolds, Susan 1997. *Kingdoms and communities in Western Europe, 900–1300*. Oxford.

- Riisøy, Anne Irene 2002. What's on the Case-List? Legal Text and Felonies Rediscovered. *Scandinavian Journal History*, 77–90.
- Rinde O. 1975. *Åsane bygdebok*. Bergen.
- Ringstad, Bjørn 1986. *Vestlandets største gravminner – et forsøk på lokalisering av forhistoriske maktsentra*. Upublisert avhandling for magistergraden i nordisk arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Ringstad, Bjørn 1991. Graver og ideologi implikasjoner fra vestnorsk folkevandringstid. *Samfundsorganisation og regional variation – Norden i romersk jernalder og folkevandringstid – beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11–15 april 1989* (red. Charlotte Fabech og Jytte Ringtved). *Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter* 27, 141–149. Århus.
- Ringstad, Bjørn 1992. Økonomiske og politiske sentra på Vestlandet ca. 400–1000 e. Kr. *Økonomiske og politiske sentra i Norden ca 400–1000 e. Kr. – Åkerseminaret, Hamar 1990* (red. Egil Mikkelsen og Jan Henning Larsen). *Universitetets oldsaksamlings skrifter. Ny rekke* 13, 120–130. Oslo.
- Ringstad, Bjørn 1996. Hustad før kong Øysteins tid – hva kan nye arkeologiske funn fortelle? *Gammalt frå Fræna*, 14–48.
- Ringstad, Bjørn 2001. *Aura-Pål sitt rike – Auregarden i førhistorisk tid og tidleg mellomalder* (red. Leonhard Vårdal). Sykkylven.
- Ringstad, Jan Erik 1994. *Oslobispens jordegods fram til 1407 – med særlig vekt på biskop Øysteins embetstid*. Upublisert hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Oslo.
- RN = *Regesta Norvegica* 1–7, (1989–). Oslo.
- Robberstad, Knut 1952a. Merknader. *Gulatingloven. Norrøne bokverk* 3, oversatt av Knut Robberstad, 1952, 304–363. Oslo.
- Robberstad, Knut 1952b. Jordeiga til Holsnaklosteret. *Sunnhordland tidsskrift* 33, 42–54. Stord.
- Robberstad, Knut 1967. Odelsrett. *KLNM* XII, 493–499.
- Rolfesen, Perry 1974. Hustuffer, grophus og groper fra eldre jernalder ved Oddernes kirke, Vest-Agder. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1972–74*, 65–82. Oslo.
- Rosén, Jerker 1949. *Kronoavsöndringar under äldre medeltid. Skrifter / utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund* 46. Lund.
- Rosén, Jerker 1962. Husaby. *KLNM* VII, 94–96.
- Rosén, Jerker 1966. Län. *KLNM* XI, 104–108.
- Runquist, Kjell 1961. Hallandslistan. *KLNM* VI, 60–62.
- Rydh, Hanna 1917. Eldslagningsstenar från järnåldern. *Fornvännen – tidskrift för svensk antikvarisk forskning*. 172–190. Stockholm.
- Rygh, Oluf 1885. *Norske Oldsager*. Christiania.
- Rønneseth, Ottar 1966. *Frühgeschichtliche Siedlungs- und Wirtschaftsformen im südwestlichen Norwegen. Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte* 6. Neumünster.
- Rønneseth, Ottar 2001 (1974). *Gard og gjerde – faser i utviklingen av Jærens kulturlandskap*, oversettelse og forord av Frans-Arne Stylegar. Stavanger.
- Rösener, Werner 1995. Einführung. *Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter* (Red. Werner Rösener). *Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte* 115, 9–15. Göttingen.
- Røskaft, Merete 2003. *Maktens landskap – sentralgårder i Trøndelag ved overgangen fra vikingtid til kristen middelalder, ca 800–1200. Skriftserie fra Historisk institutt* 39. Trondheim.
- Sandberg, Per-Øyvind 1970. *Jordeboka over Hans Sigurdssons norske godskompleks. Et*

- forsøk på rekonstruksjon av Sudrheimættens jordegods i Norge ca. 1500.* Upublisert hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Oslo.
- Sandes, Jørn 1981. Totalhistorie og mentalitetshistorie. *Heimen* 1981: 1, 561–569. Trondheim.
- Sandnes, J. og Stemshaug, O. 1976. *Norsk stadnamnleksikon*. Oslo.
- Sandnes, Jørn 1971. *Ødetid og gjenreisning – trøndsk busetningshistorie ca 1200–1660. Skrifter / utgitt av Norsk agrarhistorisk forskergruppe* 1. Oslo.
- Sandnes, Jørn 1992. Norske stedsnavn og hedensk kultus. En vurdering av Magnus Olsens teorier i lys av nyere forskningsdebatt. *Sakrale navn. NORNA-rapporter* 48 (red. G. Fellows-Jensen et al.), 9–21. Uppsala.
- Sandnes, Jørn 1994. Bokmelding av Claus Krag's Ynlingatal og Ynglingasaga. En studie i historiske kilder. *HT* 2, 223–237.
- Sandnes, Jørn 2000. Bønder, herrer og trelle. Hvordan var egentlig det gammelnorske samfunnet? *Heimen* 37, 195–210. Trondheim.
- Sandnes, Jørn og Salvesen, Helge 1978. *Ødegårdstid i Norge – det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser. Publikasjon / Det Nordiske ødegårdsprosjekt* 4. Oslo.
- Santamaria, Ulysses og Bailey Anne M. 1999 (1984). A Note on Braudel's Structure as Duration, opptrykk *The Annales school – critical assessments* 3 – Fernand Braudel, 1999 (ed. Stuart Clark), 78–83. London / New York.
- Sawyer, Birgit 1988. *Property and inheritance in Viking Scandinavia – the runic evidence. Occasional papers on medieval topics* 2. Alingås.
- Sawyer, Birgit 1992. Kvinnor som brobyggare – om de vikingatida runstenarna som historiska källor. *Kvinnospår i medeltiden* (red. Inger Lövkrona). *Kvinnovetenskapliga studier* 1, 17–35 Lund.
- Sawyer, Birgit 2000. Son skal taka arv etter far sin.... *Norm og praksis i middelaldersamfunnet* (red. Else Mundal og Ingvild Øye), 56–79. Bergen.
- Sawyer, Birgit og Sawyer, P. H. 1993. *Medieval Scandinavia – from conversion to Reformation, circa 800–1500. The Nordic series* 17. Minneapolis.
- Sawyer, Peter 1993. Rikssamlingen i England og Sverige sammenlignet med den norske rikssamling. *Rikssamlingen og Harald Hårfagre*, 131–146. Karmøy.
- Sbb = Sagaen om baglere og birkebeiner, oversatt av Finn Hødnebo (1979), *Norges kongesagaer* 3. Oslo.
- Schetelig se også Schetelig
- Schetelig, Haakon 1904. Gravpladsen paa Grindheim og Rygg i Etne – en foreløbig undersøgelse. *Bergens Museums aarbog* 10. Bergen.
- Schetelig, Haakon 1911a. Folketro om gravhauger. *Maal og minne*, 206–212. Kristiania.
- Schetelig, Haakon 1911b. Stenen ved Gjerde kirke, Søndhordland. *Foreningen til Norske Fortidsmindemerkens Bevaring Aarsberetning for 1911*, 153–154. Kristiania.
- Schetelig, Haakon 1912a. *Vestlandske graver fra jernalderen. Bergens Museums skrifter. Ny række* 2: 1. Bergen.
- Schetelig, Haakon 1912b. *Kar av kleberstein fra jernalderen. Oldtiden* II. Stavanger.
- Schreiner, Johan 1936. Kongemakt og lendmenn i Norge i det 12. århundre. *Scandia* IX, 161–203.
- Schück, Henrik. 1914. *Uppsala öd. Uppsala universitetes årsskrift. Program* 2. Uppsala.
- Schetelig se også Schetelig.
- Schetelig, Haakon 1952. *Aarstad kongsgaard*, manuskript til radioforedrag Bergen lokal 1952.
- Simonsen, Povl 1991. *Fortidsminner nord for polarsirkelen*. Oslo.

- Skeie, Jon. 1920. *Odelsret*. Norge.
- Skjelsvik, Elizabeth 1956. Bautastein. *KLNM I*, 391–394.
- Skjelsvik, Elizabeth 1958. Dómhringr. *KLNM III*, 165–168.
- Skjølvold, Arne 1961. *Klebersteinsindustrien i vikingetiden*. Oslo / Bergen.
- Skre, Dagfinn 1997. Haug og grav. Hva betyr gravhaugene. *Middelalderens symboler* (red. Ann Christensson, Else Mundal og Ingvild Øye). *Kulturtekster 11*, 37–52. Bergen.
- Skre, Dagfinn 1998. *Herredømmet bosetning og besittelse på Romerike 200–1350 e. Kr. Acta humaniora 32*. Oslo.
- Skre, Dagfinn 1999. Eiendom og hierarki i det før- og tidligstatlige norske samfunnet. *Heimen 36: 2*, 123–137. Trondheim.
- Skre, Dagfinn 2001. The Social Context of Settlement in Norway in the First Millennium AD. *Norwegian Archaeological Review 34: 1*, 1–12.
- Skrede, Marit Anita 2002. *Utmark og gard – nærstudie av tuftgeområde i Friksdalen i Leikanger, Sogn og Fjordane*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Skyum-Nielsen, Niels 1961. Gästing til kongen. *KLNM VI*, 7–9.
- SM = *Skattematrikkelen 1647*, Norsk lokalhistorisk institutt 1–17 (1969–1978). Oslo / Bergen / Tromsø.
- Sogner, Sølvi B. 1961. Herse. *KLNM VI*, 512–513.
- Sognnes, Kalle 1973. *Eidfjord i Hardanger – forsøk på analyse av førhistorisk bosetning*. Upublisert avhandling for magistergraden i nordisk arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Sognnes, Kalle 1979. *Arkeologiske modeller for Vestlandets vikingtid. Gunneria 34. Arch. ser. 4*. Trondheim.
- Sognnes, Kalle 1988. *Sentrumsdannelser i Trøndelag – en kvantitativ analyse av gravmaterialet fra yngre jernalder. Meddelelser... Fortiden i Trondheim bygrunn – Folkebibliotekstomten 12*. Trondheim.
- Sognnes, Kalle 1998. Trondheimen før Nidaros – Trøndelags vikingtid fra en arkeologisk synsvinkel. *HT 77: 3*, 316–335.
- Solberg, Bergljot 1984. *Norwegian spear-heads from the Merovingian and Viking periods*. Upublisert avhandling for dr. philos-graden. Universitetet i Bergen.
- Solberg, Bergljot 1985. Social status in the Merovingian and Viking periods in Norway from archaeological and historical sources. *Norwegian archaeological review 18: 1/2*, 61–76.
- Solberg, Bergljot 1995. Gravfunn og sosial struktur i romertid og folkevandringstid i Vest-Norge. *Arkeo 1995: 2*, 23–28. Bergen.
- Solberg, Bergljot 2000. *Jernalderen i Norge – ca. 500 f. Kr. – 1030 e. Kr.* Oslo.
- Solli, Brit 1996. *Narratives of Veøy – an investigation into the poetics and scientifics of archaeology. Universitetets oldsaksamlings skrifter. Ny rekke 19*. Oslo.
- Solli, Brit 2002. *Seid – myter, sjamanisme og kjønn i vikingenes tid*. Oslo.
- Sollied, Henning 1938. Kildekritiske undersøkelser vedrørende noen middelalder slekter, Rømer-Gyldenløve. *Norsk slektshistorisk tidsskrift 6*, 250–259. Oslo.
- Ss = Sverris saga, utgave Sverres saga, oversatt av Dag Gundersen (1979). *Norges kongesagaer 3*. Oslo.
- Stabell, B. og Krzywinski, K. 1979. Havnivåendringer på Sotra, Hordaland. *Arkeo 1979: 1*. Bergen.
- Stang, Fredrik 1931. *Instituttet for sammenlignende kulturforskning – beretning om dets virksomhet inntil sommeren 1931*. Oslo.
- Stang, Gunhild Berge 2003. *Kroken – gard og grend – arkeologiske punktundersøkingar i Kroken, Luster, Sogn og Fjordane*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.

- Steen, Johan 1965. Bergens Katedralskoles jordegods og øvrige kapital. *BHFS* 65, 123–207. Bergen.
- Steinnes, Asgaut 1927. *Leidang og landskyld. Skrifter / utgitt av Det norske videnskapsakademi i Oslo. II, Hist. -filos. klasse 9.* Oslo.
- Steinnes, Asgaut 1929. Kor gamal er den norske leidangsskipnaden? *Syn og segn* 35, 49–65. Oslo.
- Steinnes, Asgaut 1930. *Gamal skatteskipnad i Noreg. Avhandlingar / det Norske videnskapsakademi i Oslo. II. Hist. -filos. klasse 1, I–II.* Oslo.
- Steinnes, Asgaut 1953. Utskyld. *HT* 36. Oslo.
- Steinnes, Asgaut 1955. *Husebyar.* Oslo.
- Steinnes, Asgaut 1968. Husgrunnar og folk på Hollendarstredet i Bergen. *BHFS* 67, 5–90. Bergen.
- Steinnes, Asgaut 1972. *AM 370 fol. – Jonas Andersson frå Skånøvik om fornminne i Bergen bispedømme 1626.* Oslo.
- Steinsbø, Simon 1986. *Fitjar bygdebok* 1–2. Fitjar.
- Stenvik, Lars F. 1996. Gravminner og maktsentra. *Før og etter Stiklestad 1030 – religionsskifte, kulturforhold, politisk makt – seminar på Stiklestad, 1994* (red. Øystein Walberg), 79–92. Verdal.
- Steuer, Heiko 1987. Helm und Ringschwert – Prunkbewaffnung und Rangabzeichen germanischer Krieger, eine Übersicht. *Studien zur Sachsenforschung* 6 (Red. Hans-Jürgen Häßler). *Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover* 34, 189–236. Hildesheim.
- Steuer, Heiko 1989. Archaeology and History – Proposal to the Social Structure of the Merovingian Kingdom. *The Birth of Europe – archaeology and social development in the first millennium A. D.* (red. Klavs Randsborg). *Analecta Romana Instituti Danici. Supplementum* 16, 100–121. Roma.
- Stomsvik, Knut H. 1998. *Gårdsbosetting i jernalder og middelalder som arkeologisk problem og mulighet – resultater fra Det nordiske ødegårdsprosjektets undersøkelser i Stjørdal i Nord-Trøndelag og Hackås i Jämtland belyst ved hjelp av arkeologisk kildemateriale.* Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Norges teknisk-naturvitenskapelig universitet. Trondheim.
- Storli, Inger 1985. *Håløyghøvdingar – om grunnlaget for og vedlikeholdet av høvdingmakt i jernalderen, med vekt på Sør-Salten.* Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Tromsø.
- Storm, Gustav 1875. Om Indskuddene i "Fagrskinna". *Christiania Videnskabselskabs Forhandlingar*, 81–108. Christiania.
- Storm, Gustav 1880. VIII. Fundatio Lysensis monasterii. *Monumenta historica Norvegiæ – latinske Kildeskrifter til Norges Historie i Middelalderen*, utgitt ved Gustav Storm, XXXIX–L. Kristiania.
- Storm, Gustav 1882. Om Lendermandsklassens Talrighed i 12. og 13. Aarhundrede. *HT* 2: 4. Kristiania.
- Storm, Gustav 1899. De kongelige Byanlæg i Norge i Middelalderen. *HT* 3: 5, 433 ff. Kristiania.
- Sturlunga saga*, utgave ved Guðni Jónsson, I–III (1954). Reykjavik.
- Sturlunga saga*. Utgave ved Guðni Jónsson 1–3 (1953–1954). Reykjavik.
- Stuvier, M. et al. 1998. INTCAL98 radiocarbon agecalibration, 24,000–0 cal BP. *Radiocarbon – an international journal of cosmogenic isotope research* 40, 1041–1083. Tuscon.
- Stylegar, Frans-Arne 1999a. Et opprinnelig stormanns-samfunn? Sørlandske synspunkter. *Heimen* 36, 197–210. Trondheim.

- Stylegar, Frans-Arne 1999b. Hovedgårder, stormenn og landnåm. En studie i det sydligste Norges folkevandringstid. *Fiender og forbundsfeller. Regional kontakt gjennom historien*, Karmøyseminaret 1999, 37–72. Karmøy.
- Størsson, Mattis 1962 (1594). *Den norske krønike* utgitt av Mikjel Sørli (1962). Oslo.
- Ståhl, Harry 1971. Smör i ortnamn. *KLNM XVI*, 317–319.
- Sulebust, Jarle 1994. *I balansepunktet – Sunnmøres eldste historie* (red. Stein Ugelvik Larsen og Jarle Sulebust). Ålesund.
- Sulebust, Jarle 1997. *Frå vikingtid til 1650. Strilesoga – Nord- og Midhordland gjennom tidene 2* (red. John R. Myking, Egil Nysæter og Ingvild Øye). Bergen.
- Syrett, Martin 1994. *The unaccented vowels of proto-norse. NOWELE. Supplement 11*. Odense.
- Syvertsen, Bjørn Olaf 1997. *De ga hverandre gaver og skiltes som venner – gaveutveksling som politisk middel i Norge i vikingtiden*. Upublisert hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen.
- Særheim, Inge 1999. *Namn og gard studium av busetnadsnamn på –land*. Upublisert avhandling for dr. philos-graden. Universitetet i Bergen.
- Sølvberg, Ingvild Øye 1974. Gamle “byveger” til Bergen. *BHFS 74*, 203–218. Bergen.
- Sølvberg, Ingvild Øye 1976. *Driftsmåter i vestnorsk jordbruk ca 600–1350. Skrifter utgitt av Norsk agrarhistorisk forskergruppe 4*. Bergen / Oslo / Tromsø.
- Sømme, Axel 1949. *Atlas. Jordbrukets geografi i Norge. Skrifter fra Norges handelshøyskole i rekken geografiske avhandlinger 3*. Bergen.
- Sømme, Axel 1954. *Tekstbind. Jordbrukets geografi i Norge. Skrifter fra Norges handelshøyskole i rekken geografiske avhandlinger 3*. Bergen.
- Sørfonden, B. 1933. Fitjarbygden. *Fitjar – bygdeskipnad og bygdesoga* (red. Jacob Aaland et al.) 3–24. Sandane.
- Sørli, Mikjel 1931. Bergens bynavn – en språkhistorisk undersøkelse. *BHFS 37: 1*. Bergen.
- Sørli, Mikjel 1957. *Bergens Fundas*, utgitt av Bergens historiske forening. Bergen.
- Taranger, Absalon 1904. *Udsigt over den norske rets historie 2*. Kristiania.
- Taranger, Absalon 1913. The meaning of the words *oðal* and *skeyting* in the old laws of Norway. *Essays in legal history, read before the International Congress of Historical Studies held in London in 1913* (ed. Paul Vinogradoff), 159–173. London.
- Taranger, Absalon 1915. *Magnus Lagabøtes Landslov*, oversatt av Absalon Taranger 1915. Oslo / Bergen / Tromsø.
- Taranger, Absalon 1934. Om kongevalg i Norge i sagatiden. *HT 30*, 110–166, 273–311. Oslo.
- Theliander, Claes 2000. “Huseby-problemet” – igjen. *En bok om husbyar* (red. Michael Olausson). *Skrifter / Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar 33*, 167–176. Uppsala.
- Thurston, Tina L. 2001. *Landscapes of power, landscapes of conflict – state formation in the south Scandinavian Iron Age. Fundamental issues in archaeology*. New York.
- Tislavoll, Arne R. 1979–97. *Prosjekt kongsbrunnen*, dokumenter fra Fitjar museumslags arkiv, intervju av Marie Olsdatter født 1895, kopi topografisk arkiv, middelaldersamlingen, BRM.
- Tollin, Clas 1999. *Rågångar, gränshallar och ägoområden – rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid. Meddelanden / Kulturgeografiska institutionen*. Stockholms universitet 101. Stockholm.
- Top ark = Topografisk arkiv, de kulturhistoriske samlinger, Bergen Museum.
- Tryti, Anna Elisa 1987. *Kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme i første halvdel av 1300-tallet*. Upublisert hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen.

- Tryti, Anna Elisa 1994. Bergen som sentrum i bispedømmet. *By og land i middelalderen* (red. Ingvild Øye). *Onsdagskvelder i Bryggens museum* 9, 23–41. Bergen.
- Trøm, Isa 1999. *Arkeologisk forskning og det lovregulerte fornminnevernet – en studie av fornminnevernets utvikling i perioden 1905–1978*. *Varia* 49. Oslo.
- Tsigaridas, Zanette 1998. Fra gård til grav. Langhauger, kvinneroller og reproduksjon av samfunnet. *Primitive tider* 1998: 1, 1–20. Oslo.
- Tufteland, Johan 1978. *Møkster sokn. Austevoll*. Austevoll.
- Tufteland, Johan 1981. *Austevoll sokn. Austevoll*. Austevoll.
- Tufteland, Johan 1991. *Tidlegare Bekkjarvik kapellsok. Austevoll*. Austevoll.
- Tveit Nils 1946. *Lysekloster gjennom 800 år – 10. juli 1146 – 10. juli 1946*. Os.
- Tveit, Nils 1932. *Bygdesoga. Os – eit utsyn over Osbygdi frå gamall tid til no* 1. Bergen.
- Tveitane, Mattias 1979. De eldste gardsnavn i Bergensområdet. *BHFS* 77/78, 83–109. Bergen.
- Tøtlandsmo, Ole Steinar 1996. *Før Norge ble Norge – politiske forhold på Sørvestlandet i vikingtid*. Sola.
- Tøtlandsmo, Ole Steinar 2001. Kyrkje og kongemakt. *Etne – kulturhistorisk vegvisar* (red. Nils Georg Brekke), 50–59. Bergen.
- Ulsig, Erik 1977. Hoveri. *KLNM XXI*, 199–201.
- Ulsig, Erik 1996. Højmiddelalderens danske godssystem set i europæisk sammenhæng. *Bol og by – landbohistorisk tidsskrift* 1996: 2 – godssystemer, 8–26. Odense.
- Undset, Ingvald 1878. *Norske Oldsager i fremmede Museer – en oplysende Fortegnelse*. Kristiania.
- Valvik, Kjell Arne 1998. *Lee – en tradisjonell vestlandsgård? En arkeologisk punktundersøkelse av gården Lee, Vik, Sogn og Fjordane*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi ved Universitetet i Bergen.
- Valvik, Kjell Arne og Åstveit, Janicke 1999. Jordbruksutvikling og jordbruksdrift på Lee og Ormelid – gårdsundersøkelser i tid og rom. *Arkeo* 1999: 1, 37–46. Bergen.
- Vandkilde, Helle 1998. Den senneolitiske offernedleggelse i den jyske Gallmose – tid–rum dimensjoner og fremmede forbindelser. *Bronsealder i Norden – regioner og interaksjon – foredrag ved det 7. Nordiske bronsealdersymposium i Rogaland 31. august–3. september 1995*. *AmS-Varia* 33 (red. Trond Løken), 7–22. Stavanger.
- Verhulst, Adriaan 1966. *Histoire du paysage rural en Flandre de l'époque romaine au XVIIIe siècle*. Bruxelles.
- Verhulst, Adriaan 1995. Aspekte der Grundherrschaftsentwicklung des Hochmittelalters aus westeuropäischer Perspektive. *Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter* (Red. Werner Rösener). *Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte* 115, 16–30. Göttingen.
- Vevatne, Kjersti 1996. *Ristningar i Etne. Ein analyse av tid og rom*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Vibe, Johan 1896. Søndre Bergenhus amt. *Norges land og folk topografisk-statistisk beskrevet – topografisk-statistisk beskrivelse over...* (red. Amund Helland) 12. Kristiania.
- Vigerust, Tore Hermundsson 1991. *Kastelle kloster i Konghelles jordegods ca 1160–1600*. Upublisert hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo.
- Vihovde, Anne Brit 1989. *Bonde og prosess. Jordetvister i det vestnorske bondesamfunnet fra omkring 1280 til 1350*. Upublisert hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen.
- Visted, Kristofer og Stigum, Hilmar 1971. *Vår gamle bondekultur*. Oslo.
- VL = *Vincens Lunges jordbok* jf. NRJ IV.
- Vågsliid, Eivind 1958–1984. *Stadnamtydingar I–IV*. Oslo.

- Wallerström, Thomas 1995. *Norrbottnen, Sverige och medeltiden – problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*. Lund studies in medieval archaeology 15. Stockholm.
- Weidling, Tor 1998. *Adelsøkonomi i Norge fra reformasjonstiden og fram mot 1660*. Acta humaniora 43. Oslo.
- Widgren, Mats 1983. *Settlement and farming systems in the early Iron Age – a study of fossil agrarian landscapes in Östergötland, Sweden*. Stockholm studies in human geography 3. Stockholm.
- Widgren, Mats 1997. *Fossila landskap – en forskningsöversikt över odlingslandskapets utveckling från yngre bronsålder till tidig medeltid*. Kulturgeografiskt seminarium 1/97. Stockholm.
- Widgren, Mats 2000. Att skriva agrarhistoria med landskapet som källa – kring två kapitler i jordbrukets första femtusen år. *Norges landbrukshistorie til år 2000, Sosiale endringer i bondesamfunnet, Rapport fra programseminar 15. –16 oktober 1999, Bergen*, 39–48. Trondheim.
- Windelhed, Bengt 1992. En kulturgeografisk studie. *Tvårvetenskapliga studier kring gården Björsjöås* (red. Berit Hall og Stina Andersson). *Studier i nordisk arkeologi* 17, 171–232. Göteborg.
- Windelhed, Bengt 1995. *Barknåre by – markanvändning och bebyggelse i en uppländsk by under tusen år*. Meddelanden. Ser. B. / Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet 92 *Rapporter från Barknåreprosjektet* 5. Stockholm.
- Zachrisson, Torunn 1994. The Odal and its manifestations in the Landscape. *Current Swedish Archaeology* 2, 219–238. Stockholm.
- ØK = Økonomisk kartverk 1: 5000, Statens kartverk.
- Økland, Bård Gram 1998. *Det ureine avfallet? – ein arkeologisk analyse av avfallshandtering i Bergen 1150–1700*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Økland, Bård Gram 2000. Kva åtte Ulv Fitjarskjegg – og kva tok Harald Hårfagre? *Stord sogelag årsskrift 2000*, 59–66. Stord.
- Østerdal, Arnulf 1997. De største langrøysene i Sunnhordland – bortgjemte og glemte fornminner i landskapet. *Arkeo* 1997: 1, 19–25. Bergen.
- Østerdal, Arnulf 1999. *Tid, rom og sted – bronsealderrøysene i Hordaland*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Østerud, Øyvind 1993. Stat. *Norsk samfunnsleksikon* (red. Hilde Bojer). Oslo.
- Øye, Ingvild 1972. Innberetning om funn av gravminner i Isdalen, Årstad, topografisk arkiv, Bergen museum.
- Øye, Ingvild 1992. Hvor historisk er historisk arkeologi? *Meta* 92: 4, 50–59. Lund.
- Øye, Ingvild 1998. *Middelalderbyens agrare trekk*. Bergen.
- Øye, Ingvild 2002. Landbruk under press, 800–1350. *Jorda blir levevei – 4000 f. Kr. –1350 e. Kr. Norges landbrukshistorie* 1, 214–453. Oslo.
- Øye, Ingvild (red) 2002. *Vestlandsgården – fire arkeologiske undersøkelser* (L. Julshamn, R. Bade, K. A. Valvik, J. Åstveit). *Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen* 8. Bergen.
- Aakjær, Svend 1926–1942. *Kommentar. Kong Valdemars jordebog* 2. København.
- Aaland, Jacob 1933. *Fitjar – bygdeskipnad og bygdesoga*. Sandane.
- Åstveit, Janicke 1998. *Ormelid – marginal eller sentral? – en arkeologisk punktundersøkelse av Ormelid i Luster, Sogn og Fjordane*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Åstveit, Janicke 2000. *Arkeologisk forundersøkelse på Nedre Korskirkealmenning/Vågsalmenning, Vågsbunnen i Bergen, 1998*. Upublisert rapport, NIKU, Bergen.
- ÅUB = *Årbok for Universitetet i Bergen*, Humanistisk serie.